Знедолені
Віктор Гюго

Частина перша
Фантіна
Книга перша
Праведник
1. Єпископ Мірієль
У 1815 році Шарль-Франсуа-Б'єнвеню Мірієль був єпископом у місті Дінь. Цей старий сімдесятирічний чоловік правив Діньською єпархією з 1806 року. Пан Мірієль походив зі стану судової аристократії, батько його був радником окружного суду в Ексі. Розповідали, ніби старий, прагнучи віддати свою посаду в спадок синові, оженив його дуже рано, десь років у вісімнадцять-двадцять, за поширеним у родинах тогочасних судовиків звичаєм. Незважаючи на раннє одруження, Шарль Мірієль усю першу половину свого життя присвятив світським розвагам і галантним пригодам. Хоч і невисокий на зріст, він був дуже непоганий із себе — елегантний, граційний, дотепний. Коли почалася революція, він майже відразу виїхав до Італії. Його дружина померла там від грудної хвороби, якою мучилася давно. Дітей у них не було. Важко сказати, що саме пробудило в душі Мірієля думки про самозречення і самотність: крах колишнього французького суспільства, злигодні, які довелося пережити його власній родині, чи трагічні події революційного терору 1793 року, ще жахливіші, можливо, в очах емігрантів, бо вони спостерігали їх здалеку. Чи то в своєму особистому житті він зазнав одного з тих ударів, які влучають просто в серце і впливають на долю людини більше, ніж найграндіозніші соціальні струси? Ніхто достоту цього не знав. Відомо тільки, що з Італії він повернувся священиком.
1804 року пан Мірієль служив кюре в Бріньйолі. Він був уже старий і жив самотою.
Десь під час коронації Наполеона він приїхав у своїх церковних справах до Парижа. Серед інших впливових осіб він зробив також візит кардиналові Фешу. Одного дня імператор, приїхавши до свого дядька, звернув увагу на достойного кюре, що чекав у приймальні. Помітивши на собі сповнений цікавості погляд старого, Наполеон обернувся й гостро запитав:
— Чого ви, чоловіче добрий, так на мене дивитесь?
— Ваша величносте, — відповів Мірієль, — ви бачите перед собою чоловіка доброго, а я — великого. Обидва ми можемо мати від цього користь.
Того ж таки вечора імператор запитав у кардинала, як звуть старого кюре, і незабаром Мірієль із подивом довідався, що його призначено діньським єпископом.
Пан Мірієль приїхав у Дінь зі своєю сестрою Батистіною — старою дівою, молодшою від нього на десять років.
Їхню єдину служницю, ровесницю Батистіни, звали Маглуар.
Панна Батистіна була жінка висока, бліда, тендітна, лагідна.
Маглуар була метушлива бабуся — сива, товста, завжди заклопотана. Вона весь час відсапувалась — через те, що надто метушилась, і через свою астму.
Коли пан Мірієль приїхав у Дінь, його оселили в єпископському палаці з усіма почестями, передбаченими імператорським указом, що ставив єпископа в суспільній ієрархії відразу після маршала. Його негайно навідали мер та голова суду, а він, зі свого боку, зробив візити головному збирачеві податків і префектові.

Після цього місто стало чекати, як же поведеться його новий духовний пастир.
Єпископський палац у Діні, збудований на початку минулого століття монсеньйором Анрі Пюже, доктором богослов'я Паризького університету — він став тутешнім єпископом 1712 року — був справжньою великопанською оселею. Усе тут вражало розкішшю: покої єпископа, салони, кімнати, просторе подвір'я, криті галереї під аркадами у старовинному флорентійському стилі, великий сад із чудовими деревами.
Поруч із єпископським палацом стояла лікарня. Вона містилась у вузькому й присадкуватому одноповерховому будинку з невеликим садочком.
Через три дні по приїзді єпископ навідав лікарню. Відбувши візит, він запросив доглядача до себе.
— Пане доглядач, — звернувся він до нього, — скільки у вас нині хворих?
— Двадцять шість, ваша превелебносте.
— Я теж нарахував саме стільки, — сказав єпископ.
— Ліжка, — провадив доглядач, — стоять тісно впритул.
— Я теж це помітив.
— Палати у нас — зовсім малі кімнатки, і провітрювати їх важко.
— Так я й подумав.
— А наш садочок надто малий, і коли випадає сонячний день, тим, хто одужує, нема де гуляти.
— Так здалося й мені.
— Якщо спалахує пошесть — цього року ми мали тиф, а два роки тому сипняк — число хворих досягає сотні, і тоді ми опиняємося в безвихідному становищі.
— Це спало на думку й мені.
— Що ж тут удієш, ваша превелебносте? — сказав доглядач. — Треба миритися.
Ця розмова відбулася в їдальні нижнього поверху.
Єпископ помовчав якусь мить, а тоді рвучко обернувся до співрозмовника.
— Скільки, на вашу думку, ліжок поміститься в оцій залі?
— В їдальні вашої превелебності? — вигукнув приголомшений доглядач.
Єпископ окинув залу поглядом і, здавалося, подумки зробив якісь підрахунки.
— Тут поміститься двадцять ліжок, — сказав він, мовби сам до себе. І провадив, підвищивши голос: — Ось що я вам скажу, пане доглядач. Тут явно сталася помилка. У вас двадцять шість хворих, і вони туляться в п'ятьох-шістьох маленьких кімнатках. Нас тільки троє, а місця нам виділено на шість десятків персон. Сталася помилка, я вам кажу. Ви зайняли моє приміщення, а я — ваше. Поверніть мені мій будинок. Ваша оселя — тут.
Наступного дня двадцять шість хворих бідняків перебралися в дім єпископа, а єпископ оселився в будиночку лікарні.
Пан Мірієль не мав ніякого статку, його родина розорилась під час революції. Його сестра мала пожиттєву ренту в п'ятсот франків на рік — цього їй вистачало на особисті видатки. Як єпископ пан Мірієль отримував від держави платню в п'ятнадцять тисяч франків на рік. Того самого дня, коли переселився до лікарні, він раз і назавжди розписав, як витрачати цю суму. Ми наводимо тут пам'ятку, написану його власного рукою.
Пам'ятка для впорядкування моїх домашніх видатків
На семінарію — півтори тисячі ліврів
Місіонерам — сто ліврів
Отцям-лазаристам у Мондідьє… — сто ліврів
Паризькій семінарії чужоземних духовних місій… — двісті ліврів
Конгрегації Святого Духа… — сто п'ятдесят ліврів

Духовним закладам на Святій Землі… — сто ліврів
Товариствам сирітської опіки… — триста ліврів
Додатково товариству сирітської опіки в Арлі… — п’ятдесят ліврів
На поліпшення умов у в’язницях… — чотириста ліврів
На справу допомоги в’язням і їхнього дострокового звільнення… — п’ятсот ліврів
На викуп батьків родин, ув’язнених за борги… — тисяча ліврів
На допомогу бідним учителям шкіл єпархії… — дві тисячі ліврів
На хлібні гамазеї в департаменті Верхні Альпи… — сто ліврів
Жіночій конгрегації у містах Дінь, Манок і Сістерон на безкоштовне навчання дівчаток із убогих родин… — півтори тисячі ліврів
Біднякам… — шість тисяч ліврів
На мої особисті витрати… — тисяча ліврів

_____

Усього п’ятнадцять тисяч ліврів
За весь час свого перебування в Діні єпископ Мірієль майже нічого не змінив у цьому розпорядку, яким він, так би мовити, "упорядковував свої домашні видатки".
Панна Батистіна прийняла такий розпорядок із мовчазною покірливістю. Для цієї святої жінки пан Мірієль був водночас і братом, і єпископом, другом у житті і наставником у вірі. Вона любила його і водночас глибоко шанувала. Коли брат говорив, сестра не заперечувала; коли він щось робив, вона безмовно погоджувалась. Проте служниця Маглуар таки трохи побурчала. Єпископ, як ми бачили, залишив собі тільки тисячу франків на рік. Разом із пенсією Батистіни це складало тисячу п’ятсот франків, на які й жили ті дві літні жінки і старий чоловік.
А коли в Дінь навідувався якийсь сільський кюре, монсеньйор єпископ ще й знаходив, чим почастувати його, завдяки суворій ощадливості Маглуар і розумному господарюванню сестри.
Одного дня — а він був у Діні вже місяців три — єпископ сказав:
- І все ж таки мені бракує коштів!
— Ще б пак! — вигукнула Маглуар. — Адже ви навіть не зажадали гроші, які має надати вам департамент для витрат на карету та роз’їзди по єпархії. Колишні єпископи користувалися цими грішми.
— Ага! — сказав Мірієль. — Ви маєте слушність, пані Маглуар.
І він написав відповідне клопотання.
Через якийсь час його прохання було розглянуто, і генеральна рада проголосувала виділити річну суму в три тисячі франків, занісши її до такої статті витрат: "Асигнування панові єпископу на власний екіпаж, поштові карети і пастирські відвідини".
З цього приводу місцеві буржуа зчинили були неабиякий галас, звинувачуючи єпископа в жадібності.
Зате служниця Маглуар щиро зраділа.
— Оце добре, — сказала вона Батистіні. — Його превелебність спершу подбав про інших, настав час подумати й про себе. Свої благодіяння він уже впорядкував. Тепер маємо три тисячі ліврів на власні потреби. Нарешті!
Того ж таки вечора єпископ написав і віддав сестрі ось яку пам’ятку:
Гроші на утримання карети й пастирські відвідини
На м’ясний бульйон для лікарняних хворих… — тисяча п’ятсот ліврів
Товариству сирітської опіки в Ексі… — двісті п’ятдесят ліврів
Товариству сирітської опіки в Драгіньяні… — двісті п’ятдесят ліврів
На дітей-підкидьків — п’ятсот ліврів
На сиріт п’ятсот — ліврів

_____

Усього три тисячі ліврів
Такий був бюджет єпископа Мірієля.
Що ж до побічних єпископських прибутків — зі шлюбних оголошень, з хрестин, з проповідей, з освячення церков або каплиць, з вінчань, — то його превелебність дуже охоче брав гроші в багатих, щоб цілком віддавати їх біднякам.
Минуло небагато часу, і почали надходити грошові пожертви. Імущі й неімущі стукали в двері до пана Мірієля, одні йшли просити милостиню, інші — давати її. Вже через рік єпископ став скарбником усіх добродійників і касиром для тих, хто потребував допомоги. Великі суми грошей проходили через його руки. Проте він і не думав міняти свій спосіб життя чи дозволяти собі якусь надмірність.
Навпаки. Оскільки завжди більше злиднів унизу, ніж братської допомоги згори, то він усе роздавав навіть раніше, ніж устигав отримати. Це було те саме, що лити воду на пересохлу землю; нехай скільки жертвували йому грошей, він їх ніколи не мав. І віддавав тоді своє останнє.
Незабаром усі бідняки єпархії щиро полюбили свого єпископа й обрали те з кількох його імен, що несло в собі певний зміст. Відтоді вони називали його не інакше як "монсеньйор Б'єнвеню".[1]
Будинок, у якому він жив, мав два поверхи. Три кімнати на першому поверсі, три — на другому, зверху — горище. За будинком був садочок площею в одну чверть арпана.[2] Обидві жінки мешкали на другому поверсі. Єпископ — на першому. Кімната з дверима на вулицю правила йому за їдальню, друга — за спальню, у третій він обладнав молитовню. Щоб вийти з молитовні, треба було перетнути спальню, а зі спальні двері вели в їдальню. У глибині молитовні був запнутий альков, де стояло ліжко для гостей. Там нерідко ночували сільські кюре, які приїздили в Дінь у своїх особистих або в церковних справах.
Маленька прибудова від саду, де раніше була аптека лікарні, тепер стала кухнею.
А ось який вигляд мала єпископова спальня. Засклені двері в сад, навпроти — залізне лікарняне ліжко під зеленим саржевим балдахіном. Біля ліжка, за завіскою — туалетні речі, які свідчили про досі не забуті звички колишньої світської людини. Ще двоє дверей: одні, біля каміна, — до молитовні, другі, коло книжкової шафи — до їдальні. Книжкова шафа зі скляними дверцятами, повна книжок. Оздоблений деревом камін, пофарбований під мармур, майже завжди без вогню. Над каміном, де звичайно вішають дзеркало, — мідне розп'яття зі стертим сріблом на чорному потертому оксамиті в рамі з облупленою позолотою. Біля засклених дверей — великий стіл, а на ньому чорнильниця, купа паперів і товсті книги. Біля столу — плетене крісло. Коло ліжка — ослінчик для моління.
Тут треба принагідно згадати, що від колишнього статку панові Мірієлю лишилося шість срібних приборів і срібна супова ложка — Маглуар щодня тішилася, дивлячись, як виблискує це срібло на білій полотняній скатертині. А що ми зображуємо тут діньського єпископа таким, яким він був, то мусимо додати, що він не раз казав: "Мені було б нелегко відмовитися від звички їсти срібною ложкою та виделкою".
Крім того, йому дісталися в спадок від двоюрідної бабусі два масивні срібні свічники. Ті свічники стояли на каміні у спальні єпископа, і в них завжди були дві воскові свічки. Коли вони мали гостей, Маглуар запалювала свічки і ставила обидва свічники на стіл.
У головах єпископового ліжка була шафка, куди служниця Маглуар щовечора клала срібні прибори та супову ложку. Ключ від тієї шафки завжди стримів у дверцятах.

Стежки-алеї ділили садочок на чотири грядки. На трьох Маглуар вирощувала городину. На четвертій єпископ розводив квіти. В садочку збереглося лише кілька фруктових дерев.
Одного разу Маглуар сказала з лукавою лагідністю в голосі:
— Ви ж, монсеньйоре, прагнете, щоб усе давало користь. А тут пропадає ціла грядка. Чи не краще вирощувати на ній салату, ніж букетики?
— Пані Маглуар, — відповів єпископ, — ви помиляєтесь. Від прекрасного не менше користі, ніж від корисного. — І помовчавши додав: — А може, навіть більше.
Цій грядці, розділеній на три-чотири клумби, єпископ приділяв не меншу увагу, ніж своїм книгам. Щодня він із великою радістю проводив там годину або дві, підрізаючи, прополюючи, видовбуючи ямки і кидаючи в них насіння. Проте він не вважав себе ботаніком, не цікавився жодними теоріями — він просто любив квіти. І щовечора поливав свої клумби з бляшаної зеленої поливальниці.
У домі не було дверей, які замикалися б на замок. Двері, що відчинялися з їдальні просто на Соборну площу, колись були обладнані замками й засувами, наче брама в'язниці. Єпископ звелів познімати всі ті запори, і тепер двері — як удень, так і вночі — зачинялися лише на клямку. О будь-якій годині перший-ліпший перехожий міг увійти в дім єпископа, тільки натиснувши на клямку й штовхнувши двері. Спочатку жінки дуже непокоїлися тим, що ці двері завжди незамкнені. Але єпископ сказав їм: "Поставте замки на двері своїх кімнат, як вам так хочеться". Кінець кінцем вони перейнялися його безтурботністю чи принаймні вдавали, ніби поділяють її. Тільки Маглуар іноді відчувала страх. Що ж до самого єпископа, то він так написав на берегах однієї з Біблій: "Ось у чому ледь помітна різниця: двері лікаря ніколи не повинні зачинятись; двері священика мають завжди бути відчинені".
Десь-інде він написав: "Не питайте, як звуть того, хто просить у вас притулку. Пристановища потребує саме той, кому не хочеться називати своє ім'я".
Якось у Діні сталася трагічна подія. Одного чоловіка засудили до страти за вбивство. Той бідолаха був ярмарковим штукарем і громадським писарем. Суд над ним схвилював і розтривожив усе місто. Напередодні страти тюремний капелан захворів. Бракувало священика, який би розрадив засудженого в його останні хвилини. Звернулися до кюре. Той відмовився, сказавши приблизно таке: "Це мене не стосується. Я не бажаю панькатися з тим паяцом. Я зараз хворий, і, зрештою, мені там не місце".
Про цю розмову розповіли єпископові. Він сказав: "Пан кюре має слушність. Те місце належить не йому, а мені".
Він тут-таки пішов до в'язниці, спустився в камеру до паяца, покликав його на ім'я, взяв за руку і заговорив до нього. Він пробув біля засудженого цілий день і всю ніч, забувши про їжу й сон, молячи Бога за душу приреченого і просячи приреченого помолитися за свою. Він розкрив перед ним найвищі й водночас найпростіші істини. Він був для нього батьком, братом, другом; він благословив його, розрадив і втішив. Той чоловік чекав смерті, охоплений розпачем. Смерть уявлялася йому чорною безоднею. Єпископ допоміг приреченому побачити там проблиски небесного сяйва.
Наступного дня на очах у всього натовпу єпископ у своїй ліловій мантії з хрестом на шиї сів на воза, яким нещасного повезли на страту. Разом із ним він піднявся на ешафот. Засуджений, такий пригнічений ще вчора, сьогодні просто сяяв. Душа його заспокоїлась, і він чекав зустрічі з Богом. Єпископ обняв бідолаху, і в ту мить, коли ніж гільйотини от-от мав

упасти, сказав: "Убієнного людиною воскрешає Бог. Зацькований братами знаходить Отця. Молися і з вірою входь у життя вічне. Господь чекає на тебе". Коли єпископ зійшов з ешафоту, в його погляді було щось таке, аж люди розступилися перед ним. Повернувшись до вбогої оселі, яку він з усмішкою називав "своїм палацом", священнослужитель сказав сестрі:
— Я щойно відправив високу месу.
2. Єпископ перед незвичним світлом
Наше уявлення про діньського єпископа було б неповним, якби ми не розповіли про ще один випадок із його життя.
Неподалік від Діня, в його околицях, жив самотою один чоловік. То був колишній член Конвенту.[3] Звали його Г.
У крихітному світі містечка Дінь про члена Конвенту Г. говорили з жахом. Член Конвенту — ви собі уявляєте? Це існувало ще за тих часів, коли люди казали одне одному "ти" і "громадянине". Той чоловік здавався майже страховиськом. Правда, він не проголосував за страту короля, але ж був серед тих людей. Мало не царевбивця. Чому його не засудили, коли повернулися законні володарі? Нехай йому не зітнули голову, виявили милосердя, але довічного заслання він заслужив. І для інших була б наука… До того ж він і безбожник, як усі вони… Пересуди гусей про яструба.
А чи справді Г. був яструбом? Мабуть, що так — адже він жив у суворому усамітненні. Оскільки він не проголосував за страту короля, йому дозволили залишитись у Франції.
Він мешкав за сорок п’ять хвилин ходу від міста, осторонь від сіл, доріг, у дикому закутні безлюдної улоговини. Там, казали, він мав клапоть землі, там стояла його хатина, його барліг. Нікого поблизу: ні сусідів, ні навіть перехожих. Відколи він оселився в тій улоговині, стежка туди заросла травою. Про те місце згадували, як згадують про оселю ката.
Але єпископ вряди-годи поглядав на обрій, на гайок дерев, що позначав улоговину, де жив старий член Конвенту, і думав: "Там пропадає самотня душа". А внутрішній голос казав йому: "Твій обов’язок — навідати того чоловіка".
Проте ця думка, спершу така природна, після хвилинного вагання вже здавалася йому безглуздою і майже відразливою. Бо в глибині душі єпископ поділяв загальний погляд і підсвідомо відчував якщо не ненависть до члена Конвенту, то принаймні цілковиту байдужість.
Та чи має пастир сахатися вівці, якщо ота вівця паршива?
Добрий єпископ був розгублений. Він уже не раз рушав у той бік, та з півдороги повертався.
Коли це одного дня в місті поширилася чутка, що малий підпасок, який прислуговував членові Конвенту Г. в його барлозі, приходив до лікаря; що старий лиходій помирає, що його розбив параліч і він не переживе ночі. "І слава Богу!" — казали декотрі.
Єпископ узяв свою патерицю, одяг мантію, бо скоро мав повіяти прохолодний вечірній вітер, і вирушив у дорогу.
Сонце майже торкалося обрію, коли єпископ дістався до заклятого місця. Серце в нього калатало, коли він підходив до страшного лігва. Він переступив через рівчак, розсунув кущі живоплоту, підняв жердину на вході до занедбаного подвір’я, трохи пройшов і зненацька за високими кущами побачив "барліг".
То була низенька хатина, вбога, але охайна, з дверима, обплетеними виноградною лозою.
Біля дверей у старому селянському кріслі з коліщатками сидів сивий чоловік і всміхався до сонця.

Поруч нього стояв хлопець, малий підпасок. Він подавав старому чашку з молоком.
Єпископ мовчки дивився на цю сцену.
— Дякую, — сказав старий, — більш мені нічого не треба.
І відірвав усміхнений погляд від сонця, щоб глянути на хлопчика. Єпископ підійшов ближче. Почувши шарудіння кроків, старий повернув голову, і на його обличчі відбився глибокий подив.
— Відколи я тут оселився, — сказав він, — це вперше хтось приходить до мене. Хто ви, добродію?
— Мене звати Б'єнвеню Мірієль, — відповів єпископ.
— Б'єнвеню Мірієль! Я вже чув це ім'я. Ви, бува, не той, кого люди називають монсеньйором Б'єнвеню?
— Той самий.
Старий ледь усміхнувся:
— Отже, ви мій єпископ?
— У якомусь розумінні так.
— Заходьте, добродію.
Член Конвенту подав єпископові руку, але єпископ її не взяв. Він тільки мовив:
— Я радий, що мені сказали неправду. Ви не здаєтеся хворим.
— Через три години я помру, добродію, — сказав старий.
Він помовчав, а тоді провадив:
— Учора в мене охололи тільки ступні. Сьогодні вже й коліна. Тепер я відчуваю — холод добирається до живота. Коли він досягне серця, воно зупиниться. Яке гарне сонце, правда? Я попросив викотити мене надвір, щоб востаннє глянути на світ. Мені хотілося б дожити до світанку. Але я знаю, що протягну не більше трьох годин. Ну що ж. Хай буде так. Я помру, милуючись на зорі.
Єпископ був мало зворушений. Адже на порозі смерті цей чоловік, здавалося, зовсім не думав про Бога. Єпископ дивився на колишнього члена Конвенту тільки з цікавістю, за яку, певно, дорікнув би собі, коли б ішлося про когось іншого. Але той, хто колись засідав у Конвенті, був для нього мовби поза законом, навіть поза законом милосердя.
Г. сидів спокійний, майже випростаний, голос його звучав рівно. Важко було повірити, що йому понад вісімдесят років. Революція висунула багато таких людей, гідних своєї епохи. Здавалося, Г. помирає за власним бажанням. Смерть поки що заволоділа тільки його ногами, а голова зберігала цілковиту ясність розуму.
Єпископ сів на камінь, який лежав на подвір'ї. І раптом сказав — слова вихопилися в нього майже несамохіть:
— Я віддаю вам належне. Ви все ж таки не голосували за смертний вирок королю.
Член Конвенту, здавалося, не помітив гіркоти, схованої під словами "все ж таки". Усмішка зникла з його обличчя, і він відповів:
— Не віддавайте мені належне, добродію. Я голосував за смертний вирок тиранові.
— Як вас розуміти? — спитав єпископ.
— Я хотів сказати, що людина має над собою одного тирана — неуцтво. Я голосував за смертний вирок цьому тиранові. Цей тиран породив монархію, тобто владу несправедливу. Владу, яка стоятиме на підвалинах справедливості, дадуть людям тільки знання.
- І совість, — докинув єпископ.
— Це одне й те саме. Совість дорівнює тим знанням, якими людина наділена від природи.

Монсеньйор Б’єнвеню слухав із подивом — нічого подібного він ніколи не чув.
— Що стосується Людовіка Шістнадцятого, то я сказав: "Ні". Я не вважаю, що мені дано право вбивати людину. Але знищити зло — мій обов’язок. Голосуючи за республіку, я голосував за братерство, за мир, за світанок! Я допомагав викорчовувати забобони й темряву. Коли розвіється темрява й забобони, люди побачать світло. Тому ми й знищили старий лад.
— Ви його знищили. Може, іноді нищити й корисно. Але я боюся нищення, на яке людину штовхає гнів.
— Справедливий гнів — це елемент прогресу, єпископе. Хай там що кажуть, а французька революція стала для людства найбільшим кроком уперед від часів пришестя Христа. Вона мала свої вади, звичайно, але мета її висока. Вона визволила приховані сили суспільства. Вона пом’якшила звичаї. Вона стала джерелом заспокоєння, втихомирення, світла. Завдяки їй землю омила хвиля цивілізації. Вона принесла добро.
Єпископ не стримався, щоб не прошепотіти:
— Та невже? А терор дев’яносто третього року?
З майже зловісною урочистістю вмираючий випростався на стільці і, напружуючи останні сили, вигукнув:
— Он ви про що! Терор дев’яносто третього! Півтори тисячі років згущувалися хмари. Через п’ятнадцять століть нарешті вдарила гроза. І вас дивує, що прогуркотів грім?
Єпископ відчув легке збентеження. Проте здаватися не хотів.
— Суддя виступає від імені правосуддя, — сказав він. — Священик — від імені милосердя, яке, власне, є вищим ступенем того ж таки правосуддя. Удар грому не повинен разити сліпо.
І додав, пильно дивлячись на співрозмовника:
— За що замучили Людовика Сімнадцятого?
Член Конвенту простяг руку і вхопив єпископа за лікоть:
— Людовика Сімнадцятого? Подумаймо. Кого ви оплакуєте? Невинне дитя? Що ж, тоді я ладен плакати разом із вами. Чи спадкоємця трону? В такому разі я поміркую. Мені не менше жаль невинного хлопчика, якого підвісили під пахви на Гревській площі і який помер мученицькою смертю тільки за те, що він — брат Картуша,[4] ніж правнука Людовіка П’ятнадцятого, теж невинного хлопчика, замученого у в’язниці тільки за те, що він був правнук Людовика П’ятнадцятого.
— Мені не подобається таке зіставлення імен, — сказав єпископ.
— Кого, ви вважаєте, я цим принизив? Картуша? Чи Людовика П’ятнадцятого?
Запала мовчанка. Єпископ уже розкаювався, що прийшов сюди, але водночас відчував, як щось похитнулось у його душі.
Член Конвенту заговорив знову:
— Я бачу, добродію священик, ви не любите грубої правди. А Христос її не цурався. Він брав бича й виганяв митарів із храму. Його бич був вісником грубої правди. Коли він вигукнув: "Sinite parvulos!"[5] — він не робив різниці між дітьми. Він не посоромився б поставити спадкоємця розбійника Варрави поруч зі спадкоємцем Ірода. Невинності не потрібні високі титули, добродію. Вона так само священна в лахмітті, як і в королівських шатах.
— Це правда, — тихо відповів єпископ.
— Ви згадали про Людовика Сімнадцятого, — вів далі член Конвенту. — Спробуймо порозумітись. Чи оплакуєте ви всіх нещасних дітей, — і вбогих, і тих, що вгорі? Тоді я з вами. Але в такому разі слід почати раніше, ніж від дев’яносто третього року. Я оплакуватиму разом із вами королівських дітей, якщо ви оплакуватимете разом зі мною дітей з народу.
— Я оплакую всіх, — сказав єпископ.

— Але якщо порівнювати страждання, то переважить чаша народу. Бо народ страждає набагато довше.
Член Конвенту став дихати важко й часто. Агонія вже здавлювала йому горло й уривала голос, проте очі світилися повною ясністю розуму. Він провадив:
— На тлі грандіозної народної революції дев'яносто третій рік був тільки ударом у відповідь. Ви називаєте його жорстоким, але що ви скажете про монархію? Повірте, мені справді шкода королеву Марію-Антуанетту. Але мені жаль і ту вбогу жіну-гугенотку, яку 1685 року за короля Людовика Чотирнадцятого прив'язали оголену по пояс до стовпа, а її немовля поклали неподалік; груди бідолашної наливалися молоком, а серце повнилось розпачем; дитинча, бліде й голодне, бачило материнську грудь, мучилося й кричало. А кат повторював нещасній матері: "Зречися!" — змушуючи її обирати між загибеллю своєї дитини і смертю своєї совісті. Що ви скажете про ці танталові муки, яким піддали матір? Погодьтеся, добродію, французька революція мала свої причини. Майбутнє розгрішить її гнів. Завдяки їй світ покращав. Її жахливі удари принесли людству полегкість. Я кінчаю говорити. Ясно й так, що всі козирі в мене. До того ж я помираю. Проте в єпископа був іще один доказ, найсильніший, як на його думку.
— Світ не може стати кращим, не вірячи в Бога, — рішуче заявив він. — Добро не потерпить нечестивих служителів. Безбожник не приведе людство до щастя.
Старий обранець народу не відповів. Він затремтів, подивився на небо, і в його погляді заблищала сльоза. Потім сльоза скотилася по блідій щоці, і ледь чутним голосом, немов звертаючись до самого себе, він сказав, не відриваючи очей від неозорої блакиті:
— О ідеал! Ти один існуєш!
Єпископа охопило невимовне хвилювання.
Помовчавши, старий показав пальцем на небо і мовив:
— Нескінченність існує. Вона отам. Якби я не був часткою нескінченності, вона закінчувалася б на мені, іншими словами, її не існувало б. Але вона існує. Отже, вона включає в себе й мене. Ота частка нескінченності, яка зветься "я", і є Бог.
Ці останні слова вмирущий вимовив, тремтячи в екстазі; здавалося, перед ним хтось стоїть, видимий тільки йому. Коли він замовк, очі його заплющились. Зусилля виснажило його. Було очевидно, що за одну цю мить він прожив кілька годин, які йому лишалися. Надходила остання хвилина. Єпископ це зрозумів і пригадав, що він прийшов сюди насамперед як священик. Часу лишалося обмаль. Він подивився на заплющені очі вмирущого, взяв його зморшкувату, холодну руку й нахилився до нього:
— Ця хвилина належить Богові. Вам не здається, що було б жаль, якби наша зустріч обмежилася суперечкою?
Член Конвенту розплющив очі. Глибоке почуття відбилося на його вже затьмареному мороком смерті обличчі.
— Добродію єпископ, — сказав він, повільно й чітко вимовляючи кожне слово, — я прожив життя в роздумах, навчанні і споглядані. Мені було вже шістдесят років, коли батьківщина покликала мене і звеліла взяти участь у її справах. Я скорився. Я бачив зловживання — і боровся з ними; я бачив тиранію — і знищував її; я проголошував і проповідував загальнолюдські права й засади. На нашу землю вдерлися загарбники — я став на захист вітчизни; Франція була в небезпеці — я прикрив її своїми грудьми. Я ніколи не мав багатства, а помираю зовсім убогим. Я був одним з володарів держави, підвали скарбниці не вміщали усього золота й срібла, а я обідав на вулиці Арбр-Сек за двадцять два су. Я допомагав пригнобленим, я полегшував страждання мученикам. Я роздер напрестольне покривало, це

правда, але тільки для того, щоб перев’язати рани батьківщини. Незмінно підтримуючи людський поступ до осяйного майбутнього, я іноді заступався за своїх ворогів, людей вашого сану. Я врятував від знищення кілька стародавніх абатств і монастирів. Усі свої сили я віддавав на те, щоб чесно й сумлінно виконувати свій обов’язок. І після цього мене цькували, переслідували, карали, ганьбували, проклинали, осудили на довічне заслання. Ось уже багато років, давно посивівши, я живу, знаючи, що багато людей переконані, ніби мають право зневажати мене, що затуркана, неосвічена юрба дивиться на мене як на проклятого, — і я прийняв таку долю, ні до кого не відчуваючи ненависті й нікому не бажаючи зла. Тепер мені вісімдесят шість років, і я помираю. Чого ви від мене хочете?
— Вашого благословення, — сказав єпископ.
І він опустився перед умирущим навколішки.
Б’єнвеню Мірієль повернувся додому глибоко замислений. Усю ніч він провів у молитві. Наступного дня кілька цікавих спробували заговорити з ним про члена Конвенту Г. Єпископ тільки показував пальцем на небо.
Від того дня він іще дужче став піклуватися про вбогих і скривджених. Коли при ньому згадували про старого душогуба Г., він поринав у дивну задуму. Нема сумніву, що той великий дух залишив глибокий відбиток у шляхетній душі єпископа Мірієля.

Книга друга
Падіння

1. Увечері, після цілого дня ходьби

На початку жовтня 1815 року, десь за годину перед заходом сонця, в містечко Дінь увійшов подорожній. Городяни, які стояли біля вікон або на порозі своїх будинків, дивилися на того перехожого з певним острахом. Це був чоловік середнього зросту, кремезний і мускулистий, віком років сорока шести — сорока восьми. Засмагле, зрошене потом обличчя ховалося під шкіряним дашком пошарпаного кашкета, голова була стрижена, підборіддя давно не голене. З-під простої жовтої сорочки, застебнутої на шиї блискучим гачком, виглядали волохаті груди. На ньому була пом’ята, скручена в мотуз нашийна хусточка; штани з синього тику, старі й витерті, з діркою на коліні; сіра, майже зовсім подерта блуза із зеленою латкою на лікті; за спиною в подорожнього висів солдатський мішок, ретельно зашнурований і зовсім новий. У руці він тримав товстелезну сучкувату палицю. На ногах у нього були підковані черевики, взуті без шкарпеток. Подорожній ішов, мабуть, цілий день, отож весь покрився пилюкою; на обличчі пилюка розмазалася потом, від чого він здавався ще жалюгіднішим. Ніхто з городян його не знав. То був явно чужинець. Ішов він із півдня і, можливо, від самого узбережжя, бо з’явився на тій самій вулиці, якою сім місяців тому проїхав імператор Наполеон, прямуючи з Кана в Париж. Незнайомець здавався дуже втомленим. Двічі він спинявся біля фонтанів і жадібно пив.
На перехресті з вулицею Пуашеве він звернув ліворуч і зайшов до мерії. Через чверть години він вийшов звідти і, зустрівши жандарма, скинув кашкета й зігнувся перед ним у догідливому поклоні.
У ті часи був у Діні чудовий заїзд під вивіскою "Кольбаський хрест". Подорожній попрямував до того заїзду — найкращого в околиці. Він зайшов у відчинені двері — і потрапив до кухні. В усіх грубах і в каміні весело палахкотів вогонь. Корчмар, який був водночас головним кухарем, із заклопотаним виразом заглядав у чавунці й каструлі, де готувалася вечеря для возіїв, чий сміх і гомін долинав із сусідньої кімнати. На довгому рожні обертався над вогнем жирний байбак разом з кількома тетеруками й білими куріпками; на плиті шкварчали два великі коропи і форель.

Почувши, як рипнули двері, корчмар спитав, не відриваючи погляду від плити:
— Чого вам треба, добродію?
— Поїсти й переночувати, — сказав подорожній.
— Це можна, — відповів корчмар. Він повернув голову, окинув гостя поглядом з голови до ніг і додав: — За гроші, звичайно.
Незнайомець дістав із кишені блузи туго набитого гаманця й відповів:
— Гроші я маю.
— В такому разі я до ваших послуг, — мовив корчмар.
Подорожній сунув гаманця назад до кишені, скинув із плечей мішок, поклав його на долівку біля самих дверей і, не випускаючи з рук палиці, сів на ослінчик біля вогню. Дінь розташований у горах. У жовтні вечори там холодні.
Тим часом корчмар, роблячи своє, придивлявся до гостя.
— Вечеря скоро? — спитав подорожній.
— Зараз буде, — відповів корчмар.
Поки прибулець грівся біля вогню, поважний хазяїн заїзду Жакен Лабар дістав із кишені олівця, надірвав ріжок від старої газети, яка лежала на столику біля вікна, написав на білому краєчку рядок чи два, згорнув клаптик і тицьнув його хлопчикові, який був у нього, мабуть, розсильним, після чого той вискочив на вулицю і побіг у напрямку мерії.
Подорожній нічого цього не помітив.
— Вечеря скоро? — знову запитав він.
— Зараз буде, — відповів корчмар.
Хлопчик повернувся з тим самим клаптиком газети в руці. Корчмар поквапно розгорнув папірця, уважно прочитав, що там написано, і похитав головою. На мить він замислився, а тоді рішуче ступив крок до подорожнього, заглибленого в якісь свої невеселі думки.
— Добродію, — сказав він, — я не можу надати вам притулок.
Подорожній напіввипростався на своєму ослінчику.
— Чому? Ви, певно, боїтеся, що я не заплачу? То я дам вам гроші наперед. У мене вони є, я ж вам казав.
— Справа не в цьому.
— А в чому ж?
— Ви маєте гроші…
— Звісно, маю.
— А я не маю для вас вільної кімнати.
— Я згоден переночувати в стайні, — спокійно відповів гість.
— Не можна.
— Чому?
— Там немає місця — усе займають коні.
— Пусте, — відповів подорожній. — Я ляжу на горищі. Оберемок сіна під голову — більше мені не треба. Ми домовимось про це після вечері.
— Я вам не дам вечеряти.
Ці слова, сказані спокійно, але рішуче, здавалося, вразили незнайомця. Він підхопився на ноги.
— Отакої! Таж я вмираю з голоду. Я на ногах від самого світанку. Я пройшов дванадцять льє.[6] Я заплачу вам. Я хочу їсти.
— У мене нічого немає, — сказав корчмар.
Подорожній засміявся й обернувся до каміна та плит.
— Нічого немає? А оце?
— Це вже замовлено.
— Ким замовлено?
— Возіями.

— А скільки їх?
— Дванадцять.
— Тут буде їжі на двадцятеро чоловік.
— Вони все замовили собі й наперед заплатили.
Подорожній знову сів і сказав, не підвищуючи голосу:
— Я в заїзді, і я голодний. Дайте мені вечеряти.
Тоді корчмар нахилився і сказав йому на вухо таким тоном, що той здригнувся:
- Ідіть звідси геть.
Подорожній саме підгрібав залізним наконечником палиці жар у каміні. На ці слова він швидко обернувся і тільки-но розкрив рота, збираючись щось відповісти, як корчмар пильно подивився йому в очі й так само тихо додав:
— Годі правити теревені. Хочете, я скажу, як вас звати? Вас звуть Жан Вальжан. Я знаю, хто ви такий. Коли ви увійшли, у мене виник сумнів, і я послав хлопця до мерії із запискою. І ось що вони відповіли мені. Читати вмієте?
І корчмар простяг незнайомцеві розгорнутий клаптик газети. Той швидко глянув, що там написано. Помовчавши, корчмар сказав:
— У мене звичка бути ввічливим з усіма. Ідіть звідси.
Подорожній похнюпив голову, підняв з долівки свій мішок і вийшов на вулицю.
Він рушив навмання, тиснучись до стін і парканів, — так ходять люди скривджені й принижені. Він навіть не обернувся. А якби обернувся, то побачив би, що хазяїн заїзду "Кольбаський хрест" стоїть у себе на порозі, оточений цілим гуртом людей, і щось розповідає, показуючи на нього пальцем. А якби він іще побачив, якими нажаханими очима дивляться на нього ті люди, то відразу збагнув би: незабаром про його появу стане відомо в усьому місті.
Та подорожній нічого цього не бачив. Знедолені ніколи не оглядаються. Вони знають, що за ними йде тільки їхня недоля.
Бредучи навмання незнайомими вулицями, подорожній раптом відчув гострий напад голоду. Він озирнувся навколо, сподіваючись побачити хоч якийсь притулок.
Двері пристойного заїзду зачинилися перед ним. Що ж, він пошукає якийсь убогий шиночок.
Він рушив на вогник, що саме загорівся в кінці вулиці, й справді підійшов до шинку. Заглянувши у вікно, побачив кімнатку з низькою стелею, освітлену лампою та вогнем, що палахкотів у печі. Кілька чоловіків сиділи за столом і пили. Шинкар грівся біля вогню. Щось булькотіло в казані, підвішеному над полум'ям.
У той шинок, що теж був ніби заїздом, вели двоє дверей. Одні — з вулиці, другі — з малого, заваленого гноєм дворика.
Подорожній не осмілився зайти з вулиці. Він прослизнув у дворик, боязко натиснув на клямку і прочинив двері.
— Хто там? — спитав шинкар.
— Людина, що хоче повечеряти й переночувати.
— От і гаразд. Тут якраз вечеряють і ночують.
Незнайомець увійшов до шинку. Пияки обернулись до нього. Лампа освітила його з одного боку, вогонь у печі — з другого. Він скинув з плечей мішок.
— Підходьте, приятелю, до вогню, грійтеся. Вечеря зараз дозріється, — сказав шинкар.
Подорожній сів біля вогню і випростав затерплі від утоми ноги. З казана струміли смачні пахощі. На суворому, стражденному обличчі незнайомця, затіненому дашком кашкета, проступив вираз полегкості.

Один із чоловіків, які пили за столом, був торговець рибою; перш ніж прийти в цей шинок, він відвів коня у стайню до Лабара і півгодини тому стояв у гурті людей біля його корчми. Тепер він непомітно кивнув пальцем шинкареві. Той підійшов, і вони пошепки перекинулися кількома словами. Чужинець нічого не помічав, думаючи свою думу.
Шинкар повернувся до печі, несподівано поклав на плече незнайомцеві руку і сказав;
— Забирайся звідси — і негайно!
Незнайомець обернувся і лагідно мовив:
— А!.. То ви знаєте?…
— Знаю.
— Мене вже вигнали з одного заїзду.
— А тепер женуть і звідси.
— Куди ж мені йти?
— Куди хочеш.
Подорожній узяв свою палицю, заплічний мішок і пішов собі.
Коли він вийшов на вулицю, кілька хлопчаків, які бігли за ним іще від "Кольбаського хреста" і тепер, здавалося, чатували на нього, стали жбурляти в нього камінням. Подорожній обернувся й люто підняв палицю. Дітлахи сипнули врозтіч, наче зграйка горобців.
Він пішов далі й опинився проти в'язниці. На воротях висів ланцюг, прикріплений до дзвона. Він подзвонив.
Відчинилося віконечко.
— Пане воротар, — мовив подорожній, шанобливо скинувши кашкета, — чи не пустите ви мене переночувати на одну ніч?
— В'язниця — не готель, — відповів голос із віконечка. — Хай вас спершу заарештують, тоді тут і заночуєте.
Віконечко зачинилось.
Подорожній звернув у вуличку, де було багато садків, обгороджених живоплотами. Посеред тих садків і живоплотів він побачив будиночок з освітленим вікном. Він заглянув у те вікно. Велика кімната з побіленими стінами, ліжко завішене запоною з вибивного ситцю, в кутку — дитяча колиска, кілька дерев'яних стільців, на стіні — рушниця-дубельтівка. Посеред кімнати стояв накритий стіл. Мідна лампа освітлювала грубу полотняну скатертину, олив'яний дзбан із вином, огорнуту густою парою миску. За столом сидів чоловік років сорока з веселим і привітним обличчям — він чукикав на колінах мале дитя. Поруч молода жінка годувала груддю іншу дитину. Батько сміявся, малюк сміявся, мати всміхалася.
Якусь мить чужинець замріяно спостерігав цю мирну картину. Що відбувалося в його душі? Про це знав тільки він сам. Либонь, бідолаха подумав, що ця весела домівка має бути гостинною, і там, де він побачив стільки радості, він, можливо, знайде бодай крихту співчуття.
Він боязко постукав у шибку.
Ніхто не почув.
Тоді він постукав удруге.
— Чоловіче, хтось наче постукав, — сказала жінка.
— Тобі вчулося, — відповів той.
Подорожній постукав утретє.
Батько двох дітлахів підвівся з-за столу, взяв лампу і пішов відчинити двері.
Це був високий чоловік, напівселянин, напівремісник. Великий шкіряний фартух сягав йому аж до лівого плеча, і на фартусі віддималися молоток, порохівниця і ще багато різних речей. Він трохи закинув голову назад, і з-під розстебнутої сорочки з відкладним коміром виднілася біла й дужа, як

у бика, шия. Він мав густі брови, величезні чорні бурці, банькаті очі, звужене підборіддя і упевнений вираз людини, яка знає, що вона вдома.
— Даруйте мені, добродію, — сказав подорожній. — Чи не могли б ви дати мені миску супу і дозволити переночувати в отому хліві? Я заплачу вам.
— Хто ви такий? — спитав господар дому.
— Я йду з Пюї-Муассона, — сказав подорожній. — Я цілий день на ногах. Я подолав дванадцять льє. Ви згодні? Я заплачу.
— Я не відмовився б дати притулок доброму чоловікові, який заплатить мені. Але чому ви не пішли до заїзду?
— Там нема місця.
— Не може бути. Сьогодні не ярмарок. Ви були в Лабара?
— Був.
– І що?
Подорожній відповів збентежено:
— Я не знаю, але мене туди не пустили.
— А в шинку на вулиці Шаффо ви були?
Збентеження чужинця зростало. Він пробелькотів:
— Мене не пустили й туди.
На обличчі в селянина з'явився вираз недовіри, він оглянув незнайомця з голови до ніг і несподівано з жахом вигукнув:
— То ви той самий і є?
Він ще раз зиркнув на чужинця, ступив три кроки назад, поставив лампу на стіл і зняв зі стіни рушницю.
Тим часом, почувши вигук господаря: "То ви той самий і є?" — жінка скочила на ноги, схопила обох своїх дітей і, навіть не прикривши оголену грудь, сховалася за чоловіка; вона перелякано дивилася на чужинця і шепотіла тихо:
— Злодюга, грабіжник…
Усе це відбулося миттю. Кілька хвилин господар дому пильно розглядав подорожнього, як ото розглядають гадюку, а тоді знову підступив до дверей і сказав:
— Геть звідси!
— Благаю вас, хоч склянку води!
— А кулю в лоба не хочеш? — відрубав селянин.
І грюкнув дверима. Заскреготіли два важкі засуви, а через хвилину зачинилась і віконниця, взята на залізний прогонич.
Сутінки густіли, з Альп налітав крижаний вітер. У тьмяному світлі присмерку незнайомець помітив у одному з садків ніби землянку, обкладену дерном. Він рішуче переліз через дерев'яний паркан і опинився в садку. Всередину землянки вів чорний отвір. Подорожній страждав від холоду й голоду; з голодом він уже змирився, але хотів знайти бодай якийсь захисток від холоднечі. Він опустився навкарачки й заповз у землянку. Там було тепло, й він досить зручно влігся на соломі. Якусь мить він лежав, нездатний навіть ворухнутися, такий був стомлений. Але заплічний мішок заважав, і його можна було використати як подушку, отож він почав розстібати один з ременів. У цю мить почулося люте гарчання. Він підвів очі. На тлі отвору вимальовувалася в сутіні голова величезного дога. Подорожній потрапив у собачу буду.
Він сам був дужий і страшний; озброївшись своєю палицею і затуляючись заплічним мішком, він сяк-так вибрався з буди, хоч і позбувся при цьому кількох клаптів свого вже й так подертого одягу.
Задкуючи й відбиваючись від собаки палицею, він не без зусиль переліз через паркан і опинився на вулиці — сам-один, без притулку, без даху над

головою, вигнаний навіть із тієї жалюгідної буди. Він не так сів, як упав на камінь і вигукнув (цей вигук нібито чув один з перехожих):
— Собаці — і тій краще, аніж мені!
Незабаром він підвівся й рушив за місто, сподіваючись прилаштуватися на ніч десь під деревом або в стіжку.
Він ішов з опущеною головою, та, відчувши, що опинився далеко від людського житла, підняв очі й розглянувся навколо.
Він був посеред поля, вкритого низькою колючою стернею. Обрій здавався чорнішим, ніж сама ніч: густі хмари викочувалися з-за пагорба й розповзалися по всьому небу.
Подорожній повернувся до міста. Було близько восьмої вечора. Бредучи навмання вулицями, він вийшов на Соборний майдан і насварився кулаком у бік церкви.
Змучений втомою, ні на що більше не сподіваючись, він ліг на кам'яну лавку неподалік від друкарні, яка стояла на тому ж таки майдані.
В цю мить із церкви вийшла літня жінка. Було вже зовсім поночі, проте вона помітила, що на лавці хтось лежить.
— Що ви тут робите, чоловіче добрий? — спитала жінка.
— Ви ж бачите — вкладаюся спати, — досить грубо відповів подорожній.
— На цій лаві?
— Дев'ятнадцять років я спав на голих дошках, ну а сьогодні посплю на голому камені.
— Ви служили в солдатах?
— Так, добродійко, в солдатах.
— Чому ви не пішли до заїзду?
— Бо не маю грошей.
— На жаль, у мене в гаманці тільки чотири су, — сказала стара.
— Давайте й чотири су.
Він узяв чотири су. Жінка провадила:
— На заїзд цього не вистачить. А може, спробуєте? Хіба ви витримаєте тут до ранку — на такому холоді? Та й голод вас, певно, мучить. Може, вас візьмуть із милосердя.
— Я стукав у всі двері.
- І що?
— Звідусіль мене гнали геть.
Жінка доторкнулася до ліктя подорожнього й показала йому на низенький будиночок, що стояв по той бік майдану, поряд з єпископським палацом.
— Ви кажете, що стукали в усі двері?
— Авжеж.
- І в оті ви стукали?
— Ні.
— То постукайте.
2. Обачність дає поради мудрості
Того вечора єпископ Діньський після прогулянки по місту сидів у себе в кімнаті, працюючи над своєю книжкою "Про обов'язки християнина", коли десь о восьмій вечора служниця Маглуар зайшла, як завжди, взяти столове срібло у шафці над ліжком. Через хвилину, знаючи, що стіл уже накрито і сестра чекає його, єпископ спустився в їдальню.
Їдальнею була видовжена кімната з каміном. Двері з неї виходили на вулицю, а вікно в сад.
Маглуар і справді вже накрила на стіл.
У ту мить, коли увійшов єпископ, служниця розважала стару панну балачкою на свою улюблену тему, до якої пан Мірієль давно звик. Ішлося про засув на двері з вулиці.

Річ у тім, що Маглуар недавно ходила купити провізії на вечерю й наслухалася в місті тривожних чуток. Розповідали, ніби якийсь підозрілий волоцюга блукає вулицями міста, і ті, хто сьогодні не повернеться вчасно додому, ризикують наразитися на дуже прикру зустріч. І куди, мовляв, дивиться поліція, а все через те, що пан префект та пан мер не мирять, намагаються тільки шкодити один одному, а в місті хай робиться що завгодно. Отож розважливій людині нічого не лишається, як самій оберігати себе, добре позамикавши й позасувавши двері.
Останнє слово Маглуар вимовила з особливим притиском. Але єпископ, який сидів і грівся біля каміна, думав зовсім про інше. Отож усі до одного слова Маглуар він пустив повз вуха. Служниця повторила свою останню фразу ще раз. Тоді Батистіна, бажаючи догодити Маглуар і водночас не розсердити брата, наважилася боязко кинути:
— Брате, ви чули, що розповіла пані Маглуар?
— Та щось чув краєм вуха, — відповів єпископ.
Він обернувся на своєму стільці, поклавши руки на коліна і звівши на стару служницю усміхнений погляд.
— Ну, що там таке? Нам загрожує якась велика небезпека?
Тоді Маглуар наново розповіла свою історію, дещо згустивши фарби несамохіть. Кажуть, що в місті сьогодні блукає страшний харцизяка, обшарпаний волоцюга, душогуб, який прикидається жебраком. Він просився на ніч до Жакена Лабара, але той його не пустив. Бачили, як він шастав у сутінках вулицями. За плечима у нього порожній мішок, а обличчя люте, як у звіра.
— Справді? — перепитав єпископ.
Це напівзапитання підбадьорило Маглуар. Їй здалося, що вона таки зуміла заронити тривогу в душу єпископа. Отож вона провадила тоном торжества:
— Так, ваша превелебносте. Усе це щира правда. Сьогодні вночі слід чекати лиха. Всі так кажуть. А поліції ні до чого немає діла. Живемо в горах — і жодного ліхтаря на вулицях! Це скінчиться погано. І я так вважаю, і панна Батистіна…
— Я не казала нічого, — втрутилася єпископова сестра. — Мій брат знає, що робить.
Маглуар удала, ніби не почула.
— Так от — ми давно вважаємо, що в цьому домі ніхто не може почувати себе в безпеці. Якщо дозволите, ваша превелебносте, я скоренько збігаю до Полена Мюзбуа, столяра, й попрошу його поставити на двері засув. Треба замкнути двері бодай на цю одну ніч. А то хто завгодно може натиснути на клямку й увійти, та й ви, ваша превелебносте, маєте звичай кожному казати: "Заходьте!" — навіть глупої ночі…
У цю мить пролунав гучний стук у двері.
— Заходьте, — сказав єпископ.
3. Найвищий героїзм — це сліпо скорятися
Двері відчинилися.
Вони відчинилися навстіж — мабуть, хтось рішуче й сильно штовхнув їх знадвору.
До кімнати увійшов чоловік.
Ми вже знаємо, хто це був. Той самий подорожній, який блукав по місту, марно шукаючи собі притулку на ніч.
Він увійшов, ступив один крок, зупинився. За плечима в нього був дорожній мішок, у руках палиця. В очах — вираз шаленства. Відблиски вогню з каміна освітлювали його. Він здавався бридким і жахливим. То була зловісна поява.

Маглуар не спромоглася навіть скрикнути. Вона затремтіла і застигла з роззявленим ротом.
Панна Батистіна обернулась, побачила незнайомця й від жаху почала зводитися на ноги; та ось вона глянула на брата, і на її обличчі розлився погідний спокій.
Єпископ дивився на несподіваного гостя без тіні тривоги чи страху.
Він уже був розтулив рота, щоб запитати в незнайомця, чого йому треба, але той сперся обома руками на палицю, окинув поглядом старого й обох жінок і, не чекаючи запитань, голосно заговорив сам:
— Так от. Мене звуть Жан Вальжан. Я каторжник. Дев'ятнадцять років я провів у неволі. Мене звільнили чотири дні тому, і я йду в Понтарльє — туди мене направили. Я вирушив із Тулона і четвертий день у дорозі. Сьогодні я подолав пішки дванадцять льє. Коли надвечір я прийшов у це місто, я хотів заночувати в заїзді, але мене вигнали через мій жовтий паспорт, який я показував у мерії. Я пішов до іншого заїзду. Мені сказали там: забирайся геть! Ніхто не пустив мене ночувати. Я просився у в'язницю — сторож не відчинив. Я заповз у собачу буду. Собака покусав мене й прогнав, так наче він людина. Можна подумати — той пес знав, хто я такий. Я пішов за місто, щоб заночувати в полі просто неба. Але небо затягло хмарами. Збиралося на дощ, і я знову повернувся до міста. На майдані я побачив кам'яну лаву і вмостився спати на ній. Якась добра жінка показала мені на ваш будинок і порадила: постукайте сюди. Я постукав. Тут у вас заїзд, правда? Я маю гроші. Мій каторжанський заробіток. Сто дев'ять франків п'ятнадцять су, я заробив це за дев'ятнадцять років каторги. Я заплачу, у мене є гроші. Я дуже стомився і зголоднів, я дванадцять льє пройшов пішки. Ви дозволите мені залишитися?
— Пані Маглуар, — сказав єпископ, — принесіть іще один прибор.
Незнайомець ступив три кроки і підійшов до столу.
— Стривайте, — сказав він, — ви, мабуть, нічого не зрозуміли. Я каторжник. Я злочинець. Мене тільки щойно випустили. — Він дістав із кишені аркуш жовтого паперу й розгорнув його. — Ось мій паспорт. Він жовтий, як бачите. Через це мене женуть звідусіль, куди я поткнуся. Хочете глянути? Я й сам умію читати, навчився на каторзі. Там є школа для тих, хто хоче навчитися грамоти. Ось що написано в моєму паспорті: "Жан Вальжан, звільнений каторжник, народився… — Ну, це вам байдуже… — Перебував в ув'язненні дев'ятнадцять років. П'ять за крадіжку зі зломом. Чотирнадцять — за чотири спроби до втечі. Це людина дуже небезпечна…" Ось воно! Усі женуть мене геть. А ви пустите мене, так? Тут у вас заїзд? Ви дасте мені поїсти й переночувати? У вас є стайня?
— Пані Маглуар, — сказав єпископ. — Постеліть чисті простирадла на ліжко в алькові.
Обидві жінки звикли коритися єпископові безвідмовно, і Маглуар вийшла, щоб виконати його розпорядження.
Єпископ обернувся до незнайомця.
— Добродію, — сказав він, — сідайте біля вогню і грійтеся. Зараз ми повечеряємо, а тим часом вам приготують постіль.
Тільки тепер подорожній усе збагнув. На його доти похмурому обличчі з'явився вираз крайнього подиву, сумніву й радості. Він розгублено забелькотів:
— Це правда? Ви не проганяєте мене? Адже я каторжник! Ви назвали мене добродієм! А всі кажуть мені: "Геть звідси, собако!" Я думав, ви проженете мене. Через те й сказав одразу, хто я такий. О! Мені дадуть повечеряти! Я ляжу в постіль із матрацом і простирадлами? Як усі люди! Ось уже дев'ятнадцять років, як я не спав у ліжку. То ви пускаєте мене?

Ви добрі люди. А втім, у мене є гроші. Я заплачу. Пане корчмар, я заплачу, скільки ви скажете. Ви славний чоловік. Тут у вас заїзд, правда?
— Я священик, — сказав єпископ, — і це мій дім.
— Священик! — вигукнув подорожній. — О, ви справжній священик! То ви не візьмете з мене грошей? Ви кюре отієї церкви, так? Який же я йолоп! Я й не помітив, що ви в камилавці!
З цими словами він поставив у куток мішок і палицю, поклав паспорт до кишені й сів. Панна Батистіна лагідно дивилась на нього. Він провадив:
— Ви поводитесь по-людяному, пане кюре. Ви не зневажаєте вбогих. То ви не візьмете з мене грошей?
— Ні, — мовив єпископ, — залиште свої гроші собі. Скільки їх там у вас? Ви, здається, сказали — сто дев’ять франків?
- І п’ятнадцять су, — уточнив каторжник.
— Сто дев’ять франків і п’ятнадцять су. І скільки часу вам знадобилося, щоб заробити їх?
— Дев’ятнадцять років.
— Дев’ятнадцять років!
І єпископ глибоко зітхнув.
— У мене ще при собі всі мої гроші. За чотири дні я витратив тільки двадцять п’ять су, що їх заробив, допомагаючи розвантажувати підводи в Грасі.
Повернулася Маглуар. Вона принесла ще один прибор.
— Пані Маглуар, — сказав єпископ, — поставте цей прибор якомога ближче до вогню. — І, обернувшись до гостя, додав: — Вітер уночі в Альпах холодний. Ви, мабуть, змерзли, добродію?
Щоразу, коли господар дому казав "добродію", обличчя гостя прояснювалось. "Добродій" для каторжника — це мов склянка води для спраглого.
— Щось ця лампа погано світить, — сказав єпископ.
Маглуар зрозуміла натяк. Вона пішла в спальню монсеньйора, взяла там із каміна два срібні свічники, внесла і поставила їх на стіл, запаливши обидві свічки.
— Пане кюре, — сказав каторжник, — ви добра людина. Ви не гордуєте мною. Ви пустили мене в свій дім. Ви запалили для мене свічки. А я ж не приховав від вас, звідки я йду, і сказав вам, що я злочинець.
Єпископ подивився на нього й запитав:
— Ви багато страждали?
— Ще б пак! Арештантська куртка, до ніг прикуте чавунне ядро, для спання — голі дошки, спека, холод, тяжка праця, побої! Подвійні кайдани — за ніщо. Карцер — за одне слово. Навіть на хворому, в ліжку, кайдани. Собакам — і то живеться краще! Дев’ятнадцять років. Тепер мені сорок шість. І жовтий паспорт! Отак.
— Ви справді побували в падолі смутку, — сказав єпископ. — Але знайте, що для неба більша радість прийняти розкаяного грішника із залитим слізьми обличчям, ніж сотню праведників у білих одіяннях. Якщо ви покинули те скорботне місце з ненавистю і гнівом проти людей, ви гідні жалю. Якщо ж ви винесли звідти почуття доброзичливості й миру, ви кращий за будь-кого з нас.
Тим часом Маглуар подала вечерю. Пісний суп, заправлений олією, трохи сала, кусень баранини, смокви, свіжий сир і велику житню хлібину. Вона сама додала до звичного меню єпископа пляшку старого мовського вина. Несподівано на обличчі пана Мірієля з’явився веселий вираз, властивий щирим і доброзичливим людям.
— Прошу за стіл! — жваво сказав він.

Гостя єпископ посадив праворуч від себе — як і завжди, коли у них вечеряв хтось сторонній. Панна Батистіна, що трималася цілком спокійно й невимушено, сіла ліворуч від брата.
Єпископ проказав молитву і, за своїм звичаєм, сам розлив суп. Гість жадібно накинувся на їжу.
Зненацька єпископ мовив:
— Таж у нас ніби чогось бракує.
А річ у тім, що Маглуар поклала на стіл тільки три прибори — за числом людей, які сіли вечеряти. Тоді як у цьому домі існував звичай розкладати на скатертині всі шість срібних приборів, коли в єпископа були гості. Невинне хизування, сповнене особливого чару в цій гостинній і водночас суворій оселі, де вбогість піднесли до рівня високої доброчесності!
Маглуар зрозуміла натяк, мовчки вийшла, і через мить іще три срібні прибори заблищали на скатертині, симетрично розкладені перед кожним трапезником.
Коли повечеряли, монсеньйор Б'єнвеню сказав сестрі добраніч, узяв срібний свічник, дав гостеві другий і сказав:
— Добродію, я проведу вас до вашої кімнати.
Подорожній рушив за ним.
Ми вже згадували, що до молельні, де був альков, проходили через єпископову спальню.
Коли вони туди увійшли, Маглуар саме складала срібні ложки та виделки у шафку над узголів'ям ліжка.
Єпископ провів гостя в альков. Ліжко було застелене чистими простирадлами. Подорожній поставив свічник на столик.
— На добраніч, — сказав єпископ. — Завтра вранці, перед тим як піти, вип'єте чашку теплого молока.
— Спасибі, пане абат, — сказав гість.
Та тільки-но він вимовив ці мирні слова, як із ним відбулася раптова зміна. Якби тут були жінки, вони обидві закрижаніли б від жаху. Що ним рухало? Хотів він висловити застереження чи погрозу? А може, просто скорявся якомусь темному внутрішньому інстинкту? Він рвучко обернувся до господаря дому, склав руки на грудях і, уп'явши в нього дикий погляд, вигукнув хрипким голосом:
— Ага! То ви й справді вирішили пустити мене в свій дім?
Він засміявся сміхом, у якому було щось моторошне, і додав:
— А ви добре подумали? Ви певні, що я не вбивця?
Єпископ звів очі до стелі й відповів:
— Усе в руках Господа.
Потім, шепочучи молитву чи щось говорячи самому собі, він двома пальцями благословив гостя, який навіть не схилився в поклоні, й не обертаючись повернувся до своєї кімнати.
Помолившись, він потім вийшов погуляти в сад.
Щодо гостя, то він був такий стомлений, що навіть не скористався з чистих білих простирадл. Він погасив свічку, дмухнувши на неї крізь ніздрю, як це роблять каторжники, впав одягнений на ліжко, і його миттю здолав глибокий сон.
Опівночі повернувся з саду й єпископ.
Через кілька хвилин у домі всі спали.

4. Жан Вальжан

Посеред ночі Жан Вальжан прокинувся.
Жан Вальжан був родом із селянської родини, з Брі. Змалку він не вчився грамоти, а коли виріс, то став підрізальником дерев у Фаверолі.

Ще в дитинстві він утратив батька й матір. Мати вмерла від запалення молочних залоз, а батько, теж підрізальник, упав із дерева й теж розбився на смерть. У Жана Вальжана залишилася з рідних тільки сестра, значно старша за нього. Вона надала притулок своєму молодшому братові й годувала його. Потім сестрин чоловік помер. Найстаршому із сімох її дітей було вісім років, найменшому — рік. Жанові Вальжану на той час ішов двадцять п’ятий. Він замінив дітям батька і став утримувати родину сестри, яка виростила його. Отож він марнував свою молодість у тяжкій і погано оплачуваній роботі. Ніхто не чув, щоб у нього була "подруга". Він не мав часу закохуватися.
Увечері він повертався стомлений і мовчки з’їдав свій суп. Його сестра часто брала з братової миски найпоживніші шматки і давала котромусь зі своїх малих. Жан Вальжан, низько схилений над столом, здавалося, нічого не бачив і нічого їй не казав.
Під час сезону підрізання він заробляв двадцять чотири су в день, у інші пори року наймався косарем, чорноробом, наймитом на молочну ферму. Він робив усе, що міг. Сестра теж працювала, але як прогодуєш семеро дітей? То була нещаслива родина, яку все тугіше стискали злидні.
Того року зима видалася дуже сувора. Жан не мав роботи. Вдома не лишилося й крихти хліба. І семеро дітей.
Увечері в неділю Мобер Ізабо, пекар, чия крамниця стояла на церковному майдані, у Фаверолі, саме вкладався спати, коли раптом щось брязнуло. Вибігши в крамницю, він побачив, як у дірку, пробиту кулаком у заскленій вітрині, просунулася чиясь рука і схопила хлібину. Ізабо вискочив на вулицю. Злодій кинувся навтіки; Ізабо наздогнав його й зупинив. То був Жан Вальжан.
Це сталося 1795 року. Жана Вальжана судили за "нічну крадіжку зі зломом". Він мав рушницю, з якої дуже влучно стріляв й іноді полював на заборонену дичину. Це збільшило його провину в очах суду. Вирок був: п’ять років каторги.
22 квітня 1796 року, коли в Парижі бучно відзначали перемогу над австрійцями біля містечка Монтенотте, здобуту генералом, якого тоді ще звали Буонапарте, — отож того самого дня в Бісетрі скували одним ланцюгом велику партію каторжників. Серед них був і Жан Вальжан. Він сидів на землі, як і інші. Коли йому заклепували молотком нашийник, він плакав; сльози душили його, не давали говорити, і він тільки вряди-годи белькотів: "Я був підрізальником у Фаверолі", — а тоді, схлипуючи, сім разів підіймав й опускав праву руку, наче гладячи семеро дитячих голівок, і з цього можна було здогадатися, що він хотів нагодувати й одягти сімох малих дітей, — тільки заради того й робив усе, що робив.
Його відправили до Тулона. Він прибув туди через двадцять сім днів, сидячи на возі, з ланцюгом на шиї. У Тулоні його вдягли в червону арештантську куртку. Його колишнє життя стерлося, не лишивши сліду. Він навіть позбувся власного імені й був уже не Жан Вальжан, а номер 24601.
Що сталося з його сестрою? Що сталося з її сімома малими? Але хто цим цікавиться? Що може статися з листочками молодого дерева, підтятого під самий корінь?
Ще одна сумна й давня, як світ, історія. Залишившись без опори й підтримки, ті бідолашні створіння розбрелися, певно, хто куди, і помалу їх поглинули похмурі сутінки, в яких зникають стільки неприкаяних людських доль. Усі забули про них, а через кілька років каторги забув їх і Жан Вальжан. У його серці, де раніше зяяла відкрита рана, залишився рубець. От і все. Одного тільки разу десь наприкінці четвертого року каторги дійшла до нього звістка про сестру. Хтось із односельців бачив її

у Парижі. З нею був один найменший хлопчик. Що сталося з шістьма іншими? Вона й сама, певно, цього не знала. Щоранку вона йшла на роботу до друкарні, де працювала фальцювальницею і брошурувальницею. В одному будинку з друкарнею була школа, в яку вона водила свого семирічного сина. Але робота в друкарні починалась о шостій, а школа відчинялася тільки о сьомій, через те малому доводилося чекати цілу годину. В друкарню брати його не дозволяли, і взимку він лишався в темряві, на морозі; присівши навпочіпки просто на бруківці, він куняв і чекав, коли відчиняться двері школи. Коли йшов дощ, стара воротарка з жалю пускала хлопця до своєї комірчини, де стояли тільки дерев'яний тапчан, прядка та два дерев'яні стільці — і малий засинав у куточку, притулившись до кота, щоб зігрітися. Отаке розповіли Жанові Вальжану, і на якусь мить наче спалах блискавки освітив долю рідних йому людей; та дуже швидко все затяглося мороком, і відтоді він більше ніколи про них не чув.

Наприкінці того четвертого року надійшла черга Жана Вальжана втікати з каторги. Товариші допомогли йому, як це заведено в тому сумному місці. Він утік і два дні блукав на волі, коли можна вважати волею становище людини, за якою женуться, яка змушена щомиті обертатись, здригатися від найменшого шереху, боятися всього на світі; боятися диму, що здіймається над дахом, собачого гавкоту, тупотіння кінських копит, бамкоту дзиґарів на дзвіниці, боятися дня через те, що видно, боятися ночі, коли нічого не видно, боятися дороги, стежки, кущів, боятися сну. Цілих тридцять шість годин він не їв і не спав, а надвечір другого дня його зловили. За втечу йому накинули ще три роки каторги, отже, тепер він мав відсиджувати вісім. На шостому році знову надійшла його черга втікати; він скористався з неї, але втекти не зумів. Його не виявили на перекличці. Вистрілили з гармати, а вночі утікача знайшли під кілем недобудованого корабля. Він учинив опір, коли його схопили. Втеча й бунт. За це кримінальний кодекс передбачав збільшення терміну на п'ять років, причому два роки засуджений мав носити подвійні кайдани. Тринадцять років каторги. На десятому році знову надійшла його черга, він знову скористався з неї. Йому пощастило не більше, ніж попереднього разу. Ще три роки, а загалом шістнадцять. І нарешті, десь на тринадцятому році каторги, він зробив останню спробу втекти. Його схопили через чотири години. За ті чотири години накинули ще три роки. Отже, він відсидів дев'ятнадцять. У жовтні 1815-го його відпустили на волю. А потрапив він на каторгу 1796 року за те, що розбив шибку і вкрав хлібину.

У перші дні свого ув'язнення Жан Вальжан тремтів і плакав; на волю він вийшов цілком незворушний. Коли його посадили, він був у розпачі; коли випустили — в душі його була ніч.

Що ж відбувалося в тій душі?

5. До чого призводить розпач

Спробуймо розповісти про це.

Жан Вальжан не знав грамоти, проте недоумкуватим він не був. У ньому горів первісний вогник розуму. Нещастя роздмухало той вогник, і він загорівся яскравіше. Жан Вальжан поринав у роздуми і коли тяжко працював — з ланцюгом на шиї, під палючим сонцем каторги та палицями наглядачів, — і коли лежав на дощаних тюремних нарах.

Він настановив себе суддею.

І спершу почав судити самого себе.

Він погодився, що винний і заслуговує покарання. Можливо, йому дали б ту хлібину, якби він попросив. Хай там як, а треба було чекати — або на заробіток, або на милостиню; звісно, нелегко чекати, коли тебе мучить голод, але хіба часто помирають від голоду? Адже людина влаштована так,

що може мучитися дуже довго, не помираючи. Отже, він мав терпіти, і для тих малят це було б ліпше; він таки утнув велику дурницю, подумавши, що крадіжкою можна врятуватися від злиднів; він ступив на стежку ганьби, і він справді винний.
Тоді Жан Вальжан запитав себе:
А чи один він винен у цій фатальній історії? Чи справедливо, що він, трудівник, залишився без роботи й без шматка хліба? Чи не занадто жорстоко його покарано? Чи з винуватця він не перетворився на жертву? Адже суспільство, користуючись своїм правом сильного, само вчинило страхітливий злочин проти нього, невиправдано жорстоко караючи його протягом дев'ятнадцятьох років. Чи справедливо з боку суспільства бути скнарою, коли йдеться про роботу й хліб для вбогої людини, і бути надміру щедрим, коли йдеться про покарання?
Поставивши собі такі запитання, він почав судити суспільство й виніс йому вирок.
Він осудив його на свою ненависть.
Він склав на нього відповідальність за свою недолю і пообіцяв собі, що коли-небудь поквитається з ним. Він дійшов висновку, що не можна рівняти ту шкоду, яку заподіяв він, і шкоду, заподіяну йому. Жан Вальжан зрозумів, що суспільство поставилось до нього як до ворога, й глибоко обурився.
Адже він не бачив від людей нічого доброго. Відколи померла мати, відколи доля розлучила його з сестрою, він не чув приязного слова, не бачив доброзичливого погляду. Його тільки били, тільки карали. Витерпівши безліч страждань, він поступово упевнився, що життя — війна, в якій йому судилося бути вічно переможеним. Він не мав іншої зброї, крім ненависті. Він поклав вигострити свою ненависть на каторзі і взяти її із собою, коли вийде на волю.
Малоосвічені ченці відкрили в Тулоні школу для каторжників, де навчали найнеобхіднішої грамоти тих, хто мав до цього охоту. Жан Вальжан пішов до школи в сорок років і навчився писати, читати, рахувати. Йому здавалося, що, здобуваючи освіту, він мовби гартує свою ненависть.
Тут варто згадати, що він був наділений великою фізичною силою. Ніхто на каторзі не міг із ним у цьому зрівнятися. Коли треба було попустити канат або крутити корбу, Жан Вальжан замінював чотирьох чоловіків. Він міг утримувати на спині таку величезну вагу, що товариші прозвали його Жан Домкрат. Якось лагодили балкон Тулонської ратуші, й одна з чудових каріатид Пюже,[7] які підтримують той балкон, відкололася від стіни й мало не впала. Жан Вальжан підставив під каріатиду плече й підтримував її, аж поки на місце події збіглися будівельники.
Він був дужий, але водночас і спритний. Деякі каторжники, вічні мрійники про втечу, постійно розвиваючи силу і вправність, зрештою домагаються досконалого володіння м'язами. Видертись на прямовисну стіну, спираючись на виступи, майже непомітні для людського ока, було завиграшки для Жана Вальжана. А там, де стіна утворювала кут, він мов чарами підіймався до висоти третього поверху — напружуючи спину і підколінки, упираючись ліктями й підборами в нерівності кам'яного мурування. Іноді йому вдавалося отак видертись до самого даху в'язниці.
Жан Вальжан розмовляв мало й зовсім не сміявся. Тільки щось надзвичайне могло раз або двічі на рік змусити його зареготати моторошним сатанинським сміхом каторжника. Вигляд у нього був завжди такий, ніби він пильно роздивляється щось жахливе.
Крізь хворобливу уяву людини малорозвиненої, людини, чиї розумові нахили все життя пригнічувались, він невиразно відчував на собі якийсь

страхітливий тягар. Повзаючи в густій темряві, він часом підводив голову, дивився вгору і з жахом та гнівом бачив, як громадиться на ньому, здіймаючись у неозору височінь, крута гора, де звалені на одну купу закони, суспільні упередження, люди, події, і та дивовижна піраміда — та сама, яку ми називаємо цивілізацією, — тяжко гнітила і страхала його. У тій потворній і ворухливій купі то зовсім близько, то на недосяжній височині він раптом бачив або людей, або якісь речі, освітлені яскравим світлом: наглядача з кийком, жандарма з шаблею, архієпископа в осяйній митрі, імператора в блискучій короні. Але те далеке сяйво, замість розвіяти навколо нього ніч, робило її ще похмурішою, ще чорнішою. Усі ті закони, суспільні упередження, події, люди, речі, рухаючись у тому складному й таємничому русі, який нав'язує цивілізації Бог, водночас топталися по ньому з незворушною жорстокістю і невблаганною байдужістю. Душі, скинуті на самісіньке дно нещастя, безталанні люди, загублені в глибинах, куди ніхто вже й не заглядає, відчувають, як розчавлює їх усією своєю вагою людське суспільство, таке нещадне й страхітливе для тих, хто опиняється внизу.

Про що ж думав Жан Вальжан, який був саме в такому становищі?

Якби зернятко проса, що потрапило під млинове жорно, могло мати якісь думки, воно міркувало б так само, як Жан Вальжан.

Усе це — дійсність, населена примарами, фантазії, населені реальними образами, — зрештою привело його в особливий душевний стан, який неможливо описати словами.

Іноді, в самому розпалі своєї каторжної праці, він раптом зупинявся й починав думати. Те, що сталося з ним, начебто не мало ніякого сенсу. Він казав собі: "Мабуть, я сплю". Він дивився на наглядача, який стояв за кілька кроків, і той здавався йому привидом. Та раптом привид оперізував його кийком.

Природа майже не існувала для нього. По суті, Жан Вальжан не помічав ні сонця, ні чудових літніх днів, ні блакитного неба, ні прохолодних квітневих світанків. Я не певен, чи знав він, що таке полегкість на душі.

На завершення можна відзначити, що внаслідок дев'ятнадцятирічного ув'язнення Жан Вальжан, колишній безневинний підрізальник дерев із Фавероля, а тепер грізний каторжник із Тулона, став здатен на погані вчинки двох різновидів: по-перше, він міг учинити щось лихе раптово, не думаючи, спонукуваний інстинктом помсти за сподіяне йому зло; по-друге, він був здатен на лихий учинок, ретельно продуманий і обміркований, пропущений крізь своє сумління — викривлене сумління людини, яка не знала в житті нічого, крім горя. В основі всіх його думок і вчинків лежала ненависть до людського закону.

Така ненависть, коли її розвиток не урветься внаслідок якогось нещасливого випадку, з часом переходить у ненависть до суспільства, потім — у ненависть до людського роду, а далі — в ненависть до всього живого і зрештою знаходить вияв у нездоланному бажанні робити шкоду всім без розбору, будь-якому живому створінню, нехай навіть найневиннішому. Отже, паспорт небезпідставно характеризував Жана Вальжана як "людину дуже небезпечну".

З кожним роком його душа ставала все зашкарублішою. Зашкарубле серце — сухі очі. Коли Жан Вальжан вийшов із каторги на волю, минуло дев'ятнадцять років відтоді, як він пролив останню сльозу.

6. Нові прикрощі

Та ось настала дивовижна мить, і Жан Вальжан почув неймовірні слова: "Ти вільний!" Здавалося, сліпучий промінь світла раптово осяяв його повиту мороком душу. Але цей промінь дуже скоро потьмянів. Спершу Жан Вальжан

був приголомшений відчуттям волі і повірив у нове життя. Та незабаром він побачив, що таке воля для людини з жовтим паспортом.
Перше розчарування спіткало його ще на порозі в'язниці. Він підрахував, що за своє перебування на каторзі заробив сто сімдесят один франк. Правда, у своїх підрахунках він забув про вимушений відпочинок у неділю та на свята, який обійшовся йому в двадцять чотири франки. Були й інші відрахування, і на руки йому видали лише сто дев'ять франків п'ятнадцять су.
Він нічого не зрозумів і почув себе одуреним. Висловлюючись точніше — обікраденим.
Наступного дня після свого звільнення, проходячи через Грас, він побачив біля воріт винокурні чоловіків, які розвантажували паки товару. Він запропонував свої послуги. Робітників не вистачало, його взяли. Він був кмітливий, дужий і спритний. Він старався, хазяїн був явно задоволений. Поки він працював, мимо проходив жандарм і зажадав від нього документи. Довелося показати свій жовтий паспорт. Після цього Жан Вальжан знову взявся до роботи. Незадовго перед тим він запитав у одного з робітників, скільки їм платять у день. Той відповів: "Тридцять су". А що вранці Жан Вальжан мав вирушати далі, то ввечері він підійшов до хазяїна винокурні й попросив заплатити йому. Той мовчки відрахував йому двадцять п'ять су. Жан Вальжан запротестував. Винокур відповів: "Для тебе добре й це". Він наполягав далі. Хазяїн подивився йому просто у вічі й сказав: "Хочеш знову за ґрати?"
І в цьому випадку він почув себе обікраденим.
Суспільство й держава пограбували його, врізавши йому платню.
А тепер і окрема людина вчинила йому дрібний грабунок.
Звільнення — це ще не воля. Можна вийти з в'язниці, проте й далі почувати себе засудженим.
Таке сталося з ним у Грасі. Ми вже знаємо, як зустріли його в Діні.
7. Подорожній прокинувся
Отож коли дзиґарі на соборній дзвініці пробили другу годину ночі, Жан Вальжан прокинувся.
Прокинувся він через те, що під ним була м'яка постіль. Майже двадцять років він не спав у ліжку, і, хоча й ліг одягнений, відчуття було надто нове, щоб не порушити його сон.
Він проспав понад чотири години. Втома його минула. Він не звик спати довго.
Жан Вальжан розплющив очі і якусь мить дивився в темряву, потім знову опустив повіки і спробував заснути.
Коли людина пережила за день багато вражень, коли у голові в неї повно думок, засинає вона відразу, проте вдруге заснути їй не щастить. Сон приходить легко, але повертатися не бажає. Таке сталось і з Жаном Вальжаном. Він не зміг заснути вдруге і став думати.
Він був у тому стані, коли все у голові перемішане. В його мозку щось спалахувало, щось згасало. Давні спогади й спогади сьогоднішні переплутувались, розмивалися, неймовірно збільшувалися, а потім раптово зникали, мов поринали у розхвильовану каламутну воду. Багато думок виникало в нього, але одна поверталася знов і знов, витісняючи всі інші. Це був спогад про те, як Маглуар розклала на столі шість срібних приборів і срібну супову ложку.
Те срібло не давало йому спокою. Воно було зовсім поруч, за кілька кроків. Коли він проходив через сусідню кімнату, стара служниця складала його в шафку над узголів'ям ліжка. Він добре роздивився ту шафку. Праворуч, коли заходиш із їдальні. Ложки й виделки були масивні, зі

старовинного срібла. Із суповою ложкою вони коштують франків двісті. Удвічі більше, ніж він заробив за дев’ятнадцять років каторги.
Цілу годину зблискувала і згасала в його голові ця думка, долаючи певний опір. Пробило третю. Він розплющив очі, рвучко підвівся на ліжку й намацав свій заплічний мішок, який кинув у куток алькова. Потім спустив ноги й сів.
Якийсь час він сидів, снуючи невиразні думки, а тоді раптом нахилився, скинув черевики й обережно поставив їх на килимок біля ліжка. Потім випростався і ще довго сидів, нерухомий, замислений.
Знову й знову, мов наслання, поверталась до нього та сама думка; вона зникала, з’являлася, зникала і знову з’являлася. Крім того, він машинально думав, сам не знаючи чому, про одного в’язня на ім’я Бреве, свого товариша по тулонській каторзі; у того Бреве штани трималися тільки на одній шлейці, і видиво тієї шлейки знову й знову зринало в уяві Жана Вальжана.
Він усе сидів і сидів не ворушачись і, може, просидів би так до світанку, якби годинник не пробив один удар — чи то чверть, чи то половину години. Здавалося, той удар сказав йому: "Рушай!"
Він став на ноги і вагався ще кілька хвилин дослухаючись. В домі панувала глибока тиша; тоді він нечутно підійшов до вікна, обриси якого ледь вирізнялися в сутіні. Ніч була не дуже темна; в небі висів місяць, раз у раз ховаючись за гнаними вітром хмарами. Через те надворі то яснішало, то поночіло, а в домі стояв мовби густий присмерк.
Підступивши до вікна, Жан Вальжан оглянув його. Воно було незаґратоване, виходило в сад, і стулки зачинялися на засувку, як заведено в тих краях. Жан Вальжан розчахнув вікно — та порив холодного вітру, що залетів до кімнати, змусив його знов зачинити стулки. Пильним поглядом він окинув сад. Його оточував низький мур, через який неважко було перелізти. За муром стояли в ряд дерева — однакові проміжки між ними свідчили, що там вулиця.
Оглянувши садочок і мур, Жан Вальжан обернувся з рішучістю людини, яка на щось зважилася, підійшов до алькова, взяв свій заплічний мішок, відкрив його, порився в ньому, вийняв якусь річ, поклав ту річ на ліжко, сунув черевики в одну з кишень мішка, зав’язав його, закинув за плечі, надів кашкета, насунувши дашок на самісінькі очі, навпомацки знайшов свою палицю й поставив її на підвіконня, прихиливши до лутки, а тоді вернувся до ліжка й рішуче схопив покладену туди річ. То був короткий залізний прут, загострений на кінці, мов спис.
У сутінках годі було роздивитися, що то за гостряк. Відмичка? Чи, може, зброя?
На світлі легко було б розпізнати, що то свічник рудокопа. За тих часів каторжники нерідко працювали в каменярнях поблизу Тулона, і тому знаряддя рудокопів потрапляло до їхніх рук. Свічник рудокопа виготовлено з масивного заліза, і він загострений з того кінця, яким його встромляють у розколини каменю.
Жан Вальжан узяв той свічник у праву руку і, стримуючи подих, намагаючись ступати нечутно, попрямував до дверей у сусідню кімнату, в якій, ми знаємо, спав єпископ. Підійшовши, він побачив, що двері прочинені. Єпископ навіть не потурбувався зачинити їх як слід.
8. Що він зробив
Жан Вальжан прислухався. Жодного шереху.
Він штовхнув двері.
Він штовхнув їх пальцем з обережністю кота, який хоче увійти до кімнати, але остерігається, що його вижбурнуть геть.

Двері подалися ледь помітно.
Він зачекав хвилину і штовхнув їх уже сміливіше.
Двері розчинилися ширше і знов нечутно. Тепер отвір став досить широкий, і він міг би пройти. Але столик біля дверей загороджував прохід.
Жанові Вальжану довелося штовхнути двері втретє. Цього разу погано змащена завіса гучно зарипіла в темряві.
Жан Вальжан затремтів. Рип незмащеної завіси відлунив у його вухах, наче грім сурми, що кличе на Страшний суд.
Жаскі видіння зринули перед ним у ту мить. Йому навіть здалося, що дверна завіса раптом ожила й гавкає, мов собака, застерігаючи про небезпеку і будячи поснулих людей.
Він завмер на місці, приголомшений, і важко опустився з пальців на п’яти. Йому здавалося, що кров стугонить у нього в скронях, мов два ковальські молоти, а дихання вилітає з грудей зі свистінням вітру, який вихоплюється з тунелю. Він не сумнівався, що це роздратоване рипіння поставить на ноги весь дім, що двері підняли тривогу й покликали на поміч. Зараз підхопиться на ноги старий, жінки знімуть крик, збіжаться сусіди; не мине й чверті години, як усе місто гудітиме, мов розтривожений вулик. Уся жандармерія буде на ногах. Жан Вальжан уже вважав себе пропащим.
Він завмер там, де стояв, застигши, мов соляний стовп, не наважуючись ворухнутися.
Збігло кілька хвилин. Двері були розчинені навстіж. Він осмілився заглянути в кімнату. Ніщо там не ворухнулось. Він нашорошив вуха. В домі не чутно було жодного шереху. Рип незмащеної завіси не розбудив нікого. Перша небезпека минула, але Жан Вальжан усе ще не отямився від страшної тривоги. Проте він не відступив. Він думав тепер тільки про одне — зробити задумане якомога скоріше. Ступивши крок уперед, він увійшов до кімнати.
Там панував цілковитий спокій. Подекуди проступали невиразні обриси якихось речей, що вдень були розкиданими на столі паперами, розгорнутими фоліантами, стосиком складених на табуреті книжок, кріслом, на якому висів одяг, стільчиком для моління — усе це тепер мало вигляд розмазаних плям, темніших або світліших.
Жан Вальжан просувався вперед обережно, щоб не наскочити на меблі. Він чув у глибині кімнати рівне і спокійне дихання. Єпископ спав.
Нараз Жан Вальжан зупинився. Він уже стояв біля ліжка. Він дійшов туди скоріше, ніж сподівався.
Іноді природа явно втручається в наші вчинки, мовби остерігаючи: "Спершу подумай, а тоді роби". Майже півгодини небо затуляла велика хмара, і саме тоді, коли Жан Вальжан підступив до ліжка, хмара ніби умисне роздерлась, і місячний промінь, ковзнувши крізь вікно, освітив обличчя єпископа. Він мирно спав. У Нижніх Альпах ночі холодні, і єпископ лежав у постелі майже одягнений, рукави коричневого підрясника закривали йому руки до зап’ястків. Голова лежала на подушці, одна рука звисала з ліжка. Обличчя немов променилося виразом задоволення, надії і блаженного спокою. Воно не всміхалося, воно сяяло. На чолі грав відблиск невидимого світла. Душі праведників уві сні споглядають таємниче небо.
Відблиск того неба сяяв на обличчі єпископа.
Водночас його лице світилося зсередини, бо це небо перебувало в ньому самому. То була його совість. Коли місячний промінь упав на обличчя сплячого і злився з отим внутрішнім світінням, навколо єпископа утворився мовби осяйний німб, пом’якшений, проте, майже прозорою сутінню. Місяць у небі, занурена в сон природа, сад, у якому ніщо не шелесне, тиша в будинку надавали особливої величі відпочинку цього мудреця з його

шляхетною сивиною і довірливим обличчям — обличчям старого чоловіка, який спить сном дитини.
Жан Вальжан нерухомо стояв у тіні, стискаючи свій свічник, і злякано дивився на осяяного старого. Ніколи в своєму житті не бачив він нічого подібного.
Ніхто не вгадав би, що діялося в його душі, навіть він сам. Щоб спробувати це збагнути, слід уявити собі людину шалену й дику, перед людиною, яка є втіленням доброти. Навіть на Жановому обличчі годі було щось прочитати. Воно висловлювало тупий подив. Він дивився — і більш нічого. Але що він думав? Невідомо. Одне безперечно: він був схвильований і стривожений.
Його погляд не відривався від старого. Дивна нерішучість опанувала його. Здавалося, зараз він або провалить цю голову, або поцілує цю руку.
Через якусь хвилю ліва рука Жана Вальжана повільно піднялася, і він скинув кашкета; потім так само повільно рука опустилась, і каторжник знову втупився в єпископа з кашкетом у лівій руці і страшною зброєю в правій; волосся стояло сторч над насупленим лобом.
Єпископ і далі спокійно спав під цим жахливим поглядом.
Нараз Жан Вальжан надів кашкета і, не дивлячись на єпископа, підступив до шафки, яку розгледів над узголів'ям. Він підняв залізний свічник, певне, щоб зламати замок, але в замку стримів ключ. Він відчинив шафку; кошик зі сріблом одразу впав йому у вічі. Він узяв його, потім широкими кроками, не остерігаючись, перетнув кімнату, дістався до дверей, увійшов у молельню, відчинив вікно, схопив свою палицю, переступив через підвіконня, поклав срібло в мішок, викинув кошика, перебіг через сад, перестрибнув, наче тигр, через мур і кинувся навтіки.
9. Як трудився єпископ
Наступного ранку монсеньйор Б'єнвеню прогулювався в садочку, коли до нього підбігла вкрай схвильована Маглуар.
— Ваша превелебносте, ваша превелебносте! — кричала вона. — Ви не знаєте, де кошик, у який я складаю срібло?
— Знаю, — відповів єпископ.
— Слава Богу! — вигукнула служниця. — А то я не могла збагнути, куди він подівся.
Єпископ щойно підняв кошика з грядки. Він подав його Маглуар.
— Ось він.
— Отакої! Таж кошик порожній! А де срібло?
— А! — сказав єпископ. — То вас цікавить срібло? Я не знаю, де воно.
— О Господи! О Боже! Срібло вкрадено! Це ваш учорашній гість його прихопив!
Як оком змигнути, стара метнулася до молельні, заглянула в альков і повернулась у сад. Єпископ саме нахилився над рідкісним екземпляром варешниці гільйонської, зламаної, коли кошик упав на грядку. Почувши крик служниці, він випростався.
— Ваша превелебносте, той чоловік зник! Срібло вкрадено!
У цю мить її погляд упав на куток огорожі, де виднілися сліди втечі. Дашок над муром в одному місці був зірваний.
— Погляньте! Він переліз через мур! Ой лишенько! Він украв наше срібло!
Єпископ якусь мить мовчав, потім подивився на Маглуар лагідним і серйозним поглядом.
— А власне, хіба те срібло належало нам? — запитав він.
Маглуар була спантеличена. Після короткої мовчанки єпископ провадив:

— Пані Маглуар, я припустився помилки, так довго користуючись тим сріблом. Воно належало бідним. А хто такий наш учорашній гість? Безперечно, бідняк.
- Ісусе праведний! Та хіба ті ложки й виделки були потрібні мені або вашій сестрі? Нам то байдуже. Але чим їстимете тепер ви, ваша превелебносте?
Єпископ подивився на неї здивовано.
— Отакої! Хіба в нас немає олив'яних приборів?
Маглуар знизала плечима.
— Оливо має запах.
— То їстимемо залізними.
Служниця скривила промовисту гримасу.
— Залізо має присмак.
— Тоді дерев'яними, — сказав єпископ.
Незабаром він снідав за тим самим столом, за яким учора сидів Жан Вальжан. За сніданком монсеньйор Б'єнвеню весело сказав, звертаючись до сестри, котра сиділа мовчки, і до Маглуар, яка глухо бурчала, що немає потреби ні в ложці, ні у виделці, навіть дерев'яних, для того, щоб умочити кусень хліба в чашку з молоком.
— Подумати тільки! — казала сама до себе Маглуар, ходячи від кухні до столу. — Пустити отакого на ніч! Яке щастя, що він тільки скоїв крадіжку!
Коли брат і сестра вже підводилися з-за столу, в двері постукали.
— Заходьте, — сказав єпископ.
Двері відчинилися. Дивний гурт збуджених людей з'явився на порозі. Троє чоловіків тримали за комір четвертого. Троє були жандарми. Четвертий — Жан Вальжан.
Унтер-офіцер, який, певно, був начальником дозору, підійшов до єпископа і по-військовому віддав честь.
— Ваша превелебносте… — почав він.
На ці слова Жан Вальжан, який стояв похмурий і пригнічений, здивовано підвів голову.
— Ваша превелебність… — прошепотів він. — А я думав, кюре…
— Помовч! — наказав жандарм. — Це його превелебність єпископ.
Тим часом монсеньйор Б'єнвеню підійшов до гурту так швидко, наскільки дозволяв йому похилий вік.
— А, це ви! — вигукнув він, звертаючись до Жана Вальжана. — Я радий бачити вас. Але чому ви не взяли свічники — я ж вам віддав і їх? Вони теж срібні і коштують франків двісті, не менше.
Жан Вальжан витріщив очі й глянув на єпископа з виразом, який годі було описати людською мовою.
— Виходить, цей чоловік сказав правду, — мовив унтер-офіцер. — Він біг так, наче втікав від когось. Ми затримали його й обшукали. Знайшли у нього це срібло…
- І він сказав вам, — перебив єпископ усміхаючись, — що срібло дав йому старий священик, у якого він провів ніч? Так воно і є. Це непорозуміння, що ви його затримали.
— То ми можемо відпустити його? — спитав унтер-офіцер.
— Звичайно, — сказав єпископ.
Жандарми пустили Жана Вальжана, і той поточився назад.
— Мене й справді відпускають? — пробелькотів він.
— Авжеж, відпускаємо, ти що, оглух? — відповів один із жандармів.
— Мій друже, — озвався єпископ, — перед тим як піти, візьміть ваші свічники. Ось вони.

Він підійшов до каміна, взяв свічники й подав їх Жанові Вальжану. Обидві жінки дивилися на все це без жодного слова, руху або погляду, які могли б перешкодити єпископові.
Жан Вальжан тремтів усім тілом. Машинально, з розгубленим виглядом він узяв свічники.
— А зараз, — мовив єпископ, — ідіть собі з миром. До речі, друже, коли ви завітаєте до мене ще, вам нема потреби йти через сад. Ви завжди можете вийти крізь парадні двері. Вони зачинені тільки на клямку і вдень, і вночі.
Потім він обернувся до жандармів:
— Панове, ви можете йти.
Жандарми пішли.
Здавалося, Жан Вальжан от-от знепритомніє.
Єпископ підступив до нього і сказав тихим голосом:
— Не забувайте, ніколи не забувайте, що ви обіцяли мені використати це срібло на те, щоб стати чесною людиною.
Жан Вальжан, який нічого не обіцяв, приголомшено дивився на нього.
Єпископ вимовив свої слова з особливим притиском. А тоді додав урочистим голосом:
— Жане Вальжане, брате мій, ви більше не належите злу, ви належите добру. Я купую вашу душу: я забираю її в духа тьми і передаю Богові.
10. Малюк Жерве
Жан Вальжан вийшов з міста так поквапно, ніби за ним гналися. Він швидко йшов полями, обираючи дороги і стежки, які траплялися, й не помічаючи, що кружляє майже на місці. Так він проблукав цілий ранок, нічого не ївши й не відчуваючи голоду. Жан Вальжан був під владою безлічі нових почуттів. Його душив глухий гнів. Проти кого? Цього він не знав. І не міг би збагнути, почував себе зворушеним чи приниженим. Часом його опановувало дивне розчулення, яке він гнав від себе, протиставляючи йому всю озлобленість, накопичену за останні двадцять років. Цей стан виснажував Жана Вальжана. З тривогою він бачив, як ламається жахливий спокій, викуваний у ньому жорстокою несправедливістю, і запитував у себе: що ж прийде на зміну цьому спокою? Іноді йому здавалося, що краще б жандарми знову відвели його до в’язниці: до такого він звик, і це менше схвилювало б його, ніж те, що сталося. Хоч і була вже пізня осінь, а проте на кущах досі траплялися квіти, і пахощі пелюсток нагадували Жанові Вальжану дитинство. Ці спогади були майже нестерпні — надто давно вони не зринали. Такі невиразні думки й почуття мучили його цілий день.
Коли сонце вже схилилося на захід, і навіть найменший камінчик відкидав довгу тінь, Жан Вальжан сів відпочити за кущем посеред широкої пустельної рівнини. Усе навколо було забарвлене в рудий колір, на обрії мріли тільки Альпи. Ніде не стриміла навіть дзвініця якої-небудь сільської церкви. Жан Вальжан був десь за три льє від Діня. За кілька кроків від куща бігла стежка, яка перетинала рівнину.
Заглиблений у свої роздуми, від чого цей обшарпаний волоцюга, певно, здався б випадковому перехожому ще страшнішим на вигляд, Жан Вальжан раптом почув веселий спів.
Він повернув голову й побачив, що стежкою йде хлопчик савояр років дванадцяти з музичною катеринкою на боці і з ученим байбаком у скриньці за спиною — один із тих лагідних та веселих хлоп’ят, які мандрують по всій Франції, блискаючи голими коліньми крізь дірки на штанцях.
Час від часу хлопець спинявся і, мовби граючи в крем’яхи, підкидав на долоні кілька монеток — мабуть, усе своє багатство. Серед тих монет була одна в сорок су.

Хлопчина зупинився біля куща, за яким сидів Жан Вальжан, і підкинув свої монетки, які досі вправно ловив тильним боком долоні.
Та цього разу монета в сорок су впала на землю й покотилася за кущ, у напрямку до Жана Вальжана.
Жан Вальжан наступив на неї ногою.
Але хлопець стежив за монетою й побачив незнайомця.
Він анітрохи не здивувався і підійшов просто до нього.
Місце було безлюдне. Тишу порушували тільки далекі крики зграйки птахів, що летіли високо в небі.
Хлопець обернувся спиною до сонця — воно позолотило йому волосся і кривавим відблиском лягло на люте обличчя Жана Вальжана.
— Віддайте мою монету, — сказав малий савояр безтурботним голосом довірливої дитини.
— Як тебе звати? — спитав Жан Вальжан.
— Малюк Жерве, добродію.
- Іди собі, — сказав Жан Вальжан.
— Віддайте мою монету, — повторив хлопець.
Жан Вальжан опустив голову й нічого не відповів.
— Віддайте мою монету, добродію! — не вгавав хлопець.
Погляд Жана Вальжана не відривався від землі. Здавалося, він нічого не чує. Хлопчик смикнув його за комір і водночас спробував зіпхнути важкий, окутий залізом, черевик зі свого скарбу.
— Мені потрібна моя монета! Мої сорок су!
Хлопець заплакав. Жан Вальжан підвів голову. Очі його були затьмарені. Він здивовано втупився в малого, тоді простяг руку до палиці й крикнув страшним голосом:
— Хто тут?
— Я, добродію, — відповів хлопець. — Малюк Жерве. Я! Я! Віддайте мої сорок су! Приберіть, будь ласка, свій черевик!
Зрештою хлопець розсердився і вигукнув майже погрозливо:
— Ану, приберіть ногу! Приберіть ногу, кажу, ви чуєте?
— Це й досі ти! — сказав Жан Вальжан; він рвучко підвівся, але ногу з монети не зняв. — Геть звідси, поки живий!
Хлопець злякано глипнув на нього й весь затремтів. Якусь мить він стояв приголомшений, а тоді чимдуж кинувся навтіки, жодного разу не осміливши обернутися або скрикнути.
Та незабаром він засапався і був змушений зупинитися. Крізь свою задуму Жан Вальжан почув, що малий схлипує.
Ще через кілька хвилин хлопець зник.
Сонце зайшло. Навколо Жана Вальжана почав гуснути присмерк. Він не їв від самого ранку. Схоже, його лихоманило.
Він стояв на ногах і не змінив пози, відколи хлопець кинувся навтіки. Дихаючи важко й уривчасто, він, здавалося, пильно розглядав синій фаянсовий черепок, який лежав у траві. Та ось Жан Вальжан затремтів, відчувши вечірній холод.
Він низько насунув на лоб кашкета, машинально застебнув блузу, ступив крок і нахилився підняти свою палицю.
У цю мить він помітив монету в сорок су — вона блищала між кремінцями, вдавлена в землю підошвою його черевика.
Його мов ударило гальванічним струмом.
"Що це?" — пробурмотів він крізь зціплені зуби й відступив на три кроки назад. Проте не міг відірвати погляду від блискучої монети, що в темряві здавалася розплющеним оком, яке пильно дивилося на нього.

Так збігло кілька хвилин. Аж раптом він судомно кинувся до монети, схопив її й, випроставшись, став озиратися на всі боки, тремтячи, мов наполоханий звір.
Він не побачив нічого. Сутеніло, пустельна рівнина дихала холодом. Фіолетовий туман клубочився у відсвітах вечірньої заграви.
Тоді Жан Вальжан швидко подався в той бік, куди втік хлопець. Через сотню кроків він став, розглянувся і не побачив нікого.
— Малюче Жерве! Малюче Жерве! — голосно заволав він.
Ніхто йому не відповів.
Навкруги була тільки неозора рівнина і густий присмерк, у якому губився його погляд, і тиша, що поглинала його голос.
Дув крижаний вітер, і все навкруг оживало, мов у жаскому сні. Кущі вимахували вітами, як розлючені привиди. Так ніби комусь погрожували.
Жан Вальжан рушив далі, потім кинувся бігти. Час від часу він зупинявся і в нестямі кричав страшним голосом:
— Малюче Жерве! Малюче Жерве!
Якби хлопець і почув його, він би, звісно, побоявся показатись йому на очі. Проте він був, либонь, уже далеко.
Жан Вальжан перестрів священика, який їхав верхи на коні. Він підійшов до нього й спитав:
— Пане кюре, ви не бачили малого хлопця?
— Ні, — відповів священик.
— Його звати малюк Жерве.
— Я не бачив нікого.
Жан Вальжан дістав зі своєї торби дві п’ятифранкові монети й подав священикові.
— Пане кюре, це для ваших бідняків. Я шукаю хлопця років десяти, з байбаком і катеринкою. Один із тих савоярів…
— Я не стрічав його.
— Малюк Жерве. Може, ви знаєте, в якому селі він живе?
— Коли ви правильно описали його, друже, то це хлопець не з місцевих. Вони ходять від села до села. Ніхто не знає їх.
Жан Вальжан у нестямі подав священикові ще дві п’ятифранкові монети.
— Для ваших бідняків, — сказав він.
І з глухим розпачем у голосі додав:
— Пане абат, заарештуйте мене. Я злодій.
Священик приострожив коня і помчав геть, дуже наляканий.
Жан Вальжан побіг далі в тому самому напрямку, куди кинувся бігти спочатку.
Він ще довго роздивлявся навколо, гукав, кричав, але більш не зустрів нікого. Двічі або тричі підбігав до темної плями, що в сутінках здавалася лежачим або сидячим хлопцем. Проте щоразу то був кущ або камінь. Нарешті він зупинився на роздоріжжі трьох стежок. Місяць уже зійшов. Жан Вальжан подивився в далечінь і востаннє гукнув:
— Малюче Жерве! Малюче Жерве! Малюче Жерве!
Його крик розтанув у тумані, не відбившись навіть луною. Він ще раз пробурмотів: "Малюче Жерве!" — але голос його ослаб. То було останнє зусилля; ноги його підігнулись і, мов придавлений нечистим сумлінням, він опустився на камінь, вчепився руками у волосся, припав обличчям до колін і крикнув:
— Який же я негідник!
А тоді серце його переповнилось, і він заплакав. Уперше за останні дев’ятнадцять років.

Коли Жан Вальжан вийшов від єпископа, він не розумів, що діється в його душі. Підсвідомо він з усієї сили опирався доброті й лагідним словам старого: "Ви обіцяли мені стати чесною людиною. Я купую вашу душу. Я забираю її в духа тьми і передаю Богові". Ці слова знову й знову лунали у його вухах. Він протиставляв небесній доброті єпископа гординю, яка в людині є оплотом зла. Він не хотів розлучатися зі своєю ненавистю до людей, яку виплекав за останні роки, бо ця ненависть дарувала йому гірку втіху, і він розумів, що почалася нещадна боротьба між його злобою і добротою єпископа, що тепер йому лишається одне з двох: або піднятись вище, ніж сам єпископ, або впасти нижче за послідущого каторжника. Іншого вибору не було. Проте навряд чи Жан Вальжан міг виразно збагнути, що з ним діється. Він скоріше відчував, ніж усвідомлював подібні думки, і вони сповнювали його нестерпною, майже болісною тривогою. Він зустрівся з єпископом, тільки-но вибравшись зі страшної ями, яка зветься в'язницею, і сліпуче світло його праведної доброти відбилось у очах недавнього каторжника різким болем. Хто вийшов із темряви, той боїться яскравого світла… Як він житиме далі? Думаючи про це, Жан Вальжан тремтів від жаху. В одному тільки сумніву не було: після зустрічі з єпископом він став зовсім іншою людиною.

Перебуваючи в такому стані, Жан Вальжан здибав малюка Жерве і забрав у нього сорок су. Навіщо? Він і сам не зміг би цього пояснити. Власне, то не він пограбував малого, а звір, який жив у ньому; скоряючись своєму дикому інстинкту, той звір поставив ногу на монету, тим часом як розум Жана Вальжана борсався в плутанині нових відчуттів і думок. Коли розум пробудився і побачив, що накоїв звір, Жан Вальжан закричав від жаху. Бо, відібравши в хлопця гроші, він, по суті, вчинив те, на що вже був нездатний.

Хай там як, а цей останній злочин справив на Жана Вальжана вирішальний вплив. Він пронизав його збурену свідомість і чітко розділив хаос у його душі на морок і світло.

У першу мить, ще й не усвідомивши як слід свого вчинку, він кинувся шукати хлопця, щоб повернути йому гроші, та скоро зрозумів, що всі його зусилля марні. Тоді він крикнув у розпачі: "Який же я негідник!" і в цю мить раптом побачив перед собою страшного й бридкого каторжника Жана Вальжана з палицею в руках, з мішком, у якому лежали крадені речі, з похмурим обличчям, з огидними думками в голові.

Отак Жан Вальжан дивився на самого себе, і водночас крізь цей образ, створений галюцинацією, він помітив у таємничій глибині слабкий вогник. Пильніше придивившись до того вогника, який засяяв у його свідомості, він побачив людську постать — то був єпископ.

Він по черзі роздивлявся цих двох людей, що маячили перед його внутрішнім зором: єпископа і Жана Вальжана. Аж ось єпископ почав рости і все яскравіше сяяти, а Жан Вальжан зменшувався і тьмянів. Зрештою він перетворився на тінь і через мить щез. Залишився один єпископ.

Він наповнив душу цього нещасного чудотворним сяйвом.

Жан Вальжан довго плакав. Він проливав гарячі сльози, він схлипував розпачливіше, ніж слабка жінка або нажахана дитина.

Поки він плакав, свідомість його все дужче прояснювалась. Його перша провина, його довготривала спокута, його зовнішнє отупіння, його внутрішнє очерствіння, вихід на волю з планами помсти у голові, зустріч із єпископом і останній злочин — пограбування малого хлопця (злочин тим огидніший, тим страхітливіший, що він скоїв його після прощення єпископа), — усе це постало перед Жаном Вальжаном у зовсім новому світлі. Він згадав своє життя, і воно здалося йому жахливим; він подивився собі в

душу і побачив, що вона бридка. А проте якесь чудесне світло проливалося на це життя і на цю душу. Він мав таке відчуття, ніби бачить диявола в промінні райського сонця.
Скільки годин Жан Вальжан отак проплакав? І що зробив він потім? Куди пішов? Це лишилося невідомим. Правда, один возій, який доставляв вантажі з Гренобля і прибував у Дінь о третій ранку, запевняв, ніби тієї самої ночі, проминаючи єпископське подвір'я, він бачив якогось чоловіка, що стояв у темряві навколішки біля дверей будинку монсеньйора Б'єнвеню.
Книга третя
Довірити чужому — це іноді те саме, що покинути
1. Зустріч двох матерів
У першій чверті цього сторіччя була в Монфермеї, поблизу Парижа, корчма, її хазяями було подружжя на прізвище Тенардьє. На дошці, прибитій над дверима корчми, був грубо намальований чоловік, який ніс на спині іншого чоловіка в позолочених генеральських еполетах із великими срібними зірками; червоні плями, мабуть, означали кров; решта картини, затягнена суцільним димом, напевне, зображувала битву. Внизу був напис: "СЕРЖАНТ ВАТЕРЛОО".
Нема нічого незвичайного в тому, що біля дверей заїзду стояв який-небудь віз. Проте колимага або, власне, решткн колимаги, що захаращували вулицю перед корчмою "Сержант Ватерлоо" одного весняного вечора 1818 року, поза всяким сумнівом, привернули б до себе увагу художника, який би там опинився.
То був передок важких биндюгів, призначених для перевезення дощок, обаполів та колод. Він складався з товстої залізної осі, з якої стримів важкий дишель, і двох величезних коліс. Дерева зовсім не видно було під грязюкою, а заліза — під товстим шаром іржі. Під віссю провисав товстелезний ланцюг, яким колись обв'язували колоди.
Посередині ланцюг майже торкався землі, і того вечора на ньому сиділи, мов на гойдалці, дві малі дівчинки; одній було років два з половиною, другій — десь півтора року, і меншенька сиділа на руках у більшої. Щоб дівчатка не впали на землю, їх було прив'язано хусткою. Якось мати побачила страхітливий ланцюг і сказала: "Та це ж чудова гойдалка для моїх діток!"
Обидві дівчинки, прегарно й досить таки вигадливо вдягнені, променилися радістю. Вони були схожі на дві троянди, що розквітли серед іржавого брухту, — їхні оченята сяяли, рожеві щічки сміялися. Одна дівчинка мала темно-русяве волосся, друга — брунатне. На їхніх наївних личках світився захоплений подив. Квітучий кущ, який стояв поблизу, дихав на перехожих пахощами, і, здавалося, ті пахощі линуть від дівчаток. А над двома гарненькими голівками, наче розчиненими у світлі, здіймався страхітливий передок биндюгів, почорніле від іржі плетиво вигинів та похмурих зламів, схоже на отвір печери. За кілька кроків звідти, на порозі корчми, сиділа жінка з обличчям не вельми привабливим, але в цю мить осяяним щирою материнською ніжністю; вона гойдала діток за допомогою довгої мотузки. На кожен порух ланцюга товстелезні кільця відгукувалися моторошним скреготінням, схожим на лютий звірячий рик. Дівчатка зойкали від захвату, призахідне сонце поділяло їхню радість, — і що могло бути чарівнішого, аніж оця примха випадку, яка перетворила ланцюг титанів на гойдалку для янголят?
Колисаючи своїх діток, мати фальшиво наспівувала дуже модний за тих часів романс:
"Так треба", — мовив лицар…

Захоплена співом і споглядданням дівчаток, вона зовсім не дивилась на вулицю.
А тим часом, якраз у ту мить, коли вона починала перший куплет романсу, хтось підійшов до неї, і раптом над самим вухом вона почула голос:
— Які гарні у вас дітки, пані!
"прекрасній Іможіні…" —
відповіла мати наступним рядком романсу й обернулась.
Перед нею стояла якась жінка з дитиною на руках.
Крім того, незнайомка несла великий і, мабуть, важкий клумак.
Дитина тієї жінки була чарівною дівчинкою років двох чи трьох, вбраною не менш вишукано й кокетливо, ніж дівчатка, які сиділи на ланцюгу. На ній був мереживний чепчик із тонкого ситцю й обшита тасьмою блузочка. З-під задертої спіднички виглядала біла, наче вирізьблена ніжка. Дівчинка мала рожеві щічки й пашіла здоров'ям. Оченята були прикриті довгими віями.
Дитина спала.
Тільки малі діти можуть спати таким безтурботним сном. Ніжні руки матерів — для них надійний захисток.
Молода мати дівчинки, навпаки, здавалася сумною. Чи була вона гарна? Можливо. Але в своєму вбранні робітниці, яка прагне знову стати селянкою, цього не було помітно. Густе пасмо білявого волосся вибивалося з-під убогого чепчика, туго зав'язаного біля підборіддя. Гарними зубами можна милуватися, коли людина сміється, але ця жінка не сміялася. Очі її, либонь, давно не просихали від сліз. Вона була бліда, стомлена і здавалася хворою; на дівчинку, що спала в неї на руках, вона дивилась тим незвичайним поглядом, яким мати дивиться на своє маля. Руки в неї були засмаглі і вкриті ластовинням, указівний палець загрублий і сколотий голкою. На ній був брунатний плащ із грубої вовни, полотняна сукня й важкі черевики.
Цю молоду жінку звали Фантіна. Той, хто бачив її рік тому в Парижі, тепер навряд чи впізнав би її.
Фантіна народилася в Монтреї-Приморському. Від яких батьків? Невідомо. Ніхто ніколи не знав ні її батька, ні матері. Чому дівчинку звали Фантіною, а не якось інакше? Хтозна.
Не маючи батьків, вона не могла мати й прізвища. Її не охрестили — тоді ще при владі була Директорія і церкви стояли закриті. Отож малу нарекли так, як заманулося першому перехожому, що зустрів посеред вулиці це босоноге дівча. Мала Фантіна — та й годі. Більш ніхто нічого про неї не знав. У десять років вона покинула місто і найнялася до якихось селян. У п'ятнадцять — подалася до Парижа "шукати щастя". Фантіна була вродлива. Вона мала густі біляві коси й чудові зубки.
Вона працювала, щоб заробити собі на життя. Але яке то життя без кохання? і вона закохалася.
Фантіна покохала Толом'єса.
Толом'єс був підстаркуватий тридцятирічний студент, багатий, з чотирма тисячами франків річної ренти.[8] Молодість його уже згасала — він мав зморшки й досить помітну лисину, не дораховувався кількох зубів, — але це не заважало йому бути веселим і безтурботним. Утрачені зуби він замінив жартами, волосся — життєрадісністю, здоров'я — іронією. До всього, він ще й пописував вірші.
Закохавшись уперше в житті, Фантіна кохала Толом'єса щиро й вірно. Вона любила його як свого чоловіка й народила від нього дитину. Проте для Толом'єса то була просто чергова інтрижка, і, закінчивши свою науку в Парижі, він поїхав. Фантіна залишилася сама. За той час, поки тривав її зв'язок із Толом'єсом, вона відвикла від праці і призвичаїлася до втіхи й

безтурботного життя. Вона зовсім занедбала те скромне ремесло, яке знала, і втратила всіх замовників. У неї не лишилося жодних засобів до життя. Фантіна читала по складах і зовсім не вміла писати; в дитинстві її навчили тільки підписувати своє ім'я. Скориставшись послугами громадського писаря, вона надіслала листа Толом'єсові, потім другого й третього. Толом'єс не відповів на жоден. Одного дня Фантіна почула, як дві кумасі говорили, дивлячись на її доньку: "Хіба цих дітей сприймають серйозно? Тільки плечима знизують, та й годі!" Тоді Фантіна уявила собі, як Толом'єс знизує плечима на думку про своє дитя, і в її серці закипіло обурення проти цього чоловіка. Але що їй було робити? Вона припустилась однієї помилки, але в душі лишалася сором'язливою й доброчесною. Невиразно відчуваючи, що їй загрожує небезпека скотитися на саме дно, Фантіна вирішила повернутися у своє рідне місто, в Монтрей-Приморський. Може, хтось упізнає її там і візьме на роботу. Але для цього треба буде приховати свій гріх. Фантіна передчувала, що скоро їй доведеться пережити розлуку, ще гіркішу, ніж попередня. Серце її стискалося від горя, але вона не відступила від прийнятого рішення. Фантіна, як побачимо далі, вміла дивитися просто в очі злигодням життя.

Вона мужньо відмовилася від прикрас і гарного вбрання, пошила собі одежу з грубого полотна, а весь свій шовк, усі свої стрічки й мережива використала на те, щоб причепурити доньку — єдину гордість, яка їй лишилася. Продавши все, що мала, вона виторгувала двісті франків, сплатила дрібні борги, і в неї лишилося десь франків вісімдесят. Їй було двадцять два роки, коли одного чудового ранку вона покинула Париж із дитиною на руках.

Більше нам не доведеться згадувати про Фелікса Толом'єса. Скажемо тільки, що через двадцять років, за короля Луї-Філіппа, це був відомий провінційний адвокат, впливовий і багатий, мудрий виборець і суворий присяжний — як і завжди, ласий до втіхи.

Пройшовши частину дороги пішки, а частину проїхавши в так званих "малих екіпажах паризьких околиць", де брали три-чотири су за льє, Фантіна опівдні дісталась до Монфермея.

Проминаючи корчму Тенардьє, вона побачила двох чарівних дівчаток у потворній гойдалці і, засліплена цією картиною щастя, зупинилася. Чари існують. Ті двоє малят зачарували нещасну матір.

Вона дивилася на них, зворушена до глибини душі. Коли бачиш янголів, виникає думка про рай. Фантіні здалося, що над дверима тієї корчми провидіння накреслило таємничий знак: "ТУТ". Ті двоє малят вочевидь були такі щасливі! Дивлячись на них, вона геть розчулилась, і в ту мить, коли мати дівчаток переводила подих між двома рядками романсу, у Фантіни несамохіть вихопилося:

— Які гарні у вас дітки, пані!

Найкровожерливіші звірі лагідніють, коли хтось пестить їхніх малят. Мати дівчаток підвела голову, подякувала й запросила перехожу посидіти на лавці біля дверей — сама вона сиділа на порозі. Жінки почали гомоніти.

— Мене звати пані Тенардьє, — сказала мати двох малят. — Ми з чоловіком держимо цю корчму.

І знову замугикала свій романс:

"Прощай, моя царице,
я їду в Палестину…"

Пані Тенардьє була жінка руда, тілиста, неоковирна — справжній тип "баби-солдата" в усій його непривабливості. І водночас вона любила маніритись — наслідок захоплення романтично-сентиментальним читвом. Це була мужикувата манірниця. Давні романи іноді дуже впливають на уяву корчмарок. Пані

Тенардьє була ще молода, десь років тридцяти, не більше. Якби ця жінка підвелася на весь свій зріст, то її здоровенна постать велетки з ярмаркового балагану, можливо, стривожила б подорожню і та відмовилася б від свого наміру, про який ми розповімо далі. Сидить людина чи стоїть — ось від чого іноді залежить чиясь доля.
Фантіна розповіла про себе, трохи змінивши деякі подробиці.
Вона, мовляв, робітниця; чоловік у неї помер, роботи не стало, і вона вирішила податись на свою батьківщину; з Парижа вийшла сьогодні вранці; нести дитину їй було важко, вона сіла в екіпаж і доїхала до Вільмонбля; а від Вільмонбля до Монфермея дійшла пішки. Дитина теж дибала ніжками, але не багато, воно ж бо зовсім мале, отож довелося взяти її на руки, і крихітка заснула.
І мати палко цмокнула дівчинку, розбудивши її поцілунком. Мала розплющила очі, великі й сині, як у матері, і з дитячою цікавістю розглянулась навкруги. Потім засміялась і ковзнула з рук на землю, хоч мати й намагалась її утримати. Дитині явно хотілось побігати. Раптом вона помітила двох дівчаток на їхній гойдалці. Мала завмерла й від захвату висунула язик.
Матуся Тенардьє розв'язала хустку, поставила своїх дівчаток на землю і сказала:
— Пограйтеся втрьох.
У такому віці знайомляться швидко, і через хвилину малі Тенардьє вже гралися з гостею, риючи в землі ямки.
Жінки розмовляли далі.
— Як звати вашу крихітку?
— Козетта.
Власне, дівчинку звали Єфразі. А вже з Єфразі мати утворила зменшувально-пестливе ім'я Козетта, керуючись ніжним і незбагненним материнським інстинктом. Так ото з Хосефи утворюють Пепіту, а з Франсуази — Сілегту. Такі перетворення імен не здатен пояснити жоден учений-мовознавець. Ми знали одну бабусю, яка з Теодори примудрилася зробити Ньоню.
— Скільки їй?
— Скоро три роки.
— Як моїй старшенькій.
Тим часом троє діток збилися докупи, нажахані й щасливі. Сталася надзвичайна подія: із землі виповз великий червак, і вони тремтіли від страху й захвату.
Білі личка торкались одне одного; здавалося, три голівки оточені одним осяйним німбом.
— Ну й діти! — вигукнула пані Тенардьє. — Як швидко вони знайомляться! Глянеш на цих — три сестрички та й годі!
Це слово стало тією іскрою, якої, мабуть, і чекала друга мати. Вона схопила Тенардьє за руку, пильно подивилася на неї і сказала:
— Ви не погодилися б доглянути мою дитину?
Тенардьє зробила здивований рух, який не означав ні згоди, ні заперечення.
Козеттина мати провадила:
— Розумієте, я не можу взяти малу з собою до свого міста. З дитиною буде важко знайти роботу. Само провидіння спрямувало мене до вашої корчми. Коли я побачила ваших діток — таких доглянутих, таких щасливих, це схвилювало мене до глибини душі. Я сказала собі: осьде чудова мати. Погляньте, вони й справді як три сестрички. І, зрештою, я скоро по неї вернуся. То ви згодні залишити мою доньку в себе?
— Треба подумати, — сказала Тенардьє.

— Я платитиму по шість франків у місяць.
Тут із корчми почувся чоловічий голос:
— Сім франків, не менше. Й за півроку наперед.
— Сім на шість буде сорок два, — підрахувала Тенардьє.
— Я заплачу, — сказала мати.
- І ще п’ятнадцять франків на поточні витрати, — додав чоловічий голос.
— Усього п’ятдесят сім франків, — підсумувала пані Тенардьє.
— Я заплачу, — погодилася мати. — У мене є вісімдесят франків. Мені вистачить на дорогу до свого міста. Якщо йтиму пішки, звичайно. Я зароблю там грошей і скоро вернуся по своє золотко.
— А одежа в малої є? — спитав чоловічий голос.
— Це мій чоловік, — пояснила Тенардьє.
— Аякже, звичайно, є. Навіть більше, ніж їй потрібно. В моєї крихітки посаг, як у справжньої дами, навіть шовкові сукенки є. Усе в моєму мішку.
— Вам доведеться віддати це, — сказав чоловічий голос.
— Авжеж! — відповіла мати. — Не залишу ж я свою доньку голою!
У дверях корчми з’явилося обличчя хазяїна.
— Гаразд, — сказав він.
Угоду було вкладено. Мати переночувала в заїзді, віддала гроші й залишила дитину, потім зав’язала свій мішок, який став зовсім легкий, і вранці вирушила в дорогу, сподіваючись незабаром повернутися. Вона пішла ніби спокійна, але розпач краяв їй серце.
Сусідка Тенардьє зустріла цю матір і потім розповіла:
— Я бачила жінку, що так плакала, аж у мене все похолонуло.
Коли Козеттина мати пішла, чоловік сказав дружині:
— Тепер я сплачу сто десять франків по векселю, якому завтра останній термін. Мені бракувало п’ятдесяти франків. Ти знаєш, що до нас міг з’явитися судовий пристав і опротестувати вексель? Ти влаштувала добру приманку зі своїми дівчатками.
— А в мене ж і гадки такої не було, — сказала дружина.
2. Перший погляд на двох темних осіб
Спіймана миша була досить худа; але кіт радіє, коли зловить і худу мишу.
Хто вони були такі, оті Тенардьє?
Поки що скажемо про них лише кілька слів. Читач іще багато довідається про цих людей згодом.
То були дріб’язкові душі, які за певних обставин стають потворними й страхітливими. І чоловік, і жінка мали природжений потяг до зла. Існують люди-раки, що все життя задкують у темряву. До таких істот і належали обоє Тенардьє.
Тенардьє-чоловік мав обличчя, в яке страшно було дивитись — бридка й огидна душа відбивалась у його погляді. У таких людях бачиш щось погрозливе навіть тоді, коли дивишся на них іззаду. Почуєш одне слово з їхніх уст, побачиш один порух — і вже тобі ясно: чорною невідомістю оповите минуле цієї людини, і ніхто не вгадає, чого накоїть вона в майбутньому.
Якщо вірити його словам, Тенардьє колись був солдатом, брав участь у кампанії 1815 року і навіть виявив певну хоробрість. Згодом ми довідаємося, ким він насправді був. Вивіска над його корчмою нагадувала про один із його бойових подвигів. Він намалював її власноручно, бо вмів робити всього потроху — і все погано.
У ті часи класичний галантний роман, колись шляхетний і героїчний, як, скажімо, "Клелія" Мадлен де Скюдері, але чимдалі вульгарніший і манірніший, невимовно хвилював сентиментальні душі паризьких воротарок і навіть поширював свій згубний вплив на столичні околиці. Пані Тенардьє

мала якраз стільки розуму, щоб захоплюватися подібним читвом. Вона сливе купалася в ньому, жадібно всмоктувала його у свій убогий мозок, і це надавало їй певної "освіченості" поряд із чоловіком — звичайним собі мерзотником, хоч і кмітливим, шахраєм і пройдисвітом, водночас грубим і вертким, який знав письмо і навіть трохи граматику, але був цілковитим невігласом у всьому, що стосується почуттів, сентиментальності та любовних романів. Дружина була набагато молодша від нього — років на дванадцять — п’ятнадять. Значно пізніше, коли романтично розпущені коси почали сивіти, й у Памелі[9] прокинулася мегера, Тенардьє перетворилася на здоровенну злющу бабу, яка наковталася поганих романів. Читання глупоти ні для кого не минає безкарно, отож своїм дочкам ця жінка дала "вишукані" імена. Старшу вона назвала Епоніною, а молодшу — Азельмою.

3. Жайворонок

Бути негідником — ще не означає процвітати. З корчмою справи йшли туго. Завдяки Фантініним п’ятдесяти семи франкам Тенардьє пощастило уникнути опротестування векселя і зберегти честь свого підпису. Та через кілька місяців їм знову знадобилися гроші; тоді жінка поїхала в Париж і за шістдесят франків віддала в заставу Козеттин одяг. Витративши й ці гроші, Тенардьє стали тяготитися дівчинкою як підкидьком, якому вони надали притулок із милосердя. А що свого одягу в неї не стало, її почали вдягати в зношені спіднички та сорочечки малих Тенардьє, тобто в лахміття. Годували її недоїдками, трохи краще, ніж собаку, і трохи гірше, ніж кота. Кіт і собака були тепер її постійними співтрапезниками; Козетта їла разом із ними під столом із такої самої дерев’яної миски.

Мати дівчинки, котра прилаштувалась, як ми побачимо згодом, у Монтреї-Приморському, щомісяця надсилала листи з розпитуваннями, як ведеться її дитині. Тенардьє відповідали одне й те саме: Козетта почуває себе чудово. Коли минуло півроку, мати вислала сім франків за сьомий місяць і досить акуратно надсилала гроші далі. Не збігло й року, як Тенардьє заявив: "Можна подумати, вона нам ласку робить! Чи й не гроші — сім франків!" І написав листа з вимогою надсилати по дванадцять франків на місяць. Мати, яку переконали, що її дитина щаслива й здорова, скорилась і стала надсилати по дванадцять франків.

Деякі люди не можуть любити без того, щоб не почувати ненависті до когось іншого. Тенардьє палко любила своїх дочок і через те зненавиділа чужу. Хай як мало займала Козетта місця в домі, тітці Тенардьє весь час здавалося, що вона тіснить її власних дітей і дихає повітрям, яке належить їм. Ця жінка, як і багато подібних до неї, мала на кожний день певний запас пестощів, стусанів і лайки. Якби в неї не було Козетти, то все це діставалося б її дочкам, хоч як вона обожнювала їх. Але чужа дівчинка робила малим Тенардьє ту послугу, що отримувала всі призначені їм стусани, і на їхню долю припадали тільки пестощі. Зате Козетта не могла й ворухнутися, щоб на неї не посипався град покарань, суворих і незаслужених. Дивне уявлення про світ і Бога мало виникнути в голові бідолашної невинної дитини, яку повсякчас сварили, лаяли, штурляли, били, і при тому вона бачила, що поруч живуть такі самі малі створіння, осяяні вічною ласкою.

Пані Тенардьє кривдила Козетту, і Епоніна й Азельма стали кривдити її теж. У такому віці на світ дивляться очима матері.

Минув рік, потім другий.

У селі подейкували: "Ці Тенардьє — добрі люди. Живуть вони не заможно, а ще й виховують дитину, яку їм підкинуто".

Усі думали, що Козеттина мати забула про своє дитя.

Тим часом Тенардьє невідомо якими шляхами пронюхав, що дитина не має законного батька, тож мати не може відверто визнати її. І він зажадав п’ятнадцять франків на місяць, погрожуючи, що інакше відішле дівчинку матері. Фантіна стала надсилати по п’ятнадцять франків.
Дитина росла, і зростали її страждання.
Поки Козетта була зовсім маленька, з неї знущались, як хотіли, хазяйські дочки. Коли вона підросла, цебто вже з п’ятьох років, то стала в домі служницею.
"У п’ять років, — скажуть нам. — Неймовірно!" Та ба, це правда. Байдуже до страждань людини, суспільство виявляє таку саму байдужість до її віку. Хіба нещодавно не засудили такого собі Дюмолара, бандита, який, згідно з офіційними документами, "рано осиротівши, уже з п’ятьох років сам заробляв собі на прожиток і почав красти".
Козетту примушували підмітати в кімнатах, на подвір’ї, на вулиці, мити посуд, навіть носити клунки. Тенардьє тим більше не церемонилася з малою, що мати стала нерегулярно надсилати гроші. Вона заборгувала за кілька місяців.
Якби через три роки Фантіна повернулася до Монфермея, вона не впізнала б своєї дитини. Козетта, така весела й рожевощока, коли вперше з’явилась у цьому домі, стала худа й бліда. Вона вічно щулилася від страху.
"Потайна!" — казали Тенардьє.
Несправедливість зробила її злою, а лихо — негарною. Гарними лишилися тільки очі, в яких застиг невимовний сум.
Серце стискалося бачити це бідолашне дитя, якому не було й шістьох років, коли зимового ранку воно підмітало вулицю, тремтячи від холоду під своїм убогим лахміттям і ледь утримуючи величезну мітлу в маленьких, почервонілих від морозу рученятах.
В селі її прозвали Жайворонком. Народ, який любить образні вислови, наділив саме таким прізвиськом крихітне створіння, не більше за пташеня, тремтяче й налякане, яке вставало раніше від усіх і ще вдосвіта з’являлося на вулиці або в полі.
Тільки цей бідолашний жайворонок ніколи не щебетав.
Книга четверта
Сповзання на дно
1. Як було вдосконалено виробництво оздоб із чорного скла
Що ж сталося з матір’ю, тією самою, котра, як вважали в Монфермеї, покинула свою дитину?
Залишивши Козетту в Тенардьє, вона пішла далі своєю дорогою і дісталася до Монтрея-Приморського.
Це було, як ми вже згадували, 1818 року.
Близько десятка літ минуло відтоді, як Фантіна покинула батьківщину. За цей час Монтрей-Приморський змінився. Поки Фантіну все глибше засмоктували злидні, її рідне місто багатіло.
Років два тому в місцевій промисловості відбулася зміна, яка призвела до справжнього перевороту в житті цього провінційного містечка.
З незапам’ятних давен промисловість Монтрея-Приморського спеціалізувалася на виробництві імітацій англійського чорного бурштину та англійських оздоб із чорного скла. Ця місцева промисловість завжди ледь животіла через брак необхідної сировини. Коли Фантіна повернулася в Монтрей-Приморський, у виробництві "чорного скла" відбулася нечувана зміна.
Наприкінці 1815 року в місті оселився нікому доти не відомий чоловік, якому спало на думку замінити в процесі того виробництва гумілак на деревну смолу.

Ця невеличка зміна різко зменшила вартість сировини, а це, у свою чергу, дозволило: по-перше, підняти платню робітникам — вигода для краю; по-друге, поліпшити якість виробів — вигода для споживача; і, по-третє, продавати товар дешевше, водночас потроївши прибуток, — вигода для промисловця.
Отак одна цікава знахідка дала аж три результати.
Менш ніж за три роки винахідник удосконаленого процесу забагатів — і це добре; крім того, він збагатив усіх навколо себе — а це ще краще. Він з'явився звідкись іздалеку. Ніхто не знав, хто він такий, де жив і що робив раніше.
Розповідали, що коли він прийшов до міста, у нього було зовсім мало грошей, кількасот франків, не більше.
Саме на цьому мізерному капіталі, використаному для здійснення надзвичайно вдалого задуму, він і побудував свій добробут, а також добробут усього краю.
Розповідали, ніби в той день, коли він, нікому не відомий і бідно вдягнений, з дорожнім мішком за спиною і сучкуватою палицею в руці, прийшов у Монтрей-Приморський — це було в грудні, надвечір, — у ратуші несподівано спалахнула пожежа. Цей чоловік кинувся у вогонь і, ризикуючи життям, урятував двох дітей, які виявилися дітьми жандармського капітана. Через те нікому не спало на думку вимагати в нього паспорт. Згодом стало відомо, що звати його дядечко Мадлен.

2. Мадлен

Це був чоловік років п'ятдесяти, завжди замислений і дуже добрий. Ото й усе, що можна було сказати про нього.
Завдяки швидкому розвитку промисловості, яку він так чудово вдосконалив, Монтрей-Приморський став осередком жвавої ділової активності. Іспанія, яка купувала багато чорного бурштину, щороку замовляла тут величезну кількість товару. У торгівлі цими виробами Монтрей-Приморський почав майже складати конкуренцію Лондону й Берліну. Дядечко Мадлен отримував такі прибутки, що вже на другий рік зміг побудувати велику фабрику, де були дві просторі майстерні: одна — для чоловіків, друга — для жінок. Кожен злидар міг розраховувати там на роботу і шматок хліба. Від чоловіків дядечко Мадлен вимагав сумлінного ставлення до праці, від жінок — порядної поведінки, від тих і тих — чесності.
Отож його поява стала справжнім даром провидіння для міста і краю. Раніше тут усе хирліло; тепер кожен жив здоровим трудовим життям. Безробіття й нужда зникли. Не було такої кишені, в якій би не знайшлося бодай трохи грошей, і радість завітала до найубогіших осель.
Дядечко Мадлен брав на роботу всіх, хто до нього просився. Він вимагав тільки одного: "Будь порядним чоловіком! Будь чесною жінкою!"
Як ми вже сказали, Мадлен досить швидко нажив багатство, але — дивна річ як на фабриканта — здавалося, це для нього не головне. Він більше піклувався про інших, ніж про самого себе. Було відомо, що на 1820 рік він поклав у банк Лаффіта на своє ім'я шістсот тридцять тисяч франків; але перш ніж відкласти собі ці шістсот тридцять тисяч, він витратив понад мільйон на потреби міста та на бідняків.
Лікарні бракувало коштів — він утримував там на свої гроші десять ліжок. Монтрей-Приморський ділиться на верхнє місто і нижнє. Нижнє місто, в якому він жив, мало одну школу — жалюгідну розвалюху. Він збудував там дві школи: одну для хлопчиків, другу для дівчаток. На свої кошти він заснував сирітський притулок, яких тоді на всю Францію були одиниці, і касу допомоги для старих робітників та калік. У новому кварталі, що виріс навколо його фабрики, він відкрив безкоштовну аптеку.

У перші часи, коли він тільки починав свою діяльність, зазвичай люди казали: "Цей чоловік хоче забагатіти". Коли ж він насамперед подбав, щоб забагатіло місто і край, добрі люди вирішили: "Це шанолюб".
Та ось одного дня 1819 року в місті поширилася чутка, що, враховуючи заслуги дядечка Мадлена, король, за пропозицією префекта, призначить його мером Монтрея-Приморського. Ті, хто оголосив цього чужинця "шанолюбом", вигукнули: "Ну, а що ми казали?" Чутка виявилася небезпідставною. Через кілька днів про призначення було оголошено в урядовій газеті "Монітер". Наступного дня дядечко Мадлен відмовився від цієї честі.
Того самого 1819 року вироби, виготовлені за способом, який винайшов Мадлен, демонструвалися на промисловій виставці; за пропозицією журі король ушанував винахідника орденом Почесного легіону. Знову в містечку зашепотілися. Ага! Он чого він хотів! Ордена! Дядечко Мадлен відмовився від ордена.
Таки справді цей чоловік був загадкою. Добрі люди й тут не розгубилися: "Хай там що, а це авантюрист", — сказали вони.
Як бачимо, край завдячував Мадленові дуже багато, бідні завдячували йому усим. Робітники фабрики обожнювали свого хазяїна. Коли він забагатів, люди з "вищого товариства" почали вітатися з ним, і в місті стали називати його "пан Мадлен"; проте робітники й діти, як і раніше, казали "дядечко Мадлен" — він відповідав на це звертання напрочуд доброю усмішкою. Що вище він підіймався, то частіше стали запрошувати його в гості. "Світські" салони міста, зачинені для ремісника, широко розчинили двері перед мільйонером. На нього сипалися тисячі запрошень. Він не прийняв жодного.
У цьому випадку добрі люди теж відразу знайшли пояснення. "Він не вміє триматись у світському товаристві. Може, він навіть не знає грамоти". Коли він став заробляти гроші, про нього казали: "Це торговець". Коли він почав щедро їх роздавати, то заявили: "Це шанолюб". Коли він відкинув почесті, то дійшли висновку: "Це авантюрист". Коли він відхилив світські запросини, то вирішили: "Це неук".
1820 року, через п’ять літ після того, як він тут з’явився, заслуги дядечка Мадлена перед краєм були такі великі, а народна думка настільки одностайна, що король знову призначив його мером міста. Він знову відмовився, але префект не прийняв його відмову, усі поважні люди міста прийшли просити його, бідняки підходили до нього просто на вулицях і благали погодитись, і зрештою він таки погодився. Ходили чутки, ніби остаточно переконав його вигук однієї старої, яка роздратовано гукнула з порога своєї оселі: "Від доброго мера велика користь, то чому ж ви не хочете зробити людям добро?"
Отак він піднявся на третій щабель успіху. Дядечко Мадлен став паном Мадленом, а пан Мадлен перетворився на пана мера.
Але він і далі жив так само скромно. У нього було сиве волосся, серйозні очі, смаглий, як у простого робітника, колір шкіри, завжди замислене обличчя. Він носив крислатого капелюха і довгий рединготт[10] із грубого сукна, застебнутий аж до підборіддя. Він виконував свої обов’язки мера, але жив самотою і мало з ким розмовляв. Улюбленою його розвагою було прогулюватись у полях, їв він завжди на самоті, почитуючи книжку. У нього була невеличка, проте добірна бібліотека. Він любив книжки, адже це друзі спокійні й незрадливі. Коли з багатством у нього з’явилося й дозвілля, він користався з нього, щоб удосконалювати свій дух. У Монтреї—Приморському помічали, що мова його з кожним роком ставала вишуканішою і м’якшою.

Йдучи на прогулянку, він брав іноді рушницю, проте застосовував її рідко. Коли це випадково траплялося, постріл його був завжди несхибний. Але ніколи не вбив він невинного звіра. Ніколи не стріляв у малих пташок.
Він був уже немолодий, але про його силу розповідали легенди. Він допомагав кожному, хто потребував допомоги: підводив коня, виштовхував із багнюки застряглий віз, спиняв за роги бугая, що вирвався на волю.
Виходячи з дому, він завжди мав повні кишені дрібняків, повертався завжди з порожніми. Коли він заходив у якесь село, обшарпані хлопчаки оточували його, наче рій мух, Мабуть, він жив колись на селі, бо знав багато корисних секретів, якими щедро ділився з селянами. Він навчив їх знищувати хлібну міль, порадивши обприскувати комори й заливати шпарини в підлозі розчином звичайної солі, навчив, як боротися з довгоносиком і бур'янами, що глушать овес, жито й пшеницю, як оберігати кролятник від пацюків.
Діти любили його й за те, що він умів виготовляти прегарні штучки із соломи та шкаралупи кокосових горіхів, Коли він бачив, що двері церкви обтягнуті чорним крепом, він неодмінно туди заходив; здавалося, кожен похорон невтримно вабив його до себе. Чуже горе хвилювало його, і він приєднувався до гурту засмучених родичів та друзів небіжчика. Він замислено дослухався до поховальних псалмів, що сумно лунали на краю повитої мороком безодні, яка називається смертю, і думки його поривалися до таємниць нескінченності.
Він любив робити добро потай — ніби творив щось лихе. Потай проникав увечері в дім, нечутно підіймався сходами. Який-небудь бідолаха, повертаючись на своє горище, знаходив двері відчиненими, іноді навіть виламаними! Сердега весь холонув: це, певно, злодій побував у його норі! Він заходив до помешкання і бачив на стільці полишену кимось золоту монету. "Злодієм", який проник у дім, виявлявся дядечко Мадлен.
Він був привітний і сумний. Люди казали: "Ось багатій, а зовсім не гордий. Ось щасливець, а завжди невдоволений".
Дехто запевняв, ніби навколо нього існує якась таємниця; мовляв, його кімната — то справжня оселя відлюдника з пісковим годинником і черепом та кістьми. Якось кілька молодих жінок, елегантних і лукавих, прийшли до нього й попросили: "Пане мер, покажіть нам у свою оселю. Кажуть, ніби то справжня печера". Він усміхнувся й повів їх до тієї "печери". То була звичайна собі кімната, обставлена простими меблями і обклеєна дешевими шпалерами. Крім двох старовинних срібних свічників на каміні, дами більш нічого цікавого там не помітили.
Шепотілися також про "величезну суму", яку він тримав у банку Лаффіта з тією умовою, що міг узяти її будь-якої хвилини; казали, ніби пан Мадлен може одного ранку з'явитися до Лаффіта, підписати квитанцію і через десять хвилин забрати свої два-три мільйони з собою. Насправді ті "два-три мільйони", як ми вже згадували, обмежувалися сумою в шістсот тридцять чи шістсот сорок тисяч франків.
На початку 1821 року газети повідомили про смерть пана Мірієля, діньського єпископа, прозваного "монсеньйор Б'єнвеню", що впокоївся смертю праведника у віці вісімдесяти чотирьох років.
У газетах не згадувалося про те, що за кілька років перед смертю єпископ осліп і жив щасливий у своїй сліпоті, бо його сестра була поруч із ним.
Повідомлення про смерть єпископа Діньського передрукувала й місцева газета, що виходила в Монтреї-Приморському. Наступного дня Мадлен з'явився на люди в усьому чорному, з креповою стрічкою на капелюсі.
В місті помітили цю жалобу, й почалися здогади. Це ніби проливало якесь світло на походження пана Мадлена. Певно, він доводився якимсь родичем

небіжчикові. Таке припущення навіть підняло престиж мера в очах обраного товариства Монтрея-Приморського, і якось одна шанована літня дама наважилася спитати в нього:
— Пане мер, ви, мабуть, родич покійного єпископа Діньського?
— Ні, добродійко, — відповів він.
— Але ж ви носите по ньому жалобу, — наполягала дама.
— В юності я служив лакеєм у їхньому домі.
Було помічено ще одне. Щоразу, як у місті з'являвся малий савояр, — а вони наймалися тут сажотрусами, — пан мер підкликав хлопця до себе, запитував, як його звуть, і давав йому грошей. Малі савояри розповідали про це один одному, і в Монтреї-Приморському їх побувало досить багато.
3. Слабкі сполохи на обрії
З плином часу недоброзичливців ставало усе менше. Спершу проти Мадлена зродилося те загальне почуття неприязні, яке завжди виникає проти скоробагатьків: почалося з наклепів і обмов, потім були дошкульні вирази, потім глузи, а потім усе розвіялось. Пошана стала щирою, одностайною, і, починаючи десь від 1821 року, слова "пан мер" вимовлялися в Монтреї-Приморському майже з тим самим виразом, з яким 1815 року вимовляли в Діні слова "монсеньйор єпископ". Люди їхали за десять льє, щоб порадитися з паном Мадленом. Він залагоджував сварки, мирив позовників і давніх ворогів. Через шість-сім років після його появи не було в окрузі такого куточка, де люди не шанували б і не любили пана Мадлена.
В усьому місті й у всьому краї один тільки чоловік не піддався цьому загальному почуттю й анітрохи не зворушувався, хоч би які добрі діла творив Мадлен. Здавалося, того чоловіка постійно тривожив якийсь сильний, майже звіриний, інстинкт. Той самий інстинкт, яким наділені декотрі люди, і який у невідомий нікому спосіб таємно попереджає людину-пса, що десь близько ходить людина-кіт, а людину-лиса застерігає про появу людини-лева.
Не раз, коли Мадлен ішов вулицею, — спокійний, доброзичливий, оточений загальною приязню, — один високий чоловік у рединготі сталево-сірого кольору і в капелюсі з низько опущеними крисами, озброєний товстою палицею, рвучко обертався й проводжав мера поглядом, аж поки той зникав за рогом; склавши руки на грудях, він хитав головою і закопилював губу, кривлячи промовисту гримасу, яку можна було б перекласти словами: "І хто він такий, цей чоловік? Нема сумніву, я вже його десь бачив. Мені він, у всякому разі, баки не заб'є".
Невиразною погрозою віяло від чоловіка в сталево-сірому рединготі, завжди спокійного й зосередженого.
Звали його Жавер, і він служив у поліції.
У Монтреї-Приморському він виконував обов'язки поліційного наглядача. Жавер не бачив, як починав Мадлен. Своєю нинішньою посадою він завдячував протекції пана Шабуйє, секретаря графа Англеса — міністра, який був тоді префектом паризької поліції. Коли Жавер з'явився в Монтреї-Приморському, дядечко Мадлен уже збив собі багатство і став паном Мадленом.
Існує припущення, ніби кожна людина має в собі щось від того або того звіра. З цього погляду досить легко визначити, на кого скидався поліційний службовець Жавер.
Астурійські селяни переконані, що в кожному вовчому виводку є одне щеня, якого мати відразу задушує, бо, підрісши, воно пожерло б інших вовченят. Дайте цьому псові, народженому від вовка, людське обличчя — і перед вами Жавер.
Жавер народився у в'язниці; матір'ю його була ворожка на картах, а батько тоді відбував покарання на каторзі. Підрісши, малий Жавер зрозумів, що

його викинуто на саме дно суспільства, і він ніколи не зможе звідти піднятися. Він помітив, що суспільство викидає на дно два різновиди людей: тих, хто підриває його, і тих, хто охороняє. У нього був вибір тільки між цими двома різновидами; а що в ньому жевріло природжене почуття справедливості й відрази до того циганського середовища, з якого він вийшов, то він обрав для себе службу в поліції.
Йому велося там добре. В сорок років він уже був наглядачем.
Замолоду він служив на півдні в охоронцях каторги.
А зараз спробуймо намалювати обличчя Жавера.
Кирпатий ніс із глибокими ніздрями, на щоках величезні бурці. Кожному, хто вперше бачив ті густі чагарі й ті дві печери, ставало не по собі. Коли Жавер зрідка сміявся, його сміх був страшний: тонкі губи розсувалися й оголяли не тільки зуби, а й ясна, і навколо носа розповзалися складки, плескаті й хижі, наче на звірячій морді. Жавер серйозний скидався на дога; коли сміявся, він перетворювався на тигра. Далі: маленький череп; масивна щелепа; лоб, прикритий волоссям, яке спадало на брови; між очей глибока зморшка, немов печать постійного гніву; похмурий погляд; злісно зціплені зуби; жорстокий і владний вираз обличчя.
Цей чоловік знав тільки два дуже прості почуття, в яких, власне, не було нічого поганого, але він довів їх до таких крайнощів, що вони стали поганими: пошана до влади і ненависть до бунту. Бо в його очах крадіжка, вбивство, усі злочини були тільки формами бунту. Він ушановував сліпою і безмежною довірою всіх, хто в той або інший спосіб служив установленому порядку — від першого міністра аж до польового сторожа. Він зневажав і ненавидів усіх, хто бодай один раз переступив межу дозволеного законом. Він був категоричний і не визнавав винятків. Ось його слова: "Службова особа помилитись не може. Урядовець завжди має рацію". З другого боку, Жавер заявляв: "Ці люди пропащі. Ніякого добра з них уже не буде". Він належав до тих, хто наділяє людський закон непогрішністю Божественного правосуддя. Він був непохитний, серйозний, скромний, смиренний і гордий, як усі фанатики. Його погляд свердлив, як бурав, і пронизував наскрізь. Усе його життя вкладалося в два слова: пильнувати і стежити. До своїх обов’язків Жавер ставився з ревністю священнослужителя. Горе тому, хто потрапляв до його рук! Він схопив би рідного батька, якби той утік із каторги, і виказав би рідну матір, коли б та чимось завинила перед законом. І до цього слід додати, що жив він один-однісінький, у постійній нужді, в самозреченні, у цноті, ніколи не знаючи жодних розваг. Він уособлював собою невблаганний обов’язок, поліція для нього була тим самим, чим для спартанців — Спарта. Це було втілення грізної і нещадної чесності, шпиг, вирізьблений у мармурі, Брут[11] у шкурі Відока.[12]
Уся зовнішність Жавера свідчила: цей чоловік постійно чатує, сам намагаючись лишитися непоміченим. Зовсім не видно було його лоба, схованого під низько насунутим капелюхом, не видно очей, затінених густими бровами, не видно підборіддя, зануреного в краватку, не видно рук — вони ховалися в рукавах, не видно кийка — він тримав його під полою редингота. Та виникала потреба — і все це раптом виринало з пітьми, мов із засідки: вузький і вугластий лоб, зловісний погляд, погрозливе підборіддя, величезні руки і важка палиця.
Зневажаючи книжки, Жавер у вільний від служби час усе ж таки трохи читав. Тому він не був цілковитим неуком і вмів іноді висловитися досить пишномовно.
Як ми вже казали, він не мав жодної вади. Коли він почував себе задоволеним, то підносив до ніздрів дрібку тютюну.

Неважко здогадатися, що Жавер був грозою всіх тих, кого міністерство юстиції у своєму річному звіті поміщає під рубрику: "Темні особи". Почувши ім'я Жавера, вони кидалися врозтіч; побачивши його, вони кам'яніли.
Жавер був постійно втупленим у Мадлена оком. Оком підозріливим і сповненим недовіри. Мадлен зрештою це помітив, та, мабуть, не надав цьому ніякої ваги. Він жодного разу ні про що не спитав Жавера, не шукав його й не уникав і спокійно зустрічав той доскіпливий, майже ворожий погляд. Він ставився до Жавера, як і до всіх інших, — невимушено й привітно.
З кількох слів, що вихопились у Жавера, можна було здогадатися: він шукає слідів, які Мадлен міг лишити в минулому. Якось, говорячи сам до себе, він пробурмотів: "Здається, я його запопав". Потім три дні він ходив замислений і мовчазний. Мабуть, нитка, яку він уже тримав у руках, урвалася.
Жавера явно вибивала з колії невимушена поведінка і цілковитий спокій пана Мадлена.
Проте одного дня дивні манери поліційного інспектора, здавалося, справили враження на Мадлена. Ось як це сталося.
4. Старий Фошлеван
Якось уранці Мадлен ішов немощеною вуличкою в Монтреї-Приморському. Він почув гомін і побачив віддалік гурт людей. Підійшовши ближче, він побачив, що в старого возія, якого звали дядечко Фошлеван, упав кінь, а сам він опинився під возом.
Той Фошлеван був одним із небагатьох ворогів, що їх мав на той час Мадлен. Коли Мадлен з'явився в місті, Фошлеван, колишній сільський нотар, займався торгівлею, яка майже не давала прибутку. Фошлеван бачив, як швидко багатів цей простий робітник, тимчасом як він, хазяїн, розорявся. Це сповнило його заздрістю, і старий не злюбив Мадлена. Невдовзі він зовсім збанкрутував, і з усього майна в нього лишилася тільки підвода з конем. Тоді Фошлеван став возієм, щоб якось прожити, бо рідні в нього не було.
Кінь поламав задні ноги й не міг підвестися. Старий потрапив між колеса. Упав він так невдало, що віз усією вагою давив тепер йому на груди. Підвода була навантажена. Дядечко Фошлеван хрипів і жалібно зойкав. Його спробували були витягти з-під воза, але дарма. Один необережний рух, і віз, схитнувшись, міг придушити його на смерть. Витягти його можна було, тільки піднявши воза знизу. Жавер, який випадково опинився на місці нещасливого випадку, послав по домкрат.
Коли підійшов пан Мадлен, люди шанобливо розступилися.
— Рятуйте! — кричав Фошлеван. — Допоможіть старому!
Мадлен обернувся до гурту.
— Домкрат є?
— По нього пішли, — відповів якийсь селянин.
— А скоро принесуть?
— Не раніш як за чверть години.
— Чверть години! — вигукнув Мадлен.
Напередодні йшов дощ, земля намокла, і колеса вгрузали усе глибше, здавлюючи старому груди. Було ясно, що через п'ять хвилин віз потрощить йому ребра.
— Не можна чекати чверть години, — сказав Мадлен селянам, що з'юрмилися навколо місця події.
— Доведеться чекати!
— Ви хіба не бачите, що віз угрузає?
— Звісно, бачимо.

— Послухайте, — сказав Мадлен. — Під возом ще досить місця, можна туди пролізти й підняти його спиною. Тільки на півхвилини — і бідолаху витягнуть. У кого стане на це духу й сили? Він заробить п’ять луїдорів![13]
Ніхто з гурту не ворухнувся.
— Десять луїдорів, — сказав Мадлен.
Присутні похнюпили голови. Хтось пробурмотів:
— Тут треба мати диявольську силу. Роздушить — і оком не змигнеш.
— Ну ж бо! — знов озвався Мадлен. — Двадцять луїдорів!
Мовчанка.
— Справа не в тім, що вони не хочуть, — почувся голос.
Мадлен обернувся й побачив Жавера. Він не помітив його, коли підходив до гурту.
Жавер провадив:
— Треба мати страшенну силу, щоб підняти на спині такого воза.
І, пильно дивлячись на Мадлена, він додав, карбуючи кожне слово:
— Пане Мадлен, я знав одного тільки чоловіка, здатного зробити те, що ви просите.
Мадлен здригнувся.
— Це був каторжник, — мовив Жавер байдужим тоном, проте не відриваючи погляду від Мадлена.
— А! — сказав Мадлен.
— З тулонської в’язниці.
Мадлен побілів.
А тим часом підвода повільно вгрузала. Старий Фошлеван хрипів і зойкав:
— Я задихаюсь! Ребра тріщать! Де домкрат? Рятуйте! Ой!
Мадлен обвів поглядом гурт.
— Отже, ніхто не хоче заробити двадцять луїдорів і врятувати бідолаху?
Жоден із гурту не ворухнувся.
Жавер озвався знову:
— Я знав тільки одного чоловіка, здатного замінити домкрат. Це був каторжник.
— Ой, ребра мої, ой, ребра! — прохрипів старий.
Мадлен підвів голову, зустрів прикутий до нього яструбиний погляд Жавера, подивився на нерухомих селян і сумно всміхнувся. Потім, не мовлячи й слова, упав навколішки і, перш ніж хтось устиг скрикнути, він уже був під возом.
Настала жахлива мить очікування й тиші.
Розпластавшись під важезним тягарем, Мадлен двічі марно спробував підтягти коліна до ліктів. Йому крикнули:
— Дядечку Мадлен! Вибирайтеся звідти!
Сам старий Фошлеван прохрипів йому:
— Вилізайте звідси, пане Мадлен… Мабуть, мені судилося вмерти. Рятуйтеся! А то роздушить і вас!
Мадлен нічого не відповів.
Присутні затамували подих. Колеса вгрузали, й уже навряд чи Мадлен зміг би вибратися з-під воза.
І раптом усі побачили, як важезна підвода схитнулася й повільно піднялась угору. Колеса наполовину вийшли з колії.
— Скоріш! — прохрипів здушений голос Мадлена, який напружився в останньому відчайдушному зусиллі.
Самопожертва одного додала сили й мужності всім. Два десятки рук підхопили підводу. Старого Фошлевана було врятовано.

Мадлен звівся на ноги. Його обличчя було біле, як крейда, й зрошене потом. Одежа пошматована й вимазана багнюкою.
Усі плакали. Старий цілував своєму рятівникові коліна й дивився на нього, як на Бога. А на Мадленовому обличчі застиг вираз якогось неземного страждання, й він спокійно зустрів досі втуплений у нього пильний погляд Жавера.
Падаючи з воза, Фошлеван звихнув собі колінну чашечку. Мадлен звелів перенести його до лікарні, яку обладнав у будинку фабрики для своїх робітників, де хворих доглядали дві сестри-жалібниці. Наступного дня старий знайшов на своєму нічному столику банкноту в тисячу франків і записку від Мадлена: "Я купую у вас коня й віз". Віз був поламаний, а кінь здох. Мадлен попросив сестер і священика рекомендувати старого садівником у жіночий монастир у Сент-Антуанському передмісті Парижа.
Незабаром Мадлен був призначений мером. Коли Жавер уперше побачив його з широкою стрічкою через плече, яка давала йому всю владу над містом, він затремтів, як ото тремтить пес, коли винюшить вовка під одежею свого хазяїна. Відтоді Жавер почав уникати Мадлена, як міг. Та коли службові обов’язки примушували поліційного наглядача з’являтися перед очі пана мера, він завжди звертався до нього з глибокою шанобливістю.
Отож завдяки зусиллям пана Мадлена Монтрей-Приморський і вся округа процвітали. Саме тоді Фантіна повернулася в рідне місто. Ніхто вже не пам’ятав її. Та, на щастя, ворота Мадленової фабрики були відчинені для всіх. Фантіна прийшла туди, і її прийняли в жіночу майстерню. Ремесло для неї було зовсім нове, вона не могла виявити в ньому великої вправності, й платили їй небагато. Але Фантіна вдовольнялась і цим. Головного вона досягла — власною працею заробляла собі на прожиток.
5. Пані Віктюрніан витрачає тридцять п’ять франків в інтересах моралі
Коли Фантіну взяли на роботу, її опанувала невимовна радість. Жити чесно своєю працею — яка благодать Божа! Вона купила дзеркало й милувалася в ньому своєю молодістю, пишним волоссям і чудовими зубами. Вона забула про всі прикрощі, думала тільки про Козетту, про те, як у майбутньому їхнє життя влаштується, і була майже щаслива. Вона найняла кімнатку й умеблювала її в кредит, який сподівалася виплатити з майбутніх заробітків.
Не будучи заміжньою, Фантіна остерігалася розповідати будь-кому про свою доньку.
Спочатку, як ми вже знаємо, вона акуратно надсилала Тенардьє гроші. Сама вона вміла тільки розписуватись, отож, щоб написати їм, мусила звертатися до громадського писаря.
Вона ходила до нього часто, й це помітили. У жіночій майстерні почали шепотітися, що Фантіна "пише листи" і що вона завела "шури-мури".
Як відомо, існують люди, котрі не пошкодують ані грошей, ані часу, щоб розгадати ту чи ту таємницю, яка, зрештою, анітрохи їх не стосується.
За Фантіною почали стежити.
Крім того, не одна з жінок заздрила її білявим косам і сніжно-білим зубам.
Помітили, що в майстерні під час роботи вона часто відверталася і втирала сльозу. Це було в ті хвилини, коли вона згадуввала своє дитя; а може, й того чоловіка, якого колись кохала.
З’ясували, що принаймні двічі на місяць вона посилає листи й завжди за однією адресою. Вивідали й ту адресу: "Вельмишановному добродію, панові Тенардьє, власникові корчми в селищі Монфермей". Громадський писар, старий добряга, надто полюбляв червоне вино, і коли якось його добре пригостили в шинку, не зміг утримати при собі чужу таємницю. Коротше

кажучи, стало відомо, що Фантіна має дитину. Знайшлася дама, яка умисне поїхала до Монфермея, поговорила з Тенардьє і, повернувшись, заявила: "Недарма я витратила тридцять п’ять франків. Тепер усе ясно. Я бачила її дитину!"
Даму, яка поїхала до Монфермея, звали пані Віктюрніан. Ця мегера вважала за свій обов’язок охороняти мораль і плекати доброчесність усюди, де тільки могла. То була вдова п’ятдесяти шести років, і старість ще дужче спотворила її бридкі риси. Голос у неї неприємно деренчав, вдачу вона мала уїдливу й дратівливу. А все ж таки ця жінка колись була молодою — у що дуже важко вірилось. Худа, злюща, груба, сварлива, отруйна, вона нагадувала жалючу кропиву, прикриту каптуром черниці. Отож ця сама пані Віктюрніан, повернувшись із Монфермея, сказала: "Я бачила її дитину".
Усе це забрало чимало часу. Фантіна вже понад рік працювала на фабриці, коли одного ранку наглядачка майстерні викликала її до себе, повідомила, що з роботи її звільнено, дала їй від імені мера п’ятдесят франків і порадила, теж від імені пана мера, покинути місто.
Це сталося якраз того місяця, коли Тенардьє, домігшися, щоб вона надсилала дванадцять франків замість сімох, зажадали від неї п’ятнадцять. Фантіну охопив жах. Вона не могла покинути місто, бо заборгувала за помешкання й меблі. П’ятдесяти франків було замало, щоб повернути цей борг. Вона пробелькотіла кілька благальних слів. Наглядачка звеліла їй негайно покинути майстерню. Зрештою, робітниця з Фантіни була абияка. Страждаючи більше від сорому, ніж від розпачу, бідолашна повернулася до своєї кімнати. Отже, про її гріх тепер знають усі!
Вона нездатна була захищатися. Хтось порадив їй звернутися до мера, але Фантіна не посміла. Пан мер дав їй п’ятдесят франків, бо він був добрий, і вигнав її з роботи, тому що був справедливий. Вона впокорилася перед цим вироком.
6. Чого досягла пані Віктюрніан
Отже, доброчесна вдова недарма старалася.
Тим часом Мадлен нічого про це не знав. Такі збіги обставин трапляються в житті на кожному кроці. Мадлен узяв собі за звичку майже ніколи не заходити до жіночої майстерні. Він поставив керувати цією майстернею стару діву, рекомендовану йому місцевим кюре, і в усьому поклався на неї, бо, зрештою, то була справді достойна особа — рішуча, справедлива, непідкупна і сповнена милосердя, але її милосердя, обдаровуючи вбогих милостинею, не піднеслося до того, щоб розуміти й прощати. Отож ця жінка засудила й покарала Фантіну, цілком певна своєї правоти.
Що ж до п’ятдесяти франків, то вона взяла їх із суми, яку Мадлен виділив для допомоги робітницям, котрі терпіли нужду.
Фантіна спробувала найнятися служницею, проте ніхто не хотів її брати. Покинути місто вона не могла. Торговець мотлохом, у якого вона взяла на виплат старі меблі, пригрозив їй: "Якщо ви виїдете, я звернуся в поліцію, і вас заарештують як злодійку". Домовласник, у якого вона наймала помешкання, сказав: "Ви молода й гарна, ви зможете заплатити". Фантіна розділила п’ятдесят франків між тими двома, повернула торговцеві три чверті своїх меблів і залишилася без роботи, без будь-яких засобів до життя; тепер у неї було тільки ліжко і ще близько ста франків боргу.
Вона стала шити грубі сорочки для солдатів місцевого гарнізону, заробляючи по дванадцять су в день. Утримувати доньку коштувало їй десять. Саме тоді вона почала нерегулярно надсилати гроші Тенардьє.
Тим часом одна стара, до якої Фантіна ввечері ходила запалювати свічку, навчила її жити в убогості.

І Фантіна довідалася, як узимку обходяться без дров, як із ковдри роблять собі спідницю, а зі спідниці — ковдру, як заощаджують свічку, вечеряючи при світлі, що падає з вікна протилежного дому. Важко навіть уявити собі, скільки всякої всячини вміють добути з одного су деякі знедолені, що постаріли, проживши життя убого й чесно. Це вміння зрештою перетворюється на справжній талант. Фантіна розвинула в собі цей високий талант і трохи підбадьорилася.
У той час вона сказала сусідці: "Ет! Я собі думаю так: якщо я спатиму п’ять годин на добу, а решту часу шитиму, то якось зароблю собі на шматок хліба".
Бачити біля себе Козетту було б для Фантіни невимовним щастям у її розпачливому становищі. Поїхати по неї? Але хіба це можливо? Щоб дитина розділила її злидні? А крім того, вона багато заборгувала Тенардьє — і як із ними розрахуватися! І де взяти грошей на дорогу?
У перші часи Фантіна так соромилася, що не сміла з’явитись на люди. Коли вона виходила на вулицю, то відчувала, що всі обертаються й показують на неї пальцем. Усі дивилися на неї, проте ніхто її не вітав. Ядуча й холодна зневага перехожих проникала їй у тіло й душу, наче крижаний вітер.
Треба було звикати до загального презирства, як вона вже звикла до вбогості. Мало-помалу Фантіна змирилася з долею. Через два-три місяці вона відкинула сором і стала виходити на люди, мов нічого й не сталося. "Мені байдуже", — казала вона і ходила з високо піднесеною головою, з гіркою посмішкою на устах, відчуваючи, що стає зухвалою й безсоромною. Пані Віктюрніан іноді бачила, як Фантіна проходила повз її вікно, бачила, в якому жалюгідному становищі опинилася "ця тварюка", завдяки їй "поставлена на своє місце", — бачила й торжествувала. Радість негідника завжди чорна.
Фантіна дуже перевтомлювалась, і в неї з’явився сухий кашель, що дедалі посилювався. Не раз вона казала своїй сусідці, старенькій Маргариті: "Помацайте, які в мене гарячі руки".
Але вранці, коли Фантіна розчісувала старим поламаним гребінцем свої прегарні коси, що струменіли по її плечах, наче пухнастий шовк, вона переживала мить кокетливого щастя.
Сяк-так вона перебилася до кінця зими. Та літо швидко минуло, і знову прийшла зима. Дні стали короткі, а за короткий день не багато зробиш. Взимку немає тепла, немає світла, немає полудня, ранок змикається з вечором, вікно сіре, крізь нього зовсім не проникає світло. Небо — наче розмита брудна пляма. День скидається на темний льох. Сонце схоже на жебрака. Жахлива пора року! Зима усе перетворює на камінь — і небесну вологу, і людське серце.
Фантіна заробляла дуже мало. Її борги зростали. Тенардьє, нерегулярно отримуючи гроші, надсилали листи, читаючи які, Фантіна впадала в розпач. Одного дня вони написали, що Козетта ходить зовсім гола на холоді, що їй конче треба купити вовняну спідницю, тож мати повинна прислати бодай десять франків. Фантіна отримала листа і цілий день жмакала його в руках. Увечері вона зайшла по перукаря, чий заклад стояв на розі вулиці, й розпустила перед ним волосся. Чудові біляві коси вкрили її до пояса.
— Які гарні коси! — вигукнув перукар.
— А скільки ви мені дали б за них? — спитала Фантіна.
— Десять франків.
— Відрізайте.
Фантіна купила плетену спідничку й послала Тенардьє.

Отримавши ту спідничку, Тенардьє розлютилися. Їм потрібні були гроші. Вони віддали спідничку Епоніні. Бідолашний Жайворонок і далі тремтів від холоду.
А Фантіна думала: "Моя дитина більше не мерзне. Я вдягла її своїми косами". Вона стала носити круглі капелюшки, які ховали її стрижену голову і в яких вона ще була гарною.
Чорні хмари збиралися в серці Фантіни. Втративши останню радість — розчісувати свої коси, вона зненавиділа все на світі. Тривалий час вона поділяла загальну пошану до дядечка Мадлена; проте знов і знов повторюючи собі, що це він вигнав її з роботи і став призвідцем усіх її нещасть, Фантіна зненавиділа і його — його більше, ніж усіх. Проходячи перед брамою фабрики, вона тепер умисне сміялася й співала.
Почувши якось цей сміх і спів, одна стара робітниця сказала: "Ця дівчина закінчить погано".
Та чим похмурішим робився світ навколо Фантіни, тим яскравіше сяяв у глибині її душі образ доньки — цього маленького янгола. "Коли я забагатію, — казала вона, — я візьму свою Козетту до себе". І радісно сміялася. Вона не переставала кашляти, спина в неї тепер часто пітніла, й одного дня від Тенардьє надійшов такий лист: "Козетта захворіла на висипну пропасницю, їй потрібні дорогі ліки. Якщо протягом тижня ви не надішлете сорок франків, дитина помре".
Фантіна голосно засміялась і сказала своїй старій сусідці:
— Отакої! Сорок франків! Аж два наполеондори! Де мені їх узяти? Які ж вони тупі, ті селюки!
Але вона вийшла на сходи, стала під слуховим віконцем і ще раз перечитала листа.
Потім вибігла на вулицю, підстрибуючи і сміючись.
Якийсь перехожий спитав у неї:
— Чого ви так радієте?
— Та оце написали мені із села дурного листа! Просять надіслати їм сорок франків. Мужва та й годі! — відповіла Фантіна.
Проходячи через майдан, вона побачила натовп людей, що з'юрмився навколо якогось дивного повоза. На імперіалі стояв чоловік у всьому червоному і щось говорив. То був бродячий дантист, який пропонував публіці штучні щелепи, зубні пасти, порошки та еліксири.
Фантіна затесалась у ту юрму і стала сміятися разом з усіма, слухаючи чоловіка в червоному, який щедро сипав вуличним жаргоном — для простолюду — та вченою тарабарщиною — для поважної публіки. Зубодер побачив цю гарну дівчину, що так весело сміялась, і раптом вигукнув:
— У вас гарні зуби, кралечко! Віддайте мені два свої різці, і я дам за кожен по наполеондору.
— Які різці? — спитала Фантіна. — Звідки вони у мене?
— Різці, — відповів ескулап-дантист, — це передні зуби, два верхні.
— Який жах! — вигукнула Фантіна.
— Два наполеондори! — прошамкотіла якась беззуба баба. — Ото щастить людям!
Фантіна втекла, затикаючи вуха пальцями, щоб не чути хрипкого голосу мандрівного зубодера, який гукав їй навздогін:
— Поміркуйте, кралечко! Два наполеондори — це чималі гроші. Якщо надумаєтесь, приходьте ввечері до заїзду "Срібна палуба", я буду там.
Фантіна повернулась додому і, трусячись від люті, розповіла про все своїй старенькій сусідці:
— Ви собі уявляєте? Який нелюд! І дозволяють же таким їздити по країні! Видерти мої передні зуби! Волосся відростає — але зуби! Краще я стрибну з

п’ятого поверху на тротуар! Він сказав мені, що буде ввечері в "Срібній палубі".
- І скільки він запропонував тобі? — спитала Маргарита.
— Два наполеондори.
— Це сорок франків.
— Так, — сказала Фантіна, — це сорок франків.
Вона замислилась і взялася за своє шитво. Через чверть години вона поклала голку і вийшла на сходи перечитати листа від Тенардьє.
Повернувшись, вона запитала в Маргарити, що шила поруч із нею:
— Що таке висипна пропасниця?
— Це така хвороба, — відповіла стара.
- І багато треба ліків, щоб вилікуватись від неї?
— О, дуже багато.
— А ця хвороба чіпляється до дітей?
— До дітей якраз найчастіше.
— А від неї помирають?
— Скільки завгодно, — сказала Маргарита.
Фантіна знову вийшла на сходи перечитати листа.
Увечері вона пішла з дому; бачили, як вона звернула на Паризьку вулицю, де були заїзди.
Наступного ранку Маргарита ще вдосвіта зайшла в кімнату Фантіни, бо вони працювали разом, щоб не палити зайвої свічки. Фантіна сиділа на своєму ліжку, бліда, заціпеніла. Вона не лягала спати. Капелюшок упав їй на коліна. Свічка горіла всю ніч, і від неї лишився куций недогарок.
Маргарита стала, мов укопана, приголомшена цим неймовірним марнотратством.
— Господи! — вигукнула вона. — Свічка майже згоріла! Певно, сталося щось жахливе.
Фантіна повернула до старої свою стрижену голову. Від учорашнього дня вона постаріла на десять років.
- Ісусе! — мовила Маргарита. — Що з тобою, Фантіно?
— Нічого особливого, — відповіла та. — Навпаки, все гаразд. Тепер моя дитина не помре від тієї жахливої хвороби.
І вона показала старій два наполеондори, що сяяли на столі.
— Христе-Боже! — вигукнула Маргарита. — Скільки грошей! Де ти їх узяла?
— Дістала, — відповіла Фантіна.
І вона посміхнулася. То була крива посмішка. Рожева слина блищала в кутиках губ, а в роті зяяла чорна дірка.
Два передні зуби були видерті.
Фантіна послала сорок франків у Монфермей.
А з боку Тенардьє то була хитрість — щоб видурити гроші. Козетта нічим не хворіла.
Фантіна викинула дзеркало у вікно; вона вибралась зі своєї комірчини й оселилася в мансарді під самісіньким дахом, яка зачинялася тільки на клямку; стеля там утворювала кут із підлогою, і пожилець щохвилини бився об неї головою. Зайти вглиб свого помешкання бідолашна могла, тільки зігнувшись у три погибелі. В неї не було більше ліжка; лишилася тільки подерта лахманина, яку вона називала ковдрою, матрац, покладений просто на підлогу, та обскубаний стілець. У кутку стояв глек на воду, яка взимку замерзала — в посудині надовго залишалися кружальця льоду. Фантіна втратила сором, утратила жіночу кокетливість. Вона виходила в брудних капелюшках, перестала латати свою білизну. Панчохи внизу протерлись, і вона підгортала їх під п’яти — це було видно по брижах над черевиками. Свій зношений корсет вона латала клаптями коленкору, які дерлися чи не за

кожним рухом. Кредитори не давали їй спокою ні на мить. Вони перестрівали її на вулиці, підстерігали на сходах. Ночами Фантіна плакала й марила. Очі в неї блищали, і вона відчувала постійний біль під лівою лопаткою. Її мучив кашель. Вона глибоко ненавиділа пана Мадлена й не нарікала на свою долю. Сімнадцять годин на добу вона шила. Але підприємець, на якого за безцінь працювали жінки-в'язні, несподівано знизив платню вільним найманим робітницям до дев'яти су на день. Сімнадцять годин безперервної праці за дев'ять су! Кредитори ставали дедалі невблаганніші. Фантіна почувала себе зацькованою, мов дикий звір. Десь тоді Тенардьє написав їй, що він виявив завелику добрість, так довго чекаючи плати, що йому треба сто франків — і то негайно. Якщо він не одержить їх, то виставить Козетту за двері, хоч вона ще й не одужала від тяжкої хвороби, виставить її на холод, нехай іде куди хоче, нехай робить що знає, нехай хоч і здохне. "Сто франків, — подумала Фантіна. — Але яким ремеслом можу я заробляти по сто су на день?"

— Ну що ж, — сказала вона. — Продам своє останнє.

І бідолашна стала повією.

7. Жартівлива витівка пана Баматабуа

Через вісім-десять місяців після подій, описаних у попередньому розділі, десь на початку січня 1823 року один елегантний і явно знуджений молодик у пошитому за останньою модою теплому плащі розважався, дражнячи жінку, яка походжала перед вікнами офіцерського кафе у відкритій бальній сукні. Елегантний молодик курив сигару, бо курити тоді було модно.

Щоразу, як ця жінка проходила повз нього, він пахкав на неї димом і кидав зауваження, що здавалися йому дотепними й веселими, як наприклад: "Ну й страхопудка. Ліпше б ото заховалася! Та ти ще й беззуба!" — і таке інше, і таке інше. Знудженого молодика звали пан Баматабуа. Жінка, жалюгідна виряджена примара, ходила під снігопадом і не відповідала йому, навіть не дивилась на нього; машинально й похмуро снувала вона туди-сюди, що п'ять хвилин потрапляючи під новий дотеп. Ця незворушність, мабуть, допекла гультяєві, і, коли жінка відвернулася, він навшпиньки підкрався до неї, нахилився, набрав у жменю снігу і сунув їй за сукню між голі лопатки. Вона люто загарчала, обернулась і, мов пантера, стрибнула на кривдника, угородивши нігті йому в обличчя й обкладаючи його найдобірнішою солдатською лайкою. Ці жахливі слова, викрикувані хрипким від перепою голосом, вилітали з рота, в якому справді зяяла дірка на місці двох передніх зубів.

То була Фантіна.

На галас із кафе висипали офіцери, позбігалися перехожі, й навколо живого клубка, в якому не так просто було розгледіти чоловіка й жінку, утворився цілий гурт роззяв, що реготали й плескали в долоні; чоловік відбивався як міг, капелюх його впав на землю, а жінка стусала його ногами та кулаками, розлючена, беззуба й обстрижена, мертвотно-синя, жахлива.

Зненацька з натовпу вийшов високий чоловік, ухопив жінку за обляпаний грязюкою корсаж її атласної сукні й звелів:

— Ходи за мною!

Жінка підвела голову. Крик застряг у неї в горлі, очі раптом оскліли, мертвотно-синє обличчя зблідло, і вся вона затремтіла від страху. Вона впізнала Жавера.

Елегантний молодик скористався з цієї нагоди й утік.

8. Де кінчається влада муніципальної поліції

Жавер розштовхав юрму і сягнистою ходою рушив до поліційного відділка, що був на протилежному кінці майдану, тягнучи за собою Фантіну. Вона не опиралась. Ні він, ні вона не мовили й слова. Гурт роззяв, охоплений

бурхливою радістю, посунув за ними, сиплячи грубими дотепами. Глибоке нещастя завжди дає привід до непристойних жартів.
Дійшовши до відділка, Жавер відчинив двері й, пройшовши з Фантіною досередини, одразу зачинив їх за собою, на превелике розчарування цікавих, які стали витягувати шиї й заглядати у вікна, сподіваючись щось побачити.
Увійшовши до кімнати, Фантіна відступила в темний закутень і скулилася там, мов наполохана дворняга.
Сержант приніс запалену свічку й поставив на стіл. Жавер сів, дістав із кишені аркуш гербового паперу й почав писати.
Жавер здавався незворушним, проте думка його працювала з урочистим піднесенням. Це був один із моментів, коли він повною мірою виявляв свою жахливу владу, звітуючи тільки перед власним сумлінням, що схвалювало його невблаганність. У цю мить він уособлював високий трибунал. Він творив суд і оголошував вирок. Що більше міркував він про сьогоднішній випадок, то дужче обурювався. Сумніву не лишалося: на його очах відбувся злочин. Там, на вулиці, він бачив, як суспільство в особі громадянина, наділеного власністю й виборчим правом, зазнало нападу від найнікчемнішого створіння. Повія вчинила замах на буржуа. І він, Жавер, це бачив на власні очі. Поліційний наглядач мовчки писав.
Закінчивши, він поставив свій підпис, згорнув аркуш і, подавши його сержантові, наказав:
— Візьміть трьох солдатів і відведіть цю дівку до буцегарні. — Й, обернувшись до Фантіни, оголосив: — Ти відсидиш півроку.
Бідолашна затремтіла.
— Півроку! Шість місяців в’язниці! — вигукнула вона. — Шість місяців я зароблятиму тільки сім су на день! А що станеться з Козеттою? З моєю дитиною! Я ж і так заборгувала Тенардьє понад сто франків, чи ви знаєте про це, пане наглядач?
Благально склавши руки, вона навколішки поповзла до Жавера по кам’яній підлозі, заляпаній грязюкою від поліційних чобіт.
— Пане Жавер, змилуйтесь наді мною! — простогнала вона. — Запевняю вас, я не винна. Мабуть, ви не бачили, з чого все почалося. Я не винна, присягаюся Богом! Той, якого я зовсім не знаю, сунув снігу мені за сукню. Хіба є таке право, щоб нам кидати сніг за сукню, коли ми спокійно собі походжаємо, нікого не зачіпаючи? Тож мені урвався терпець. Я трохи хвора, а він уже до того намагався мені дошкулити. "Ти страхопудка, та ще й беззуба", — сміявся він. Я й сама знаю, що в мене нема двох зубів. Я терпіла мовчки, я казала собі: цей пан, певно, хоче розважитись. І тоді він сунув мені за спину сніг. Пане Жавер, невже ніхто не бачив, як усе було, щоб сказати вам правду? Може, я трохи погарячкувала. Знаєте, коли тобі вкинуть снігу за спину, а ти цього не чекаєш, ти в першу мить не володієш собою. Дарма я зірвала капелюх із того добродія. Я попрошу в нього пробачення. Помилуйте мене цього разу, пане Жавер. Адже у в’язниці заробляють тільки сім су на день, а мені треба виплатити сто франків боргу, інакше вони пришлють мені мою крихітку. О Боже, я не година взяти її до себе! Це так гидко — те, що я тепер роблю! О, моя Козетто, о, моє янголятко, що з тобою станеться, доню! Не садіть мене до в’язниці! Бо мою дівчинку виженуть тоді на мороз — пожалійте її, пане Жавер! Я в душі не така вже й погана жінка. Не від розбещеності стала я такою, яка є. Згляньтеся на мене, пане Жавер!
Фантіна белькотіла все це, трясучись від ридань, заламуючи руки і бухикаючи уривчастим сухим кашлем. Горе іноді, мов божественний промінь, осяває лиця нещасних. У ту мить Фантіна знову стала вродливою. Час від

часу вона замовкала і цілувала у шпига полу редингота. Вона пом'якшила б і гранітне серце; але дерев'яне серце пом'якшити неможливо.
— Ти все сказала? — запитав Жавер. — А зараз марш до в'язниці! Ти відсидиш свої шість місяців — тут і Бог нічого вже не змінить.
Почувши ці слова, Фантіна зрозуміла: вирок їй оголошено. Вона осіла на підлогу, прошепотівши:
— Згляньтеся!
Жавер відвернувся.
Солдати схопили Фантіну за руки.
За кілька хвилин перед тим до відділка, ніким не помічений, увійшов якийсь чоловік. Причинивши за собою двері, він прихилився до них спиною і чув розпачливі благання Фантіни.
У ту мить, коли солдати стали силоміць підводити нещасну, той чоловік ступив крок уперед, вийшов із тіні й сказав:
— Зачекайте хвилинку!
Жавер підвів погляд і впізнав Мадлена. Він скинув капелюха і вклонився йому з притлумленим роздратуванням.
— Пробачте, пане мер… — почав він.
Почувши слова "пане мер", Фантіна дивно перемінилася. Вона миттю підхопилась на ноги, схожа на привид, який виріс із-під землі, відштовхнула солдатів і, перш ніж її встигли затримати, підступила до Мадлена, уп'явшись у нього безумним поглядом:
— А, то це ти — пан мер! — вигукнула вона.
І, зареготавши, плюнула йому межи очі.
Мадлен утерся і сказав:
- Інспекторе Жавер, відпустіть цю жінку на волю.
Жаверові на мить здалося, що він збожеволів. Бачити, як повія плює в обличчя мерові, — це було таке жахливе блюзнірство, якого він просто не міг собі уявити. Та коли він побачив, як мер, високий представник влади, спокійно втирається й каже: "Відпустіть цю жінку на волю", — його наче громом ударило. Такого струсу глузд Жавера не витримав, і він мовчав, як онімів.
Не менше вражена була й Фантіна. Вона вхопилася за дверцята печі, мов не могла утриматись на ногах, розгублено оглянулась навколо і тихо, мов звертаючись до самої себе, заговорила:
— На волю? То мені не доведеться сидіти у в'язниці шість місяців! Хто це сказав? Мабуть, я недочула. Отой душогуб мер не міг такого сказати! Любий пане Жавер, це ви звеліли відпустити мене на волю, так? Ви зрозумійте, в усьому винен отой старий недолюдок мер. Уявіть собі, пане Жавер, він вигнав мене з роботи, бо кілька мегер почали плескати про мене язиками. Який жах! Вигнати на вулицю бідну дівчину, що чесно робить своє діло! Відтоді я стала зовсім мало заробляти і докотилася до такого життя. Дев'ять су на добу — хіба на це проживеш? А в мене є моя маленька Козетта… От і довелося мені стати на погану стежку. Тепер ви знаєте, хто в усьому винен. Правда, я розтоптала капелюх того пана біля офіцерського кафе. Але ж і він зіпсував мені сукню грудкою снігу. А в таких, як я, є тільки одна шовкова сукня на вечірній вихід. Я не мала на думці нічого поганого, повірте, пане Жавер, а скільки я бачила жінок, гірших за мене, яким, проте, ведеться багато краще. О, пане Жавер, це правда, що ви мене відпускаєте? Розпитайте в людей, поговоріть із моїм домовласником, тепер я плачу за помешкання, вам скажуть, що я жінка чесна. О, пробачте, я неумисне зрушила заслінку печі й напустила диму.

Пан Мадлен слухав Фантіну з глибокою увагою. Поки вона говорила, він дістав гаманець і розкрив його. Гаманець був порожній. Він поклав його назад до кишені і спитав у Фантіни:
— Скільки ви, кажете, заборгували?
Фантіна, яка дивилась на Жавера, обернулась до нього.
— Я говорю не з тобою!
Потім звернулася до солдатів:
— Бачили, як я плюнула йому в пику? Ага, старий душогубе мер, ти прийшов сюди налякати мене, але я тебе не боюся. Я боюся тільки пана Жавера. Мого доброго пана Жавера!
І знову звернулася до поліційного наглядача:
— О, я розумію вас, пане інспектор, ви чоловік справедливий. Той пан просто захотів трохи розважитись, сунувши снігу жінці за сукню, це насмішило офіцерів, а ми для того й існуємо, щоб розважати чоловіків. І тут з'являєтеся ви, ваш обов'язок — стежити за порядком, ви ведете мене до відділка, бо я винна, але, добре обміркувавши справу, ви мене відпускаєте, бо якщо я сяду на шість місяців до в'язниці, хто потурбується про мою дівчинку! О, я більше не розгніваю вас, пане Жавер! Нехай роблять зі мною, що хочуть, — я навіть не ворухнуся. А сьогодні, бачте, я не чекала, що той пан укине мені грудку снігу за сукню, та й погано я себе почуваю, кахикаю. І під грудьми щось тверде, і дуже пече. Дайте вашу руку й не бійтесь, отут воно.
Фантіна не плакала, голос її звучав лагідно, і вона притулила до своїх ніжних білих грудей грубезну долоню Жавера, дивлячись на нього з ласкавою усмішкою.
Аж раптом вона поквапно обсмикнула на собі сукню й рушила до дверей, прощаючись із солдатами дружнім кивком голови.
— Пан інспектор мене відпускає, хлопці, я йду додому.
Вона поклала руку на клямку. Ще крок, і вона була б на вулиці.
До цієї миті Жавер стояв нерухомо, дивлячись у землю. Брязкіт клямки привів його до тями.
— Сержанте! — вигукнув він, підводячи голову. — Ви що, не бачите? Ця хвойда втікає! Хто вам дозволив її відпустити?
— Я, — сказав Мадлен.
Почувши Жаверів голос, Фантіна затремтіла і випустила клямку, як ото спійманий злодій випускає з рук украдену річ. На голос Мадлена вона обернулась і від цієї миті, не мовлячи й слова, не сміючи навіть дихати, переводила погляд із Мадлена на Жавера і з Жавера на Мадлена, залежно від того, хто говорив.
Коли Мадлен чітко й виразно сказав: "Я", — поліційний наглядач Жавер обернувся до мера. Він був блідий, закляклий, в очах — розпач.
— Пане мер, це неможливо, — сказав він, не підводячи погляду.
Неймовірно, але Жавер осмілився заперечити представникові влади!
— Чому? — запитав Мадлен.
— Ця нікчема образила достойного городянина.
- Інспекторе Жавер, — сказав Мадлен примирливим тоном. — Ви чоловік порядний, і ми легко порозуміємося з вами. Я проходив через майдан якраз тоді, коли ви повели цю жінку, люди ще не розійшлись, я розпитав їх, як усе було, і довідався, що винен той пан і саме його слід було привести в поліцію.
— Ця потіпаха образила вас, пане мер, — заперечив Жавер.
— Образа стосується тільки мене, — сказав Мадлен. — Я можу поставитись до неї на свій розсуд.

— Даруйте, пане мер, але образа вашої особи стосується не тільки вас, вона стосується правосуддя.
- Інспекторе Жавер, — заперечив Мадлен, — найвище правосуддя — совість. Я вислухав цю жінку, і я знаю, що роблю.
— А я, пане мер, не вірю власним очам і вухам.
— Тоді виконуйте наказ і задовольніться цим.
— Я виконую свій обов'язок. А мій обов'язок вимагає посадити цю жінку на шість місяців у тюрму.
Пан Мадлен лагідно відповів:
— Затямте собі добре: вона не сидітиме в тюрмі жодного дня.
Почувши цей остаточний вирок, Жавер осмілився глянути мерові просто у вічі й сказав глибоко шанобливим тоном:
— Мені дуже прикро суперечити панові меру, зі мною таке трапляється уперше в житті, проте дозвольте нагадати вам, що я дію в межах своїх повноважень. Вернімося до сьогоднішнього випадку. Я сам був на майдані. Ця дівка накинулась на пана Баматабуа, виборця і власника триповерхового будинку з балконом. Крім того, пане мер, це вулична бійка, яка стосується безпосередньо мене, і саме тому я затримав жінку на ім'я Фантіна.
Тоді Мадлен склав руки на грудях і сказав таким суворим тоном, якого ще ніхто в місті від нього не чув:
— Випадок, про який ви згадали, стосується муніципальної поліції. На підставі статей дев'ятої, одинадцятої, п'ятнадцятої і шістдесят шостої карного кодексу судити такі справи належить мені. Наказую відпустити цю жінку на волю.
Жавер зробив останню спробу:
— Але ж, пане мер…
— Я змушений нагадати вам про статтю вісімдесят першу закону від тринадцятого грудня тисяча сімсот дев'яносто дев'ятого року про самовільний арешт.
— Пане мер, дозвольте…
— Ні слова більше.
— Однак…
— Вийдіть, — звелів Мадлен.
Жавер прийняв удар просто в груди, не опустивши погляду, наче російський солдат. Він низько вклонився панові меру і вийшов із відділка.
Фантіна відступила від дверей і провела його розгубленим поглядом. Дивне хвилювання опанувало її. Щойно вона була свідком того, як змагалися між собою дві могутні сили. Двоє чоловіків, один із яких тягнув її в морок, а другий виводив на світло. Вони ввижалися їй двома велетами, один в образі демона, а другий — доброго янгола. Янгол здолав демона, і дрож пробирав Фантіну, коли вона думала, що цей янгол виявився тим, кого вона досі ненавиділа, кого вважала причиною всіх своїх нещасть! І він заступився за неї тоді, коли вона так страшенно його образила! І не тільки заступився, а й порятував її! Виходить, вона помилялася? Тупо й злякано дослухалася Фантіна до кожного слова, яке говорив Мадлен, і відчувала, як розвіюються у неї в душі сутінки ненависті, як розгоряється там вогник радості, довіри й любові.
Коли Жавер вийшов, пан Мадлен обернувся до неї і сказав, говорячи ніби через силу, як стриманий чоловік, що не хоче дати волю сльозам.
— Я вірю, що ви розповіли правду. Я нічого не знав про те, що вас звільнили з роботи. Чому ви не звернулися тоді просто до мене? А зараз зробимо так: я заплачу ваші борги, і ви скоро побачите свою дитину. Ви житимете з нею тут або в Парижі. Я беру під свою опіку вашу дитину й вас. Я даватиму вам стільки грошей, скільки знадобиться. Ставши щасливою, ви

знову станете чесною. Хоч, судячи з вашої розповіді, ви завжди лишалися чесною і святою перед Богом. О, бідолашна жінка!
Це було більше, ніж Фантіна могла витримати. Взяти до себе Козетту! Покінчити зі своїм ганебним життям! Яке блаженство! Вона розгублено дивилась на чоловіка, який говорив до неї, і не могла спромогтися на відповідь — тільки схлипувала. Ноги в сердешної жінки підігнулись, вона впала навколішки перед Мадленом і, перш ніж той устиг перешкодити їй, припала устами до його руки.
Потім Фантіна знепритомніла.
Книга п’ята
Жавер
1. Довгоочікуваний спочинок
Мадлен звелів перенести Фантіну до своєї лікарні, довіривши хвору сестрам. Вона металася в гарячці, а вночі марила вголос, поки нарешті заснула.
Близько полудня Фантіна прокинулася, відсунула запону й побачила біля свого ліжка пана Мадлена. Його сповнений жаллю погляд був спрямований на розп’яття, яке висіло на стіні.
За цей час пан Мадлен цілком перемінився в уяві Фантіни. Їй здалося, що він промениться сяйвом. Вона довго дивилась на нього, не зважуючись заговорити, нарешті боязко озвалася:
— Що ви тут робите?
Мадлен прийшов сюди ще годину тому й чекав, поки Фантіна прокинеться. Він узяв її за руку, помацав пульс.
— Як ви себе почуваєте? — запитав він.
— Добре, — відповіла вона. — Я поспала, й мені краще.
Мадлен усю ніч і весь ранок наводив довідки, й тепер він знав історію Фантіни в усіх її сумних подробицях.
— Ви багато страждали, бідолашна мати, — сказав він. — Але не нарікайте на свою долю. Віднині для вас почнеться зовсім інше життя. Не можна стати янголом, не пройшовши крізь пекло.
Він глибоко зітхнув. Фантіна всміхнулася йому чарівною усмішкою, яка не здалася гіршою від того, що їй бракувало двох зубів.
Тієї самої ночі Жавер написав листа і вранці власноручно опустив його в поштову скриньку. Лист був адресований у Париж: "Панові Шабуйє, секретарю префекта поліції". Поштмейстерша і кілька інших службовців, які бачили листа й упізнали Жаверів почерк, вирішили, що то прохання відставки — бо ж про випадок у поліційному відділку вже знало усе місто.
Мадлен негайно написав Тенардьє. Фантіна заборгувала їм сто двадцять франків. Він надіслав триста і попросив негайно привезти дитину в Монтрей-Приморський, де її чекає хвора мати.
Тенардьє був приголомшений.
— Ну й чортівня! — сказав він жінці. — Не можна випускати дитину з рук. Побачиш, як цей жайворонок перетвориться для нас на дійну корову. Певно, якийсь бовдур уклепався в матір.
У відповідь він надіслав добре продуманий рахунок на п’ятсот франків із лишком. Там були два найсправжнісінькі рахунки, один від лікаря, другий — від аптекаря, які лікували Епоніну й Азельму, коли ті довго хворіли. Козетта, як ми вже згадували, хворою не була. Отже, лишалось тільки підмінити імена. Внизу Тенардьє зазначив: "Отримано по рахунку триста франків".
Мадлен негайно послав іще триста франків і написав: "Якомога скоріше привозьте Козетту".
— Христе-Боже! — сказав Тенардьє. — Дитину відпускати не слід.

А тим часом Фантіна не одужувала. Вона й далі лежала в лікарні. Спочатку сестри з відразою поставилися до "дівки, яку їм доручили доглядати". Та вже через кілька днів Фантіна їх обеззброїла. Вона розмовляла з лагідним смиренням, а її материнські почуття зворушили б хоч кого. Одного дня сестри почули, як вона в гарячковому маренні говорила:
— Я була грішницею, та Господь простить мене. Адже я грішила тільки заради своєї дівчинки. Я відчую на собі благословення Боже, коли Козетта буде зі мною. Вона янгол, мої любі сестри. У цьому віці крильця ще не відпадають.
Пан Мадлен заходив провідати її двічі на день, і щоразу вона запитувала:
— Скоро я побачу свою Козетту?
— Може, й завтра, — відповідав він. — Її ось-ось привезуть.
Бліде обличчя матері променилося радістю.
— О, яка я буду щаслива! — казала вона.
Фантіна все не одужувала. Навпаки, її стан погіршувався з тижня на тиждень. Ота грудка снігу, вкинута між голі лопатки, різко прискорила розвиток хвороби, яка жевріла в ній уже кілька років.
Якось лікар вислухав Фантіну й похитав головою.
— Ну що? — запитав Мадлен.
— У неї, здається, є дитина, яку вона хоче бачити? — і собі запитав лікар.
— Так.
— Тоді покваптеся її привезти.
Мадлен здригнувся.
— Що сказав лікар? — спитала в нього Фантіна.
Мадлен присилував себе всміхнутися.
— Він сказав, щоб скоріше привезли вашу дитину. Що це поверне вам здоров’я.
— О, це правда! І чому ті Тенардьє досі не привезли моєї дівчинки? Хоч би скоріше вона приїхала! Тоді нарешті я буду щаслива!
Тенардьє тим часом "не відпускав дитини" і вигадував для цього сотні причин. То Козетта не зовсім здорова, щоб їхати взимку, то сам він надто заклопотаний, і таке інше, і таке інше.
— Я пошлю когось по Козетту, — сказав Мадлен. — А як треба буде, поїду сам.
І під диктовку Фантіни він написав листа, якого вона підписала.
"Шановний пане Тенардьє! Передайте Козетту особі, яка пред’явить цього листа. Вам оплатять усі дрібні видатки.
З повагою.
Фантіна".
А тим часом сталася одна важлива подія. Хоч би як старанно обтісували ми таємничу брилу, яку називаємо своїм життям, чорний прожилок долі проступить на ній завжди.
2. Як "Жан" може перетворитися на "Шан"
Якось уранці Мадлен сидів у своєму кабінеті, даючи лад найневідкладнішим справам мерії на випадок, якби довелося поїхати до Монфермея, коли йому доповіли, що поліційний наглядач Жавер бажає говорити з паном мером. Почувши це ім’я, Мадлен не міг заглушити в собі неприємне почуття. Після подій у поліційному відділку Жавер уникав мера більше, ніж будь-коли, і Мадлен жодного разу з ним не зустрівся.
— Просіть, — сказав він.
Жавер увійшов.

Пан Мадлен гортав підшивку протоколів дорожніх правопорушень. Він навіть не глянув на Жавера. Він мимоволі згадав про бідолашну Фантіну й не мав охоти виявляти люб'язність.
Жавер шанобливо вклонився панові меру, що сидів до нього спиною, ступив два-три кроки й зупинився посеред кабінету, не порушуючи мовчанки.
Фізіономіст, який добре знав би Жавера, цього дикуна, поставленого на службу цивілізації, цю дивну суміш римлянина, спартанця, ченця і капрала, цього шпига, нездатного на брехню, фізіономіст, що знав би про його давню й таємну відразу до Мадлена, про їхню сутичку з приводу Фантіни, — такий фізіономіст, подивившись на Жавера тепер, сказав би собі: "Щось сталося". Було очевидно, що цей чоловік із його прямим, ясним, щирим, чесним, суворим і невблаганним сумлінням пережив якусь внутрішню драму.
Увійшовши, він уклонився Мадленові з шанобливістю, в якій не було ні злопам'яті, ні гніву, ні виклику, і стояв майже виструнчившись, не кажучи й слова і покірливо чекаючи, коли пан мер захоче обернутися, — стояв спокійний, серйозний, із капелюхом у руці, з опущеним поглядом. Смирення і глибокий смуток відбивалися на його простому й непроникному, як граніт, обличчі. Та ще якась похмура рішучість.
Нарешті пан мер напівобернувся.
— Ну, що там у вас, Жавер?
Жавер хвилину помовчав, наче збираючись із думками, потім із якоюсь сумною врочистістю заявив:
— Річ у тім, пане мер, що вчинено злочин.
— Який злочин?
— Один із нижніх чинів адміністрації виявив неповагу до високого урядовця. Мій обов'язок довести це до вашого відома.
- І хто цей нижній чин? — запитав Мадлен.
— Я, — відповів Жавер.
- І хто той високий урядовець, що має підстави бути невдоволеним поведінкою нижнього чина?
— Ви, пане мер.
Мадлен випростався у своєму кріслі.
Жавер провадив з тим самим суворим виразом обличчя й не підводячи погляду:
— Пане мер, я прийшов просити, щоб ви домоглися від начальства мого звільнення з посади.
Мадлен, здивований, розтулив був рота, але Жавер урвав його на півслові:
— Ви скажете, я міг би подати у відставку, але цього недосить. Подати у відставку — це почесно. Я завинив і маю бути покараний. Мене слід прогнати.
— Та в чому річ? — вигукнув Мадлен. — Що таке ви проти мене вчинили? Я нічого не розумію.
Жавер глибоко зітхнув і сумним голосом пояснив:
— Пане мер, півтора місяця тому, відразу після історії з тією дівкою, я написав на вас донос.
— Донос?
— Атож. У поліційну префектуру Парижа.
Мадлен, який сміявся не частіше, ніж Жавер, вибухнув сміхом:
— Ви поскаржилися на мера, що втручається у справи поліції?
— Я доніс на вас як на колишнього каторжника.
Мер став білий як крейда.
Жавер провадив, усе ще не підводячи очей:
— Я так думав. Підозра виникла у мене давно. Зовнішня схожість, довідки, що їх ви наводили у Фаверолі, ваша сила, пригода зі старим Фошлеваном,

те, що ви влучно стріляєте і трохи накульгуєте, — та мало чого? Усякі дурниці… Одне слово, я прийняв вас за такого собі Жана Вальжана.
— За такого собі… Як, ви сказали, його звуть?…
— Жан Вальжан. Це каторжник, якого я бачив двадцять років тому, коли служив помічником наглядача в Тулоні. Вийшовши з каторги, той Жан Вальжан, наскільки мені відомо, обікрав єпископа, потім пограбував малого савояра. Ось уже вісім років він десь переховується, і його розшукують. Ну я й подумав… Гнів додав мені рішучості, і я доніс на вас у префектуру.
Мадлен, який знову взявся за протоколи, запитав байдужим тоном:
- І що вам відповіли?
— Що я схибнувся.
— А далі?
— Вони таки мали слушність.
— Добре, що ви це самі зрозуміли!
— Ще б пак не зрозуміти, коли справжнього Жана Вальжана спіймано.
Сторінка протоколу вислизнула з пальців пана Мадлена. Він підвів голову, пильно подивився на Жавера і сказав якимсь дивним тоном:
— Он що!
— Тут така історія, пане мер, — вів далі Жавер. — У нашому краї, поблизу Айлі-ле-О-Клоше жив собі волоцюга на ім’я Шанматьє. Ніхто не звертав на нього уваги, та ось цієї осені старого зловили на крадіжці яблук. Його заарештували, а що в’язниця була в поганому стані, слідчий постановив перевести Шанматьє в Аррас до департаментської в’язниці. Там сидів колишній каторжник на ім’я Бреве, не знаю, за що він там сидів, але за добру поведінку його настановили помічником тюремника. І ось тільки-но з’являється Шанматьє, як Бреве вигукує: "Отакої! Таж я знаю цього чоловіка. Це старий тюряжник, і звуть його Жан Вальжан". — "Який Жан Вальжан?" — здивовано перепитує Шанматьє. "Не прикидайся дурником, — каже Бреве. — Ти Жан Вальжан. Ми були з тобою на тулонській каторзі. Двадцять років тому!" Шанматьє відмагається. Тоді це діло копнули глибше, і ось що з’ясувалося: років тридцять тому Шанматьє працював підрізальником дерев у кількох селах і, зокрема, у Фаверолі. А тепер повернімося до Жана Вальжана. Перед тим як потрапити на каторгу за крадіжку зі зломом, він працював ким? Підрізальником дерев. Де? У Фаверолі. Ще одна обставина. Дівоче прізвище матері Жана Вальжана було Матьє. Цілком імовірно, що після каторги він для маскування взяв собі прізвище матері й став зватися Жан Матьє. Він оселяється в Оверні, де замість "Жан" вимовляють "Шан", отже, він стає Шан Матьє, а потім і Шанматьє. У Фаверолі нічого нового довідатися не пощастило. Родина Жана Вальжана зникла безслідно, минуло тридцять років, і ніхто вже там його не пам’ятав. Зате в Тулоні знайшли ще двох каторжників, які знали Жана Вальжана. Це засуджені на довічне ув’язнення Кошпай і Шенілдьє. Їм улаштували очну ставку з Шанматьє. Вони, як і Бреве, не вагаючись, упізнали в ньому Жана Вальжана. Той самий вік, десь років п’ятдесят чотири, той самий зріст, те саме обличчя — одне слово, той самий чоловік. І якраз тоді я посилаю свій донос у префектуру. Мені відповідають, що я зсунувся з глузду, бо Жан Вальжан в Аррасі, в руках правосуддя. Уявляєте собі мій подив? Адже я був переконаний, що Жан Вальжан тут, у моїх руках. Я написав слідчому, мене викликали, показали мені Шанматьє…
- І що? — урвав його Мадлен.
— Пане мер, істина є істина. Мені було страшенно прикро, але то справді Жан Вальжан. Я теж упізнав його.
— Ви певні? — тихим голосом запитав Мадлен, і Жавер засміявся гірким сміхом людини, поставленої перед прикрою очевидністю.

— Ще б пак не певен!
Якусь хвилину він стояв замислений, а тоді сказав:
— Тепер, коли я побачив справжнього Жана Вальжана, я просто не розумію, як я міг так помилитися. Пробачте мені, пане мер.
- І що каже той чоловік? — запитав Мадлен.
— Справи його, пане мер, кепські. Перелізти через мур, зламати гілку й нарвати яблук — для малого хлопця бешкет; для дорослого — злочин; для каторжника — тяжкий злочин. Гадаю, тут пахне довічним ув'язненням. А ще, звісно, вирине й ота історія з малим савояром. Проте Жан Вальжан — то справжня бестія. Інший би обурювався, кричав, а він собі вдає, ніби нічого не розуміє, та й годі. Він тільки повторює: "Я Шанматьє, чого ви від мене хочете?" О, то великий спритник! Та нічого вже йому не допоможе. Його впізнали аж четверо людей. Суд відбудеться в Аррасі. Мене викличуть як свідка.
Мадлен знову заглибився в свої протоколи з виразом дуже зайнятої людини. Потім обернувся до Жавера й сказав:
— Годі, Жавер. Усі ці подробиці, власне, мало мене цікавлять. Ми марнуємо час, а справ у нас багато. Жавер, підіть до тітки Бюзоп'є, яка торгує городиною на розі вулиці Сен-Солв. Нехай вона подасть позов на возія П'єра Шенелона. Той мугиряка мало не розчавив ту жінку та її хлопця. Його слід покарати. Потім навідайтеся до пана Шарселе, вулиця Монтр-де-Шампіньї. Він скаржиться, що з-під сусідської ринви вода ллється на його подвір'я й розмиває підмурок дому. Потім підете на вулицю Гібур до вдови Доріс і на вулицю Гарро-Блан до пані Рене ле Боссюе — складете протоколи про порушення поліційних правил. Але я доручаю вам надто багато роботи. Ви ж бо, здається, сказали, що через вісім-десять днів маєте їхати в Аррас у тій справі…
— Раніше, пане мер.
— Коли?
— Хіба я не сказав вам, що суд відбудеться завтра, і я вирушаю сьогоднішнім вечірнім диліжансом?
Мадлен зробив ледь помітний рух.
- І поки триватиме суд?
— Один день, не довше. Вирок оголосять щонайпізніше завтра надвечір. Але я не чекатиму вироку, тут усе ясно. Дам свідчення й відразу повертаюся сюди.
— Зрозуміло, — сказав Мадлен.
І помахом руки відпустив Жавера.
Жавер лишився на місці.
— Пробачте, пане мер, — сказав він.
— Що там у вас іще? — запитав Мадлен.
— Пане мер, ви забули, що мене слід звільнити зі служби.
Мадлен підвівся.
— Жавер, ви чоловік порядний, і я вас ціную. Ви перебільшуєте свою провину. Крім того, це особиста образа, що стосується тільки мене. Я хочу, щоб ви лишилися на своїй посаді.
— Пане мер, я не можу на це погодитися, — спокійно заперечив Жавер. І, весь зосереджений на одній думці, провадив: — Я зовсім не перебільшую. Ось мої міркування. Я вас несправедливо підозрював. Це пусте. Така наша служба — підозрювати. Але в нападі гніву я, не маючи жодного доказу, доніс на вас як на каторжника — на вас, на людину шановану, на мера, на урядовця! Це дуже серйозна провина. У вашій особі я образив владу — будучи її охоронцем. Якби таке вчинив хтось із моїх підлеглих, я оголосив би його негідним служити в поліції і вигнав би зі служби. Зачекайте, пане

мер, іще кілька слів! Я часто виявляв суворість. До інших. Це було справедливо. Чи повинен я вирізняти себе з-поміж інших? Ні, не повинен. Пане мер, я не хочу, щоб ви ставилися до мене по-доброму, ваша доброта попсувала мені чимало крові, коли ви виявляли її до інших. Доброта, яка надає перевагу повії перед шанованим городянином, а поліційному наглядачеві перед мером — це, на мою думку, кепська доброта. Вона розхитує підвалини суспільства. Добрим бути легко, куди важче — бути справедливим. Якби ви виявилися тим, за кого я вас вважав, я не був би добрим до вас — о, ви побачили б! А тепер завинив я, і в інтересах суспільства, якому я служив, мене слід вигнати. Пане мер, я вимагаю, щоб поліційного наглядача Жавера звільнили зі служби.
Усе це Жавер виголосив покірливим, гордим, розпачливим і переконаним тоном, що надавало якоїсь похмурої величі цьому дивному в своїй бездоганній чесності чоловікові.
— Побачимо, — сказав Мадлен і подав Жаверові руку.
Жавер відступив і суворо мовив:
— Пробачте, пане мер, але це неприпустимо. Мер не подає руки шпигові.
І крізь зуби додав:
— Авжеж, шпигові. Відтоді як я зловжив даною мені владою, я перетворився на нікчемного шпига.
Відтак він шанобливо вклонився і рушив до виходу.
У дверях обернувся і, не підводячи погляду, сказав:
— Пане мер, я виконуватиму свої обов’язки, поки мене не замінять.
Жавер вийшов. Мадлен поринув у глибоку задуму, слухаючи, як стихають у коридорі тверді й упевнені кроки.

Книга шоста

Справа Шанмантьє

1. Сестра Симпліція

Незабаром після відвідин Жавера, десь ополудні, пан Мадлен, як і звичайно, прийшов провідати Фантіну.
Перш ніж зайти до її палати, він покликав сестру Симпліцію.
Лікарню обслуговували дві черниці: одну звали сестра Перпетуя, другу — сестра Симпліція.
Тут важливо підкреслити одну річ. Усім було відомо, що сестра Симпліція жодного разу в своєму житті не сказала неправди. Кожна людина, нехай яка порядна й чесна, здатна на дрібну невинну брехню. Але сестра Симпліція вважала, що невинної брехні не існує в природі. Будь-яка неправда — це лик сатани. Так вона думала. Постригшись у черниці, вона свідомо взяла ім’я Симпліція. Адже свята Симпліція дала відтяти собі обидві руки, не бажаючи сказати неправду. Якби вона збрехала, що народилася в Сегесті, — це врятувало б її. Але праведниця була родом із Сіракуз — так вона й сказала.
Сестра Симпліція вподобала Фантіну, певне, відчувши в ній приховану доброчесність, і взяла майже виключно на себе обов’язок доглядати її.
Мадлен відвів сестру вбік і з дивними нотками в голосі, про що вона згадала пізніше, попросив її подбати про Фантіну.
Потім Мадлен підійшов до хворої.
Фантіна щодня чекала пана Мадлена, як чекають сонячний промінь. Вона казала сестрам: "Я тільки тоді й живу, коли приходить пан мер". У той день, побачивши Мадлена, вона відразу спитала:
— А Козетта?
Він усміхаючись відповів:
— Скоро.

Пан Мадлен був із Фантіною такий, як і завжди. Правда, на превелику радість хворої, він сидів біля неї цілу годину, а не півгодини, як звичайно. Він зробив тисячу розпоряджень, щоб хворій нічого не бракувало. Хтось помітив, як на мить його обличчя заволоклося тінню. Але це пояснювалося просто, бо знали, що лікар прошепотів йому на вухо: "Їй дуже погіршало".
Потім Мадлен пішов до мерії, і службовець контори бачив, що він довго розглядав мапу доріг Франції, яка висіла у нього в кабінеті, а тоді записав на папірці якісь цифри.
2. Проникливість дядечка Скофлера
З мерії Мадлен попрямував на околицю міста до одного фламандця на прізвище Скофлер, який давав у найми коней і кабріолети.
Коли з'явився мер, Скофлер саме лагодив збрую.
— Хазяїне, у вас знайдеться добрий кінь? — запитав Мадлен.
— Усі мої коні добрі, пане мер. Що, по-вашому, означає "добрий кінь"?
— Такий, що за день пробіжить двадцять льє.
— Двадцять льє! — вигукнув фламандець.
— Так.
— Запряжений у кабріолет?
— Звичайно.
- І скільки він відпочиватиме після такої дороги?
— Може статися, що йому доведеться вирушити в путь уже наступного дня.
- І пробігти ту саму відстань?
— Так.
— Прокляття! А там справді буде двадцять льє?
Мадлен дістав із кишені папірець, на якому він записав кілька цифр, і показав їх фламандцеві. То були цифри 5, 6, 81/2.
— Погляньте-но, — сказав він. — У сумі буде дев'ятнадцять із половиною, тобто майже двадцять льє, коли округлити.
— Пане мер, — сказав фламандець, — я маю те, що вам треба. Мого білого коника. Ви, певне, бачили, як він біжить. Його хотіли були привчити до сідла. Де там! Він хвицався і скидав усіх на землю. Не знали, що й робити з ним. Тоді я купив його і став запрягати в кабріолет. Цього він якраз і хотів. Не треба було взагалі сідати йому на спину. Сідла він не терпить. У кожного свої вподобання; один воліє тягти, інший — носити.
- І він пробіжить двадцять льє?
— Пробіжить! І менше, ніж за вісім годин… Але за кількох умов.
— Яких саме?
— По-перше, напівдорозі ви дасте йому годину перепочити; він має поїсти, і треба постояти біля нього, поки він їстиме, щоб конюх не поцупив його овес. Бо я помітив, що в заїздах конюхи пропивають більше вівса, ніж з'їдають коні.
— Гаразд.
— По-друге… Ви вмієте правувати конем, пане мер?
— Умію.
— Отже, друга умова: ви поїдете сам-один і без багажу, щоб не перевантажувати коня.
— Я згоден.
— Я візьму з вас по тридцять франків за добу. Враховуючи дні простою. Корм коневі — за ваш рахунок.
Мадлен поклав на стіл три наполеондори.
— Ось вам плата за два дні вперед, — сказав він. — Я згоден.
- І ще одне: для такої подорожі кабріолет буде заважкий. Доведеться вам, пане мер, погодитися на маленький тильбюрі.

— Я згоден.
— Він легенький, але відкритий.
— Мені байдуже.
— Ви не забули, що зараз зима?
Мадлен промовчав.
— Що буде холодно й може полити дощ? — провадив дядечко Скофлер.
Мадлен підвів голову і сказав:
— Тильбюрі й кінь мають стояти біля моїх дверей завтра о пів на п’яту ранку.
— Домовилися, — відповів Скофлер. І з удавано байдужим виглядом запитав:
— Але ж ви досі не сказали, куди їдете. Куди ви зібралися, пане мер?
Від самого початку розмови фламандець тільки про це й думав, але чомусь не наважувався спитати.
— У вашого коня міцні передні ноги? — поцікавився Мадлен.
— Атож, пане мер. Тільки ви його трохи притримуйте на спусках. Там багато спусків, куди ви їдете?
— Не забудьте: рівно о пів на п’яту біля моїх дверей, — сказав Мадлен і вийшов.
Фламандець залишився ні в сих ні в тих, як він потім сам розповідав. Через дві-три хвилини двері відчинились. Це був знову мер.
— Добродію Скофлер, в яку суму оцінюєте ви коня й тильбюрі, що їх даєте мені в найми? — запитав він.
— А ви що, хочете їх у мене купити?
— Ні, але про всяк випадок я хочу забезпечити вам їхню вартість. Коли я повернуся, ви віддасте мені гроші. То скільки, ви вважаєте, коштує ваш кабріолет і кінь?
— П’ятсот франків, пане мер.
— Ось гроші.
Мадлен поклав на стіл банкноту й вийшов.
Фламандець покликав дружину, розповів їй про все, і вони стали вгадувати, куди поїде мер. "У Париж", — сказала жінка. "Не думаю", — відповів чоловік. Мадлен забув на каміні аркуш зі своїми цифрами. Фламандець заходився вивчати їх. "П’ять, шість і вісім з половиною?" — Раптом він обернувся до жінки. — Я знаю, куди він їде! Від нашого міста п’ять льє до Едена, шість — від Едена до Сен-Поля й вісім із половиною від Сен-Поля до Арраса. Він їде в Аррас.
Тим часом Мадлен повернувся додому.
Він піднявся у своє помешкання, й уже о пів на дев’яту в нього погасло світло. Воротарка фабрики, яка була також служницею Мадлена, сказала касирові, коли той ішов до себе:
— Чи пан мер не захворів? Вигляд у нього був якийсь дивний.
Касир мешкав якраз під кімнатою Мадлена. Він не звернув уваги на слова воротарки і спокійно собі заснув. Близько півночі він раптом прокинувся: крізь сон йому почувся шум над головою. Він став дослухатися. То було шарудіння кроків — нагорі хтось ходив. Касир прислухався уважніше й упізнав ходу пана Мадлена. Через мить він почув скрип, так мовби відчинили й зачинили дверцята шафи. Знову зашаруділи кроки. Касир зовсім прокинувся і крізь шибку побачив на стіні протилежного дому червонястий відблиск освітленого вікна. Це явно було вікно Мадленової кімнати. Відблиск тремтів, наче в кімнаті горіло полум’я. Тінь від рами не вимальовувалась, отже, вікно, незважаючи на зимовий холод, було розчахнуте навстіж. Касир заснув. За годину або дві він знову прокинувся. Ті самі кроки розмірено шаруділи над його головою.

Відблиск на стіні виднівся й тепер, але вже блідий і нерухомий, як від лампи або свічки. Вікно лишалося розчинене, мабуть, воно й не зачинялось.

3. Буря в душі

Читач, безперечно, здогадався, що Мадлен був не хто інший, як Жан Вальжан.

Ми вже знаємо, що після пригоди з малим Жерве він різко перемінився і став тією людиною, яку хотів зробити з нього єпископ. Це була навіть не переміна, а цілковите перетворення.

Йому пощастило зникнути, він продав єпископове срібло, залишивши собі тільки свічники на згадку, він ходив від міста до міста, перетнув Францію, прийшов у Монтрей-Приморський, зробив те, що ми вже знаємо, зумів стати невидимим, і відтоді, влаштувавшись у Монтреї-Приморському, щасливий усвідомлювати, що друга половина його життя спокутує першу, він мав перед собою тільки дві мети: приховати своє справжнє ім'я і жити як праведник. Тобто відійти від людей і повернутись до Бога.

Ці дві мети так тісно переплітались у свідомості Жана Вальжана, що часто зливалися в одну. Вони визначали всі його найдрібніші вчинки, радячи йому робити одне й те саме: триматися в тіні, бути простим і добрим. Іноді, одначе, вони вступали між собою в суперечність. У таких випадках, як ми бачили, чоловік, відомий у Монтреї-Приморському та всій окрузі як пан Мадлен, не вагався принести свою безпеку в жертву своїй доброчесності. Саме тому, всупереч будь-якій обачливості, він зберігав єпископові свічники, носив по ньому жалобу, розпитував усіх малих савоярів, що проходили через місто, наводив довідки про своїх родичів у Фаверолі і врятував життя старому Фошлеванові, незважаючи на підступні натяки Жавера.

Одначе ніколи досі дві мети, які визначили життя бідолашного чоловіка, про чиє страдницьке життя ми розповідаємо, не вступали між собою в таку непримиренну боротьбу. В ту саму мить, коли з Жаверових уст прозвучало ім'я, що його він глибоко поховав у своїй свідомості, йому аж голова пішла обертом; вражений зловісним лукавством долі, він схилився перед нею, як хилиться дуб під натиском вітру. Коли він слухав Жавера, першою його думкою було негайно піти й виказати себе, визволити того Шанматьє з в'язниці й сісти туди самому. Це відчуття було таке гостре, немов його різонули ножем, потім воно минуло, і він сказав собі: "Побачимо!" Він придушив у собі перший порив великодушного героїзму.

Решту дня він був зовні спокійний, але в його душі все перемішалось і переплуталось; він нічого ясно не усвідомлював, крім того, що йому завдано страшного удару. Він, як завжди, пішов навідати Фантіну й посидів біля її ліжка довше, невиразно передчуваючи, що йому доведеться на деякий час відлучитися, поїхати в Аррас; ще не зважившись на цю поїздку, він сказав собі, що, будучи поза всякою підозрою, може спокійно з'явитися на суді, отож і найняв у Скофлера тильбюрі — про всяк випадок.

Він повечеряв зі смаком.

Повернувшись додому, він спробував зібратися з думками. Він розглянув становище з усіх боків — і почув себе в такій безвиході, що підвівся зі стільця й зачинив двері на засув. Він забарикадувався проти чогось.

Через мить він погасив свічку — хотів сховатися в пітьмі.

Від кого?

Та дарма! Те, від чого він замикався і ховався в темряві, таки увійшло і пильно дивилось на нього. То була його совість.

Його совість або, іншими словами, — Бог.

Одначе в першу мить йому пощастило одурити себе: замкнувши засув, він почув себе в безпеці; погасивши свічку, повірив, що став невидимий.

Потроху він заспокоївся. Поставив лікті на стіл, схилив голову на руки і став думати в темряві.
"Що зі мною? Чи я, бува, не марю? Чи справді я бачив Жавера, і він мені таке говорив? Хто він, той Шанматьє? Невже він такий схожий на мене? Чи це можливо? Подумати лишень — тільки вчора я почував себе в цілковитій безпеці! Що мені робити?"
Його опанувала гнітюча розгубленість. Думки втікали, і він схопився обома руками за лоба, щоб утримати їх.
Голова його палала. Він підійшов до вікна і розчахнув стулки навстіж. Зірок у небі не було.
Він знову сів за стіл.
Так минула година.
Потроху в голові йому почало прояснюватись, і він досить виразно усвідомив своє становище.
У якусь мить йому здалося, ніби він ковзає в темряві над самим краєм урвища. Крізь чорну пітьму він бачив незнайомця, якого доля переплутала з ним і штовхала в безодню. Глибінь розверзлася, щоб проковтнути одного з двох: або його, або того другого.
Нарешті свідомість Жана Вальжана проясніла цілком, і він зрозумів: його місце на каторзі було вільне, воно чекало на нього завжди, хай би там як він себе поводив, бо, пограбувавши малого Жерве, він сам підписав власний вирок. Потім він сказав собі: "Але тепер я маю заступника, якогось там Шанматьє, і якщо він житиме на каторзі в моїй подобі, а я на волі — як пан Мадлен, то мені більш немає чого боятися, отож я не повинен перешкоджати, щоб люди опустили на голову Шанматьє камінь неслави, котрий, як і надгробний камінь, опустившись, уже ніколи не підійметься".
З гарячковою поквапністю Жан Вальжан запалив свічку.
"І справді, чого мені тепер боятися? Чого я забиваю собі голову думками? Я врятований. Усе скінчено. Віднині буде замуровано останні двері, крізь які в моє життя могло вдертися минуле. Замуровано назавжди! Цей Жавер, який вистежував мене так довго, цей жахливий мисливський пес, що вічно робив наді мною стійку, тепер узяв хибний слід. Він знайшов свого Жана Вальжана і віднині дасть мені спокій. І це сталося без моєї участі! Я тут ні при чому. Зрештою, якщо хтось і опинився в біді, я не винний. Така воля провидіння. Чи маю я право перешкоджати йому? Як, я ще й невдоволений? Хіба я не досяг нарешті мети, про яку стільки мріяв? Адже я тепер у повній безпеці. Так захотів сам Бог. Я нічого не зможу вдіяти проти Божої волі. А чому Бог цього захотів? Щоб я міг продовжувати почате, щоб я й надалі творив добро. Отже, вирішено: нехай усе буде, як є. Нехай здійсниться промисел Божий!"
Так говорив Жан Вальжан, звертаючись до власної совісті і дивлячись у чорне провалля, яке розверзлося перед ним. Він підвівся зі стільця і став ходити по кімнаті.
"Годі, — сказав він собі, — рішення ухвалено, і не варто більш про це думати".
Проте він не відчув ніякої радості.
Він запитав у самого себе, яке ж таке рішення він ухвалив. І признався собі, що те рішення просто жахливе. Лишити все "як є", звіритися на "промисел Божий" і дозволити, щоб здійснилася страхітлива помилка долі й людей, — та це ж останній ступінь лицемірної підлоти!
Уперше за вісім років бідолаха відчув гіркий присмак поганої думки і поганого вчинку.
І він плюнув з огидою.

Далі він суворо запитав себе, що ж означали його слова: "Хіба я не досяг мети?" Він погодився, що його життя таки справді мало мету. Але яку мету? Приховати своє ім'я? Одурити поліцію? Невже заради такого дріб'язку він зробив усе те, що зробив? Невже не мав він перед собою іншої — високої, благородної мети? Врятувати не шкуру, а свою душу. Стати чесним і добрим. Бути справедливим — хіба це не те, до чого він завжди прагнув? Хіба не цього хотів від нього єпископ? Він сподівається зачинити двері в своє минуле? Таж він, навпаки, розчиняє їх навстіж, зробивши негідний вчинок! Він знову стає злодієм, найогиднішим з усіх! Він краде в іншої людини життя, спокій, її місце під сонцем! Він стає вбивцею! Він уб'є жалюгідного бідолаху, прирікши його на ту жахливу повільну смерть, яка зветься каторгою! І навпаки, виказавши себе, врятувавши того чоловіка — жертву страшної помилки, — він воскресне духовно й навіки розпрощається з пеклом, звідки вийшов! Отже, йому слід їхати в Аррас і врятувати вигаданого Жана Вальжана, виказавши справжнього! Гай-гай! Це буде найбільшою його жертвою, найгіркішою перемогою, але він повинен зробити цей останній вирішальний крок. Сумна доля! Стати праведним в очах Бога він може, тільки зганьбивши себе перед людьми!
— Ну що ж, — сказав він. — Вирішено. Я виконаю свій обов'язок! Я врятую того чоловіка!
Він навіть не помітив, що вимовив ці слова вголос.
Він привів до ладу свої рахункові книги і вкинув у вогонь паку боргових розписок від дрібних торговців, що перебували в скрутному становищі. Потім написав листа і запечатав його в конверт; якби хтось був у кімнаті, то прочитав би на конверті таку адресу:
"Панові Лаффіту, банкірові, вулиця д'Артуа, Париж".
Поклавши листа в кишеню разом із гаманцем, у якому було кілька банкнот, він знову почав ходити по кімнаті.
Перед його зором і далі яскраво світилися слова: "Іди й зізнайся! Викажи себе!" Він відчував, що знову стоїть перед вирішальним випробуванням; що єпископ позначив першу фазу його нового життя, а той Шанматьє — другу. Тим часом його знову опанувало гарячкове збудження, і тисячі думок пролітали крізь його мозок.
В якусь мить він подумав, що, можливо, надто близько бере всю цю історію до серця, що, зрештою, той Шанматьє не вартий такої уваги — адже він справді вчинив крадіжку.
Але він відповів собі: "Якщо той чоловік і справді украв кілька яблук — це щонайбільше місяць тюрми, і звідси ще далеко до каторги. Та чи й справді він украв? Чи це доведено? Навряд щоб проти Жана Вальжана суд вимагав доказів. Королівські прокурори завжди вважають: каторжник — значить, злодій.
Потім майнула інша думка: а може, коли він викаже себе, судді візьмуть до уваги некорисливість його вчинку і зважать на те, що протягом останніх сімох років він жив бездоганно і дуже багато зробив для краю? Може, вони врахують усе це й помилують його?
Але таке припущення швидко розтануло, й він гірко усміхнувся, подумавши, що крадіжка сорока су в малого Жерве зробила його рецидивістом, і згідно з буквою закону він буде засуджений на довічні примусові роботи.
Він відігнав від себе будь-які ілюзії, відвернувся від земного і став шукати розради в іншому. Сказав собі, що мусить виконати свій обов'язок; що, виконавши його, він не стане нещаснішим, бо коли дозволить, щоб усе лишилось, як є, коли й далі буде мером у Монтреї-Приморському, то його високий авторитет і добрі діла, його милосердя, багатство і популярність, його доброчесність матимуть присмак злочину. В той час як віддавши себе в

жертву, перебуваючи на каторзі, в кайданах, у залізному нашийнику, в зеленій шапці, змучений тяжкою працею, він прилучиться до небесної благодаті!
Кров стугоніла йому у скронях. Він усе ходив і ходив. Видзвонило північ — спочатку на дзвіниці, потім і на ратуші.
Йому стало холодно. Він розтопив у каміні, але не здогадався зачинити вікно.
Тим часом його знову опанувало заціпеніння, і він ніяк не міг пригадати, про що думав перед тим, як пробило північ. Нарешті це йому вдалося.
"А! — подумав він. — Я вирішив виказати себе".
І тут він згадав про Фантіну.
"Як же я забув? А що ж станеться з цією бідолашною?"
І нові сумніви ще невблаганніше почали терзати його.
Фантіна виринула в його маячні, наче промінчик світла, і все навколо нього змінило вигляд.
— Таж я досі думав тільки про себе одного! — вигукнув він. — Як мені зручніше: промовчати чи виказати себе, чи бути урядовцем, шанованим і гідним зневаги, чи каторжником, зневаженим і гідним пошани, — усюди я, тільки я і більше ніхто! Яке себелюбство, о Господи! А якщо я бодай трохи подумаю і про інших? Найвища святість — це турбота про ближнього. Ану, поміркуймо! Припустімо, я викажу себе. Тоді Шанматьє випустять на волю, а мене знову зашлють на каторгу. А потім? Що станеться тут? Що станеться з краєм, з містом, з фабрикою, з усім цим убогим людом? Адже я дав їм засоби для прожитку, я підклав поліно у вогонь і вкинув кусень м’яса в чавунець повсюди, де тільки в’ється дим із печі. Я створив достаток. До мене тут не було нічого. Я надихнув життям, розворушив і збагатив увесь цей край. Якщо не стане мене, тут не стане душі. Без мене тут усе піде прахом. А ця жінка, яка стільки вистраждала, така доброчесна у своєму падінні, жінка, що їй я, сам того не знаючи, завдав стільки лиха! А дитина, яку я пообіцяв привезти! Якщо я зникну, мати помре. Дитина залишиться сиротою. Так буде, коли я викажу себе. Ну, а коли не викажу? Поміркуймо, що буде, коли я не викажу себе.
Поставивши таке запитання, Жан Вальжан замовк, охоплений нерішучістю; та це тривало недовго, і він спокійно відповів собі:
— Ну що ж, той чоловік піде на каторгу, але ж він і справді вчинив крадіжку! Я залишуся тут і продовжуватиму свою справу. Через десять років я матиму десять мільйонів і все роздам людям, я не залишу собі нічого. Усе навколо процвітатиме, промисловість розбудується, виростуть нові заводи й фабрики, тисячі родин будуть щасливі. Зникнуть злидні, а зі злиднями зникнуть розпуста, злодійство, бандитизм — усі суспільні вади, усі злочинства! І ця бідолашна мати виховає своє дитя! І весь край житиме заможно й чесно! О, я геть схибнувся! Я, бачте, захотів виказати себе! Заради того, щоб урятувати якогось волоцюгу від покарання, може, трохи надмірного, але справедливого, я хочу приректи на занепад цілий край! Допустити, щоб бідолашна жінка сконала в лікарні! Щоб бідолашна дівчинка сконала на вулиці! Як собаки! І мати так і не побачить своєї дитини! А дитина так і не знатиме матері! І все заради старого злодія, котрий, звісно, заслуговує каторги, як не за це, то за щось інше. Оце так совість, що виправдовує злочинця і віддає в жертву невинних! Виправдовує старого волоцюгу, якому й жити лишилося всього кілька років, та й навряд чи на каторзі йому буде гірше, ніж у його халабуді, — і віддає на згубу безліч людей: дітей, матерів, жінок! Ту бідолашну малу Козетту, яка не має нікого в світі і яка в цю мить, певно, вся посиніла від холоду в барлозі тих негідників Тенардьє! І я хочу забути про свій обов’язок щодо

цих нещасних створінь? І я піду виказувати себе? І я зроблю таку несосвітенну дурницю!
Він підхопився на ноги і став ходити. Цього разу йому здалося, що він задоволений.
"Оце і є правда, — подумав він. — Я знайшов вихід й ухвалив рішення. Воно в інтересах багатьох людей, а не в моїх особистих. Я Мадлен, і я залишуся Мадленом. Лихо Жанові Вальжану! Це вже не я, і якщо в цю мить хтось носить таке ім'я, хай він сам дбає за себе. Мене воно не стосується".
Він ступив іще кілька кроків, а тоді раптом зупинився:
— Сміливіше! — сказав він. — Рішення ухвалено, й не слід вагатись. Є ще нитки, які пов'язують мене з Жаном Вальжаном. Треба порвати їх! Навіть у цій кімнаті є речі, які можуть свідчити проти мене. Вони мають зникнути.
Він дістав із кишені гаманець, розкрив його й узяв звідти маленький ключ. Потім устромив ключ у шпарку, майже непомітну на тлі темного візерунка шпалер. Відкрилася потайна шафка, в якій лежали синя полотняна блуза, старі штани, пошарпаний заплічний мішок і велика палиця із залізними наконечниками на обох кінцях. Ті, хто бачив Жана Вальжана в жовтні 1815 року, коли він ішов через Дінь, легко впізнали б його тодішнє жебрацьке спорядження.
Він беріг усе це, як і подаровані йому єпископом срібні свічники, щоб ніколи не забувати, з чого він починав. Тільки що каторжанське майно він ховав, а свічники тримав на видноті.
Він сторожко глянув на двері, ніби боявся, що вони відчиняться, хоч їх і було взято на засув, потім, навіть не глянувши на речі, які святобливо беріг стільки років, схопив одежу, палицю, мішок і вкинув усе разом у вогонь.
Через кілька секунд у кімнаті й на стіні протилежного будинку затремтів червоний відблиск полум'я. Все горіло. Палиця потріскувала й сипала іскрами.
Коли згорів мішок із ганчір'ям, яке в ньому було, щось заблищало в попелі. Либонь, та сама монета в сорок су, вкрадена в малого савояра.
Але він не дивився у вогонь, він усе ходив і ходив по кімнаті.
Несподівано погляд його впав на срібні свічники, що тьмяно поблискували на каміні у відсвітах полум'я.
"Еге! — подумав він. — У них теж є частка Жана Вальжана. Треба знищити і їх".
Він узяв свічники.
Вогонь розгорівся достатньо, щоб швидко переплавити їх у безформний зливок.
Він нахилився і розворушив жар одним зі свічників. Ще мить — і вони опинилися б у вогні.
І раптом йому вчувся голос, що кричав десь у нього всередині:
"Жане Вальжане! Жане Вальжане!"
Від жаху волосся на голові в нього стало сторч.
"Ну що ж, зітри цей спогад! — провадив голос. — Знищ свічники й забудь єпископа! Згуби Шанматьє — старого чоловіка, який не розуміє, чого від нього хочуть, якого твоє ім'я придавило, мов тяжкий злочин, і його засудять замість тебе, щоб він закінчив свої дні посеред паскудства й жаху! А ти лишайся чесною людиною. Лишайся мером, лишайся шанованим і статечним, збагачуй місто, підгодовуй бідних, виховуй сиріт, живи щасливо, порядно й доброчесно, а в той час як ти тут утішатимешся радістю і світлом, інший чоловік носитиме твою арештантську куртку, носитиме в неславі твоє ім'я і тягатиме на каторзі твій ланцюг! Так, ти чудово все влаштував! О, нікчемо!"

З чола у нього заструменів піт. Він розгублено втупився в свічники. А внутрішній голос невблаганно провадив:
"Жане Вальжане! Безліч голосів вихвалятимуть і благословлятимуть тебе, і тільки один голос проклинатиме в пітьмі. Так от, щоб ти знав, нікчемо! Усі ті бучні славослів'я не підіймуться в небо, і тільки прокляття досягне Бога!"
Цей голос, що спочатку ледь чутно шепотів десь у темних глибинах його свідомості, лунав усе гучніше. Останні слова він почув так виразно, що нажахано розглянувся по кімнаті.
— Хто тут є? — розгублено спитав він.
Тоді засміявся майже божевільним сміхом:
— Та я геть здурів! Хто тут може бути?
Він поставив свічники на камін і знову став ходити по кімнаті. Саме ця монотонна й зловісна хода турбувала сон чоловіка, який спав на нижчому поверсі.
Тепер обидва рішення, які він прийняв, одне, потім друге, здавались йому жахливими. Піти й виказати себе! Гнітючий розпач опанував його, коли він подумав про те, що на нього чекає. Доведеться розпрощатися з нинішнім життям, таким гарним, чистим і осяйним, розпрощатися із загальною повагою, з честю, з волею! Більш не гулятиме він у полях, не слухатиме співу пташок, не даватиме милостиню бідним дітям! Більш не відчує на собі вдячних поглядів! Він покине цей дім, який сам збудував, покине свою кімнату! Не читатиме більше книжок, не писатиме на цьому столику! Стара воротарка, його єдина служниця, не приноситиме йому вранішню каву! Святий Боже! Замість усього цього — каторга, залізний нашийник, червона арештантська куртка, ланцюг на нозі, втома, в'язниця, тверді нари! У його віці, після всього, що він пережив, чути, як перший-ліпший називає тебе на "ти", дозволяти наглядачеві обшукувати себе й бити палицею! Ходити в підкованих залізом черевиках на босу ногу. Терпіти погляди цікавих, яким казатимуть: "Онде знаменитий Жан Вальжан, що був мером у Монтреї-Приморському!" А ввечері, падаючи від утоми й стікаючи потом, підійматись у парі з іншим каторжником під нагаєм сержанта по трапу плавучої в'язниці!
І знову й знову думки його поверталися до нестерпно болісного вибору: чи лишитися йому в раю і перетворитись на демона? Чи повернутись у пекло і стати янголом?
Що робити, Боже праведний, що робити?
Видзвонило третю ранку, коли він нарешті знеможено опустився на стілець і заснув.
Він прокинувся від крижаного холоду. Під вранішнім вітром скрипіли завіси досі розчахнутих віконниць. Вогонь у каміні згас. Свічка догорала. Надворі ще була непроглядна темрява.
Він підвівся, підійшов до вікна. Якийсь цокіт змусив його виглянути на вулицю. Там рухалися дві світлі цяточки, які, наблизившись, виявилися ліхтарями екіпажа. У їхньому освітленні він побачив, що то тильбюрі, запряжене білим конем.
"Що це за екіпаж? — подумав він. — Хто й куди так рано їде?"
Цієї миті у двері тихенько постукали.
Він затремтів з голови до ніг і страшним голосом крикнув:
— Хто там?
— Я, пане мер.
Він упізнав голос воротарки, своєї старої служниці.
— Що таке? — запитав він. — Чого вам треба?
— Пане мер, уже п'ята година.

— Ну то й що?
— Тильбюрі подали, пане мер.
— Яке тильбюрі?
— Хіба ви не замовляли тильбюрі?
— Ні, — сказав він.
— Кучер каже, що приїхав на замовлення пана мера.
— Який кучер?
— Кучер від пана Скофлера.
— Від Скофлера?
Почувши це прізвище, він здригнувся, наче в нього перед очима вдарила блискавка.
— А-а, так, — сказав він. — Від Скофлера…
Якби стара побачила його в цю мить, вона перелякалася б.
Запала досить довга мовчанка. Він тупо дивився на вогник свічки, сколупував з неї розтоплений віск і розминав його в пальцях. Стара чекала. Нарешті вона зважилася подати голос:
— То що відповісти йому, пане мер?
— Скажіть, я зараз вийду.
4. Сестра Симпліція витримує випробування
Фантіна пережила важку ніч. Її мучив надсадний кашель, відновилася гарячка. Вранці, коли прийшов лікар, вона марила.
Цілий ранок вона була мовчазна й похмура. Її глибоко запалі очі здавалися майже згаслими, та іноді вони раптом спалахували, мов зорі. Мабуть, небесне сяйво струменить із тих очей, які незабаром перестануть бачити світло земне.
Коли сестра Симпліція запитувала Фантіну, як вона себе почуває, та незмінно відповідала:
— Добре. Але мені хотілось би бачити пана Мадлена.
Душевні муки, а потім і недуга перетворили Фантіну на привид. Ця двадцятип’ятирічна жінка мала зморшкувате чоло, зів’ялі щоки, загострений ніс, розхитані зуби, сіре обличчя, кощаву шию, випнуті ключиці, худі руки й ноги, а в її русявому волоссі густо пробивалася сивина.
Опівдні прийшов лікар, дав деякі настанови, спитав, чи приходив до лікарні пан мер, і похитав головою.
Мадлен звичайно приходив навідати хвору о третій годині. Досі він був завжди точний.
Вже о пів на третю Фантіна почала хвилюватися. Протягом двадцятьох хвилин вона запитувала в черниці разів десять:
— Котра година, сестро?
Видзвонило третю, і Фантіна, сівши в ліжку, хоч їй навіть ворухнутися було важко, прикипіла поглядом до дверей.
Але ніхто не увійшов, двері не відчинилися.
Вона сиділа, заклякнувши, не відводячи погляду від дверей і наче стримуючи подих. Сестра не наважувалася заговорити до неї. На дзвіниці пробило чверть на четверту.
Фантіна впала на подушку.
Вона нічого не сказала і стала бгати пальцями простирадло.
Минуло півгодини, потім година. Ніхто не приходив. Щоразу, як бив годинник, Фантіна зводилась і дивилась на двері, потім опускалась на подушку.
Було ясно, кого вона чекає, проте вона не називала нічийого імені й не нарікала. Тільки бухикала дуже поганим кашлем. Здавалося, на неї опускається чорний морок. Фантіна була мертвотно-бліда, губи в неї посиніли. Вряди-годи вона всміхалася.

Пробило п’яту. І тоді сестра почула, як хвора прошепотіла:
— Дарма він не прийшов сьогодні… Завтра мене вже не буде…
Сестра сама дивувалася, чому пан Мадлен так спізнюється.
Тим часом Фантіна втупилась у стелю і начебто силкувалася щось пригадати. Несподівано вона заспівала слабким, як зітхання, голосом. Черниця прислухалася. Ось що співала Фантіна:
Ми гарного всього накупим потрошку,
Гуляючи містом у сонячний день.
Червоні троянди, блакитні волошки,
Блакитні й червоні з прадавніх-давен.
Учора до мене Пречиста явилась,
В гаптованій мантії з неба зійшла
І каже: "Ти в Бога дитинку просила?
Я доню тобі під плащем принесла".
— Біжіть до крамниці, летіть як на крилах,
Щоб я свою доню скоріш одягла!
Ми гарного всього накупим потрошку,
Гуляючи містом у сонячний день.
Спасибі, спасибі, Пречистая Діво!
Колиска готова у мене стоїть.
Яснішої зірки, дивнішого дива
Не зміг і Господь би для мене створить.
— А що з оцим клаптем, матусю щаслива?
— Сідайте для доні сорочечку шить.
Червоні троянди, блакитні волошки,
Блакитні й червоні з прадавніх-давен.
— Ви виперіть клапоть. — А де? — Звісно, в річці.
Отут на столі полотно розкладіть
І шийте сорочечку, потім спідничку,
А я на них вишию сонячний квіт.
— Нема вже дитятка твого, молодичко!
— Тоді шийте саван — покину я світ!
Ми гарного всього накупим потрошку,
Гуляючи містом у сонячний день.
Червоні троянди, блакитні волошки,
Блакитні й червоні з прадавніх-давен.
Це була старовинна колискова пісня, якою вона колись присипляла свою маленьку Козетту і яку не згадувала жодного разу, відколи розлучилася з донькою. Фантіна співала таким сумним голосом і з таким ніжним виразом, що навіть у звичної до людського горя черниці на очі набігли сльози.
Видзвонило шосту. Фантіна, здавалося, не почула. Вона більш не звертала уваги ні на що.
Сестра Симпліція послала служницю довідатись у воротарки, чи пан мер удома і чи прийде він до хворої. За кілька хвилин служниця повернулась і тихо розповіла сестрі, що пан мер виїхав раніше шостої ранку в тильбюрі, запряженому білим конем. Воротарці він сказав, щоб сьогодні його не чекали.
Поки жінки перешіптувалися, повернувшись до хворої спинами, Фантіна зіп’ялась на своїй постелі навколішки і дослухалася. Раптом вона вигукнула:
— Ви розмовляєте про пана Мадлена! Чому ви говорите тихо? Що сталося? Чому він не прийшов?
Її голос пролунав так хрипко й грубо, що жінкам здалося, ніби говорить чоловік. Вони злякано обернулися.

— Кажіть же! — крикнула Фантіна.
Служниця пробелькотіла:
— Воротарка мені сказала, що сьогодні він прийти не зможе.
— Дитино моя, — мовила сестра, — заспокойтеся, ляжте.
— Він не зможе прийти? — перепитала хвора. В голосі її звучав розпач. — Чому? Скажіть мені, ви знаєте.
Служниця поквапно прошепотіла на вухо черниці:
— Скажіть, він зайнятий у муніципальній раді.
Сестра Симпліція зашарілася; адже служниця пропонувала їй збрехати. З другого боку, сказати хворій правду було небезпечно: в її стані це могло завдати їй смертельного удару. Проте сестра вагалася недовго. Вона підвела на Фантіну свій спокійний, сумний погляд і сказала:
— Пан мер кудись поїхав.
Фантіна рвучко випросталася, потім сіла. Очі в неї засяяли. Неземна радість розлилася по її змученому обличчю.
— Поїхав! — вигукнула вона. — Він поїхав по Козетту!
Тоді підняла руки до неба, помолилась і сказала:
— Люба сестро, тепер я ляжу й буду слухняною. Пробачте, що я говорила так голосно. Я знаю, цього робити не слід, але я дуже щаслива. Адже пан Мадлен поїхав по мою Козетту в Монфермей.
Вона лягла й поцілувала срібний хрестик, який висів у неї на шиї і якого їй подарувала сестра Симпліція.
— Моя дитино, — сказала черниця, — а зараз спробуйте відпочити й більше не розмовляйте.
Фантіна взяла у свої вологі від поту долоні руку сестри:
— Ви пригадуєте, як учора він сказав, коли я спитала його про Козетту: "Скоро, скоро"? Він хоче зробити мені сюрприз. Люба сестро, не показуйте знаками, щоб я замовкла. Я почуваю себе зовсім здоровою — адже я скоро побачу Козетту. Мені навіть їсти захотілося. П’ять років не бачила я своєї дівчинки. Вона тепер велика, їй уже сім. Господи, як це погано, коли довго не бачиш своє дитя! Адже життя не вічне. Як добре, що він поїхав, пан мер! Кажуть, надворі холодно? Чи він хоч узяв свій плащ? Завтра він повернеться, правда ж? Уранці, сестро, нагадайте мені, щоб я наділа чепчик із мереживом.
Той, хто бачив Фантіну годину тому, тепер би її не впізнав. Щоки в неї порожевіли, вона розмовляла цілком нормальним голосом і щасливо всміхалася.
— А зараз, — сказала черниця, — коли у вас така радість, послухайтесь мене і більш не розмовляйте.
Фантіна опустила голову на подушку і стиха мовила:
— Авжеж, лягай і будь розважлива, бо скоро ти побачиш своє дитя. Сестра Симпліція має слушність.
І вона справді замовкла. Лежала нерухомо з розплющеними очима, в яких сяяла радість.
Сестра закрила запону, сподіваючись, що вона засне.
Десь після сьомої прийшов лікар. Не чуючи жодного шереху, він подумав, що Фантіна заснула, і підійшов до ліжка навшпиньки. Він трохи відсунув запону і при світлі нічника побачив, що Фантіна спокійно дивиться на нього широко розкритими очима.
Лікар подумав, що хвора марить.
— Погляньте, тут якраз є місце, — додала Фантіна.
Лікар відвів убік сестру Симпліцію, й та пояснила йому, що пан Мадлен поїхав кудись на день чи два, й вона вирішила: нехай хвора думає собі, ніби він поїхав у Монфермей. Зрештою, може, це й правда.

Лікар схвалив поведінку сестри. Він підійшов до ліжка Фантіни, і та провадила:
— Розумієте, коли вона прокинеться, я зможу сказати їй "доброго ранку", своїй маленькій киці, а вночі я слухатиму, як вона спить. Вона дихає так ніжно, мені від цього стане легше.
— Дайте вашу руку, — сказав лікар.
Фантіна простягла руку і сміючись вигукнула:
— А, ви ж нічого не знаєте! Я одужала. Завтра приїздить моя Козетта.
Лікар був здивований. Їй покращало. Пульс посилився. Вогник життя мовби знову спалахнув у цьому жалюгідному тілі.
— Пане лікарю, — знову заговорила хвора, — сказали вам, що пан мер поїхав по моє золотко?
Лікар звелів їй не розмовляти й не хвилюватись. Він приписав хінну настоянку і заспокійливе пиття — якщо вночі гарячка відновиться. Йдучи, він сказав сестрі:
- Їй краще. Якби, на її щастя, пан мер і справді повернувся завтра з дитиною — хто знає? Відомі випадки, коли велика радість зупиняла розвиток навіть безнадійної хвороби. Може, ми її і врятуємо.
5. Подорожній дбає про те, щоби вчасно виїхати назад
Було близько восьмої вечора, коли у ворота поштового заїзду в Аррасі в'їхала двоколка. Чоловік, який у ній сидів, випряг білого коня й сам відвів його до стайні, потім увійшов до більярдної, що була на першому поверсі, й сів там, спершись ліктями на стіл. Він згаяв чотирнадцять годин на подорож, яку розраховував зробити за шість. В Едені довелося залишити легке тильбюрі, бо під час зіткнення з поштовим диліжансом зламалися шпиці колеса. У глибині душі він був тільки радий, що так запізнився. Зрештою, це сталося не з його вини.
Увійшла господиня заїзду.
— Ви заночуєте, добродію? Будете вечеряти?
Він заперечливо похитав головою.
— Конюх сказав, що ваш кінь геть виснажений.
Тут подорожній порушив свою мовчанку:
— То він не зможе виїхати завтра вранці у зворотну путь?
— Що ви, добродію! Він потребує зо два дні перепочинку.
Тоді подорожній зайшов на пошту і спитав, чи є змога виїхати сьогодні вночі в Монтрей-Приморський з поштовим диліжансом; місце поруч із кучером було ще вільне; він залишив його за собою й заплатив гроші.
— Не запізнюйтеся, — сказав поштар. — Диліжанс від'їздить рівно о першій ночі.
Зробивши це, подорожній вийшов у місто і незабаром заблукав у лабіринті вузьких вуличок. Після деякого вагання він вирішив звернутися до перехожого з ліхтарем.
— Добродію, де тут будинок суду?
— Я сам іду в той бік, пане, і проведу вас. Будинок суду нині на ремонті, і судові засідання відбуваються в префектурі. Але якщо ви хочете потрапити на якийсь процес, то ви спізнилися. Звичайно засідання закінчуються о шостій.
Та коли вони вийшли на широкий майдан, перехожий показав на чотири освітлені вікна, що виднілися на темному фасаді великої будівлі.
— А вам таки пощастило. Бачите освітлені вікна? Певне, справа затяглася, тож призначили вечірнє засідання. Бачите вартового? — там двері. Треба тільки піднятися сходами.
Він пішов туди, куди показав перехожий, і через кілька хвилин опинився в залі, де юрмився люд і шепотілися групки судовиків у мантіях. Двостулкові

двері, в ту мить зачинені, відокремлювали її від приміщення, де відбувався суд присяжних.
У залі була напівсутінь, і він не побоявся звернутися до першого адвоката, який йому стрівся.
— Добродію, чи ще далеко до кінця? — запитав він.
— Уже скінчили, — відповів судовик.
— Скінчили! І який вирок?
— Довічні примусові роботи.
— Отже, особу встановлено? — тихо запитав подорожній.
— Яку особу? — здивувався адвокат. — Там не йшлося про з'ясування особи. Ця жінка вбила своє дитя, факт убивства доведено, і її засудили на довічне ув'язнення.
— То судили жінку?
— А кого ж? Дівчину Лімозен. А вас, власне, що цікавить?
— Та нічого. Але якщо суд закінчився, то чого в залі засідань світиться?
— Бо там розглядають іншу справу. Почали години дві тому.
— Яку справу?
— Теж досить очевидну. Судять колишнього каторжника, спійманого на крадіжці. Я не знаю, як його звуть. Але пика в нього бандитська. З такою пикою тільки на каторзі й місце.
— А в залу засідань можна пройти?
— Спробуйте. Хоч там повно народу.
— А де заходять?
— Он у ті великі двері.
Адвокат пішов собі. За кілька хвилин його співрозмовник пережив стільки, скільки інший не переживе й за ціле життя. Довідавшись, що нічого ще не закінчено, він глибоко зітхнув, сам не розуміючи, чи це втішило його, чи гірко засмутило.
Біля входу до зали засідань стояв дверник.
— Добродію, двері скоро відчиняться? — запитав подорожній.
— Вони не відчиняться, — відповів дверник.
— Чому?
— Тому що зала повна.
— Як? Невже там немає жодного місця?
— Жодного. — І, помовчавши, дверник додав: — Є два чи три місця за суддею, але туди пускають тільки службових осіб.
Подорожній похнюпив голову, перейшов вестибюль і став повільно спускатися сходами, ніби вагаючись на кожній приступці. Жорстока боротьба, яка тривала в його душі з учорашнього дня, досі не закінчилася. На майданчику сходів він прихилився спиною до поручнів, потім несподівано розстебнув рединготт, дістав гаман, узяв звідти олівця й записник, відірвав аркуш паперу і при світлі вуличного ліхтаря написав на ньому: "Пан Мадлен, мер Монтрея-Приморського". Тоді швидко піднявся сходами, пройшов крізь натовп, підступив до дверника, подав йому аркуш і владним тоном сказав:
— Передайте це панові судді.
Дверник узяв аркуш, скинув на нього оком і підкорився.
6. Під тиском незаперечних доказів
Сам про те не здогадуючись, мер Монтрея-Приморського був своєрідною знаменитістю. Слава його давно перейшла межі краю і поширилася на два-три сусідні департаменти. Всюди з глибокою шанобою вимовляли ім'я пана Мадлена. Аррас і Дуе заздрили крихітному Монтрею-Приморському, якому так пощастило на мера.
Член королівської судової палати, який головував на суді присяжних у Аррасі, теж добре знав це ім'я, так глибоко повсюди шановане. Коли

дверник передав йому папірця, сказавши: "Цей пан хоче бути присутнім на засіданні", — суддя схопив перо, написав кілька слів на тому ж таки папірці, повернув його дверникові й звелів: "Проведіть!"
Нещасний чоловік, чию історію ми розповідаємо, стояв там, де й покинув його службовець суду. Крізь свою задуму він почув слова: "Ласкавий пане, уклінно прошу вас іти за мною". Той самий дверник, який хвилину тому повернувся до нього спиною, тепер зігнувся перед ним до підлоги і подав йому папірця.
Подорожній розгорнув аркуш і прочитав: "Голова суду присяжних засвідчує свою повагу панові Мадлену".
Він зібгав папірця й рушив за дверником.
Через кілька хвилин він уже був у похмурому на вигляд кабінеті, освітленому двома свічками, які стояли на застеленому зеленим сукном столі. "Ласкавий пане, ви зараз у кімнаті для нарад, — сказав дверник. — Досить повернути ручку отих дверей, і ви опинитеся в залі, якраз за кріслом голови суду".
Дверник залишив його самого. Настала вирішальна мить.
Подорожній не їв уже понад добу, був змучений тряскою в двоколці, але не відчував ані голоду, ані втоми. Він тупо оглядав цю кімнату, де судді радилися й виносили вироки і де було знівечено стільки людських доль. Скоро тут пролунає і його ім’я.
Стоячи у глибокій задумі, він раптом поглянув на мідну ручку дверей, що відокремлювали його від зали засідань. На якусь мить він забув про ці двері. Спершу він подивився на них спокійно, але потім у його погляді проступив жах. Краплі поту заблищали у волоссі й заструменіли по скронях. Та ось він зробив жест, який означав: "Та хто ж мене до цього силує?" — обернувся й вийшов у ті самі двері, в які щойно увійшов, опинившись у довгому вузькому коридорі, тьмяно освітленому ліхтарями, схожими на нічники біля ложа вмирущого. Він прислухався: жодного звуку ні попереду нього, ні позаду. Тоді він кинувся навтіки, мов за ним гналися.
Але незабаром став, прихилився до стіни і тяжко замислився.
Він думав усю вчорашню ніч, весь день — і тепер чув у собі тільки один голос, і той голос казав: "Дарма!"
Так збігло чверть години. Нарешті він похнюпив голову, зітхнув і рушив назад. Перше, що він помітив, знову опинившись у кімнаті для нарад, була дверна ручка, її начищена мідь блищала для нього, наче якась жахлива зірка. Він дивився на неї, як ягня дивиться в очі тигра.
Несподівано для себе самого він раптом ступив уперед і судорожно вхопився за ручку. Двері відчинилися.
Він машинально зачинив їх за собою і розглянувся довкола. Перед ним була зала засідань.
З того кінця, де він стояв, — судді в потертих мантіях, що гризли собі нігті або куняли. З протилежного — натовп людей у лахмітті. Адвокати в усіх можливих позах; солдати із суворими обличчями; старі заплямлені панелі, брудна стеля; столи, накриті сукном — колись зеленим, а нині жовтим; двері, замацані безліччю рук; на вбитих у панелі цвяхах — лампи, що більше чаділи, аніж світили; на столах свічки у мідних свічниках; півсутінь, просякнута духом чогось суворого й таємничого, — тобто духом закону і правосуддя.
Ніхто не звертав на нього уваги. Усі погляди були спрямовані на чоловіка, що сидів між двома жандармами на дерев’яній лаві, ліворуч від голови суду.
Тому, хто зайшов, здалося, ніби він побачив самого себе, тільки дуже постарілого; правда, обличчя трохи відрізнялося, але постать, манери,

розкуйовджене волосся, дикий і неспокійний погляд, пошарпана блуза — усе було точнісенько таке, як у того чоловіка, що колись увійшов у Дінь із ненавистю в серці й страшними думками в душі, назбираними за дев'ятнадцять років каторги.
"Господи! — подумав він здригнувшись. — Невже я знову стану таким?"
Той бідолаха мав десь років під шістдесят. У ньому відчувалося щось грубе, тупе й розгублене.
Коли рипнули двері, голова суду й прокурор, якому доводилося бувати у Монтреї-Приморському в службових справах, обернулись і поклоном привітали пана Мадлена. Він ледь чи й помітив це. Він був під владою мовби галюцинації; він дивився на інше.
Судді, жандарми, бездушний у своїй цікавості натовп — він уже бачив усе це колись, двадцять сім років тому. Начебто наяву повторювався той найстрашніший день із його минулого.
Він жахнувся і прокричав десь у глибині душі:
"Ніколи!"
І яка трагічна витівка долі! На лаві підсудних він бачив ніби своє друге "я". Того чоловіка всі звали Жаном Вальжаном!
Усе було, як і тоді: та сама обстановка, та сама пізня година, майже ті самі обличчя суддів, солдатів і глядачів. Тільки тепер угорі висіло розп'яття, якого не було тоді, коли судили його. Тоді Бога не існувало — його скинули з престолу разом із королем Франції.
За ним був вільний стілець; він швидко сів, наляканий думкою, що його можуть побачити. Сівши, він сховався за стосом папок на суддівському столі й тепер спостерігав за всім, лишаючись невидимий. Потроху він опанував себе. Відчуття реальності повернулось до нього. Він заспокоївся і вже був здатен слухати.
Пошукав очима Жавера, але не побачив його. Стіл секретаря суду затуляв від нього лаву свідків. Крім того, як ми вже згадували, в залі було напівтемно.
Коли наш подорожній увійшов, захисник підсудного закінчував свою промову. Загальна увага була напружена до краю: засідання тривало вже три години. Протягом трьох годин присутні спостерігали, як усе нижче згинався під страшним тягарем неспростовних доказів нікому не знайомий чоловік, жалюгідний волоцюга, невимовно тупий чи то невимовно хитрий. Його схопили, коли він тримав у руці гілку з яблуками, зламану в садку, неподалік звідти. Хто ж він був, цей чоловік? Здійснили розслідування, знайшли свідків, і на підставі їхніх показань склали обвинувальний висновок: "Перед нами не просто дрібний злодій, а небезпечний бандит, колишній каторжник Жан Вальжан, якого давно розшукує правосуддя, бо вісім років тому, вийшовши з тулонської каторги, він пограбував хлопця на прізвисько малюк Жерве, тобто вчинив злочин, передбачений статтею 383 карного кодексу. Нині його зловлено на крадіжці. Тобто ми маємо справу з рецидивістом". Слухаючи такі звинувачення, підсудний начебто лише дивувався: він або заперечливо хитав головою, або тупо дивився в стелю. А тим часом хмари над ним згущувалися. В одному з випадків йому навіть загрожувала смертна кара, якщо особу буде встановлено, і його визнають винним у пограбуванні малюка Жерве. Хто він був, цей чоловік? Цілковитий ідіот чи великий хитрун? Розумів він усе чи нічого не розумів? Ці запитання хвилювали публіку, навіть дехто з присяжних вагався. Процес не тільки навіював жах, а й бентежив; похмура драма ховала в собі якусь загадку.
Адвокат почав свій виступ, наголосивши на тому, що крадіжку яблук не доведено. Його підзахисного затримали з гілкою в руках, але ж він

пояснив, що підібрав її на землі. Ніхто не бачив, як він перелазив через мур і відламував гілку. Отже, чи є докази того, що Шанматьє злодій? Тільки один: він — колишній каторжник. Захисник не заперечував, що це припущення, на жаль, підтверджено досить ґрунтовно. Підсудний працював підрізальником; прізвище Шанматьє цілком могло утворитися від злиття "Жан" і "Матьє"; і нарешті четверо свідків не вагаючись упізнали Шанматьє як каторжника Жана Вальжана. Цим свідченням адвокат міг протиставити лише заперечення свого підзахисного, особи зацікавленої. Але навіть якщо вважати доведеним, що Шанматьє — це каторжник Жан Вальжан, то його причетність до крадіжки яблук лишається чистим припущенням. На жаль, — і "з поваги до істини" захисник мусить це визнати, — підсудний обрав дуже "невдалу систему захисту". Він затявся заперечувати геть усе: і свою причетність до крадіжки, і те, що він — колишній каторжник. Признавшись в останньому, він мав би більше підстав розраховувати на поблажливість правосуддя; захисник і радив йому вчинити так, але підсудний уперто відмовився. Він помиляється, та, зрештою, слід узяти до уваги обмеженість його інтелекту. Цей чоловік вочевидь недоумкуватий. Довгі роки страждань на каторзі, злиденне життя після ув'язнення вплинули на його глузд. Він захищається невдало, та хіба це причина, щоб його засудити? Щодо пригоди з малюком Жерве, то захисник не збирався торкатись її, вона безпосередньо не стосується сьогоднішнього процесу. На завершення своєї промови адвокат звернувся до присяжних із проханням, що в разі, якщо вони визнають особу Жана Вальжана доведеною, накласти на підсудного поліційну кару, передбачену для каторжника, який самовільно покинув визначене йому місце проживання.

Прокурор відповів захисникові промовою нещадною й кучерявою, як то завжди виступають у суді прокурори.

Він похвалив адвоката за "повагу до істини" і спритно скористався з цієї "любові до істини". Отже, його колега начебто згоден визнати, що підсудного звуть Жаном Вальжаном. А хто він такий, цей Жан Вальжан? Детальний опис Жана Вальжана. Огидне страховище і таке інше, і таке інше… І ось така людина, волоцюга, жебрак без жодних засобів до життя, і таке інше, і таке інше… звикши до злочинних дій і мало виправлений перебуванням на каторзі, як то доводить пограбування малюка Жерве і таке інше, і таке інше… І ось така людина, затримана майже на місці злочину, ще з украденою річчю в руках, заперечує свою очевидну причетність до крадіжки, заперечує навіть своє ім'я! Окрім сотні інших доказів, до яких ми не повертатимемося, його впізнали аж четверо свідків: троє його колишніх приятелів — каторжники Бреве, Шенілдьє та Кошпай — і Жавер, непідкупний поліційний наглядач Жавер! Що ж протиставив підсудний цій нищівній одностайності? Він заперечує. Яка затятість!

Поки прокурор говорив, підсудний слухав із розкритим ротом, з виразом подиву, в якому просвічувало своєрідне захоплення. Він був явно здивований, що людина може отак закручено балакати. Лише вряди-годи, коли красномовність прокурора вибухала особливо квітчастими зворотами та грізними звинуваченими, Шанматьє сумно й заперечливо хитав головою.

Прокурор звернув увагу присяжних на цю вочевидь обмірковану поведінку обвинувачуваного, яка свідчила не так про тупість, як про давню й підступну звичку обманювати правосуддя. На завершення він згадав про пограбування малюка Жерве й вимагав суворого вироку.

Відповідна стаття закону, як ми знаємо, передбачала в подібних випадках довічну каторгу.

Адвокат підвівся, привітав пана прокурора з "блискучою промовою", потім навів свої заперечення, але не дуже впевнено; було ясно, що ґрунт вислизає в нього з-під ніг.

7. Невдала система захисту

Настав час припинити дебати сторін, і голова суду звернувся до обвинувачуваного зі звичайним запитанням:

— Підсудний, ви маєте щось додати на свій захист?

Шанматьє стояв, мнучи в руках свого жалюгідного кашкета, і, здавалося, нічого не чув.

Суддя повторив запитання.

Цього разу підсудний почув і начебто зрозумів, чого від нього хочуть. Він стрепенувся, як ото людина, що раптово пробуджується від сну, розглянувся навколо, подивився на публіку, на жандармів, на адвоката, на присяжних, на суддів, поклав на бар'єр величезний вузлуватий кулак і, втупивши погляд у прокурора, несподівано заговорив. Слова вихоплювались у нього безладно, плутались, чіплялися одне за одне, ніби хотіли вилетіти з рота усі зразу. Ось що він сказав:

— Так от, знайте. Я працював стельмахом у Парижі, в майстерні пана Балу. Це нелегко. У возоробному ділі доводиться трудитись просто неба; бува, під повіткою, коли в доброго хазяїна, але ніколи в закритому приміщенні, бо тут потрібен простір, самі розумієте. Взимку так мерзнеш, що ляпаєш у долоні, аби зігрітись, але хазяїн цього не любить — каже: ви гайнуєте час. Обробляти залізо, коли на бруківці крига — то вам не мед пити. На такій роботі людина довго не протягне. Замолоду ти вже старий, у сорок років тобі каюк. А я там дотяг до п'ятдесяти трьох, тож довелося не солодко. З мене стали знущатися, обзивати старим шкарбуном. Хазяїн платив мені тільки тридцять су на день. Була в мене дочка, вона прала людям білизну на річці. Дещо заробляла й вона, і вдвох ми якось перебивалися. Їй, сердешній, теж доводилося сутужно. Цілий день гнеш спину над ночвами, мокра до пояса, під дощем, під снігом, під холодним вітром; навіть як ударить мороз — однаково треба прати, декотрі люди мають небагато білизни і не можуть ждати; якщо не виперш їм, утратиш замовників. Ночви дерев'яні, дошки припасовані погано, і вода ллється просто на тебе. Спідниця наскрізь мокра. Холод пробирає до кісток. Вона поверталась додому о сьомій вечора і зразу лягала спати — дуже-бо стомлювалася. Чоловік бив її. Вона померла. Ось так. Я сказав правду. Спитайте у людей, якщо не вірите.

А в кого спитайте? Який же я дурний! Париж — це безодня. Хто там знає дядька Шанматьє? Але я ж назвав пана Балу. Знайдіть пана Балу. А то я зовсім не розумію, чого вам від мене треба.

Старий замовк, але лишився стояти. Він виговорив усе це хрипким і грубим голосом, з якоюсь простодушною дратівливістю. За кожною фразою він махав рукою, наче дроворуб, який розколює поліно. Коли він замовк, юрба вибухнула сміхом. Він витріщився на людей і, нічого не розуміючи, зареготав і сам.

То була зловісна картина.

Голова суду, чоловік співчутливий і доброзичливий, нагадав "панам присяжним", що вищезгаданого Балу, колишнього хазяїна возовні, на якого посилається підсудний, розшукати не змогли, оскільки він збанкрутував, де перебуває нині, з'ясувати не пощастило. Потім, обернувшись до Шанматьє, суддя сказав:

— Підсудний, ви повинні зрозуміти, що становище у вас тяжке. У ваших же інтересах я закликаю, щоб ви чітко відповіли зараз на два головні запитання. По-перше, чи перелізли ви через мур до чужого садка і вкрали

там гілку з яблуками? По-друге, чи справді ви колишній каторжник Жан Вальжан?
Підсудний кивнув головою, наче зрозумів, чого від нього хочуть, розтулив рота, обернувся до голови суду і сказав:
— По-перше…
Потім він подивився на свого кашкета, подивився в стелю й замовк.
— Підсудний, — суворо мовив прокурор, — зважте, що ви не відповідаєте на поставлені запитання. Ваша розгубленість зраджує вас. Цілком очевидно, що ви не Шанматьє, що ви колишній каторжник Жан Вальжан, який спочатку сховався під прізвищем своєї матері "Матьє". Цілком очевидно, що ви вкрали яблука з чужого саду. Панове присяжні не дадуть себе ошукати.
Тут підсудний, який уже був сів, підхопився на ноги.
— Ви злий чоловік! — викрикнув він. — Ось що я вам скажу. Я нічого не крав. Я підібрав ту гілку з яблуками на землі, не знаючи, що вона завдасть мені стільки лиха. Ось уже три місяці я в тюрмі. І всі мені торочать: "Признавайся!" Я не знаю, чого від мене хочуть, я не вчився наук, я чоловік бідний. Я не знаю, хто такі Жан Матьє і Жан Вальжан. Я працював у пана Балу, на Лікарняному бульварі. Мене звуть Шанматьє. Я справді бував в Оверні й у Фаверолі. Ну то й що? Хіба в Оверні чи у Фаверолі живуть тільки ті, хто побував на каторзі? І чого ви всі напали на мене, мов скажені собаки?
Прокурор звернувся до голови суду:
— Пане голова, оскільки підсудний і далі уперто все заперечує, я прошу знову викликати ув’язнених Бреве, Кошпая та Шенілдьє й поліційного наглядача Жавера і востаннє допитати їх щодо тотожності особи підсудного з каторжником Жаном Вальжаном.
— Звертаю вашу увагу на те, — відповів голова суду, — що поліційний наглядач Жавер, маючи нагальні службові обов’язки в головному місті сусідньої округи, покинув засідання відразу ж по тому, як дав свої свідчення. Ми дозволили йому це зі згоди самого пана прокурора й захисника підсудного.
— Справді, пане голова, — відповів прокурор. — Тому вважаю за свій обов’язок нагадати присяжним, що сказав тут інспектор Жавер, відомий своєю чесністю й бездоганною службовою репутацією. Ось його слова: "Я впізнав підсудного. Це колишній каторжник, дуже небезпечний бандит на ім’я Жан Вальжан. Він відбув на каторзі дев’ятнадцять років за крадіжку зі зломом. П’ять або шість разів намагався втекти. Крім пограбування малюка Жерве та крадіжки яблук у садибі П’єрон, він ще, як я підозрюю, обікрав його преосвященство покійного єпископа Діньського. Я часто бачив цього чоловіка, коли служив помічником наглядача в Тулоні. Повторюю: я впізнав його".
Ця заява, здавалося, справила велике враження і на публіку, і на присяжних. Далі прокурор поставив вимогу, щоб знову викликали й допитали свідків Бреве, Шенілдьє та Кошпая.
Голова суду дав відповідний наказ, і за хвилину з кімнати свідків до зали привели ув’язненого Бреве.
Бреве був чоловік років шістдесяти, схожий на ділка і водночас на пройдисвіта. Іноді таке поєднання зустрічається. Тюремне начальство казало про нього: "Це чоловік послужливий", — і його настановили у в’язниці воротарем.
— Бреве, — сказав голова суду, — ви відбуваєте покарання, і вас не можна привести до присяги. Проте навіть у людини, осудженої законом, має зберегтися почуття честі й справедливості. Саме до такого почуття і звертаюся я в цю вирішальну мить. Перш ніж відповісти, добре усвідомте

собі, що одне ваше слово може згубити цього чоловіка, а з другого боку — допомогти з'ясуванню істини. Підсудний, встаньте. Бреве, придивіться до підсудного, напружте пам'ять і скажіть: це справді ваш колишній товариш по каторзі Жан Вальжан?
Бреве подивився на підсудного, потім обернувся до суду.
— Так, пане голова суду. Я перший упізнав його, і думка моя не змінилася. Це Жан Вальжан. Він був у Тулоні на каторзі з тисяча сімсот дев'яносто шостого по тисяча вісімсот п'ятнадцятий рік. Я вийшов звідти на рік пізніше. Він добре підтоптався відтоді, проте я впізнав його, і сумнівів у мене нема.
— Сядьте, — сказав суддя. — А ви, підсудний, стійте.
Привели Шенілдьє, довічного каторжника, — про це свідчила його червона куртка й зелена шапка. Чоловік років п'ятдесяти — жвавий, зморшкуватий, нахабний — він здавався кволим і хирлявим, проте в його погляді відчувалася страшна сила.
Голова суду звернувся до нього з тими самими словами, що й до Бреве.
Шенілдьє вибухнув сміхом:
— Ще б пак не впізнати! Таж ми п'ять років були прикуті до одного ланцюга. Чого дивишся на мене вовком, друзяко?
— Сядьте, — сказав голова суду.
Судовий пристав привів Кошпая. Цей колишній пастух у Піренеях став розбійником і нині відбував довічну каторгу.
Голова суду запитав у нього, як і в тих двох, чи впізнає він чоловіка, який стоїть перед ним.
— Це Жан Вальжан, — мовив Кошпай. — Ми ще називали його Жан Домкрат — такий він був сильний.
Показання трьох свідків, явно щирі й неупереджені, викликали серед публіки глухий гомін, який щодалі наростав. Підсудний слухав їх із тим подивом на обличчі, який прокурор вважав умисними хитрощами. Жандарми, що стояли поруч із Шанматьє, чули, як він крізь зуби кинув услід першому свідку: "Знайшовся один!" Другому він сказав уже голосніше, з майже задоволеним виглядом: "Ну й спритник!" А третьому гукнув: "Брехня!"
— Підсудний, ви все чули, — звернувся до нього голова суду. — Що ви скажете?
— Я вже сказав — брехня! — відповів Шанматьє.
Гомін у залі посилився. Було ясно, що чоловік на лаві підсудних приречений.
— Закличте публіку до тиші, — сказав голова суду. — Я закриваю дебати.
У цю мить пролунав чийсь гучний голос:
— Бреве, Шенілдьє, Кошпай, погляньте сюди!
Усі, хто почув той голос, заціпеніли — стільки в ньому було горя й розпачу. Всі голови повернулись туди, звідки він пролунав. Чоловік, який сидів позад суду серед привілейованих осіб, звівся на ноги, штовхнув дверцята в перегородці, що відокремлювала суд від публіки, і вийшов на середину зали. Голова суду, прокурор і ще з двадцятеро людей упізнали його й хором вигукнули:
— Пан Мадлен!
8. Шанматьє дивується дедалі дужче
То був справді він. Лампа на столі в секретаря суду освітлювала його обличчя. Він був блідий і злегка тремтів. За годину, яку він тут просидів, волосся в нього стало зовсім біле.
Усі погляди прикипіли до нього.

Перш ніж голова суду або прокурор змогли вимовити бодай слово, перш ніж жандарми встигли ворухнутись, чоловік, якого поки що всі називали паном Мадленом, швидко підійшов до свідків Кошпая, Бреве та Шенілдьє:
— Ви не впізнаєте мене? — запитав він.
Усі троє остовпіли і тільки заперечливо похитали головами. Кошпай, перелякавшись, по-військовому віддав честь. Мадлен обернувся до суду і сказав лагідним голосом:
— Панове присяжні, відпустіть підсудного на волю. Пане голова, звеліть заарештувати мене. Чоловік, якого ви шукаєте, не він, а я. Мене звуть Жан Вальжан.
Ніхто з присутніх у залі не зважувався дихнути. Здивоване перешіптування змінилося мертвою тишею.
Голова суду й прокурор обмінялися швидким поглядом.
— Чи є тут лікар? — з натяком у голосі запитав суддя.
Тоді заговорив прокурор:
— Панове присяжні, дивний випадок, який щойно відбувся, може викликати тільки почуття глибокого смутку. Усім відомо про високі чесноти шановного пана Мадлена, мера Монтрея-Приморського. Якщо в залі знайдеться лікар, то ми приєднуємося до прохання голови суду оглянути Мадлена і відпровадити його додому.
Мадлен не дав прокуророві закінчити.
— Дякую вам, пане прокурор, — сказав він лагідно й водночас рішуче, — але я не збожеволів. Зараз ви в цьому переконаєтеся. Ви щойно мало не припустилися трагічної помилки — відпустіть того чоловіка! Повірте — я кажу вам правду. Я зробив усе, що міг. Я сховався під чужим ім'ям; я забагатів, і мене призначили мером. Я хотів знову стати чесною людиною. Та, мабуть, це неможливо. Я справді обікрав його превелебність єпископа Діньського; я справді пограбував малюка Жерве. Отож слушно вам тут сказали, що Жан Вальжан був лихим чоловіком. Можливо, провина за це лежить не тільки на ньому. Річ у тім, панове присяжні, що каторжника виховує каторга. Поміркуйте над цим, якщо хочете. Колись я був бідним селянином, тупим, майже недоумкуватим — каторга змінила мене. Я був недорозвиненим — я став лихим; я був чурбаком — я став розжареною головешкою. Згодом мене врятувала доброта людська — так само, як раніше мене згубила людська суворість. Але пробачте, вам не зрозуміти, про що я кажу. У моєму каміні ви знайдете в попелі монету, яку я вкрав сім років тому в малюка Жерве. Мені більш немає чого додати. Заарештуйте мене. О, Господи! Пан прокурор хитає головою, і всі ви думаєте: "Пан Мадлен збожеволів". Ви не вірите мені! Шкода! Не засудіть принаймні цього невинного чоловіка! Подумати лишень! Ці троє не впізнали мене! Хотів би я, щоб тут був Жавер. О, той би не став вагатися!
Він рвучко обернувся до каторжників:
— Ну а я вас упізнав зразу! Бреве, пам'ятаєш свої картаті шлейки, які ти носив на каторзі?
Бреве здригнувся від подиву й окинув того, хто говорив зляканим поглядом. А той провадив:
— Шенілдьє, на правому плечі у тебе глибокий опік.
— Справді, — сказав Шенілдьє.
— Кошпаю, у тебе на згині ліктя лівої руки випалено порохом дату: перше березня тисяча вісімсот п'ятнадцятого року. Це день, коли імператор висадився в Кані. Закоти-но рукав.
Кошпай закотив рукав, усі погляди прикипіли до його оголеного ліктя. Жандарм підніс лампу: дата справді була там.

Бідолаха обернувся до публіки й до присяжних з усмішкою, яку навіки запам'ятали ті, хто бачив її. То був посміх торжества, то була усмішка розпачу.
— Тепер ви бачите: я — Жан Вальжан, — сказав він.
Усім стало очевидно, що й справді перед ними Жан Вальжан. Не треба було більш ніяких пояснень, щоб усі як один зрозуміли просту й високу істину: вони бачать людину, котра прийшла виказати себе й урятувати невинного від каторги.
— Я не хочу більше порушувати порядок судового розгляду, — сказав Жан Вальжан. — Мене не затримують, і я піду. Мені треба ще залагодити деякі справи. Пан прокурор знає, куди я їду, і зможе заарештувати мене, коли захоче.
Він попрямував до виходу. Не пролунав жоден голос, не звелася жодна рука, щоб йому перешкодити. То була та незбагненна мить, коли тисячі розступаються перед однією людиною. Він пройшов крізь натовп дуже повільно. Невідомо, хто відчинив йому двері, та коли він до них підійшов, вони були відчинені. Вже на порозі він обернувся й сказав:
— Пане прокурор, я у вашому розпорядженні.
А тоді обернувся до публіки:
— Ви всі, певно, вважаєте мене гідним жалості, правда? І все ж таки я радий, що не вчинив інакше, хоч і волів би, щоб цього зі мною не сталося.
Він вийшов, і двері зачинилися за ним у той самий загадковий спосіб, як і відчинились.
Менш ніж за годину вердикт присяжних повністю виправдав підсудного на ім'я Шанматьє. Відразу випущений на волю, той пішов приголомшений, думаючи, що всі люди побожеволіли, і не розуміючи в усьому цьому нічогісінько.
Книга сьома
Удар у відповідь
1. У якому дзеркалі пан Мадлен побачив своє волосся
Розвиднялося. Фантіна всю ніч металась у гарячці, проте її безсоння було сповнене щасливих видінь; над ранок вона задрімала. Сестра Симпліція, яка не відходила від хворої, скористалася з її сну, щоб приготувати для неї нову порцію хінної настоянки. Черниця вже кілька хвилин була в лікарняній аптеці і придивлялась у світанковій сутіні до пляшечок і порошків. Раптом вона обернулась — і скрикнула від несподіванки. Перед нею стояв Мадлен. Він увійшов зовсім нечутно.
— Це ви, пане мер! — вигукнула сестра.
— Як почуває себе ця бідолашна? — тихо запитав він.
— Зараз непогано. Але вчора ми так тривожились!
Вона розповіла йому, що Фантіні було зовсім зле, але тепер їй краще, бо вона думає, що пан мер поїхав до Монфермея по її дитину. Сестра не наважилася розпитувати пана мера, але з його вигляду зрозуміла, що він їздив не туди.
— Ви добре зробили, не ставши розчаровувати її.
— Так-то воно так, — сказала сестра, — але що ми скажемо їй тепер, коли вона загледить вас і не побачить своєї дитини?
Якусь мить він мовчав замислений, потім мовив:
— Бог нам підкаже.
— Але обманювати не можна, — ледь чутно прошепотіла сестра.
У кімнаті вже зовсім розвиднілось. Випадково сестра підвела очі й глянула на Мадлена.
— Боже! — вигукнула вона. — Що з вами сталось? У вас зовсім біле волосся!
— Біле волосся? — повторив він.

Сестра Симпліція не мала люстерка. Вона понишпорила в якійсь коробці й дістала звідти дзеркальце, що його лікар притуляв до губів хворого, коли треба було з'ясувати, дихає той чи ні. Мадлен підніс те дзеркальце до очей, подивився на себе й кивнув:
— Справді!
Він промовив це зовсім байдуже, думаючи про щось інше.
Сестра похолола від якогось неусвідомленого жаху.
— Можна мені пройти до неї? — спитав Мадлен.
— А хіба ви не збираєтеся послати когось по її дитину, пане мер? — наважилася запитати сестра.
— Неодмінно, але для цього знадобиться два або три дні.
— Якби ви не показувалися їй на очі, пане мер, — боязко почала сестра, — тоді можна було б умовити її набратись терпіння, і коли привезуть дитину, вона подумає, що й ви приїхали з нею, і нам не доведеться вдаватися до обману.
Мадлен замислився на кілька секунд, а тоді сказав із властивою йому спокійною рішучістю:
— Ні, я мушу її побачити. Можливо, в мене обмаль часу.
— Тоді проходьте, — сказала сестра. — Але вона спить.
Він зайшов у кімнату Фантіни, наблизився до ліжка і трохи відгорнув запону. Вона спала. Щоки в неї порожевіли, довгі біляві вії, єдине, що лишилося від її дівочої краси, тремтіли уві сні, на обличчі застиг вираз блаженства. Побачивши її такою, годі було повірити, що ця жінка безнадійно хвора. Здавалося, вона ось-ось змахне невидимими крильми й полетить.
Аж ось Фантіна розплющила очі, побачила його й спокійно, з усмішкою спитала:
— А де Козетта?
2. Фантіна щаслива
Вся вона світилася тихою радістю, і її запитання прозвучало з такою глибокою вірою, що Мадлен не знайшовся на відповідь.
— Я спала й бачила вас уві сні, — провадила Фантіна. — Ви були освітлені небесним сяйвом, над вами літали янголи й херувими. Але де Козетта? Чому не посадовили її до мене на ліжко, щоб я прокинулась і побачила свою донечку?
Він відповів неуважно і згодом не міг пригадати, що саме тоді сказав.
На щастя, з'явився лікар, якого покликала сестра. Він поквапився на підмогу Мадленові:
— Заспокойтеся, голубонько, — сказав лікар. — Ваша дитина тут.
Очі Фантіни засяяли, й вона склала руки в палкому благанні.
— О, принесіть же її мені! — вигукнула вона.
Зворушлива ілюзія матері! Козетта все ще була для неї малям, яке носять на руках.
— Не тепер, — заперечив лікар. — У вас іще гарячка. Побачивши свою дитину, ви розхвилюєтесь, і вам погіршає Треба спочатку одужати.
— Я вже одужала! — сердито вигукнула вона. — Який же він йолоп, цей лікар! Я хочу бачити свою дитину, хочу!
— От бачите, — сказав лікар, — як ви розхвилювалися. Поки ви будете в такому стані, я не дозволю вам побачитися з дитиною. Побачити її — це ще не все, вам треба жити для неї. Коли ви станете розважливішою, я сам приведу до вас дівчинку.
Бідолашна мати похилила голову.
— Пане лікарю, пробачте мені. Я розумію, ви боїтеся, що я розхвилююсь, я чекатиму, поки ви скажете, але повірте, мені не зашкодило б, якби я

побачила свою донечку. Вона стоїть у мене перед очима від учорашнього дня. Якби її принесли зараз мені, я б тільки ніжно поговорила з нею. Хіба не зрозуміло, що я дуже хочу побачити свою дівчинку? Я не гніваюсь. Я знаю, що скоро буду щаслива. Я вже зовсім здорова, але я лежатиму тихо й не ворушитимусь, ніби я хвора. Тоді пан лікар буде задоволений і скаже: їй можна принести її дитину.
Мадлен сів на стілець біля ліжка хворої. Вона обернулась до нього і засипала його запитаннями:
— Як вам з'їздилося, пане мер? Скажіть мені тільки, як вона себе почуває? Чи не втомила її дорога? Мабуть, вона й не впізнає свою матір! Стільки минуло часу, певне, дитина зовсім мене забула, бідолашна крихітка! Діти не мають пам'яті. Вони як ото пташки. Сьогодні воно таке, завтра інше — і ні про що не замислюється. Ті Тенардьє піклувалися про неї? Годували її добре? О, скільки я вистраждала, якби ви знали! Але тепер усе позаду. Я така щаслива! Пане мер, якою вона вам здалася? Правда ж, вона гарна, моя люба донечка? А в диліжансі, мабуть, було холодно. Невже не можна привести її до мене бодай на мить? О, якби ви тільки захотіли, ви ж мер!
Він узяв її за руку і сказав:
— Козетта дуже гарна, вона почуває себе добре, і ви скоро побачите її, але заспокойтеся. Ви говорите надто схвильовано, до того ж висовуєте руки з-під ковдри, і через те у вас кашель.
Справді, напади кашлю уривали Фантіну майже на кожному слові.
Мадлен усе тримав хвору за руку. Здавалося, він хотів щось сказати їй, але вагався. Лікар пішов, з ними лишилася тільки сестра Симпліція.
Аж раптом, порушивши мовчанку, Фантіна вигукнула:
— О Боже! Я чую голос своєї донечки!
На подвір'ї гралася дитина — дівчинка воротарки, а може, котроїсь із робітниць. Вона бігала, стрибала, сміялася й співала дзвінким голоском. Цей спів і почула Фантіна.
— Це моя Козетта! — вигукнула вона. — Я впізнаю її голос!
Дитина побігла собі кудись, голосок на подвір'ї стих. Ще якийсь час Фантіна дослухалася, а тоді обличчя в неї спохмурніло.
— Який він лихий, цей лікар, що не дозволяє мені побачити мою дівчинку! — прошепотіла вона.
Але тут-таки повеселіла й заговорила сама до себе:
— Які ми будемо щасливі! У нас буде садочок. Пан Мадлен обіцяв мені. Моя дівчинка ґратиметься в садочку. Вона бігатиме по травичці й ловитиме метеликів, а я дивитимусь на неї. Потім вона піде до першого причастя. Ану, коли ж це їй іти до першого причастя? — Фантіна почала загинати пальці. — Один, два, три, чотири… зараз їй уже сім. Через п'ять років. Вона вдягне білу вуаль, ажурні панчохи й буде схожа на маленьку даму. О, люба сестро, яка ж я дурна, уявіть собі, я думаю про те, як моя донька піде до першого причастя!
І хвора засміялася.
Мадлен випустив Фантінину руку. Він слухав її белькотіння, як слухають шерех вітерцю, опустивши голову й заглибившись у свої безрадісні думки. Несподівано вона замовкла, і це змусило його машинально підвести погляд. Щось жахливе було у виразі обличчя Фантіни.
Вона вже не говорила й навіть не дихала; вона трохи підвелася на своєму ліжку, її худе плече вистромилося з-під сорочки; обличчя, осяяне радістю ще мить тому, тепер було мертвотно-бліде, а розширені від жаху очі мов прикипіли до чогось жахливого у протилежному кінці кімнати.
— Боже! — вигукнув він. — Що з вами, Фантіно?

Вона не відповіла, а тільки торкнулася його ліктя і другою рукою показала, щоб він подивився назад.
Мадлен обернувся й побачив Жавера.
3. Жавер задоволений
А події перед тим розвивалися так.
Коли Мадлен покинув залу судових засідань в Аррасі, щойно видзвонило половину на першу ночі, і він якраз устиг на поштовий диліжанс, на якому заздалегідь оплатив собі місце. Близько шостої ранку він уже був у Монтреї-Приморському й насамперед відіслав поштою листа панові Лаффіту, а тоді пішов до лікарні побачитися з Фантіною.
Тим часом, тільки-но він вийшов із зали суду, як прокурор, опам'ятавшись від першого подиву, заявив, що дивний випадок анітрохи не вплинув на його переконаність у тому, що справжнім Жаном Вальжаном є підсудний Шанматьє, а незбагненний вчинок шановного мера Монтрея-Приморського згодом знайде своє пояснення. Але впертість прокурора явно суперечила загальному настрою, який охопив публіку й суд. Захисникові Шанматьє було неважко переконати присяжних, що у світлі пояснень пана Мадлена, себто справдешнього Жана Вальжана, уся справа стала з ніг на голову, і вони мають перед собою невинного. Через кілька хвилин присяжні виправдали Шанматьє.
А що прокуророві був потрібен Жан Вальжан, і Шанматьє в нього забрали, йому нічого не лишалося, як заарештувати Мадлена. Голова суду вже оговтався від першого напливу почуттів і не став заперечувати. Хай там як, а правосуддя мало здійснитися. Отож було виписано ордер на арешт, і прокурор відправив його верховим гінцем у Монтрей-Приморський, особисто поліційному наглядачеві Жаверу.
Ми знаємо, що Жавер повернувся в Монтрей-Приморський відразу після того, як дав свідчення. Він тільки-но встав із постелі, коли верховий передав йому ордер на арешт.
Гонець сам служив у поліції, отож він у кількох словах розповів Жаверові про те, що відбулося в Аррасі.
Коли Жавер заходив у передпокій лікарні, він начебто був таким, як і завжди: холодний, незворушний, спокійний, з акуратно пригладженим на скронях волоссям. Але якби до нього уважно придивився той, хто добре його знав, він би здригнувся. Застібка його шкіряного коміра була не на потилиці, як належало, а за лівим вухом. Це означало, що збуджений він неймовірно.
Жавер у всьому був бездоганний: і в тому, як виконував свої обов'язки по службі, і в тому, як застібав ґудзики на мундирі. І якщо він недбало застебнув комір, це могло статися тільки під впливом внутрішнього потрясіння, яке можна порівняти хіба із землетрусом.
Він узяв із собою чотирьох солдатів і капрала, солдатів залишив вартувати на подвір'ї, а тоді довідався у воротарки, де лежить Фантіна. Підійшовши до її палати, він тихо повернув ключ, нечутно штовхнув двері й увійшов досередини.
Власне, він навіть не увійшов. Він став у проймі напіввідчинених дверей — на голові капелюх, ліва рука закладена за полу застебнутого по саме підборіддя рединготa. З-під пахви виглядала свинцева головка його величезного кийка.
Він стояв так, ніким не помічений, близько хвилини. Аж раптом Фантіна підвела очі, побачила його і змусила обернутись пана Мадлена.
У ту мить, коли погляд Мадлена зустрівся з поглядом Жавера, Жаверове обличчя стало жахливим, хоч він і не ворухнувся, не зрушив з місця, не

ступив і кроку. Жодне людське почуття не буває таким страхітливим, як радість.
То було обличчя демона, який з'явився по душу грішника.
4. Законна влада поновлює свої права
Фантіна більш не бачила Жавера від того дня, коли пан мер визволив її з лабет цього чоловіка. Тепер вона не сумнівалася, що він прийшов по неї. Вона не могла дивитись на те жахливе обличчя, їй перехопило подих, вона затулилась долонями і закричала з мукою в голосі:
— Пане Мадлен, врятуйте мене!
Жан Вальжан — віднині ми називатимемо його тільки так — підвівся й лагідно сказав Фантіні:
— Заспокойтеся. Він прийшов не по вас. — І, звертаючись до Жавера, мовив:
— Я знаю, чого вам треба.
— Ходімо, швидше! — прогарчав Жавер.
Він навіть порушив букву закону й не пред'явив ордера на арешт. Він вважав Жана Вальжана своїм особистим супротивником, невловним і таємничим, який вислизав із його чіпких обіймів ось уже п'ять років. Отож сьогоднішній арешт був для нього просто щасливим кінцем тривалого полювання.
На крик Жавера Фантіна знов підвела очі. Але пан мер був із нею. Чого їй боятися?
І раптом вона побачила таке, що не могло привидітися їй навіть у гарячковому маренні. Вона побачила, як поліційний шпиг Жавер ухопив пана мера за комір. Вона побачила, як пан мер похилив голову. Їй здалося, що світ обвалюється.
Жавер і справді вхопив Жана Вальжана за комір.
— Пане мер! — зойкнула Фантіна.
Жавер зареготав, вищиривши зуби в страхітливій гримасі.
— Нема тут ніякого пана мера!
Жан Вальжан не пробував скинути руку, яка тримала його за комір редингота. Він почав:
— Жавер…
— Для тебе я "пан інспектор", — урвав його Жавер.
— Пане інспектор, — сказав Жан Вальжан, — я хотів би поговорити з вами віч-на-віч.
— Голосно! Говори голосно! — відповів Жавер. — Зі мною не шепочуться!
Жан Вальжан повернувся до нього обличчям і проговорив поквапно й дуже тихо:
— Дайте мені три дні! Тільки три дні, щоб я міг привезти дитину цієї бідолашної жінки! Я заплачу, скільки буде треба. Ви поїдете зі мною, якщо захочете.
— Ти смієшся з мене! — прогарчав Жавер. — Просиш три дні, щоб накивати п'ятами! Мовляв, я поїду по дитину цієї дівки! Ха-ха! Ну й спритник!
Фантіна затремтіла всім тілом.
— По мою дитину! — закричала вона. — То моя дитина не тут? Сестро, скажіть мені, де Козетта? Я хочу бачити свою дівчинку! Пане Мадлен! Пане мер!
Жавер тупнув ногою.
- І ти туди ж! Ану прикуси язика, хвойдо! Оце країна: каторжників тут обирають мерами, а повій доглядають ніби графинь! Але годі! Більш такого не буде! — він пильно подивився на Фантіну й провадив, зібгавши в жмені краватку, сорочку й комір Жана Вальжана: — Так от затям собі: немає тут ні пана Мадлена, ні пана мера, а є злодій, грабіжник і каторжник на ім'я Жан Вальжан. Уторопала?

Фантіна рвучко випросталася, сперлася на свої худі руки, подивилася на Жана Вальжана, подивилася на Жавера, подивилась на черницю, розкрила рота, ніби збиралася щось сказати, з горла в неї вихопилося хрипіння, вона простягла перед собою руки, ніби шукаючи, за що ухопитися, і повільно злягла на подушку. Голова її вдарилась об узголів'я ліжка і впала на груди. Рот лишився розкритим, очі — розплющеними.
Вона була мертва.
Жан Вальжан поклав свою руку на пальці Жавера, які тримали його за комір, і розтиснув їх, наче пальці хлоп'яти.
— Ви вбили цю жінку, — сказав він.
— Годі! — люто вигукнув той. — Я прийшов сюди не для того, щоб вислуховувати повчання. Іди за мною, а то — наручники!
У кутку кімнати стояло старе залізне ліжко, на якому спали під час чергування сестри. Жан Вальжан підійшов до того ліжка, миттю відламав уже розхитане бильце, що легко піддалося його могутнім м'язам, висмикнув звідти залізний прут і подивився на Жавера. Жавер поточився до дверей. Жан Вальжан із тим прутом у руках підійшов до ліжка Фантіни. Там він обернувся і тихо сказав, звертаючись до Жавера:
— Не раджу турбувати мене в цю хвилину.
Відомо точно, що Жавер здригнувся.
Він хотів був піти покликати охорону, але Жан Вальжан міг скористатися з його відсутності й зникнути. Отож він стиснув у руці свого кийка, тримаючи його за нижній, тонший кінець і прихилився до одвірка, не зводячи погляду з Жана Вальжана.
Жан Вальжан сперся ліктем на бильце ліжка, опустив голову і втупив погляд у Фантіну, нерухому й випростану. Безмовний, заглиблений у себе, він у ці хвилини, здавалося, забув про все на світі. Його обличчя й поза виражали одну тільки невимовну жалість. А потім він нахилився над Фантіною й тихо заговорив до неї.
Що він їй казав? Ніхто на світі цього не чув. Можливо, їх чула смерть? Але сестра Симпліція, єдиний свідок тих подій, розповідала потім, що коли Жан Вальжан щось прошепотів на вухо Фантіні, вона помітила, як щаслива усмішка проступила на блідих губах мертвої і зблиснула в потьмянілих зіницях, сповнених подиву перед таємницею могили.
Жан Вальжан узяв обома руками голову Фантіни й поклав на подушку, зав'язав поворозки на комірі її сорочки і прибрав волосся під чепчик. Потім закрив їй очі.
Обличчя мертвої в ту мить, здавалося, просвітліло. Фантінина рука звісилася з ліжка. Жан Вальжан опустився навколішки, обережно підняв цю руку й поцілував.
Потім випростався й обернувся до Жавера.
— Тепер я у вашому розпорядженні, — сказав він.

5. По небіжчиці й могила

Жавер відпровадив Жана Вальжана до міської в'язниці.
Арешт пана Мадлена вразив і приголомшив жителів Монтрея-Приморського. На превеликий жаль, ми не можемо приховати, що після слів: "Це колишній каторжник", — усі відвернулися від нього. Менше ніж за дві години люди забули про добро, яке він зробив, і він став для них тільки "каторжником".
Ось так розвіявся в Монтреї-Приморському привид, званий паном Мадленом. На все місто тільки троє або четверо людей зберегли добру пам'ять про нього — і серед них стара воротарка, яка прислуговувала йому.
Надвечір того самого дня ця достойна бабуся сиділа у своїй комірчині, розгублена й засмучена. Фабрика була зачинена від самого ранку, ворота на

засуві, на вулиці — жодної душі. В усьому будинку тільки й людей було, що сестра Перпетуя та сестра Симпліція, які читали молитви біля тіла Фантіни.
Близько тієї години, коли пан мер мав звичай повертатися додому, поважна жінка машинально підвелася, дістала з шухляди ключ від Мадленової кімнати і свічник, яким він присвічував собі, коли підіймався сходами. Ключ воротарка повісила на цвях, де він його звичайно брав, а свічник поставила поруч. Потім знову вмостилася на стілець і поринула у свої думки. Старенька проробила все це цілком бездумно.
Тільки години через дві вона отямилась від своєї задуми і вигукнула:
— О Господи! А я ж почепила його ключ на цвях!
У цю мить віконечко комірчини прочинилось, у отвір просунулася чиясь рука, взяла ключ та свічник і запалила свічку від лойового каганця, який горів на столі.
Воротарка підвела погляд і завмерла з розкритим ротом, придушивши готовий вихопитися з горла крик.
Вона впізнала цю руку, впізнала рукав рединготa.
То був пан Мадлен.
— Господи! — вигукнула старенька. — А я думала, пане мер, що ви…
— …у в'язниці, — докінчив він її думку. — Я там і був. Я виламав ґрати у вікні, стрибнув із даху, й ось я тут. Зараз я підіймуся в свою кімнату, а ви пришліть до мене сестру Симпліцію. Вона, мабуть, сидить біля тіла небіжчиці.
Старенька поквапно підкорилася.
Жан Вальжан піднявся до своєї кімнати. Він поставив свічник на сходи, тихо відчинив двері й навпомацки опустив віконницю; тоді повернувся, узяв свічник і знову зайшов у кімнату.
Ця обережність була не зайва; як ми пам'ятаємо, вікно його кімнати виходило на вулицю.
Він роззирнувся навколо, подивився на стіл, на стілець, на ліжко, яке стояло застелене ось уже третю добу. Не лишилося жодних слідів від безладу позаминулої ночі. Воротарка прибрала в кімнаті. Вона ж таки знайшла в попелі й поклала на стіл обидва залізні наконечники його палиці і потемнілу від вогню монету в сорок су.
Він узяв аркуш паперу й написав на ньому: "Ось два наконечники моєї палиці і монета в сорок су, яку я силоміць відібрав у малюка Жерве і про яку згадувалося на суді". Потім поклав на записку обидва наконечники й монету, так щоб ці речі зразу впали у вічі тому, хто зайде до кімнати. Діставши із шафи стару сорочку, він роздер її й обмотав тими клаптями обидва срібні свічники. Втім, у його рухах не було ні поквапу, ні хвилювання, й, загортаючи свічники, він водночас надкусив шматок чорного хліба. Можливо, то була тюремна пайка, яку він прихопив із собою.
У двері тихо постукали.
— Заходьте, — сказав він.
Це прийшла сестра Симпліція.
Вона була бліда, з почервонілими від сліз очима, свічка тремтіла в її руці.
Жан Вальжан написав кілька рядків на аркуші паперу і віддав записку черниці, сказавши:
— Сестро, це ви передасте священикові.
Він не згорнув аркуша. Сестра глянула на написане.
— Можете прочитати, — сказав Жан Вальжан.

Вона прочитала: "Я прошу пана кюре розпорядитися всім, що я тут залишаю. Прошу сплатити судові видатки в моїй справі й поховати жінку, яка сьогодні померла. Решту — біднякам".
— Чи не хотіли б ви, пане мер, востаннє глянути на ту бідолашну? — ледь чутно пробелькотіла сестра.
— Ні, — сказав він. — За мною погоня, і якби мене схопили біля неї, це потривожило б її спокій.
Тільки-но він договорив, як на сходах загупали важкі кроки; і водночас почувся крикливий голос воротарки.
— Ні, добродію, Богом присягаюся, що сюди не заходила жодна душа, я ж бо й на хвилину не відлучалася від дверей!
— Одначе в кімнаті світиться, — відповів чоловічий голос.
Вони впізнали голос Жавера.
Кімната була розташована так, що двері, відчиняючись, прикривали правий куток. Жан Вальжан дмухнув на свічку і став у той куток.
Сестра Симпліція впала навколішки біля столу.
Двері відчинилися.
Увійшов Жавер.
З коридора долинув гомін кількох голосів і запевняння воротарки.
Черниця не підвела очей. Вона молилася.
Її свічка стояла на каміні й відкидала дуже тьмяне світло. Жавер побачив сестру й розгублено спинився на порозі.
Згадаймо, що Жавер глибоко шанував усяку владу. Причому це був характер цілісний, який не знав ні сумнівів, ні вагань. І не дивно, що влада церкви була для нього найавторитетнішою владою. У його очах священик не міг помилитися, а черниця — вчинити бодай найменший гріх.
Побачивши сестру, він хотів був піти геть.
Але не менш сильне почуття службового обов'язку штовхало його в протилежному напрямку. Тому він не пішов відразу, а зважився на запитання.
Перед ним була сестра Симпліція, яка не збрехала жодного разу в житті, і Жавер це знав.
— Сестро, ви одна в кімнаті? — запитав він.
То була жахлива мить, протягом якої бідолашна воротарка мало не знепритомніла.
Сестра підвела очі й відповіла:
— Так.
— Пробачте, що турбую вас, — провадив Жавер, — але це мій обов'язок, бо ми розшукуємо злочинця на ім'я Жан Вальжан, який щойно втік із в'язниці. Ви не бачили цієї особи?
— Ні, — відповіла сестра.
Вона збрехала. Вона збрехала двічі підряд, не вагаючись, як людина, що вирішила принести себе в жертву.
— Пробачте, — сказав Жавер і пішов геть, шанобливо вклонившись.
О свята сестро! Тебе вже немає на цьому світі, ти давно возз'єдналася зі своїми братами-янголами. То хай же цей обман зарахують тобі в раю!
Слова черниці були для Жавера таким вирішальним доказом, що він навіть не поцікавився свічкою, яка чадила на столі, тільки-но погашена.
Через годину в нічному тумані від Монтрея-Приморського швидко йшов у напрямку Парижа якийсь чоловік. То був Жан Вальжан. За словами двох або трьох возіїв, які його перестріли, він ніс згорток, і на ньому була робоча блуза. Звідки він її взяв? Хтозна. Але кілька днів тому в фабричній лікарні помер старий робітник, не лишивши по собі нічого, крім своєї блузи. Можливо, на Жанові Вальжанові була та сама блуза.

Ще кілька слів про Фантіну.
У всіх нас одна мати — земля. Цій матері й повернули Фантіну.
Кюре вирішив, — і, мабуть, він учинив правильно, — віддати біднякам якомога більшу частину з тих грошей, які залишив Жан Вальжан. Зрештою, про кого йшлося? Про каторжника й повію. Ось чому він не став надто витрачатись на похорон, і Фантіну поховали в братській могилі, в тому куточку кладовища, яке належить усім і водночас нікому. Там закопують бідних. На щастя, Бог знає, де шукати душу. Отже, Фантіна лягла в землю серед невідомо чиїх кістяків. Її могила мало чим відрізнялась від її від її ложа.
Частина друга
Козетта
Книга перша
Корабель "Оріон"
1. Номер 24601 стає номером 9430
Жана Вальжана заарештували знову.
Ми дуже коротко зупинимося на сумних подробицях цього випадку. Обмежимося тільки тим, що подамо два повідомлення, надруковані в тогочасних газетах через кілька місяців після дивовижних подій, які сталися в Монтреї-Приморському.
Перше повідомлення ми взяли з "Драпо блан". Датоване воно 25 липня 1823 року:
"В одній окрузі департаменту Па-де-Кале нещодавно відбулися досить незвичайні події. Чоловік на ім’я Мадлен, що з’явився в тому краї невідомо звідки, винайшов новий і дуже успішний спосіб виробництва у традиційному місцевому промислі — виготовленні чорного бурштину й оздоб із чорного скла. Він і сам збагатився, і сприяв збагаченню всієї округи. У знак подяки за його послуги пана Мадлена обрали мером. Але поліція розкрила, що то був не хто інший, як колишній каторжник на ім’я Жан Вальжан, засуджений 1796 року за крадіжку. Жана Вальжана знову відправили на каторгу, оскільки він порушив закон, так і не з’явившись по звільненні на призначене йому місце проживання. Ходять чутки, ніби перед арештом він устиг забрати в банку Лаффіта свій вклад — понад півмільйона франків, які він нажив, зрештою, цілком законно, з прибутків свого підприємства. Нікому не відомо, де Жан Вальжан заховав ці гроші, перед тим як його повернули на тулонську каторгу".
Друге повідомлення, трохи докладніше, ми взяли з "Журналь де Парі" за те саме число.
"Колишній каторжник на ім’я Жан Вальжан нещодавно став перед судом присяжних у Варі за обставин, які не могли не привернути уваги. Цей злочинець зумів одурити пильність поліції; він змінив прізвище й навіть став мером одного з наших маленьких міст на півночі Франції. Він відкрив у тому місті досить велике підприємство. Та зрештою його було викрито й заарештовано, завдяки невсипущій пильності прокурорського нагляду. Цей негідник жив із повією, яка померла від переляку в ту саму мить, коли його заарештували. Наділений геркулесівською силою, він зумів утекти з-під арешту; але днів через три-чотири поліція затримала його в Парижі в ту мить, коли він збирався сісти в диліжанс, який ходить між столицею і селищем Монфермей (департамент Сена-й-Уаза). Ходять чутки, ніби він скористався своїми трьома чи то чотирма днями на волі, щоб забрати значну суму, вкладену до одного з наших провідних банків. Ту суму оцінюють у шістсот — сімсот тисяч франків. Якщо вірити обвинувальному акту, він заховав гроші в тільки йому відомому місці, і вилучити їх не пощастило. Вищеназваний Жан Вальжан був осуджений судом присяжних у Варі за збройне

пограбування, жертвою якого став вісім років тому один малий хлопчина-савояр. Цей бандит відмовився від захисту. Зусиллями прокуратури було доведено, що Жан Вальжан здійснив пограбування за співучастю цілої банди злодіїв. Його визнали винним і засудили до смертної кари. Від подачі касаційної скарги злочинець відмовився. У своєму невичерпному милосерді король пом'якшив вирок, і страту замінили на довічні примусові роботи. Жана Вальжана відправлено на тулонську каторгу".
На каторзі Жанові Вальжану змінили номер. Тепер він став номером 9430. Щоб уже більше до цього не повертатися, відзначмо: разом із Мадленом зникло й процвітання Монтрея-Приморського. Здійснилося все те, що він і передбачив у ту ніч, коли його мучили сумніви. Пан Мадлен був душею міста, і коли цієї душі не стало, усе швидко покотилося до занепаду. Фабрику закрили, будівлі перетворилися на руїни, робітники розбрелися хто куди. Не стало організатора, і між майстрами почалися чвари; спосіб виробництва стали міняти, якість виробів різко впала, отже, зменшився збут, знизилася заробітна платня, майстерні простоювали, і зрештою настав повний крах. Убогим більше нізвідки було чекати допомоги. Все зникло, мов розвіялося за вітром.
2. Кого бачив у лісі дорожній сторож Довбня
Як ми вже знаємо, прокурор на суді твердив, ніби після втечі з-під першого арешту Жан Вальжан блукав у околицях Монфермея; так от, через якийсь час після тих подій люди в цьому селі помітили, що дорожній сторож на прізвисько Довбня чогось учащає до лісу. Ходили чутки, ніби той Довбня колись був на каторзі, через те поглядали на нього косо.
Отож було помічено, що від якогось часу Довбня ще завидна кидав роботу по впорядкуванню відданої під його нагляд дорожньої дільниці між Ганьї та Ланьї і йшов зі своєю киркою в ліс. Його не раз зустрічали надвечір у хащах або на пустельних галявинах — здавалося, він шукав чогось. Такі зустрічі явно дратували Довбню, і він щоразу намагався сховатись. Було очевидно, що в цьому криється якась таємниця.
Потім блукання Довбні до лісу припинились, і в селі перестали про це балакати. Та кількох людей і далі мучила цікавість. Серед них були шкільний учитель і шинкар Тенардьє, який приятелював з усіма й анітрохи не вважав принизливим для себе водитися з Довбнею.
— Він був на каторзі? — казав Тенардьє. — Ну то й що? Одному Богові відомо, хто там тепер і кому там судилося бути.
Одного вечора шкільний учитель сказав, що рано чи пізно правосуддя зацікавиться, чого б то Довбні було нишпорити в лісі, і, мовляв, куди він дінеться, заговорить, а надто як піддадуть його тортурам, скажімо, катуватимуть водою.
— Ану покатуймо його вином, — запропонував Тенардьє.
Отож якось вони спробували підпоїти старого дорожнього сторожа. Довбня пив багато, а розмовляв мало. Але Тенардьє і шкільний учитель знову й знову вперто розпитували його, і ось що вони зрозуміли з небагатьох туманних слів, які злетіли з уст Довбні.
Одного ранку, йдучи на роботу, той побачив у кущах лопату й кирку — здавалося, хтось умисне їх там заховав. Він тоді подумав, що то лопата й кирка старого на прізвисько Шість-Нещасть, який доставляв у Монфермей воду. Але ввечері того самого дня він побачив, як із дороги зійшов і попрямував у найгустіші хащі "один чоловік не з тутешніх, але йому, Довбні, добре знайомий. "Товариш по каторзі", — витлумачив Тенардьє. Довбня відмовився назвати його ім'я. Той чоловік ніс у руках щось квадратне, схоже на ящичок або скриньку. Довбня так здивувався, що йому не зразу спало на думку простежити, куди подався його "знайомець". Коли

він до цього додумався, минуло хвилин сім-вісім, знайомець зник у гущавині, стояла вже ніч, і Довбня не зміг його відшукати. Тоді він вирішив почекати на узліссі. Було місячно. Через дві або три години Довбня побачив, як той чоловік вийшов із кущів. Скриньки в його руках уже не було, натомість він ніс кирку й лопату. Довбня й не подумав підходити до нього, бо той був утричі дужчий, ніж він, та ще й з киркою в руках і міг убити небажаного свідка, який його впізнав. Але лопата й кирка наштовхнули Довбню на здогад; він побіг до куща, повз який ішов уранці, — ні лопати, ні кирки там уже не було. Отож він подумав, що його знайомець, заглибившись у ліс, вирив десь киркою яму, поклав туди скриньку і закопав яму лопатою. Труп у тій скриньці не помістився б, отже, в ній були гроші. Після того Довбня й почав свої пошуки. Він оглянув, обстежив весь ліс, копав скрізь, де земля була нещодавно зрушена. Але марно.

Більш ніхто про це в Монфермеї не згадував.

3. Очевидно, кільце ланцюга уже було підпиляне, якщо зламалося від одного удару молотком

Наприкінці жовтня того самого 1823 року жителі Тулона побачили, як до їхнього порту ввійшов корабель "Оріон", що дістав під час шторму пошкодження й потребував ремонту.

Хоч "Оріон" і був пошарпаний бурею, його поява на рейді привабила в порт великий натовп. Бо поява такого корабля — це видовище, а юрба видовища любить.

На "Оріоні" майорів вимпел, який згідно з військово-морським етикетом мають вітати в порту одинадцятьма гарматними пострілами. На кожен постріл корабель відповідає — отже, всього гримить двадцять два постріли.

Лінійний корабель — це яскравий приклад того, як людський геній змагається з могутністю природи.

Лінійний корабель виготовлено водночас із найважчих і найлегших матеріалів, бо йому доводиться долати опір зразу трьох середовищ — твердого, рідкого й повітряного. Він має одинадцять сталевих кігтів, якими чіпляється за граніт на морському дні, і безліч крил, якими ловить вітер. Дихає він крізь жерла ста двадцяти гармат і гордо відповідає грому й блискавці. Океан прагне збити його зі шляху жахливою одноманітністю своїх хвиль, але корабель має душу — компас, який постійно вказує на північ і допомагає йому обрати потрібний напрямок. Темними ночами його ліхтарі замінюють зорі. Проти вітру він має такелаж і вітрила, проти води — дерево, проти граніту — залізо, мідь і свинець, проти темряви — світло, проти неозорого простору — стрілку компаса.

І щоразу, коли така грандіозна машина заходить у гавань, на березі юрмиться тлум цікавих, які самі не могли б пояснити, що їх сюди приваблює.

Отож щодня з ранку до вечора на набережних тулонського порту юрмився натовп роззяв, які витріщалися на "Оріон".

"Оріон" уже давно був пошкоджений. На днище налип товстий шар черепашок, від того швидкість корабля вдвічі зменшилась, і рік тому його витягували на сухе, щоб обшкребти черепашки, але обшкрябування порушило зовнішню обшивку підводної частини; неподалік від Балеарських островів вона тріснула, і корпус почав протікати. Потім на корабель налетів шторм, яким із лівого борту вибило решітку в гальюні, розламало гарматний порт і пошкодило ванти фок-щогли.

Отож "Оріон" увійшов до тулонського порту і кинув якір біля арсеналу. Він став на переозброєння та ремонт.

Одного ранку юрма, що видивлялася на корабель, стала свідком нещасного випадку.

Команда кріпила не реях вітрила. Марсовий матрос, який прив’язував з правого борту верхній ріжок грот-марселя, втратив рівновагу. Він раптом похитнувся, натовп на березі зойкнув; матрос обкрутився навколо реї, проте, падаючи, він устиг ухопитись за перт[14] — спершу однією рукою, потім другою — і завис над безоднею. Від різкого посмику перт розгойдався. Людина метлялась на тій мотузці, наче камінь у розкрученій пращі.

Ніхто не зважився кинутись йому на допомогу. Це було надто ризиковано. А тим часом бідолаха втрачав сили. Його обличчя знизу не було видно, але нелюдська напруга відбивалася в усіх його рухах. Він докладав неймовірних зусиль, щоб вибратись угору, та тільки дужче розгойдував снасть. Він не кричав зі страху втратити останні сили. Усі чекали, що ось-ось бідолаха пустить мотузку, і раз у раз відверталися, щоб не дивитись, як він полетить униз.

Раптом юрма побачила, як один чоловік зі спритністю леопарда лізе вгору по такелажу. Червона куртка на ньому свідчила, що це каторжник; зелена шапка — що він осуджений довічно. Коли він доліз до марса, шапку зірвало вітром, і всі побачили біле волосся. Отже, той сміливець був уже не молодий.

А сталося от що: коли марсовий зірвався з реї, і всіх охопила паніка, до вахтового офіцера підбіг каторжник із робочої бригади, яка працювала на борту корабля, і попросив дозволу ризикнути своїм життям і спробувати врятувати матроса. Коли офіцер ствердно кивнув, він одним ударом молотка розбив ланцюг, приклепаний до кільця на його нозі, схопив мотузку і поліз угору по вантах. У ту мить ніхто не звернув уваги, з якою легкістю переламалося кільце ланцюга. Про це згадали тільки пізніше.

Водномить він уже був на реї. Там зупинився на мить, ніби прикидаючи, що робити далі. Ці секунди, протягом яких вітер шалено розгойдував марсового над безоднею, здалися вічністю тим, хто дивився знизу. Нарешті каторжник звів очі до неба і ступив крок уперед, потім побіг по реї, дістався до кінця, прив’язав там мотузку, яку прихопив із собою, і почав спускатися по ній. Усіх опанувала гостра тривога: тепер замість однієї людини над прірвою розгойдувалися двоє.

Здавалося, павук наготувався схопити муху; тільки що цей павук ніс життя, а не смерть. Десять тисяч поглядів прикипіли до тих людей. Жодного крику, жодного слова, усі затамували дух, ніби боялися найменшим подихом підсилити вітер, який розгойдував двох приречених.

Тим часом каторжник уже дістався до марсового. І якраз вчасно; ще мить — і бідолаха, втративши сили й віру на порятунок, полетів би в безодню. Каторжник міцно обв’язав його мотузкою, за яку тримався однією рукою, поки працював другою. Потім спритно видерся на рею й витяг туди матроса; давши йому трохи передихнути, він підхопив його на руки і, ступаючи по реї, відніс до марсової площадки, де передав у руки товаришів.

Натовп на березі вибухнув оплесками. Навіть старі наглядачі-тюремники плакали, жінки радісно обіймалися, і всі голоси злилися в один могутній і розчулений крик: "Помилувати його! Помилувати!"

А він, певно, бажаючи скоріше приєднатись до своєї бригади, ковзнув по мотуззі такелажу до нижньої реї й побіг по ній. Та, мабуть, він дуже втомився, а може, йому запаморочилось у голові, бо раптом усім здалося, ніби він похитнувся. Несподівано юрма зойкнула — каторжник полетів у море.

Це падіння загрожувало йому загибеллю. Біля самого "Оріона" стояв на якорі фрегат "Альжезірас", і нещасний упав якраз між двома кораблями.

Його могло затягти течією під те або те судно. Четверо чоловіків стрибнули в шлюпку. Натовп їх підбадьорював, усіх знов охопила тривога. Каторжник так і не виплив на поверхню. Його шукали до самого вечора, навіть пірнали під воду. Та ані живого, ані мертвого його не знайшли. Наступного дня тулонська газета надрукувала такі рядки: "17 листопада 1823 року. Учора один каторжник із робочої бригади на борту "Оріона", рятуючи матроса, упав у море й утопився. Тіло знайти не пощастило. Припускають, що його затягло між палі під причал арсеналу. Той чоловік був занесений до каторжного списку під номером 9430, і звали його Жан Вальжан".

Книга друга

Поле битви під Ватерлоо вночі

Зміст цієї книжки вимагає, щоб ми побували на полі битви під Ватерлоо вночі 18 червня 1815 року.

Тієї ночі світив повний місяць. Розгромлене військо Наполеона втікало, переслідуване прусською кіннотою фельдмаршала Блюхера, і світла ніч допомагала переслідувачам, які влаштували криваву різанину.

Коли прогримів останній гарматний постріл, рівнина Мон-Сен-Жан була вже безлюдна.

Автор цієї книжки не належить до тих, хто захоплюється війною. Жахливо приваблива в одних своїх проявах, вона огидно потворна в інших. Чи не найбільший подив у цьому відношенні викликає те, як швидко грабують і роздягають убитих. Світанок після битви, що відбулася напередодні, завжди розгорається над голими трупами.

Хто це робить? Хто паплюжить у такий спосіб торжество перемоги? Хто ці злодюги, що облагоджують свої брудні діла за спиною слави? Декотрі філософи, серед них і Вольтер, стверджують, ніби ними є самі-таки творці слави. Ті, хто вижив, грабують тих, хто поліг. Удень — герой, уночі — вампір. Мовляв, я маю право обібрати труп, який став трупом завдяки мені. Але ми дотримуємося іншої думки. Пожинати лаври і здирати черевики з мерців — на це не здатна одна й та сама рука.

Очевидно тільки те, що за переможцями завжди скрадаються грабіжники. Але солдати в цьому не винні.

За кожним військом тягнеться хвіст, і саме там слід шукати мародерів. Люди у військовій формі, які ніколи не воювали, вдавані хворі, страшні каліки, підозрілі маркітанти, котрі їдуть на візках часто з дружинами, і крадуть те, що самі продали, жебраки, які набиваються в провідники офіцерам, усякі волоцюги й злодії, — такий набрід сунув колись за кожним військом. Жодна армія, жодна нація не відповідали за цих тварюк. Вони розмовляли по-італійському — і йшли за німцями. Вони розмовляли по-французькому — і йшли за англійцями.

Що суворіший і нещадніший до мародерів головнокомандувач, то менше їх присмоктується до армії. Треба віддати належне Веллінгтонові — за його армією їх ішло небагато.

Одначе в ніч з 18 на 19 червня убитих роздягали. Веллінгтон віддав суворий наказ: за мародерство розстрілювати на місці. Але грабунок — штука спокуслива. Мародери нишпорили в одному кінці поля, тимчасом як на другому їх розстрілювали.

Зловісно сяяв місяць над тією рівниною.

Близько півночі поблизу дороги на Оен скрадався якийсь чоловік — на вигляд один із тих, кого ми щойно описали: не англієць і не француз, не селянин і не солдат, не людина, а вампір, що приповз сюди на дух мертвечини. Одягнений у блузу чи то в шинель, він просувався вперед досить зухвало, проте раз у раз полохливо озирався. Мішка при ньому не

було, либонь, його замінили місткі кишені. Час від часу він спинявся, оглядався навколо, перевіряючи, чи ніхто не стежить за ним, потім рвучко нахилявся, обмацував і перевертав щось на землі, після чого випростувався й нечутно сунув далі. Своїми скрадливими рухами він нагадував одну з тих неприкаяних душ, які ночами шастають у руїнах і яких у стародавні часи називали лярвами.
Якби хтось уважно розглянувся навкруги в тій сріблястій сутіні, він міг би помітити віддалік фургон маркітанта, сплетений із лози й просмолений, що ховався за халупою, яка стояла біля перехрестя доріг. Запряжена у віз худа шкапа, незважаючи на вудила в зубах, поскубувала кропиву, а всередині фургона сиділа на скринях та клумаках жінка. Можливо, існував якийсь зв'язок між тим фургоном і чоловіком на полі битви.
Темрява була прозора й тиха, в небі — жодної хмарки. Місяцеві байдуже, що земля червона від крові, він однаково лишається сріблястим. Небо не переймається земними турботами. Зрізані картеччю гілки, які трималися на самій тільки корі, тихо розгойдувалися під нічним леготом. Кущі ворушилися, наче від подиху якогось велетня, трава шелестіла, мовби по ній ковзали, відлітаючи, душі людей.
Чутно було, як у таборі англійців ходять патрулі й перегукуються нічні дозори.
Угомон і Е-Сент досі горіли, утворюючи — один на заході, другий на сході — два великі смолоскипи, між якими рубіновим намистом — з двома карбункулами на кінцях — простяглися вогні англійського бівуаку, що величезним півкільцем розташувався на пагорбах уздовж усього обрію.
Нічний волоцюга наблизився до дороги на Оен. Вона проходила в глибокій улоговині, тепер ущерть заповненій трупами французьких кірасирів та їхніх коней. Сюди вони попадали, душачи одні одних, під час шаленої атаки на англійські позиції. Багато сміливців полягли тут безглуздою і страшною смертю.
Коли існує дійсність, яка переважає найстрашніший кошмар, то ось вона: ти живеш, милуєшся сонцем, почуваєш себе дужим, веселим і здоровим, ти безтурботно смієшся і мчиш до слави, яка сяє попереду, ти відчуваєш, як дихають у грудях легені, як б'ється серце, як проносяться в голові думки, ти розмовляєш, міркуєш, сподіваєшся, любиш, ти маєш матір, дружину й дітей, ти бачиш світло — і зненацька, навіть не скрикнувши, ти летиш у провалля, падаєш, котишся, розчавлюєш під собою людей, а ті, хто за тобою, розчавлюють тебе, ти бачиш колоски, квіти, листя, гілля дерев і не можеш ухопитися ні за що, ти відчуваєш під собою людей, а на собі коней, ти безпорадно борсаєшся, твої кістки тріщать у темряві під копитами чийогось коня, а чийсь підбор видавлює тобі очі, ти люто гризеш підкови, задихаєшся, несамовито кричиш, корчишся, лежиш на самому споді купи людей та коней і думаєш: "А ще мить тому я був живий!"
Там, де сталося це страхітливе нещастя, тепер стояла мертва тиша.
Улоговина була забита кіньми й вершниками. Жахлива мішанина кінських туш і людських тіл. Трупи лежали врівень з краями яру, а під ними струменіла річка крові.
Нічний бродяга, про якого ми згадали, рився в цій величезній могилі. Він ворушив трупи і роздивлявся їх, ступаючи по кісточки в крові.
Зненацька він зупинився.
За кілька кроків від нього з-під купи людей і коней стриміла рука, освітлена місячним сяйвом.
На одному з пальців блищав золотий перстень…
Мародер присів навкарачки, а коли через мить випростався, персня на тій руці вже не було.

Власне, він не зовсім випростався. Він стояв навколішки, спиною до купи мерців, упершись пальцями в землю і пильно вдивляючись у далечінь. Повадки шакала властиві й деяким людям.
Нарешті він звівся на ноги — і в цю мить відчув, що хтось тримає його ззаду. Він обернувся; пальці мертвого тепер стислися, учепившись за полу його шинелі.
Чесний чоловік перелякався б, але цей тільки посміхнувся.
— Пхе, — сказав він, — та це ж тільки мрець. Як на мене, то краще виходець із того світу, аніж жандарм.
Тим часом пальці ослабли і відпустили шинель.
— Отакої! — здивувався мародер. — То покійник, виходить, живий? Ану подивимось.
Він нахилився знову, розкидав купу, відсунув убік те, що заважало, й через кілька хвилин уже відтягував убік людину, яка не подавала ознак життя. То був кірасир, причому офіцер у досить високому чині — з-під кіраси виглядав позолочений еполет. Каски на ньому не було. Глибока рана від удару шаблею розтинала залите кров'ю обличчя. А проте кістки, мабуть, лишилися цілі, бо, завдяки щасливій випадковості — якщо можна говорити про щасливу випадковість за подібних обставин, — мерці утворили над ним ніби арку, й через те його не роздушило трупами. Очі в нього були заплющені.
На кірасі блищав срібний хрест Почесного легіону.
Мародер зірвав той хрест, і він зник в одній із його бездонних кишень. Після цього він намацав на грудях у офіцера годинник, а під жилетом гаманець. І те, й те він забрав собі.
Поки мародер у такий спосіб подавав першу допомогу непритомному, офіцер розплющив очі.
— Дякую, — сказав він ледь чутним голосом.
Різкі рухи чоловіка, який обмацував його, нічна прохолода й можливість вільно дихати повернули пораненого до тями.
Мародер нічого не відповів. Він насторожився. Здалеку почулося шарудіння кроків — мабуть, то наближався патруль.
— Хто виграв битву? — слабким голосом запитав поранений.
— Англійці, — відповів мародер.
— Пошукайте в моїх кишенях, — сказав офіцер. — Там ви знайдете годинник і гаманець. Візьміть їх собі.
Це вже було зроблено.
Мародер понишпорив у кишенях пораненого і сказав:
— Нема нічого.
— Мене обікрали, — мовив офіцер. — Шкода. Ті речі дісталися б вам.
Кроки патруля наближалися.
- Ідуть, — прошепотів мародер і звівся на ноги.
Офіцер через силу підняв руку і спинив його:
— Ви врятували мені життя. Хто ви такий?
Грабіжник відповів швидко й тихо:
— Я служу у французькій армії, як і ви. Мені треба йти. Якщо мене схоплять, то розстріляють на місці. Я врятував вам життя. Далі виплутуйтеся з халепи самі.
— У якому ви чині?
— Сержант.
— Як ваше прізвище?
— Тенардьє.
— Я не забуду його, — сказав офіцер. — А моє прізвище Понмерсі.
Книга третя

Як Жан Вальжан виконав обіцянку, що її дав мертвій Фантіні

1. Труднощі з водою в Монфермеї

За тих часів, про які ми розповідаємо, Монфермей був звичайним собі селом, хоч там і стояло кілька гарних будинків у стилі минулого сторіччя, що їх можна було впізнати по балконах із крученого заліза та довгих вікнах із маленькими шибками, які на білому тлі зачинених внутрішніх віконниць мінилися всіма відтінками зеленого світла. Люди там жили мирним і безтурботним життям заможних селян. Але Монфермей стояв на узвишші, і з водою в ньому було сутужно.

По неї доводилося ходити досить далеко. Мешканці одного краю села брали воду з лісових ставків; мешканці другого (того, де стоїть церква) — з криниці, що була на схилі пагорба, поблизу дороги на Шель, за чверть години ходу від Монфермея.

Отож надбати воду був нелегкий клопіт для кожної родини в селі. Люди багатші, місцева аристократія, серед них і корчмар Тенардьє, платили по ліару[15] за відро води старому водовозу, який заробляв на цьому близько вісьмох су в день; але цей старий доставляв воду тільки до сьомої вечора влітку, й до п’ятої — взимку, отож коли смеркалося, кожному, хто не запасся водою вдень, доводилося йти по неї самому.

Це було найжахливішим обов’язком для дівчинки, про яку читач, можливо, ще не забув, — для малої Козетти. Як пам’ятаємо, Козетта була корисна для Тенардьє з двох причин: із матері вони брали гроші, а дитину примушували працювати. Тому вони залишили Козетту в себе, навіть коли гроші від матері перестали надходити — ми вже знаємо чому. Вона була їм за дармову служницю, і саме їй доводилося йти по воду, коли вода в домі кінчалася. Жахаючись на саму думку, що її можуть послати до криниці вночі, дівчинка пильно дбала, щоб води в домі ніколи не бракувало.

На святвечір Різдва 1823 року в низькій залі корчми Тенардьє за столом, на якому горіли чотири або п’ять свічок, сиділо кілька возіїв та мандрівних торговців. Ця зала нічим не відрізнялася від зали в будь-якому шинку: столи, олив’яні дзбани, пляшки, пияки, курці; мало світла, багато гамору. Господиня корчми наглядала за вечерею, яка смажилася в печі, де палахкотів яскравий вогонь; сам Тенардьє пив із гостями й розмовляв про політику. Крім політики, за столом точилися й інші балачки на всілякі місцеві теми: про те, з якого винограду виходить краще вино — з перестиглого чи недостиглого; мірошник нарікав на людей, які приносять із зерном насіння трав та камінці, а потім звинувачують його в тому, що борошно погане; косар пояснював співрозмовникові, що молоду траву косити важко, вона гнеться під косою. І таке інше, і таке інше…

Козетта сиділа на своєму звичному місці — під столом, поблизу печі. Вона була в лахмітті, в дерев’яних черевиках на босу ногу. При світлі полум’я дівчинка плела вовняні панчохи для малих дочок Тенардьє. Під стільцями гралося кошеня. Із сусідньої кімнати долинали дзвінкі дитячі голоси: то сміялись та весело теревинили Епоніна й Азельма.

У кутку, біля печі, висіла почеплена на цвях нагайка.

Раз у раз посеред гамору корчми лунав верескливий плач дитини. То кричав малий віком десь років трьох, син Тенардьє. Мати народила й вигодувала його, проте не любила. Коли вереск хлопця ставав надто надокучливим, Тенардьє казав: "Твій син скавучить, піди глянь, чого йому треба". — "Ет! — відповідала жінка. — Остогид він мені". І покинутий десь у темряві малий кричав собі далі.

2. Завершені портрети двох темних осіб

Досі в цій книжці ми дивилися на Тенардьє наче з одного боку. Настав час роздивитися цю подружню пару з усіх боків. Чоловікові не так давно

переступило за п’ятдесят; пані Тенардьє ось-ось мало стукнути сорок. Сорок років для жінки — те саме, що для чоловіка п’ятдесят. Отже, щодо віку між цими двома була повна гармонія.
Читач, можливо, пам’ятає, як уперше з’явилася перед ним корчмарка Тенардьє: здоровенна, русява, червонопика, гладка, м’ясиста, квадратна, недоладна й рухлива. Вона була, як ми тоді сказали, з породи велеток, що вигинаються в ярмаркових балаганах, прив’язавши до кіс величезні камені. Вона сама робила всю домашню роботу: застеляла ліжка, прибирала в кімнатах, прала білизну, готувала їжу. За прислугу в неї була тільки Козетта — мишка на службі в слона. Усе тремтіло від голосу пані Тенардьє: шибки, меблі і люди. Її широке обличчя, всіяне ластовинням, скидалося на друшляк. Вона мала бороду й уміла чудово лаятись. Хвалилася, що одним ударом кулака розбиває горіх. Якби Тенардьє не начиталась романів, завдяки яким іноді ставала манірною, — манірниця під личиною людожерки! — то ніхто й ніколи не вгадав би в ній жінку. Почувши, як вона розмовляє, ви сказали б: "Це жандарм". Помітивши, як вона п’є, ви сказали б: "Це биндюжник". Побачивши, як вона обходиться з Козеттою, ви сказали б: "Це катюга". Коли вона мовчала, з рота в неї стримів зуб.
Тенардьє був худий, блідий, недолугий і миршавий чоловічок, який завжди мав хворобливий вигляд, а почував себе пречудово. Він завжди усміхався — про всяк випадок — і був чемний майже з усіма, навіть із жебраком, якому відмовлявся дати ліар. Він мав погляд куниці й вираз письменника. Він любив випити з возіями — це в нього було ніби кокетування. Ніхто й ніколи не міг споїти його. Він курив велику люльку. Він носив блузу, а під блузою старий чорний костюм. Він вважав себе знавцем літератури й матеріалістом. При будь-якій нагоді любив посилатися на знаменитостей: Вольтера, Реналя,[16] Парні[17] і, хоч як дивно, на святого Августина. Пройдисвіт із нахилом до філософії. Він любив згадувати, що колись служив у війську, і хвалькувато розповідав, як під Ватерлоо, бувши сержантом чи то шостого чи то дев’ятого полку легкої кавалерії, він — сам-один проти цілого ескадрону "гусарів смерті" — затулив своїм тілом від картечі і врятував "тяжко пораненого генерала". З цієї легенди і виникла барвиста вивіска над його корчмою, що її відтоді стали називати "корчмою сержанта Ватерлоо". Він був вільнодумець і бонапартист. У селі ходили чутки, ніби свого часу він учився на священика.
Ми гадаємо, що як він десь і вчився, то хіба в Голландії на корчмаря. Цей витончений пройдисвіт умів бути фламандцем у Фландрії, французом у Парижі, бельгійцем у Брюсселі; він був із тих, хто однаково впевнено почуває себе по обидва боки кордону або фронту під час війни. Ми вже знаємо, в чому знайшло вияв його геройство під Ватерлоо. М’яко кажучи, він трохи перебільшив свої заслуги. Усілякі виверти, викрути й авантюри завжди були його стихією. Отож не дивно, що в ті грізні дні, коли відбулася битва під Ватерлоо, Тенардьє став одним із маркітантів-мародерів, про яких ми вже згадували, і які, продаючи одним, обкрадаючи інших, їхали з усією родиною — з жінкою та дітьми — в якому-небудь кульгавому повозі слідом за військами, скоряючись непомильному інстинкту завжди приєднуватись до переможців. По закінченні цієї кампанії, "призбиравши грошенят", як він висловлювався, Тенардьє відкрив корчму в Монфермеї.
"Трохи грошенят" було добуто з гаманців, виторгувано за годинники, золоті персні та срібні орденські хрести, зібрані на полях, засіяних трупами; тих грошенят і справді виявилося не так багато, отож колишній маркітант не особливо процвітав у новій для себе ролі корчмаря.

Тенардьє мав добре підвішеного язика. Він хотів здаватися чоловіком ученим. Проте, як помітив шкільний учитель, він припускався похибок у вимові. Він зі справжнім шиком складав рахунки на оплату подорожнім, але досвідчене око знаходило там орфографічні помилки. Тенардьє був хитрий, жадібний, ледачий і спритний. Він не гребував своїми служницями, тому його дружина більше їх не тримала. Ця велетка була ревнива. Їй здавалося, що за її худим і зжовклим чоловічком мають ганятися жінки всього світу. Тенардьє був лукавий і стриманий — так би мовити, пройдисвіт поміркованої вдачі, проте він був здатен і на вибухи гніву. А що він ненавидів весь людський рід і належав до тих людей, які постійно мстяться комусь, звинувачуючи оточення за свої невдачі, розчарування, поразки і злигодні, то у хвилини гніву все це клекотіло в нього на губах і бризкало з очей, і тоді він ставав жахливий. Лихо тому, хто потрапляв під його руку в такі хвилини!
Залежно від обставин, Тенардьє був мовчазний або балакучий, проте його гострий розум не дрімав ніколи. Його погляд чимось нагадував погляд моряка, що мружить очі внаслідок звички дивитись у підзорну трубу. Тенардьє був чоловік державного розуму.
Кожен, хто заходив до корчми вперше, казав, побачивши пані Тенардьє: "Ось господар дому". Помилка! Вона не була навіть господинею. І тим, і тим був її чоловік. Вона працювала, він — творив. Він керував усім завдяки якомусь невидимому магнетичному впливу. Одне його слово, іноді навіть знак — і мастодонт підкорявся. Тенардьє був для своєї жінки вищим створінням, ніколи, ніколи не сміла вона й словом заперечити "панові Тенардьє". Ця криклива гора м’яса скорялася одному поруху мізинця свого миршавого деспота.
Пані Тенардьє була жахливим створінням, яке нікого не любило, крім своїх дітей, і нікого не боялося, крім свого чоловіка. Вона стала матір’ю лише тому, що вродилася самицею. Втім, її материнські почуття поширювалися тільки на дівчаток. До хлопчика, як ми вже бачили, вона була байдужісінька.
Ну, а в чоловіка одне було на думці: забагатіти.
Проте забагатіти йому не щастило. Для цього великого таланту бракувало справжнього театру. У Монфермеї Тенардьє розорявся, якщо може розоритися абсолютний нуль. Того самого 1823 року він мав приблизно на тисячу п’ятсот франків невідкладних боргів, і це починало турбувати його.
Але, попри свої невдачі, Тенардьє духом не занепадав і сподівався на краще. Він мав свої теорії щодо корчмарського ремесла, які іноді втовкмачував жінці: "Обов’язок корчмаря, — казав він, — надати і продати подорожньому все, що можна й чого не можна: обід, відпочинок, світло, вогонь, брудні простирадла, обслуговування, блохи, усмішку; злупити з нього гроші за вікно відчинене й за вікно зачинене, за камін, за крісло, за стілець, за табурет, за ослінчик, за пір’я в подушці, за матрац і за оберемок соломи, навіть за мух, яких зловить його собака!"
Поки чоловік міркував і хитрував, пані Тенардьє не замислювалася ні про вчорашній день, ні про завтрашній і жила нинішньою хвилиною.
Такими були ці двоє людей. Козетта зазнавала від них подвійного утиску; її наче водночас розмелювали жорнами і рвали обценьками. Чоловік і жінка мучили її кожне по-своєму: Козетту нещадно били — в цьому була винна жінка; Козетта ходила взимку боса — у цьому був винен чоловік.
Козетта бігала вгору й униз, мила, натирала, шкребла й підмітала, вона надривалась і засапувалась, пересовуючи меблі; мала й худенька, вона виконувала тяжку роботу. І ніякої жалості: люта хазяйка, уїдливий і злий

хазяїн. Корчма Тенардьє була павутиною, в якій билась і тріпотіла нещасна Козетта. Вона скидалася на муху, яка служить павукам…
Бідолашна дитина усе терпіла й мовчала.
Що ж відбувається в цих душах, які щойно покинули Бога, коли на самому світанку життя вони опиняються серед таких людей?
3. Люди вимагають вина, а коні — води
До корчми зайшли ще четверо подорожніх.
Козетта сиділа в сумній задумі. Хоч їй і було всього вісім років, вона вже стільки вистраждала, що, коли замислювалася, то ставала схожою на стареньку бабусю.
Над оком у неї був синець, поставлений хазяйкою, яка тепер час від часу вигукувала: "До чого ж воно бридке зі своїм підбитим оком!"
Козетта думала про те, що надворі ніч, що несподівано довелося наповнити глечики й карафи у кімнатах нових гостей, і що в діжці зовсім не лишилося води.
Трохи втішало її тільки те, що воду в корчмі Тенардьє пили дуже рідко. Спраглих людей тут ніколи не бракувало, але гамувати спрагу вони воліли не водою, а вином. Була одначе мить, коли дівчинка затремтіла: Тенардьє підняла кришку каструлі, яка булькотіла на плиті, потім схопила склянку і швиденько підійшла до діжки. Вона відкрутила кран, а Козетта підвела голову й пильно стежила за кожним її рухом. З крана потекла тонесенька цівка, що наповнила склянку тільки до половини.
— Отакої! — сказала господиня. — Нема води. — На мить вона замовкла, а дівчинка зачаїла подих. — Ет, — озвалася Тенардьє, дивлячись на склянку, — вистачить і цієї.
Козетта знову заходилася біля свого діла, але ще добру чверть години серце полохко калатало у неї в грудях.
Вона рахувала хвилини, які минали дуже повільно, й палко жадала, щоб скоріше настав завтрашній ранок.
Іноді хтось із пияків визирав на вулицю і вигукував: "Темно, хоч у око стрель!" Або: "В такій пітьмі навіть кіт заблукає!" І Козетта тремтіла.
Раптом до корчми увійшов один із мандрівних торговців, що ночували в заїзді, і сердитим голосом сказав:
— Моєму коневі не дали пити.
— Дали, дали! — відгукнулася Тенардьє.
— А я кажу, що не дали, хазяйко, — заперечив торговець.
Козетта вибралася з-під столу.
— Так-так, пане, вашого коня напоєно! — сказала вона. — Він випив відро, повне відро води, я сама носила йому пити.
Це була неправда. Козетта збрехала.
— Гляньте-но, завбільшки з кулак, а бреше й не змигне! — вигукнув торговець. — Я тобі кажу, що мій кінь не напоєний, мале стерво! Коли він хоче пити, то форкає — я давно знаю його повадки!
— Ні, я напувала його, — вперто торочила Козетта хрипким і ледь чутним від розпачу голосом.
— Годі! — відрубав торговець. — Дайте моєму коневі пити, і кінчаймо ці пусті балачки.
Козетта шмигнула під стіл.
— Що правда, то правда, — погодилася Тенардьє. — Якщо скотину не напоєно, слід її напоїти.
Вона оглянулася навколо.
— Куди ж поділася друга скотина?
Хазяйка нахилилась і побачила, що Козетта забилася під протилежний край столу, майже під самі ноги пияків.

— Ану вилазь! — крикнула Тенардьє.
Козетта вилізла з-під столу.
— Панночко щеня, іди напій коня! — звеліла хазяйка.
— Але ж води немає, пані, — ледь чутно мовила Козетта.
— То йди принеси! — І Тенардьє навстіж розчинила двері на вулицю.
Козетта похнюпила голову й пішла взяти в кутку біля печі порожнє відро. Те відро було більше від неї самої, вона могла б сховатись у ньому.
Тенардьє повернулася до плити й зачерпнула дерев'яною ложкою з каструлі. Вона покуштувала страву й пробурчала:
— У криниці води вистачить. Мабуть, дарма я не процідила цибульний відвар.
Вона понишпорила в шухляді, де впереміш лежали дрібні гроші, перець та часник, і сказала:
— Держи, жабо. Ось тобі п'ятнадцять су. Коли повертатимешся, візьми в пекарні велику хлібину.
Козетта мовчки взяла монету й поклала у велику кишеню на своєму фартушку. І застигла з відром у руці, дивлячись на відчинені двері. Здавалося, дитина чекала, що хтось прийде їй на допомогу.
— Ану, марш! — крикнула Тенардьє.
Козетта вийшла. Двері зачинились за нею.

4. На сцені з'являється лялька

З нагоди Різдва група мандрівних торговців поставила свої рундуки біля церкви й по вулиці Пекарській, де була корчма Тенардьє. А що незабаром жителі Монфермея мали йти на всенічну, всі рундуки були яскраво освітлені свічками в паперових лійках — "чарівне видовище", за словами шкільного вчителя, який того вечора сидів у корчмі Тенардьє. Зате в небі не сяяла жодна зірка.
У цій крамниці, яка стояла навпроти корчми Тенардьє, продавали дитячі іграшки. Усе в ній блищало сухозліткою, скляними бусинками та чудовими виробами з жерсті. У вітрині на тлі білих серветок крамар поставив величезну ляльку футів два заввишки, в рожевій шовковій сукні, зі справжнім волоссям і емалевими очима. Із самого ранку це чудо стояло на вітрині, викликаючи захват усіх перехожих віком до десяти років, проте в Монфермеї не знайшлося жодної настільки багатої або марнотратної матері, яка подарувала б ту ляльку своїй дитині. Епоніна й Азельма милувалися нею годинами, та й Козетта осмілювалася нишком позирати на те диво.
Навіть коли Козетта вийшла на вулицю з відром у руці, сумна й пригнічена, вона не змогла втриматися, щоб не глянути на чудесну ляльку, на "даму" — так вона називала її. Бідолашна дитина спинилася як укопана. Невеличка крамниця видавалася їй казковим палацом, а лялька — чарівним видінням. То були радощі, розкіш і щастя, які сяяли перед очима бідолашної дитини, загрузлої в похмурій і холодній нужді. З наївною й сумною мудрістю дитинства Козетта усвідомлювала, яке провалля відокремлює її від цієї ляльки. Напевне, тільки королева або принцеса могла б дозволити собі отаке чудо. Козетта милувалася прегарною рожевою сукнею, гладенько причесаним волоссям і думала: "Яка вона, мабуть, щаслива, ця лялька!" Очі дитини не могли відірватися від казкової крамнички. Що довше вона дивилась, то дужче була засліплена, їй здавалося, вона бачить рай. За великою лялькою виднілися менші — вони були для Козетти феями й духами. Крамар, що ходив у глибині крамнички, уявлявся їй самим Господом Богом.
У своєму захваті Козетта забула про все, навіть про те, куди її послано. Зненацька грубий голос хазяйки повернув дівчинку до реальності.
— Ти й досі тут, ледацюго? Ось я тобі покажу! Ви тільки гляньте на неї! Чого їй там треба? Іди, погань, куди тебе послано — і то швидше! —

кричала Тенардьє, яка мимохідь виглянула на вулицю й побачила застиглу в захваті Козетту.
Козетта схопила відро і чимдуж кинулася геть.
5. Дівчинка сама-одна
Корчма Тенардьє стояла з того краю села, де церква, тож Козетті треба було йти по воду до лісової криниці.
Більш вона не заглядалась на жодну вітрину. Поки вона йшла Пекарською вулицею та побіля церкви, ятки освітлювали їй дорогу, але незабаром остання з них лишилася позаду. Бідолашна дитина опинилася в темряві й потонула в ній. Від страху Козетта почала брязкотіти дужкою відра — так їй здавалося, що вона не зовсім одна.
Що далі вона йшла, то чорнішою ставала пітьма. Людей на вулицях не було. Козетті стрілася тільки одна жінка, яка обернулася їй услід і пробурмотіла крізь зуби:
— Куди воно йде, отаке мале? Чортеня то якесь, чи що?
І тут жінка впізнала Козетту.
— А, так це Жайворонок! — вигукнула вона.
Отак Козетта пройшла крізь лабіринт покручених, безлюдних вулиць і дісталася до околиці села. Поки дівчинка бачила навколо будинки чи бодай мури або паркани, вона йшла досить сміливо. Коли-не-коли крізь щілину віконниці зблискував вогник свічки, вона знала, що там люди, і це заспокоювало її. Та хода Козетти робилася все повільнішою, а проминувши останній будинок, вона зупинилася. Їй нелегко було залишити позаду останню освітлену ятку; ну а вийти за село і взагалі здалося неможливим. Вона поставила відро на землю, занурила пальці у волосся і стала шкрябати собі голову — так роблять діти, коли вони чимось дуже налякані, і їх опановує нерішучість. Перед нею чорніла ніч. Дитина в розпачі втупилась у цю пітьму, в якій не було людей, у якій причаїлися люті звірі, а може, й привиди. Раптом вона виразно почула, як шелестять у траві звірі, й чітко розгледіла привидів, що сновигали між деревами. Тоді дівчинка схопила відро, страх додав їй сміливості: "Я скажу, що води в криниці не було!" І Козетта рішуче повернула назад, у Монфермей.
Та не ступила вона й сотні кроків, як зупинилась і знову стала шкрябати собі голову. Тепер вона виразно бачила свою господиню — жахливу мегеру з пащею гієни і палахкотючими від люті очима. Козетта жалібно подивилась перед собою, потім — назад. Що робити? Куди йти? Попереду — жахлива примара пані Тенардьє; позаду — всі нічні й лісові жахіття. І страшнішою дитині видалася Тенардьє. Козетта обернулась і побігла в напрямку криниці. Бігцем вона проминула останній будинок, бігцем заглибилась у ліс, уже не дивлячись навколо себе і нічого не слухаючи. Їй перехопило дух, але вона не спинилась і тупо бігла й бігла вперед.
Вона бігла, тамуючи в собі плач.
Тихо шелестів оповитий темрявою ліс. Козетта більш нічого не думала, нічого не бачила. Неозора ніч обступила дитину з усіх боків, чорнота поглинула порошинку.
Від узлісся до криниці було сім-вісім хвилин ходу. Козетта добре знала дорогу, адже вона часто ходила сюди вдень. Дивно, але й уночі дитина не заблудилася. Вона йшла, скоряючись тільки інстинкту, не дивилась ні праворуч, ні ліворуч зі страху побачити щось жахливе в гіллі або в чагарнику. Так Козетта дійшла до криниці.
То була вузька заглибина, вирита водою в глинястому ґрунті, обкладена великими замшілими каменями. Звідти з тихим дзюркотом витікав струмочок. Козетта не стала навіть переводити дух. Було зовсім темно, але дівчинка звикла ходити до цієї криниці. Лівою рукою вона намацала в пітьмі молодий

дубок, нахилений над джерелом, ухопилася за гілку, нагнулась і занурила відро у воду. Проте Козетта не помітила, що коли вона нахилилася, монета в п’ятнадцять су вислизнула з кишені її фартуха й упала в криницю.
Щоб набрати повне відро води, дитині довелося витратити останні сили. Козетта хотіла б якомога швидше піти звідси, але не могла. Вона безпорадно присіла навпочіпки на траву й заплющила очі. Потім розплющила їх, сама не знаючи навіщо.
Поруч неї розхвильована вода брижилася кільцями, схожими на білих вогняних змій. Угорі клубочилося великими чорними хмарами небо. Здавалося, трагічна маска темряви схилилася над цією дитиною.
У безмежній далечині сяяв Юпітер. Дитина злякано дивилася на цю велику зірку, якої вона не знала і яка навіювала їй страх. Планета о тій порі висіла низько над обрієм, і крізь товстий шар туману світилася жахливим червоним відблиском. Вона здавалася палахкотючою раною.
З рівнини налітав холодний вітер. Ліс стояв темний, не шелестіло в ньому листя, дерева не огортав м’який присмерк, як то буває влітку. Погрозливо стриміли товсті сучки. Ріденькі потворні кущі шаруділи на галявинах. Високі трави ворушилися під вітром, наче вугрі. Пагінці ожини витягувалися, немов довгі руки з гострими пазурами. Кілька гнаних вітром сухих кущиків вересу, здавалося, втікали від якогось страхіття. Похмура пустка оточувала дитину з усіх боків.
Не усвідомлюючи своїх відчуттів, Козетта тремтіла перед незглибимою чорнотою природи. Її мучив навіть не страх, а щось жахливіше. Лютий холод проникав у саме серце. Очі в дівчинки дивно заблищали, і їй раптом здалося, що завтра вночі вона не зможе утриматися, щоб знову не повернутись сюди.
Прагнучи вийти з цього дивного стану, якого Козетта не розуміла, але який лякав її, вона підсвідомо почала рахувати вголос: "Один, два, три…" Дійшовши до десятьох, вона почала спочатку. Це допомогло їй отямитись. Дівчинка відчула, як у неї мерзнуть мокрі руки, і звелась на ноги. Її знову опанував страх — страх цілком природний і неподоланний. Вона мала тепер одну тільки думку — втікати. Утікати щодуху — через ліс, через поля, утікати до будинків, до освітлених вікон. Але тут її погляд упав на відро. І такий жах навіювала Козетті Тенардьє, що дитина не зважилася втекти без відра. Схопившись обома руками за дужку, вона насилу його підняла.
Так Козетта пройшла з десяток кроків, але відро було повне й важке, і їй довелось опустити його на землю. Перевівши дух, вона вхопилася за дужку й цього разу пройшла трохи більше. Але мусила зупинитися. Перепочивши кілька секунд, дівчинка рушила далі. Вона йшла, згорбившись і опустивши голову, як старенька бабуся; важке відро витягувало худенькі руки; залізна дужка боляче врізалася в мокрі долоньки; знову й знову доводилося Козетті зупинятись, і щоразу, як вона опускала відро на землю, холодна вода хлюпала їй на голі ноги. Усе це відбувалося в гущавині лісу, зимової ночі; ніхто не бачив, як мучиться бідолашна дитина. Один Бог дивився з неба на те сумне видовище.
Бачила все це і Козеттина мати — на жаль!
Бо у світі відбуваються такі речі, які змушують мертвих пробуджуватися в могилах.
Козетта дихала з важким хрипом; ридання здавлювали їй горло, але дівчинка не зважувалася заплакати — так вона боялася пані Тенардьє навіть на відстані. Нещасній дитині завжди уявлялося, що хазяйка поруч.
Але йдучи дуже повільно й раз у раз зупиняючись, дівчинка мало просувалася вперед. Козетта була в розпачі, думаючи про те, що дорога до

Монфермея забере в неї не менше години, і хазяйка знову поб’є її. Ця тривога домішувалася до страху від того, що вона сама-одна в темному лісі. Козетта падала з ніг від утоми. Дійшовши до старого каштана, який вона добре знала, дівчинка спинилася трохи надовше, щоб зібратися на силі, потім ухопилася за дужку відра й мужньо рушила вперед. Але водночас бідолашна дитина не змогла стриматись і простогнала в розпачі: "О Боже! О Боже мій!"
У цю мить Козетта відчула, що відро раптом зробилося дуже легким. Чиясь рука, яка здалася їй величезною, вхопилася за дужку. Дівчинка підвела голову і побачила поруч себе високу чорну постать. То був чоловік, що нечутно наздогнав її в темряві й, не кажучи й слова, взявся за дужку відра.
У всіх випадках життя людина чує голос інстинкту. Козетта зовсім не злякалася.
6. З цього розділу читач довідається, що Довбня, можливо, не був позбавлений проникливості
Того самого надвечір’я напередодні Різдва 1823 року один чоловік досить довго прогулювався в найбезлюдніших місцях Госпітального бульвару в Парижі. Здавалося, він шукає собі помешкання, й приваблювали його найскромніші будинки цієї трущобної околиці передмістя Сен-Марсо.
Далі ми побачимо, що цей чоловік і справді винайняв собі кімнату в тому усамітненому кварталі.
Одягнений він був досить бідно, проте з бездоганною охайністю: зношений рединготіз жовтого, відтінку охри, сукна, старомодна камізелька із кишенями, короткі чорні штани, протерті на колінах до сірого кольору, на голові — круглий капелюх, дуже старий і добре вичищений, на ногах — чорні вовняні панчохи і грубі черевики з мідними пряжками. Дивлячись на його біле волосся, зморшкувате чоло, бляклі губи, на обличчя, позначене розчаруванням і втомою від життя, йому можна було дати шістдесят років. Але по впевненій, хоч і неквапній ході, по силі, яка проступала в кожному русі, йому дали б не більше, ніж п’ятдесят. Вираз його обличчя був суворий і водночас смиренний, зморшки зовсім не спотворювали чола, очі дивилися з похмурим спокоєм. У лівій руці він тримав обв’язаний хустиною згорток, правою спирався на грубу палицю, певне, висмикнуту з якогось тину. Її було старанно обстругано, і вона мала досить пристойний вигляд. То був кий, що здавався ціпком.
На тому бульварі небагато перехожих, а надто взимку. Але чоловік, про якого йдеться, радше уникав їх, ніж прагнув зустріти.
Було чверть на п’яту, тобто вже смеркло, коли незнайомець проходив повз театр біля Сен-Мартенської брами, де того вечора давали "Двох каторжників". Освітлена ліхтарями афіша, либонь, привернула його увагу, бо хоч ішов він швидко, проте зупинився, щоб прочитати її. Через мить він уже завернув у тупик Планшет, де зайшов у заїзд "Олив’яний таріль" — за тих часів там продавали квитки на диліжанс до Ланьї. Цей диліжанс відходив о пів на п’яту. Коні вже були запряжені, й пасажири підіймалися по залізній драбинці у високий двоколісний екіпаж.
— У вас є місце? — запитав незнайомець.
— Тільки одне, поруч зі мною, на передку, — відповів кучер.
— Я беру його.
— То сідайте.
Перш ніж від’їхати, кучер окинув поглядом скромне вбрання пасажира і зажадав плату наперед.
— Вам до самого Ланьї? — запитав кучер.
— Так, — відповів пасажир і оплатив проїзд до кінця.

Диліжанс рушив. Коли проминули міську заставу, кучер спробував почати розмову, але пасажир відповідав лише "так" або "ні". Тоді кучер став насвистувати та лаяти коней.
О шостій вечора в'їхали в Шель. Перед заїздом, який містився у старих будівлях королівського абатства, кучер зупинив коней, щоб дати їм передихнути.
— Я зійду тут, — сказав пасажир.
Він узяв свій згорток і палицю, зіскочив із диліжанса й через мить зник. До заїзду він не зайшов.
Коли за кілька хвилин диліжанс покотив далі, до Ланьї, недавнього пасажира не виявилося й на шляху.
Кучер обернувся до тих, які сиділи в екіпажі.
— Цей чоловік не тутешній, — сказав він, — бо я не знаю його. Вигляд у нього такий, наче він не має жодного су, а тим часом на гроші він не скупує; оплатив проїзд до Ланьї, хоч їхав тільки до Шеля. Надворі ніч, усі двері зачинені, до заїзду він не увійшов, а ніде його не видно. Не інакше, як крізь землю провалився.
Незнайомець крізь землю не провалився, він просто швидко пішов шляхом, але поблизу церкви звернув на путівець до Монфермея, як людина, добре обізнана з місцевістю. Певно, він був тут не вперше.
Там, де путівець перетинає давня, обсаджена деревами дорога, яка веде від Ганьї до Ланьї, незнайомець почув голоси перехожих. Він причаївся в придорожньому рівчаку і зачекав, поки ті люди пройдуть. А втім, у такій пересторозі не було потреби, бо, як ми вже згадували, стояла чорна груднева ніч. У небі блимали хіба дві або три зірки.
Саме від того місця починається підйом на пагорб. Але незнайомець не пішов далі путівцем до Монфермея; він звернув праворуч і через поле подався сягнистою ходою до лісу.
Увійшовши в ліс, він уповільнив кроки і став придивлятися до дерев, так ніби шукав таємну, відому йому одному стежку. Була мить, коли він, здавалося, збився з дороги і став у нерішучості. Нарешті, просуваючись отак навпомацки, він вийшов на галявину, посеред якої лежала купа великого каміння, що біліло в темряві. Незнайомець підійшов до тієї купи й уважно оглянув її. За кілька кроків від неї стояло товсте, вкрите наростами дерево. Незнайомець підійшов до нього й провів рукою по корі, наче рахував ті нарости на стовбурі.
Навпроти дерева — то був ясен — стояв каштан, на стовбурі якого був прибитий клапоть цинкової бляхи, що затуляв місце, де облупилась кора. Незнайомець звівся навшпиньки і помацав ту цинкову латку.
Потім він потоптався між деревом і купою каміння, ніби хотів з'ясувати, чи не перекопували тут недавно землю.
Після цього незнайомець розглянувся навкруги і рушив просто через ліс. Саме він і зустрів у лісі Козетту.
Ідучи крізь кущі в напрямку Монфермея, він помітив маленьку тінь, яка повільно сунула вперед, стогнучи і раз у раз опускаючи свою ношу на землю. Незнайомець підійшов ближче і розгледів, що то мала дівчинка, яка тягне величезне відро з водою. Він наздогнав її й мовчки взявся за дужку відра.
7. Козетта в темряві поруч із незнайомцем
Ми вже згадували, що Козетта не злякалася.
Незнайомець заговорив до неї. Він сказав серйозним і тихим голосом:
— Дитино, твоя ноша заважка для тебе.
Козетта підвела голову й відповіла:
— Так, добродію.

— Пусти-но, — сказав незнайомець. — Я понесу сам.
Козетта пустила дужку відра. Тепер вони йшли поруч.
— Воно таки справді важке, — пробурмотів незнайомець крізь зуби. А тоді запитав: — Скільки ж тобі років, дитино?
— Вісім, добродію.
- І здалеку ти йдеш?
— Від лісової криниці.
— А чи далеко ще тобі йти?
— Чверть години, не менше.
Після короткої мовчанки незнайомець запитав:
— То в тебе немає матері?
— Я не знаю, — відповіла дівчинка.
Перш ніж незнайомець устиг озватися, вона додала:
— Мабуть, таки нема. У інших є матері. А в мене нема.
І, помовчавши, сказала:
— Я думаю, її ніколи в мене й не було.
Незнайомець зупинився, поставив відро на землю й поклав руки на плечі дівчинки, силкуючись розгледіти її обличчя в темряві.
Худе й нещасне личко Козетти невиразно вимальовувалось у тьмяному світлі рідких зірок.
— Як тебе звати?
— Козетта.
Незнайомець здригнувся, наче його вдарило електрикою. Він подивився на дівчинку ще, потім зняв долоні з її плечей, узяв відро й рушив далі.
— Ти де живеш, дитино? — через хвилину запитав він.
— У Монфермеї, якщо ви чули.
— Це ми туди йдемо?
— Так, добродію.
Він знову помовчав, тоді провадив:
— Хто ж послав тебе о цій порі в ліс по воду?
— Пані Тенардьє.
Незнайомець запитав удавано байдужим голосом, у якому, проте, бриніли нотки дивного хвилювання:
- І хто вона така, ця пані Тенардьє?
— Моя хазяйка, — відповіла дівчинка. — Вона держить заїзд.
— Заїзд? — перепитав чоловік. — Ти знаєш, я хотів би переночувати в ньому. Проведи мене.
— А ми якраз туди прямуємо, — сказала дівчинка.
Незнайомець ішов досить швидко. Козетта не відставала. Вона більше не відчувала втоми. Час від часу вона дивилась на свого супутника з невимовною довірою в погляді. Її опанувало якесь незнане почуття радості й надії.
Збігло кілька хвилин. Незнайомець заговорив знову:
— А хіба в пані Тенардьє нема служниці?
— Нема, добродію.
— То ти в неї одна?
— Так, добродію.
Після короткої мовчанки Козетта сказала:
— Правда, у неї є ще дві дівчинки.
— Які дві дівчинки?
— Поніна й Зельма.
Так Козетта спростила романтичні ймення дочок Тенардьє.
- І хто вони, ті Поніна й Зельма?
— Це панночки Тенардьє. Ну, дочки пані Тенардьє.

– І що ж вони роблять, ті двоє дівчаток?
— О! — сказала дитина. — У них чудові ляльки, гарні іграшки. Їм є що робити. Вони граються, розважаються.
— Цілісінький день?
— Так, добродію.
— А ти?
— А я працюю.
— Цілісінький день?
Дівчинка глянула на нього своїми великими очима, в яких блищала сльоза, невидима в темряві, й тихо відповіла:
— Так, добродію.
Трохи помовчавши, вона додала:
– Іноді, коли я раніш управлюся з роботою, мені теж дозволяють поґратися.
— Як же ти граєшся?
— Як можу. Мені не заважають. Але іграшок у мене мало. Поніна й Зельма не хочуть, щоб я гралася їхніми ляльками. У мене є тільки свинцева шабелька, отака завбільшки.
І дівчинка показала на свій мізинець.
— А вона щось ріже?
— Так, добродію. Я ріжу нею салату і стинаю голови мухам.
Вони увійшли в село. Козетта повела незнайомця вулицями. Вони проминули пекарню, але дівчинка не згадала про хлібину, яку їй доручили купити. Супутник перестав розпитувати її й похмуро мовчав. Коли пройшли повз церкву, незнайомець, побачивши поставлені просто на вулиці ятки, запитав:
— Тут ярмарок чи що?
— Ні, добродію, це Різдво, — відповіла Козетта.
Коли підійшли до церкви, Козетта боязко торкнулась його руки:
— Добродію…
— Що, дитино?
— Ми вже близько від дому…
— От і гаразд.
— Тепер я сама понесу відро.
— Навіщо?
— Хазяйка мене поб’є, коли побачить, що я давала комусь нести його.
Незнайомець віддав дівчинці відро. Через хвилину вони вже стояли перед дверима корчми.
8. Яка прикрість, коли надаєш притулок біднякові, що може виявитись багатієм
Козетта не втрималася, щоб не кинути погляд на велику ляльку, яка досі стояла на вітрині крамнички іграшок, потім вона постукала. Відчинила пані Тенардьє зі свічкою в руці.
— А, це ти, волоцюжко! Боже праведний, куди ж ти пропала? Чи я гуляти тебе послала, ледащо?
— Пані, — сказала Козетта, вся затремтівши. — Оцей-от добродій шукає собі притулку на ніч.
Тенардьє миттю змінила свій лютий вираз на приязну гримасу, — таке перетворення властиве всім корчмарям, — і жадібним поглядом окинула новоприбулого.
— Це ви, добродію? — спитала вона.
— Так, пані, — відповів незнайомець, підносячи руку до капелюха.
Багаті подорожні не бувають такими чемними.
Цей жест незнайомця і побіжний огляд його одежі та багажу призвели до того, що приязна гримаса зійшла з обличчя пані Тенардьє. Вона сухо кинула:

— Заходьте, приятелю.
"Приятель" увійшов. Пані Тенардьє оглянула його вдруге, особливо придивляючись до зношеного рединготa і трохи пом'ятого капелюха. Потім, кивнувши головою в бік незнайомця, вона наморщила носа й кинула запитливий погляд на чоловіка, який усе ще пив із возіями. Чоловік підняв указівного пальця і закопилив губу, що в подібних випадках означає: жебрак жебраком. Тоді корчмарка вигукнула:
— Ох, чоловіче добрий, мені дуже прикро, але в нас немає вільної кімнати!
— Покладіть мене, де хочете, — сказав незнайомець. — На горищі або в стайні. Я заплачу як за окрему кімнату.
— Сорок су.
— Гаразд, сорок су.
— Ласкаво просимо.
— Сорок су! — стиха вигукнув один возій. — Та ж кімната коштує двадцять су.
— Для нього — сорок, — так само тихо відповіла корчмарка. — Я не пускаю жебраків за меншу плату.
— Це справедливо, — лагідно докинув її чоловік. — Даючи притулок таким людям, ми шкодимо добрій славі нашого закладу.
Тим часом незнайомець, поклавши на лаву свій згорток і палицю, сів за стіл, на який Козетта поквапилася поставити пляшку вина та склянку. Торговець, який вимагав води для коня, сам пішов напувати його. Козетта вмостилася на своє місце під кухонним столом і знову заходилася плести. Незнайомець налив собі вина і, ледь пригубивши зі склянки, з дивним виразом став розглядати дівчинку.
Козетта була негарна. Якби їй жилося щасливо, вона, може, здавалася б вродливішою. Бліда й худенька, дівча здавалося, мало, не більше як шість років, хоч їй було вже вісім. Її великі очі запали й потьмяніли від постійного плачу. Кутики рота вигнулись у гіркій гримасі, як ото буває у засуджених на смерть або в безнадійно хворих. У відблисках полум'я з печі випнуті кістки дитини справляли жахливе враження. Козетта вічно тремтіла від холоду, тому завжди сиділа зі стуленими коліньми. На ній було жалюгідне лахміття. Крізь дірки в подертому платтячку виглядало голе тіло, посмуговане синцями побоїв. Тонкі голі ноги почервоніли від холоду. На худі ключиці не можна було дивитися без сліз. Увесь вигляд цієї дитини і навіть її хода, рухи, зляканий голосок, що уривався мовчанкою, — усе це висловлювало й передавало одне тільки почуття: страх.
Страх пригнічував і душив Козетту. Він змушував її притискати лікті до стегон, ховати п'яти під себе, займати якомога менше місця, затамовувати подих. Страх проявлявся в кожному русі дівчинки, він зачаївся в глибині її зіниць.
Цей страх був такий сильний, що, прийшовши мокра, Козетта не зважилася обсушитись біля вогню і мовчки всілася за свою роботу.
Чоловік у жовтому рединготі не зводив із Козетти очей.
Раптом Тенардьє вигукнула:
— А де ж хлібина?
Козетта, як і щоразу, коли хазяйка підвищувала голос, хутко вискочила з-під столу.
Вона зовсім забула про ту хлібину і тепер удалася до засобу, до якого завжди вдаються перелякані діти. Вона збрехала:
— Пекарня була зачинена, пані.
— Треба було постукати.
— Я стукала.
– І що?

— Ніхто не відчинив.
— Завтра я з'ясую, чи це правда, — мовила корчмарка, — і якщо ти збрехала, ти в мене потанцюєш. А поки що віддай-но мені п'ятнадцять су.
Козетта сунула руку в кишеню фартуха і вся позеленіла. Монети там не було.
— Ти що, оглухла? — крикнула хазяйка.
Козетта вивернула кишеню — порожньо. Куди поділася монета? Бідолашна дитина не могла здобутися на слово. Вона закам'яніла.
— То ти загубила мої п'ятнадцять су? — рикнула Тенардьє. — Чи, може, вкрала?
І простягла руку до нагайки, яка висіла біля комина.
Цей погрозливий рух вернув Козетті мову, й вона закричала:
— Не бийте мене, пані! Не бийте! Я більш не буду!
Тенардьє зняла нагайку.
Тим часом чоловік у жовтому рединготі понишпорив у кишені камізельки. Інші подорожні пили собі або грали в карти, й ніхто цього не помітив. Козетта злякано забилась у куток біля печі. Хазяйка підняла руку з нагайкою.
— Пробачте, пані, — сказав чоловік у жовтому рединготі, — але я щойно бачив, як у цієї дівчинки щось випало з кишені фартуха. Ви кажете, там була монета?
Він нахилився і вдав, ніби шукає якусь річ на підлозі.
— Ага, ось вона, — сказав гість випростуючись.
І подав пані Тенардьє срібну монету.
— Так, це вона, — сказала корчмарка.
То була інша монета, вартістю в двадцять су, але Тенардьє тільки вигадала на цьому. Вона вкинула монету до кишені, люто глипнула на дівчинку і просичала:
— Гляди мені, більш я такого не потерплю!
Козетта повернулася "до своєї нори", як казала пані Тенардьє, і в її великих очах, що дивились на незнайомця, промайнув якийсь новий вираз. То був іще тільки вираз наївного подиву, але з домішкою розгубленості й довіри.
— Вечеряти будете? — спитала Тенардьє в подорожнього.
Той не відповів. Здавалося, він поринув у глибоку задуму.
— Що це за чоловік? — пробурмотіла корчмарка крізь зуби. — Певно, якийсь жалюгідний злидень. Не має зайвого су, щоб повечеряти. Чи він бодай заплатить мені за нічліг? Добре хоч, що не поцупив монету, яка лежала на підлозі.
Тут відчинилися двері, й увійшли Епоніна та Азельма.
То були справді гарненькі дівчатка, одна з русявими кісками, друга — з довгими чорними косами, які спадали на спину, обидві жваві, чистенькі, повні, свіжі й здорові; на них любо було дивитися. Вбрані тепло, але з вишуканою кокетливістю, ці двоє діток наче випромінювали світло. Вони здавалися двома маленькими королівнами. Коли вони увійшли, Тенардьє ніжно пробуркотіла:
— Ага, ось і ви, мої голуб'ята!
Вона посадила собі на коліна одну, потім другу, погладила кожну по голівці, розправила їм стрічечки в косах.
— Ну, хіба не лялечки! — вигукнула вона.
Дівчатка посідали неподалік вогню. У них була лялька, яку вони крутили в руках і гойдали на колінах, весело щебечучи. Коли-не-коли Козетта підводила очі від свого плетіння і з гірким сумом у погляді дивилась, як вони граються.

Епоніна й Азельма не звертали уваги на Козетту. Вона була для них наче домашній собака.
Лялька сестер Тенардьє була блякла, стара й потріскана, але Козетті вона здавалась чудовою. Адже бідолашна дитина ніколи не мала своєї ляльки. Наразі хазяйка помітила, що Козетта, замість плести, дивиться, як граються її діти.
— Ах ти, ледащо! — вигукнула вона. — Це так ти в мене працюєш? Ось я допоможу тобі нагайкою.
Незнайомець, не підводячись зі свого стільця, обернувся до господині заїзду.
— Пані, ну що тут такого? — сказав він, усміхаючись майже боязко. — Дозвольте й цій дитині пограти.
Якби таке сказав подорожній, котрий з'їв за вечерею шмат баранини і випив дві пляшки вина, його слова було б сприйнято як наказ. Але Тенардьє не збиралася зважати на побажання чоловіка в продавленому капелюсі й потертому рединготі.
— Вона повинна працювати, бо я даю їй їсти! Я не збираюся годувати її задурно, — сердито відповіла корчмарка.
— А що вона робить? — спитав незнайомець тим лагідним голосом, який так дивно суперечив його жебрацькому вбранню і плечам вантажника.
— Вона плете панчохи. Панчохи моїм дівчаткам, яким зараз нема в чому ходити, — зволила відповісти пані Тенардьє.
Незнайомець подивився на почервонілі від холоду босі ноги Козетти.
— Коли вона має закінчити цю пару панчіх? — запитав він.
— Таке ледащо просидить над ними ще днів три-чотири.
- І скільки коштуватимуть панчохи, коли вона їх сплете?
Тенардьє кинула на гостя зневажливий погляд:
— Не менше як тридцять су.
— То ви продали б їх за п'ять франків?[18] — запитав подорожній.
— Оце так! — вигукнув, зареготавши, возій, який дослухався до розмови. — Аж п'ять франків — хай йому всячина! Цілих п'ять монет — щоб я пропав!
Хазяїн корчми визнав за потрібне втрутитись до розмови.
— Так, добродію, якщо у вас виникла така забаганка, ми віддамо вам панчохи за п'ять франків. Ми ні в чому не відмовляємо своїм постояльцям.
— Але гроші на стіл! — рішуче заявила Тенардьє.
— Я купую цю пару панчіх, — відповів подорожній.
Він дістав із кишені п'ятифранкову монету й поклав на стіл. Потім обернувся до Козетти.
— Тепер твоя робота належить мені. Грайся, дитино.
Возій так схвилювався, побачивши п'ятифранковик, аж відірвався від своєї склянки й прибіг подивитися.
— Ти гля! — вигукнув він, роздивляючись монету. — Справжнісінька! Не фальшива!
Тенардьє підійшов і мовчки вкинув гроші собі в кишеню.
Хазяйка німувала, кусаючи губи від люті.
Тим часом Козетта тремтіла зі страху. Вона зважилася запитати:
— Пані, це правда? Мені можна гратися?
— Грайся! — сказала Тенардьє жорстким голосом.
— Дякую, пані, — відповіла Козетта.
І тимчасом як уста зверталися до хазяйки, вся її маленька душа дякувала незнайомцеві.
Корчмар знову сів пити. Жінка прошепотіла йому на вухо:
— Хто він може бути, той жовтий чоловік?

— Мені доводилося бачити мільйонерів, які носили такі рединготи, — поблажливо відповів Тенардьє.
Козетта відклала плетіння, одначе не покинула свого місця — вона завжди намагалася ворушитись якомога менше — й дістала з коробки, що стояла біля неї, якісь старі клапті та свинцеву шабельку.
Епоніна й Азельма не звертали жодної уваги на те, що відбувалося довкола. Вони щойно завершили дуже важливе діло: зловили кошеня. Покинувши ляльку, Епоніна, старша з двох сестер, заходилася сповивати кошеня в червоні та сині клаптики, хоч воно нявкало та випручувалось. Роблячи цю непросту справу, дівчинка белькотіла своїм милим дитячим голоском, звертаючись до сестри:
— Глянь, сестричко, ця лялька краща, ніж ота, що ми гралися. Вона ворушиться, нявкає, вона тепла. Нумо ґратися з нею! Це буде моя доня. Я буду дамою. Я прийду до тебе, й ти подивишся на мою доню. Потім ти побачиш, що в неї вуса, і дуже здивуєшся. А тоді побачиш, що в неї вуха та хвіст, і ще більше здивуєшся. Ти скажеш мені: "О Боже!" А я тобі відповім: "Так, пані, це моя доня. Тепер усі дівчатка такі".
Азельма в захваті слухала Епоніну.
Тим часом пияки завели непристойної пісні, від якої самі реготали, аж стеля двигтіла. Тенардьє заохочував їх і співав та реготав разом із ними. Як ото пташки мостять гнізда з усього, так і малі дівчатка роблять собі ляльку з чого завгодно. Поки Епоніна та Азельма сповивали кошеня, Козетта сповивала свою шабельку. Потім узяла її на руки й, тихенько наспівуючи, стала заколисувати.
Для малої дівчинки не мати власної ляльки — таке саме нещастя, як бездітність для дорослої жінки.
Отож Козетта зробила собі ляльку з шабельки.
Пані Тенардьє підійшла до "жовтого" постояльця. "Мій чоловік має слушність" — подумала вона. — Можливо, переді мною банкір Лаффіт. Серед багатих чимало зустрічається диваків!"
— Ласкавий пане… — почала вона, спершись ліктями на стіл.
На слово "пане" незнайомець обернувся. Досі корчмарка казала йому тільки "чоловіче добрий" або "приятелю".
— Бачте, ласкавий пане, — провадила Тенардьє з тією солодкавою чемністю, яка здавалася ще огиднішою, ніж її брутальність, — якщо ви такий великодушний, то я зовсім не проти, нехай дитина пограється, але це добре тільки один раз. У неї нікого нема, і їй слід працювати.
— То це не ваша дівчинка? — спитав незнайомець.
— Звичайно, ні, пане! Це вбоге дитя, яке ми прихистили з милосердя. У неї, знаєте, не всі дома. Ми дбаємо про неї, хоч люди ми небагаті. Її мати, либонь, померла — ось уже півроку вона не відповідає на наші листи.
— А! — сказав подорожній і знову поринув у задуму.
— То була добра штучка, її мати, — додала корчмарка. — Вона покинула свою дитину.
Протягом цієї розмови Козетта не зводила з хазяйки погляду — певне, інстинкт підказував їй, що говорять про неї. Вона навіть розчула кілька окремих слів. Сидячи під столом, дівчинка стала гойдати сповиту в ганчір'я шабельку і тихо наспівувати: "Моя мати померла! Моя мати померла! Моя мати померла!"
Чоловік у жовтому рединготі нарешті піддався на умовляння й погодився повечеряти.
— Що бажаєте, ласкавий пане?
— Хліба й сиру, — сказав "мільйонер".
"Ні, це таки жебрак", — подумала Тенардьє.

П’яні й далі горлали своєї пісні, а дівчинка під столом наспівувала своєї.
Раптом Козетта замовкла. Вона саме обернулась і побачила ляльку дочок Тенардьє, яку ті покинули, коли почали ґратися з кошеням. Лялька лежала за кілька кроків від кухонного столу.
Дівчинка поклала свою сповиту шабельку, яка вдовольняла її тільки наполовину, і сторожко розглянулась навкруги. Пані Тенардьє шепотілася зі своїм чоловіком і рахувала дрібні гроші, Поніна й Зельма гралися з кошеням, подорожні їли, пили або співали; ніхто не дивився на неї.
Козетта не стала гаяти й хвилини. Рачкуючи, вона вибралася з-під столу, ще раз переконалася, що за нею не стежать, а тоді шмигнула до ляльки і схопила її. Через мить вона була вже на своєму місці й сиділа нерухома, тримаючи на руках ляльку і повернувшись так, щоб на неї падала тінь. Ґратися зі справжньою ляльокою було для неї надто великою втіхою, і дитина просто очманіла від щастя.
Ніхто не звертав на неї уваги, крім чоловіка в жовтому рединготі, який повільно їв свою вбогу вечерю.
Близько чверті години тривало Козеттине щастя.
Але хоч як стереглася дівчинка, вона не помітила, що одна ляльчина нога вистромилася з тіні, й полум’я яскраво освітлювало її. Ця блискуча рожева нога несподівано впала у вічі Азельмі.
— Глянь, сестричко! — сказала вона Епоніні.
Дівчатка завмерли, приголомшені. Козетта осмілилася взяти їхню ляльку! Не випускаючи з рук кошеняти, Епоніна підвелася, підійшла до матері й смикнула її за спідницю.
— Відчепися! — сказала Тенардьє. — Чого тобі треба?
— Мамо, глянь! — мовила Епоніна.
І показала пальцем на Козетту.
А Козетта, мліючи від щастя, більш нічого навколо себе не чула й не бачила.
Обличчя корчмарки прибрало змішаного виразу люті й ображеної гордості. Козетта зазіхнула на ляльку її "панночок"!
— Козетто! — крикнула вона хрипким від обурення голосом.
Козетта затремтіла, немов під нею затрусилася земля. Вона обернулась.
— Козетто! — повторила хазяйка.
З якимсь побожним захватом і водночас гірким розпачем Козетта обережно поклала ляльку на підлогу. Потім, не відводячи від неї погляду, з’єднала пальці й — страшно було бачити це в дитини такого віку — заломила руки. А тоді сталося те, чого досі не могло спричинити жодне з переживань сьогоднішнього дня: ні страх у темному лісі, ні важке відро, ні загублена монета, ні погроза нагайкою, ні лайка тітки Тенардьє — Козетта заплакала. Вона захлиналася риданнями.
Тим часом подорожній підвівся з-за столу.
— Що сталося? — спитав він у корчмарки.
— Ви хіба не бачите? — відповіла та, показуючи пальцем на доказ злочину, який лежав біля ніг Козетти.
— Ну то й що? — спитав подорожній.
— Ця жебрачка посміла доторкнутися до ляльки моїх дітей!
— Стільки галасу даремно! — кинув незнайомець. — Ну й що такого, як вона погралася з ляльокою?
— Вона торкнулася її своїми брудними руками! — провадила хазяйка. — Своїми бридкими руками!
Тут Козетта заридала ще голосніше.
— Ти замовкнеш? — гримнула Тенардьє.

Чоловік у жовтому рединготі підвівся й вийшов на вулицю.
Скориставшися з його відсутності, тітка Тенардьє копнула Козетту ногою. Дитина зойкнула від болю.
Двері відчинились, і ввійшов незнайомець — у руках він тримав казкову ляльку, про яку ми вже згадували й на яку цілий день витріщалися всі дітлахи села. Чоловік у жовтому рединготі поставив ляльку перед Козеттою і сказав:
— Бери, це тобі.
Козетта підвела очі, і їй здалося, що до неї наближається не чоловік із лялькою в руках, а саме сонце. Почувши неймовірні слова: "Це тобі", — вона подивилася на незнайомця, потім на ляльку і забилася в найдальший куток під столом.
Дівчинка не плакала, не кричала. Здавалося, вона не сміє й дихнути.
Тітка Тенардьє, Епоніна й Азельма остовпіли. Навіть пияки замовкли. В корчмі запанувала мертва тиша.
Закам'яніла й безмовна, Тенардьє знову почала губитися в здогадах: "Хто ж він такий, цей чоловік? Бідняк? Мільйонер? А може, і те, й те — тобто злодій?"
Корчмар, наморщивши лоба, поглядав то на ляльку, то на подорожнього. Він, здавалося, обнюхував цього чоловіка, як обнюхував би мішок із грішми. Але це тривало тільки мить. Підійшовши до дружини, він прошепотів їй:
— Та штука коштує щонайменше тридцять франків. Облиш клеїти дурня. Стелися перед цим чоловіком.
Люди брутальні мають одну спільну рису з людьми наївними: вони не знають поступового переходу від одного почуття до іншого.
— Ну чого ж ти, Козетто? — сказала Тенардьє гидким голосом, притаманним злій бабі, що намагається говорити лагідно. — Чого ти не береш ляльку?
Козетта зважилася вилізти зі своєї нори.
— Козетточко, — ласкаво підхопив Тенардьє, — пан дарує тобі ляльку. Візьми її. Вона твоя.
Козетта дивилася на чудесну ляльку майже з жахом. Личко її було залите слізьми, але очі заясніли радістю, як небокрай удосвіта.
Їй здавалося, що коли вона торкнеться цієї ляльки, з неї вдарить грім. У всякому разі, вона не сумнівалася, що хазяйка загарчить на неї і поб'є її.
Але зрештою дівчинка не змогла опертися спокусі. Вона підступила до ляльки й обернулася до тітки Тенардьє:
— Можна, пані?
Неможливо описати словами вираз Козеттиного обличчя: розпачливий, нажаханий і водночас сповнений захвату.
— Звичайно, можна, — кинула Тенардьє. — Лялька твоя. Пан дарує її тобі.
— Справді, добродію? — перепитала Козетта. — Ви даруєте цю даму мені?
Незнайомець, здавалося, ледь стримував сльози. В такі хвилини людина не озивається, щоб не заплакати. Отож він тільки кивнув Козетті головою і вклав руку "дами" в її долоньку.
Козетта відсмикнула пальці, немов обпеклася, і втупила очі в підлогу. Від хвилювання вона висунула язик. Несподівано дівчинка обернулась і поривчасто схопила ляльку.
— Я назву її Катріною, — сказала вона.
Дивно було бачити, як жалюгідне рам'я Козетти змішалося зі стрічками й рожевим шовковим платтячком ляльки.
— Пані, можна, я посаджу її на стілець? — спитала дівчинка.
— Можна, дитино, — відповіла Тенардьє.
Тепер уже Епоніна й Азельма дивилися на Козетту із заздрістю.

Козетта посадила Катріну на стілець, а сама сіла на підлогу навпроти неї; безмовна, нерухома, вона милувалася своєю "дамою".
— Грайся ж, Козетто, — сказав незнайомець.
— О, я граюся, — відповіла дівчинка.
Тітка Тенардьє уже всією душею зненавиділа незнайомця, якого, здавалося, послало Козетті само провидіння. Через те їй дуже важко було стримувати себе, і вона поквапилася відрядити своїх дочок спати, а тоді попросила в жовтого чоловіка "дозволу" відрядити й Козетту. "Вона сьогодні дуже втомилася", — додала корчмарка з материнською турботливістю. Козетта пішла, стискаючи в обіймах Катріну.
Час від часу Тенардьє ходила в протилежний кінець зали, де сидів її чоловік, щоб "полегшити собі душу", як казала вона. Корчмарка аж трусилася від люті, тихо обмінюючись із чоловіком словами, що їх не зважувалася вимовити вголос.
— Старий бевзь! Чого він сюди прителющився? Дарувати ляльки за сорок франків тому щеняті, яке я віддала б за сорок су! Ще трохи — і він назвав би її "ваші високість", наче принцесу! Чи він при своєму розумі? Це, либонь, божевільний!
— Чому ж? Усе дуже просто, — відповів Тенардьє. — Йому так подобається. Тебе тішить, коли мала працює, а його — коли вона грається. Постоялець, якщо він платить, може робити все, що йому заманеться. Філантроп він чи божевільний — тебе не стосується. Твоє діло — взяти з нього гроші.
Чоловік у жовтому рединготі сидів, спершись ліктями на стіл. Він знову поринув у задуму. Всі інші подорожні, торговці та возії поглядали на незнайомця з шанобливим острахом. А як інакше дивитись на чоловіка у вбогій одежі, що невимушено дістає з кишені п’ятифранкові монети й дарує малим обшарпанкам розкішні ляльки?
Минуло кілька годин. Пияки порозходились, корчму зачинили, низька зала була порожня, вогонь у печі погас, а незнайомець усе сидів за столом у тій самій позі. Іноді він тільки міняв лікоть, на який спирався. Ото й усе. Відколи пішла Козетта, він не зронив ні слова.
Подружжя Тенардьє лишалися в залі — з чемності та почасти з цікавості.
— Чи він сидітиме так до ранку? — пробурчала хазяйка. Коли видзвонило другу ночі, вона не витримала й сказала чоловікові:
— Я піду спати. Роби як знаєш.
Тенардьє сів за стіл у кутку, запалив свічку і почав читати "Французький вісник".
Так збігла ще добра година. Поважний корчмар принаймні тричі перечитав газету, але незнайомець не зворухнувся.
Тенардьє засовався, кахикнув, сплюнув, висякав носа, заскрипів стільцем. Постоялець не ворушився. "Може, він заснув?" — подумав корчмар.
Незнайомець не спав, але ніщо не могло пробудити його із задуми.
Нарешті Тенардьє скинув шапку, тихо підійшов і наважився заговорити до подорожнього:
— Ви не хотіли б піти спочивати, ласкавий пане?
"Піти спати" — це прозвучало б грубо. Вживши слово "спочивати", корчмар висловився красиво і з належною шанобливістю. Такі слова мають чародійну властивість побільшувати цифри в завтрашньому рахунку. Кімната, в якій "сплять", коштує двадцять су; кімната, в якій "спочивають", — двадцять франків.
— А й справді, — сказав незнайомець. — Де ваша стайня?
— Я проведу вас, ласкавий пане, — сказав Тенардьє з усмішкою.
Він узяв свічку, подорожній узяв свій згорток та палицю, і Тенардьє повів гостя в кімнату на першому поверсі, обставлену з великим шиком: у ній

були меблі з червоного дерева, широке ліжко і червоні коленкорові фіранки.
— Що це таке? — спитав подорожній.
— Це наша подружня спальня, — сказав корчмар. — Ми тепер спимо в іншій кімнаті. А сюди заходимо тільки двічі-тричі на рік.
— Я краще переспав би в стайні, — різко сказав подорожній.
Тенардьє вдав, ніби не почув цього нелюб'язного зауваження.
Він запалив дві непочаті воскові свічки, що стояли на поличці коминка, в якому весело палахкотів вогонь.
Там-таки, на поличці, під скляним ковпаком, красувався жіночий головний убір, оздоблений квітами помаранчі.
— А це що? — спитав незнайомець.
— Вінчальний убір моєї дружини, ласкавий пане, — відповів Тенардьє.
Подорожній подивився на ту річ поглядом, у якому можна було прочитати: невже ця потвора колись була нареченою?
Втім, Тенардьє збрехав. Коли він винаймав будинок для своєї корчми, то побачив у ньому обставлену в такий спосіб кімнату й купив цю обстанову разом із квітами помаранчі, сподіваючись, що це надасть його дружині, а отже й закладу того, що англійці називають "респектабельністю".
Коли гість обернувся, хазяїна вже й слід прохолов. Тенардьє чемно зник, щоб більше не набридати чоловікові, котрого він збирався завтра обдерти як липку.
Корчмар пішов у свою кімнату. Його дружина була вже в постелі, але не спала. Почувши чоловікові кроки, вона повернулась у ліжку й сказала:
— Завтра я вижену Козетту з дому.
— Ач, як розігналась! — холодно відповів Тенардьє.
Більш вони не мовили жодного слова, і через кілька хвилин їхня свічка погасла.
Тим часом подорожній поставив у куток свою палицю, поклав згорток, сів у крісло і якусь хвилину сидів замислений. Потім скинув черевики, взяв одну свічку, погасив другу, штовхнув двері й вийшов з кімнати, розглядаючись навколо, наче чогось шукав. Перетнувши сіни, він почув якийсь шерех — ніби дитяче дихання — і побачив під сходами трикутний закутень, у якому між старих кошиків та черепків, у пилюці й павутинні спала Козетта, лежачи на подертому матраці і вкрившись благенькою ковдрою.
Незнайомець підступив ближче і став дивитись на дівчинку.
Козетта спала глибоким сном. Вона була вдягнена. Взимку вона ніколи не роздягалася на ніч, щоб не так мерзнути.
Дівчинка обіймала ляльку, чиї великі очі блищали в темряві. Біля матраца стояв тільки один з її дерев'яних черевиків.
Крізь відчинені двері було видно велику темну кімнату. Незнайомець тихо увійшов туди. У глибині виднілися два білі ліжечка — то були ліжечка Епоніни й Азельми. За ними стояла сплетена з лози колиска, де спав малий, що плакав цілий вечір.
Незнайомець хотів уже піти геть, коли його погляд упав на велику піч, у якій не горів вогонь і не було навіть попелу; але він побачив там два дитячі черевички, гарненькі й неоднакового розміру. Подорожній згадав про милий звичай, коли в ніч перед Різдвом діти ставлять у піч свої черевички, сподіваючись на подарунок від доброї феї.
Він нахилився.
Добра фея, тобто мати, вже побувала тут, і в черевичках Епоніни й Азельми блищало по новісінькій монеті в десять су.
Постоялець випростався й хотів уже йти, коли помітив у найтемнішому закутні печі ще одну річ. Він придивився й упізнав грубий дерев'яний

черевик-сабо, напіврозколотий і обліплений засохлою грязюкою. То був черевик Козетти. З тією зворушливою дитячою довірою, яка не вмирає, хоч скільки її обманювати, Козетта теж поставила свого черевика в піч.
У Козеттиному черевику не було нічого.
Незнайомець понишпорив у кишені жилета, нахилився й поклав туди луїдор. Потім навшпиньки повернувся до своєї кімнати.

9. Маневри Тенардьє

Наступного ранку, години за дві до того, як мало розвиднитись, Тенардьє сидів за столом у низенькій залі корчми; на столі горіла свічка, а корчмар із пером у руці складав рахунок постояльцеві в жовтому рединготі. Жінка стояла поруч і стежила за рухом пера. Вони не обмінялися жодним словом. З одного боку, це були муки творчості, з другого — святобливий захват, з яким людина дивиться на чудо людського генія, що народжується на її очах. В будинку чулося шарудіння: то Козетта підмітала на сходах. Через добру чверть години, після кількох закреслень і переписувань, Тенардьє створив ось який шедевр:

Рахунок панові з номера першого
Вечеря…… 3 франки
Кімната…… 10 франків
Свічка…… 5 франків
Опалення…… 4 франки
Обслуга…… 1 франк

_____
Усього…… 23 франки

"Обслуга" було написано "абслуга".

— Двадцять три франки! — вигукнула жінка в захваті, до якого, проте, домішувався сумнів.

Як і всі великі артисти, Тенардьє не був задоволений.

— Пхе! — кинув він.

— Це справедливо, — сказала жінка, не можучи забути ляльки, подарованої Козетті на очах у її дочок, — справедливо, але забагато. Він не захоче платити.

Тенардьє засміявся своїм холодним смішком.

— Він заплатить.

Жінка нічого не відповіла і почала переставляти столи. Чоловік ходив туди-сюди по залі. Через мить він сказав:

— У мене півтори тисячі боргу!

Він сів біля печі, поклав ноги на теплий попіл і замислився.

— А я таки сьогодні вижену Козетту з дому, — озвалася жінка. — Ну й погань! У мене серце розривається, як подумаю про її ляльку!

Корчмар припалив люльку і сказав між двома затяжками:

— Ти віддаси рахунок постояльцеві.

І вийшов.

Щойно за ним зачинилися двері, як увійшов подорожній.

Тут-таки з’явився і Тенардьє. Він став у проймі дверей, видимий тільки для дружини.

"Жовтий" чоловік тримав у руках свою палицю і згорток.

— Так рано — і на ногах! — вигукнула Тенардьє. — Ви вже йдете від нас, пане?

Вона розгублено крутила в руках аркуш. Їй явно було ніяково подати такий рахунок гостеві, що мав вигляд "злидня".

Подорожній здавався заклопотаним і неуважним.

— Так, пані, — відповів він. — Я вже йду. Скільки з мене?

Подорожній розгорнув аркуш, глянув, але думки його витали десь-інде.

— Пані, вам ведеться добре в Монфермеї? — запитав він.
— Та не дуже, — відповіла корчмарка, приголомшена тим, що не чує обурених вигуків. І жалібним тоном провадила: — Ой, пане, часи для нас тепер нелегкі! До того ж людей заможних у нашій околиці мало. Одна дрібнота. Рідко трапляються такі багаті й щедрі подорожні, як ви. Ми платимо великі податки. А ще й чужа дитина обходиться нам у бозна-які гроші.
— Яка дитина?
— Ну ота дівчинка! Козетта. Або Жайворонок, як прозвали її в селі!
— А! — сказав подорожній.
Тенардьє провадила:
— Ну й дурні вони, ці селюки, зі своїми прізвиськами! Вона більше схожа на кажана, ніж на жайворонка. Бачте, пане, ми не просимо милостиню, але й давати її не можемо. Прибутків майже ніяких, а видатки великі. У мене свої діти, і я не маю змоги годувати чужих.
Чоловік у жовтому рединготі сказав ніби байдужим тоном, але не зумівши приховати тремтіння в голосі:
— А якби вас від неї звільнили?
— Від кого? Від Козетти?
— Так.
Червона й люта пика корчмарки розпливлася в огидній посмішці.
— О, беріть її, пане, доглядайте, начиняйте трюфелями, посипайте цукром, пийте її, їжте — і хай благословить вас Мати Божа та святі угодники!
— Гаразд.
— Справді? Ви заберете її?
— Заберу.
— Оце зараз?
— Негайно. Покличте дівчинку.
— Козетто! — крикнула Тенардьє.
— А тим часом, — провадив подорожній, — я заплачу по рахунку. Скільки там?
Він глянув на папірець і не міг приховати подиву.
— Двадцять три франки?
Тенардьє встигла підготуватися до удару.
— Так, пане! Двадцять три франки, — твердо відповіла вона.
Незнайомець поклав на стіл п’ять п’ятифранкових монет.
— Приведіть дівчинку, — сказав він.
У цю мить на середину кімнати вийшов сам Тенардьє:
— Добродій винен нам двадцять шість су, — сказав він.
— Двадцять шість су! — вигукнула дружина.
— Двадцять су за кімнату, — холодно уточнив Тенардьє, — і шість су за вечерю. Що ж до дівчинки, то я хотів би поговорити з добродієм. Залиш нас, жінко.
Пані Тенардьє відчула, що на сцену вийшов великий актор, і, не мовивши й слова, поступилася йому місцем.
Коли вони залишилися наодинці, Тенардьє запропонував подорожньому стілець. Той сів. Обличчя корчмаря несподівано прибрало простакуватого й лагідного виразу.
— Добродію, — сказав він, — я дуже люблю цю дитину.
Незнайомець пильно подивився на нього.
— Яку дитину?
— Ви не повірите, — вів далі Тенардьє, — як я прихилився до неї. Що ті гроші? Отож візьміть свої монети по сто су. Дитина мені дорожча за гроші.
— Про кого це ви? — спитав незнайомець.

— Про кого ж, як не про нашу любу Козетту! Хіба ви не хотіли забрати її від нас? Так от, я не згоден. Мені бракуватиме цієї дитини. Я бачив її зовсім маленькою. Вона справді коштує нам великих грошей, вона справді має свої вади, я справді заплатив чотириста франків тільки за ліки, коли вона тяжко хворіла! Але Бог вимагає від нас милосердя. У неї нема ні батька, ні матері, я виховав її і щиро полюбив. Моя дружина — жінка із норовом, але й вона любить Козетту. Ми ставимось до неї, як до рідної доньки.
Незнайомець не відводив від корчмаря пильного погляду.
— Даруйте, добродію, — провадив той, — але своє дитя не віддають отак першому-ліпшому. Звичайно, ви багатий, ви справляєте враження порядного чоловіка, але я хотів би знати, кому я віддаю дівчинку, я хотів би потім провідувати її, аби вона відчувала, що її названий батько поруч, що він піклується про неї. Мені невідоме навіть ваше ім'я. Я хотів би побачити бодай якогось папірця, бодай ріжок паспорта, ви мене розумієте?
Незнайомець, не відриваючи від Тенардьє погляду, що як то кажуть, проникав у саму душу, спокійно й твердо відповів:
— Пане Тенардьє, якщо я заберу Козетту, я заберу її — і край. Ви не знатимете, як мене звуть, не знатимете, де вона буде, і, сподіваюся, вона не побачить вас більше ніколи у своєму житті. Це влаштовує вас? Так чи ні?
Своїм непомильним інстинктом Тенардьє відчув, що має справу з дуже сильною людиною. Ще напередодні, п'ючи з возіями й горлаючи пісень, він цілий вечір спостерігав за незнайомцем. Жоден жест, жоден порух чоловіка в жовтому рединготі не уникнув його погляду. Тенардьє вгадав, що гість цікавився Козеттою ще раніше, ніж виявив своє співчуття до неї. Цілу ніч корчмар губився в здогадах, хто ж він, цей чоловік? Він намагався збагнути, в чому його слабість, щоб використати її. І ось тепер, почувши тверду й спокійну відповідь незнайомця, Тенардьє зрозумів, що взяти гору над цим супротивником йому не вдасться. Тенардьє був із тих, хто вміє миттю оцінити становище. І він зробив так, як роблять тільки великі полководці у вирішальну хвилину битви. Він зненацька розкрив усі свої батареї.
— Добродію, — сказав він, — мені треба півтори тисячі франків.
Незнайомець витяг із бічної кишені потертий шкіряний гаман, розкрив його і дістав три банкові білети. Він притиснув їх великим пальцем до столу і сказав корчмареві:
— Приведіть Козетту.
А що тим часом робила Козетта?
Прокинувшись, вона насамперед побігла до свого черевика і знайшла в ньому золоту монету. Козетта була приголомшена. Від стількох щасливих несподіванок у неї пішла обертом голова. Вона не знала, що це таке — золота монета, вона ніколи її не бачила, отож хутко сховала луїдора в кишеню, наче вкрала його. Вона здогадалася, від кого цей дарунок, і відчувала радість, змішану зі страхом. Козетта злякалася ляльки, а тепер злякалась і золотої монети. Вона боялася цих розкошів, але самого незнайомця зовсім не боялась. Від учорашнього дня думала вона своїм дитячим розумом про цього чоловіка, на вигляд такого старого й убогого, а насправді — багатого й доброго. Відколи вона зустрілася з ним у лісі, усе для неї змінилося. Козетта не знала, що таке сховатися під крило матері. З п'ятьох років, відтоді як бідолашна дитина пам'ятала себе, вона мерзла й| тремтіла від холоду. Вона завжди була гола під крижаним вітром недолі, тепер же їй здавалося, що вона вдягнена. В її скуту холодом душу проникло

тепло. Вона вже не так боялася Тенардьє. Вона була не сама — хтось стояв поруч неї.
Як і щоранку, Козетта взялася за свою буденну роботу. Проте золота монета, що лежала в тій самій кишені, з якої напередодні випали п'ятнадцять су, відвертала увагу дівчинки. Вона не зважувалася торкнутись її, але хвилин по п'ять милувалася нею, висунувши язика. Підмітаючи сходи, вона раптом застигала нерухомо й забувала про все на світі, втупившись у блискучу зорю на дні своєї кишені.
В таку хвилину й захопила її Тенардьє.
За наказом свого чоловіка вона прийшла покликати Козетту. Річ нечувана: хазяйка не вліпила дівчинці ляпаса й навіть не вилаяла її.
— Ходімо, Козетто, — сказала вона майже лагідно.
Через мить Козетта увійшла до зали.
Незнайомець розв'язав пакунок, який приніс із собою.
Там була дитяча вовняна сукенка, фартушок, бумазейна блузка, спідничка, хусточка, вовняні панчохи, черевички — повне вбрання для восьмирічної дівчинки. Усе — чорного кольору.
— Дитино, — сказав незнайомець, — візьми оце й швиденько перевдягнись.
Тільки-но почало розвиднятися, коли ті з жителів Монфермея, що вже відчиняли двері своїх будинків, побачили, як по головній вулиці пройшов у напрямку Ліврі бідно вдягнений чоловік, ведучи за руку малу дівчинку в жалобному вбранні; вона несла велику рожеву ляльку.
То були наш незнайомець і Козетта.
Ніхто не знав того чоловіка. Багато хто не впізнав і Козетту: адже доти її бачили тільки в жалюгідному рам'ї.
Козетта пішла. З ким? Вона не знала. Куди? Вона не знала. Знала вона тільки те, що покидає корчму Тенардьє. Ніхто не подумав попрощатися з нею, то й вона ні з ким не прощалася. Її ненавиділи, і сама вона пішла з ненавистю в душі.
Бідолашне мале створіння, чиє серце досі вміло тільки страждати!
Козетта йшла поважно, раз у раз поглядаючи своїми великими очима в небо. Вона поклала золоту монету в кишеню нового фартушка. Іноді вона нахилялась і кидала на неї погляд, потім дивилась на свого супутника, у неї було таке відчуття, ніби поруч неї сам Господь Бог.
10. Добра добувши, кращого не шукай
Тітка Тенардьє, за звичкою, не втручалася в дії свого чоловіка. Вона ждала великих подій. Коли незнайомець із Козеттою пішли, Тенардьє зачекав добру чверть години, а тоді відвів дружину вбік і показав їй півтори тисячі франків.
— Всього-на-всього! — мовила вона.
Удар влучив у ціль.
— Ти маєш рацію, — сказав чоловік. — Я йолоп. Дай-но мого капелюха.
Він згорнув три банкові білети, поклав їх у кишеню і поквапно вийшов. Але спершу помилився і звернув праворуч. Кілька сусідів, до яких корчмар звернувся з розпитуваннями, спрямували його на правильний слід. Вони бачили, як Жайворонок і незнайомець пішли в напрямку Ліврі. Тенардьє подався в той бік, ступаючи сягнистими кроками і бурмочучи сам до себе: "Цей чоловік — мільйонер у жовтому рединготі, а я — бовдур. Він дав спочатку двадцять су, потім п'ять франків, потім п'ятдесят франків, потім півтори тисячі франків. Так само легко він дав би й п'ятнадцять тисяч. Я повинен наздогнати його".
А згорток із одягом для малої? Під цим явно крилася таємниця. Таємниці багатіїв — наче губки, з яких можна вичавити золото. Отакі думки миготіли в корчмаревій голові.

"Я — бовдур", — знову й знову повторював він.
Вони були вже далеко, але дитина йде повільно, а Тенардьє йшов швидко. До того ж він добре знав місцевість.
Несподівано корчмар зупинився і стукнув себе по лобі.
— Дарма я не взяв рушницю! — пробурмотів він.
Хвилину повагавшись, Тенардьє подумав: "Ні, потім я вже не встигну їх наздогнати". І рушив далі, з непомильним чуттям лисиці, яка вистежила виводок куріпки.
Проминувши ставки, він нарешті побачив над низенькими кущами капелюх свого недавнього постояльця. Тенардьє зрозумів, що незнайомець і Козетта сіли перепочити в кущах. Дівчинки не було видно, але поверх кущів виглядала ляльчина голова.
Тенардьє не помилився. Чоловік у жовтому рединготі всівся там, щоб дати Козетті перепочити. Корчмар обійшов кущі й раптово з'явився перед тими, кого шукав.
— Пробачте, добродію, — сказав він, важко відсапуючись, — але ось ваші півтори тисячі франків.
І Тенардьє простяг незнайомцеві три банкові білети.
Той підвів погляд.
— Що це означає?
Тенардьє ввічливо відповів:
— Це означає, що я забираю Козетту.
Козетта затремтіла і притиснулась до незнайомця.
— Ви за-би-ра-є-те Ко-зет-ту? — повторив той, дивлячись Тенардьє просто у вічі й карбуючи кожен склад.
— Так, добродію, я її забираю. Зараз я вам усе поясню. Я довго думав. По суті, я не маю права віддати дівчинку вам. Я чоловік порядний, зрозумійте мене. Козетта належить не мені, а своїй матері. Та жінка довірила нам свою дитину, і я можу віддати дівчинку тільки їй. Ви скажете: "Але ж мати померла". Гаразд. У такому разі я віддам дитину тільки особі, яка вручить мені листа за підписом матері, де буде написано, щоб я передав дитину саме цій особі. Сподіваюся, вам зрозуміло?
Чоловік у жовтому рединготі поліз у кишеню, і Тенардьє знову побачив чорного гамана з банковими білетами.
Корчмар затремтів від радості.
"Чудово! — майнуло йому в думці. — Він хоче відкупитися від мене!"
Перш ніж відкрити гаман, подорожній окинув навколо себе поглядом. Місце було зовсім безлюдне. Незнайомець відкрив гамана й дістав звідти не жмут асигнацій, як сподівався Тенардьє, а звичайний папірець, якого він розгорнув і подав корчмареві, сказавши:
— Ви маєте рацію. Читайте.
Тенардьє взяв папірець і прочитав:
"Монтрей-Приморський, 25 березня 1823 року.
Шановний пане Тенардьє!
Передайте Козетту особі, яка пред'явить цього листа. Вам оплатять усі дрібні видатки.
З повагою
Фантіна"
Корчмар не мав чого сказати. Щойно він пережив подвійне розчарування: по-перше, пропала надія злупити з незнайомця великі гроші; по-друге, йому було прикро, що він пошився в дурні. Чоловік у жовтому рединготі додав:
— Ви можете взяти собі листа як розписку.
— Цей підпис добре підроблений, — пробурчав Тенардьє.
І вдався до ще однієї розпачливої спроби.

— Хай і так, добродію, — сказав він, — якщо ви та сама особа. Одначе слід оплатити мені "всі дрібні видатки". А борг чималий.
Незнайомець звівся на ноги й сказав, обтрушуючи від пилюки потертий рукав:
— Пане Тенардьє, на січень мати заборгувала вам сто двадцять франків. Але в лютому ви надіслали їй рахунок на п’ятсот франків; ви отримали триста франків у кінці лютого і триста франків на початку березня. Відтоді минуло дев’ять місяців, по п’ятнадцять франків за кожен, як було між вами домовлено, що складає суму в сто тридцять п’ять франків. Сто ви отримали наперед. Лишається тридцять п’ять франків боргу. Я щойно дав вам півтори тисячі.
Тенардьє спізнав відчуття вовка, на чиїй нозі зімкнулися гострі зуби сталевої пастки.
"Що за диявол — цей чоловік?" — подумав він.
І корчмар зробив те, що робить у таких випадках вовк. Він рвонувся з пастки. Один раз нахабство вже принесло йому успіх.
— Добродію-не-знаю-хто-ви-такий, — рішуче заявив він, відкинувши цього разу чемність набік, — або я забираю Козетту, або ви дасте мені тисячу екю.[19]
— Ходімо, Козетто, — спокійно сказав незнайомець.
Ліву руку він подав дівчинці, а правою підняв із землі свого кийка.
Тенардьє відзначив про себе, що кий чималий, а місце зовсім безлюдне.
Незнайомець із дівчинкою заглибились у ліс. Спантеличений корчмар лишився стояти на місці.
Дивлячись на широкі плечі й величезні кулаки незнайомця, Тенардьє знову вилаяв себе, що не прихопив рушницю. І все ж таки він не хотів здаватися.
"Треба простежити, куди вони підуть", — сказав він собі й рушив за ними, тримаючись віддалік. Незнайомець вів Козетту в напрямку Ліврі й Бонді.
Він ішов повільно, з опущеною головою, немов поринувши в якісь сумні думки, але час від часу обертався глянути, чи його не переслідують.
Зненацька він помітив Тенардьє і звернув із Козеттою в підлісок, де вони могли легко зникнути. Корчмар вилаявся й пішов швидше. Почалися густі хащі, і йому довелося наблизитися до них. У самій гущавині незнайомець озирнувся. Тенардьє не міг сховатися від його погляду. Чоловік у жовтому рединготі похитав головою і рушив далі. Корчмар не відставав. Так пройшли вони кроків двісті-триста. Раптом незнайомець озирнувся знову. Цього разу він поглянув на Тенардьє так похмуро, що той визнав за краще повернутись додому.
11. Номер 9430 з’являється знову, і Козетта виграє його в лотерею
Жан Вальжан не загинув.
Упавши в море чи, власне, кинувшись туди, він був, як ми пам’ятаємо, без кайданів. Пропливши під водою до корабля, який стояв там на якорі і до якого була причалена шлюпка, він зумів непомітно забратись у ту шлюпку і заховатися в ній до вечора. Вночі Жан Вальжан знову поплив і вийшов на берег неподалік мису Брен. Гроші в нього були, й він зміг роздобути собі там одяг. Одна корчма неподалік Балаґ’є була за тих часів гардеробною для втеклих каторжників — вельми прибутковий промисел. Потім Жан Вальжан, щоб заплутати сліди, пройшов далекий і покручений шлях, поки нарешті опинився в Парижі.
Тут він насамперед купив жалобне вбрання для семи-восьмирічної дівчинки, потім винайняв собі житло. Після цього поїхав до Монфермея.
Ми пам’ятаємо, що під час своєї втечі з-під арешту він уже здійснив туди таємничу подорож, про яку поліції стало дещо відомо.

Втім, його вважали мертвим, і це згустило темряву, що зімкнулася над ним. У Парижі йому потрапила до рук газета, в якій повідомлялося про його загибель. Прочитавши те повідомлення, він заспокоївся й відчув себе майже в повній безпеці, ніби й справді помер.
Надвечір того самого дня, коли Жан Вальжан вирвав Козетту з пазурів Тенардьє, він увійшов із дівчинкою в Париж крізь заставу Монсо. Сівши в кабріолет, вони доїхали до Обсерваторної площі. Там Жан Вальжан зійшов, заплатив візникові, взяв Козетту за руку і темними нічними вулицями повів її до Госпітального бульвару.
Для Козетти то був незвичайний і багатий враженнями день. Вони їли, примостившись де-небудь під тином, хліб і сир, куплені в придорожній корчмі, часто пересідали з екіпажа на екіпаж, не раз робили великі переходи пішки. Дівчинка не нарікала, але вона стомилась, і Жан Вальжан зрозумів це з того, як вона стала обвисати на його руці. Тоді він посадив її собі за спину. Козетта, не випускаючи з рук Катріну, поклала голову йому на плече й заснула.
Книга четверта
Халабуда Горбо
1. Старий дім на Госпітальному бульварі
Якби сорок років тому хтось захотів прогулятися до безлюдної околиці Сальпетрієр і дійшов до бульвару Італійської застави, він потрапив би в місця, де Париж, по суті, зникав. Це не можна було назвати пусткою — там траплялися перехожі; це не було місто — там на вулицях пролягали глибокі вибої, як на сільських дорогах, і всюди росла трава; це не було село — будинки там здавалися надто високими. Що ж у такому разі являла собою ця пустельна околиця, водночас безлюдна й заселена? То був бульвар великого міста, паризька вулиця, вночі моторошніша, ніж ліс, а вдень похмуріша, ніж кладовище.
Там лежав старий квартал Кінного ринку.
Перехожий, який би зважився вийти за чотири напіврозвалені мури того ринку, залишити праворуч від себе садочок за високою огорожею, далі лужок із купами дубильної кори, схожими на хатки величезних бобрів, далі обгороджене місце, завалене будівельним лісом, купами пеньків, тирси та стружок, на яких гавкав великий собака, далі майже розвалену довгу й низеньку стіну з обліпленою мохом чорною хвірткою, далі жахливу перехняблену будівлю, на якій великими літерами було виписано: "КЛЕЇТИ АФІШІ ЗАБОРОНЕНО", — цей сміливий перехожий, проминувши Малу Банківську вулицю, дістався б до початку вулиці Вінь-Сен-Марсель. Там, поблизу фабрики і між двома садовими мурами, можна було бачити в ті часи халабуду, яка на перший погляд здавалася зовсім маленькою, а насправді була велика, як собор. Халабуда виходила на вулицю боком, тому й здавалася маленькою. Майже весь дім був схований. Видно було тільки двері й одне вікно.
Халабуда мала два поверхи.
Двері з поточених шашелем дощок, набитих на грубо обтесані поперечини, відчинялися просто на круті сходи, брудні, вкриті пилюкою й потовченим алебастром; вони здіймалися вгору прямовисно, як драбина, і зникали в сутіні між двома стінами. Верхня частина нерівної пройми, в якій ходили двері, була затулена вузькою дошкою з трикутним отвором, що правив за оглядове віконце. На внутрішньому боці дверей пензлем, умоченим у чорнило, хтось вивів 52, а над одвірком тим самим пензлем було намальовано число 50. Це ставило вас у безвихідь. Куди ви потрапили? Цифра над одвірком оголошувала, що в будинок номер п’ятдесят. Внутрішній

бік дверей заперечував: ні, в номер п’ятдесят два. Трикутний отвір завішували клаптем брудної ганчірки.
Вікно було широке й досить високе, з ґратчастими віконницями й великими шибками; але шибки були побиті й посклеювані папером, а розхитані й напіввідірвані віконниці більше загрожували перехожим, ніж захищали пожильців.
Сходи вели в довгий і темний коридор, у який відчинялися двері більших і менших помешкань, схожих на горища або комори. Слухові віконця тих жалюгідних мансард виходили на навколишні пустирища. Усе це було темне, блякле, сумне, могильне; крізь щілини в даху соталося холодне проміння, а крізь шпари в дверях свистіли крижані протяги. Павуки, що кишіли тут по всіх закутках, здавалися величезними.
Листоноші називали цю стару халабуду на Госпітальному бульварі будинком номер п’ятдесят — п’ятдесят два. Але у кварталі вона була відома як дім Горбо, за прізвищем її колишнього власника, прокурора Горбо.
Якраз перед цим будинком стояв величезний в’яз, а майже навпроти нього починалася вулиця застави Гобеленів, у той час іще не забудована, не вимощена і досить безладно засаджена деревами. Та вулиця упиралася в давній фортечний мур Парижа, який 1823 року ще існував.
Місце, де стояла халабуда Горбо, було похмуре. Наскільки сягав погляд, виднілися лише різниці, фортечний мур і кілька фабрик, схожих на казарми або монастирі; повсюди бараки й купи уламків, старі стіни — чорні, мов жалобне покривало, нові стіни — білі, мов саван; повсюди паралельні ряди дерев, підрівняні під шворку будівлі, холодні лінії пласких фасадів і гнітючий смуток прямих кутів. Жодної нерівності ґрунту, жодної архітектурної примхи. Це було видовище одноманітне, тоскне, огидне. Ніщо так не засмучує серце, як симетрія. Там, де симетрія — там нудьга, а нудьга — це суть скорботи.
Проте на смерканні — а надто взимку, коли холодний вітер зривав із в’язів останні червоні листочки, коли насувала темрява, й лише зрідка вітер розривав для місяця хмари, — цей бульвар ставав моторошним. Прямі лінії вгороджувалися в чорноту й губилися там, мов обрубки нескінченності. В густому мороці людині ввижалися всілякі пастки, кожна тінь здавалася підозрілою, а довгі дупла в деревах скидались на розкриті домовини. Вдень тут було бридко; увечері — похмуро; вночі — зловісно.
2. Гніздо пугача й вільшанки
Саме тут, перед халабудою Горбо, й зупинився Жан Вальжан. Як ото дикі птахи, він вибрав для свого гнізда найпустельніше місце.
Він понишпорив у кишені камізельки, витяг щось на зразок відмички, відчинив двері, увійшов і ретельно замкнув їх за собою. З Козеттою на спині він піднявся сходами.
У коридорі Жан Вальжан дістав із кишені другого ключа, відчинив ще одні двері й зайшов до кімнати, схожої на просторий закутень горища. У ній стояв стіл і кілька стільців. На підлозі лежав матрац. У кутку була піч, у якій палахкотів вогонь. Вуличний ліхтар тьмяно освітлював це вбоге житло. У глибині виднілася комірчина — там стояло розкладне ліжко. Жан Вальжан поклав дівчинку на те ліжко так обережно, що вона й не прокинулася.
Він висік кресалом вогонь і запалив свічку; все було заздалегідь наготовлене на столі. Відтак, як і напередодні, втупив у Козетту захоплений погляд, сповнений тужливої ніжності. Дівчинка спокійно спала, не знаючи, ні де вона, ні з ким.
Жан Вальжан нахилився й поцілував руку цієї дитини.

Дев’ять місяців тому він так само поцілував руку її матері, що заснула навіки.
Настав день, а дівчинка все спала. Блідий промінь грудневого сонця ковзнув по стелі. Несподівано по бульвару проїхав навантажений камінням віз, і весь дім заходив ходором.
— Зараз, пані! — крикнула Козетта, раптово прокинувшись. — Я вже, я вже!
Вона зіскочила з ліжка і, ще із заплющеними очима, простягла руки в куток кімнати.
— О Боже! Де моя мітла? — вигукнула вона.
Тут дівчинка нарешті розплющила очі й побачила усміхнене обличчя Жана Вальжана.
— А, я й забула! — сказала вона. — Доброго ранку, пане.
Козетта побачила біля свого ліжка Катріну і схопила її. Граючись, вона поставила Жанові Вальжану сотні запитань. Де вона зараз? А Париж велике місто? А пані Тенардьє далеко звідси? А вона не прийде? І таке інше, і таке інше. Раптом Козетта вигукнула:
— Як тут гарно!
То була жахлива нора; але в ній дитина почувала себе вільною.
— Я повинна підмести кімнату? — спитала вона.
— Грайся, — сказав Жан Вальжан.
Так минув день. Козетта, нічого не прагнучи зрозуміти, почувала себе невимовно щасливою біля своєї ляльки та цього доброго чоловіка.
Наступного дня, вдосвіта, Жан Вальжан знову стояв біля ліжка Козетти. Він чекав, коли вона прокинеться.
Щось нове увійшло в його душу.
Жан Вальжан ніколи нікого не любив. Ось уже двадцять п’ять років він жив сам-один на світі. Йому не довелося стати ні батьком, ні коханцем, ні чоловіком, ні другом. На каторзі це був лихий, похмурий, цнотливий, неосвічений і відлюдькуватий чоловік. Серце цього старого каторжника лишилося незаймане. Про сестру та її дітей він зберіг лише далекий і туманний спогад, який зрештою майже розвіявся. Він доклав усіх зусиль, щоб знайти їх, а не знайшовши, забув. Така людська вдача. Інші ніжні почуття його молодості, якщо він їх мав, давно провалилися в небуття.
Коли він побачив Козетту, коли визволив її, забрав із собою, щось зрушилося в його душі. Уся любов, яка там дрімала, прокинулась і полинула до цієї дитини. Він підходив до ліжка, в якому вона спала, і весь тремтів від радості! Він не знав, що з ним діється; бо нема нічого приємнішого й загадковішого, ніж серце, в якому прокинулася любов.
Бідолашне старе серце, що раптом пробудилося!
Та йому було п’ятдесят п’ять років, а Козетті вісім, і тому вся любов, якої він не спізнав у своєму житті, обернулася для нього дивовижним сяйвом.
Це було друге осяйне видіння в його житті. Єпископ засвітив перед ним сяйво доброчесності. Козетта — сяйво любові.
Перші дні минули в такому засліпленні.
Зі свого боку Козетта також змінилася, сама того не усвідомлюючи. Мати покинула її дуже маленькою, і вона її зовсім не пам’ятала. Але діти чіпляються за все, як ото пагінці винограду, і Козетта пробувала любити. Та зазнала в цьому невдачі. Усі відштовхнули її — і Тенардьє, і їхні діти, й інші діти. Вона любила собаку, але той здох. І вона стала зовсім нікому не потрібна. Сумно казати про це, але у вісім років її серце було холодне. Вона не втратила здатності любити, але не мала такої змоги. Отож із першого дня вона всім серцем полюбила цього доброго чоловіка. Вся душа її мов освітилася — досі вона ніколи нічого подібного не відчувала.

Природа вирила глибокий рів між Жаном Вальжаном і Козеттою: їх розділяло півстоліття. Але доля переступила той рів і нерозривно поєднала ці дві нещасні істоти, такі різні за віком, такі схожі в своєму смутку. Одне доповнювало другого. Інстинкт Козетти шукав батька, а інстинкт Жана Вальжана — дитини. І вони знайшли одне одного. У ту таємничу мить, коли торкнулися їхні руки, їхні душі злилися.
Отож Жан Вальжан дуже вдало вибрав притулок. У ньому він міг почувати себе майже в цілковитій безпеці.
Вікно кімнати, в якій він оселився з Козеттою, виходило на бульвар. Інших вікон не було ні поряд, ні навпроти — отож не доводилося боятись нескромного погляду сусідів.
Нижній поверх будинку правив за склад для городини і зовсім не сполучався з першим. На першому поверсі, як ми вже згадували, було кілька кімнат і комор. Лише в одній із тих кімнат жила стара жінка, яка вела господарство Жана Вальжана. Решта були незаселені.
Саме ця жінка, котра носила почесне звання "головної мешканки", хоч насправді просто виконувала обов’язки воротарки, і здала йому в найми кімнату в переддень Різдва. Жан Вальжан назвався їй збіднілим рантьє і сказав, що хоче оселитися тут зі своєю онукою. Він заплатив за півроку вперед і доручив жінці вмеблювати кімнату та комірчину. Вона ж таки затопила в печі і все приготувала до їхнього приїзду.
Минали тижні. Старий і мала дівчинка жили в своїй жалюгідній норі щасливим життям.
З раннього ранку Козетта сміялася, розмовляла, співала. Діти вранці щебечуть, як і пташки.
Іноді вона серйознішала й роздивлялася свою чорну сукенку. Козетта вже не носила лахміття, вона носила жалобу.
Жан Вальжан почав навчати її грамоти. Вчити Козетту читати, а також дивитись, як вона грається, складало тепер усе його життя. Ще він розповідав дівчинці про матір і велів їй молитись.
Звертаючись до Жана Вальжана, Козетта казала "тату" — вона знала його тільки під цим ім’ям.
Він годинами спостерігав, як вона вдягає й роздягає ляльку, слухав її щебетання. Життя віднині здавалося йому сповненим інтересу, люди — добрими й справедливими, і тепер, коли його полюбила дитина, він більш нікому не довіряв у думках. Він бачив свою старість, осяяну Козеттою, мов чарівним сяйвом. Найкращі люди не позбавлені егоїстичних почуттів. Іноді він із радістю думав, що вона буде негарною.
4. Спостереження головної мешканки
З обережності Жан Вальжан ніколи не виходив удень. Щовечора на смерканні він прогулювався годину-дві, іноді сам, але частіше з Козеттою, обираючи найбезлюдніші провулки. Уже в сутінках він часом заходив до церкви Сен-Медар, найближчої до будинку Горбо. Коли він ішов на прогулянку сам, Козетта залишалася зі старою; але їй більше подобалося гуляти з Жаном Вальжаном. Він тримав її за руку й лагідно розмовляв із нею.
Стара воротарка вела господарство й закупала провізію.
Жили вони дуже скромно. Жан Вальжан незмінно ходив у своєму жовтому рединготі, чорних панталонах і старому капелюсі. На вулиці його приймали за вбогого. Траплялося, що добросердечні жінки обертались і давали йому су. Жан Вальжан брав су й низько вклонявся. Та коли йому зустрічався жебрак, він озирався навколо, чи ніхто на нього не дивиться, поквапно підходив до бідолахи, давав тому монету й хутко йшов геть. Це мало свої невигоди. Його прозвали у кварталі "жебраком, який дає милостиню".

"Головна мешканка" потай спостерігала за Жаном Вальжаном; він про це не здогадувався. Стара розпитувала Козетту, яка могла сказати їй тільки те, що вона з Монфермея. Одного ранку ця нишпірка помітила, як Жан Вальжан увійшов до однієї з незаселених кімнат будинку. Котячою ступою вона підійшла до дверей і стала підглядати крізь шпарку. Жан Вальжан з остороги повернувся до дверей спиною. Стара побачила, як він дістав із кишені ножиці, відпоров підкладку редингота, витяг жовтий папірець і розгорнув його. Стара вжахнулася, побачивши, що то банковий білет у тисячу франків. То був другий або третій такий білет, що їх вона бачила, відколи народилась на світ. Вона втекла, дуже злякана.
Через кілька хвилин Жан Вальжан прийшов до неї і попросив її піти розміняти банкноту, сказавши, що це його рента за півроку, яку він отримав учора. "Де отримав? — подумала стара. — Він вийшов тільки о шостій вечора, а державна каса о цій порі вже зачинена". Стара пішла розміняти банковий білет і стала снувати здогади. Цей тисячофранковий білет викликав чимало пересудів серед наполоханих кумась вулиці Вінь-Сен-Марсель.
Якось Жан Вальжан в одній камізельці пиляв дрова в коридорі. Стара поралася в їхній кімнаті, й коли Козетта вибігла подивитись, як пиляють дрова, вона обмацала вже пришиту підкладку редингота, що висів на цвяху, і їй здалося, ніби в полах є ще якісь папірці. Поза всяким сумнівом — інші тисячофранкові білети.
Крім того, вона помітила, що в кишенях редингота було дуже багато всякої всячини: голки, нитки, ножиці, товстий гаман, великий ніж і — річ дуже підозріла — кілька перук різного кольору.
Так дожили мешканці халабуди Горбо до кінця зими.
5. Упавши на підлогу, п’ятифранкова монета брязкотить
Біля церкви Сен-Медар на цямрині забитого громадського колодязя завжди сидів жебрак, якому Жан Вальжан часто подавав милостиню. Заздрісники казали, що він "із поліції". То був колишній церковний сторож років сімдесяти п’яти.
Одного вечора, проходячи там без Козетти, Жан Вальжан побачив жебрака на його звичному місці, під щойно засвіченим ліхтарем. Як і завжди, той старий, мабуть, молився і сидів, низько похиливши голову. Жан Вальжан підійшов до нього і подав йому кілька су. Раптом жебрак пильно глянув на Жана Вальжана й відразу опустив голову. Це сталося блискавично, але Жан Вальжан здригнувся. Йому здалося, ніби у світлі ліхтаря він побачив не смиренне обличчя старого жебрака, а страшну і добре йому знайому пику. Він мав таке відчуття, ніби на мить опинився в темряві віч-на-віч із тигром. Жан Вальжан відступив, закам’янівши від жаху, не осмілюючись ні дихнути, ні заговорити, ні залишитися, ні втекти, і дивився на жебрака, який похилив голову, пов’язану ганчіркою і, здавалося, забув, що хтось перед ним стоїть. У ту мить таємничий інстинкт самозбереження, певне, остеріг Жана Вальжана, й він не озвався. Жебрак був такий, як і завжди: ті самі лахміття, та сама згорблена постать. "Ет! — сказав собі Жан Вальжан. — Я збожеволів! Мені приверзлося! Такого бути не може!" І він повернувся додому, глибоко стурбований.
Він не зважувався признатися навіть самому собі, що страшне обличчя, яке йому привиділося, було обличчям Жавера.
Вночі, думаючи про це, він пожалкував, що не заговорив до жебрака — тоді тому довелося б іще раз підвести голову.
Наступного вечора він знову пішов туди. Жебрак сидів на своєму місці.
— Вітаю тебе, чоловіче добрий, — рішуче сказав Жан Вальжан, подавши жебракові су.

Той підвів голову і відповів жалібним голосом:
— Дякую, ласкавий пане.
Це явно був старий церковний сторож.
Жан Вальжан відразу заспокоївся. "Де в біса міг побачити я того Жавера? — подумки посміхнувся він. — Мабуть, у мене починає псуватися зір". І він перестав про це думати.
Десь через кілька днів, годині о восьмій вечора, коли вони були вдома, й Козетта голосно читала по складах, Жан Вальжан почув, як відчинились і потім зачинилися двері будинку. Це здалося йому дивним. Крім них, у домі жила тільки стара, й вона завжди вкладалася спати завидна, щоб не палити свічку. Жан Вальжан подав Козетті знак замовкнути. Кроки були важкі, чоловічі. Жан Вальжан погасив свічку.
Він пошепки сказав Козетті, щоб вона тихенько вкладалася спати. Тим часом кроки спинилися. Жан Вальжан мовчав і не ворушився, сидячи в темряві спиною до дверей і тамуючи подих. Через якийсь час він нечутно обернувся й помітив у замковій шпарині світло. Хтось стояв за дверима зі свічкою в руці й дослухався.
Минуло кілька хвилин, і світло зникло. Але Жан Вальжан не почув кроків — отже, той, хто слухав під дверима, скинув черевики.
Жан Вальжан упав на своє ложе одягнений і всю ніч не склепив очей.
Удосвіта, коли він задрімав, зморений втомою, його розбудило скрипіння дверей десь у глибині коридора, і він знову почув ті самі кроки, що й учора. Жан Вальжан підхопився з ліжка і припав оком до замкової шпарини. Якийсь чоловік, не спиняючись, пройшов повз двері його кімнати. У коридорі було ще темно, та коли незнайомець дійшов до сходів, промінь світла знадвору виразно окреслив його силует зі спини. Він був високий, у довгому рединготі, з кийком під рукою. То була жахлива постать Жавера.
Жан Вальжан міг краще роздивитися його з вікна, яке виходило на бульвар. Але він не наважився відчинити віконницю.
Було ясно, що той чоловік відчинив учора двері ключем і зайшов у будинок, як до себе додому. Хто йому дав ключ? Що все це означало?
О сьомій ранку, коли стара прийшла прибрати кімнату, Жан Вальжан пильно глянув на неї, але нічого не запитав. Жінка була така, як і завжди. Підмітаючи, вона сказала:
— Ви, може, чули, пане, як уночі хтось приходив?
— Справді, — відповів він спокійним голосом. — Хто ж то був?
— Це новий пожилець, — сказала стара.
— А звати його?…
— Точно не пам’ятаю. Пан Дюмон чи Домон. Якось так.
- І хто він, цей пан Дюмон?
Стара глянула на нього своїми пронозливими очицями й відповіла:
— Він рантьє — як і ви.
Вона, можливо, сказала це без усякої прихованої думки. Але Жанові Вальжану вчувся в її словах якийсь натяк.
Коли стара пішла, він склав у стовпчик сотню франків, які тримав у шафі, загорнув їх і поклав у кишеню. Хоч як обережно він це робив, одна монета в сто су вислизнула у нього з руки і з дзенькотом покотилася по підлозі.
На смерканні Жан Вальжан спустився сходами і пильно розглянувся навкруги. Він не побачив нікого. Бульвар здавався безлюдним. Правда, можна було сховатися за деревами.
Він повернувся до кімнати, взяв Козетту за руку й сказав:
— Ходімо.
Обоє вийшли на вулицю.
Книга п’ята

Нічне полювання з німою зграєю хортів
1. Втеча навпомацки
Жан Вальжан відразу покинув бульвар і заглибився у вулички, намагаючись завертати якомога частіше й іноді виходячи на свій власний слід, — переконатися, що за ним не стежать.
Тієї ночі світив повний місяць. Жан Вальжан був навіть задоволений із цього. Місяць ще висів над самим обрієм і ділив кожну вулицю на смугу темряви й смугу світла. Жан Вальжан міг іти попід будинками й мурами в затінку і спостерігати освітлений бік. Певно, він не подумав про те, що затіненої сторони йому не видно.
Козетта йшла мовчки, нічого не запитуючи. Страждання, що їх вона терпіла цілих шість років, притупили її вразливість. Крім того, вона вже звикла до крутих поворотів долі і до дивної поведінки свого благодійника. З ним вона почувала себе в безпеці.
Жан Вальжан знав не більше, ніж Козетта, куди вони йдуть. Він звірився на Бога, як Козетта звірилася на нього. Він не мав ніякої чіткої мети. Він навіть не знав напевно, чи то був Жавер. А як і Жавер, то чи він упізнав його, Жана Вальжана? Хіба він не змінив свого вигляду? Хіба його не вважали мертвим? А проте останнім часом відбулося кілька дивних подій, і Жан Вальжан вирішив більш не повертатися в дім Горбо. Наче сполоханий зі свого лігва звір, він шукав собі якоїсь тимчасової криївки, певний, що згодом знайде, де оселитись.
Коли на церкві Сент-Етьєн-дю-Мон видзвонило одинадцяту, він перейшов через вулицю Понтуаз перед самим відділком поліції. Через кілька хвилин інстинкт змусив його обернутися. В цю мить у світлі ліхтаря, який горів перед відділком, він виразно побачив трьох чоловіків, які йшли слідом за ним по затіненій стороні вулиці. Один із трьох звернув до відділку. Той, хто йшов першим, видався Жанові Вальжану дуже підозрілим.
— Ходімо, дитино, — сказав він Козетті й поквапився покинути вулицю Понтуаз.
Він зробив коло, обминув пасаж Патріархів, зачинений о цій пізній годині, пройшов вулицю Дерев’яного Меча й вулицю Арбалетну і звернув на вулицю Поштову.
Там було перехрестя, звідки починалася вулиця Нев-Сент-Женев’єв.
Місяць заливав перехрестя яскравим світлом. Жан Вальжан заховався в якесь підворіття, розрахувавши, що коли ті люди досі переслідують його, він неодмінно побачить, як вони перетинатимуть цю освітлену місцину.
Справді, не минуло й трьох хвилин, і переслідувачі вийшли на перехрестя. Тепер їх було четверо: усі високі, в довгих темних рединготах, у круглих капелюхах, із грубими кийками в руках.
Вони зупинилися на перехресті й стали радитись. Мабуть, вагалися. Той, хто йшов попереду, обернувся і показав правицею туди, де ховався Жан Вальжан; інший не менш уперто показував у протилежний бік. У ту мить, коли перший обернувся, місяць освітив його обличчя, і Жан Вальжан упізнав Жавера.
Для Жана Вальжана непевність закінчилася; на щастя, вона тривала для переслідувачів. Поки ті четверо вагалися, він вийшов зі своєї схованки в підворітті й швидко рушив Поштовою вулицею в напрямку Ботанічного саду. Козетта стомилась, він узяв її на руки й поніс. Перехожих ніде не було, а ліхтарі не запалили, бо світив місяць.
Жан Вальжан прискорив ходу.
Позаду лишилася вулиця Ключова, потім фонтан Сен-Віктор. Повз Ботанічний сад він вийшов на набережну і розглянувся навкруги. Набережна була безлюдна. Позаду — нікого.

Він зітхнув із полегкістю й попрямував до Аустерліцького мосту.
В той час іще брали плату за перехід.
Жан Вальжан підійшов до будки сторожа й подав одне су.
— З вас два су, — сказав інвалід, що сидів у будці. — Ви несете дитину, яка може йти сама. Платіть за двох.
Він заплатив, невдоволений, що звернув на себе увагу. Той, хто втікає, повинен прослизати непомітно.
Якраз тоді через Сену переїздив великий віз, і це стало Жанові Вальжану в пригоді. Він міг перейти міст у затінку того воза.
Десь посеред мосту Козетта, в якої затерпли ноги, захотіла йти. Він опустив її і знову повів за руку.
Перейшовши міст, він помітив праворуч дров'яні склади й попрямував до них. Щоб дістатися туди, треба було перетнути відкриту й освітлену місцину. Жан Вальжан не став вагатися. Переслідувачі, очевидно, загубили його слід, і Жан Вальжан повірив, що уникнув небезпеки.
Між двома мурами, за якими були дров'яні склади, загубилась вуличка під назвою Зелена дорога. Вузька й темна, вона була мов умисне створена для нього. Перщ ніж увійти в неї, Жан Вальжан оглянувся назад.
З того місця, де він стояв, було видно весь Аустерліцький міст.
Чотири тіні щойно з'явилися на мосту. Вони прямували на лівий берег.
Жан Вальжан затремтів, як зацькований звір.
Йому лишилася одна надія. Можливо, переслідувачі ще не вийшли на міст, коли він з Козеттою переходив через освітлену місцину, й не помітили його.
У такому разі, якщо він увійде в цю вуличку й поміж дров'яних складів дістанеться до боліт і пустирищ, вони будуть урятовані.
Йому здалося, що можна вірити цій тихій вуличці, і він заглибився в неї.
Через три сотні кроків вуличка розгалужувалась. Куди тепер звернути: праворуч чи ліворуч?
Жан Вальжан не вагався і звернув праворуч.
Чому?
Бо ліве відгалуження вело до передмістя, тобто в місця заселені, а праве в поля, тобто в місця безлюдні.
Тим часом ішли вони не дуже швидко. Козетта затримувала Жана Вальжана, і він знову взяв її на руки. Дівчинка схилила голову йому на плече і не казала ні слова.
Коли-не-коли він оглядався, пильнуючи, щоб весь час іти в затінку. Двічі або тричі не побачив за собою нікого й почув себе трохи впевненіше. До того ж стояла глибока тиша. Та ось, обернувшись, Жан Вальжан помітив далеко в темряві, там, де він уже пройшов, якийсь рух.
Він кинувся бігти, сподіваючись натрапити на якусь бічну вуличку, звернути в неї і ще раз заплутати свій слід.
Він натрапив на мур.
Цей мур, одначе, не перепиняв йому шлях — він обмежував поперечну вуличку, в яку виходила та, що нею прийшов Жан Вальжан.
Тут знову треба було вирішувати: іти праворуч чи ліворуч. Він подивився праворуч. Вуличка тяглася ще на якусь відстань між будівлями, схожими на сараї або клуні, а далі впиралась у високу білу стіну.
Він подивився ліворуч. Там вуличка була відкрита і десь кроків через двісті вливалася в іншу вулицю. Саме з того боку був порятунок.
Та коли Жан Вальжан уже звернув ліворуч, він помітив попереду, на перехресті, якусь чорну нерухому постать.
Той чоловік, безперечно, стояв там, щоб відрізати йому шлях до відступу.
Жан Вальжан відсахнувся назад.

Сам про те не знаючи, він опинився у кварталі, відомому під назвою Малий Пікпюс і схожому своїм монастирським виглядом на іспанське місто. Дороги там були погано вимощені, вулиці майже незабудовані. Скрізь височіли суцільні мури та стіни. Жодної крамниці, жодного екіпажа. Садки, монастирі, дров'яні склади, болота; рідкі будинки й дуже високі мури. На той час, про який ми розповідаємо, Малий Пікпюс мав систему вулиць у вигляді літери v: вулиця Зелена дорога роздвоювалася на дві, з яких ліва називалася вуличкою Пікпюс, а права — вулицею Полонсо. Обидва розгалуження літери v з'єднувалися на кінцях так званою вулицею Прямої стіни. Той, хто, йдучи від Сени, добирався в кінець вулиці Полонсо, бачив ліворуч від себе вулицю Прямої стіни, попереду — огорожу цієї вулиці, а праворуч — її обрубок, який не мав виходу й називався тупик Жанро. Отам і стояв тепер Жан Вальжан.

Як ми вже згадували, він відсахнувся, побачивши чорну постать на перехресті вулиці Прямої стіни і вулички Пікпюс. Сумніву не було: той привид чатував на нього.

Що робити?

Відступати назад було пізно. Жавер зі своїми людьми, напевне, вже звернув у вулицю, в кінці якої стояв Жан Вальжан. Мабуть, Жавер добре знав цей маленький лабіринт і вжив заходів перестороги, пославши одного зі своїх охороняти вихід із нього. Ці думки й припущення хором закружляли у зболеному мозку Жана Вальжана. Він пильно оглянув тупик Жанро — там глуха стіна. Він звернув погляд у вуличку Пікпюс — там вартовий. Його чорна постать чітко виділялася на залитому місячним сяйвом хіднику. Йти вперед — означало наскочити на того чоловіка. Відступати назад — потрапити просто в руки Жаверові. Жан Вальжан відчув, що навколо нього невблаганно стягується сіть. Він у розпачі підвів погляд до неба.

Щоб зрозуміти подальші події, треба чітко уявити собі вулицю Прямої стіни, а надто ріг, який лишався по ліву руч людини, що виходила з вулиці Полонсо. Праворуч по вулиці Прямої стіни стояли досить убогі будинки, а з протилежного боку — одна велика будівля з кількох корпусів, дуже високих від провулка Пікпюс і багато нижчих від вулиці Полонсо, де будівля була врівень із муром. Цей мур не утворював кута на розі вулиць Полонсо і Прямої стіни, а виходив туди широкою зрізаною гранню. Від двох кутів тієї грані мур тягся по вулиці Полонсо аж до будинку номер 49, а по вулиці Прямої стіни, де його відрізок був значно коротший, — до похмурої будівлі, у бічний фасад якої він упирався, утворюючи на вулиці ще один внутрішній кут. Зрізану грань цілком займали якісь величезні двері з трухлявих вертикальних дощок, скріплених залізними поперечинами. Поруч були ворота звичайних розмірів, пробиті, певне, не давніше, як півсотні років тому.

У цьому місці над муром здіймалися віти липи, а з боку вулиці Полонсо його обвивав плющ.

Опинившись у безвихідному становищі, Жан Вальжан пильно оглянув похмуру будівлю, що була ліворуч від нього. Він подумав, що якби йому пощастило туди проникнути, може, він урятувався б. У нього з'явилась надія.

На фасаді будівлі, що виходив на вулицю Прямої стіни, біля всіх вікон на всіх поверхах були старі свинцеві лійки, до яких вело від центрального жолоба ціле розгалуження ринв. Цей химерний візерунок із бляхи й заліза насамперед і впав у вічі Жанові Вальжану. Він посадив Козетту спиною до вуличної тумби і звелів їй мовчати, а сам побіг туди, де ринви опускались до самої бруківки. Можливо, вдасться якось видертися по них і проникнути в дім. Але старі ринви ледь трималися на стіні. Крім того, всі вікна цієї мовчазної оселі були забрані товстими залізними ґратами. А до всього ще й

місяць яскраво освітлював фасад, і чоловік, який стояв на тому кінці вулиці, побачив би, як Жан Вальжан лізе по стіні. І нарешті, що робити з Козеттою? Як підняти її на висоту триповерхового будинку?
Жан Вальжан відмовився від думки видертись по ринвах і повернувся на вулицю Полонсо.
Оглянувши зрізаний ріг кварталу, де він залишив Козетту, Жан Вальжан виявив, що цей затінений закутень не видно ні з тієї вулиці, ні з тієї. І тут були двері й ворота. Може, вдасться крізь них проникнути. Мур, над яким здіймалося гілля липи, явно обгороджував сад, у якому можна було б сховатись і дочекатися ранку.
Час минав. Треба було діяти швидко.
Жан Вальжан обмацав ворота і зрозумів, що вони міцно забиті — і зсередини, і ззовні.
З більшою надією він підступив до високих дверей. Вони були зовсім розхитані, дошки погнили, залізні поперечники поржавіли. Здавалося, ці ветхі двері можна легко проламати.
Та уважно їх роздивившись, Жан Вальжан помітив, що це ніякі не двері. Вони не мали ні завіс, ні замка. Крізь щілини й тріщини в дошках він побачив кам'яне мурування. Жан Вальжан здригнувся від жаху, зрозумівши, що це тільки дерев'яна обшивка суцільної кам'яної стіни. Дошку віддерти було б неважко, але він би опинився віч-на-віч зі стіною.
2. Що було б неможливо здійснити при газовому освітленні
У цю мить віддалік почувся розмірений і глухий шум. Жан Вальжан наважився виглянути з-за рогу. Сім чи вісім солдатів увійшли у вулицю Полонсо. Він побачив, як блищать багнети. Усе це насувалось на нього.
Солдати, на чолі яких ішов Жавер, — він упізнав його високу постать, — наближались повільно і з осторогою. Вони часто зупинялися, заглядаючи в усі закутні й підвороття.
Мабуть, Жавер перестрів і забрав із собою якийсь патруль.
Двоє Жаверових помічників теж ішли з ним.
Просуваючись такою повільною ходою, вони мали дійти до місця, де ховався Жан Вальжан, через чверть години. Це була жахлива мить. Ще кілька хвилин — і перед Жаном Вальжаном уже втрете розкриється страшна безодня. Причому каторга тепер буде не просто каторгою, а й означатиме для нього втрату Козетти; тобто його чекає життя, мало чим краще від перебування в могилі. Йому лишалося тільки одне.
Жан Вальжан мав ту особливість, що ніби носив із собою дві торбини: в одній були думки святого, в другій — таланти каторжника. Він заглядав у обидві — залежно від обставин.
Як ми пам'ятаємо, він не раз утікав із тулонської каторги і розвинув у собі неймовірне вміння видиратись угору, навіть на висоту шостого поверху, упираючись потилицею, плечима, стегнами й коліньми у стіни, які сходяться під прямим кутом.
Жан Вальжан зміряв поглядом мур, за яким росла липа. Він мав футів вісімнадцять[20] заввишки. Кут, який він утворював із бічною стіною великої будівлі, був заповнений унизу кам'яним муруванням трикутної форми, заввишки футів у п'ять.
Але що робити з Козеттою? Козетта не вміла видиратися по кам'яній стіні. Покинути її? Жан Вальжан про це навіть не думав. Нести її було неможливо. Йому знадобиться вся його сила, щоб здійснити цей неймовірний підйом. Найменший вантаж порушив би його центр ваги, й він зірвався б униз.
Йому потрібна була мотузка. Мотузки Жан Вальжан при собі не мав. Де знайти мотузку — опівночі, на вулиці Полонсо? Якби в ту мить Жан Вальжан володів королівством, він віддав би його за мотузку.

За надзвичайних обставин життя людина бачить усе навколо наче освітленим блискавкою.
Розпачливий погляд Жана Вальжана упав на стовп вуличного ліхтаря в тупику Жанро.
У ту пору на паризьких вулицях ще не було газових ріжків. Коли сутеніло, запалювали вуличні ліхтарі, що підіймались і опускалися за допомогою мотузки. Котушка, на яку намотувалася ця мотузка, була прикріплена під ліхтарем і зберігалась у залізній шафці; ключ від тієї шафки був у ліхтарника.
В нелюдському напруженні сил Жан Вальжан одним стрибком опинився в тупику Жанро, відкрив замок шафки кінчиком свого ножа і через мить уже вернувся до Козетти. Тепер він мав мотузку.
Ми вже згадували, що ліхтарі в ту ніч не були засвічені. Отож можна було пройти під самим ліхтарем у тупику Жанро й навіть не помітити, що він зрушений з місця.
А тим часом ніч, безлюддя, темрява, тривога Жана Вальжана, його біганина туди-сюди — все це почало непокоїти Козетту. Інша дитина давно б заплакала. Козетта ж тільки смикнула Жана Вальжана за полу. Усе ближче й ближче чулися кроки патруля.
— Тату, мені страшно, — прошепотіла дівчинка. — Хто там іде?
— Тихо! — відповів їй бідолаха. — То тітка Тенардьє.
Козетта затремтіла. Він додав:
— Мовчи й не заважай мені. Якщо ти заплачеш, Тенардьє схопить тебе.
Потім, не кваплячись, але й не гаючи часу, упевненими й точними рухами, — це було тим більш дивно, що з хвилини на хвилину міг з'явитися патруль із Жавером, — він розв'язав свою нашийну хустку, обгорнув її навколо тіла Козетти під пахвами — так, щоб вона не зробила дитині боляче, прив'язав хустку до одного кінця мотузки морським вузлом, узяв другий кінець у зуби, скинув черевики та шкарпетки і закинув їх за мур, вибрався на трикутну кам'яну кладку і почав підійматися вгору в кутку між муром та бічною стіною будинку з такою впевненістю, наче ліз по драбині. Не минуло й півхвилини, як він уже стояв навколішки на мурі.
Козетта дивилась на нього, приголомшена, не кажучи й слова. Страх перед тіткою Тенардьє скував дитину крижаним холодом.
Раптом вона почула, як Жан Вальжан тихо гукнув їй:
— Прихилися спиною до стіни.
Вона послухалась.
— Мовчи й не бійся, — сказав Жан Вальжан.
І дівчинка відчула, що підіймається в повітря.
Перш ніж Козетта встигла щось зрозуміти, вона вже була на мурі.
Жан Вальжан схопив її, посадив собі на спину, взяв обидві її ручки в свою ліву руку, ліг на живіт і поповз до зрізаної грані муру. Як він і думав, там стояла якась будівля — її дах полого спускався майже до землі, торкаючись стовбура липи.
Він іще був на гребені муру, коли оглушливий шум і гамір сповістили про появу патруля. Почувся громовий голос Жавера:
— Обшукайте тупик! Вулиця Прямої стіни охороняється, провулок Пікпюс теж. Я певен, він у тупику!
Солдати кинулись у тупик Жанро.
Жан Вальжан, тримаючи Козетту, ковзнув униз по дахові, дістався до липи і стрибнув на землю. Чи то від страху, чи то завдяки винятковому для дитини самовладанню, але Козетта не видала й звуку. Руки в неї були трохи подряпані.
3. Загадковий сад

Жан Вальжан опинився у великому й досить дивному на вигляд саду. Він був видовжений, у глибині тяглася алея тополь, по кутках височіли дерева, а посередині виднілися якісь плодові кущі, овочеві грядки, теплиця для динь, де блищали під місяцем скляні ковпаки, і стічна яма. То там, то там стояли почорнілі від моху кам'яні лави.
Поруч із Жаном Вальжаном була споруда, по даху якої він спустився на землю, купа хмизу, а під стіною — кам'яна статуя з понівеченим обличчям. Споруда являла собою стару руїну з рештками колишніх кімнат; одна з них, завалена всякою всячиною, правила за сарай.
Велика будівля, що виходила на вулицю Прямої стіни і завертала в провулок Пікпюс, була обернута до садка двома своїми фасадами, розташованими під прямим кутом. Ці внутрішні фасади здавалися ще похмурішими, ніж зовнішні. Усі вікна були заґратовані. Ніде не пробивалося світла. Одне крило будівлі відкидало густу тінь, яка стелилася по саду величезним чорним укривалом.
Годі було уявити собі щось непривітніше й пустельніше, ніж цей сад. У ньому не виднілося жодної душі, що не дивно для такої пізньої пори. Але не схоже було, щоб тут хтось прогулювався навіть удень.
Насамперед Жан Вальжан знайшов свої черевики і взувся, потім зайшов із Козеттою в сарай. Утікач ніколи не почуває себе в безпеці. Дівчинка, яка весь час думала про тітку Тенардьє, поділяла його прагнення заховатись якомога краще.
Козетта тремтіла й горнулась до Жана Вальжана. Чутно було крики патруля, який обнишпорював тупик і вулицю, удари прикладів об бруківку, вигуки й лайку Жавера.
Десь через чверть години цей гамір ніби почав стихати. Жан Вальжан затамував подих і лагідно поклав долоню на рот Козетти.
А втім, їх оточувала така дивна й глибока тиша, що той шум на вулиці, хоч який несамовитий і близький, начебто зовсім не турбував її.
Аж ось посеред цієї тиші почулися нові звуки — звуки божественні, невимовно прекрасні. В нічній темряві співали жіночі голоси, що звучали з дівочою чистотою й дитячою наївністю, ті неземні голоси, які ще чує новонароджений і вже вловлює умирущий. Спів долинав із похмурої будівлі, яка охоплювала сад. Тільки-но почав стихати гамір демонів, як у темряві заспівав янгольський хор.
Козетта й Жан Вальжан упали навколішки.
Поки звучали ці голоси, Жан Вальжан не думав більше ні про що. Ніч зникла, і він бачив над собою блакитне небо. Йому здавалося, душа його зараз змахне крильми й полетить.
Спів замовк. Тихо стало на вулиці, тихо в саду. Вітер шарудів сухими бадилинками на гребені муру.
Незабаром вітер подужчав. Певне, було десь близько другої ночі. Бідолашна Козетта сиділа, прихилившись до Жана Вальжана головкою, і він подумав, що дитина задрімала. Він поцілував її й подивився на неї. Очі в Козетти були широко розкриті, а їхній напружений вираз стривожив Жана Вальжана.
Вона тремтіла.
— Тобі хочеться спати? — спитав Жан Вальжан.
— Мені холодно, — сказала дівчинка і через мить запитала:
— Вона досі тут?
— Хто?
— Пані Тенардьє.
— А! — сказав Жан Вальжан. — Вона вже пішла. Не бійся.
Козетта зітхнула, наче з неї спав великий тягар.

Земля була волога, сарай відкритий з усіх боків, вітер ставав усе холодніший. Жан Вальжан зняв із себе рединготі закутав Козетту.
— Так тобі тепліше?
— Тепліше.
— Гаразд, зачекай мене хвилинку. Я зараз вернуся.
Він вийшов із руїн і пішов попід великою будівлею, шукаючи кращого пристановища. Йому траплялися двері — але замкнені. На всіх вікнах першого поверху були ґрати.
Проминувши внутрішній кут будівлі, він побачив овальні вікна і помітив якесь світло. Жан Вальжан зіп'явся навшпиньки і зазирнув у одне з тих вікон. Усі вони виходили в простору, вимощену плитами залу з аркадами й колонами. Тьмяне світло лилося від нічника, що горів у кутку. Зала була порожня, і він не помітив у ній ніякого руху. Одначе, добре придивившись, розгледів на підлозі щось ніби прикрите саваном і схоже на людське тіло. Розпростерте долілиць на плитах, з розкинутими хрестом руками, воно було нерухоме і здавалося неживим. Біля тіла на підлозі тяглася наче змія — та зловісна постать лежала з мотузкою на шиї.
Вся зала тонула в імлі — так буває у великих, тьмяно освітлених приміщеннях — і від цього здавалася ще моторошнішою.
Жан Вальжан знайшов у собі мужність, щоб притиснутися чолом до шибки й почекати, чи не заворушиться розпростерте тіло. Та воно не ворухнулося — хоч він і дивився довго. Зненацька його опанував неусвідомлений жах, і він кинувся навтіки, не наважуючись оглянутися назад. Йому здавалося, що коли він обернеться, то побачить, як іде за ним та постать, вимахуючи руками.
Жан Вальжан добіг до сараю, ноги його підгиналися. Він важко відсапувався, і піт стікав у нього по скронях.
Від холоду, тривоги, переживань і хвилювань цього вечора у нього почалася гарячка, думки його мішалися.
Він підійшов до Козетти. Вона спала, поклавши голову на камінь.
Жан Вальжан сів і став дивитись на неї. І потроху почав заспокоюватись, опановувати себе.
Він ясно усвідомлював, що віднині його життя належить їй. Він прагнутиме тільки того, що потрібно Козетті, і боятиметься лише того, що загрожуватиме їй. Він навіть не відчував холоду, хоч і скинув рединготі, щоб закутати дівчинку.
Аж ось крізь свою задуму він раптом почув якийсь звук. Ніби десь дзеленчав дзвіночок.
Жан Вальжан оглянувся й побачив, що в саду хтось є.
Якась істота, схожа на людину, ішла між скляними ковпаками теплиці, то нахиляючись, то випростуючись.
Жан Вальжан здригнувся. Таким бідолахам, як він, усе здається ворожим. Вони бояться дня, бо вдень їх видно, і бояться ночі, бо ніч допомагає заскочити їх зненацька. Недавно його лякало те, що сад порожній, а тепер — те, що в ньому хтось є.
Від уявного страху він перейшов до цілком реального. Мабуть, Жавер залишив своїх людей стежити за вулицею, і якщо цей чоловік натрапить на нього, він крикне: "Злодій!" — і видасть його.
Жан Вальжан обережно підняв Козетту й відніс її в найдальший куток сараю, за якісь старі меблі. Козетта не ворухнулась.
Звідти він почав спостерігати за чоловіком, який ходив по теплиці. Дивно, але дзвіночок дзеленчав на кожен його рух, ніби був до нього прив'язаний. Що це могло означати? Навіщо прив'язали дзвіночок тому чоловікові, наче барану або бику?

Міркуючи про це, Жан Вальжан помацав Козеттині руки. Вони були холодні як лід.
— О Боже! — прошепотів він і тихенько покликав: — Козетто!
Дівчинка не розплющила очей.
Жан Вальжан струснув її, але вона не прокинулась.
"А що, як вона померла?" — подумав він і випростався, затремтівши з голови до ніг.
Найжахливіші припущення промайнули у нього в голові. Він раптом згадав, що сон на холоді може бути смертельним.
Бліда й нерухома, Козетта лежала на землі біля його ніг.
Він притулив вухо до її грудей; дитина дихала, але слабко. Здавалося, ось-ось дихання урветься.
Як зігріти її? Як розбудити? Усі інші думки, крім цих, вилетіли в нього з голови. В нестямі вибіг він із сараю.
Вкрай необхідно було, щоб через чверть години Козетта лежала в ліжку і грілась біля вогню.
4. Чоловік із дзвіночком
Жан Вальжан пішов просто до чоловіка, якого побачив у саду. В руці він тримав стовпчик монет, що його вийняв з кишені камізельки.
Той стояв, опустивши голову. Кілька кроків, і Жан Вальжан опинився перед незнайомцем.
— Сто франків! — вигукнув він.
Незнайомець здригнувся і підвів голову.
— Плачу сто франків, якщо ви дасте мені притулок на ніч!
Місяць яскраво освітлював стривожене обличчя Жана Вальжана.
— Як! Це ви, дядечку Мадлен? — вигукнув незнайомець.
Це ім’я, вимовлене опівночі, в зовсім незнайомому місці, змусило Жана Вальжана відсахнутися.
Він сподівався чого завгодно, тільки не цього. Перед ним стояв згорблений і кульгавий дід у селянській одежі, зі шкіряним наколінником, з якого звисав величенький дзвінок. Обличчя його Жан Вальжан не бачив, воно було в тіні.
А тим часом старий скинув шапку і схвильовано вигукував:
— О Господи! Звідки ви взялися, дядечку Мадлен? Як ви сюди увійшли? Ви, певно, впали з неба! І на кого ви схожі! На вас навіть сурдута немає!
— Хто ви такий і що це за будинок? — спитав Жан Вальжан.
— Отакої! — вигукнув старий. — Таж ви самі прилаштували мене сюди! То ви мене не впізнали?
— Ні, — сказав Жан Вальжан. — А ви звідки мене знаєте?
— Ви врятували мені життя, — мовив старий.
Він повернувся, місяць освітив його профіль, і Жан Вальжан упізнав старого Фошлевана.
— А! — сказав Жан Вальжан. — То це ви. Тепер я вас упізнав.
— Слава Богу! — вигукнув старий з докором у голосі.
- І що ви тут робите?
— Накриваю свої дині.
Старий Фошлеван і справді тримав у руці краєчок солом’яної мати, яку щойно розстелив на теплиці. Він уже працював так із годину, і саме за цим ділом і побачив його Жан Вальжан.
— Я подумав собі: "Ніч місячна, може вдарити приморозок. Мабуть, одягну я свої диньки тепліше". Але звідки ви тут узялися?
Проте Жан Вальжан волів сам ставити запитання:
— А що це за дзвіночок у вас на нозі?
— Дзвіночок? — перепитав Фошлеван. — А це щоб мене обминали.

— Обминали? А чого б то вас обминали?
Старий лукаво підморгнув.
— У цьому домі багато молодих дівчат, і вони вважають, що зустрічатися зі мною небезпечно. Дзвіночок остерігає їх. Коли я підходжу, вони втікають.
— А що це за дім?
— Отакої! Таж ви знаєте!
— Нічого я не знаю.
— Це ж ви прилаштували мене сюди садівником!
— Відповідайте так, мовби я нічого не знаю.
— Гаразд. Це монастир Малий Пікпюс!
Жан Вальжан нарешті почав пригадувати. Випадковість чи провидіння закинули його саме в той монастир, куди він два роки тому прилаштував старого Фошлевана, почавленого своїм возом.
- І все ж таки, як ви сюди потрапили, дядечку Мадлен? Хоч ви й святий, але ви чоловік, а чоловікам сюди дороги нема.
— Ви ж тут.
— Тільки я один.
— А проте, — сказав Жан Вальжан, — мені треба тут залишитися.
— О Господи! — вигукнув Фошлеван.
Жан Вальжан підступив до нього і сказав серйозним голосом:
— Дядечку Фошлеван, я врятував вам життя.
— Я про це згадав перший, — відповів старий.
— Так от, тепер ви можете віддячити мені тим самим.
Фошлеван узяв дужі руки Жана Вальжана у свої зморшкуваті й тремтячі руки і кілька секунд, здавалося, не міг мовити й слова. Нарешті він вигукнув:
— О, я буду щасливий, якщо з ласки Божої мені вдасться повернути вам борг! Пане мер, розпоряджайтеся мною.
Обличчя старого сяяло, і він весь наче перемінився.
— Що я можу для вас зробити? — запитав він.
— Я вам усе поясню. Ви маєте кімнату?
— Я живу в окремій хижці, за руїнами старого монастиря. Того куточка звідси не видно. У мене там три кімнатки.
— Гаразд, — сказав Жан Вальжан. — А зараз у мене до вас два прохання.
— Які, пане мер?
— По-перше, нікому не розповідайте того, що ви про мене знаєте. По-друге, не намагайтеся взнати більше.
— Як собі хочете. Я знаю, що ви святий і не можете зробити нічого поганого. До того ж це ви влаштували мене сюди. Розпоряджайтеся мною.
— Домовились. А зараз ходімо зі мною. Ми заберемо дитину.
— Он як? — сказав Фошлеван. — То тут є ще й дитина!
Він не додав більш нічого і поплентав за Жаном Вальжаном, мов собака за своїм хазяїном.
Не минуло й півгодини, як Козетта, чиї щоки порожевіли біля вогню, спала в ліжку старого садівника. Обидва чоловіки сиділи за столом, на який Фошлеван поклав кусень сиру і ситний хліб, поставив пляшку вина і дві склянки. Поклавши руку Жанові Вальжану на коліна, старий сказав:
— Ох, дядечку Мадлен, ви впізнали мене не відразу! Ви рятуєте людині життя, а потім її забуваєте! Ви чоловік невдячний!
5. Розповідь про те, як Жавер спіймав облизня
Події, на які ми поки що подивилися тільки з одного боку, розвивалися дуже просто.
Коли Жан Вальжан, заарештований у Монтреї-Приморському біля ліжка Фантіни, утік із в’язниці, поліція припустила, що він подасться до Парижа. Париж — це водоверть, у якій усе губиться. Жоден ліс не ховає

людину так надійно, як юрба. Кожен утікач знає про це і тому прагне в Париж. Знає про це й поліція, отож саме в Парижі шукає вона тих, кого загубила десь-інде. Там шукала вона й колишнього мера Монтрея-Приморського. Жавера викликали в столицю керувати розшуком, і він справді дуже допоміг у вистеженні Жана Вальжана. Службова ревність і кмітливість, виявлені Жавером у цій справі, були помічені паном Шабуйє, секретарем префектури при графі Англесі, і пан Шабуйє, який і раніше протегував Жаверові, перевів його до столичної поліції, де він швидко здобув належний авторитет.
Жавер більше не думав про Жана Вальжана, аж поки випадково натрапив на його ім'я в одній газеті, де повідомлялося, що каторжник Жан Вальжан загинув. Форма того повідомлення була настільки офіційною, що Жавер не піддав його найменшому сумніву.
Через якийсь час у паризьку префектуру надійшов рапорт із префектури Сени й Уази про викрадення дитини, яке сталося за досить незвичайних обставин у Монфермеї. Викрадено дівчинку семи-восьми років, мовилося в рапорті, довірену матір'ю місцевому корчмареві; дівчинку звуть Козетта; вона дочка такої собі Фантіни, яка померла невідомо коли й де.
Цей рапорт потрапив на очі Жаверові й примусив його замислитись.
Ім'я Фантіни було добре йому відоме. Він пригадав, як Жан Вальжан просив у нього три дні, щоб поїхати по дитину тієї дівки. Він пригадав також, що Жана Вальжана заарештували в Парижі в ту мить, коли він сідав у диліжанс до Монфермея. Чого йому треба було в тому селі? Тоді поліція так і не змогла збагнути цього. Тепер Жавер усе зрозумів. Жан Вальжан хотів знайти дочку Фантіни, яка була в Монфермеї. І ось тепер ту дитину викрадено. Хто її викрав? Жан Вальжан? Але Жан Вальжан мертвий.
Нічого нікому не кажучи, Жавер сів у диліжанс і поїхав до Монфермея. Він сподівався знайти там роз'яснення, а натомість знайшов повну невідомість.
Першими днями роздратовані Тенардьє багато базікали, і тому зникнення Жайворонка наробило шуму в селі. Відразу ж виникло кілька історій про викрадення — звідси й рапорт поліції. Та коли роздратування минуло, Тенардьє з його гострим розумом швидко збагнув, що ніколи не варто привертати до себе увагу королівського прокурора і що балачки про викрадення Козетти насамперед спрямують зірке око правосуддя на нього, отже, й на багато його темних оборудок. Тому він круто змінив поведінку, заткнув жінці рота і вдавав здивованого, коли з ним заговорювали про "викрадену дитину". Він нічого не розуміє. Звичайно, в якусь мить він міг побідкатися, в нього "викрали" його дороге дитя, бо йому шкода було розлучатися з ним; але ж дівчинку забрав її рідний дідусь, і тут нічого не вдієш. Причому дідусь, якому добре ведеться. Саме цю історію й почув Жавер, приїхавши до Монфермея.
Жавер поставив Тенардьє кілька запитань. "Хто він, той дідусь, і як його звати?" Тенардьє відповів дуже просто: "Він багатий землевласник. Я бачив його паспорт. Здається, його звуть пан Гійом Ламбер".
Ламбер — прізвище, яке звучить солідно. Жавер повернувся до Парижа. "Жан Вальжан мертвий, — сказав він собі. — А я йолоп".
Він почав забувати про всю цю історію, коли в березні 1824 року до нього дійшли чутки про старого дивака, який жив поблизу церкви Сен-Медар і дістав прізвисько "жебрак, що дає милостиню". Казали, ніби це рантьє, чийого імені ніхто до пуття не знав, і що він живе з дівчинкою восьми років, про яку відомо тільки те, що вона з Монфермея. Монфермей! Це слово змусило Жавера насторожитись. Колишній церковний сторож, а тепер поліційний шпиг під машкарою жебрака, якому той "дивак" подавав

милостиню, розповів ще кілька подробиць. "Цей рантьє дуже потайний, виходить він тільки ввечері, ні зі ким не розмовляє, ні до кого не підходить. Він носить жовтий рединготт, весь підшитий банкнотами". Це остаточно розбудило цікавість Жавера. Щоб побачити того фантастичного рантьє зблизька й не наполохати його, він одного вечора перевдягся в лахміття церковного сторожа і сів на його місце.
"Дивак" підійшов до перевдягненого Жавера й подав йому милостиню. В ту мить Жавер підвів голову і пережив не менше потрясіння, ніж Жан Вальжан, бо якщо тому здалося, ніби він упізнав Жавера, то Жаверові здалося, ніби він упізнав Жана Вальжана.
Тим часом у темряві він міг і помилитися. Смерть Жана Вальжана була засвідчена офіційно. У Жавера лишалися сумніви, а в таких випадках Жавер, людина честі й обов'язку, ніколи нікого не затримував.
Він простежив підозрюваного до самої халабуди Горба й там розпитав стару. Стара підтвердила легенду про рединготт, підшитий мільйонами, і розповіла про випадок із банкнотою в тисячу франків. Жавер найняв у неї кімнату і того ж таки вечора оселився в ній. Він підслуховував під дверима, сподіваючись почути голос таємничого пожильця, але Жан Вальжан не озвався.
Наступного вечора Жан Вальжан подався навтіки. Але дзенькіт п'ятифранкової монети привернув увагу старої, і вона поквапилася попередити Жавера, що пожилець, певно, збирається переселитись. На смерканні, коли Жан Вальжан вийшов із дому, Жавер з двома своїми помічниками чекав його, сховавшись за деревами.
Жавер ішов за Жаном Вальжаном від дерева до дерева, від вулиці до вулиці. Навіть коли Жан Вальжан був цілком певен, що він у безпеці, Жавер не спускав із нього очей.
Чому Жавер не заарештував Жана Вальжана? Бо він іще сумнівався.
Слід нагадати, що в ті часи поліція не почувала себе зовсім вільно: їй доводилось остерігатися преси. Газети підняли бучу в зв'язку з кількома невиправданими арештами, історія дійшла до палати депутатів, і відтоді префектура стала побоюватися. Зазіхнути на свободу особи вважалося тяжким злочином. Агенти поліції боялися помилитись — помилка означала втрату посади. Варто тільки уявити собі, яке враження справило б на весь Париж коротеньке повідомлення, передруковане в двадцятьох газетах: "Учора один поважний сивоголовий рантьє, прогулюючись зі своєю восьмирічною онукою, був заарештований і відведений до відділку як збіглий каторжник!"
Повторимо, що Жавер мав і власні принципи: вимоги його сумління в даному випадку збігалися з розпорядженнями префекта. У нього справді лишався сумнів.
Сум, тривога, пригніченість, прикра необхідність утікати вночі й шукати нове пристановище для себе й для Козетти, — усе це дуже змінило зовнішній вигляд Жана Вальжана і надало його ході й постаті таких старечих рис, що сам Жавер не міг напевне його впізнати. До того ж він добре пам'ятав і розповідь Тенардьє про Козеттиного дідуся, й офіційне повідомлення про смерть Жана Вальжана на каторзі.
На якусь мить у нього майнула думка зажадати, щоб незнайомець показав документи. Але якщо то був не Жан Вальжан і не старий поважний рантьє, він міг виявитися небезпечним бандитом, котрий має в Парижі спільників і потаємні притулки, в один із яких він зараз і прямує. Його кружляння вулицями нібито підтверджувало, що це не звичайний собі городянин. Затримати його надто рано означало те саме, що "зарізати курку, яка несе золоті яйця". Краще не квапитись. Жавер був певен, що переслідуваний від нього не втече.

Отак і йшов він, трохи спантеличений, ніяк не можучи збагнути, хто ж він, цей загадковий старий.
Тільки на вулиці Понтуаз, у яскравому світлі, що падало з одного шинку, Жавер остаточно впізнав Жана Вальжана.
У ту мить Жавер затремтів, наче тигр, що перестрів свою жертву. Але перед ним був Жан Вальжан, грізний каторжник, і Жавер подумав про те, що їх тільки троє. Тоді він послав по підмогу у відділок на вулиці Понтуаз. Через цю затримку та нараду на перехресті зі своїми помічниками він мало не загубив слід. Та Жавер відразу вгадав, що Жан Вальжан захоче, аби від переслідувачів його відокремила річка, і, скоряючись непомильному інстинкту, пішов прямо до Аустерліцького мосту. Він спитав у збирача мита: "Тут пройшов старий із малою дівчинкою?" — "Я взяв із нього два су", — відповів той. Жавер вийшов на міст саме вчасно, щоб побачити, як утікачі на протилежному березі переходять через освітлену місцину. Коли Жан Вальжан увійшов у вулицю Зелена дорога, Жавер згадав про тупик Жанро, розташований там, наче пастка. Отож він поквапно послав одного зі своїх людей перекрити єдиний звідти вихід на перехрестя вулиці Прямої стіни й вулички Пікпюс. Перестрівши патруль, що прямував на зміну варти до Арсеналу, Жавер затримав його і прихопив із собою. Після цього, знаючи, що Жан Вальжан опинився між тупиком Жанро праворуч, його агентом ліворуч і ним, Жавером, позаду, він дозволив собі взяти дрібку тютюну.
А потім він розпочав свою гру. Жавер відчував пекельну радість, знаючи, що жертва досі на волі, але нікуди вже від нього не втече. То була радість павука, який дозволяє дзижчати спійманій у павутину мусі, радість кота, що грається з мишею.
Жавер торжествував. Сіть його невблаганно стягувалась. Йому лишалося тільки простягти руку.
Він посувався вперед повільно, обшукуючи всі закутні й підвориття, наче кишені злодія.
Та коли він дістався до центру павутини, мухи там не виявилося.
Легко собі уявити його досаду.
Він допитав вартового, що стояв на перехресті вулиці Прямої стіни та провулка Пікпюс. Той нікого не бачив.
Як Наполеон наробив помилок під час російської кампанії, Александр Македонський — у війні з Індією, Цезар — в африканській війні, Кір — у війні зі Скіфією, так і Жавер припустився не однієї помилки у своєму поході проти Жана Вальжана. Звичайно ж, він повинен був відразу впізнати старого каторжника. Йому мало б вистачити й одного погляду. І даремно він не заарештував його ще в халабуді Горбо або принаймні тоді, коли вже остаточно впізнав на вулиці Понтуаз. А особливо він дав маху в самому кінці полювання, намагаючись утримати такого чоловіка, як Жан Вальжан, на кінчику нитки, він переоцінив свої сили, граючись у кота-мишки з левом. І на великих стратегів находить затемнення.
Хай там як, а побачивши, що Жан Вальжан вислизнув від нього, Жавер не розгубився. Певний, що той не міг утекти далеко, він розставив поліційні пости, влаштував засідки і нишпорив по кварталу всю ніч. Він одразу помітив непорядок із вуличним ліхтарем, де було обрізано мотузку. Але це спрямувало його пошуки в тупик Жанро. Там є досить низькі музи, і садки за тими мурами межують із пустирищами. Жан Вальжан мав утекти саме туди. Певно, він так і зробив би, якби проник трохи далі в тупик Жанро, і це стало б його погибеллю. Жавер так обнишпорив ті садки й пустирища, ніби шукав голку в копиці сіна.

Удосвіта він залишив на варті двох своїх тямущих людей і повернувся в префектуру, присоромлений, наче шпиг, який потрапив у пастку, наставлену злодієм.

Книга шоста

Кладовища забирають те, що їм дають

1. Як увійти до жіночого монастиря?

Отож Жан Вальжан "упав із неба", як висловився старий Фошлеван, у жіночий монастир Малий Пікпюс.

Коли він почув серед ночі янгольський спів — то черниці співали заутреню. Окутана півсутінню зала була каплицею. Розпростертий на підлозі привид — сестрою, яка відбувала покуту.

Вклавши Козетту, Жан Вальжан і Фошлеван, як ми вже знаємо, підвечеряли куснем сиру, випили по склянці вина й трохи посиділи біля жаркого вогню. Потім і той, і той уляглися на оберемку соломи, бо на єдиному ліжку спала Козетта. Перш ніж заплющити очі, Жан Вальжан сказав: "Мені треба тут залишитись", — і ці слова всю ніч крутилися в мозкові Фошлевана.

Правду кажучи, обидва так і не заснули.

Знаючи, що Жавер напав на його слід, Жан Вальжан розумів: вони з Козеттою загинули, якщо їм доведеться повернутись у Париж. А що новим буревієм, який налетів на нього, його занесло в цей монастир, то Жан Вальжан мав одну тільки думку: залишитися в ньому. В його становищі цей монастир був водночас і найнебезпечнішим, і найнадійнішим сховком. Небезпека була в тому, що жоден чоловік не мав права сюди проникнути, і якби його викрили, він би звідси подався прямою дорогою до в'язниці. Проте якби йому пощастило тут залишитися, хто прийшов би сюди шукати його? Жити там, де жити не дозволено, — в цьому був для нього порятунок.

Про те саме думав і Фошлеван. Старий почав із того, що визнав: він нічого в усьому цьому не розуміє. Як пан Мадлен тут опинився? Через монастирські мури так просто не перелізеш. А тим більше — з дитиною на руках. Хто вона, ця дівчинка? Звідки вони обоє з'явилися? Відтоді як Фошлеван прилаштувався в монастирі, він нічого більше не чув про Монтрей-Приморський і не знав про те, що там відбулося. А Мадлен вочевидь не збирався відповідати на його запитання. І зрештою Фошлеван сказав собі: святого не допитують. Може, пан Мадлен розорився, і тепер його переслідують позикодавці, а може, він устряв у політику і змушений переховуватися. Тож не дивно, що він хоче залишитись у монастирі. Одного тільки не міг збагнути Фошлеван, і він не переставав сушити собі цим голову: як пан Мадлен, та ще й з малою дівчинкою, опинилися тут? Він бачив їх, він розмовляв з ними й не вірив самому собі. Таємниця проникла в убогу Фошлеванову оселю. Але зрештою він відкинув усі ці думки й зосередився на одній: пан Мадлен урятував йому життя. Тепер — його черга. "Пан Мадлен не роздумував так багато, коли треба було залізти під віз і витягти мене звідти", — сказав собі старий садівник і сповнився рішучості врятувати пана Мадлена.

Передумавши за ніч безліч думок, Фошлеван розплющив удосвіта очі й побачив, що його гість сидить на своєму оберемку соломи й дивиться на Козетту. Дівчинка ще спала. Фошлеван підвівся й сказав:

— Тепер подумаймо, що нам робити далі. Насамперед ви й на мить не повинні виходити з цієї кімнати. Ні дівчинка, ні ви. Один крок у сад — і ми пропали.

— Це правда, — погодився Жан Вальжан.

— Пане Мадлен, — провадив Фошлеван, — ви з'явилися в дуже добрий час, тобто в поганий час. Одна з наших черниць тяжко хвора. Здається, вона при

смерті. Умирущу вважають святою. Отже, сьогодні ніхто нас не потурбує; але я не ручаюся за завтра.
— Одначе ця хатина стоїть у самому закутні і схована за руїнами та деревами. Її не видно з монастиря.
— Крім того, черниці ніколи сюди не підходять.
— Так чого ж боятися? — спитав Жан Вальжан.
— Тут є дівчатка, — відповів старий садівник.
— Дівчатка?
Тільки-но Фошлеван розтулив рота, щоб відповісти, як бамкнув дзвін.
— Черниця померла. Це подзвін.
І він подав знак Жанові Вальжану, щоб той прислухався.
Дзвін бамкнув удруге.
— Це подзвін, пане Мадлен. Він тепер цілу добу бамкатиме отак через кожну хвилину, аж поки тіло винесуть із церкви. Ви розумієте, вони граються. На перерві досить залетіти сюди м'ячеві, як вони набігають цілою ватагою, незважаючи ні на які заборони. То справжні чортенята.
— Про кого ви? — спитав Жан Вальжан.
— Про дівчаток. Вони викриють вас дуже скоро. І знімуть крик: "Ой леле! Чоловік!" Але сьогодні такої небезпеки нема. Сьогодні перерви не буде. Цілий день усі молитимуться.
— Я розумію, дядечку Фошлеван. Тут є вихованки.
І Жан Вальжан подумав: "Ось і освіта для Козетти".
А вголос мовив:
— Так, найважче — це тут залишитися.
— Ні, — сказав Фошлеван. — Найважче — це вийти ЗВІДСИ.
Жан Вальжан відчув, як уся кров шугнула йому до серця.
— Вийти?
— Так, пане Мадлен. Щоб сюди повернутися, треба спершу вийти звідси.
І після чергового удару дзвона Фошлеван пояснив:
— Я-то вірю, що ви впали з неба, бо я вас знаю. Але черницям можна буде показати вас тільки тоді, коли ви увійдете сюди крізь ворота.
Наразі почувся досить мудрований бамкіт іншого дзвона.
— Ага! — сказав Фошлеван. — Це скликають капітул. Його завжди скликають, коли хтось помре. А все ж таки чи не могли б ви вийти там, де й увійшли сюди?
Жан Вальжан зблід. На саму лише думку, що він спускається на ту жахливу вулицю, у нього мороз пішов поза шкірою. Жан Вальжан уявив собі повен квартал поліції, жахливі руки, що тягнуться до його коміра, Жавера, який чатує на перехресті.
— Неможливо! — сказав він. — Дядечку Фошлеван, вважайте, що я впав із неба.
— Я так і вважаю, — мовив старий. — Бог узяв вас у свої руки, щоб роздивитися ближче, а тоді відпустив. Але він помилився і замість чоловічого монастиря закинув вас у жіночий. Чуєте — забамкав іще один дзвін? Це сигнал для воротаря, щоб він пішов до муніципалітету і попросив прислати лікаря, який засвідчить смерть. Ваша мала досі спить. Як її звати?
— Козетта.
— Це ваша дівчинка? Я хочу сказати, ви їй дідусь?
— Атож.
— Для неї вибратися звідси буде легко. Тут є службова хвіртка, яка виходить на подвір'я. Я постукаю. Воротар відчинить. У мене за спиною кошик, дівчинка в кошику, під накривкою. Я виходжу. Дядечко Фошлеван вийшов зі своїм кошиком — це звична картина. Ви скажете дівчинці, щоб

вона сиділа тихо. Я залишу її у своєї приятельки, глухої торговки городиною. Вона має дитяче ліжко. Я крикну їй на вухо, що це моя небога, і дівчинка побуде в неї до завтра. Потім вона повернеться сюди з вами. Бо я влаштую так, щоб ви повернулися. Але як ви зумієте звідси вийти, га?
Жан Вальжан похитав головою.
— Треба, щоб ніхто мене не бачив. У цьому вся суть, дядечку Фошлеван. Знайдіть спосіб винести в кошику під накривкою й мене.
Фошлеван пошкрябав собі за вухом, що означало його крайню розгубленість. Пролунав іще один закручений передзвін.
— Це вже пішов лікар покійників, — сказав Фошлеван. — Він глянув на неї і сказав: "Вона мертва". Коли лікар видасть перепустку до раю, похоронна контора надсилає труну. Покійницю загортають у саван, а я потім забиваю домовину. Це входить у мої обов'язки. Труну ставлять у церкві, яка виходить на вулицю, там я її й забиваю. Смолоскипники забирають труну — і вйо, коні! Ось так у нас ховають людей.
Промінь сонця впав на личко сонної Козетти, і вона стала схожа на янгола, який п'є сонячне світло. Жан Вальжан задивився на неї і вже не слухав Фошлевана. А той базікав собі далі:
— Могилу копають на кладовищі Вожирар. Там я маю приятеля, дядечка Метьєна, гробаря…
Тут забамкав четвертий дзвін. Фошлеван швидко зняв зі стіни наколінник із дзвіночком і застебнув його на нозі.
— Це вже кличуть мене. Пане Мадлен, сидіть тихо і чекайте, поки я вернуся. Якщо зголоднієте, є вино, хліб і сир.
І він вийшов із халупи, гукаючи:
- Іду! Іду!
Менш як через десять хвилин дядечко Фошлеван, чий дзвіночок розполохував черниць, постукав у двері, й ніжний голос відповів йому: "Во віки віків", що означало:
"Заходьте".
Ці двері вели до приймальні, відведеної для службових розмов із садівником; поруч була зала, де засідав капітул. Ігуменя вже сиділа на єдиному стільці, який стояв у приймальні, і чекала Фошлевана.
2. Фошлеван у нелегкому становищі
Коли увійшов садівник, на обличчі ігумені — колись чарівної й освіченої панни де Блемер, а тепер матері Непорочність — був вираз водночас стурбований і врочистий.
Старий шанобливо вклонився і лишився стояти на порозі келії. Ігуменя, яка перебирала чотки, підвела погляд і сказала:
— А, це ви, дядечку Фован.
Так скорочено прозвали старого в монастирі.
Фошлеван уклонився вдруге.
— Дядечку Фован, я звеліла викликати вас.
— Я прийшов, превелебна мати.
— Мені треба поговорити з вами.
- І мені з вами, превелебна мати, — сміливо відповів Фошлеван.
Ігуменя подивилась на нього.
— А! Ви маєте щось мені повідомити?
— У мене до вас прохання.
— То кажіть.
Старий виголосив закручену й глибокодумну промову в селянському дусі. Він довго розводився про свій похилий вік, про своє каліцтво, про те, що роботи стає дедалі більше, бо сад, мовляв, дуже великий, тож іноді доводиться працювати цілу ніч, як-от сьогодні, коли треба було накрити

від приморозків дині. Після цього Фошлеван перейшов до суті. У нього є брат, чоловік уже немолодий, і, якби його прийняли, він оселився б тут і допомагав би йому, він чудовий садівник і приніс би велику користь громаді; якщо ж братові не дозволять тут оселитися, то йому, Фошлеванові, старому й немічному, з великим жалем доведеться звідси піти, бо він уже не в спромозі як слід виконувати свої нелегкі обов'язки; нарешті, у брата є дівчинка, яку він привів би з собою і яка виросла б у Божому домі, а потім — хто знає? — може, постриглася б у черниці.
Коли він замовк, ігуменя перестала перебирати чотки й запитала:
— Чи не могли б ви до вечора роздобути міцний залізний брус?
— Навіщо?
— Щоб використати його як важіль.
— Знайду, превелебна мати.
Ігуменя, не сказавши більш ні слова, підвелася й пішла в сусідню кімнату, де, певне, зібрався у повному складі капітул. Фошлеван залишився сам-один.

3. Мати Непорочність

Минуло близько чверті години. Ігуменя повернулась і знову сіла на стілець.
Обоє співрозмовників здавалися дуже заклопотаними. Ось їхня розмова:
— Дядечку Фован, ви знаєте каплицю?
— Я там маю комірчину, звідки слухаю месу та інші відправи.
— А вам доводилося бувати на криласі?
— Двічі або тричі.
— Треба буде підняти плиту.
— Важку?
— Ту, що поруч із вівтарем.
— Яка закриває вхід до склепу?
— Атож.
— Отут би й знадобився другий чоловік.
— Мати Вознесіння дужа, як чоловік. Вона допоможе вам.
— Жінка — це не те, що чоловік.
— Ми можемо дати вам у поміч тільки жінку. Але в плиті є кільце, а у вас буде важіль.
— Гаразд, превелебна мати. Я відкрию склеп. І що потім?
— Потім треба буде знову його закрити.
– І все?
— Ні, не все.
— Наказуйте, превелебна мати.
— Фоване, ми довіряємо вам.
— Я до ваших послуг, превелебна мати.
— Перш ніж закрити склеп, туди треба буде щось опустити.
Запала мовчанка. Ігуменя закопилила спідню губу, ніби вагалась, а тоді озвалася знову:
— Дядечку Фован, ви знаєте, що сьогодні померла черниця?
— Ні, не знаю.
— Ви хіба не чули подзвін?
— У глибині саду нічого не чути.
— Справді?
— Я ледве чую, коли дзвонять, щоб викликати мене.
— Вона померла вдосвіта. Це мати Розп'яття. Праведниця.
Ігуменя замовкла, поворушила губами, мовби молячись подумки, і провадила:
— Три роки тому, побачивши, як молиться мати Розп'яття, одна янсеністка,[21] пані де Ветюн, перейшла в істинну віру.

— О, тепер я чую подзвін, превелебна мати.
— Черниці перенесли її в покійницьку, поруч із церквою.
— Я знаю, де це.
Ігуменя зашепотіла якусь нову молитву, а тоді сказала:
— За свого життя мати Розп'яття навертала в істинну віру; після смерті вона творитиме чудеса.
— Авжеж, творитиме, — підтвердив Фошлеван.
— Дядечку Фован, для нашої громади мати Розп'яття була благословенням Божим. Її смерті можна тільки позаздрити. До останньої миті вона зберігала свідомість. Вона розмовляла з нами, потім розмовляла з янголами. Вона повідомила нам свою останню волю. Якби ви мали трохи більше віри й могли бути присутнім у її келії, вона б одним доторком вилікувала вашу ногу. Вона всміхалася. Видно було, що вона воскресає в Богові. Блаженна смерть.
Фошлеван подумав, що ігуменя закінчила молитву.
— Амінь, — сказав він.
— Дядечку Фован, волю небіжчиків треба виконувати.
— Превелебна мати, а й справді подзвін звідси чути краще, ніж із саду.
— Крім того, йдеться не просто про небіжчицю, а про святу. Вона двадцять років спала у своїй труні з дозволу найсвятішого папи Пія Сьомого.
Ігуменя помовчала, перебираючи чотки, а тоді сказала:
— Дядечку Фован, мати Розп'яття буде похована в тій труні, в якій вона спала протягом двадцятьох років.
— То я маю забити її в тій труні?
— Атож.
— А труну з похоронної контори залишити порожньою?
— Саме так.
— Я готовий служити святій громаді.
— Чотири матері-півчі вам допоможуть.
— Забивати труну? Я обійдуся без них.
— Ні. Опустити труну.
— Куди?
— У склеп.
— У який склеп?
— У той, що під вівтарем.
Фошлеван аж підскочив:
— У склеп під вівтарем!
— Треба виконувати останню волю небіжчиків. Вона просила, щоб ми поховали її там, де вона молилася за життя. Її воля — для нас закон.
— Але ж це заборонено.
— Заборонено людьми, а не Богом.
— А якщо довідаються?
— Ми вам довіряємо.
— О, я німуватиму, як камінь із монастирського муру.
— Капітул зібрався, і матері-виборщиці вирішили, що мати Розп'яття, згідно з її останньою волею, буде похована у своїй труні під нашим вівтарем. Подумайте, дядечку Фован, які тут творитимуться чудеса! Яка благодать Божа осяє громаду!
Ігуменя помовчала, а тоді обернулась до Фошлевана.
— Дядечку Фован, ми з вами домовились?
— Домовились, превелебна мати.
— Ми можемо розраховувати на вас?
— Я скоряюся вашій волі.
— Це добре.

— Я всією душею відданий монастиреві.
— Тоді слухайте. Ви заб'єте труну. Сестри віднесуть її до каплиці. Там відслужать панахиду, а потім усі повернуться в монастир. Зразу після одинадцятої години ви прийдете зі своїм залізним брусом. Усе відбудеться в суворій таємниці. Біля склепу будуть тільки чотири матері-півчі, мати Вознесіння і ви. Заупокійна служба починається опівночі, і треба, щоб за чверть до дванадцятої все було зроблено.
— Я доведу свою відданість монастиреві. Я заб'ю труну. Рівно об одинадцятій я буду в каплиці. Звісно, ще один чоловік не завадив би. От брат у мене — то справжній силач! Ну, гаразд. Я принесу брус. Ми відкриємо склеп, поставимо туди труну й опустимо плиту. Влада нічого не знатиме. Превелебна мати, це все?
— Ні, не все.
— А що іще?
— Лишається порожня труна.
Запала мовчанка. Фошлеван міркував. Ігуменя провадила:
— Дядечку Фован, як нам бути з цією труною?
- Її віднесуть на кладовище й там закопають.
— Порожню?
Знову запала мовчанка, а тоді Фошлеван махнув рукою, як ото відмахуються від настирливої думки.
— Превелебна мати, адже я сам забиватиму труну в Нижній церкві, й ніхто туди не увійде, крім мене.
— Але носії, коли ставитимуть труну на дроги, а потім опускатимуть її в яму, відчують, що в ній нічого нема.
— А, чо!.. — вигукнув Фошлеван.
Ігуменя пильно подивилась на нього і піднесла руку, перехреститись. "…рт" застрягло у старого в горлі.
— Превелебна мати, я насиплю в труну землі. Тоді здаватиметься, що в ній хтось є.
— Ви маєте рацію. Земля — це той самий прах, у який перетворюється людина. То ви все влаштуєте з порожньою труною?
— Зроблю усе як треба, превелебна мати.
Стурбоване обличчя ігумені проясніло. Помахом руки вона відпустила садівника. Фошлеван рушив до дверей. Коли він уже збирався вийти, мати Непорочність сказала своїм лагідним голосом:
— Дядечку Фован, я задоволена вами. Завтра, після похорону, приходьте з братом. І нехай він приведе свою дівчинку.
4. Жан Вальжан знаходить спосіб вийти з монастиря
Коли Фошлеван повернувся до своєї хатини, Козетта вже прокинулась, і Жан Вальжан саме говорив їй, показуючи на кошик садівника, що висів на стіні:
— Послухай мене, люба Козетто. Нам треба вийти з цього будинку, але ми знову повернемося сюди, і нам тут буде добре. Дідусь, який тут живе, віднесе тебе у цьому кошику до однієї жінки. Потім я по тебе прийду. Якщо не хочеш, щоб Тенардьє забрала тебе, будь слухняною і сиди мовчки.
Козетта кивнула із серйозним виразом.
На скрип відчинених Фошлеваном дверей Жан Вальжан обернувся.
— Ну то що?
— Усе залагоджено, а пуття мало, — сказав Фошлеван. — Я маю дозвіл привести вас сюди. Але спершу треба вийти звідси. Ось у чім заковика. З дівчинкою — це просто.
— Ви винесете її?
— А вона мовчатиме?
— Не сумнівайтеся…

— А як же ви, дядечку Мадлен?
І після короткої мовчанки Фошлеван, звертаючись більше до самого себе, ніж до Жана Вальжана, пробурчав:
– І ще одне мене непокоїть. Я сказав, що накидаю туди землі. Але земля не замінить труп. Вона пересипатиметься, й носії це відчують. Ви розумієте, дядечку Мадлен, влада довідається.
Жан Вальжан здивовано поглянув на старого — чи той, бува, не марить.
— Як же вам усе-таки вийти звідси? — знову забідкався Фошлеван. — Бо завтра я вже маю привести вас до ігумені.
І пояснив Жанові Вальжану, що це винагорода за послугу, яку він, Фошлеван, пообіцяв зробити громаді. Що в його обов'язки входить забивати труни й допомагати гробареві на кладовищі. Що черниця, яка вчора померла, заповіла поховати її в тій труні, де вона спала двадцять років, і що труну опустять у склеп під вівтарем. Що це порушення поліційних правил, але небіжчиця з тих, кому ні в чому не відмовляють. Що він, Фошлеван, заб'є труну, підійме плиту в каплиці й опустить покійницю в склеп. І що в знак подяки ігуменя згодна взяти в монастир його брата садівником, а племінницю — вихованкою. Що його брат — це він, пан Мадлен, а його небога — Козетта. Що ігуменя сказала йому привести брата завтра надвечір, після вдаваного похорону на кладовищі. Але він не може привести пана Мадлена з вулиці, бо пан Мадлен не на вулиці. Це один клопіт. І є ще другий: порожня труна.
— Як це — порожня? — спитав Жан Вальжан.
— Казенна труна, — відповів старий садівник.
— Яка труна? І до чого тут казенна?
— Помирає черниця. Приходить лікар і підтверджує: одна з черниць померла. Тоді влада надсилає труну, а наступного дня — похоронні дроги і смолоскипників, які мають відвезти труну на кладовище. Смолоскипники прийдуть, піднімуть труну, а в ній нічого не буде.
— Покладіть туди що-небудь.
— Мерця? У мене його нема.
— Ні, не мерця.
— А кого?
— Живого.
— Якого живого?
— Мене, — сказав Жан Вальжан.
Фошлеван, який уже був опустився на стілець, підскочив, наче під ним вибухнула міна.
— Вас!
— А чом би й ні?
Жан Вальжан усміхнувся своєю рідкісною усмішкою, схожою на промінчик сонця на зимовому небі.
— Бачу, ви смієтеся. Ви говорите несерйозно.
— Цілком серйозно. Мені треба вибратися звідси?
— Треба.
— Я ж вас просив знайти для мене кошика й накривку!
— Ну то й що?
— Моїм кошиком буде труна, а накривкою — чорний креп.
— Білий креп. Черниць ховають у білому.
— Нехай і білий. Мені треба звідси вибратись, і щоб ніхто не бачив мене. Це можливий спосіб. Але спершу розкажіть, як усе воно відбувається. Де стоїть та труна?
— Порожня?
— Атож.

— Унизу, в кімнаті, яку називають покійницькою.
— А де вона, та покійницька?
— У нижньому поверсі. Там одне заґратоване вікно, що виходить у сад і зачиняється ззовні віконницею, і двоє дверей: одні в монастир, другі — в церкву.
— Яку церкву?
— У загальну церкву, куди заходять із вулиці.
— Ви маєте ключі від тих двох дверей?
— Ні. Я маю ключ тільки від дверей, які виходять у монастир. А ключ від дверей у церкву — у воротаря.
— Коли воротар відчиняє ті двері?
— Коли приходять смолоскипники. Як тільки труну виносять, двері зразу зачиняються.
— Хто забиває труну?
— Я.
— Хто накриває її поховальним покривалом?
— Я.
— Ви сам-один?
— Жоден інший чоловік, крім лікаря, не має права зайти до покійницької. Це навіть на стіні написано.
— Ви зможете сьогодні вночі, коли в монастирі всі спатимуть, заховати мене в покійницькій?
— Ні. Але я можу заховати вас у темній комірчині, що виходить у покійницьку. Я там держу своє знаряддя для поховання і замикаю її своїм ключем.
— О котрій годині приїдуть завтра похоронні дроги?
— Годині о третій дня. Ховати мають на кладовищі Вожирар, перед смерканням. Кладовище звідси не близько.
— Я просиджу у вашій комірчині всю ніч і півдня. Я зголоднію.
— Я принесу вам що-небудь.
— Ви прийдете і заб’єте мене в труну годині о другій.
Фошлеван відсахнувся і заломив пальці на руках.
— Це неможливо!
— Ет! Узяти молоток і вбити цвяхи у віко!
Те, що Фошлеванові здавалося неймовірним, було простим ділом для Жана Вальжана. Йому доводилося бувати і в складніших халепах. Адже він не раз утікав із каторги. А чого тільки не витерпиш, щоб вирватися на волю! Дати забити себе в ящик і нести, мов тюк, довгий час не ворушитись і знаходити повітря там, де його нема, стримувати дихання цілими годинами, задихатись, але не вмирати, — такий був один із похмурих талантів Жана Вальжана.
Фошлеван, трохи отямившись, вигукнув:
— Але як ви будете дихати?
— Якось дихатиму.
— У тому ящику! На саму лиш думку про це я задихаюся!
— Ви, звичайно, маєте свердлика. Зробите кілька дірочок біля мого рота, а віко приб’єте нещільно.
— А як вам заманеться кахикнути або чхнути?
— Той, хто втікає, не чхає і не кахикає.
І Жан Вальжан додав:
— Дядечку Фошлеван, треба зважуватись. Або дати себе схопити тут, або вибратися звідси на похоронних дрогах.
Рішучість Жана Вальжана нарешті вплинула на старого.
— А й справді, іншої ради немає, — пробурчав він.

— Мене непокоїть тільки одне: як усе обернеться на кладовищі, — сказав Жан Вальжан.
— О, якраз це мене не турбує! — вигукнув Фошлеван. — Гробарем там дядечко Метьєн, старий п’яничка. Ось я вам розповім, як усе буде. Ми приїдемо незадовго до смерку, за три чверті години до того, як зачиняються ворота кладовища. Я йтиму за дрогами — це мій обов’язок. У кишені в мене будуть молоток, долото й обценьки. Дроги зупиняться біля ями, смолоскипники протягнуть під труну мотузки і спустять вас у могилу, священик прокаже молитви, перехрестить яму, побризкає святою водою й піде собі. Я залишуся сам із дядечком Метьєном. Одне з двох: або він буде вже п’яний, або ще не п’яний. Якщо він не п’яний, я скажу йому: "Ходімо перехилимо по чарці, поки "Спіла Айва" відчинена".
Я веду його до шинку, напуваю, — а дядечку Метьєнові небагато треба, — вкладаю старого під стіл, беру його перепустку й повертаюся на кладовище. Ви матимете справу тільки зі мною. Якщо він уже буде п’яний, я скажу: "Іди собі, я все зроблю сам". Він піде, а я витягну вас із ями.
Жан Вальжан подав Фошлеванові руку, яку той схопив зі зворушливою селянською щирістю.
— Домовлено, дядечку Фошлеван. Усе буде гаразд.
"Тільки не сталося б чогось непередбаченого", — подумав Фошлеван.
5. Бути п’яничкою ще не означає бути безсмертним
Наступного дня перед заходом сонця рідкі перехожі на Менському бульварі скидали шапки, проводжаючи поглядом старовинні похоронні дроги, прикрашені зображенням черепів та схрещених кісток і скляними слізьми. На дрогах стояла труна під білим покрівцем, на якому лежав великий чорний хрест, схожий на мерця з розкинутими руками. За дрогами їхала жалобна карета, в якій сидів священик у стихарі та хлопчик-півчий у червоній камилавці. Обабіч дрог ішло по двоє смолоскипників у сірих лівреях із чорними вилогами. Позаду плентав, накульгуючи, старий в одежі робітника. Цей кортеж прямував на кладовище Вожирар.
Кладовище Вожирар, на відміну від інших паризьких кладовищ, мало свої особливі порядки. Бернардинки-бенедиктинки монастиря Малий Пікпюс дістали право ховати своїх покійниць в окремому кутку кладовища пізно ввечері. Змушені через це працювати на смерканні, а то й уночі, гробарі скорялися тут особливому розпорядку. Брама й хвіртка кладовища Вожирар зачинялися перед заходом сонця — згідно з розпорядженням міського управління, що стосувалося всіх паризьких кладовищ. Якщо котрийсь гробар на той час затримувався на кладовищі, він міг вийти, тільки пред’явивши свою перепустку, виписану дирекцією похоронної служби. Якщо в гробаря такої перепустки не було, він називав себе, воротар виходив зі своєї сторожки, впізнавав порушника розпорядку і відчиняв йому ворота ключем; гробар виходив, але в цьому випадку з нього брали п’ятнадцять франків штрафу.
Сонце ще не зайшло, коли дроги з білим покрівцем і чорним хрестом звернули на під’їзну алею кладовища Вожирар. Старий, що шкандибав за дрогами, був не хто інший, як Фошлеван.
Поховання матері Розп’яття в склепі під вівтарем, вихід Козетти з монастиря, проникнення Жана Вальжана в покійницьку — усе це відбулося без найменшої заминки.
Фошлеван шкандибав за дрогами вельми задоволений. Дві його змови — одна з черницями, друга з паном Мадленом — цілком удалися. Спокій Жана Вальжана передався й старому, і він тепер не сумнівався в успіху. Те, що лишалося зробити, було сущою дрібницею. За два роки він разів десять споював славного дядечка Метьєна. Він робив із ним усе, що хотів. Упевненість Фошлевана в собі була повною.

У ту мить, коли процесія звернула на під'їздну алею кладовища, Фошлеван подивився на дроги, радісно потер руки й прошепотів сам до себе:
— Оце так кумедія!
Перед брамою дроги зупинилися — треба було показати дозвіл на поховання. Представник похоронної контори вступив у переговори з воротарем кладовища. Під час цієї розмови, що завжди займала одну-дві хвилини, підійшов якийсь незнайомець і став за дрогами, поруч із Фошлеваном. На ньому була робоча куртка з великими кишенями, і він тримав під рукою заступ.
Фошлеван подивився на незнайомця.
— Хто ви такий? — запитав він.
— Гробар, — відповів той.
Якби хтось дістав у груди гарматне ядро і лишився живий, у нього, певне, був би такий самий вираз обличчя, як у Фошлевана.
— Гробар!
— Атож.
— Ви?
— Я.
— Гробарем тут дядечко Метьєн.
— Був.
— Як це був?
— Він помер.
Фошлеван сподівався чого завгодно, тільки не цього: щоб гробар отак узяв і помер! Одначе чогось незвичайного в цім не було: гробарі помирають теж. Копаючи ями іншим, вони рано чи пізно лягають у могилу й самі.
— Такого не може бути! — пробелькотів Фошлеван у розпачі.
— Таке сталося.
— Але ж гробарем тут дядечко Метьєн, — слабким голосом заперечив старий садівник.
— Після Наполеона на трон зійшов Людовик Вісімнадцятий. Після Метьєна — я. Мене звати Гріб'є, селюче.
Фошлеван, блідий як смерть, подивився на цього Гріб'є.
То був чоловік довготелесий, худий, блідий, похмурий. Він скидався на невдаху-лікаря, що пішов у гробарі.
Фошлеван вибухнув сміхом.
— Ну й чудасія! Дядечко Метьєн помер. Добрий дядечко Метьєн помер, але хай живе дядечко Ленуар! Ви знаєте, хто такий дядечко Ленуар? Це запечатаний дзбаник червоного вина за шість су. То старий Метьєн віддав Богові душу? Шкода, він любив пожити. Але й ви, певно, любите пожити. Правда, приятелю? Зараз ми сходимо перехилимо по склянці, гаразд?
Гріб'є відповів:
— Я дістав освіту. Я закінчив чотири класи. Я ніколи не п'ю.
Дроги зрушили з місця і тепер котилися по головній алеї кладовища.
Фошлеван уповільнив ходу. Від тривоги він став накульгувати ще дужче.
Гробар ішов попереду нього.
Фошлеван ще раз уважно оглянув цього несподіваного Гріб'є.
То був один із тих людей, які вже замолоду здаються старими і які, незважаючи на свою худорлявість, бувають дуже сильними.
— Приятелю! — покликав Фошлеван.
Той обернувся.
— Я монастирський гробар.
— Мій колега, — кинув молодик.
Фошлеван, чоловік хоч і неграмотний, але тямовитий, зрозумів, що має справу з балакуном — тобто з дуже небезпечною людиною.

— Подумати лишень, дядечко Метьєн помер, — пробурмотів він.
— Цілком і повністю. Добрий Господь переглянув свою боргову книгу й побачив, що надійшла черга Метьєна. І дядечко Метьєн подався на той світ.
— Нам слід би познайомитися ближче, — пробелькотів Фошлеван.
— Ми вже познайомилися. Ви — селюк, я парижанин.
— Люди знайомляться, тільки випивши разом. Відкоркуєш пляшечку — відкриєш і душу. Ходімо вип'ємо. Від цього не відмовляються.
— Насамперед — робота.
"Я пропав", — подумав Фошлеван.
— Селюче, в мене семеро малих, яких треба нагодувати. Якщо я питиму — вони не матимуть що їсти, — докинув Гріб'є.
Дроги обминули гайок кипарисів, звернули з головної алеї і заглибилися в кущі. Це означало, що місце поховання зовсім близько. Фошлеван уповільнив ходу, але він не міг затримати дроги. На щастя, колеса грузли в розмоклій від зимових дощів землі й гальмували рух.
Фошлеван наблизився до гробаря:
— Там є таке чудове аржантейське вино, — озвався він.
— Селюче, я не мав стати гробарем, — сказав молодик. — Мій батько служив швейцаром у військовому училищі й готував мене до діяльності на літературній ниві. Але йому не пощастило. Він програвся на біржі. Отож мені не довелося стати письменником. І все-таки я служу громадським писарем.
— То ви не гробар? — ухопився Фошлеван за цю ниточку надії.
— Одне не заважає іншому. Я суміщаю.
Фошлеван не зрозумів останнього слова.
— Ходімо вип'ємо, — сказав він.
Тут необхідно зробити одне зауваження. Хоч який стривожений був Фошлеван, але, пропонуючи піти випити, він не уточнював, хто ж платитиме. Як правило, Фошлеван пропонував піти випити, а дядечко Метьєн платив. Ось і тепер старий садівник кликав нового гробаря піти випити, але платити він і не думав.
Гріб'є провадив із поблажливою посмішкою:
- Їсти-то треба. От я й заступив дядечка Метьєна. Коли ти майже завершив освіту, ти стаєш філософом. До роботи пером я додав працю заступом. Моя писарська будка стоїть на ринку, на Севрській вулиці. Усі кухарки зі шпиталів Червоного Хреста звертаються до мене, я складаю їм послання до молодих солдатиків. Уранці я пишу любовні листи, а ввечері копаю могили. Таке життя, селюче.
Дроги посувалися вперед. Фошлеван, стривожений до краю, оглядався на всі боки. Великі краплі поту скочувалися йому з лоба.
— Але не можна служити двом панам зразу, — сказав Гріб'є. — Треба, щоб я вибрав або заступ, або перо. Заступ псує мені почерк.
Дроги зупинилися.
З жалобної карети вийшов хлопчик-півчий, потім священик.
Одне колесо дрог заїхало на купку землі, за якою видніла яма.
— Оце так кумедія! — повторив Фошлеван, холонучи від жаху.
6. Між чотирма дошками
Хто був у труні? Ми знаємо. Жан Вальжан.
Усе, що він задумав, ішло добре, починаючи від учорашнього дня. Як і Фошлеван, Жан Вальжан розраховував на дядечка Метьєна. Він не сумнівався, що все буде гаразд.
Від чотирьох дощок труни віяло могильним супокоєм. Лежачи в ній, Жан Вальжан мав змогу стежити за всіма перипетіями жахливої гри, яку він провадив зі смертю.

Незабаром після того, як Фошлеван прибив віко труни, Жан Вальжан відчув, що його понесли, а тоді повезли. Коли стало менше трусити, він збагнув, що з'їхали з бруківки на втоптану землю, тобто виїхали на бульвари. З глухого гуркоту він угадав, що дроги переїжджають через Аустерліцький міст. Під час першої зупинки він зрозумів, що під'їхали до кладовища, під час другої він сказав собі: "Це могила".
Раптом він відчув, що труну підняли, а по дошках зашаруділи мотузки, на яких її мали опустити в яму.
Потім у нього запаморочилось у голові.
Мабуть, смолоскипники та гробар похитнули труну й опустили її узголів'ям униз. Коли Жан Вальжан прийшов до тями, він лежав випростаний і нерухомий. Труна лягла на дно.
Йому стало холодно.
Моторошний, урочистий голос виразно промовляв над ним латинські слова, яких він не розумів:
— Qui dormiunt in terrae pulvere, evigilabunt; alii in vitam aeternam, et alii in opprobium, ut videat semper.[22]
І дитячий голос відповів:
— De profundis.[23]
Суворий голос провадив:
— Reguiem aeternam dona ei, Domine.[24]
Дитячий голос відповів:
— Et lux perpetua luceat ei.[25]
Жан Вальжан відчув, ніби на дошки впало кілька крапель дощу. Певно, труну окропили святою водою.
Він подумав: "Скоро це закінчиться. Священик піде, Фошлеван поведе Метьєна випити. Мене покинуть одного. Потім Фошлеван повернеться, і я виберуся звідси. Треба потерпіти ще з годину".
— Reguiescat in pace,[26] — проказав суворий голос.
— Amen,[27] — відповів дитячий.
Напруживши слух, Жан Вальжан почув, як віддаляються чиїсь кроки.
"Ось вони й пішли, — подумав. — Я залишився сам". Раптом він почув над головою мовби гуркіт грому.
То впала на труну перша грудка землі.
Впала і друга грудка.
Одна з дірочок, крізь які він дихав, забилася.
Впала третя грудка.
Потім четверта.
Є випробування, що їх нездатна витримати навіть найсильніша людина. Жан Вальжан знепритомнів.
7. З цього розділу читач довідається, що губити перепустку небезпечно
Ось що відбувалося над могилою, в якій лежав Жан Вальжан.
Коли від'їхали дроги, коли священик і хлопчик-півчий сіли в карету й теж поїхали, Фошлеван, що не спускав з гробаря очей, побачив, як той нахилився і набрав у заступ землі.
Тоді Фошлеван прийняв героїчне рішення.
Він став між ямою й могильником, схрестив руки і заявив:
— Я плачу!
Гріб'є підняв на нього здивований погляд:
— За що, селюче?
— За вино.
— Яке вино?
— Аржантейське.
— Де воно, те аржантейське?

— "Під стиглою айвою".
- Іди ти к бісу, — сказав гробар.
І скинув у яму лопату землі.
Труна глухо загуділа. Фошлеван відчув, що хитається й зараз сам упаде в яму. Він вигукнув здушеним і хрипким голосом:
— Приятелю, ходімо, поки "Стигла айва" ще відчинена!
Гробар набрав у заступ землі.
— Я плачу! — провадив Фошлеван, ухопивши Гріб'є за руку. — Послухайте мене, друже. Я монастирський гробар. Я прийшов сюди допомогти вам. Це таке діло, яке можна зробити й уночі. Почнімо з того, що пропустимо по склянці.
Тим часом, як Фошлеван говорив, чіпляючись за цю останню надію, він у розпачі запитував себе подумки: "Ну, а як він і вип'є? Чи сп'яніє він?"
— Ну, гаразд, — сказав гробар. — Якщо ви вже так наполягаєте, провінціале, ми вип'ємо. Але спершу закінчимо роботу. Раніше я не згоден.
І він розмахнувся заступом. Фошлеван утримав його.
— Це аржантейське, за шість су!
— Он воно що, — сказав гробар. — Ви дзвонар. Дінь-дон, дінь-дон, ви тільки це й знаєте. Ідіть прогуляйтеся.
І кинув у яму другу лопату землі.
Фошлеван дійшов до того стану, коли людина вже не тямить, що вона каже.
— Та ходімо ж вип'ємо! — заволав він. — Я плачу!
— Спершу вкутаймо дитину, — відповів гробар.
І кинув третю лопату.
Потім угородив заступ у землю і додав:
— Адже ніч обіцяє бути холодна, і мрець плакатиме, якщо ми підемо й залишимо його невкритого.
У цю мить Гріб'є нахилився, і кишеня його куртки розкрилася.
Розгублений погляд Фошлевана бездумно ковзнув по тій кишені.
Сонце ще не сховалося за обрій, і було досить видно, отож старий помітив у розкритій кишені Гріб'є щось біле.
Очі у Фошлевана заблищали. Йому сяйнула одна думка.
Він непомітно витяг білий папірець із кишені гробаря. Той, зігнувшись над своїм заступом, не помітив нічого.
Гріб'є кинув у яму четверту лопату землі.
У ту мить, коли він обернувся, щоб набрати п'яту, Фошлеван подивився на нього з глибоким спокоєм і запитав:
— До речі, новачку, а ви маєте перепустку?
— Яку перепустку?
— Сонце зараз сховається.
— То й нехай одягає свою нічну шапку.
— Брама кладовища зачиниться.
- І що потім?
— Ви маєте перепустку?
— А, перепустку! — сказав гробар і сунув руку до кишені.
Обнишпоривши одну, він сягнув у другу. Потім обшукав обидві нагрудні кишеньки.
— Немає в мене перепустки. Мабуть, я її забув.
— П'ятнадцять франків штрафу, — сказав Фошлеван.
Гробар позеленів.
— Прокляття! — вигукнув він. — П'ятнадцять франків штрафу!
— Три монети по сто су, — уточнив Фошлеван. Гробар випустив із рук заступ.
Тепер настала черга Фошлевана.

— Не впадайте в розпач, юначе, — сказав старий. — За п’ятнадцять франків нема чого стрибати в уже готову могилу. До того ж їх можна й не платити. Ви ще жовтодзьобий новачок, а я знаю тут усі ходи й виходи, усі лази й перелази. Я навчу вас, як виплутатися з халепи. Одне ясно: сонце сідає, і через п’ять хвилин кладовище закривають.
— Це правда, — погодився Гріб’є.
— А за п’ять хвилин могилу ви не засиплете, вона до біса глибока.
— Справді так.
— Отже, з вас п’ятнадцять франків штрафу.
— П’ятнадцять франків!
— Але ви ще маєте час… Де ви живете?
— За два кроки від застави. Чверть години ходу звідси. Вулиця Вожирар, номер вісімдесят сьомий.
— Ви ще встигнете вийти за браму, якщо візьмете ноги на плечі.
— Маєте слушність.
— Тільки-но проскочите крізь браму, мчіть до себе додому, беріть перепустку й повертайтеся, воротар вам відчинить. З перепусткою штрафу платити не доведеться, і ви зможете спокійно зарити мерця. А я тут постережу його, щоб він не втік.
— Я зобов’язаний вам життям, селюче.
— Забирайтеся геть, — сказав Фошлеван.
Не тямлячи себе від радості, гробар потиснув старому руку й побіг до виходу.
Коли Гріб’є зник за кущами, Фошлеван зачекав, доки його кроки стихнуть, а тоді нахилився над ямою і тихо погукав:
— Дядечку Мадлен!
Ніхто йому не відповів.
Фошлеван затремтів від жаху. Він майже скотився в яму, припав до узголів’я труни й закричав:
— Ви мене чуєте?
З труни — ні звуку.
Фошлеван, якому забило дух, — так він тремтів, — вихопив із кишені долото й молоток і зірвав віко. У сутінках перед ним з’явилося обличчя Жана Вальжана — бліде, очі заплющені.
Волосся у Фошлевана стало сторч, і він підхопився на ноги, потім прихилився спиною до стіни ями. Старий садівник дивився на Жана Вальжана, і коліна в нього підгиналися.
Жан Вальжан лежав блідий, аж синій, і нерухомий.
— Він мертвий! — ледь чутно прошепотів Фошлеван.
Випроставшись, він схрестив руки з такою силою, що вдарив себе кулаками в плечі.
— Оце так я його врятував, оце так! — вигукнув бідолаха і, гірко плачучи, заговорив, звертаючись сам до себе: — Це дядечко Метьєн у всьому винен! І чого тому старому йолопові заманулося врізати дуба, коли цього ніхто від нього не чекав? О Боже! Пан Мадлен мертвий! І що я тепер робитиму з його дівчинкою? Що мені скаже торговка городиною? Отак узяти й померти! Як подумаю, що він підліз під мого воза! Дядечку Мадлен! Дядечку Мадлен! Він задихнувся, я ж йому казав. А він не схотів мене слухати. І як усе-таки він потрапив у монастир? З цього усе й почалося. Такі штуки не слід витинати, дядечку Мадлен! Дядечку Мадлен! Пане Мадлен! Пане мер! Він не чує мене! Господи, що ж я тепер робитиму?
І він став рвати на собі волосся.
Вдалині, за деревами, почувся пронизливий скрегіт. То зачинили браму кладовища.

Фошлеван нахилився над Жаном Вальжаном і раптом відсахнувся, як тільки можна відсахнутись у могилі. Очі в Жана Вальжана були розплющені, й він дивився на нього.
Бачити мерця страшно, але ще страшніше, коли покійник воскресає в тебе на очах. Фошлеван закам'янів — блідий, розгублений, не знаючи, мертвий перед ним чи живий, він мовчки дивився на Жана Вальжана, а той дивився на нього.
— Я задрімав, — сказав Жан Вальжан і сів у своїй труні.
Фошлеван упав навколішки.
— Свята Діво Маріє! Ну й налякали ж ви мене!
Жан Вальжан лише знепритомнів. Свіже повітря допомогло йому прийти до тями.
— Так ви не померли! А я як побачив ваші заплющені очі, то й кажу собі: "Оце так! Він задихнувся!" Я мало не збожеволів із горя. Що я робив би, якби ви померли? А ваша дівчинка! Що я сказав би торговці городиною? Та слава Богу, ви живий!
— Мені холодно, — сказав Жан Вальжан.
Ці слова повернули Фошлевана до дійсності.
— Скоріше ходімо звідси! — вигукнув він.
Старий поліз у кишеню й дістав фляжку, яку передбачливо прихопив із собою.
— Але спершу ковтніть, — сказав він.
Спиртне довершило дію свіжого повітря. Жан Вальжан приклався до фляжки й остаточно прийшов до тями.
Він виліз із труни й допоміг Фошлеванові прибити віко.
Через три хвилини обидва вибралися з ями.
Тепер Фошлеван був спокійний. Кладовище зачинили, повернення гробаря Гріб'є можна було не боятись. Цей "новачок" шукав у себе вдома перепустку і мав шукати її ще довго: адже вона була у Фошлевановій кишені. А без перепустки прийти на кладовище він не міг.
Фошлеван узяв лопату, Жан Вальжан — заступ, і вдвох вони швидко закидали землею порожню труну.
Коли могилу було засипано, Фошлеван сказав Жанові Вальжану:
— Ходімо звідси. Я візьму лопату. А ви — заступ.
Уже зовсім споночіло.
Вони пішли тими самими алеями, де їхали похоронні дроги. Підійшовши до будки воротаря, Фошлеван кинув у спеціальний отвір перепустку Гріб'є, воротар потяг за мотузку, хвіртка відчинилась, і вони вийшли.
— Усе влаштовується якнайкраще, — сказав Фошлеван. — Чудова думка спала вам, пане Мадлен.
Заставу Вожирар вони проминули без жодних ускладнень. В околицях кладовища заступ і лопата правлять за перепустки.
Вулиця Вожирар була безлюдна.
— Пане Мадлен, у вас кращі очі, ніж у мене, — сказав Фошлеван. — Десь тут має бути номер вісімдесят сім.
— Ми якраз його проминаємо, — мовив Жан Вальжан.
— Тоді дайте мені заступ і зачекайте тут кілька хвилин.
Фошлеван увійшов у будинок номер вісімдесят сім і, скоряючись інстинктові, який завжди веде бідняка на горище, піднявся сходами й постукав у двері мансарди.
— Заходьте, — сказав голос ізсередини.
То був голос Гріб'є.
Фошлеван штовхнув двері. В жалюгідній оселі гробаря зовсім не було меблів. Якийсь ящик — можливо, труна — замінював комод, глечик правив за

умивальник, сінник — за ліжко, плиткова підлога — за стіл і стільці. У кутку на старій лахманині, що була колись килимом, сиділи худа жінка й ціла купа дітей. У кімнаті все було поперекидано догори дном. Так ніби тут щойно стався землетрус. Усі накривки були позривані, ганчір'я порозкидане, кухоль розбитий, мати й діти заплакані. Либонь, гробар довго й уперто шукав перепустку і покарав за її зникнення не тільки дружину та дітей, а й кухоль. На обличчі Гріб'є був вираз розпачу.
Але Фошлеван надто поспішав, щоб звернути увагу на ці сумні наслідки свого успіху.
— Я приніс ваші лопату й заступ, — повідомив він.
Гріб'є здивовано витріщився на старого.
— Це ви, селюче?
— А вашу перепустку заберете завтра у воротаря кладовища.
І Фошлеван поклав на підлогу лопату й заступ.
— Що все це означає? — запитав Гріб'є.
— Це означає, що перепустка випала у вас із кишені, і я знайшов її, коли ви пішли, що я закопав мерця, що я зробив вашу роботу, що завтра воротар поверне вам перепустку, і ви не платитимете п'ятнадцять франків штрафу. Бувайте, новобранцю.
— Дякую, селянине! — вигукнув Гріб'є у захваті. — Наступного разу вип'ємо за мій кошт!
8. Допит, яким усі лишилися задоволені
Через годину двоє чоловіків і мала дівчинка підійшли в нічній темряві до будинку № 62 по вуличці Пікпюс. Старший із чоловіків підняв молоточок і постукав.
Це були Фошлеван, Жан Вальжан і Козетта.
Двоє старих забрали Козетту в торговки городиною, де Фошлеван залишив її вчора. Всі ці двадцять чотири години Козетта не їла, не пила і тільки мовчки тремтіла. Торговка ставила їй сотні запитань, отримуючи у відповідь лише похмурий погляд. Козетта не розповіла нічого про те, що бачила й чула за останні два дні. Вона здогадувалася: в їхньому житті відбувається якийсь злам, і їй слід "бути розважливою".
Та коли після цієї невеселої доби Козетта нарешті побачила Жана Вальжана, вона скрикнула так радісно, що сумніву не лишалося: то крик порятованого з безодні.
Фошлеван був у монастирі своєю людиною, і всі двері відчинилися перед ним.
Отак було розв'язано подвійну й страшну проблему: вийти з монастиря й увійти в нього.
Воротаря заздалегідь попередили, і він пропустив усіх трьох крізь хвіртку, що вела в сад. Звідти вони пройшли до приймальні, де напередодні Фошлеван вислуховував розпорядження ігумені.
Мати Непорочність зі своїми чотками в руках уже чекала на них. Поруч неї стояла одна зі старших черниць, що мали право голосу в капітулі. Свічка тьмяно освітлювала кімнату.
Ігуменя пильно оглянула Жана Вальжана. Найпроникливіший погляд — це погляд з-під опущених повік.
Потім вона почала допит:
— Ви його брат?
— Так, превелебна мати, — відповів Фошлеван.
— Як вас звати?
— Ультім Фошлеван, — відповів старий садівник. Він справді мав брата на ім'я Ультім, який давно помер.
— Звідки ви родом?

— З Пікіньї, біля Аміана, — відповів Фошлеван.
— Скільки вам років?
— П’ятдесят, — відповів Фошлеван.
— Який у вас фах?
— Садівник, — відповів Фошлеван.
— Ви добрий християнин?
— У нас у родині всі добрі християни, — відповів Фошлеван.
— Це ваша дівчинка?
— Так, превелебна мати, — відповів Фошлеван.
— Ви їй батько?
— Ні, дідусь, — відповів Фошлеван.
Старша черниця сказала ігумені півголосом:
— Він добре відповідає.
Жан Вальжан досі не вимовив і слова.
Ігуменя уважно подивилася на Козетту й тихо сказала старшій черниці:
— Вона буде негарною.
Обидві черниці пошепки радилися кілька хвилин у кутку приймальні, а тоді ігуменя обернулась і сказала:
— Дядечку Фован, вам видадуть ще один наколінник із дзвіночком. Тепер їх треба буде два.
Назавтра й справді в саду чутно було вже два дзвіночки, й черниці не могли втриматися від спокуси й піднімали краєчок свого покривала. Під деревами копали землю двоє чоловіків — Фован і ще хтось. Подія надзвичайної ваги. Черниці навіть порушували мовчанку й повідомляли одна одній: "Це помічник садівника".
Старші черниці додавали: "То брат дядечка Фована".
Жан Вальжан тепер міг вважати себе влаштованим. Він мав шкіряний наколінник із дзвіночком. Він дістав також офіційне ім’я та прізвище: Ультім Фошлеван.
Уся ця пригода неабияк уславила старого Фошлевана. Він мав потрійний успіх: у очах Жана Вальжана, якому він дав притулок; у очах гробаря Гріб’є, що казав собі: "Він мене врятував від штрафу"; в очах монастиря, який завдяки йому зберіг під вівтарем святий прах матері Розп’яття, ошукав кесаря й догодив Богові.
9. Життя за монастирським муром
Коли ігуменя сказала про Козетту: "Вона буде негарна" — то відразу відчула прихильність до дівчинки й зарахувала її безкоштовною пансіонеркою.
В цьому немає нічого дивного — адже вродливі дівчатка завжди неохоче постригаються в черниці. Тому монастиреві вигідніше набирати у свій пансіон негарних.
Козетта й у монастирі мовчала.
Вона, звичайно, вважала себе донькою Жана Вальжана. Нічого не знаючи, вона, зрештою, нічого й не могла розповісти про себе, та якби й знала, то не розповіла б. Важке життя робить дітей мовчазними. Козетта надто багато вистраждала, і вона боялася не те що говорити, а й дихати. Досить швидко призвичаївшись у монастирі, вона шкодувала лише за Катріною, але не зважувалася заговорити про це. Одного тільки разу вона сказала Жанові Вальжану: "Тату, коли б я знала, як воно буде, я взяла б її з собою".
Ставши вихованкою монастиря, Козетта була зобов’язана носити форму пансіонерок, і Жан Вальжан домігся, щоб йому віддали її одежу. Це було те саме жалобне вбрання, в якому вона покинула з ним корчму Тенардьє. Воно ще не дуже зносилося. Жан Вальжан пересипав ту одіж, а також панчохи й черевики камфорою та іншими запашними речовинами, яких так багато в

монастирях, і склав усе в невелику валізку, що її зумів роздобути. Він поклав ту валізку на стілець біля свого ліжка і завжди носив при собі ключ від неї. "Що там у тій валізці, тату? — спитала одного разу Козетта. — Звідти так гарно пахне!"
Старий Фошлеван був винагороджений за свій добрий вчинок не тільки славою, про яку ми вже згадували. По-перше, він щиро радів. По-друге, в нього значно поменшало роботи. І по-третє, він утричі частіше міг нюхати тютюн, бо платив тепер за нього пан Мадлен.
Черниці так і не змогли звикнути до імені "Ультім" і називали Жана Вальжана "другий Фован".
Якби ці святі діви були спостережливіші, то помітили б, що завжди, коли треба було виходити у справах за монастирські мури, то йшов немічний і кульгавий Фошлеван-старший — а другий ніколи. Але чи тому, що погляд, постійно спрямований на Бога, не вміє шпигувати, чи тому, що черниці більше полюбляли стежити одна за одною, — вони не звертали на це уваги. Жан Вальжан мав слушність, не показуючись у місто. Жавер здійснював спостереження за кварталом не один місяць.
Монастир став для Жана Вальжана наче островом. Ці чотири мури віднині обмежували для нього світ. Він бачив небо — цього вистачало йому для душевного спокою, і бачив Козетту — цього було досить для щастя.
Для нього почалося життя, сповнене тихої радості.
Жан Вальжан був колись підрізальником дерев і знав багато різних способів та секретів догляду за рослинами. Тепер усе це йому згодилося. Майже всі дерева в садку здичавіли. Він поприщеплював їх, і вони знову стали давати чудові плоди.
Козетта мала дозвіл щодня приходити до нього на годину. А що святі сестри були похмурі, а він добрий, то дитина порівнювала й боготворила його. Прибігаючи до їхньої халабуди, вона сповнювала ту вбогу оселю райським блаженством. Жан Вальжан розквітав від щастя, і до того ж він відчував, що й Козетта з ним щаслива. Під час перерв він здалеку дивився, як грається й бігає Козетта, і впізнавав її сміх серед сміху інших дітей. Бо Козетта тепер сміялася.
Коли перерва закінчувалась, і Козетта поверталась у будинок, Жан Вальжан дивився на вікна її класу, а вночі він не спав, дивлячись на вікна її дортуару.
Іноді Жан Вальжан спирався на лопату й поринав у роздуми. Він порівнював між собою два місця неволі: каторгу, де йому стільки довелося страждати, і монастир, у який доля закинула його тепер.
Він згадував своїх давніх товаришів. Які вони були нещасні! Вони вставали вдосвіта й працювали до пізньої ночі; вони ніколи не висипалися; вони вкладалися на нари, покриті лише сінниками в два пальці завтовшки, в бараках, які опалювалися тільки в найсуворіші морози; вони носили жахливі червоні куртки; вино й м’ясо їм давали тільки тоді, коли посилали на особливо тяжку роботу. Вони жили, втративши свої імена, жили, позначені тільки номерами, жили, не підводячи голови, не зважуючись озватися, жили під палицями — обстрижені, затавровані ганьбою.
Далі думки Жана Вальжана перескакували на створіння, які були тепер перед його очима.
І ці створіння жили, не підводячи погляду, не підвищуючи голосу. Ніхто, правда, не ганьбив їх, але з них глузували; ніхто не бив їх палицями, проте вони самі катували себе бичуванням. Їхні імена теж були всіма забуті, і вони носили тільки суворі прізвиська. Вони ніколи не їли м’яса й не пили вина. Вони часто голодували з ранку до вечора. Вони носили не червоні куртки, а чорний вовняний саван, — жаркий улітку, легкий узимку,

— не маючи права нічого ні додати до своєї одежі, ні відняти від неї; по півроку вони не скидали з себе саржевих сорочок, від яких їх лихоманило. Вони жили не в бараках, опалюваних бодай у люті морози, а в келіях, де ніколи не розводили вогню; вони вкладалися спати не на сінниках в два пальці завтовшки, а на оберемку соломи. До того ж їм не давали навіть поспати; тільки-но щастило бодай трохи зігрітись і задрімати після тяжкого трудового дня, як доводилося прокидатись, підводитись і серед ночі молитися в холодній і темній каплиці, стоячи навколішки на кам'яній підлозі.
А бували дні, коли кожне з цих створінь по черзі мало вистоювати по дванадцять годин навколішки на холодних плитах або лежати там-таки долілиць, розкинувши руки хрестом.
Його давні товариші були чоловіками; ці створіння — жінками.
Що вчинили ті чоловіки? Вони крали, ґвалтували, грабували, вбивали, різали. То були бандити, шахраї, отруювачі, підпалювачі, душогуби, батьковбивці. Що вчинили ці жінки? Вони не вчинили нічого поганого.
З одного боку — розбій, шахрайство, насильство, ґвалт, людиновбивство, блюзнірство; з другого — свята невинність.
І там, і тут неволя. Але з каторги визволення можливе: коли-небудь закінчиться термін або пощастить утекти. Тут, у монастирі, — неволя вічна. Єдина надія на визволення — смерть.
На каторзі людей утримує ланцюг. Тут їх утримує віра.
І в обох цих місцях, таких схожих і таких різних, люди відбували покуту. Проте на каторзі кожен спокутував власну провину. А які провини спокутували ці створіння — такі чисті, такі бездоганні?
І внутрішній голос підказував Жанові Вальжану: це найвищий вияв людської великодушності — спокута за гріхи ближнього.
Не раз уночі він підводився з постелі, щоб почути подячний спів цих невинних істот, і його проймало холодом, коли він думав про те, що ті, кого покарано справедливо, зверталися до неба тільки з блюзнірською лайкою.
Тут було місце каяття, а не покарання. А проте ці святі діви страждали більше, ніж каторжники. Холодний і безжальний вітер, що заморозив його молодість, наскрізь продував закритий ґратами і замкнений яструбиний рів; та ще невблаганніше свистів той крижаний вітер у клітці з невинними горлицями.
Чому?
Коли він думав про такі речі, його душа трепетала перед незбагненною таємницею високої істини.
Усе, що оточувало Жана Вальжана: тихий і мирний сад із його запашними квітами, мовчазний монастир із його серйозними, простими жінками й веселими малими дівчатками, — усе це проникало йому в душу, й вона помалу сповнювалася тишею, як і цей монастир, пахощами, як і ці квіти, простотою, як і ці жінки, радістю, як і ці дівчатка.
Так минуло кілька років. Козетта підростала.
Частина третя
Маріус
Книга перша
Малий Гаврош
Років через вісім-дев'ять після подій, про які розказано в другій частині цієї книжки, на бульварі Тамплієрів і в околицях Водокачки можна було бачити хлопця років одинадцяти-дванадцяти. Як і кожен у такому віці, він любив посміятися, але душа його лишалася похмурою. Хлопець носив великі штани й жіночу сорочку — це лахміття дали йому з жалості якісь чужі люди.

Щоправда, в нього були батько й мати, але батько не думав про свого сина, а мати не любила його. Він належав до тих гідних жалю дітей, які мають батька й матір, проте вони — сироти.
Хлопець почував себе добре тільки на вулиці. Бруківка була для нього не така тверда, як серце матері.
Батьки безжально виштурхали його в життя.
Він не став опиратися.
То був хлопець блідий, балакучий, спритний, кмітливий, насмішкуватий, зі жвавим і хворобливим обличчям. Він гасав повсюди, співав, грав у паці, порпався у вуличних канавах, потроху крав, — але весело, як ото коти або горобці, — сміявся, коли його називали шибеником, і сердився, коли його називали голодранцем. Він не мав ні постійного притулку, ні хліба, ні любові. Але він і тішився життям, тому що жив на волі.
Та хоч який покинутий був цей хлопець, раз на два або три місяці він казав: "Піду-но я провідаю матусю". У таких випадках повз цирк і повз Сен-Мартенську браму він спускався на набережну, переходив через мости, добирався до передмістя, проминав лікарню Сальпетрієр і приходив — куди? До вже знайомої нам халабуди Горбо, будинку під номером 50–52.
О тій порі халабуда Горбо, зазвичай порожня й прикрашена оголошенням: "Здаються в найми кімнати", як рідкісний виняток, була заселена кількома вбогими постояльцями, котрі, як то завжди буває в Парижі, не підтримували між собою ніяких взаємин.
"Головна мешканка" часів Жана Вальжана померла, і її заступила інша, така самісінька. Цю стару звали пані Бюргон, і в її житті не було нічого вартого уваги, крім династії трьох папуг, що по черзі панували над її душею.
Найубогішими мешканцями халупи була родина з чотирьох людей: батька, матері й двох дівчат-підлітків. Усі четверо жили в жалюгідній, схожій на горище кімнаті.
Винаймаючи помешкання, батько цієї родини назвався Жондретом. Через якийсь час після свого переїзду, схожого, за влучним виразом головної мешканки, на "вселення порожнього місця", той Жондрет сказав старій, котра, як і її попередниця, водночас виконувала обов’язки воротарки й підмітала сходи: "Матусю, як вас там звуть, коли раптом запитають поляка або італійця, або, може, навіть іспанця — то це буду я".
Жондрети якраз і були родиною веселого босоногого хлопця. Він приходив до них і бачив злидні, бачив смуток і, що найгірше, не зустрічав жодної усмішки. Коли він приходив, його запитували: "Ти звідки?" — "З вулиці". Коли він ішов, його запитували: "Ти куди?" — "На вулицю". Мати казала йому: "Чого ти сюди приходиш?"
Той, позбавлений любові, хлопець ріс, як бліда травичка, що пробивається в льоху. Він не страждав через це й нікому не дорікав. Він, власне, й не знав, якими повинні бути батько й мати.
А втім, мати любила його сестер.
Ми забули сказати, що на бульварі Тамплієрів цього хлопця звали малим Гаврошем. Чому назвали його Гаврошем? Мабуть, із тієї самої причини, з якої його батько назвався Жондретом.
Кімната, в якій мешкали Жондрети, була в самому кінці коридора. Суміжну з нею комірчину займав один бідний юнак на ім’я Маріус.
Розповімо, хто був цей Маріус.

Книга друга
Величний буржуа

На вулицях Нормандській, Бушера і Сентонж досі живуть кілька старих людей, які пам’ятають такого собі пана Жільнормана. Вони згадують про

нього з приємністю. То був старий особливого ґатунку, людина іншої епохи, завершений і трохи пихатий буржуа вісімнадцятого сторіччя. Він часто повторював: "От якби я не розорився…" Бо в нього лишилося не більш як п'ятнадцять тисяч ліврів[28] річного прибутку. У 1831 році йому вже минуло дев'яносто, але він ходив випростаний, розмовляв гучним голосом, мав добрий зір, випивав, любив смачно поїсти, міцно спав і навіть хропів. Він зберіг усі свої тридцять два зуби. Окуляри він надівав, тільки коли читав. Як бачимо, пан Жільнорман не належав до тієї хирлявої породи вісімдесятирічних, котрі, як Вольтер, помирають протягом усього життя. То не було довголіття тріснутого горщика — цей старий веселун завжди почував себе пречудово. Він був недбалий у манерах, моторний, легко дратувався. Він здіймав бучу з усякого приводу, а часто й без приводу. Коли йому суперечили, він підносив свого ціпка і лупцював людей, як це робили у "великому сторіччі[29]". Він мав дочку п'ятдесяти з лишком років, яку нещадно бив у гніві й був би радий відшмагати. Йому досі здавалося, що їй вісім років.

Жив він у кварталі Маре, на вулиці Сестер Голгофи, у домі номер шість, який належав йому. Він займав просторі апартаменти на другому поверсі, обвішані від підлоги до стелі великими килимами виробництва Гобеленової і Бовеської мануфактур, де були зображені сцени пастушого життя; ці самі сюжети повторювались у зменшеному розмірі на оббивці крісел.

Жільнорманове ліжко було сховане за широкою ширмою з дев'яти стулок, покритою коромандельським лаком. Довгі й пишні штори спадали на вікна прегарними складками. Ці вікна виходили в сад, куди вели наріжні засклені двері та сходи, якими весело збігав угору й униз старий господар дому. Крім бібліотеки, суміжної з його спальнею, він мав іще будуар, яким дуже пишався, — галантний, куточок, оббитий чудовими солом'яними шпалерами, виготовленими на каторзі в часи Людовика Чотирнадцятого за наказом пана де Вівонна, що замовив їх для своєї коханки. Жільнорман успадкував ті шпалери від тітки по матері, сердитої старої дами, яка дожила до ста років. Сам він пережив двох дружин. Коли йому хотілося, він умів бути веселим і ласкавим. Жільнорман розумівся на живопису. В його кімнаті висів невідомо чий портрет роботи Йорданса, виконаний начебто в недбалій манері, широкими мазками пензля, але виписаний до найдрібніших деталей.

Жільнорманів костюм не був ні костюмом доби Людовика П'ятнадцятого, ні навіть Людовика Шістнадцятого. У такому вбранні красувалися чепуруни часів Директорії. Пан Жільнорман аж до тієї пори вважав себе молодим і стежив за модою. Він носив фрак із тонкого сукна з довгими фалдами, широкими лацканами і великими сталевими ґудзиками, короткі штани і черевики з пряжками. Він любив засовувати руки в кишені камізельки. Він казав авторитетним тоном: "Французька революція — справа рук ледарів і волоцюг". Жільнорман боготворив Бурбонів і з жахом згадував про 1789 рік. Він без кінця розповідав про те, як йому пощастило врятуватися в роки терору і скільки розважливості та сили духу довелось йому виявити, щоб уберегти голову від гільйотини. Коли якийсь молодик наважувався при ньому вихваляти республіку, він робився синій і дратувався до нестями. Старий Жільнорман не раз казав, що збирається дожити до ста років.

Він тримав одного служника й одну служницю. Наймаючи когось у слуги, Жільнорман охрещував його заново. Чоловіків він називав іменами провінцій, з яких вони були родом: Нім, Контуа, Пуатевен, Пікар. Останній його служник, немічний товстун років п'ятдесяти п'яти, був родом із Байонни, й тому Жільнорман охрестив його Баском. Щодо служниць, то всі у нього називались "Ніколеттами" (навіть Манон, про яку мова згодом).

Одного разу до нього прийшла наймatися знаменита кухарка, відома своїм

високим мистецтвом приготування страв. "Скільки ви хочете отримувати в місяць платні?" — спитав Жільнорман. — "Тридцять франків". — "А як вас звуть?" — "Олімпія". — "Ти отримуватимеш у мене п'ятдесят франків, і тебе зватимуть Ніколеттою".
Попри свій похилий вік, Жільнорман усіляко намагався показати, знаходячи в цьому глибоку внутрішню втіху, що й досі має успіх у жінок. Через це він іноді потрапляв у халепу. Одного дня йому принесли в кошику опецькуватого хлопчика-немовля, який голосно репетував і якого звільнена півроку тому служниця оголосила Жільнормановим сином. Старому тоді виповнилося вісімдесят чотири роки. Свідки цієї події були обурені до глибини душі. Невже та нахаба сподівається, що їй хтось повірить? Яке зухвальство! Який жахливий наклеп! Але сам Жільнорман анітрохи не розгнівався. Він подивився на малого з приязною усмішкою і сказав, начебто говорячи сам до себе: "Пхе, а що в цьому такого? Пан герцог Ангулемський, позашлюбний син короля Карла Дев'ятого, одружився у віці вісімдесяти п'ятьох років з п'ятнадцятирічним дівчиськом. Пан Віржіналь, маркіз д'Аллю, брат кардинала де Сурді, архієпископа Бордоського, у вісімдесят три роки прижив з покоївкою президентші Жакен сина, який став рицарем Мальтійського ордену і державним радником. Один із великих людей нашого століття, абат Табаро, народився від вісімдесятирічного батька. А загляньте в Біблію! І все ж таки я змушений заявити, що цей хлопчина не від мене. Але подбати про нього слід. Він, зрештою, ні в чому не винен". Як бачимо, пан Жільнорман виявив у даному випадку неабияку доброзичливість. Через рік та сама особа, яку звали Маньйон, надіслала йому ще один "подарунок". І знову хлопчика. Цього разу Жільнорман здався. Він відіслав обох малюків матері і зобов'язався платити на їхнє утримання по вісімдесят франків у місяць, за умови, що та більше не робитиме його "батьком". Він пообіцяв також вряди-годи навідувати малят і свою обіцянку виконав.
Як ми вже згадували, Жільнорман мав двох дружин; від першої у нього була дочка, що лишилася незаміжньою, а від другої — теж дочка, яка померла в тридцять років. З кохання або з примхи вона вийшла заміж за офіцера, що воював у арміях республіки та імперії, здобув хрест у битві під Аустерліцом і чин полковника під Ватерлоо. "Це ганьба моєї родини", — казав старий буржуа.
Він любив нюхати тютюн.
У Бога він майже не вірив.
Такий був пан Жільнорман — буржуа, який носив на собі відблиск вісімнадцятого сторіччя, фривольного і величного.
У перші роки Реставрації Жільнорман, тоді ще молодий — йому було тільки сімдесят чотири в 1814 році, — жив в Сен-Жерменському передмісті на вулиці Сервандоні, поблизу від церкви Сен-Сюльпіс. У кварталі Маре він оселився, коли остаточно покинув світське товариство, у віці далеко за вісімдесят років.
Але й відійшовши від світського життя, він зберіг свої звички. Головна, якої він дотримувався незмінно, — це нікого не приймати вдень. Обідав він о п'ятій годині вечора і тільки потім відчиняв двері свого дому для гостей. Така була мода його сторіччя, і Жільнорман не хотів від неї відмовлятися.
Розповімо тепер про двох його дочок. Вони народилися з проміжком у десять років. У молодості вони були зовсім несхожі й анітрохи не скидалися на сестер: ні за вдачею, ні зовні. Молодша любила квіти, любила поезію, музику, ще з дитинства вона мріяла про героя, чий туманний образ витав перед її зором. Старша теж мала свою мрію: в голубому майбутньому вона

бачила постачальника, чоловіка геть тупого, мільйон у людській подобі або, скажімо, префекта. Прийоми у префектурі, швейцар у передпокої із золотим ланцюгом на шиї, офіційні прийоми в мерії, вона "пані префектова", — усе це миготіло в її уяві. Отак дві сестри мріяли, кожна про своє, коли ще були молоді. У обох виростали крила: в однієї — крила янгола, в другої — крила гуски.
На цьому світі жодне людське прагнення не здійснюється уповні. Молодша дочка одружилася з чоловіком своєї мрії, але рано померла. Старша так і не вийшла заміж.
На той час, коли вона з'являється в нашій оповіді, це була стара доброчесна діва з гострим носом і тупим розумом. Характерна деталь: за межами вузького родинного кола ніхто не знав її імені. Всі називали її "панна Жільнорман-старша".
Щодо церемонності, то з панною Жільнорман не змогла б зрівнятися жодна англійська міс. Сором'язливість цієї старої діви не знала меж. Її переслідував жахливий спогад: одного разу якийсь чоловік… побачив її підв'язку!
З роками сором'язливість панни Жільнорман тільки посилювалась. Їй усе здавалося, що її шемізетка просвічує або недосить високо затуляє шию. Вона сколювала своє вбрання безліччю шпильок і застібала його на безліч гачків. Одначе ця сором'язлива стара панна з радістю дозволяла цілувати себе одному юному уланові на ім'я Теодюль, що доводився їй трюрідним племінником.
Хвороблива цнотливість поєднувалась у ній зі святенництвом. Вона входила в Братство Святої Діви, на деякі свята затуляла обличчя білим покривалом, бурмотіла якісь особливі молитви, поклонялася "святому серцю", годинами стояла перед вівтарем у стилі єзуїтського рококо в каплиці, куди не допускали простих богомольців, і там душа її витала між мармурових хмаринок та променів із позолоченого дерева.
Вона вела батькове господарство. Жільнорман тримав при собі дочку, як єпископ Б'єнвеню — свою сестру. Такі випадки, коли разом живуть старий дід і стара діва, — не рідкість, і вони завжди являють собою зворушливе видовище двох слабких істот, які шукають опору одне в одному.
Крім діда й старої діви, у тому домі жив іще малий хлопець, який завжди тремтів і німував перед Жільнорманом. Старий розмовляв із цим хлопчиком тільки суворим тоном, а іноді й замахувався на нього ціпком: "Прошу вас сюди, добродію! А підійдіть-но ближче, шибенику, лобуряко! Відповідайте, шалапуте! Де ви пропадали, ледацюго?" і так далі, і таке інше. Старий боготворив цього малюка.
То був його онук. Ми ще до нього повернемося.

Книга третя
Дід і онук

1. Старовинний салон

Десь від 1817 року Жільнорман, який тоді ще жив у Сен-Жерменському передмісті, двічі на тиждень бував у домі баронеси Т., вельми достойної особи, чий чоловік за Людовика Шістнадцятого був послом Франції у Берліні. Барон Т., який за свого життя захоплювався магнетичним ясновидінням, розорився й помер у еміграції, залишивши дружині в спадок лише десять томів рукопису, оправлених у червоний сап'ян. То були надзвичайно цікаві спогади про Месмера[30] та його досліди. З гордості пані Т. не опублікувала тих спогадів і жила на маленьку ренту, що невідомо як збереглася. Пані Т. трималася далеко від двору ("Там надто мішане товариство", — казала вона), перебуваючи в шляхетному й гордому усамітненні. Кілька друзів — усі переконані роялісти[31] — збиралися

двічі на тиждень біля її вдовиного коминка. Там пили чай, нарікали на нинішні часи, проклинали бонапартистів, обурювалися якобінськими настроями Людовика Вісімнадцятого і тихо говорили про надії, які подавав брат короля, згодом Карл Десятий. Жільнорман майже завжди приходив на ці зустрічі в супроводі своєї дочки, довготелесої панни, якій на той час було тільки сорок, але вона виглядала на всі п’ятдесят, і гарненького семирічного хлопчика, білявого, рожевого, свіжого, з радісним і довірливим поглядом. Його появу в салоні завжди зустрічали співчутливими вигуками: "Який він милий! Бідолашне дитя!" Це був той самий хлопчик, про якого ми вже згадували. "Бідолашним дитям" називали малого тому, що батьком йому доводився "луарський[32] розбійник" — той самий зять Жільнормана, якого старий вважав "ганьбою своєї родини".

2. Один з кривавих привидів того часу

Кожен, хто опинився б у ті роки в містечку Верноні й захотів прогулятися по тамтешньому монументальному мосту, міг побачити, глянувши через парапет, чоловіка років п’ятдесяти у шкіряному кашкеті, в штанях і куртці з грубого сірого сукна, на яку була нашита орденська стрічка, колись червона, а тепер жовта, в дерев’яних черевиках-сабо, із засмаглим майже до чорноти обличчям і майже білим волоссям, з великим шрамом, що перетинав лоб і щоку, згорбленого, зсутуленого, завчасу постарілого; з ранку до вечора той чоловік ходив із лопатою або садовим ножем у руці по одній із обгороджених ділянок, які ланцюгом тягнуться понад лівим берегом Сени — чарівні, зарослі квітами куточки, що їх можна б назвати садками, якби вони були більші, або букетами, якби були менші. Усі ті ділянки впиралися одним краєм у річку, а протилежним — у будиночок. Згаданий нами чоловік у куртці й дерев’яних черевиках десь близько 1817 року жив у найскромнішому з тих будиночків, до якого прилягала найменша ділянка. Він мешкав там у тиші й убогості разом зі служницею, про яку важко було сказати, молода вона чи стара, бридка чи гарна, селянка чи міщанка. На своїй діляночці землі він вирощував прегарні квіти, яким віддавав увесь свій час.

Упертою й наполеґливою працею він зумів вивести кілька сортів тюльпанів і жоржин, про які, здавалося, забула природа. Від світанку до вечора трудився він улітку на своїх грядках, підрізаючи, прополюючи, поливаючи, ходячи поміж квітниками з виразом лагідної доброти і глибокого смутку; іноді він годинами стояв нерухомо, слухаючи спів пташки на дереві або лепетання дитини в сусідньому домі, чи споглядаючи краплі роси на кінчику травинки, що її сонячний промінь перетворював у темно-червоний рубін. Годувався він надголодь і частіше пив молоко, ніж вино. Будь-який хлопчисько міг командувати ним, служниця бурчала на нього. Він був боязкий і сором’язливий до крайнощів, рідко виходив на вулицю й не бачився ні з ким, крім жебраків, що стукали в його вікна, та свого кюре, доброго старого абата Мабефа. Одначе якщо хтось із жителів містечка або приїжджих цікавився його тюльпанами й трояндами, він з усмішкою розчиняв перед ними хвіртку своєї садиби. То й був "луарський розбійник".

І разом з тим кожному, хто захотів би почитати спогади про військові походи, газету "Монітер" і зведення про бойові дії великої армії, не раз стрілося б ім’я Жоржа Понмерсі. Ще зовсім юним він став солдатом Сентонжського полку. Коли починалася революція, цей полк увійшов до Рейнської армії. Понмерсі воював під Шпейєром, Вормсом, Нейштадтом, Тюркгеймом, Альцеєм і Майнцом. Він був серед дванадцяти сміливців, які, укріпившись за старим Андернахським фортечним валом, стримували цілий корпус принца Гессенського й відступили тільки тоді, коли ворожі гармати пробили в мурі величезний пролом. У військо Клебера він брав участь у

битві під Марш'єном і Мон-Паліселем, де йому поранило руку шрапнельною кулею. Потім він опинився на кордоні з Італією і в числі тридцятьох гренадерів під командуванням Жубера захищав Тендську ущелину. Жубер після цієї битви дістав звання генерал-ад'ютанта, а Понмерсі — підпоручика. Жорж Понмерсі був поруч Бертьє під дощем картечі в день битви біля Лоді. Він бачив, як його колишній генерал Жубер упав у бою біля Нові в ту мить, коли підняв шаблю і вигукнув: "Уперед!" Виконуючи якесь бойове доручення, Понмерсі повантажився зі своєю ротою на легкий вітрильник, відплив із Генуї в уже не пригадую який порт і потрапив в оточення сімох чи вісьмох англійських кораблів. Капітан-генуезець хотів викинути гармати в море, заховати солдатів між двома палубами і прослизнути в темряві як торговельне судно. Одначе Понмерсі звелів підняти на щоглу трикольоровий прапор і гордо пройшов під гарматними жерлами британських фрегатів. Відпливши звідти на двадцять льє, він так осмілів, що на своєму вітрильнику напав на великий англійський транспорт із військом і захопив його в полон. 1805 року він служив у дивізії Малера, яка відбила Гюнцбург в ерцгерцога Фердінанда. Біля Веттінгена він виніс під градом куль смертельно пораненого полковника Мопеті, командира 9-го драгунського полку. Він відзначився під Аустерліцом під час уславленого маршу колон під вогнем ворога. Коли кавалерія російської імператорської гвардії розгромила батальйон 4-го піхотного полку, Понмерсі був серед тих, хто завдав переможного контрудару. Імператор нагородив його хрестом. Понмерсі був свідком, як узяли в полон Вюрмсера під Мантуєю, Меласа в Александрії, Макка під Ульмом. Біля Ейлау він був на тому самому кладовищі, де відважний капітан Луї Гюго, дядько автора цієї книжки, зі своєю ротою, в якій було вісімдесят три чоловіки, протягом двох годин стримував всі атаки цілої ворожої армії. Тільки троє вийшли з того кладовища живими — і серед них Понмерсі. Він бачив Москву, потім Березину, потім Люцен, Бауцен, Дрезден, Вахау, Лейпциг і Гельнгаузенську ущелину; потім Монмірайль, Шато-Тьєрі, Краон, береги Марни, береги Ени й страшні лаонські позиції. Біля Арне-ле-Дюка, будучи в чині капітана, він зарубав десятьох козаків і врятував, правда, не свого генерала, а свого капрала. Його всього порубали в тому бою, і тільки з лівої руки в нього витягли двадцять сім скалок кістки. За тиждень до капітуляції Парижа він помінявся з товаришем місцями, перейшовши в кавалерію. Він супроводжував Наполеона на острів Ельбу. Під Ватерлоо він командував ескадроном кірасирів у бригаді Дюбуа. Це він відбив прапор у Люнебурзького батальйону. Понмерсі кинув прапор до ніг імператора. Він був весь залитий кров'ю. Вириваючи прапор, він дістав удар шаблею в обличчя. Імператор крикнув йому: "Ти полковник, барон і кавалер Почесного легіону!" Понмерсі відповів: "Ваша величносте, дякую за свою вдову!" Через годину він упав у рів, на оенську дорогу. Хто ж він такий, цей Жорж Понмерсі? А той самий "луарський розбійник".

Читач уже дещо про нього знає. Після битви під Ватерлоо, як ви пам'ятаєте, його витягли з рову, і йому пощастило приєднатися до армії, а потім у санітарних фургонах він добувся до табору на Луарі.

В роки Реставрації Понмерсі наполовину знизили платню, а потім відправили його на проживання, тобто під нагляд, у Вернон. Король Людовик Вісімнадцятий, вважаючи усе, що відбулося протягом Ста днів,[33] недійсним і незаконним, не визнав за Понмерсі права ні на орден Почесного легіону, ні на звання полковника, ні на баронський титул. Понмерсі ж ніколи не пропускав нагоди підписатися "полковник барон Понмерсі". Виходячи з дому, він завжди приколював на свій старий синій сурдут стрічку ордена Почесного легіону. Королівський прокурор застеріг

Понмерсі, що його притягнуть до кримінальної відповідальності за "незаконне носіння цієї відзнаки". Коли службовець прокуратури передав йому застереження, Понмерсі з гіркою усмішкою відповів: "Не знаю, чи то я вже не розумію французької мови, чи то ви розучилися говорити нею, але я нічого не втямив". І після того цілий тиждень щодня виходив зі стрічкою. Його не стали більш турбувати. Двічі або тричі військовий міністр і командувач округу надсилали йому листи, адресовані "панові майору Понмерсі". Він відсилав ті листи назад нерозпечатаними.
Одного ранку він зустрів королівського прокурора на одній з вернонських вулиць, підійшов до нього й запитав:
— Пане прокурор, а чи дозволено мені носити мій шрам?
Не маючи інших прибутків, крім своєї вбогої півпенсії командира ескадрону, Понмерсі винайняв у Верноні найменший будиночок, який тільки міг знайти. Як він там жив, ми вже знаємо. У часи імперії, між двома війнами, він знайшов час, щоб одружитися з панною Жільнорман. Старий буржуа, у глибині душі обурений, погодився на цей шлюб, сказавши: "Найзнаменитіші родини можуть бути присилувані до такого". 1815 року пані Понмерсі, жінка, до речі, рідкісної вдачі й цілком гідна свого чоловіка, померла, залишивши малого хлопчика. Цей хлопчик міг би скрасити самоту полковника; але дід поставив вимогу, щоб онука віддали йому, а ні — то він позбавить малого спадщини. В інтересах хлопця батько поступився і, втративши сина, віддав усю свою любов квітам.
Він відмовився також від будь-якої політичної діяльності, не брав участі ні у змовах, ні в заколотах. Думки його витали між невинними нинішніми захопленнями і колишніми подвигами на полях битв. Він гаяв свій час, чекаючи, коли розквітне гвоздика, і спогадуючи Аустерліц.
Пан Жільнорман не підтримував із зятем жодних взаємин. Полковник був для нього "бандитом", а старий для полковника — "тупим бовдуром". Якщо Жільнорман і згадував про Понмерсі, то тільки щоб поглузувати з його "баронського титулу". Вони ясно домовилися, що Понмерсі не намагатиметься ні бачитися із сином, ні говорити з ним, — інакше малого відішлють йому і позбавлять спадку. Для Жільнорманів Понмерсі був наче зачумлений. Вони хотіли виховати хлопця по-своєму. Можливо, полковник і помилився, погодившись на ці умови, але він вважав, що робить добре і приносить у жертву тільки себе. Спадщина старого Жільнормана не обіцяла багато, але спадщина панни Жільнорман була значна. Ця тітка, що залишилася в дівках, володіла великим багатством по материнській лінії, і син сестри був її прямим спадкоємцем.
Хлопець, якого звали Маріус, знав, що в нього є батько, і тільки. Ніхто з ним про батька не говорив. Але перешіптування, недомовки, підморгування, якими зустрічали його в тому товаристві, куди він ходив із дідом, помалу проникли у свідомість малого, а що Маріус, природно, переймався настроєм і переконаннями свого, так би мовити, навколишнього середовища, то з плином часу він почав думати про батька з прикрим серцем і почуттям сорому.
Хлопець ріс, а полковник раз на два або три місяці потай приїздив до Парижа і приходив до церкви Сен-Сюльпіс у той час, коли тітка Жільнорман приводила Маріуса на месу. Там бідолашний батько ховався за колоною й дивився на свого сина, не сміючи ворухнутись, не зважуючись навіть дихати. Цей прикрашений шрамом воїн боявся старої діви.
Звідси і його дружба з вернонським кюре, абатом Мабефом.
Брат цього достойного священнослужителя був церковним старостою в Сен-Сюльпіс, і він не міг не звернути уваги на чоловіка зі шрамом, який плакав, дивлячись на малого хлопчика. Одного дня, приїхавши до Вернона

навідати брата, церковний староста зустрів на мосту полковника Понмерсі й упізнав у ньому чоловіка з церкви Сен-Сюльпіс. Він розповів про нього своєму братові кюре, й обидва під якимсь приводом навідали полковника. Після цього візиту були й інші. Спочатку дуже стриманий, Понмерсі зрештою розговорився, і двоє старих довідались, як він пожертвував своїм щастям заради синового майбутнього. Після цього кюре відчув глибоку пошану до цього скривдженого долею чоловіка, а Понмерсі у свою чергу навернувся серцем до абата.

Двічі на рік, першого січня і на Святого Георгія, Маріус писав батькові офіційні поздоровчі листи, які йому диктувала тітка. Це було все, що дозволяв Жільнорман. Батько відповідав дуже ніжними листами, які дід засовував собі в кишеню не читаючи.

3. Тіні з минулого

Салон пані Т. став для Маріуса єдиним вікном у життя. Те вікно було тьмяне, і крізь нього проникало більше темряви, ніж світла, більше холоду, ніж тепла. Увійшовши в той дивний світ, малий хлопець, народжений для радості й щастя, дуже скоро зробився сумним і серйозним. Маріус зачудовано розглядався навколо себе. Він дивився на старих дам, що сиділи півколом біля каміна, в якому ледь жеврів вогонь, дивився на їхні суворі обличчя, ледь освітлені лампою під зеленим абажуром, обрамлені сивим або притрушеним сивиною волоссям, дивився на довгі сукні похмурих кольорів, пошиті за модою минулого сторіччя, він слухав, як ці дами зрідка цідять слова, водночас урочисті й гнівні, і йому здавалося, ніби перед ним не жінки, а патріархи та волхви зі Святого Письма, не живі люди, а привиди. До цих привидів приєднувалися кілька священнослужителів, завсідників старовинного салону, та кілька аристократів. Один із них, пан Пор де Гі, лисий і рано постарілий, розповідав, що 1793 року, коли йому було шістнадцять, його відправили на тулонську каторгу за ухиляння від військової служби й закували в кайдани разом із вісімдесятирічним єпископом Мірпуаським. Їхнім обов'язком було прибирати вночі з ешафотів голови й тіла страчених. Вони переносили обезголовлені тулуби на плечах і на спині, від чого на їхніх червоних арештантських халатах утворювалася кірка закипілої крові, що вранці висихала, але надвечір знову відволожувалась. У салоні пані Т. можна було почути безліч таких трагічних оповідей.

Життя тут ледь-ледь жевріло. Слова здавалися тихими зітханнями. Газети, що відповідали смакам салону, скидалися на стародавні папіруси. Приходили сюди й молоді люди, але вони були якимись напівмертвим. У передпокої гостей зустрічали старі лакеї. Усе тут, здавалося, давно віджило, але вперто не хотіло сходити в могилу. Це був світ мумій — набальзамовані пани, понабивані опудала слуг.

І все ж таки цей крихітний світ не був позбавлений величі. Можна підсміюватися з нього, але не слід ані зневажати, ані ненавидіти його. Це — Франція минулих часів.

Як і всі діти, Маріус Понмерсі дечого навчався. Коли він вийшов із-під опіки тітки Жільнорман, дід доручив його виховання вчителю, позначеному всіма перевагами класичної тупості. Ця юна душа, що тільки розкривалася для життя, з рук святенниці потрапила до рук педанта. Маріус закінчив колеж і вступив на юридичний факультет. Він був рояліст, фанатик і людина суворих правил. Свого діда Маріус недолюблював за його старечий цинізм, а про батька він похмуро мовчав.

А загалом це був хлопець із палкою душею, але стриманий, шляхетний, великодушний, гордий, релігійний, екзальтований, наділений майже хворобливим гонором і сором'язливий до дикості.

4. Смерть розбійника

Маріус завершив свою середню освіту якраз тоді, коли старий Жільнорман покинув світське товариство, попрощався із Сен-Жерменським передмістям та салоном пані Т. і переселився у квартал Маре, у свій будинок на вулиці Сестер Голгофи. Зі слуг він тримав там, крім воротаря, покоївку Ніколетту, що замінила Манон, і товстуна Баска, про якого ми вже згадували.

1827 року Маріусові виповнилося сімнадцять. Повернувшись якось увечері додому, він побачив свого діда з листом у руці.

— Маріусе, — сказав Жільнорман, — завтра ти поїдеш у Вернон.

— Чого? — спитав Маріус.

— Побачитися з батьком.

Маріус здригнувся. Він думав про що завгодно, тільки не про те, що коли-небудь йому доведеться побачитися з батьком. Для нього це було цілковитою несподіванкою й досить неприємною. Він почував себе так, ніби має відбути тяжку повинність.

По-перше, вони з батьком дотримувалися протилежних політичних поглядів. А по-друге, Маріус був переконаний, що цей "рубака", як називав зятя старий Жільнорман у хвилини великодушності, не любив свого сина. Інакше він би не покинув його й не віддав під чужу опіку.

Юнак був такий приголомшений, що нічого не запитав у діда. Той заговорив сам.

— Він, здається, хворий. Хоче тебе бачити.

І після мовчанки додав:

— Виїдеш завтра вранці. Пригадується мені, що від заїзду Фонтен омнібус вирушає о шостій і прибуває до Вернона увечері. Ним і поїдеш. Він просить, щоб ти поквапився.

Після чого старий зіжмакав листа і сунув у кишеню. Маріус міг виїхати того ж таки вечора і бути в батька наступного ранку. В той час від вулиці Булуа ходив нічний диліжанс до Руана, який заїздив у Вернон. Проте ні Жільнорман, ні Маріус і не подумали навести довідки.

Наступного вечора, на смерканні, Маріус приїхав до Вернона. У домах уже запалювали свічки. Він спитав у першого стрічного, де живе "пан Понмерсі". Бо в душі він погоджувався з Реставрацією і не вважав свого батька ні бароном, ні полковником.

Йому показали дім. Він подзвонив. Відчинила жінка з лампою в руці.

— Пан Понмерсі вдома? — запитав Маріус.

Жінка не відповіла й не ворухнулась.

— Він тут живе? — перепитав Маріус.

Жінка ствердно кивнула.

— Я можу поговорити з ним?

Жінка заперечливо похитала головою.

— Але я його син, — сказав Маріус. — Він чекає мене.

— Він уже вас не чекає більше, — відповіла жінка.

Тільки тоді Маріус помітив, що вона плаче.

Жінка показала йому рукою на двері. Він увійшов.

У просторому передпокої з низькою стелею горіла свічка. Маріус побачив там трьох чоловіків: один стояв на ногах, другий — навколішках, а третій, у самій сорочці, лежав випростаний на підлозі. Той, хто лежав, був полковник.

Два інші були лікар і священик, який читав молитву.

Три дні тому полковник захворів на запалення мозку. Передчуваючи недобре, він іще на початку своєї хвороби написав старому Жільнорманові, просячи прислати сина. Полковникові ставало все гірше, і того самого вечора, коли

Маріус приїхав у Вернон, він у нападі гарячки підхопився з ліжка, відштовхнув служницю, яка намагалася втримати його, й вигукнув: "Мого сина досі немає! Я піду зустрічати сина!" Потім він вийшов із кімнати й упав — у передпокої. Він щойно помер.
Служниця покликала лікаря та священика. Лікар з'явився запізно, священик прийшов запізно. Син теж з'явився запізно.
У тьмяному світлі свічки на блідій щоці полковника було видно велику сльозу, що викотилася з його мертвого ока. Око згасло, але сльоза не висохла. Полковник плакав, що син приїхав запізно.
Маріус дивився на цього чоловіка, якого бачив уперше й востаннє у своєму житті, на його шляхетне й мужнє обличчя, на розплющені очі, які вже нічого не бачили, на сиве волосся, на тіло, посмуговане брунатними рубцями, — слідами шабельних ударів — і поцятковане червонястими зірочками — загоєними ранами від куль. Він дивився на величезний шрам — знак героїзму — на обличчі, яке Бог позначив виразом доброти. Він подумав, що цей чоловік — його батько, проте лишився холодний.
Йому було сумно, але так само сумував би він, побачивши якогось іншого покійника.
А тим часом гірка жалоба витала в кімнаті. Служниця схлипувала у кутку, кюре молився, й молитва його уривалася риданнями, лікар утирав очі. Навіть покійник плакав.
Іноді лікар, священик і служниця поглядали на Маріуса, не мовлячи й слова; для них він був тут чужий.
Маріус, зовсім мало схвильований, почував себе через це дуже ніяково. Він упустив на підлогу капелюх, щоб подумали, ніби від горя він не зміг утримати його в руці. І водночас він відчував докори сумління і картав себе за таку поведінку. Але хіба це його провина? Він не любив свого батька — що вдієш?
Полковник не залишив після себе нічого. Продаж майна ледь покрив видатки на похорон. Служниця знайшла клаптик паперу, який передала Маріусові. Там були такі слова, написані рукою полковника:
"Моєму синові. Імператор ушанував мене баронським титулом на полі битви під Ватерлоо. Реставрація не визнала за мною права на титул, який я оплатив кров'ю, і тому його носитиме мій син. Я певен, він буде гідний цієї честі".
На звороті полковник приписав:
"У тій самій битві під Ватерлоо один сержант урятував мені життя. Його звуть Тенардьє. Останнім часом, наскільки мені відомо, він держав корчму в якомусь селі поблизу Парижа, чи то в Шелі, чи в Монфермеї. Якщо моєму синові трапиться зустріти цього чоловіка, хай він зробить для нього все, що зможе".
Не так з обов'язку перед пам'яттю батька, як під впливом невиразної пошани до смерті, що панує в серці кожної людини, Маріус узяв і сховав ту записку.
З полковникового майна нічого не збереглося. Пан Жільнорман продав тандитникові його шпагу та мундир. Сусіди пограбували сад і розтягли рідкісні квіти. Інші рослини незабаром здичавіли або повсихали.
Маріус пробув у Верноні лише дві доби. Після похорону він повернувся до Парижа та до своїх занять на юридичному факультеті, зовсім не згадуючи про батька, ніби його ніколи й не існувало. Через два дні полковника поховали, а через три — забули.
Маріус носив на капелюсі жалобну стрічку. Ото й усе.

5. Несподівана зустріч у церкві

Маріус зберіг релігійні звички свого дитинства. Однієї неділі він прийшов на месу до церкви Сен-Сюльпіс, у той самий бічний неф перед вівтарем Святої Діви, куди водила його тітка, коли він був маленький. Будучи того дня неуважнішим і замисленішим, ніж звичайно, він опустився навколішки, сам того не помітивши, на оббитий утрехтським оксамитом стільчик для моління, на бильці якого було написано: "Пан Мабеф, церковний староста". Відправа тільки-но почалася, коли з'явився якийсь старий і сказав Маріусові:
— Добродію, це моє місце.
Маріус поквапно підвівся й відійшов, а старий опустився навколішки на свій стільчик.
Коли відправа скінчилася, Маріус стояв, поринувши у свої думки. Старий знову підійшов до нього і сказав:
— Пробачте, добродію, що я вас недавно потурбував і оце знову турбую. Може, ви розгнівалися на мене, і тому я хочу пояснити вам, у чому тут річ.
— Ну, що ви, не варто, — сказав Маріус.
— Ні, варто! — заперечив старий. — Я не хочу, щоб у вас склалося хибне уявлення про мене. Розумієте, мені дуже дороге це місце. Ви спитаєте, чому? Зараз я вам скажу. Саме тут протягом багатьох років я бачив одного бідолашного батька, який раз на два або три місяці приходив сюди, щоб побачити свого сина, бо за якоюсь там родинною домовленістю він був позбавлений права з ним зустрічатися. Він приходив на ту годину, коли хлопчика приводили слухати месу. Малий і не здогадувався, що його батько тут. Може, він, сердешний, і не знав, що в нього є батько. А той ховався за цю колону, щоб його не побачили. Він дивився на сина й плакав. Він без тями любив своє дитя, бідолаха! Я бачив усе те, і тому це місце стало для мене мовби святе, і я взяв собі за звичку слухати месу тут, хоч як церковний староста маю право молитись на лаві причту. Я навіть познайомився з тим безталанним чоловіком. Його тесть, багата тітка чи ще хтось із родичів, достоту не знаю, погрожували позбавити хлопця спадщини, якщо він, батько, буде з ним бачитися. І тоді він пожертвував собою, щоб його син у майбутньому був багатий і щасливий. Батька розлучили із сином через політичні незгоди. Я шаную політичні переконання, але є люди, які не знають почуття міри. О Господи! Якщо чоловік бився під Ватерлоо, це не означає, що він страховище. Хіба можна через таке забирати в нього сина? Той чоловік був полковником у Бонапарта. Здається, він уже помер. Він жив у Верноні, де я маю брата кюре. Його прізвище чи то Понмарі, чи то Моперсі… На щоці в нього, як зараз бачу, величезний шрам від шабельного удару…
— Понмерсі? — запитав Маріус, зблiднувши.
— Так, так. Понмерсі. А ви його знали?
— Це мій батько, добродію, — сказав Маріус.
Старий сплеснув руками й вигукнув:
— То ви той самий хлопчик! Авжеж, він і справді має вже бути дорослий. О, бідолашний юначе! Знайте ж принаймні, що ваш батько любив вас до нестями!
Маріус провів старого аж до його дому. Наступного дня він сказав панові Жільнорману:
— Ми з друзями домовились поїхати на полювання. Ви дозволите мені відлучитися на три дні?
— Хоч на чотири! — відповів дід. — Їдь собі, розважайся.
І, підморгнувши, прошепотів дочці:
— Якась любовна інтрижка!
6. До чого може призвести знайомство з церковним старостою

Куди їздив Маріус, ми довідаємося трохи згодом.
Три дні його не було в Парижі, а повернувшись, він пішов до бібліотеки свого факультету й замовив підшивку "Монітера".
Він перечитав "Монітер", перечитав усі історичні твори про Республіку та Імперію, прочитав "Спогади", продиктовані Наполеоном на острові Святої Єлени, переглянув щоденники очевидців, воєнні зведення, заклики й відозви. Коли Маріус уперше натрапив на батькове прізвище у воєнних зведеннях великої армії, він цілий тиждень після того ходив наче в лихоманці. Він навідав генералів, під чиїм началом служив Жорж Понмерсі, і серед них графа Г. Церковний староста Мабеф, якому він зробив візит, розповів йому про життя полковника у Верноні, про його самотність, про квіти. Маріус таким чином до кінця пізнав свого батька — людину тонких почуттів і лагідної вдачі, рідкісне поєднання ягняти й лева.
А тим часом, захопившись розслідуваннями, що забирали весь його час і всі його помисли, Маріус майже не бачився з Жільнорманами. Він з'являвся на сніданок або обід і потім відразу зникав. Тітка бурчала. Старий Жільнорман усміхався:
— Ба! Настала пора дівчаток!
Іноді старий додавав:
— Ну й чортівня! Я думав, ідеться про інтрижку, а це, виявляється, справжня пристрасть.
І справді, то була пристрасть.
Маріус почав боготворити свого батька.
Різко змінились і його погляди. Минуле, в яке він заглянув, приголомшило і спершу навіть засліпило його.
Республіка, Імперія — раніше ці слова здавались Маріусові жахливими. Республіка ввижалася йому гільйотиною в сутінках. Імперія — шаблею посеред темної ночі. Та ось Маріус заглянув туди, й там, де сподівався знайти тільки хаос і морок, він із неймовірним подивом, до якого домішувалися радість і страх, розгледів сліпучі зорі: Мірабо, Верньйо, Сен-Жюста, Робесп'єра, Каміля Демулена, Дантона[34] — і сонце, що виходило з-за обрію, — Наполеона. Коли минуло перше засліплення, він побачив Республіку й Імперію у зовсім іншому світлі, ніж бачив їх досі: Республіку як торжество громадянського права, повернутого народові; Імперію як торжество французького духу, поширеного на всю Європу. За Революцією він побачив образ народу, а за Імперією — образ Франції.
І тоді Маріус збагнув, що досі він не розумів ні своєї країни, ні свого батька. Його мучило каяття й проймав розпач при думці, що він прозрів так пізно, що тільки могилі він може вилити свою душу. О, якби його батько був живий, він, Маріус, кинувся б йому на груди й сказав: "Батьку! Це я, твій син! У нас одне серце!" Він би обняв його й окропив слізьми його сиву голову, він би милувався батьковим шрамом, поклонявся його одежі, тиснув йому руки й цілував ноги! О, чому батько помер так рано, помер, не дочекавшись, ні справедливості, ні любові сина!
Виправдавши батька, Маріус, природно, змінив свій погляд і на Наполеона. Хоч це йому далося не так легко.
З дитинства він чув про Бонапарта тільки погане. Партія Реставрації ненавиділа Наполеона ще дужче, ніж Робесп'єра. Вона досить уміло скористалася втомою нації й ненавистю матерів, чиї сини полягли на полях битв. Отож Бонапарта перетворили майже на страховище, й Маріус ніколи не мав про цього чоловіка якогось іншого уявлення.
Та ось він почав читати книги з історії, переглянув багато документів, і завіса, яка затуляла від нього Наполеона, розчахнулася. Маріус побачив перед собою щось грандіозне і помалу став усвідомлювати, що його уявлення

про Бонапарта було хибне. З кожним днем неприязнь танула, і на зміну їй прийшов захват.
Однієї ночі Маріус був сам-один у своїй мансарді. Горіла свічка. Він читав, сидячи біля відчиненого вікна. Як зачаровує твоє видовище, ніч! Дивні звуки долинають невідомо звідки, розпеченою жариною блимає Юпітер, у тисячу двісті разів більший за нашу Землю, чорне небо мерехтить блискучими зорями!
Маріус читав зведення великої армії, ці героїчні рядки, написані на полях битв. Іноді йому потрапляло на очі прізвище батька і постійно — ім'я імператора. Уся велика імперія постала перед його зором. Поступово Маріус поринув у якийсь дивний стан. Він чув гуркіт барабанів, гарматні постріли, звуки сурми, розмірену ходу батальйонів, важкий чвал кінноти. Час від часу він підводив очі до неба й бачив, як у незглибимому просторі палахкотять грандіозні сузір'я, потім опускав погляд на книжку і там теж помічав якісь невиразні громаддя, що перебували в постійному русі. Серце йому стислося. Він був у нестямі, тремтів і задихався. Несподівано, сам не розуміючи, що з ним відбувається, Маріус підхопився на ноги, простяг руки у відчинене вікно, втупився у темряву, в тишу, в повиту мороком нескінченність, у вічну неозорість і вигукнув: "Слава імператору!"
Від тієї миті усе змінилося. Корсиканський людожер, узурпатор, тиран, комедіант, що брав уроки в Тальма,[35] африканський отруювач, тигр, Буонапарте — усе це розвіялось, і натомість виник осяйний образ Цезаря. Для Жоржа Понмерсі імператор був тільки улюбленим полководцем, яким захоплюються і за якого йдуть на смерть; для Маріуса він став чимось більшим — творцем могутньої французької держави, яка прийшла на зміну Стародавньому Риму й підкорила світ. Наполеон мав, звичайно, свої вади, він припускався помилок й навіть чинив злочини — тобто був людиною, але царственою навіть у своїх помилках, величною у своїх вадах, могутньою у своїх злочинах. Він утілював у собі Францію, яка мечем підкорила Європу. Наполеон став для Маріуса людиною-народом подібно до Ісуса, що був людино-богом.
Як і кожен навернений у нову віру, Маріус п'янів від неї й заходив у своїй прихильності надто далеко. Така була його вдача; покотившись під укіс, він уже не міг зупинитися. Фанатичне захоплення наполеонівським мечем змішалося в його уяві з відданістю наполеонівській ідеї. Він не помічав, що, схиляючись перед генієм, водночас схиляється перед грубою силою. Він припустився і багатьох інших помилок. Як у своїй оцінці злочинів старого режиму, так і в своєму захваті перед славою Наполеона, він ішов до кінця, не визнаючи ніяких застережень.
Хай там як, а неймовірно важливий крок було зроблено. Там, де раніше Маріус бачив падіння монархії, тепер він бачив піднесення Франції. Кут його зору змінився. Він дивився віднині у протилежний бік.
Родичі й не здогадувалися, яка в ньому відбулася зміна.
Коли після всіх цих роздумів Маріус остаточно скинув із себе стару шкуру прихильника Бурбонів, коли він перестав бути аристократом та роялістом і перетворився на завершеного революціонера, переконаного демократа і майже республіканця, Маріус пішов до гравера на набережній Орфевр і замовив сотню візитних карток із написом: "Барон Маріус Понмерсі".
Цілком природно, що в той час як Маріус привертався серцем до батька і тієї справи, за яку полковник воював протягом двадцяти п'ятьох років, він усе більше віддалявся від діда. Власне кажучи, старечий гумор Жільнормана ніколи не подобався онукові. Між ними вже існував розлад, який виникає між серйозними молодими людьми і фривольними дідами. Поки їхні політичні переконання збігалися, це перекидало між ними ніби місточок. Та коли цей

місточок упав, між паном Жільнорманом і Маріусом розверзлася прірва. І крім усього, онук не міг подарувати дідові, що той із безглуздих міркувань розлучив його з батьком.
Проте зовні Маріус нічим не виказував себе. Тільки ставав дедалі мовчазніший, і все рідше бачили його вдома. Коли тітка бурчала, він лагідно вибачався, посилаючись на лекції, іспити, семінари і таке інше. Дід не відступав від свого непомильного діагнозу:
— Закохався! Мене не одуриш!
Час від часу Маріус кудись їздив і не з'являвся по кілька днів.
— Де це він пропадає? — дивувалася тітка.
Під час одного з таких від'їздів Маріус навідався до Монфермея, щоб виконати посмертну волю батька й відшукати колишнього сержанта Ватерлоо, а нині корчмаря Тенардьє. Корчма стояла зачинена, а Тенардьє зник невідомо куди. Заклопотаний тими пошуками, Маріус з'явився додому тільки на четвертий день.
— Розважається, — сказав дід.
А тим часом удома помітили, що Маріус носить на шиї якийсь медальйон, підвішений на чорній стрічечці.
7. Якесь дівчисько
Ми вже згадували про улана. Це був троюрідний онук старого Жільнормана по батьківській лінії. Лейтенант Теодюль Жільнорман задовольняв усі вимоги, щоб мати право називатися вродливим офіцером. Він мав "дівочу" талію, шаблю носив із якимсь особливим шиком і хвацько закручував догори вуса. Він служив по різних гарнізонах і в Парижі бував рідко, тому Маріус ніколи й не бачив його. Двоє кузенів знали один одного тільки на ім'я. Теодюль, як читачеві вже відомо, був улюбленцем тітки Жільнорман. Річ у тім, що вона з ним рідко зустрічалась, а отже наділяла його всіма можливими перевагами.
Одного ранку панна Жільнорман-старша повернулась до своєї кімнати вельми збуджена, хоч і була досить спокійної вдачі. Маріус знову звернувся до діда, щоб той дозволив йому здійснити невелику подорож, додавши, що хоче виїхати цього ж таки вечора. "Їдь!" — сказав Жільнорман і кинув убік, промовисто піднявши брови: "Приохотився пропадати ночами". Панна Жільнорман була страшенно заінтригована: "Це вже занадто! — пробурмотіла вона. — Але куди він усе-таки їздить?" Їй увижалася любовна пригода, якась таємниця, і вона була не проти стромити туди свого довгого носа. Щоб погамувати цікавість, яка неабияк доймала її, стара панна заходилася вишивати на бавовняній тканині один із тих візерунків, властивих добі Імперії та Реставрації, де так багато кабріолетних коліс. Вона вже просиділа за цією роботою кілька годин, коли раптом двері відчинилися. Панна Жільнорман підняла ніс. Перед нею стояв лейтенант Теодюль і по-військовому віддавав їй честь. Вона радісно скрикнула. Навіть будучи старою, цнотливою і побожною, навіть будучи тіткою, приємно бачити у себе в кімнаті красеня-улана.
— Це ти, Теодюлю! — вигукнула вона.
— Проїздом, тітонько.
— Поцілуй же мене.
— З радістю! — сказав Теодюль.
І він поцілував її. Тітка Жільнорман підійшла до свого секретера й відкрила його.
— Ти пробудеш у нас бодай тиждень?
— Сьогодні ввечері від'їжджаю, тітонько.
— Залишся, любий Теодюлю, прошу тебе.

— Я б із радістю, тітонько, але наказ є наказ. Нас переводять до іншого гарнізону, з Мелена в Гайон. Ми їдемо через Париж, і я сказав собі: піду провідаю любу тітоньку.
— Ось тобі за твій клопіт.
І вона поклала йому в руку десять луїдорів.
— Ви хотіли сказати — за мою втіху, тітонько.
Теодюль поцілував її вдруге, і стара панна спізнала невимовно приємне відчуття, коли галуни мундира злегка дряпнули їй шию.
— Ти їдеш верхи зі своїм полком? — запитала вона.
— Ні, тітонько. Я хотів неодмінно побачитися з вами і дістав особливий дозвіл. Денщик веде в ескадроні мого коня, а я їду диліжансом. До речі, я хочу запитати у вас про одну річ.
— Що саме?
— Мій кузен Маріус Понмерсі теж кудись їде?
— Звідки тобі відомо? — спитала тітка, загорівшись цікавістю.
— Приїхавши до Парижа, я пішов у контору диліжансів, щоб залишити за собою місце в кареті.
- І що?
— Один пасажир уже був там переді мною і замовив місце на імперіалі. Я бачив у списку його прізвище та ім’я.
- І хто ж це такий?
— Маріус Понмерсі.
— От поганець! — вигукнула тітка. — Твій кузен не такий слухняний хлопець, як ти. Он що вигадав — провести ніч у диліжансі!
— Як і я.
— Ти по службі. А він із розбещеності.
— Гультяй! — сказав Теодюль.
Тут із панною Жільнорман сталося справжнє диво, у неї виникла думка. Якби вона була чоловіком, то ляснула б себе по лобі.
— Тобі відомо, що кузен не знає тебе? — спитала вона.
— Відомо. Я не раз його бачив. Але він мене просто не помічав.
— Отже, ви поїдете разом?
— Він на імперіалі, а я в кареті.
— Куди прямує диліжанс?
— В Анделі.
— То це туди зібрався Маріус?
— Він може вийти й раніше. Я, наприклад, зійду у Верноні — взяти пошту на Гайон. А куди їде Маріус, мені не відомо.
— Послухай-но, Теодюлю…
— Я слухаю, тітонько.
— Ти знаєш, Маріус віднедавна кудись пропадає.
— Хе-хе!
— Він часто не ночує вдома.
— Ого-го!
— Ми хотіли б довідатися, що під цим криється.
— Якесь дівчисько! — з виглядом знавця відповів Теодюль.
— А хто ж іще! — вигукнула тітка, яку остаточно переконало те, що Теодюль дослівно повторив припущення старого Жільнормана. І вона провадила: — Зроби нам послугу. Постеж трохи за Маріусом. Він не знає тебе, й тобі це буде неважко. Спробуй побачити те дівчисько. Ти нам про все напишеш. Це розважить твого діда.
Теодюль не мав особливої охоти виконувати роль шпига, але був розчулений десятьма луїдорами і сподівався одержати ще. Отож він сказав:
— Я до ваших послуг, люба тітонько.

Панна Жільнорман розцілувала небожа.
— Ти, Теодюлю, такого не вчинив би. Ти скоряєшся дисципліні, ти людина честі й обов'язку, і ти ніколи не покинув би своєї родини, щоб бігати за якоюсь дівкою.
Улан скорчив задоволену гримасу, мов розбійник Картуш, якого похвалили за чесність.
Того ж таки вечора Маріус піднявся на диліжанс, не здогадуючись, що за ним стежать. А шпиг насамперед потурбувався міцно заснути. Невсипущий Аргус[36] хропів усю ніч.
Удосвіта кондуктор диліжанса вигукнув: "Вернон! Хто до Вернона — виходьте!" — і лейтенант Теодюль прокинувся.
— Чудово, — пробурмотів він, іще напівсонний. — Мені якраз сюди.
Помалу в голові йому прояснилось, і він згадав про тітку, про десять луїдорів і про те, що йому доручено простежити за Маріусом. На думку про все це він тільки засміявся.
"Мабуть, він давно зійшов, — подумав Теодюль, застібаючи ґудзики мундира. — Він міг вийти в Пуасі, в Трієлі, в Мелані, в Манті, в Рольбуазі. Спробуй наздожени його, люба тітонько. Що я в біса напишу тій старушенції?"
У цю мить за вікном карети промайнули чорні штани — хтось спускався з імперіалу.
"Невже Маріус?" — здивувався лейтенант.
То був справді Маріус.
Селянська дівчинка, що сновигала між коней та візників на каретній зупинці, пропонувала пасажирам квіти. "Купіть квіти своїм дамам!" — вигукувала вона.
Маріус підійшов до дівчинки й узяв у неї найгарніший букет.
"Ну й чортівня, — подумав Теодюль, стрибаючи з підніжки диліжанса. — Кому ж він понесе ці квіти? Мабуть, то з біса гарна дівчина, коли їй дарують такий чудовий букет. Я хочу її побачити".
І Теодюль пішов за Маріусом, не так за дорученням, як підштовхуваний цікавістю.
Маріус не звернув найменшої уваги на Теодюля. З диліжанса виходили елегантні дами — він навіть не подивився на них. Здавалося, він нічого навколо себе не бачив.
"Він закоханий", — подумав Теодюль.
Маріус попрямував до церкви.
"Чудово! — сказав собі Теодюль. — Побачення, приправлене службою Божою, — це ж краса!"
Але Маріус не зайшов у церкву, а обминув її і зник за абсидою.
"Отже, побачення не в церкві, а біля церкви, — сказав собі Теодюль. — Ану подивлюся на дівчинку".
І він навшпиньки обійшов той виступ храму, за яким зник Маріус.
Там він завмер від подиву.
Затуливши обличчя долонями, Маріус стояв навколішки біля могили. Букет він обірвав і обсипав пелюстками надгробок. На чорному дерев'яному хресті білими літерами було написано: "ПОЛКОВНИК БАРОН ПОНМЕРСІ". Маріус плакав.
"Дівчисько" виявилося могилою.
8. Мармур проти граніту
Це сюди їздив Маріус, коли він уперше відлучився з Парижа. Це сюди він приїздив щоразу, як старий Жільнорман казав: "Бач, розважається ночами".
Лейтенант Теодюль геть розгубився, так несподівано зіткнувшись із могилою. До того ж смерть з'явилася перед ним у полковницьких еполетах, і він поштиво й дисципліновано відступив, залишивши Маріуса самого на

цвинтарі. Не знаючи, що написати тітці, він вирішив узагалі нічого їй не писати. І відкриття Теодюля, певне, не призвело б до жодних наслідків, але сталось непередбачене.
Маріус повернувся до Парижа уранці третього дня і, стомлений після двох ночей, перебутих у диліжансі, захотів освіжитися купанням, тому швидко піднявся до себе, скинув дорожній редингот, зняв із шиї чорну стрічечку і вирушив у басейн.
Пан Жільнорман прокинувся рано, як і всі старі люди з чудовим здоров'ям. Він почув, що Маріус повернувся, і поспішив до його мансарди, щоб обняти онука, а заодно, може, й випитати, куди він їздив.
Але юнак спускається сходами вмить, а старий підіймається ними довго, отож коли Жільнорман увійшов до мансарди, Маріуса там уже не було.
На нерозібраній постелі лежали редингот і чорна стрічечка.
— Тим краще, — сказав Жільнорман.
І через кілька хвилин він уже заходив до вітальні, де сиділа його дочка, вишиваючи свої кабріолетні колеса.
У одній руці він тримав редингот, у другій — чорну стрічечку.
— Перемога! — вигукнув старий. — Зараз ми проникнемо в таємницю нашого хитруна! У мене портрет дівчини.
І справді, на стрічці висів футлярчик із чорної шагреневої шкіри, схожий на медальйон.
Старий узяв цей футлярчик і якийсь час роздивлявся його не відкриваючи, з виразом голодного бідолахи, що дивиться на розкішний обід, поданий не йому.
— Звичайно, тут портрет. Знаю я ці штучки! Його носять біля серця. Та, можливо, на цю дівку й дивитися страшно. У нинішньої молоді нікудишній смак!
— Ану, погляньмо, тату, — сказала стара панна.
Футлярчик відкривався, коли натиснути на пружинку.
Всередині вони не знайшли нічого, крім акуратно згорнутого папірця.
— Он воно що! — засміявся старий. — Любовна цидулка.
— Прочитаймо ж її! — сказала тітка, надіваючи окуляри.
Вони розгорнули папірець і прочитали таке: "Моєму синові. Імператор ушанував мене баронським титулом на полі битви під Ватерлоо. Реставрація не визнала за мною права на титул, який я оплатив кров'ю, і тому його носитиме мій син. Я певен, він буде гідний цієї честі".
Неможливо передати словами, що відчули батько й дочка. Їх наче обдало крижаним подихом смерті. Вони не обмінялися й словом. Пан Жільнорман тільки прошепотів, мовби сам до себе:
— Це почерк рубаки.
Тітка оглянула папірець, покрутила його в руках і поклала назад у футляр.
У ту саму мить із кишені редингота випав якийсь пакетик, загорнутий у синій папір. Панна Жільнорман підібрала його й розгорнула. Це були візитні картки Маріуса. Вона подала одну батькові, і той прочитав: Барон Маріус Понмерсі.
Старий подзвонив у дзвіночок. З'явилася Ніколетта. Жільнорман узяв стрічечку, футлярчик і редингот, кинув усе це на підлогу посеред вітальні й сказав:
— Віднесіть цей мотлох.
Добра година минула в глибокій мовчанці. Старий батько і стара діва сиділи, відвернувшись одне від одного, але думали про одне й те саме.
Нарешті тітка Жільнорман подала голос:
— Чудово — нічого не скажеш!

За кілька хвилин з’явився Маріус. Ще й не переступивши поріг вітальні, він помітив, що дід тримає в руці одну з його візитних карток. Побачивши онука, він глузливо вигукнув:
— Отже, ти барон! Ну, вітаю. Тільки поясни, що це означає!
Маріус зашарівся й відповів:
— Це означає, що я син свого батька.
Старий перестав сміятися і суворим тоном сказав:
— Твій батько — я!
— Мій батько, — мовив Маріус, не підводячи погляду, — був чоловіком скромним і мужнім. Він славно служив Республіці й Франції, він власноручно творив історію, він чверть століття жив на бівуаках, удень під картеччю й кулями, вночі — під снігом і дощем, він здобув у битвах два ворожі прапори, він дістав двадцять ран, він помер усіма забутий і припустився в житті тільки однієї помилки: занадто любив двох невдячних — свою вітчизну й мене!
Це було більше, ніж старий міг витримати. На слові "Республіка" він підхопився на ноги. Кожне вимовлене Маріусом слово відбивалося на обличчі старого рояліста, як подмух ковальського горна на розжареному залізі. З темного воно стало багровим, з багрового — ясно-червоним, з ясно-червоного — палахкотючим.
— Маріусе! Негідний хлопче! — закричав він. — Я не знаю, хто був твій батько! І не бажаю знати! Але всі ті люди були покидьки! Босяки, душогуби, якобінці, грабіжники! Ти мене чуєш, Маріусе? Ти такий самий барон, як моя пантофля! Робесп’єрові служили самі лиш бандити! Буо-на-пар-то-ві — лиш розбійники! Запроданці, які зрадили свого короля! Боягузи, що драпали від пруссаків та англійців під Ватерлоо! Ось це я знаю. А якщо твій батько потрапив у ту компанію — тим гірше для нього!
Тепер уже Маріус перетворився на шматок розжареного заліза, а пан Жільнорман — на ковальський міх. Юнак тремтів усім тілом, він не розумів, що з ним діється, голова його палала. Він почував себе, як священик, на чиїх очах викидають облатки, як факір, на чиїх очах плюють у обличчя його ідола. Він не міг допустити, щоб таке говорили при ньому безкарно. Але що було робити? Його батька топтали в нього на очах, але хто топтав? Його рідний дід. Як помститися за одного й не образити другого? З одного боку — священна могила, з другого — сиве волосся. Голова в Маріуса пішла обертом, і на кілька хвилин він наче очманів. А тоді підвів погляд, подивився своєму дідові просто в очі й громовим голосом вигукнув:
— Геть Бурбонів! І того гладкого кнура Людовика Вісімнадцятого!
Людовик Вісімнадцятий уже чотири роки як помер, але це Маріуса не обходило.
З ясно-червоного старий раптом став біліший за своє волосся. Він обернувся до бюста герцога Беррійського, який стояв над каміном, і з якоюсь дивною урочистістю вклонився йому. Потім двічі пройшовся, повільно й мовчки, від каміна до вікна й від вікна до каміна. Повертаючись від вікна удруге, нахилився до дочки, що спостерігала цей двобій із тупим подивом старої вівці, і сказав їй, усміхаючись майже спокійно:
— Барон в особі цього панича і буржуа в моїй особі не можуть далі жити під одним дахом.
І, враз випроставшись, мертвотно-блідий, тремтячий, грізний, він простяг руку до Маріуса й крикнув:
— Геть звідси!
Маріус покинув дім Жільнорманів.
Наступного дня старий сказав дочці:

— Ви посилатимете кожні півроку по шістдесят пістолів цьому кровопивці й більш ніколи мені про нього не згадуйте.
У нього лишилося стільки нерозтраченого гніву, що він, не знаючи, куди дівати його, ще три місяці казав дочці "ви".
Маріус пішов із дому, теж обурений до глибини душі. Одна обставина підсилила його роздратування. Похапцем відносячи Маріусів "мотлох" у його мансарду, Ніколетта десь загубила на темних сходах футлярчик із запискою полковника. Ні футлярчик, ні записка так і не знайшлися. Маріус був переконаний, що "пан Жільнорман", — віднині він називав діда тільки так, — кинув у вогонь "заповіт його батька". Він знав напам'ять кілька рядків, написаних полковником — отже, нічого не було втрачено. Але записку вважав святою реліквією. Що з нею зробили?
Маріус не сказав, куди йде, та він, власне, цього й не знав. При ньому було тридцять франків, годинник і дорожній мішок із деякими пожитками. Він найняв на годину кабріолет і рушив навмання у напрямку Латинського кварталу.
Що станеться з Маріусом?
Книга четверта
"Друзі абетки"
1. Гурток, який мало не став історичним
У ту епоху, до всього начебто байдужу, вже відчувався перший подих революції. З глибин вихоплювався вітер 1789 і 1792 років.[37] Під впливом часу люди змінювалися непомітно для самих себе. Стрілка, яка біжить по циферблату, біжить і в людських душах. Кожен ступив свій крок уперед. Роялісти стали лібералами, а ліберали — демократами.
У Франції не було тоді таких могутніх підпільних організацій, як німецький Тугенбунд або італійський рух карбонаріїв. Але тут і там, розгалужуючись, ішла невидима діяльність. В Ексі виникла Кугурда;[38] у Парижі серед інших подібних об'єднань існувало товариство "Друзі абетки". Хто вони були, ці "Друзі абетки"? Судячи з назви, вони ставили перед собою завдання навчати дітей грамоти. Проте в даному випадку йшлося про каламбур. "Друзі абетки" оголошували себе друзями всіх пригноблених[39] — тобто народу. Їх було не так багато. Це таємне товариство перебувало ще в зародковому стані. Вони збиралися в Парижі у двох місцях: поблизу Ринку в шиночку під назвою "Коринф" і неподалік Пантеону в маленькій кав'ярні на майдані Сен-Мішель. Та кав'ярня називалася "Мюзен".
Регулярні таємні збори "Друзів абетки" відбувалися в тильному приміщенні кав'ярні "Мюзен". Та зала сполучалася із самою кав'ярнею довгим коридором і мала потайний вихід у провулок Піщаний. Там курили, пили, грали в азартні ігри, гомоніли і сміялись. Про все на світі там розмовляли голосно, а про окремі речі — пошепки. На стіні висіла стара мапа республіканської Франції — обставина достатня, щоб насторожити поліцейського шпига.
Більшість "Друзів абетки" були студенти, щиро здружені з кількома робітниками. Ось імена ватажків — вони якоюсь мірою належать історії: Анжольрас, Комбефер, Жан Прувер, Фєйї, Курфейрак, Баорель, Леґль, Жолі Грантер.
Ці молоді люди утворювали наче одну родину, поєднану міцною дружбою. Усі, крім Леґля, були родом із півдня.
То був видатний гурток. Він зник у чорній безодні, яка давно лишилася позаду. Перед самим початком драми, до якої ми підійшли впритул, мабуть, варто кинути промінь світла на ці юні голови, перш ніж читач побачить, як вони провалиться у морок своєї трагічної долі.
Першим ми назвали Анжольраса — згодом читач зрозуміє чому.

Цей чарівний юнак був єдиним сином багатих батьків. Гарний, як янгол, він, одначе, вмів навіювати страх. Зустрівши його замислений погляд, можна було подумати, що в одному зі своїх попередніх існувань він уже пережив революцію. Він засвоїв її традиції як живий свідок і знав до найменших подробиць усі її великі діла. У нього були глибоко посаджені очі з червонуватими повіками, пухла нижня губа, часто закопилена у зневажливій гримасі, високе чоло. Він був юний і свіжий, як дівчина, хоч іноді здавався блідим. Уже дорослий, він мав вигляд хлопчика. У двадцять два роки він здавався сімнадцятирічним. Він був дуже серйозний і начебто не знав, що на світі існує створіння, яке зветься жінкою. Він мав одну тільки пристрасть — справедливість, й одну думку — здолати перешкоди, які стоять на шляху до неї. Він майже не помічав троянд, не звертав уваги на весну, не слухав співу пташок. Для нього, як і для Гармодія,[40] квіти годилися тільки для того, щоб ховати в них меч. Суворий у своїх радощах, він цнотливо відвертав погляд від усього, що не було республікою. Це був твердий, як мармур, коханець Свободи. У його натхненній мові бриніла велич революційних гімнів.

Якщо Анжольрас утілював у собі логіку революції, то Комбефер представляв її філософію. Комбефер довершував і виправляв Анжольраса. Він був трохи нижчий і кремезніший. Революція, згідно з Комбефером, була чимось приземленішим і людянішим, ніж в Анжольраса. Анжольрас висловлював її божественне право, а Комбефер — право природне. Комбефер краще, ніж Анжольрас, розумів звичайних людей. Якби цим двом судилось увійти в історію, то один став би праведником, а другий — мудрецем. Анжольрас мав більше мужності, а Комбефер — людяності. Він любив слово "громадянин", але віддавав перевагу слову "людина". Він читав запоєм, відвідував театри, був знайомий з найновішими досягненнями науки, займався дешифруванням ієрогліфів, розколював камінці, які йому траплялися, і розводився на теми геології, міг намалювати по пам’яті метелика шовкопряда, вказував на помилки в Академічному словнику французької мови, не брав нічого на віру — навіть чудеса, — гортав підшивки "Монітера", поринав у роздуми. Він заявляв, що майбутнє в руках шкільного вчителя, й цікавився питаннями освіти. Це був справжній учений, любитель і знавець точних наук і водночас "замріяний до химер", як казали про нього друзі. Він вірив у всі фантазії: і в залізні дороги, і в можливість знеболювання при хірургічних операціях, і в електричний телеграф, і в керовані повітряні кулі. Його не лякали ніякі фортеці, споруджені забобонами, деспотизмом і марновірством проти людського духу. Він вважав, що рано чи пізно наука поверне розвиток людства в потрібному напрямку. Анжольрас був вождем, Комбефер — ватажком. З першим хотілося йти на бій, з другим — вирушити в мандри. Не те щоб Комбефер не був здатен боротися, долати грудьми перешкоди. Але йому більше подобалося йти вперед помалу, вести людство до кращої долі, навчаючи його об’єктивних законів буття і первісних істин. Звичайно, й пожежа може світити, та чи не ліпше дочекатися, поки зійде сонце? Світло, затьмарене димом, поступ, оплачений ціною насильства, — не могли цілком задовольнити цю лагідну й глибоку душу. "Треба, щоб добро було чисте від будь-якого зла", — невпинно повторював він.

Жан Прувер відзначався ще більшою лагідністю, ніж Комбефер. Він часто закохувався, вирощував у вазонах квіти, грав на флейті, писав вірші, любив народ, жалів жінок, плакав над долею дітей, вірив і в світле майбутнє, і в Бога і звинувачував революцію за те, що вона знесла з пліч царствену голову — голову Андре Шеньє.[41] Він був справжній ерудит, він вивчив італійську, латинську, грецьку та давньоєврейську мови, але

користувався ними тільки для того, щоб читати чотирьох поетів: Данте, Ювенала, Есхіла та Ісайю. Він любив блукати полями, зарослими вівсюгом та волошками, і хмари цікавили його не менше, ніж історичні події. Його розум був ніби повернутий у два напрями — одним боком до людини, другим — до Бога. Він ділив свій час між навчанням і спогляданням. Цілий день він поглиблював свої знання в суспільних науках, а ввечері споглядав громаддя нічних світил. Як і Анжольрас, він був єдиним сином у багатих батьків. Він розмовляв лагідно, ходив із похиленою головою й опущеним поглядом, збентежено всміхався, вдягався недоладно, був незграбний, червонів невідомо з якої причини, здавався боязким. І в той же час Жан Прувер не знав страху.

Фейї був робітник і круглий сирота. Він працював на фабриці віял, ледве заробляючи по три франки в день і плекаючи одну мрію — визволити світ. Була в нього й інша мета — здобути освіту. Це теж означало для нього визволення. Він вивчився грамоти без сторонньої допомоги і всі свої знання здобув самотужки. Фейї мав великодушне серце. Цей сирота захотів усиновити цілі народи. У гуртку юних утопістів, чия увага була цілком прикута до Франції, він один представляв інтереси чужоземних країн. Фейї весь кипів, коли починав розмову про те, що турки поневолили Крит і Фессалію, росіяни — Варшаву, австріяки — Венецію. Але особливо обурював його поділ Польщі, здійснений 1772 року. Усі сучасні злочини проти націй, вважав Фейї, беруть початок від розділу Польщі, від того страхітливого насильства, підступно вчиненого над шляхетним і відважним народом. Так говорив цей бідний робітник, що добровільно взяв на себе обов’язки захисника справедливості.

Якщо Анжольрас був вождем, Комбефер — ватажком, то Курфейрак був центром тяжіння. Інші давали більше світла, він — більше тепла. Курфейрак володів саме тими якостями, що приваблюють до себе людей: дотепним розумом, веселою вдачею, чаром безтурботної молодості.

Баорель був хлопцем щирої душі й поганої поведінки, марнотрат. Базіка й зухвалець, не позбавлений, проте, дару красномовства, доброти й сміливості. Він носив строкаті камізельки й мав украй червоні погляди. Забіяка з великої літери (тобто нічого він так не любив, як сварку, а ще дужче — заколот, а найдужче — революцію), він був завжди готовий побити вікна, потім розібрати бруківку, потім скинути уряд, щоб подивитися, до чого це призведе. Він ходив у студентах уже одинадцятий рік, але юридичних наук і не нюхав. Він обрав для себе девіз: "Адвокатом не буду", а гербом — нічний столик, із шухляди якого визирає краєчок засунутого туди суддівського берета. Проходячи повз юридичний факультет, він завжди застібався на всі ґудзики, немов боявся підхопити пошесть. У лекціях він бачив тільки тему для глузливих пісеньок, а в професорах — натуру для карикатур. Він безтурботно проїдав десь зо три тисячі франків на рік, що їх давали йому батьки-селяни, яким він зумів прищепити глибоку пошану до вченого сина.

Баорель любив тинятися по різних кав’ярнях, отож він здійснював зв’язок між "Друзями абетки" й іншими ще неоформленими гуртками, які організувалися трохи пізніше.

Серед цих юнаків був один зовсім лисий на прізвище Леґль.[42] Уродженець містечка Мо, він підписувався "Орел-із-Мо", й товариші для стислості прозвали його Боссюе.[43]

Боссюе був веселий хлопець, якому вічно не щастило. Та він тільки посміювався зі своїх невдач. У двадцять п’ять років він був уже лисий. Його батько під кінець життя зумів придбати собі будиночок і поле; але син унаслідок якоїсь невдалої оборудки дуже скоро втратив і те, й те. Він

був освічений і розумний, але все оберталося проти нього. Якщо він рубав дрова, то неодмінно ранив собі палець. Якщо заводив подругу, то незабаром виявлялося, що він придбав собі й приятеля. Щохвилини з ним траплялось якесь лихо. Він весело казав: "Я живу під дахом, з якого весь час падає черепиця". Він був бідний, але йому ніколи не бракувало почуття гумору. Він так звик до своєї лихої долі, що називав її на ім'я. "Добридень, моє Безталаннячко", — казав він.
Вічні невдачі зробили його винахідливим, і він знав безліч способів роздобути гроші. Боссюе не квапився набути професію адвоката і навчався на зразок Баореля. Він не мав власного притулку й ночував то в одного, то в другого, то в третього зі своїх приятелів, але найчастіше — в Жолі. Жолі вивчав медицину. Він був на два роки молодший від Боссюе.
Жолі являв собою яскравий тип уявного хворого, але з молодих. Внаслідок занять медициною він не так став лікарем, як сам перетворився на хворого. У двадцять три роки він знаходив у себе безліч недуг і проводив життя, розглядаючи в дзеркалі свій язик. Він запевняв, що людина намагнічується, як стрілка компаса, й у себе в кімнаті ставив ліжко узголів'ям на південь, а ногами на північ, з тим щоб уночі його кровообіг не порушувався потоками земного магнетизму. Під час грози він мацав собі пульс. А втім, він був найвеселіший хлопець у всій компанії.
Усі ці такі різні молоді люди сповідували одну релігію — вони вірили в Прогрес і поклонялися Ідеалу.
Між тими пристрасними душами з їхніми непохитними переконаннями був один скептик. Як він опинився між ними? Як виняток, що підтверджує правило. Скептика звали Грантер, і він не хотів ні в що вірити. Проте мало хто зі студентів здобув за час своєї науки в Парижі стільки корисних знань: він знав, що найкращу каву подають у кав'ярні "Ламблен", що найкращий більярд у кав'ярні "Вольтер", що в "Ермітажі" на Менському бульварі готують чудові млинці, й дівчатка там просто диво, що в тітоньки Соге дуже смачно смажать курчат, що біля Кюветної застави готують рибу під винним соусом, а біля застави Битв можна роздобути непогане біле винце. Тобто він знав усі привабливі місця. Крім того, Грантер добре володів прийомами ножного бою, умів трохи танцювати, чудово орудував палицею і любив випити. Він був страшенно негарний, але вважав, що всі жінки в нього закохані.
Такі слова, як "права народу", "права людини", "французька революція", "релігія", "прогрес" для Грантера не означали майже нічого. Він підсміювався з них. Він жив однією іронією. "Усе на світі ілюзія, крім моєї повної склянки", — любив повторювати він. Бабій, картяр, гультяй, вічно п'яний, він знай наспівував: "Люблю дівчаток і люблю вино", чим неабияк дратував наших юних мрійників.
А втім, і в цього скептика був предмет фанатичної прихильності. Хоча схилявся він не перед ідеєю або догмою, а перед живою людиною — Анжольрасом. Грантер любив і обожнював Анжольраса. Чим же Анжольрас підкорив цього анархіста-безвірника? Своїми переконаннями? Аж ніяк. Своїм характером. Таке можна спостерігати нерідко. Скептик, який горнеться до віруючого, — це те саме, що закон взаємодоповнення кольорів. Те, чого ми позбавлені, приваблює нас. Ніхто так не любить світла, як сліпий. Карлиця закохується у велетня-барабанщика. У жаби очі завжди звернуті до неба. Чому? Щоб бачити, як літають птахи. Грантер, у якому плазував сумнів, любив дивитись на Анжольраса, в якому ширяла віра. Він відчував потребу в Анжольрасі. Хоч він ясно собі цього й не усвідомлював, але чиста, здорова, тверда, непохитна й правдива натура Анжольраса причаровувала його. Інстинктивно він захоплювався ним як своєю протилежністю. Біля Анжольраса Грантер почував себе людиною. А втім, він був складений з двох

начебто несумісних елементів. Він був іронічний і щирий. Його розум обходився без віри, але серце його не могло обійтися без дружби. Невтримно тягнучись до Анжольраса, Грантер днював і ночував у товаристві цих молодих людей. Тільки тут він почував себе добре, і не було для нього більшої радості, ніж дивитись, як у винних випарах перед ним маячать їхні силуети. Його терпіли за приязну вдачу.
Анжольрас, людина непохитної віри і ворог спиртного, зневажав цього безвірника й пияка. Він поблажливо приділяв йому трохи жалості. Грантер перебував у становищі невизнаного Пілада.[44] Постійно відштовхуваний Анжольрасом, він, проте, ходив за ним, наче тінь, кажучи: "Яка людина — тверда, мов граніт!"

2. Надмогильна промова Боссюе[45] професорові Блондо

Одного полудня Леґль стояв, недбало прихилившись до одвірка кав'ярні "Мюзен". Він дивився на майдан Сен-Мішель і досить безтурботно думав про одну невеличку пригоду, яка сталася з ним позавчора на юридичному факультеті й дещо змінила його плани на майбутнє, плани, правда, досить-таки туманні.
Незважаючи на свій напівдрімотний стан, Леґль, чий погляд ліниво ковзав по майдану, раптом помітив двоколісний екіпаж, що їхав повільно й наче нерішуче. Чого тут треба цьому кабріолетові? Чому він суне так повільно? Леґль заглянув у той екіпаж і побачив поруч із візником якогось юнака. Перед юнаком лежав дорожній мішок. На карточці, нашитій на мішок, виднілося написане жирними чорними літерами ім'я: МАРІУС ПОНМЕРСІ.
Це ім'я вивело Леґля з його замріяно-сонного стану. Він випростався і гукнув, звертаючись до юнака в кабріолеті:
— Пане Маріусе Понмерсі!
Кабріолет зупинився.
Юнак, який теж, здавалося, перебував у глибокій задумі, підвів погляд.
— Що таке? — обізвався він.
— То ви пан Маріус Понмерсі?
— Поза всяким сумнівом.
— Я шукав вас, — сказав Орел із Мо.
— Чого б то? — спитав Маріус, який щойно покинув дім свого діда, а цього молодика бачив уперше: — Я не знаю вас.
- І я вас не знаю, — відповів Леґль.
Маріус подумав, що натрапив на жартівника, який вирішив розіграти його серед білого дня. Він насупився, бо йому було не до жартів.
Орел із Мо незворушно вів далі:
— Позавчора ви не були на лекціях.
— Можливо.
— Точно не були.
— Ви студент? — спитав Маріус.
— Як і ви. Позавчора я випадково заглянув на факультет. Знаєте, іноді спадає на думку така фантазія. Професор саме почав перекличку. Якщо на триразовий виклик ви не відгукнетесь, вас викреслюють зі списку, і пропали ваші шістдесят франків.
Маріус почав дослухатися. Леґль провадив:
— Перекличку робив Блондо. Ви знаєте, як він любить винюхувати своїм гачкуватим носом відсутніх. Він підступно почав перекличку з літери "П". Я не слухав його, бо до цієї літери мені діла немає. Перекличка посувалася без запинки. Як по маслу. Всі були на місці, Блондо зажурився. "Еге, приятелю, — подумав я, — сьогодні тобі не доведеться чинити розправу". Аж раптом Блондо викликає: "Маріус Понмерсі!" Ніхто не відгукується. Блондо, повеселівши, повторює, уже голосніше: "Маріус

Понмерсі!" — і береться за перо. Повірте, серце в мене не камінь. Я й кажу собі: "Ось славний хлопець, якого зараз викреслять зі списку. Це справжня жива людина, яка не дотримується безглуздого розпорядку, це не той студент, що протирає штани, зубрячи науки та всяку премудрість. Це достойний ледар, який б'є байдики, виїздить гуляти за місто, упадає за гарненькими дівчатами і який у цю хвилину, можливо, перебуває в моєї коханки. Врятуймо ж його! Смерть Блондо!" У цю мить Блондо умочає в чорнило своє замацане перо, обводить хижим поглядом аудиторію й запитує втретє: "Маріус Понмерсі?" — "Тут!" — відповідаю я. Тому вас і не викреслили зі списку.
— Послухайте-но… — почав Маріус.
— А мене викреслили, — додав Леґль.
— Я вас не розумію, — сказав Маріус.
— Нема нічого простішого, — пояснив Леґль. — Відгукнувшись на ваше прізвище, я почав пробиратись до дверей, щоб ушитися. Професор пильно подивився на мене і раптом перескочив на літеру "Л". А моє прізвище Леґль.
— Орел! — урвав його Маріус. — Яке чудове прізвище!
— Отож Блондо добирається до цього чудового прізвища й вигукує: "Леґль!"
— "Тут!" — відповідаю я. Тоді Блондо дивиться на мене з посмішкою тигра й мовить: "Якщо ви Понмерсі, то ви не Леґль". Сказавши це, він мене викреслив.
— Добродію, мені так прикро!.. — вигукнув Маріус.
— Насамперед, — урвав його Леґль, — я хочу вшанувати Блондо кількома схвильованими словами. Припустімо, він помер. Від цього він не стане ні кощавіший, ні блідіший, ні смердючіший. От я й скажу: "Тут покоїться Блондо, Блондо Носатий, віл дисципліни, цепний пес усталеного порядку, геній перекличок. Він був прямолінійний, невблаганний, тупий, чесний і огидний. І ось Господь викреслив його зі списку живих, як він викреслив мене з факультетського".
— Мені так прикро… — повторив Маріус.
— Молодий чоловіче, нехай вам це послужить наукою, — сказав Леґль. — Надалі будьте пунктуальнішим і поводьте себе так, щоб вашого ближнього не викреслювали зі списків.
— Я просто в розпачі…
— А я в захваті! — голосно засміявся Леґль. — Адже я мало не зробився судовиком. І ось я врятований — мене виключили. Я відмовляюся від адвокатських лаврів, я не захищатиму вдів і не кривдитиму сиріт. І все це завдяки вам, шановний пане Понмерсі. Тому я хочу зробити вам подячний візит. Де ви живете?
— У цьому кабріолеті, — відповів Маріус.
— То ви багатий, — не змигнувши оком, підхопив Леґль. — Така квартира має коштувати принаймні дев'ять тисяч франків на рік.
У цю мить із кафе вийшов Курфейрак.
Маріус сумно посміхнувся.
— У цій квартирі я проживаю тільки дві години і хотів би вибратися з неї. Та лихо в тім, що я не маю, куди переселитись.
— Переселяйтеся до мене, добродію, — сказав Курфейрак.
— Право першості, власне, належить мені, — зауважив Леґль, — але в мене самого нема домівки.
— Замовкни, Боссюе, — урвав його Курфейрак.
— Боссюе? — здивувався Маріус. — Але ж ваше прізвище Леґль.
— Леґль-із-Мо, — уточнив той. — А коротше — Боссюе.
Курфейрак сів у кабріолет.

— Готель Порт-Сен-Жак, — сказав він візникові.
І того ж таки вечора Маріус оселився в готелі Порт-Сен-Жак, в одному номері з Курфейраком.

3. Маріус розширює свій кругозір

За кілька днів Маріус і Курфейрак стали приятелями. Молодість — це пора, коли люди сходяться легко, а рани рубцюються швидко. Поруч із Курфейраком Маріусові було легко дихати — відчуття зовсім нове для нього. Курфейрак не ставив йому ніяких запитань. Навіщо марнувати слова? У цьому віці все написано на обличчях. Для взаєморозуміння досить глянути один на одного. Проте якось уранці Курфейрак несподівано запитав:
— До речі, ви маєте політичні переконання?
— Аякже! — відповів Маріус, ображений таким запитанням.
– І хто ж ви будете?
— Демократ-бонапартист.
— Колір досить-таки сірий, — сказав Курфейрак.
Наступного дня Курфейрак привів Маріуса до кав'ярні "Мюзен". Там він познайомив його зі своїми приятелями, упівголоса додавши: "Учень". Маріус не зовсім зрозумів, що він цим хотів сказати.
Звикши до самоти й до розмов із самим собою, Маріус трохи розгубився, потрапивши в це осине гніздо інтелектів. Він чув, як тут розмовляють на теми філософії, письменства, мистецтва, історії, релігії під зовсім несподіваними для нього кутами зору. Відмовившись від дідових поглядів на користь поглядів батька, він вважав, що знайшов істину; і ось тепер із тривогою в душі Маріус почав підозрювати, що це не так. Кут, під яким він дивився на світ, знову почав мінятися. Чіткі обрії його уявлень раптом заколивалися.
Здавалося, для цих молодих людей не існує нічого святого. Ніхто з них не вживав слова "імператор". Один Жан Прувер іноді казав: "Наполеон". Усі інші називали його Бонапартом, а Анжольрас навіть вимовляв Буонапарте. Одна розмова між його новими знайомими, в якій він сам узяв участь, глибоко запала Маріусові в душу.
Того вечора в тильному приміщенні кав'ярні "Мюзен" зібралися майже всі "Друзі абетки". Розмовляли про все на світі — галасливо, проте без особливого запалу. Мовчали тільки Анжольрас і Маріус, а всі інші говорили — кожен про своє і на свій лад. То була скоріше гра, ніж розмова. Один кидався словами, другий їх ловив. Гомоніли в усіх чотирьох кутках.
В це приміщення жінок не допускали, крім посудниці Луїзон, яка час від часу переходила кімнату, прямуючи з мийниці до "лабораторії" закладу. Грантер, що вже добряче набрався, сидів у кутку і голосно розбалакував, ніби звертаючись до присутніх із промовою:
— Я хочу випити. Я хочу забутися. Життя — препогана штука, і хто тільки його вигадав! Воно триває одну мить і не варте й ламаного шеляга. Життя — декорація, усе в ньому несправжнє. Екклезіаст[46] сказав: "Усе марнота". Я згоден із тим дідуганом, який, можливо, й не існував. О марнота! Вона все одягає в красиві слова! Кухню вона перетворює на лабораторію, вуличного акробата — на гімнаста, кулачного бійця — на боксера, аптекаря — на хіміка, штукатура — на архітектора, мокрицю — на ракоподібне з ряду рівноногих. Так звані честь і гідність — підробка. Людська гординя — іграшка для царів. Калігула зробив консулом свого коня. Що ж до людських чеснот — то і їм ціна невелика. Варто тільки послухати, як сусід шпетить сусіда. Плював я на ваші чесноти і переваги! Кожна перевага може обернутися вадою: ощадливий — брат скупому, щедрий — друг марнотрату, хоробрий — рідня хвалькові. Надмірне благочестя відгонить лицемірством. Доброчесність має не менше вад, ніж було дірок у Діогеновому плащі. Отож

я зневажаю людський рід. А зараз, може, перейдімо від загального до окремого? Може, ви думаєте, я стану вихваляти якийсь народ? З кого ж ми почнемо в такому разі? З Греції? Афіняни, ці парижани античності, вбили Фокіона,[47] — як тут не згадати про вбивство Коліньї[48] — і так підлабузнювалися до тиранів, що Анацефор казав про Пісістрата,[49] ніби "на запах його сечі злітаються бджоли". От вам і слава Стародавньої Греції. Перейдімо до інших. Кому тепер я повинен скласти хвалу? Франції? А за що? За Париж? Але я вже висловився про Афіни. Англії? За Лондон? Ні, я ненавиджу цей другий Карфаген, цю метрополію розкоші й водночас столицю злиднів. В одному районі Чарінг-Крос щороку помирає з голоду сотня людей. Отака вона, Англія. Але якщо мені не подобається Джон Буль, то, може, варто похвалити брата Джонатана?[50] Ні, мені не до душі цей брат-рабовласник. У Німеччини млява вдача, в Італії — жовчна. Може, нам слід захоплюватися Росією? Вольтер був від неї у захваті. Я згоден, що Росія має свої переваги і серед них — міцну деспотичну владу. Але мені шкода деспотів. Обезголовлений Олексій, заколотий Петро, один Павло задушений, другий — затоптаний чобітьми, кілька отруєних Іванів і Василів — усе це свідчить, що в палаці російських царів атмосфера шкідлива для здоров'я… Отак базікав п'яний Грантер. Боссюе простяг руку, намагаючись його втихомирити, але той розійшовся ще дужче.
— Руки геть, Орле з Мо! Ти знаєш, що мені сумно? Людина — істота бридка й погана. Метелик Богові вдався, а людина — ні. Натовп — це колекція покидьків. Хоч кого візьми — одна погань. Ану його к бісу, того Господа Бога!
— Замовкни ж ти нарешті! — гукнув Боссюе, що провадив юридичну дискусію з уявним супротивником і ніяк не міг виплутатися з довжелезної фрази судового жаргону.
Поряд із Грантером за столиком панувала майже цілковита тиша. Аркуш паперу, чорнильниця й перо між двома келишками свідчили, що тут народжується водевіль. Цю серйозну справу обговорювали впівголоса, і дві голови майже торкались одна одної.
— Насамперед треба вигадати імена. Коли будуть імена, неважко буде вигадати й сюжет.
— Твоя правда. Диктуй. Я записуватиму.
— Пан Дорімон.
— Рантьє?
— Звичайно. Його дочка Целестіна.
— … тіна. А далі?
— Полковник Сенваль.
— Сенваль — прізвище затягане. Краще Вальсен.
У протилежному від Грантера кутку Жолі й Баорель грали в доміно й розмовляли про кохання.
У третьому кутку розгоралася суперечка про поезію. Антична міфологія йшла в наступ на міфологію християнську. На боці олімпійських богів виступав Жан Прувер — на те він був поет і романтик.
— Не будемо кривдити давніх богів, — казав він. — Можливо, вони ще не вмерли. Я певен, Юпітер досі живий. Боги — це мрії, скажете ви. Але навіть нині, коли ті мрії давно розсіялись, у природі можна знайти сліди майже всіх великих поганських міфів. Скажімо, гора Віньмаль, така схожа своїми обрисами на фортецю, для мене, як і колись — головний убір Кібели. Ніхто не переконає мене, що Пан не приходить ночами дмухати в дуплисті стовбури верб, перебираючи пальцями дірочки на них. І я завжди вірив, що утворення водоспаду Пісваш не обійшлося без участі Іо.

У четвертому кутку розмовляли про політику. Лаяли королівську хартію. Комбефер мляво захищав її, а Курфейрак шалено нападав на неї. На столі лежав примірник злощасної хартії знаменитого видання Туке. Куфейрак схопив його і, вимахуючи ним, підкріплював свої доводи шелестінням паперу.
— По-перше, я взагалі проти будь-яких королів, — заявив він. — Ось послухайте, чого коштують Франції королі. По смерті Франциска Першого державний борг Франції становив тридцять тисяч ліврів. А після смерті Людовика Чотирнадцятого він піднявся до двох мільярдів шестисот мільйонів, що за нинішнім курсом становило б дванадцять мільярдів. По-друге, королівські хартії аж ніяк не сприяють прогресу. Народові не потрібні монарші милості. У таких випадках завжди однією рукою дають, а другою — забирають. Хартія — це маска, під якою ховається обман. Народ, який приймає хартію, зрікається своїх прав. Отже, геть хартію!
Була зима, і в каміні горіло два поліна дров. Це була надто велика спокуса, і Курфейрак не витримав. Він зіжмакав нещасливу хартію Туке і кинув її у вогонь. Комбефер із філософським спокоєм дивився, як перетворюється на попіл улюблене дитя Людовика Вісімнадцятого, й тільки обмежився фразою:
— Метаморфоза здійснилася — хартія стала полум'ям.
А над усім цим панував безладний гамір і веселе пожвавлення. Дотепи, примовки, жарти, приправлені добрим смаком і поганим, доводами переконливими й непереконливими, лунали в усіх кінцях кімнати і створювали враження веселої стрілянини, яка тріскотіла над головами присутніх.
При зіткненні юних інтелектів ніколи неможливо вгадати, чи спалахне зараз іскра, чи вдарить блискавка. Що станеться в найближчу мить? Невідомо. Одне слово — і загальний настрій різко змінюється. Раптові переходи від теми до теми є прикметною рисою таких розмов. Керує ними випадковість. Несподівано зі словесної перепалки, якою обмінювалися Грантер, Баорель, Прувер, Боссюе, Комбефер і Курфейрак, вихопилася серйозна думка.
В який спосіб виокремлюється з розмови та або та фраза? Чому вона приковує до себе увагу присутніх? Ми вже сказали, що нам про це невідомо. Посеред загального гамору Боссюе раптом завершив якусь відповідь, звернену до Комбефера, словами:
— Вісімнадцяте червня тисяча вісімсот п'ятнадцятого року. Ватерлоо.
На слово "Ватерлоо" Маріус, що сидів за столиком, на якому стояла склянка води, відірвав підборіддя від долоні й повернув голову в той бік, де сперечалися.
— До речі, зверніть увагу! — вигукнув Курфейрак. — Число "вісімнадцять" явно фатальне для Бонапарта. Поставте перед ним "Людовик", а після нього — "брюмера",[51] і перед вами доля людини з тією тільки особливістю, що початок і кінець помінялись місцями.
Анжольрас, який досі не мовив і слова, порушив свою мовчанку і сказав, звертаючись до Курфейрака:
— Ти маєш на увазі, що злочин і кара помінялись місцями?
"Злочин!" Це слово урвало терпець Маріусові, уже й так збудженому згадкою про Ватерлоо.
Він підвівся й повільно попрямував до карти Франції, яка висіла на стіні. Внизу, в окремій клітинці, там був зображений острів. Маріус тицьнув пальцем у ту клітинку й сказав:
— Ось Корсика.[52] Маленький острів, завдяки якому Франція стала великою.
На присутніх наче війнуло холодом. Усі замовкли. Відчувалося, що зараз щось почнеться.

Баорель, який сперечався з Боссюе і вже наготувався знищити супротивника красномовним контрударом, тепер відмовився від свого наміру й наготувався слухати.
Анжольрас, чиї сині очі, здавалося, дивились у порожнечу, відповів, не глянувши на Маріуса:
— Щоби бути великою, Франція не потребує Корсики. Франція велика — бо вона Франція.
Маріус і не думав відступати. Він обернувся до Анжольраса, і голос його затремтів від глибокого хвилювання:
— Бог свідок — я не применшую велич Франції! Злити її з генієм Наполеона — хіба це означає принизити? Послухайте, поговорімо відверто. Я серед вас нова людина, й, мушу признатися, ви мене дивуєте. Хто ви такі? Які ваші переконання? Поясніть мені ваш погляд на імператора. Я чую, ви іноді вимовляєте його прізвище "Буонапарте", як це роблять роялісти. Скажіть мені, чого ви прагнете? Чого домагаєтесь? Ким же ви тоді захоплюєтесь, якщо не захоплюєтесь імператором? Адже він був сама досконалість. Він складав кодекси законів, як Юстиніан,[53] і диктував свою волю, як Цезар. Він сам творив історію і сам писав її, його воєнні зведення поетичні, як "Іліада", у своїх промовах він поєднував логічну силу думки Ньютона з образною красою Магометових проповідей. У Тильзиті він навчав імператорів царственості. В Академії наук успішно заперечував Лапласові,[54] в Державній раді виходив переможцем, сперечаючись із Мерленом.[55] Він наділяв живою душею суху геометрію одних і дріб'язкове крутійство інших; із судовиками він перетворювався на законника, а з астрономами — на звіздаря; він усе бачив, він усе знав, а проте це не заважало йому щасливо всміхатися над колискою своєї дитини. Та ось нажахана Європа уже чує: армії виступають у похід, важко котиться артилерія, плавучі мости простягуються через ріки, вихором мчать хмари кінноти, повсюди крики і звуки сурми, трони хитаються, кордони королівств змінюються на очах, чутно свист вихопленого з піхов меча нелюдської ваги, і ось він сам, імператор, виростає над обрієм з вогнем у руках і полум'ям у очах, розкинувши серед громів і блискавок два свої крила: велику армію і стару гвардію — воістину непереможний архангел війни!
Усі мовчали, а Анжольрас сидів, похиливши голову. Підбадьорений цією мовчанкою, Маріус провадив з іще більшим натхненням:
— Будьмо ж справедливі, друзі мої! Яке то щастя для великого народу — мати такого імператора! Того, хто царює всюди, куди прийшов, хто робить привали у столицях держав, хто ставить королями своїх гренадерів, хто скидає з престолів династії, хто перекроює багнетами Європу, того, чия грізна правиця завжди на ефесі Божого меча! Яке то щастя йти за людиною, що в одній особі поєднує Ганнібала, Цезаря і Карла Великого, за імператором, який щодня обдаровує вас звісткою про виграну битву! Хіба не щастя — бачити, як у небі знову й знову спалахують сузір'я перемог, як французька імперія затьмарює славою імперію Римську, хіба не щастя — бути обраним народом і створити велику армію, посилати в усі кінці світу свої легіони, як гора посилає своїх орлів, перемагати, владарювати, спопеляти блискавкою, підкорити собі цілий світ, — і не тільки силою зброї, а й блиском слави? Що може бути прекраснішим, аніж це?
— Бути вільним, — сказав Комбефер.
Тепер Маріус у свою чергу похилив голову. Ці прості слова, наче гострий меч, обрубали потік його натхненної промови. Коли він підвів очі, Комбефера перед ним уже не було. Мабуть, задовольнившись своєю лаконічною відповіддю на красномовні випади Маріуса, він пішов собі, й усі, крім Анжольраса, вийшли за ним. Кімната спорожніла. Анжольрас, залишившись

наодинці з Маріусом, дивився на нього суворим поглядом. Маріус, не бажаючи визнати себе переможеним, саме збирався з думками, коли раптом здалеку почувся голос Комбефера, який наспівував, спускаючися сходами, такі слова:

Якби Цезар мене вбрав
У придворні шати
І звелів: "Забудь навік
Свою рідну матір!" —
Я сказав би: "Забери
Свої, Цезарю, дари,
Бо люблю я рідну неньку,
Над усе люблю!"

Ніжний і водночас суворий тон, яким Комбефер співав ці слова, надавав їм дивної величі. Маріус, замислено втупившись у стелю, майже машинально повторив: "Рідну матір?…"

У цю мить він відчув у себе на плечі Анжольрасову руку.

— Громадянине, — сказав Анжольрас, — мати — це публіка.

4. Злигодні життя

Той вечір залишив у душі Маріуса глибокий слід. Душа його поринула в сутінки. Він, мабуть, відчував те саме, що відчуває земля, коли плуг розвертає її, щоб у рану вкинути зерно. Спершу вона тільки терпить біль; тремтіння зароджуваного життя і радісне відчуття плоду прийдуть згодом. Похмурий настрій опанував Маріуса. Він щойно відкрив для себе нову віру — невже він повинен відразу її зректися? Він переконував себе, що ні, не повинен. Він і не хотів сумніватися — і сумнівався проти своєї волі. Опинитись між двома релігіями, коли однієї ти ще не позбувся, а другої не засвоїв, — це нестерпно; такі сутінки можуть подобатися тільки людям-кажанам. А Маріус звик на все дивитися відкритим поглядом, і в пітьмі сумніву він почував себе зле. Хоч як хотів він лишитися там, де був, не бажаючи зрікатися своїх нових переконань, його невтримно поривало вперед. Але куди це його приведе? Після того як він пройшов таку довгу дорогу, щоб наблизитися до батька, чи не відійде він від нього знову? Що більше він про це думав, то тяжче ставало йому на душі. З усіх боків перед ним розверзались провалля. Він не досяг згоди ні зі своїм дідом, ні з друзями. Для діда він був надто вільнодумцем, для друзів — надто відсталим. Маріус почув себе неймовірно самотнім, відкинутим і старістю, і юністю. Він перестав ходити до кав'ярні "Мюзен".

Охоплений душевною тривогою, Маріус зовсім не думав про буденні прикрощі життя. Та вони самі дали знати йому про себе.

Якось уранці в кімнату до Маріуса зайшов хазяїн готелю.

— Пан Курфейрак поручився за вас, — сказав він.

— Справді.

— Але я хотів би одержати гроші.

— Попросіть Курфейрака зайти до мене. Мені треба поговорити з ним, — сказав Маріус.

Коли прийшов Курфейрак, а хазяїн вийшов, Маріус розповів приятелеві те, чого досі не здогадався розповісти: що він сам-один на світі, й родичів у нього, по суті, немає.

— Як же ви збираєтеся жити? — спитав Курфейрак.

— Не знаю, — відповів Маріус.

— Ви маєте гроші?

— П'ятнадцять франків.

— Хочете взяти у мене в борг?

— Ні в якому разі.

— Ви маєте одяг?
— Та ось же він.
— Якісь коштовності?
— Тільки золотий годинник.
— Я знаю торговця, який купить у вас рединготі панталони.
— Це добре.
— У вас залишаться одні панталони, камізелька, капелюх і сурдут.
- І чоботи.
— Як? То вам не доведеться ходити босим? Та ви ж багатій!
— Таки справді.
— Я знаю годинникаря, який купить у вас годинник.
— Чудово.
— Ну, не зовсім. А що ви робитимете потім?
— Я згоден на все, аби тільки це була чесна праця.
— Ви знаєте англійську мову?
— Не знаю.
— А німецьку?
— Не знаю.
— Тим гірше.
— Чому?
— Один із моїх друзів, книготорговець, хоче видати ніби енциклопедію, для якої ви могли б перекладати статті з англійської або німецької. Платять за це небагато, але прожити можна.
— Я вивчу англійську й німецьку мови.
— А тим часом?
— А тим часом я проїдатиму свій одяг і годинник.
Курфейрак привів торговця одягом. Він купив Маріусове манаття за двадцять франків. Потім вони пішли до годинникаря, і той дав за годинника сорок п’ять франків.
— Непогано, — сказав Маріус, коли вони поверталися до готелю. — З моїми п’ятнадцятьма це буде вісімдесят франків.
— А рахунок за готель? — нагадав Курфейрак.
— О, я й забув, — мовив Маріус.
Хазяїн приніс рахунок майже на сімдесят франків.
— Чорт забери! — вигукнув Курфейрак. — Вам доведеться харчуватися на п’ять франків, поки ви вивчатимете англійську, і на п’ять франків, поки опануєте німецьку. Вам треба буде або швидко поглинати мови, або дуже повільно — монети в сто су.
Тим часом тітка Жільнорман, у душі жінка добра й співчутлива, кінець кінцем з’ясувала, де оселився її племінник. Одного ранку, коли Маріус повернувся з факультету, він знайшов у себе листа від тітки і запечатану шкатулку з "шістдесятьма пістолями", себто з шістьмастами франками в золотих монетах.
Маріус відіслав гроші назад із шанобливим листом, у якому повідомив, що має засоби до існування і віднині зможе утримувати себе сам. На той час у нього лишилося три франки.
Тітка нічого не сказала дідові про те, що Маріус відмовився від грошей, боячись розгнівати його. Адже старий звелів ніколи більш не згадувати про "кровопивцю".
Не бажаючи влазити в борги, Маріус покинув готель Порт-Сен-Жак.
Книга п’ята
І нещастя має свої переваги
1. Маріус долає злидні

Маріусові довелося випити повний ківш лиха. Він проїв свої панталони, редингот і годинник — але то був лише початок. Страшна річ — злидні. Це — дні без хліба, ночі без сну, вечори без свічки, камін без вогню; це — коли тижнями ти не маєш ніякого заробітку і від майбутнього тобі нема чого сподіватися; це — протертий на ліктях сурдут і старий капелюх, із якого сміються дівчата; це — двері, які знаходиш замкненими, коли вертаєшся ввечері додому, бо ти не заплатив за квартиру; це — нахабство воротаря і єхидні посмішки сусідів; це — приниження і розтоптана гідність, необхідність миритися з будь-якою роботою; це — відраза до самого себе, гіркота, пригнічений настрій. Маріус навчився все це терпіти, бо нічого іншого йому не лишалося. Бідність — чудесне й грізне випробування, з якого слабкі виходять, утративши честь, а сильні — набувши велич духу. Нужда-мачуха іноді буває й матір'ю. Злидні гартують силу волі й твердість розуму.

У житті Маріуса бували дні, коли він сам підмітав свою сходову площадку, коли, взявши в торговки на одне су сиру брі, він дожидав сутінків, щоб піти до пекаря й купити малу хлібину, яку проносив на своє горище нишком, немов украдену. Не раз біля м'ясної крамниці на розі вулиці бачили молодого хлопця з книжками під рукою, який боязко й незграбно проштовхувався між усмішкуватими кухарками; зайшовши у крамницю, він скидав капелюха, — на лобі в нього блищали краплини поту, — низько вклонявся здивованій крамарці, потім прикажчикові, просив баранячу котлету за шість або сім су, загортав її в папір, клав під пахву між двома книжками і йшов геть. То був Маріус. Цією котлетою, яку сам собі смажив, він годувався три дні.

Першого дня він з'їдав м'ясо, другого — жир, а третього гриз кістку. Кілька разів тітка Жільнорман робила спроби повернути йому шістдесят пістолів. Маріус незмінно відсилав гроші назад, відповідаючи, що нічого не потребує.

Він іще носив жалобу по батькові, коли змушений був покинути дім Жільнормана. Потім Маріус уже не міг відмовитися від свого чорного вбрання. Але вбрання само відмовилося йому служити. Настав день, коли він лишився без сурдута. Панталони ще трималися. Тоді Курфейрак, якому Маріус віддячив кількома дрібними послугами, віддав йому свій старий сурдут. Якийсь портьє взявся за тридцять су перелицювати його. Сурдут став як новий. Але він був зелений. Тоді Маріус почав виходити на вулицю тільки після того, як смеркне. А в сутінках його сюртук здавався чорним.

Та незважаючи на всі труднощі, Маріусові пощастило отримати диплом адвоката.

Про це він відразу повідомив свого діда в сухому, але шанобливому й увічливому листі. Старий Жільнорман узяв листа тремтячими руками, прочитав його й, порвавши на чотири клапті, вкинув до сміттєвого кошика. Днів через два або три після того панна Жільнорман почула, що батько розмовляє вголос сам-один у своїй кімнаті. Таке з ним траплялося, коли він був дуже збуджений. Вона нашорошила вуха. Старий казав: "Якби ти не був йолопом, ти зрозумів би, що не можна водночас бути бароном і адвокатом".

До злиднів зрештою звикають, як і до всього на світі. Вони стають стерпними. Людина животіє, але примудряється існувати. Ось як улаштувалося життя Маріуса Понмерсі.

Він зумів пережити найчорніші дні, й обрій перед ним трохи прояснів. Впертою і наполегливою працею Маріус довів свій річний заробіток до семисот франків. Він вивчив німецьку й англійську мови. Завдяки Курфейракові, що познайомив його зі своїм приятелем-книгарем, Маріус став

виконувати всякі дрібні замовлення в книготоргівлі. Він складав каталоги, перекладав газетні статті, писав короткі відгуки про нові книги, біографічні довідки і таке інше. На цьому він і заробляв свої сімсот франків у рік. Зараз ми розповімо, як він примудрявся на них жити.
За тридцять франків у рік Маріус винаймав у халабуді Горбо комірчину без каміна, яку гордо йменували кабінетом і в якій було з меблів тільки найнеобхідніше. Ті меблі належали Маріусові. Він давав три франки на місяць "головній мешканці", щоб вона підмітала його комірчину й щоранку приносила йому трохи гарячої води, свіже яйце і хлібинку за одне су. Цими хлібинкою і яйцем він снідав. Сніданок коштував йому від двох до чотирьох су, залежно від того, дорожчали чи дешевшали яйця. О шостій вечора він ішов обідати до харчевні Руссо, що на вулиці Сен-Жак, навпроти торговця естампами Бассе. Супу він не замовляв, а брав порцію м'яса за шість су, півпорції овочів за три су і десерт за три су. Ще три су він платив за хліб, якого давали досхочу. Замість вина Маріус пив воду. Розплачуючись біля прилавка, за яким велично сиділа тілиста і в той час іще досить свіжа пані Руссо, він давав су офіціантові, й пані Руссо винагороджувала його усмішкою. Обід та усмішка обходилися йому в шістнадцять су.
Отже, снідав він за чотири су, обідав — за шістнадцять і загалом витрачав на харчування двадцять су в день, тобто триста шістдесят п'ять франків на рік. Додайте сюди тридцять франків за помешкання і тридцять шість франків старій за прибирання, деякі дрібні витрати, — і виходило, що за чотириста п'ятдесят франків Маріус мав харчування, житло й обслугу. Одяг коштував йому сто франків, білизна — п'ятдесят, прання — теж п'ятдесят, а всі видатки загалом не перевищували шестисот п'ятдесяти франків. У нього ще лишалося півсотні франків. Він був багатий. Він міг навіть позичити десятку приятелеві. Якось Курфейрак узяв у нього в борг аж шістдесят франків. Щодо опалення, то, не маючи каміна, Маріус скасував цю статтю видатків.
У Маріуса було два костюми: старий — "для буденного вжитку", і новий — "на свято". Обидва чорного кольору. Він мав три сорочки: одну на собі, другу в комоді, третю у пралі. Але вони в нього майже завжди були подерті, і йому доводилося застібати сюртук до самого підборіддя.
Щоб досягти такого достатку, Маріусові знадобилися роки. То були тяжкі роки, протягом яких він викручувався, як міг, уникаючи тільки одного: робити борги. Він ставив собі за заслугу, що ніколи нікому не заборгував жодного су. Для Маріуса борг був початком поневолення. Щоб не позичати гроші, він часто нічого не їв і сидів голодний цілими днями. Відчуваючи, що одна крайність чіпляється за іншу, і що падіння матеріального добробуту може призвести до падіння морального, він ревно оберігав свою честь.
Крім батькового імені, в серці Маріуса закарбувалося й друге — ім'я Тенардьє. Маріус із глибокою шанобою думав про того безстрашного сержанта, що врятував полковника під ядрами й кулями Ватерлоо. Згадуючи батька, він ніколи не забував згадати і Тенардьє. Це був своєрідний культ із двома вівтарями, більшим — для полковника, і меншим — для сержанта. У Монфермеї Маріус довідався про те, що невдаха-корчмар збанкрутував і розорився. Після того він доклав нечуваних зусиль, щоб натрапити на його слід, але Тенардьє зник, провалившись у похмуру безодню вбогості. Маріус обнишпорив усі околиці Монфермея, він побував у Шелі, в Бонді, в Гурне, в Ножані, в Ланьї. Протягом трьох років провадив він пошуки, витрачаючи на них усі свої вбогі заощадження. Ніхто не міг сказати йому щось певне про Тенардьє. Ходили чутки, ніби той виїхав у якісь чужі краї. Шукали злощасного корчмаря й кредитори — правда, з меншою любов'ю, ніж Маріус,

але з не меншим завзяттям. Проте й вони не змогли знайти його. Маріус ладен був звинувачувати себе за невдачу своїх пошуків. Він вважав справою честі сплатити цей єдиний борг, що залишив йому полковник. "Як же так? — думав він. — Адже зумів Тенардьє знайти мого батька, коли той лежав смертельно поранений у диму й під градом картечі, винести його на спині з поля битви! То невже я не зможу розшукати бідолаху в темряві, де він конає, й у свою чергу врятувати йому життя? О, я знайду його!" Щоб відшукати Тенардьє, Маріус дав би відтяти собі руку, а щоб витягти його зі злиднів, він віддав би всю свою кров. Побачитися з Тенардьє і сказати йому: "Ви не знаєте мене, зате я вас знаю! Розпоряджайтеся мною!" — було найсолодшою і найпалкішою мрією Маріуса.

2. Маріус змужнів

У ту пору Маріусові виповнилося двадцять. Минуло вже три роки відтоді, як він покинув дім свого діда. У їхніх взаєминах не відбулося змін: ні той, ні той не робив спроби до замирення, не шукав зустрічі. Та й навіщо зустрічатися? Щоб знову зчепитися? Якщо Маріус був твердий, мов бронза, то старий Жільнорман був міцний, як залізо.

Але даремно Маріус думав, ніби старий Жільнорман ніколи його не любив, ніби цей грубий, різкий і насмішкуватий дід, який повсякчас сварився, кричав, буянив і замахувався ціпком, відчував до нього хіба тільки зовсім неглибоку прихильність. Маріус помилявся. Є батьки, що не люблять дітей; але не існує діда, який би не обожествляв свого онука. Правда, Жільнорман любив Маріуса по-своєму, вдаючись до штурханів і навіть ляпасів; та коли юнак пішов із дому, він відчув у серці чорну порожнечу. Він поставив вимогу, щоб при ньому більш не згадували про онука, і в глибині душі жалкував, що його наказ так суворо виконується. Спочатку він сподівався, що цей бонапартист, якобінець і терорист повернеться. Та минали тижні, місяці, роки, а "кровопивця", на превеликий розпач старого Жільнормана, не з'являвся. "Але ж я не міг не вигнати його, — думав дід і запитував себе: — А якби це сталося тепер, чи вчинив би я так само?" Його гордість відповідала: "Так", але стара голова, якою він сумно хитав, відповідала: "Ні". Іноді він зовсім занепадав духом. Йому бракувало Маріуса. Старі люди потребують любові, як рослини потребують сонця. Жільнорман страждав. Він ніколи не розпитував про Маріуса, але думав про нього завжди. Він усе ще був веселим і буйним, але веселість його стала якоюсь судорожною, вона мов пробивалася крізь біль і гнів, а його буйні вихватки завжди кінчалися нападами глибокого смутку.

"О, якби він повернувся, ну й урізав би я йому ляпаса" — іноді казав Жільнорман. Щодо тітки, то вона зі своїм убогим розумом просто була нездатна сильно любити, тому Маріус незабаром перетворився для неї на невиразну тінь, і вона стала цікавитися ним менше, ніж котом або папугою, який у неї, звичайно, був.

Страждання Жільнормана тільки посилювалися через те, він приховував їх у собі. Коли хто-небудь, бажаючи догодити йому, недоречно запитував: "Ну як там ваш онук?" — старий буржуа відповідав, або зітхаючи, якщо його точив сум, або даючи щигля по манжеті, якщо хотів здаватися веселим: "Пан барон Понмерсі сутяжничає в якійсь дірі".

Поки старий мучився, Маріус був задоволений із себе. Як буває з кожним, у кого добре серце, злигодні життя стерли гіркоту образи. Він згадував про Жільнормана з лагідним почуттям, але твердо вирішив нічого не брати від чоловіка, який "несправедливо ставився" до його батька. Він навіть радів, що стільки вистраждав і страждає досі. Це була ніби покута за батька. Та й що таке його злигодні порівняно з героїчним життям полковника? І все ж він повинен воювати з бідністю так само безстрашно, як батько воював із

ворогом. Звичайно, саме це мав на увазі полковник, коли написав: "Він буде гідний такої честі". Ці слова Маріус навічно закарбував у своєму серці.
Того дня, коли дід вигнав його з дому, Маріус був іще дитиною, а тепер він став дорослим чоловіком. Нужда, повторюємо, пішла йому на користь. Бідність у роки юності знаменна тим, що вона навертає волю до боротьби, а душу — до високих устремлінь. Бідність оголює матеріальний підспідок життя в усій його непривабливості, і тоді виникає непереборний потяг до життя ідеального; багатий юнак має безліч розваг, блискучих і водночас грубих: кінські перегони, полювання, карти, розкішні обіди і таке інше. Подібні розваги задовольняють ниці потреби душі на шкоду її шляхетним пориванням. А бідному юнакові доводиться тяжкою працею заробляти собі на прожиток, і коли він погамує голод, йому не лишається більш нічого, як мріяти. Він ходить на безкоштовні вистави, які дає Бог; він споглядає небо й світила, милується квітами та дітьми. Він мріє і почуває себе великим; але мрії несуть його далі, і в ньому пробуджується співчуття. Він забуває про себе і жаліє ближнього. Почуваючи себе володарем незліченних духовних скарбів, він жаліє тих, хто володіє незліченними матеріальними статками. До того ж юний і в убогості не вбогий. Перший-ліпший молодий хлопець, хай який він бідний, своїм здоров'ям, силою, жвавістю, своєю гарячою кров'ю, яка стугонить у жилах, своїми рум'яними щоками, рожевими устами, білими зубами і свіжим диханням завжди викличе заздрість у старого, навіть коли той імператор! Отож убогий юнак живе, продираючись крізь терня і ступаючи по багнюці, зате головою він торкається осяйного неба. І дякує Богові за те, що той нагородив його двома скарбами, яких не мають люди багаті: працею, що робить його вільним, і думкою, завдяки якій він піднісся духом.
Отаке сталося й з Маріусом. Він аж надто був схильний до споглядання та мрій. Домігшись певного заробітку, він на цьому й заспокоївся, бо йому подобалось бути бідним. Він уникав роботи, щоб мати більше часу на роздуми. Іноді він мріяв цілими днями, поринувши в німий екстаз внутрішнього осяяння. Він навіть поставив собі за мету віддавати якомога менше часу праці заради матеріальної вигоди і якомога більше — задля духовної. Отож усупереч тому, що думав про нього старий Жільнорман, Маріус зовсім не займався судовою практикою — хоч і мав звання адвоката. Знатися зі стряпчими, штовхатися в судах, шукати собі клієнтів — яка нудьга! Він не бачив ніяких підстав міняти свій спосіб життя. Скромна праця в книготоргівлі, що забирала в нього так мало часу і давала засоби до прожитку, цілком задовольняла його.
Один із книгарів, на яких він працював, здається, пан Мажімель, запропонував Маріусові постійну роботу, помешкання й півтори тисячі франків платні на рік. Мати пристойне помешкання і півтори тисячі франків! Це, звичайно, непогано. Але втратити свободу! Піти в найми і зробитися ніби літературним прикажчиком! Маріус вирішив, що, здобувши в такий спосіб добробут, він утратить гідність, й відмовився від пропозиції.
Він жив одинцем. Через свою схильність до усамітнення й через те, що його налякали, він так і не увійшов у гурток Анжольраса. Вони лишилися добрими приятелями — і тільки. Маріус мав двох друзів: Курфейрака і Мабефа. Він дуже прихилився до старого. Адже завдяки йому він узнав свого батька і зовсім іншими очима подивився на світ. "Він зняв з моїх очей полуду", — казав Маріус.
Звичайно, церковний староста зіграв у житті юнака вирішальну роль. Правда, він послужив тільки сліпим знаряддям провидіння. Він просвітив

Маріуса волею випадку, не усвідомлюючи цього, як ото свічка, що її вносять до кімнати. Причому старий Мабеф був саме свічкою, а не тим, хто вносить її.
Що ж до внутрішнього перетворення, яке сталося з Маріусом, то Мабеф був нездатний ні зрозуміти його, ні сприяти йому, ні керувати ним.
Ми ще зустрінемося зі старим Мабефом, а тому не зайве буде розповісти про нього трохи докладніше.

3. Пан Мабеф

Того дня, коли старий Мабеф сказав Маріусові: "Я, звичайно, шаную політичні переконання", — він висловив те, що думав. Цілком байдужий до політики, він ладен був схвалювати які завгодно погляди, аби тільки йому дали спокій. Мабеф захоплювався рослинами, а особливо — книжками. Як і всі його сучасники, він носив ярлик із закінченням іст, але Мабеф не був ні роялістом, ні бонапартистом, ні анархістом — він був букіністом.
Він не міг зрозуміти, чому люди ненавидять одне одного через такі дурниці, як хартія, демократія, монархія, республіка і таке інше, коли на цьому світі існує стільки всяких мохів, трав і кущів, якими можна милуватися, і стільки книг, що їх можна гортати. Водночас Мабеф намагався приносити користь людям: книголюбство не заважало йому читати, а захоплення ботанікою — займатися садівництвом. Коли він познайомився з полковником Понмерсі, то їх зблизила спільна пристрасть. Полковник провадив досліди з квітами, а пан Мабеф — із плодами. Йому пощастило вивести сорт груш, не менш соковитих, ніж сен-жерменські. Він ходив до церкви — не так із побожності, як тому, що, маючи лагідну вдачу, любив людей; проте він не любив галасу — а тільки в храмі Божому збирався мовчазний натовп. Вважаючи за свій обов'язок посісти якесь суспільне становище, Мабеф обрав для себе роль церковного старости. Йому ніколи не довелося любити жінку сильніше, ніж цибулину рідкісного тюльпана, а чоловіка — сильніше, ніж ельзевірське видання старовинної книги. Йому вже давно минуло шістдесят, коли хтось запитав у нього: "Ви хіба ніколи не були одружений?" — "Щось не пригадую", — відповів він. Коли іноді він вигукував (а з ким цього не буває?): "О, якби я був багатий!" — то в таку хвилину він не розглядав у лорнет вродливу дівчину, як пан Жільнорман, а милувався рідкісним фоліантом. Він жив сам зі старою служницею. Він трохи страждав від подагри, і, коли спав, його старі скоцюрблені пальці випиналися горбочками під простирадлом. Він написав і видав книжку "Флора околиць Котере" з кольоровими ілюстраціями, кліше від яких зберігав у себе. Це видання цінувалося досить високо, і Мабеф сам продавав його. Двічі-тричі на день у квартирі на вулиці Мезьєр, де він жив, лунав дзвінок покупців. Він виторговував на цьому близько двох тисяч франків на рік, чим, власне, й обмежувалися його прибутки. При всій своїй бідності, він спромігся, довгий час відмовляючи собі в найнеобхіднішому, зібрати дорогоцінну колекцію рідкісних видань у всіх літературних жанрах. Він виходив із дому не інакше як із книжкою під пахвою і часто повертався з двома. Єдиною окрасою чотирьох кімнаток на першому поверсі, що, разом з невеликим садочком, складали його помешкання, були оправлені в рами гербарії та гравюри старих майстрів. На один вигляд шаблі або рушниці, у нього кров застигала в жилах. Він ніколи в житті не підходив близько й до гармати, навіть до тієї, яка стоїть поблизу Будинку інвалідів. Він був сивий, мав беззубого рота й беззубу вдачу, легко лякався і всім своїм виглядом нагадував стару вівцю. Крім літнього книгаря на ім'я Руайоль, чия крамничка стояла біля брами Сен-Жак, пан Мабеф не мав ні друзів, ні знайомих. Його заповітною мрією було акліматизувати у Франції індиго.

Мабефова служниця теж була взірцем святої простоти. Вона ніколи не виходила заміж. Усю її нерозтрачену ніжність забирав собі кіт Султан — такий же вусатий, які і вона. Старенька пишалася своїми сніжно-білими очіпками, а в неділю після служби Божої любила перебирати білизну в скрині і розкладати на ліжку відрізи на сукні, що їх купувала, але ніколи не віддавала в шиття. Вона вміла читати. Старий Мабеф прозвав її "тіткою Плутарх".

Пан Мабеф відчував прихильність до Маріуса, бо Маріус своєю молодістю зігрівав його старість, і водночас цей лагідний юнак умів щадити його боязку вдачу. Коли Маріус пересичувався воєнними подвигами, гарматним порохом і славними битвами, в яких його батько рубав ворогів або сам діставав страхітливі удари шаблею, він ішов навідати старого Мабефа, і той розповідав йому про небіжчикову любов до квітів.

Десь у 1830 році помер його брат-священик, і майже відразу обрій для пана Мабефа затьмарився, як ото коли настає ніч. Банкрутство нотаря позбавило його десятьох тисяч франків, які складали весь його статок — власний і те, що лишилося після брата. Липнева революція призвела до кризи в книготоргівлі, а в таких випадках насамперед падає попит на різні там "Флори". Те саме сталося і з "Флорою околиць Котере". Тепер тижнями не з’являлося жодного покупця. Якщо раптом дзеленчав дзвоник, Мабеф здригався. "Це водовоз, пане", — сумно казала йому тітка Плутарх. Одне слово, якогось дня Мабеф покинув вулицю Мезьєр, продав майже всі меблі й частину своїх гравюр, — гравюри йому було не так шкода, як книги, — і переселився в будиночок у селі Аустерліц, поблизу лікарні Сальпетрієр, де він платив двісті п’ятдесят франків за три кімнати й обгороджений садочок із колодязем. У день свого вселення в те нове житло він був дуже веселий і сам позабивав цвяхи та розвісив гравюри й гербарії; решту дня він перекопував садочок, а ввечері, побачивши, що тітка Плутарх сумна й замислена, він плеснув її по плечу й сказав з усмішкою: "Ет, ми ще виведемо індиго!"

Тільки книгареві з крамнички біля брами Сен-Жак та Маріусові дозволялося навідувати старого Мабефа в його будиночку в селі Аустерліц.

До людей, заклопотаних мудрими думками, або безумним захопленням, або, як це часто трапляється, і тим, і тим, дуже повільно доходять буденні турботи. Тому, хоч навкруг нього густішали сутінки, і всі його надії згасали одна за одною, Мабефові пощастило зберегти трохи наївну, але глибоку душевну ясність. У його думках була інерція маятника. Годинник спиняється не відразу, коли гублять від нього ключ.

4. Бідність і злидні — добрі сусіди

Маріусові подобався цей простодушний старий, якого повільно засмоктувала нужда, і який уже починав помічати це — з подивом, але ще без смутку. Маріус охоче навідував Мабефа — правда, досить рідко, раз або двічі на місяць.

Головною розвагою Маріуса були тривалі прогулянки по бульварах, по Марсовому полю або по найбезлюдніших алеях Люксембурзького саду. Він міг простояти півдня, дивлячись на садибу якогось городника, на грядки салати, на курей, що греблися в гною, на коня, який крутив корбу водочерпалки. Перехожі поглядали на нього з подивом, і декому його одежа здавалася підозрілою, а вигляд зловісним. Але то був просто бідний юнак, охоплений невиразними мріями.

Під час однієї з таких прогулянок він відкрив халабуду Горбо й оселився в ній. Його звабила дешевизна і можливість жити на відлюдді. Там його знали тільки як пана Маріуса.

Дехто з колишніх генералів або давніх товаришів полковника Понмерсі, познайомившись із Маріусом, запросили його бувати в них. Маріус приймав такі запросини. Вони давали йому нагоду поговорити про батька. Отож вряди-годи він навідувався до графа Пажоля, до генерала Белавена, до генерала Фріріона, бував і в Будинку Інвалідів. Там слухали музику, грали, танцювали. В такі вечори Маріус одягав свій новий костюм. Але на ті вечірки й бали він ходив тільки в морози, коли не було дощу й грязюки, бо не мав чим заплатити за екіпаж, але хотів, щоб його чоботи блищали, як дзеркало.

У мріях розвіюються всі пристрасті, крім сердечних. Знайшла в них заспокоєння і політична гарячка Маріуса. Сприяла цьому й революція 1830 року, що принесла йому задоволення. Погляди його не змінились, але вони значно пом'якшилися. Власне, це були вже не погляди, а вподобання. До якої партії він належав? До партії людства. Правда, з усіх представників людства він віддавав перевагу французам. Поета він ставив тепер вище за героя. А коли після цілого дня роздумів він повертався ввечері додому і крізь гілля дерев вдивлявся в бездонний небесний простір, у безіменні світила, в порожнечу, в морок, у таємничість, — усе людське здавалося йому таким дріб'язковим!

Проте вічна замріяність не заважала Маріусові будувати плани на майбутнє. Той, хто зумів би заглянути йому в душу, був би вражений її сліпучою чистотою.

Десь посередині 1831 року стара, яка прислуговувала Маріусові, розповіла, що його сусідів, убогу родину Жондретів, виганяють із квартири. Маріус цілими днями не бував удома і навряд чи й знав, що має сусідів.

— А за що ж їх виганяють? — запитав він.

— Бо не платять за помешкання. Вони заборгували за два терміни.

— Скільки це?

— Двадцять франків.

У Маріуса в шухляді столу лежали про запас тридцять франків.

— Ось вам двадцять п'ять франків, — сказав він старій. — Заплатіть за тих бідних людей, а п'ять франків дайте їм. Тільки не кажіть, що це від мене.

Книга шоста

Зіткнення двох світил

1. Коли не знаєш імені — годиться й прізвисько

У ті часи Маріус був гарним юнаком, — середнього зросту, з густим чорним волоссям, з високим розумним чолом, з нервово роздутими ніздрями, зі спокійним і замисленим виразом обличчя. Його манери відзначалися стриманістю, холодністю, чемністю, деякою потайливістю. Але в нього був витончений рот, яскраво-червоні уста й білі зуби, й усмішка пом'якшувала деяку суворість у його погляді.

У найскрутніші часи своєї вбогості Маріус помічав, що дівчата обертаються, коли він проходить, і квапився втекти, присоромлений. Він гадав, вони сміються з його жебрацького вбрання; а насправді вони задивлялись на нього тому, що він був вродливий.

Це німе непорозуміння між ним і зустрічними красунями зробило його цілковитим відлюдьком. Він не обирав собі жодної дівчини з тієї простої причини, що втікав від усіх.

— Не пхайся в ченці, — казав йому Курфейрак. Бо вони з ним давно перейшли на "ти". У молодості люди звертаються одне до одного на "ви" тільки на самому початку дружби. — Моя тобі порада, друже: менше читай книжки й більше поглядай на дівчат. Ті шельми варті нашої уваги, повір мені, Маріусе. А як усе тікатимеш і червонітимеш, то тільки здичавієш, та й годі.

Після кожної такої розмови з Курфейраком Маріус принаймні з тиждень обминав усіх жінок десятою дорогою, молодих і старих без винятку, а крім того, уникав зустрічатись і з самим Курфейраком.
Одначе були на світі дві жінки, від яких Маріус не кидався навтіки і яких він не остерігався. По суті, він би навіть здивувався, якби йому сказали, що то жінки. Однією з них була стара бородата почвара, яка прибирала в Маріусовій кімнаті. "Маріус тому й не відпускає бороду, що її відпустила його служниця", — якось зауважив Курфейрак. Ще однією такою істотою була дівчинка, яку Маріус бачив часто, але зовсім не звертав на неї уваги.
Ось уже понад рік в одній безлюдній алеї Люксембурзького саду Маріус бачив літнього чоловіка й зовсім юну дівчинку; майже завжди вони сиділи на лаві в самому кінці алеї з боку Західної вулиці, де майже не бувало людей. Щоразу, коли випадковість, невід'ємна від прогулянок людини, заглибленої в свої думки, приводила Маріуса на ту алею, — а це траплялось майже щодня, — він знаходив там тих двох. Старому було десь років шістдесят. Завжди сумний і серйозний, він своєю міцною статурою та втомленим виглядом нагадував відставного військового. Він здавався чоловіком добрим, але замкнутим, і його погляд ніколи не зустрічався з поглядами інших людей. На ньому були сині панталони, синій рединготт, капелюх із широкими крисами, чорна краватка й бездоганно біла, але з грубої матерії сорочка. Волосся в нього теж було зовсім біле.
Юна дівчинка, коли Маріус побачив її вперше, мала на вигляд років тринадцять-чотирнадцять. Дуже худа й незграбна, вона нічим не привертала до себе уваги, і тільки очі в неї обіцяли стати гарними. Правда, тепер вони дивилися з виразом якоїсь неприємної незворушності. Вдягнена вона була по-бабському й водночас по-дитячому, на зразок монастирської вихованки, в погано пошиту сукню з чорної мериносової матерії. Старий і дівчинка мали вигляд батька й дочки.
Протягом двох або трьох днів Маріус із цікавістю роздивлявся цього старого й дівчинку, потім він перестав про них думати. А ті теж, здавалося, не помічали його. Вони мирно й безтурботно розмовляли між собою. Дівчинка щебетала не змовкаючи, веселим голоском. Старий озивався рідко і час від часу зупиняв на ній погляд, сповнений глибокої батьківської любові.
Непомітно для самого себе Маріус набув звичку прогулюватися по тій алеї. Він незмінно бачив там старого й дівчинку.
Ось як усе відбувалося.
Маріус найчастіше з'являвся з протилежного від їхньої лави кінця алеї. Він проходив усю алею, проходив повз них, а тоді повертав назад і йшов до того кінця, звідки почав, і так разів п'ять або шість. Він повторював цю свою прогулянку майже щодня, але ні йому, ні тим людям навіть на думку не спадало обмінятися бодай поклоном. Старий і дівчинка явно уникали людських поглядів, і все ж таки вони привернули до себе увагу п'ятьох-шістьох студентів, які іноді прогулювалися в Люксембурзькому саду, сумлінні — після лекцій, інші — після партії в більярд. Курфейрак, який належав до останніх, теж якийсь час придивлявся до тих двох, проте дівчина здалась йому негарною, й він відступився. Але Курфейрак устиг нагородити тих двох прізвиськами. Найдужче його вразила сукня дівчинки й волосся старого, отож малу він охрестив "панною Чорною", а батька — "паном Білим". А що ніхто не знав їхніх справжніх імен, прізвиська прижилися. "А, пан Білий уже тут!" — вигукували студенти. Маріус, як і інші, звик іменувати незнайомця Білим.
Ми підемо за їхнім прикладом і теж будемо називати його в нашій розповіді паном Білим.

2. І засяяло світло

Наступного року сталося так, що Маріус, сам не знаючи чому, припинив свої звичні прогулянки в Люксембурзький сад і місяців шість не з'являвся на своїй алеї.

Та одного сонячного дня він повернувся туди. Настрій у Маріуса був веселий, як і в кожної людини в погожий день. Йому здавалося, що це в його серці співають пташки і в його душі синіє голубінь неба, яка проглядала крізь віти дерев.

Він зразу пішов на "свою алею" й у кінці її побачив на тій-таки лаві знайому двійцю. Чоловік був той самий, дівчина видалась йому іншою. Істота, яку він бачив тепер, була наділена всіма жіночими принадами, правда, ще поєднаними з наївною грацією дитини — скороминуща пора невинної юності, яку можна визначити тільки двома словами: п'ятнадцять років! Чудові брунатні коси із золотими прожилками, чоло, мов вирізьблене з мармуру, матово-рожеві щоки, ніжні, як пелюстки троянд, чарівний ротик, звідки усмішка виходила, наче сяйво, а слова — наче музика, голівка Рафаелевої мадонни на скульптурній шиї Венери. А довершував гармонію цього милого личка ніс: не прямий, не кирпатий, не італійський, не грецький, а чарівний носик парижанки, тобто щось одухотворене, неправильне і невинне — предмет розпачу художників і натхнення поетів. Коли Маріус проходив повз них, він не зміг побачити її очей, сором'язливо опущених і схованих за довгими брунатними віями.

Це не заважало чарівній дівчинці всміхатися, слухаючи сивого чоловіка, який щось говорив їй, і важко було уявити собі щось прекрасніше, ніж та невинна усмішка з опущеними очима.

У першу мить Маріус був подумав, що це інша донька того самого старого, сестра першої. Та коли звичка прогулюватися туди-сюди вдруге привела його до лави, він роздивився дівчину уважніше і зрозумів, що це та сама.

За півроку підліток перетворився на дівчину. От і все. Таке трапляється аж надто часто. Настає мить — і дівчинка-бутон раптово розквітає в троянду. Вчора вона була дитиною, а сьогодні на неї не можна дивитися без хвилювання.

Ця дівчинка не тільки виросла, а й набула одухотвореності. Як ото деревам вистачає трьох днів, щоб покритися квітом, так їй вистачило півроку, щоб убратися в красу. Настав її квітень.

Вона вже не скидалася на пансіонерку. Куди подівся її плюшевий капелюшок, сукня з мериносової матерії та шкільні черевики? Разом із вродою прийшов смак; тепер вона була вбрана елегантно, хоч просто й без манірності. На ній була сукня з чорного дама, пелеринка з того самого шовку й білий креповий капелюшок. Білі рукавички обтягували тонкі пальчики, якими вона крутила руків'я парасольки з китайської слонової кості, шовкові полуботки підкреслювали обриси маленької ніжки. Від її вбрання віяло духмяним ароматом юності.

Старий, що сидів поруч неї, не змінився нітрохи.

Коли Маріус проходив повз неї вдруге, дівчина підвела очі. Вони були густого небесного кольору, але крізь цю голубінь просвічував погляд дитини. Вона подивилася на Маріуса байдуже, як подивилася б на хлопчака, що біжить під деревами, або на мармурову вазу, яка відкинула б тінь на лаву. І Маріус гуляв собі далі, думаючи про щось своє.

Він іще разів чотири або п'яти пройшов повз лаву, де сиділа дівчина, але навіть не обернув голови до неї.

Наступними днями він, як і звичайно, приходив до Люксембурзького саду; як і звичайно, він бачив там "батька з дочкою", але більше не звертав на них уваги. Маріус думав про цю дівчину, яка стала вродливою, не більше, ніж

тоді, коли вона була негарна. Він часто проходив повз їхню лаву, але тільки за звичкою.

3. Вплив весни

Був теплий день. Люксембурзький сад стояв затоплений тінями й сонцем, небо здавалося таким чистим, ніби вранці його вимили янголи, у гіллі каштанів весело цвіріньокали горобці. Маріус відкрив свою душу природі, він ні про що не думав, він просто жив і дихав, він проходив повз ту лаву, дівчина підвела очі, і їхні погляди зустрілися.

Що було в погляді юної дівчини? Маріус не зміг би цього пояснити. В ньому не було нічого — і було все. Наче раптово спалахнула блискавка.

Вона опустила очі, а він пішов собі далі.

Те, що побачив Маріус, не було наївним і простодушним поглядом дитини, а таємничою безоднею, яка відкрилася перед ним на мить і зразу закрилася. Для кожної дівчини настає день, коли вона отак дивиться. Лихо тому, на кого впаде цей погляд! Він має чародійну властивість проникати в саму глибінь душі, де від його доторку розпускається таємнича квітка, що зветься коханням, — запашна і сповнена отрути.

Увечері, повернувшись додому, Маріус окинув поглядом своє вбрання і вперше подумав про те, як непристойно з його боку було гуляти в Люксембурзькому саду в "буденному" одязі, тобто в продавленому капелюсі, грубих візницьких чоботях, у чорних панталонах, що блищали на колінах, і в протертому на ліктях сурдуті.

Наступного дня Маріус дістав із шафи свій новий сурдут, нові панталони, новий капелюх і нові чоботи. Він убрався в цей обладунок, надів рукавички — незвична для нього розкіш — і пішов до Люксембурзького саду.

Дорогою він перестрів Курфейрака, але вдав, ніби не помітив його.

Курфейрак, повернувшись додому, сказав приятелям:

— Я оце зустрів новий сюртук Маріуса із самим Маріусом усередині. Мабуть, він ішов здавати іспит. Вигляд у нього був ідіотський.

У Люксембурзькому саду Маріус обійшов навколо басейну і якийсь час дивився на лебедів, потім довго розглядав статую з потемнілою від плісняви головою і надбитим стегном. Ще раз обійшовши навколо басейну, він нарешті попрямував до "своєї алеї", повільно й начебто неохоче. Так ніби одна сила штовхала його туди, а інша — стримувала. Проте він не усвідомлював цього і думав, що поводиться, як завжди.

Звернувши в алею, він побачив на протилежному кінці пана Білого та його дочку. Вони сиділи на своїй лаві. Маріус застебнув сурдут на всі ґудзики, обсмикнув поли, щоб не було складок, помилувався лискучим ворсом своїх панталон і рушив просто на лаву. Він скидався на людину, яка йде в атаку і сподівається на перемогу. Тому я вжив вислів "він рушив на лаву", як хтось інший сказав би: "Ганнібал рушив на Рим".

А втім, його поведінка була чисто машинальною, і він, як і завжди, думав про щось своє. У вухах йому гучно дзвеніло. Наближаючись до лави, він іще раз обсмикнув сурдут і прикипів поглядом до дівчини. Йому здавалося, ніби навколо неї мерехтить голубе сяйво.

Та в міру того як Маріус підходив до лави, хода його сповільнювалася. Він сам не усвідомив, як раптом зупинився й повернув назад, хоч, звичайно, йому хотілося б пройти повз лаву. Адже здалеку дівчина навряд чи могла роздивитись, який він гарний у своєму новому костюмі.

Він дійшов до протилежного кінця алеї, повернув назад і цього разу виявив більше сміливості. Він був уже за три дерева від лави, коли відчув, що не може йти далі, й завагався. Йому здалося, ніби дівчина обернулась у його бік. Але відчайдушним зусиллям волі Маріус переборов себе й не зупинився. Через кілька секунд він пройшов повз лаву, випростаний і закляклий,

почервонівши по самісінькі вуха, не наважуючись глянути ні праворуч, ні ліворуч і заклавши руку за вилогу сурдута, наче високий урядовець. У ту мить, коли він проходив під вогнем противника, серце в нього шалено закалатало. Як і вчора, вона була в шовковій сукні і в креповому капелюшку. Маріус почув незрівнянний голос — "її голос", звичайно. Вона спокійно розмовляла зі старим. Дівчина справді була невимовно гарна. Маріус відчував це, хоч намагався не дивитись на неї.
Він проминув лаву, дістався до кінця алеї й повернув назад, пройшовши ще раз повз дівчину. Цього разу він був дуже блідий. Уже далеко від лави він раптом уявив собі, що вона дивиться йому навздогін, і почав спотикатися. Більше Маріус не намагався підійти близько до лави. Він зупинився посеред алеї й сів, хоч досі ніколи так не робив. Озираючись навкруг, він підсвідомо думав, що навряд чи особа, чиїм білим капелюшком і чорною сукнею він захоплювався, лишилася зовсім нечутлива до його лискучих панталон і нового сурдута.
Через чверть години Маріус підвівся, наче знову хотів попрямувати до лави, окутаної голубим сяйвом. Але залишився стояти на місці. Уперше йому спало на думку, що старий, який щодня сидів тут зі своєю дочкою, безперечно, уже звернув на нього увагу, і його нав’язливість може видатись йому дивною.
Кілька хвилин Маріус стояв з опущеною головою, малюючи на піску візерунки паличкою, яку десь підібрав.
Потім рвучко відвернувся від лави, на якій сиділи пан Білий із дочкою, і попростував додому.
Того дня Маріус забув пообідати. Згадав він про це тільки о восьмій вечора; йти на вулицю Сен-Жак було вже пізно, і він з’їв кусень хліба. Перш ніж лягти спати, він почистив і акуратно склав свій новий одяг.
5. Тітка Бурчуха вражена
Другого дня тітка Бурчуха — так Курфейрак охрестив стару воротарку, головну мешканку й домоправительку халабуди Горбо, хоч насправді її звали пані Бюргон, але шибеник Курфейрак не шанував нікого, — отож тітка Бурчуха була геть приголомшена, побачивши, що Маріус знову вийшов у новому костюмі.
Він подався до Люксембурзького саду, але дійшов тільки до середини алеї і знову сів на ту саму лаву, що й учора, дивлячись іздалеку на білий капелюшок, чорну сукню та голубе сяйво. Він сидів не ворушачись і підвівся тільки тоді, як стали зачиняти браму Люксембурзького саду. Він не помітив, коли пішли із саду пан Білий із дочкою, й подумав, що, мабуть, вони скористалися хвірткою з боку Західної вулиці. Пізніше Маріус так і не міг сказати, де він того вечора обідав.
Наступного, тобто третього, дня тітку Бурчуху знову наче громом ударило. Маріус вийшов у новому костюмі.
— Три дні поспіль! — простогнала вона.
Стара спробувала була простежити за Маріусом, але він ішов швидко й широченними кроками — бегемот не міг угнатися за сарною. Вже через дві хвилини тітка Бурчуха згубила Маріуса з очей і повернулася додому, мало не задихнувшись від своєї ядухи. "Це чисте безумство! — люто пробурчала вона. — Щодня вдягати новий костюм і змушувати людину отак засапуватись!"
Маріус подався до Люксембурзького саду.
Дівчина й пан Білий були вже там. Маріус рушив до них, удаючи, ніби читає книжку, але дуже близько підійти не наважився, повернувся й сів на свою лаву, де залишався чотири години, дивлячись, як вистрибують по алеї веселі горобці. Йому здавалося, вони глузують з нього.

Так збігло два тижні. Маріус ходив до Люксембурзького саду, але більше не прогулювався, а сидів на тому самому місці, сам не знаючи чому. Опустившись на свою лаву, він уже не підводився з неї. Щоранку він одягався в новий костюм.
Дівчина справді була прегарна. Хоч контраст між веселою усмішкою та сумним поглядом іноді надавав її личку трохи дивного виразу, але й тоді воно не втрачало привабливості.
6. Маріуса взято в полон
Десь на другому тижні Маріус, як звичайно, сидів на своїй лаві, тримаючи в руці розкриту книжку, в якій за дві години не перегорнув і сторінки. Аж раптом він затремтів. У кінці алеї сталася надзвичайна подія. Пан Білий і його донька щойно підвелися, дівчина взяла батька під руку, й обоє повільно рушили в напрямку Маріуса. Маріус закрив книжку, потім знову відкрив її і спробував читати. Його трусило. Осяйне видіння наближалося до нього. "О Боже! — подумав він. — Я ж не встиг і прибрати належну позу". А сивий чоловік і дівчина підходили все ближче. Маріусові то здавалося, що це триває століття, то уявлялося, що не минуло й секунди. "Чого вони сюди йдуть? — запитував він себе. — Невже її ніжки ступатимуть по цьому піску, за два кроки від мене?" Він страшенно хвилювався, і йому раптом захотілося бути красенем і мати на грудях орден. Він чув, як наближається тихе й розмірене шарудіння їхніх кроків. Йому здалося, що пан Білий кинув на нього сердитий погляд. "А що як він заговорить до мене?" — подумав він. Маріус опустив голову, а коли підняв її, вони були зовсім поряд. Проминаючи його лаву, дівчина подивилась на нього. Подивилася з такою замріяною ніжністю, що Маріус затремтів із голови до ніг. Йому здалося, ніби вона дорікає йому, що він так довго не підходив до неї, і каже: "Ну ось я прийшла сама". Маріус був засліплений її осяйним і бездонним поглядом.
Йому паморочилась голова. Вона прийшла до нього — яке щастя! І як вона поглянула на нього! Маріус почував себе на сьомому небі. Й водночас він страшенно засмутився, бо побачив на своїх чоботях пилюку.
Він не сумнівався, що вона подивилась і на його чоботи.
Маріус проводжав її поглядом, аж поки вони зникли за деревами. А тоді став ходити по алеях, мов божевільний. Не виключено, що час від часу він сміявся й голосно розмовляв сам із собою. Він із таким замріяним виглядом походжав серед няньок, які прогулювалися з дітьми, що кожна думала, ніби він закохався в неї.
Потім Маріус пішов із Люксембурзького саду, сподіваючись, що зустріне її на вулиці.
Під аркою театру "Одеон" він спіткав Курфейрака і сказав йому: "Ходімо зі мною обідати". Вони пішли до Руссо і витратили шість франків. Маріус їв за десятьох і дав шість су офіціантові.
Він був безумно закоханий.
Після обіду він сказав Курфейракові: "Ходімо в театр — за мій кошт". Вони пішли в "Порт-Сен-Мартен" дивитися Фредеріка[56] в "Адретському готелі". Маріус тішився від усієї душі.
Наступного дня Курфейрак запросив його поснідати до кав’ярні "Вольтер". Маріус прийняв запрошення і їв ще більше, ніж учора. Він був замислений і дуже веселий. Він сміявся з найменшого приводу й ніжно обняв якогось провінціала, що з ним його познайомили. Їхній столик оточила компанія студентів, і почалася розмова про дурниці, які казенним коштом виголошують із кафедр професори Сорбонни, потім про помилки в словнику Кішера. Маріус урвав суперечку вигуком: "А добре все-таки мати орден!"
— Ну й сміхота! — прошепотів Курфейрак Жанові Пруверу.

— Ні, — відповів Жан Прувер. — Тут не до сміху.
Тут і справді було не до сміху. Маріус переживав той бурхливий і незабутній час, коли в серці зароджується велика пристрасть.
І причиною всьому став один погляд.
Коли міну закладено, і все підготовлено до вибуху, досить однієї іскри. Погляд — та сама іскра.
Отже, Маріус покохав жінку. Невідомі стали шляхи його долі.
7. Чого можна навигадувати, побачивши літеру "у"
Цілий місяць — день у день — Маріус ходив до Люксембурзького саду. Наставала визначена година — і ніщо не могло його втримати. "Він ходить на службу", — казав Курфейрак. А Маріус жив мов у екстазі. Сумніву не було — дівчина дивилась на нього.
Кінець кінцем він осмілів і став підходити до лави ближче. Але інстинкт остороги, притаманної усім закоханим, підказував йому, що не варт надто "привертати увагу батька". Отож він ховався за деревами або п'єдесталами статуй, обираючи такі місця, щоб дівчина бачила його добре, а старий добродій, по можливості, не бачив зовсім. Іноді по півгодини нерухомо стовбичив він у затінку якого-небудь Спартака або Леоніда з розгорнутою книжкою в руках, і його ніжний погляд шукав поверх сторінок очі дівчини, а вона з ледь помітною усмішкою теж повертала до нього своє чарівне личко. Спокійно й невимушено розмовляючи із сивим супутником, вона водночас посилала Маріусові погляд, сповнений палких і невинних дівочих мрій. Прийом, відомий ще Єві в перші дні творіння і кожній жінці — з перших днів її життя. Уста відповідають одному, а очі — іншому.
Але, мабуть, пан Білий зрештою почав про щось здогадуватися, бо не раз, коли приходив Маріус, він підводився і йшов прогулятися. Він покинув їхнє звичне місце й обрав інше, з протилежного кінця алеї, біля статуї гладіатора, ніби хотів з'ясувати, чи й Маріус пересяде слідом за ними. Маріус нічого не зрозумів і вчинив цю помилку. "Батько" став порушувати усталену звичку й іноді приходив сам, без "дочки". У таких випадках Маріус не лишався в саду — ще одна помилка.
Маріус не звертав уваги на ці тривожні сигнали. На зміну боязкості з фатальною неминучістю прийшло повне засліплення. Він закохувався чимдалі більше. Вона снилася йому тепер щоночі. А потім Маріусові трапилося несподіване щастя, яке підлило масла у вогонь і вже зовсім затуманило йому зір. Одного вечора на лаві, яку щойно покинули пан Білий та його донька, він підібрав носовичок. Простий собі носовичок, без вишивки, але тонкий, білий і, як здалося Маріусові, просякнутий духмяними пахощами. Затремтівши від блаженства, він ухопив ту хусточку — вона була позначена літерами "У. Ф.". Досі Маріус нічого не знав про дівчину — ні як її звати, ні де вона живе. Ці дві літери дали йому перші відомості про неї, і він тут-таки почав снувати здогади. "У" — це, звичайно, перша літера імені. "Урсула! — подумав Маріус. — Яке прекрасне ім'я!" Він поцілував носовичок, понюхав, притулив до серця і цілий день носив його на грудях, а лягаючи спати, поклав собі на уста.
— Я відчуваю в ньому її душу! — повторював він.
А той носовичок належав старому і випав у нього з кишені.
Наступними днями Маріус приходив до Люксембурзького саду тільки з носовичком у руках, то цілуючи його, то притуляючи до серця. Дівчина нічого не розуміла і знаками намагалася йому це показати.
"О, сором'язливість!" — думав Маріус.
8. Затемнення
Отож Маріус відкрив — чи йому здалося, ніби відкрив, що звати її Урсула.

Апетит приходить із любов'ю. Знати, що її звуть Урсула, було неабищо — й водночас ніщо. За три-чотири тижні це щастя перестало тамувати його голод. Йому хотілося більшого. Маріус вирішив довідатися, де вона живе. Він уже припустився однієї помилки, коли перебрався ближче до статуї гладіатора. Потім припустився і другої — не лишався в саду, коли пан Білий приходив сам. Тепер він припустився і третьої, найгіршої помилки. Він пішов слідом за "Урсулою".
Вона жила на Західній вулиці, в досить глухому закутні, в новому, але скромному на вигляд чотириповерховому будинку.
Відтоді до щастя бачити її в Люксембурзькому саду Маріус додав щастя "проводжати" її додому.
Та й цього йому було мало. Він знав, як її звати, знав, де вона мешкає. Далі йому захотілося довідатися, хто ж вона така.
Одного вечора, "провівши" їх додому, він увійшов у ворота, майже слідом за ними, і сміливо звернувся до воротаря:
— Скажіть, це повернувся мешканець другого поверху?
— Ні, четвертого, — відповів воротар.
Ще один крок зроблено. Успіх окрилив Маріуса.
- Їхні вікна виходять на вулицю? — спитав він.
— Отуди к бісу! — сказав воротар. — Весь дім збудований вікнами на вулицю.
— А хто він, той пан? — допитувався Маріус.
— Він рантьє. І чоловік дуже добрий, бо щедро роздає милостиню вбогим, хоч сам і небагатий.
— А звуть його?
Воротар підвів голову.
— Ви, мабуть, шпиг, добродію, так? — поцікавився він.
Маріус пішов збентежений, але в повному захваті. Він просувався вперед. "Чудово, — думав він. — Я вже знаю, що звати її Урсула, що вона донька рантьє і живе в будинку на Західній вулиці, на четвертому поверсі".
Наступного дня пан Білий та його дочка лиш ненадовго з'явилися в Люксембурзькому саду й пішли ще завидна. Маріус провів їх до Західної вулиці, як уже ввійшло у нього в звичку. Біля воріт пан Білий пропустив дівчину вперед і, перш ніж переступити поріг самому, обернувся й пильно подивився на Маріуса.
Назавтра вони не прийшли до Люксембурзького саду. Маріус марно чекав їх там цілісінький день.
Коли смеркло, він пішов на Західну вулицю. У вікнах четвертого поверху світилося. Він прогулювався під цими вікнами, аж поки світло погасло.
Наступного дня — в Люксембурзькому саду нікого. Маріус ждав до вечора, а тоді вирушив на свої чати під вікнами. Там він простовбичив до десятої години. Пообідати довелося, чим Бог послав. Хворого годує гарячка, а закоханого — любов.
Так минув тиждень. Пан Білий та його дочка більше не з'являлися в Люксембурзькому саду. Маріус робив сумні припущення. Удень він не наважувався стояти біля воріт і тільки ввечері приходив дивитися на червонясте світло у вікнах. Часом він бачив за шибками тіні, і тоді серце його калатало.
Коли восьмого дня Маріус прийшов під вікна, вони були темні. "Отакої! — подумав він. — Лампу досі не засвітили. А вже поночі. Може, вони вийшли прогулятися?"
Маріус чекав до десятої вечора. Потім до півночі. Вікна четвертого поверху лишалися темними, й ніхто не заходив у дім. Маріус пішов із важким серцем.

Назавтра — а він жив тепер тільки завтрашнім днем, сьогодні більш не існувало для нього, — назавтра Маріус знову нікого не побачив у Люксембурзькому саду. Він чекав там до смеркання, а тоді подався на Західну вулицю. Ніякого світла за шибками, жалюзі опущені. Весь четвертий поверх був занурений у темряву.
Маріус постукав, увійшов і запитав у воротаря:
— Добродій із четвертого поверху вдома?
— Виселився, — відповів воротар.
Маріус похитнувся.
— Коли? — запитав він тремтячим голосом.
— Учора.
- І де він тепер живе?
— Не знаю.
— Хіба він не залишив своєї нової адреси?
— Ні.
Тут воротар підвів голову й упізнав Маріуса.
— А, це ви! — сказав він. — Виходить, ви справді нишпорка?
Книга сьома
"Коти"
1. Інтелігент, Паща, Хапнигріш і Чепурунчик
З 1830 по 1835 рік на паризькому дні царювала четвірка бандитів: Хапнигріш, Паща, Інтелігент і Чепурунчик.
Паща був справжній велет. За барліг йому правила клоака Арш-Маріон. При шестифутовому[57] зрості у нього були тверді, як граніт, груди, залізні біцепси, величезний тулуб і пташиний череп. Здавалося, перед вами Геркулес Фарнезький,[58] що натяг на себе тикові штани і плисову блузу. Зі своєю скульптурною мускулатурою Паща міг би приборкувати страховищ. Проте він визнав за краще стати одним із них. Низький лоб, широкі вилиці, неповні сорок років — і густі зморшки біля очей, жорстка, коротко підстрижена чуприна, колюча порость на щоках — такий був Паща. Його дужі м'язи прагнули роботи, а тупий розум відмовлявся від неї. Це була могутня, проте змарнована сила. Він став душогубом із нудьги.
Майже безплотний Інтелігент становив повну протилежність дебелому Пащі. Інтелігент був худий і кмітливий, прозорий і водночас непроникний. Тіло його мовби просвічувало наскрізь, але очі не видавали думок. Він називав себе хіміком. Йому доводилося виступати блазнем у Бабеша і паяцом у Бобіно. Він грав у водевілях у містечку Сен-Мігіель. Він мав добре підвішеного язика і вмів, коли треба, підкреслити свої слова посмішкою або відповідним жестом. Одним із його промислів було продавати на ярмарках гіпсові бюсти та портрети "глави держави". Він також показував фокуси і рвав зуби.
У нього була дружина й двоє дітей, але він не знав, що з ними сталося. Він загубив їх, як гублять носовичок. Інтелігент становив рідкісний виняток у тому темному світі, де обертався: він читав газети. Якось, ще коли жив із родиною в халабуді на колесах, він прочитав у "Месажері", що одна жінка народила дитину з мордочкою теляти. "Ото пощастило! — вигукнув він. — А в моєї, бач, не стало кебети подарувати мені таке немовля!" Потім він усе покинув, щоб "завоювати Париж". Його власний вислів.
Хто був Хапнигріш? То була сама ніч. Він чекав, коли небо й земля почорніють, і тільки тоді з'являвся. На смерканні він виповзав зі своєї нори і залазив туди, перш ніж засіріє світанок. Де була його нора? Ніхто цього не знав. Навіть у найчорнішій темряві він розмовляв зі своїми спільниками не інакше, як повернувшись до них спиною. Називали його Хапнигріш, проте він казав: "Ні, мене звуть Ніщо". Варто було комусь

принести свічку, як він надівав маску. Він умів чревовіщати. Інтелігент казав: "Хапнигріш — це нічний птах із двома голосами". Хапнигріш був невловний, невидимий, страхітливий. Ніхто не знав напевне, чи є в нього ім'я — Хапнигріш було тільки прізвисько; чи є в нього голос — він частіше говорив черевом, аніж ротом; чи є в нього обличчя — його бачили не інакше, як у масці. Він зникав, наче розчинявся в повітрі. Він з'являвся, ніби виростав із-під землі.

Але найжахливішим страховищем серед цих чотирьох був Чепурунчик. Він здавався зовсім іще хлопчиком: менш ніж двадцять років, гарненьке личко, губи як вишні, лискуче чорне волосся, весняне сяйво в очах. Він утілював у собі всі вади і був здатен на будь-який злочин. З вуличного хлопчиська-гамена він перетворився на розбишаку, з розбишаки — на бандита і вбивцю. Ремеслом цього лагідного, граційного, дужого, розніженого й жорстокого юнака був грабунок з убивством. Капелюха він трохи збивав набакир, щоб зліва виглядало пасмо волосся — у стилі 1829 року — й носив рединготнайкращого крою, хоч і трохи потертий. На вбивства й бандитизм цього молодика штовхало бажання добре вдягатися. Вважаючи себе вродливим, він захотів стати й франтом. А головна умова франтівства — гультяювання. Проте гультяювання бідняка — це пряма дорога до злочину. Мало хто з бандитів навіював такий страх, як Чепурунчик. У вісімнадцять років він уже мав на совісті кілька вбивств. Не один перехожий залишився лежати на темній стежці цього покидька, розкинувши руки в калюжі крові. Кучерявий, напомаджений, з тонким станом, жіночими стегнами, з бюстом прусського офіцера, з елегантно пов'язаною краваткою, з кастетом у кишені, квіткою в петельці — таким був цей джигун підземного світу, завжди супроводжуваний захопленим шепотінням бульварних дівок.

2. Хто входив до банди

Ці четверо бандитів тримали під страхом увесь Париж, спритно вислизаючи з пазурів поліції; переймаючи одне в одного клички й хитрощі; змінюючи свої обличчя, як ото після карнавалу скидають накладний ніс; часом зменшуючись так, що здавалися одним чотириголовим грабіжником, а часом розростаючись до розмірів величезної зграї.

Завдяки розгалуженій мережі своїх підземних зв'язків, Інтелігент, Паща, Хапнигріш і Чепурунчик керували всією злочинною діяльністю у межах департаменту Сени. Вони були також головними виконавцями більшості злочинів. Наче з-під землі, виринали вони перед перехожим, наміченим у жертву. Вони легко знаходили помічників, якщо в цьому виникала потреба. Для постановки своїх бандитських трагедій вони мали напохваті цілу трупу підземних акторів.

На смерканні — час їхнього пробудження — усі четверо сходилися на пустирищі, яке прилягало до лікарні Сальпетрієр. Там вони влаштовували наради, обмірковували, як найліпше використати дванадцять нічних годин. "Коти" — так прозвали в підземному світі цих чотирьох, мабуть, тому, що вони провадили котячий спосіб життя — удень спали, а вночі шастали в пошуках здобичі.

Сюжет п'єси можна іноді вгадати, ознайомившись зі списком дійових осіб. Так само можна дістати досить точне уявлення про банду з переліку бандитів. Ось на які прізвиська відгукувалися головні помічники четвірки Котів — ці прізвиська збереглися в архівах поліції:

Крюк, він же Весняник, він же Гнус.

Відьмак.

Довбня — дорожній сторож, він уже зустрічався в нашій оповіді.

Вдова.

Крайсвіту.

Негр.
Свиснирак.
Депеша.
Фаунтлерой, він же Квіткарка.
Хвалько — звільнений каторжник.
Шлагбаум, він же пан Дюпон.
Майдан.
Дрізд.
Заколот.
Лихвар, він же Чудій.
Мереживник.
Стовбуланоги.
Півліара, він же Двамільярди.
І так далі, і таке інше.
Ці прізвиська — а ми назвали далеко не всі — мають своє обличчя. Вони позначають не так окремих осіб, як типи. Кожне таке прізвисько відповідає особливому різновиду потворних наростів, що утворюються під сподом цивілізації.
Ці істоти неохоче показували свої обличчя, і їх мало хто бачив. Удень, стомлені після кривавої нічної роботи, вони відсиплялися то в ямах для випалювання вапна, то в занедбаних каменярнях Монмартра або Монружа, а іноді й у стічних трубах. Вони закопувалися під землю.
Що стало з тими людьми? Вони існують і тепер. Вони існували завжди. У своїх похмурих підземеллях вони знову й знову відроджуються із соціальних нечистот, які туди просочуються. Вони повертаються, ці привиди, — завжди одні й ті самі, тільки в інших шкурах і під іншими іменами.
Страшно зустріти таких людей уночі на безлюдному бульварі. Вони здаються постатями, утвореними з туману; так ніби замість душ у них тіні, і лише на кілька хвилин відокремлюються вони від ночі, щоб здійснити своє криваве діло.
Що треба, аби ці вампіри зникли? Світло. Потоки світла. Жоден кажан не зносить ранкового проміння. Залийте ж світлом підземелля нашого суспільства!
Книга восьма
Лихий бідняк
1. Маріус, шукаючи дівчину в капелюшку, зустрічає чоловіка в кашкеті
Минуло літо, потім і осінь. Прийшла зима. Ні пан Білий, ні дівчина більше не з’являлися в Люксембурзькому саду. У Маріуса була одна тільки думка — як би знову побачити миле й кохане личко. Він шукав без упину, він шукав повсюди, але марно. Це вже був не колишній палкий і замріяний Маріус, не рішучий і твердий духом юнак, сповнений гордих помислів і жадань, — тепер він скидався на собаку, що загубив хазяїна. Його опанував чорний смуток. Усе було скінчено. Робота викликала в нього відразу, прогулянки стомлювали його, самотність навіювала нудьгу. Неосяжна природа, ще недавно наповнена формами, світлом, голосами, мудрими порадами і повчаннями, манливою далечінню, тепер здавалась йому порожньою. Так ніби все оте безслідно зникло.
Як і раніше, він часто поринав у задуму, він просто не міг жити інакше; але думки більш не приносили Маріусові радості, і на все, що вони нашіптували йому, він похмуро відповідав: "А навіщо?"
Він докоряв собі по сто разів у день: "І чого я пішов за нею? Я був такий щасливий тим, що бачив її! Вона дивилась на мене — яке то було блаженство! Мені здавалося, вона кохає мене. Чого ж мені ще бракувало? Я поводився по-дурному. Я сам у всьому винен!.."

І так далі, і так далі, і так далі…
Одного разу, трохи підбадьорений ясним вересневим сонцем, Маріус дозволив Курфейракові, Боссюе і Грантерові повести себе на гулянку в Со, сподіваючись — яка безглузда фантазія! — зустріти її там. Звичайно, він не побачив тієї, кого шукав. "Але де ж, як не тут, знаходять загублених жінок!" — пробурчав Грантер. Маріус покинув друзів на гулянці й пішки подався додому, глибоко засмучений і пригнічений. Оглушуючи торохтінням й обсипаючи пилюкою, випереджали його екіпажі, напхом напхані людьми, що, весело співаючи, поверталися зі свята, а він тільки тупо вдивлявся в темряву і, щоб освіжити голову, вдихав терпкий запах придорожніх горіхових дерев.
Отак і жив Маріус, самотній і розгублений, метаючись у своєму горі, наче вовк, який потрапив у пастку. Він геть отупів від кохання і повсюди шукав ту, що зникла.
Якось в одній із вуличок, що прилягають до бульвару Інвалідів, Маріус побачив чоловіка, вдягненого як робітник, у кашкеті з великим дашком, з-під якого пробивались пасма білого волосся. Той старий ішов повільно, начебто заглиблений у сумні роздуми. Маріус пильніше придивився до нього, і йому здалося, що він упізнав пана Білого. Те саме волосся, ті самі риси обличчя, наскільки видно було під дашком кашкета, та сама хода. Але чому він у робочій блузі? Що означає це перевдягання? Маріус дуже здивувався, а коли отямився, то першим його порухом було простежити, куди піде незнайомець. А раптом він наведе його на слід тієї, кого він шукає? У всякому разі, треба роздивитися того чоловіка зблизька і прояснити таємницю. Але ця думка спала Маріусові надто пізно — незнайомець уже зник. Він звернув у якийсь бічний провулок, і Маріус не зміг відшукати його. Кілька днів та зустріч не йшла йому з голови, потім забулася. "Мабуть, мені просто здалося", — вирішив Маріус.
2. Знахідка
Маріус і далі жив у халабуді Горбо. Там він не звертав уваги ні на кого. На той час, правда, в халабуді не лишилося інших мешканців, крім нього та тих самих Жондретів, за яких він колись заплатив комірне, хоч жодного разу не розмовляв ні з батьком, ні з матір'ю, ні з дочками. Всі інші пожильці або повиїздили, або померли, або були виселені за несплату.
Одного зимового дня, на початку лютого, Маріус вийшов зі своєї комірчини. Вечоріло, і пора було йти обідати. Гай-гай! Навіть ідеальна пристрасть не може визволити людину від гніту буденних потреб, і Маріус знову почав обідати.
Замислений, з опущеною головою, він повільно йшов бульваром у напрямку застави, прямуючи на вулицю Сен-Жак, коли раптом у сутінках хтось штовхнув його.
Маріус обернувся й побачив двох дівчат у лахмітті — одну худу й високу, другу трохи меншу; засапані й стривожені, вони, здавалося, втікали від когось і, не помітивши Маріуса, зачепили його. Навіть у сутінках він роздивився їхні бліді обличчя, розкуйовджене волосся, жахливі капелюшки, подерті спідниці й босі ноги. На бігу дівчатка перемовлялися. Вища стиха розповідала:
— Лягаві наскочили. Мене мало не хапонули.
— Я побачила їх, — сказала друга. — І як дремену, як дремену!
З цього химерного жаргону Маріус збагнув, що жандарми або поліцаї мало не схопили дівчат, але тим пощастило втекти.
Вони зникли між деревами, де їхні постаті, майнувши білою плямою, незабаром зникли. Маріус хотів уже йти далі, коли помітив у себе під

ногами ніби сірий пакетик. Він нахилився й підняв його. То був конверт із якимись паперами.
"Це, мабуть, ті бідолашні впустили", — подумав Маріус.
Він обернувся і покликав дівчат. Та їх уже не було. Тоді Маріус поклав конверт у кишеню й пішов обідати.
Думки його знову повернулись до кохання і щасливих днів, прожитих під ясним сонцем і тінистими деревами в Люксембурзькому саду.
— Яким сумним стало моє життя, — сказав він сам до себе. — Дівчата зустрічаються мені й тепер, але колись то були янголи, а тепер — відьми.
3. Чотириликий
Увечері, роздягаючись перед сном, Маріус намацав у кишені сюртука конверт, який підібрав на бульварі. Він зовсім забув про нього. Він вирішив відкрити конверт і подивитися, чи нема там адреси, що допомогла б знайти власника паперів.
Конверт виявився незапечатаний, і в ньому були чотири листи, теж незапечатані. Від усіх смерділо жахливим тютюном.
На першому була така адреса: "Ласкавій пані маркізі де Грюшере, на майдані, що навпроти Палати депутатів, будинок №…" Маріус подумав, що лист незапечатаний — чом і не прочитати його? Може, там він знайде потрібні йому відомості?
У листі було таке:
"Ласкава пані маркізо!
Добрачесність милосердя й жалості є тією добрачесністю, яка найтісніше згуртовує суспільство. Я звертаюся до Вашого християнського почуття і благаю: згляньтеся на нищасливого іспанця, жертву відданості святій справі лігітимної монархії, за яку він віддав усю свою кров і сьогодні пирибуває в тяжкій убогості. Він ни сумнівається, що Ваша вильмишановність не відмовить йому в допомозі й полегшить існування, ниймовірно гірке для освіченого і шляхетного офіцера, вкритого ранами. Заздалегідь розраховую на співчуття, яке ласкава пані маркіза пликає до такої нещасливої нації. Наше прохання ни пропаде марно, і наша вдячність збириже про Вас чудовий спогад.
Прийміть запевнинння в моїй глибокій повазі, з якою маю честь бути, Вильмишановна пані,
Дон Альварес, капітан іспанської кабалерії, рояліст, що знайшов притулок у Франції і який прагне виїхати на батьківщину, проте ни має коштів на подорож".
Ніякої адреси біля підпису не було. Маріус подумав, що знайде її в другому листі, заадресованому так: "Ласкавій пані графині де Монверне, вулиця Кассет, будинок № 9".
Ось що Маріус там прочитав:
"Ласкава пані графиня!
Звиртається до вас нищаслива мати шістьох дітей, найменшому з яких тільки вісім місяців. Я захворіла після останніх пологів, покинута чоловіком ось уже п’ять місяців, ни маю жодних засобів до життя і пирибуваю в жахливій убогості.
Спадіваючись на милосердя ласкавої пані графині, з глибокою повагою.
Тітка Балізар".
Маріус розгорнув третього листа:
"Панові Пабуржо, виборцеві, власнику оптової торгівлі плетеними виробами, що на розі вулиць Сен-Дені і О-Фер.
Я асмілюся звирнутися до вас із цим листом у спадіванні дорогоцінної милості вашого співчуття до літиратора, який послав свою драму для пастановки в тиатр. Сюжет п’єси — історичний, а місце дії Овернь за часів

Імперії. Мова твору дуже природна, лаконічна й не позбавлена художньої краси. У чотирьох місцях дії мають бути проспівані куплети. У размаїтті характерів змішується камічне, сирйозне й нисподіване, легкий сирпанок романтизму окутує інтригу, яка крізь плетиво таємничих подій, крізь карколомні пирипетії раптово знаходить свою розв'язку на тлі нисподіваних і блискучих сцен.
Маєю галавною метою було задовольнити вимоги нашого сучасника, іншими словами, дагодити моді — цьому капризному флюгеру, що павертається під найменшим подувом вітру.
Та низважаючи на високі пириваги своєї п'єси, я боюся, що внаслідок заздрощів із боку привілийованих авторів, моє твореннѧ не побачить сцени, бо мені добре відомо, як важко доводиться новачкам у тиатрі.
Пане Пабуржо, ваша висока рипутація ревного покровителя красного письменства надає мені сміливості послати до вас свою доньку, яка разповість Вам про нистерпні умови, в яких ми живемо, ни маючи ні хліба, ні палива на зиму. Звиртаючись до вас із уклінним проханням дозволити мені присвятити Вам і цю свою драму і всі наступні, які вийдуть з-під мого пера, я хочу давести цим, яка висока для мене честь пирибувати під Вашим заступництвом і прикрашати свої твори Вашим ім'ям. Якщо ви зволите вшанувати мене бодай найскромнішим підношенням, я відразу почну складати вірша, щоб належно віддячити Вам своїм талантом. Я докладу всіх зусиль, щоб довести цього вірша до найвищої дасканалості, і його буде надіслано Вам ще до того, як він з'явиться надрукованим перед драмою і буде продикламований зі сцени.
Моє шанобливе вітання панові й пані Пабуржо.
Жанфло, літиратор.
P. S. Дайте хоч сорок су!
Пробачте, що пасилаю дочку, а не з'являюся власною Пирсоною, але сумний стан мого одягу, на жаль, ни дозволяє мені вийти на люди…"
Нарешті Маріус розгорнув і четвертого листа з адресою: "Панові благодійнику з церкви Сен-Жак-дю-О-Па", там були такі рядки:
"Вильмишановний благодійнику!
Якщо ви зволите піти з моєю дочкою, Ви побачите жахливі злидні, а я покажу вам свої документи.
Ознайомившись із цими паперами, ваша виликодушність ниодмінно зворушиться доброзичливою прихильністю, бо справжнім філософам властиві високі душевні пориви.
Ви маєте жалість у серці, і Ви зрозумієте, що тільки жорстока скрута і прагнинння бодай трохи полегшити свою долю змушує нас звиртатися за підтвердженням своєї вбогості до властей, як начебто нам не дозволено без цього страждати в нивідомості, чикаючи, поки нам прийдуть на допомогу. Доля надто нисправедлива до одних і надто поблажлива і прихильна до інших.
У чиканні на ваш візит або вашу пажертву, якщо ви зволите вшанувати нас оними, прийміть мої найщиріші запевнення у глибокій повазі, з якою я маю честь бути вашим покірним і відданим слугою,
П. Фабанту, драматичний актор".
Прочитавши всі чотири листи, Маріус, як і раніше, перебував у цілковитому невіданні.
По-перше, біля жодного підпису не було адреси.
Листи начебто належали чотирьом різним особам: донові Альваресу, тітці Балізар, поетові Жанфло і акторові Фабанту, — але дивувало те, що всі вони були написані одним почерком і на однаковому пожовклому папері. Від усіх чотирьох листів смерділо дешевим тютюном, і в них повторювалися одні

й ті самі орфографічні помилки, причому літератор Жанфло анітрохи не переважав у знанні правопису іспанського капітана.
Намагатися відгадати цю маленьку таємницю було марною справою. Ніщо, власне, не свідчило про те, що листи належали дівчатам, яких Маріус зустрів на бульварі.
Маріус вирішив, що ці клапті паперу не мають ніякої вартості й не потрібні нікому. Він поклав їх назад у конверт, кинув усе в куток і ліг спати.
О сьомій ранку, коли він уже прокинувся, поснідав і пробував узятися до роботи, хтось тихо постукав у його двері.
Не маючи нічого цінного, Маріус замикав двері тільки тоді, коли в нього була термінова робота. А йдучи з дому, він завжди лишав ключ у замковій шпарці. "Вас обікрадуть", — казала йому тітка Бурчуха. "А що в мене можна вкрасти?" — відповідав Маріус. Та одного дня, на превелику радість тітки Бурчухи, у нього таки вкрали старі чоботи.
У двері постукали вдруге, так само тихо.
— Заходьте, — сказав Маріус.
Двері відчинилися.
— Чого вам, тітко Бурчухо? — спитав Маріус, не відриваючи погляду від книжок і рукописів, які розіклав на столі.
— Пробачте… — відповів незнайомий голос.
Це був глухий, надтріснутий, хрипкий і здушений голос старого п’яниці.
Маріус обернувся й побачив у дверях дівчину.
4. Троянда в злиднях
У тьмяному світлі, що падало з віконця мансарди, за яким уже розвиднялося, стояло виснажене, худе й жалюгідне створіння в одній сорочці та спідниці просто на голому, закоцюблому від холоду тілі, зі шворкою замість пояса і зі шворкою у волоссі. Гострі лопатки, що випинали з-під сорочки, безкровне й бліде обличчя, землисті ключиці, почервонілі руки, напіврозтулений рот, у якому вже бракувало кількох зубів, бляклі, але хитрі й зухвалі очі, недорозвинені форми малої дівчинки і погляд розпусної баби. Тобто це було одне із тих слабких і водночас бридких створінь, на які не можна дивитись без страху й жалості.
Маріус підвівся й, остовпівши, втупив погляд у цю істоту, таку схожу на привид із кошмарного сну.
Особливо вражало те, що дівчина не вродилась бридкою. Десь у дитинстві вона, певно, була навіть гарненька. Приваба юності ще й тепер змагалася з гидкою завчасною старістю, наслідком убогого й розпусного життя. Рештки вроди згасали на цьому шістнадцятирічному обличчі, як на світанні зимового дня гасне бліде сонце, огорнуте чорними хмарами.
Маріусові здалося, ніби він уже десь бачив це обличчя.
— Чого вам треба, панно? — запитав він.
— У мене для вас лист, пане Маріус, — відповіла дівчина тим самим голосом п’яного каторжника.
Звідки вона знає, як його звуть?
Дівчина не стала чекати запрошення й сама зухвало увійшла до кімнати. Вона була боса. Крізь подерту спідницю виднілися її довгі ноги з худими коліньми. Зуби в неї цокотіли від холоду.
У руці вона справді тримала листа, якого подала Маріусові.
Розпечатуючи листа, Маріус помітив, що величезна облатка була ще волога. Отже, лист не міг прийти дуже здалеку.
Ось що він прочитав:
"Мій люб’язний юний сусіде!

Мені стало відомо про ваш добрий вчинок, що півроку тому ви заплатили за мене комірне. Нихай вас благословить Господь, юначе. Моя старша дочка розповість вам, що вже два дні, як ми ни мали й ріски в роті, а нас четверо, і моя дружина хвора. Якщо внутрішнє відчуття мене не обманює, то я маю підстави спадіватися, що ваше виликодушне серце зворушиться і навіє вам бажання зарадити нашій скруті, вділивши нам дещицю від щидрот ваших. Лишаюся з глибокою пошаною, з якою і належить бути до благодійників людства.
Жондрет
P. S. Моя дочка чикатиме ваших розпоряджень, ласкавий пане Маріус".
Цей лист несподівано прояснив таємницю, що бентежила Маріуса з учорашнього вечора. Він прийшов звідти, звідки й чотири інші. Той самий почерк, той самий стиль, ті самі помилки, той самий папір, той самий сморід тютюну.
Було п’ять послань, п’ять різних історій, п’ять прізвищ, п’ять підписів, а за всім цим стояв один чоловік. Іспанський капітан дон Альварес, бідолашна тітка Балізар, літератор Жанфло, колишній актор Фабанту, — усі четверо мали прізвище Жондрет, якщо Жондрет і справді звався Жондретом.
Тепер Маріус зрозумів, що його сусід, опинившись у крайніх злиднях, став зловживати людською добротою, й роздобувши кілька адрес, писав листи під вигаданими прізвищами різним особам, яких вважав багатими і здатними на милосердні вчинки, а своїм дочкам доручав розносити ці листи. Згадавши, як вони вчора втікали, як перемовлялися злодійським жаргоном, Маріус зрозумів, що ці нещасні створіння займалися ще невідомо якими темними ділами.
Тимчасом як Маріус дивився на гостю здивованим і співчутливим поглядом, вона зухвало розгулювала по його мансарді. Часом її подерта сорочка сповзала майже до пояса, оголюючи тіло, але дівчину це анітрохи не бентежило. Вона переставляла стільці, перекладала на комоді туалетні речі, торкалася до Маріусової одежі, зазирала в усі кутки.
— Ого, ви маєте дзеркало!
Вона весело наспівувала уривки з водевілів, яким її хрипкий і грубий голос надавав зловісного відтінку. Але під цією зухвалістю ховалася ніяковість. Нахабство іноді приховує сором.
Сумно було дивитись, як вона пурхає отак по кімнаті, наче пташка з перебитим крилом. Відчувалося, що за інших умов життя й виховання весела поведінка цієї дівчини могла б здаватися милою і чарівною.
— О, книжки! — вигукнула дівчина, підійшовши до столу, і її тьмяні очі зблиснули. — А я вмію читати, — сказала вона, і в її голосі прозвучала гордість, що їй теж є чим похвалитися, — до цього не байдужа жодна людська істота.
Вона схопила розкриту книжку, яка лежала на столі, й досить упевнено прочитала:
— "…генерал Бодюен дістав наказ захопити силами п’ятьох батальйонів своєї бригади замок Угомон, який посеред рівнини Ватерлоо… стоїть" — А, Ватерлоо! — вигукнула дівчина. — Я про це знаю. Там колись була битва з англійцями, і мій батько брав у ній участь.
Вона поклала книжку, взяла перо й вигукнула:
- І писати я вмію!
Умочивши перо в чорнило, вона обернулась до Маріуса:
— Хочете, я вам щось напишу?
Перш ніж він устиг відповісти, гостя вже написала на чистому аркуші, який лежав на столі: "Лягаві прийшли".

— Помилок нема, можете перевірити, — сказала вона, поклавши перо. — Ми з сестрою дістали освіту. Ми не завжди були такими, як тепер…
Потім вона глянула на Маріуса дивним поглядом і мовила:
— А знаєте, пане Маріус, ви дуже вродливий хлопець!
Дівчина підійшла до нього і поклала руку йому на плече.
— Ви на мене не звертали уваги, але я вас знаю, пане Маріус. Я не раз зустрічала вас тут на сходах, а ще я бачила, як ви заходили до старого на ім'я Мабеф, що живе в селі Аустерліц. Я іноді там прогулююсь. А розкуйовджене волосся вам дуже личить.
Вона намагалася говорити лагідним голосом, але нічого, крім пошепту, в неї не виходило. Частина слів узагалі губилася на півдорозі між горлом і губами, мов звуки на роялі, в якому бракує клавішів.
Маріус відступив, намагаючись не відштовхувати її.
— У мене тут пакет, — сказав він своїм звичайним холодним тоном. — Мені здається, панно, він належить вам. Візьміть, будь ласка.
І подав їй конверт із чотирма листами.
Дівчина сплеснула в долоні й вигукнула:
— А ми ж його де тільки не шукали!
Потім схопила і розкрила конверт, вигукуючи:
— Господи, то це ви знайшли його? На бульварі, правда? Мабуть, він випав, коли ми втікали. Щоб батько нас не побив, ми сказали йому, що рознесли листи, але всюди нам показали дулю. А як ви довідалися, що ці листи належать мені? А, з почерку! То це ми на вас наштовхнулись учора ввечері!
Тим часом вона розгорнула листа, адресованого "Панові благодійнику з церкви Сен-Жак-дю-О-Па".
— А! — сказала вона. — Це для того старого, що ходить до меси. Мабуть, він уже там. Віднесу йому листа, може, він дасть нам грошей на сніданок.
— Дівчина засміялась і додала: — А ви знаєте, що буде, як ми сьогодні поснідаємо? Це означатиме, що ми з'їмо позавчорашній сніданок, позавчорашній обід, учорашній сніданок, учорашній обід — і все за один раз!
Слова дівчини нагадали Маріусові про мету її приходу.
Він понишпорив у кишені камізельки, але не знайшов там нічого.
Дівчина говорила далі, з таким виглядом, ніби забула, що Маріус поруч:
- Іноді я виходжу ввечері й не повертаюсь до ранку. Перш ніж оселитися тут, ми жили під мостом. Була зима, й ми тулились одне до одного, щоб не замерзнути, й моя менша сестричка плакала. Як сумно біля води! Коли мені хотілося втопитись, я казала собі: "Ні, вода така холодна!" Коли мені заманеться, я ходжу собі одна, а сплю в канавах…
Обнишпоривши свої кишені, Маріус назбирав п'ять франків шістнадцять су — то були всі його заощадження. "Сьогодні є на що пообідати, — подумав він. — А завтра видно буде". І Маріус залишив собі шістнадцять су, а п'ять франків дав дівчині.
Вона схопила монету й радісно вигукнула:
— Оце добре! От і нам засвітило сонце!
Гостя підтягла сорочку на плечі, вклонилася Маріусові, приязно помахала йому рукою і попрямувала до дверей зі словами:
— До побачення, добродію. Піду до свого старого.
Виходячи, вона помітила на комоді засохлу й заплісняві шкуринку хліба, вхопила її і стала гризти, бурмочучи:
— Яка смачна! Яка тверда! І зуби зламати можна!
5. Потайне віконце, вказане провидінням
Маріус п'ять років прожив у бідності, але тепер зрозумів: він навіть не уявляв собі, що таке справжні злидні. Справжні злидні він побачив тільки

оце щойно — вони явилися йому в образі юної дівчини, схожої на страшну примару.
Маріус майже винуватив себе в тому, що, захопившись мріями і коханням, досі не помічав сусідів. Заплатити за них комірне — то був чисто машинальний порив, будь-хто на його місці вчинив би так само, але він, Маріус, мав би повестися зовсім інакше. Адже тільки тонка перегородка відокремлювала його від усіма забутих істот, які опинилися поза світом живих, він майже доторкався до них, він був, у якомусь розумінні, останньою ланкою, що могла поєднати їх із людським родом, він чув, як вони хриплять в агонії поруч нього, — і нічого не помічав! Вони стогнали від розпачу, а його думки витали десь-інде, а він тим часом мріяв про кохання, про щастя, про казна-що! Він навіть почасти винен у їхніх стражданнях, він погіршив їхнє становище. Бо якби вони мали іншого сусіда, людину, менше схильну до химер і більше наділену почуттям милосердя, їхні злидні не лишилися б непоміченими, їхні волання про допомогу не пропали б марно, і може, давно б уже їх визволили з нужди й урятували! Правда, вони здаються істотами досить-таки ницими, розбещеними, розпутними, навіть бридкими, але рідко кому з тих, кого посідають злидні, щастить зберегти порядність. Крім того, існує межа, за якою різниця між людьми нещасними й людьми безчесними стирається. І тих, і тих можна назвати одним фатальним словом "знедолені". А хіба милосердя не слід виявляти насамперед до тих, хто впав на самісіньке дно?
Осипаючи себе докорами, Маріус водночас пильно оглядав стіну, що відокремлювала його від Жондретів, начебто хотів пробитися крізь неї своїм сповненим жалю поглядом і зігріти тих бідолах. Стіна складалася з брусів і дранок, покритих тонким шаром тиньку, і крізь неї чутно було кожне слово і кожен звук. Тільки такий мрійник, як Маріус, міг досі не зауважити цього. Ні з боку Жондретів, ні від Маріусової комірчини перегородка не була обклеєна шпалерами. Роздивляючись її, Маріус раптом помітив під самою стелею трикутну шпарку, утворену трьома дранками, між якими випав тиньк. Якщо стати на комод, то крізь ту щілину можна було заглянути в кімнату Жондретів. Співчуття іноді розпалює цікавість. Коли ти прагнеш порятувати нещасного, ти маєш право нишком постежити за ним.
"Ану подивімося, що то за люди і як їм ведеться", — подумав Маріус.
Він заліз на комод, притулив око до шпарки і став дивитись.

6. Хижак у своєму лігві

Маріус побачив оселю, схожу на велике бридке кубло.
Він сам бідував, і кімната його була вбога; але Маріусова бідність мала благородний характер, і це позначалося на його житлі. Буда, яку він бачив тепер, мала зовсім інший вигляд; вона була гидка, темна, брудна, смердюча, паскудна. Один стілець, кривоногий стіл, кілька черепків і в кутках — два жалюгідні ліжка; крізь затягнуте павутиною слухове віконце з чотирма шибками ледь-ледь соталося тьмяне світло, у якому людське обличчя здавалось обличчям привида. Стіни пооблуплювались і були покриті рубцями і шрамами, як обличчя, понівечене жахливою хворобою. Всюди проступали краплі вологи. На стінах виднілися намазюкані вугіллям непристойні малюнки.
На нерівній, не вистеленій ні цеглою, ні дошками і покритій грубим шаром пилюки підлозі були безладно розкидані старі капці, стоптані черевики і якесь бридке ганчір’я. А втім, ця кімната мала камін, і тому її здавали в оренду за сорок франків у рік. У каміні виднілися жаровня, каструля, поколоті дошки, якісь ганчірки, повішені на цвяхи, клітка для пташки, попіл. Там навіть жеврів вогонь і сумно диміли дві головешки.

Ця кімната-горище була дуже велика і через те здавалася ще жахливішою. Повсюди виступи, чорні закутні, крокви, бездонні ями, в яких таїлися павуки, завбільшки з кулак, мокриці, завбільшки в ступню, а може, навіть страхітливі люди-потвори.
Одне ліжко стояло біля дверей, друге — під вікном. Вони впиралися в стінки каміна і були якраз навпроти Маріуса.
В кутку, найближчому до шпарки, крізь яку дивився Маріус, висіла на стіні кольорова гравюра, оправлена в чорну дерев'яну раму. Під гравюрою був напис великими літерами: "СОН". Картина зображувала жінку з дитиною на колінах; жінка й дитина спали; у хмарах ширяв орел із короною в дзьобі, а жінка, не пробуджуючись, відштовхувала корону від голівки дитини; у глибині, оповитий сяйвом, стояв Наполеон, спираючись на лазурову колону з жовтою капітеллю, прикрашену таким написом:
МОРЕНГО
АУСТЕРЛІС
ЄНА
ВАГРАМ
ЕЛАУ[59]
Під гравюрою виднілася ніби широка дошка, прихилена до стіни, — то було або дзеркало, яке чекало, поки його повісять на цвях, або картина, повернута до кімнати зворотним боком.
За столом, на якому Маріус розгледів перо, чорнильницю й папір, сидів чоловік років шістдесяти — миршавий, худий, блідий, із сивою бородою, з лукавим, жорстоким і неспокійним виразом обличчя; з вигляду — запеклий негідник. На ньому була жіноча сорочка, що не прикривала волохатих грудей і поросли сивими волосинками рук. З-під сорочки виглядали брудні штани і чоботи, з яких стриміли пальці.
Він курив люльку. Хліба в барлозі вже не було, але тютюн іще був.
Скраю на столі лежала стара книжка в червоній оправі. Формат у одну дванадцяту аркуша — таким форматом випускали книжки серії "Бібліотека для читання" — свідчив, що то роман. На обкладинці виднівся заголовок, надрукований великими літерами:
"БОГ, КОРОЛЬ, ЧЕСТЬ І ДАМИ", твір ДЮГРЕ-ДЮМІНІЛЯ. 1814".
Чоловік із сивою бородою щось писав: він говорив уголос, і до Маріуса долітали його слова:
— Подумати тільки, навіть для покійників існує нерівність! Погляньте на кладовище Пер-Лашез! Багатих ховають на узвишші, біля акаційової алеї. Алея забрукована, і їх підвозять туди в екіпажі. А вбогих, безталанних закопують у низині, де по коліна багнюки. Їх там заривають, щоб вони скоріш зогнили!
І, вдаривши кулаком по столу, він аж зубами заскреготів:
— Так би й поперегризав усім горлянки!
Біля каміна сиділа навпочіпки товста боса жінка, теж в одній сорочці й плетеній спідниці, позалатуваній клаптиками старого сукна. Половину спідниці затуляв полотняний фартух. Хоч та жінка й зігнулась та скорчилась, видно було, що вона дуже висока на зріст. Поряд зі своїм чоловіком вона здавалася велеткою. В неї було бридке, притрушене сивиною волосся солом'яно-рудого кольору, в яке вона раз по раз запускала товсті лискучі пальці з пласкими нігтями.
Поруч неї лежала на підлозі розкрита книжка такого формату, як і на столі — можливо, інший том того самого роману.
На одному з ліжок сиділа, звісивши ноги, довготелеса бліда дівчина, що застигла, мов нежива, і, здавалось, нічого не чула, нічого не бачила.

Певне, то була молодша сестра тієї, яка заходила до Маріуса. На вигляд вона мала років одинадцять-дванадцять. Тільки добре придивившись, можна було помітити, що їй усі п’ятнадцять.
Вона належала до тієї хирлявої породи, яка довго затримується в розвитку, а тоді раптово виганяється в зріст і дозріває. Це на ґрунті бідності виростають такі людські бадилинки, що не мають ні дитинства, ні юності. У п’ятнадцять років вони видаються дванадцятирічними, в шістнадцять — двадцятирічними. Сьогодні вони малі дівчатка, а завтра — дорослі жінки. Вони наче перестрибують окремі періоди життя, щоб закінчити його якомога скоріше.
У кімнаті ніщо не нагадувало про працю: не було в ній ні верстата, ні прядки, ні інструмента. Тільки в одному з кутків лежало залізяччя сумнівного призначенця. Тут панували гнітючі лінощі, які свідчать про цілковитий розпач і віщують смерть.
Маріус якийсь час роздивлявся цю похмуру оселю, ще моторошнішу, ніж могила, бо в ній досі тріпотіло життя.
Чоловік замовк, жінка не озивалася, дівчина наче й не дихала. Тільки перо поскрипувало по паперу.
Так само пишучи, чоловік пробурчав:
— Падлюки! Усі вони мерзотники й падлюки!
— Заспокойся, любий, — сказала жінка зітхнувши. — Не переймайся. Ці людці не варті того, щоб ти їм писав, чоловіченьку.
Певно, та жінка колись любила свого чоловіка. Але в убогості, у щоденних взаємних докорах кохання поступово згасло, перетворилося на попіл. Але ласкаві слова, як це часто трапляється, виявилися довговічніші. Устами вона досі казала йому "любий", "чоловіченьку" і таке інше, хоч серце її мовчало.
Чоловік знову заходився писати.
7. Стратегія і тактика
З важким серцем Маріус уже хотів був спуститися зі свого імпровізованого спостережного пункту, коли його увагу привернув якийсь шум; це змусило його лишитися на місці.
Двері кімнати-горища розчинились.
На порозі з’явилася старша дочка.
Вона була взута у великі чоловічі черевики, заляпані багнюкою, і куталася в старий драний плащ.
— Він їде! — вигукнула дівчина, ледь перевівши дух.
Батько й мати обернулись до неї, молодша дочка не ворухнулась.
— Хто їде? — запитав батько.
— Отой пан!
— Філантроп?
— Авжеж.
— Ти впевнена?
— Цілком. Він їде у фіакрі.
— У фіакрі! Та це ж, мабуть, сам Ротшильд!
Батько підвівся з-за столу.
— Якщо він їде у фіакрі, то як тобі пощастило випередити його? Ти правильно назвала йому адресу? Ти сказала, що наші двері праворуч, останні по коридору? Ти його бачила в церкві, так? І віддала мій лист? Що він тобі сказав?
— Я увійшла до церкви й побачила його на звичному місці. Ну, вклоняюся шанобливо і подаю листа, він його прочитав і запитує: "Де ви мешкаєте, дитино?" — "Я проведу вас, ласкавий пане", — відповідаю. А він мені: "Ні, дайте вашу адресу, моя дочка дещо купить, я найму екіпаж і прибуду

водночас із вами". Я назвала адресу. Почувши номер будинку, він наче здивувався і якусь мить вагався, а тоді каже: "Ну, гаразд. Я все одно приїду". Коли служба закінчилась, я бачила, як він вийшов із дочкою з церкви, й обоє сіли в фіакр. Звісно ж, я не забула сказати, що наші двері останні по коридору.
— А звідки ти знаєш, що він їде сюди?
— Щойно я бачила, як фіакр звернув із Малої Банкірської. Через те я й кинулася бігти чимдуж.
— А ти певна, що це той самий фіакр?
— Так, я ж запам'ятала номер.
— Ану скажи який?
— Чотириста сорок.
— Молодець, ти кмітлива дівчина.
Батько випростався. Його обличчя освітилося виразом торжества.
— Ти чуєш, жінко? — вигукнув він. — Зараз до нас з'явиться філантроп. Гаси вогонь.
Ошелешена мати не ворухнулась.
Тоді батько зі спритністю акробата схопив дзбан із надбитою шийкою, що стояв на полиці каміна, і хлюпнув водою на головешки.
— А ти розшматуй стілець! — наказав він молодшій дочці.
Та нічого не зрозуміла.
Батько схопив стілець і ударом підбора пробив напхане соломою сидіння. Витягши звідти ногу, він спитав у старшої дочки:
— Надворі холодно?
— Дуже холодно. І йде сніг.
Батько обернувся до молодшої, що сиділа на ліжку, під самим вікном, і гукнув їй громовим голосом:
— Ану, вставай, ледацюго! Розбий шибку!
Мала підхопилася з ліжка, тремтячи від холоду.
— Розбий шибку! — повторив батько.
Дівчинка стояла, нічого не розуміючи.
— Ти, бува, не оглухла? Я сказав, щоб ти розбила шибку!
Дівчинка покірливо звелася навшпиньки і вдарила кулачком по склу. Шибка з брязкотом розлетілась на друзки.
— Добре, — сказав батько.
І рішучий, зосереджений, він швидко окинув поглядом усі закутні горища — достоту генерал, що дає останні накази перед початком битви.
— Що ти хочеш робити, любий? — млявим голосом спитала мати.
— Лягай у ліжко! — звелів чоловік.
Голос його прозвучав так владно, що жінка скорилась і важко впала на постіль.
Тим часом у кутку почулося схлипування.
— Що там таке? — крикнув батько.
Молодша дочка, не виходячи з темного кутка, куди вона забилася, показала свій закривавлений кулачок. Розбиваючи шибку, вона поранилась. Дівчинка підійшла до матері, тихо плачучи.
Тепер уже мати зняла крик:
— Поглянь, чого ти накоїв! Це через тебе вона порізалась!
— Тим ліпше, — сказав чоловік. — Я так і хотів.
— Як тим ліпше? — вигукнула жінка.
— Тихо! — відповів голова родини. — Я скасовую свободу слова.
Він відірвав клапоть від жіночої сорочки, яка була в нього на тілі, й обмотав дівчинці закривавлену руку. Зробивши це, він задоволено глянув на роздерту сорочку.

- І сорочка має тепер якнайліпший вигляд, — сказав він.
Крізь розбиту шибку до кімнати вривався крижаний вітер. Проникаючи знадвору, над підлогою стелився білий туман. Видно було, як за вікном кружеляють сніжинки.
Батько розглянувся навколо, наче хотів переконатися, що нічого не забуто. Узявши старий совок, він присипав вологі головешки попелом, щоб їх зовсім не було видно.
Потім випростався, прихилився до каміна і сказав:
— Ну, тепер ми можемо прийняти нашого філантропа.
8. Промінь світла у гидкому кишлі
Старша дочка підійшла до батька і взяла його за руку.
— Помацай, як я змерзла, — сказала вона.
— Думаєш, я не змерз? — відповів він.
На мить у кімнаті запала тиша. Старша дочка з неуважним виразом зчищала грязюку з плаща, молодша схлипувала. Мати обхопила голову малої руками, цілувала її й тихо приказувала:
— Не плач, моє золотко, все буде гаразд. Не плач, а то розсердиш батька.
— Ні! — вигукнув батько. — Навпаки! Плач! Так треба! — І, обернувшись до своєї старшої, кинув: — А що як він не приїде? Невже я задарма погасив вогонь, роздер сорочку і розбив шибку?
- І поранив дитину! — пробурмотіла мати.
— Ну й чортячий холод на цьому горищі! — провадив батько. — А що як він не приїде? Ага, він хоче, щоб ми почекали! Він каже собі: "Нічого, хай почекають! На те вони й створені!" О, як я їх ненавиджу, з якою втіхою передушив би я всіх до одного багатіїв! Усіх тих святенників, що бубнять молитви і принижують нас своїми подачками! Вони дають нам одяг! Лахміття, не варте й чотирьох су! Вони дають нам хліб! Мені не цього треба, мерзотники, чуєте? Мені треба грошей! Так ні, грошей вони не дадуть ніколи, бо ми їх, бачте, зразу проп’ємо, бо всі ми пияки й ледацюги! Поглянули б краще на себе! Усі вони злодії — інакше не забагатіли б. Але де ж він є, той благодійник, з його паскудною пикою? Може, забув нашу адресу, тварюка? Закладаюся, що старий бовдур…
У цю мить у двері легенько постукали. Жондрет кинувся туди й відчинив їх, низько кланяючись і радісно вигукуючи:
— Заходьте, добродію! Заходьте, шановний благодійнику, і ви, чарівна панно.
На порозі з’явилися літній чоловік і молода дівчина.
Маріус не покинув свого спостережного пункту. Те, що він пережив у ту мить, неможливо передати словами.
Це була Вона.
Тому, хто кохав, добре відомий осяйний зміст коротенького слова з чотирьох літер: "Вона".
То була справді вона. Маріус ледь бачив її крізь прозорий серпанок, що несподівано застелив йому очі. Перед ним щойно засяяла та сама зоря, якою він милувався цілих півроку. Ті самі очі, уста, чоло, те саме вродливе личко, яке колись зникло, — і світ для Маріуса поринув у морок. Видіння розтануло — і явилося знов!
Явилося в похмурому й бридкому барлозі, посеред злиднів і жаху!
Вона зовсім не змінилася, хіба трохи зблідла. Оксамитовий капелюшок бузкового кольору обрамляв її витончене обличчя, стан ховався під чорною атласною шубкою. З-під довгої сукні виглядали маленькі ніжки в шовкових полуботках.
Як і завжди, її супроводжував пан Білий.

Вона ступила кілька кроків у глиб кімнати й поклала на стіл досить великий пакет.
Старша дочка Жондретів відійшла за двері й похмуро дивилася звідти на оксамитовий капелюшок, атласну шубку і чарівне личко.

9. Жондрет мало не плаче

Кімната-горище була така темна, що людям, які заходили туди знадвору, здавалося, ніби вони опинилися в склепі. Тому двоє гостей просувалися невпевнено, ледь розрізняючи навколо себе невиразні постаті. Зате мешканці горища, чиї очі звикли до темряви, бачили новоприбулих цілком чітко.
Пан Білий підійшов до Жондрета і, дивлячись на нього своїм лагідним і сумним поглядом, сказав:
— Добродію, в цьому пакеті ви знайдете новий одяг, панчохи й вовняні ковдри.
— Сам Бог послав вас, щедрий благодійнику, — сказав Жондрет, кланяючись до землі. І, поки гості роздивлялися жалюгідну оселю, він швидко прошепотів на вухо старшій дочці: — Ну? Що я казав? Лахи! Грошей не дають. Усі вони одним миром мазані! До речі, як був написаний лист до цього старого бевзя?
— Фабанту, — відповіла дочка.
— Ага, драматичний актор…
Жондрет перепитав саме вчасно, бо в цю мить пан Білий обернувся до нього і сказав із виразом людини, яка намагається пригадати прізвище:
— Я бачу, вам живеться несолодко, пане…
— Фабанту, — жваво підказав Жондрет.
— А, так, Фабанту, тепер пригадую.
— Драматичний актор, добродію, і не з останніх.
Тут Жондрет, очевидно, вирішив, що час перейти в рішучий наступ на "філантропа". Він вигукнув голосом, у якому водночас бриніла гордість ярмаркового штукаря і приниженість жебрака:
— Я учень самого Тальма, добродію! Отого великого! Тальма! Колись фортуна мені всміхнулася. І ось на зміну їй прийшла біда. Погляньте, благодійнику, — ні хліба, ні вогню! Однісінький стілець — і той розшарпаний! Шибка у вікні розбита! І це в таку холодну погоду! Моя дружина не підводиться з ліжка! Вона тяжко хвора!
— Бідолашна! — сказав пан Білий.
- І дитина поранилася! — додав Жондрет.
Дівчинка, чию увагу цілком поглинула поява незнайомих, тепер роздивлялася "панну" й перестала схлипувати.
— Ану, плач! — тихо просичав Жондрет і вщипнув її за порізану руку, виявивши при цьому справжній хист фокусника.
Мала голосно заплакала.
Чарівне створіння, яке Маріус у душі називав "моя Урсула", швидко підійшла до неї.
— Бідолашна дитина! — вигукнула вона.
— Погляньте, прекрасна панно, як покалічило її машиною, на якій вона тяжко працює, щоб заробити шість су на день, — сказав Жондрет. — Можливо, доведеться відтяти їй руку.
— Справді? — стривожено запитав старий пан. Дівчинка, сприйнявши ці слова насправжки, залилася слізьми.
— На жаль, це так, благодійнику, — відповів батько. Уже кілька хвилин Жондрет поглядав на "філантропа" з якимсь дивним виразом. Так, ніби намагався щось згадати. Коли гості стали співчутливо розпитувати дівчинку

про її поранену руку, Жондрет непомітно підійшов до жінки, що лежала в постелі, і прошепотів їй:
— Придивися-но до нього уважніше!
Тоді обернувся до пана Білого й почав нарікати на долю.
— Погляньте, добродію! Я не маю чого вдягти! На мені сорочка дружини — і та роздерта! Посеред зими. Я не можу вийти на люди без сурдута. Якби в мене був сурдут, я зробив би візит панні Марс, яка знає мене й шанує. Вона досі живе на вулиці Тур-де-Дам, чи не так? Я поділяв із нею лаври в провінції. А тепер моя дружина хвора — і жодного су! Моя донька поранена — і жодного су! Чим заплатити лікарю? Ось як нині цінують мистецтво! А ви знаєте, мій благодійнику, що буде завтра? Завтра четверте лютого, завтра фатальний день! Якщо сьогодні ввечері я не заплачу за помешкання, завтра мою старшу доньку, мою хвору дружину, мою поранену дівчинку, — усіх нас викинуть на вулицю, під дощ, під сніг! Ось так, добродію. Я заборгував хазяїнові за чотири терміни, тобто за цілий рік! Шістдесят франків.
Жондрет брехав. Плата за рік становила тільки сорок франків, і він не міг заборгувати за чотири квартали, бо не минуло ще й півроку відтоді, як Маріус заплатив за два.
Пан Білий дістав із кишені п’ять франків і поклав на стіл.
Жондрет устиг просичати на вухо старшій дочці:
— Скнара! Що я робитиму з його п’ятьма франками? Навіть збитки за стілець і шибку не повернув!
Тим часом пан Білий скинув широкий коричневий рединготт, якого вдягав поверх свого синього рединготта, і поклав його на спинку стільця.
— Пане Фабанту, — сказав він. — У мене при собі тільки п’ять франків, але я проведу дочку додому і ввечері повернуся. Адже вам увечері платити, так?…
На обличчі Жондрета промайнув дивний вираз.
— Так, ласкавий пане, — відповів він. — О восьмій я повинен бути в домовласника.
— Я приїду сюди о шостій і принесу вам шістдесят франків.
— Благодійнику! — радісно заволав Жондрет.
І тихо кинув убік:
— Придивися до нього добре, жінко!
Пан Білий узяв під руку вродливу дівчину й рушив до дверей.
— До вечора, друзі мої, — сказав він.
— Так о шостій? — перепитав Жондрет.
— Точно о шостій.
У цю мить погляд старшої доньки Жондретів упав на залишений на стільці редингот.
— Пане, ви забули ваше пальто, — сказала вона.
Жондрет кинув на дочку гнівний погляд і стенув плечима.
Пан Білий обернувся й відповів з усмішкою:
— Я не забув, я залишив його умисне.
— О, мій заступнику! — вигукнув Жондрет. — О, благодійнику, я не можу втриматися від сліз! Дозвольте провести вас до фіакра.
— Якщо хочете вийти, вдягніть це пальто, — сказав пан Білий замість відповіді. — Надворі дуже холодно.
Жондрет не став чекати, поки його попросять удруге. Він надяг на себе коричневий редингот.
І вони вийшли: Жондрет попереду, а за ним гості.
10. Такса найманого кабріолета: два франки за годину
Хоч уся ця сцена відбулася на очах Маріуса, насправді він нічого не бачив. Його очі не відривалися від дівчини, його погляд прикипів до неї,

тільки-но вона увійшла до кімнати. Він стежив за кожним її порухом, він прагнув почути її голос. Маріус добре знав її очі, обличчя, постать, ходу, але досі він майже не чув її голосу. Він віддав би десять років життя, щоб почути його, щоб зберегти в душі хоч трохи цієї музики. Але крикливі звіряння Жондрета заглушували всі інші звуки. І до захвату Маріуса домішувався гнів. Він не міг повірити, що це божественне створіння явилося йому посеред людей-покидьків у жахливій норі. Йому здавалося, він бачить колібрі посеред жаб.
Коли дівчина вийшла, у нього була одна тільки думка: бігти за нею, довідатися, де вона живе, не загубити її вдруге, після того як він чудом знайшов її. Він стрибнув із комода і схопив капелюх. Але думка, що пан Білий побачить його в коридорі, стривожиться і знайде спосіб знову зникнути з-перед його очей, змусила Маріуса на кілька хвилин затриматись. Коли він вийшов, у коридорі вже не було нікого. На сходах — теж. Маріус поквапно збіг униз і побачив, що фіакр саме завертає за ріг Малої Банкірської вулиці, прямуючи в Париж.
Маріус кинувся бігти слідом, але фіакр був уже далеко, він не зміг би його наздогнати. До того ж із фіакра напевне помітили б молодика, що чимдуж жене за екіпажем, і батько його впізнав би. У цю саму мить — яке щастя! — Маріус побачив на бульварі порожній найманий кабріолет. Лишився єдиний вихід — сісти в кабріолет і їхати за фіакром. Це був спосіб певний, надійний і цілком безпечний.
Маріус помахав рукою візникові кабріолета й крикнув:
— Погодинно!
Маріус був без краватки, в старому сурдуті, де бракувало ґудзиків, в роздертій на грудях сорочці.
Візник зупинився, підморгнув і простяг до Маріуса ліву руку, потираючи вказівним пальцем об великий.
— Що таке? — спитав Маріус.
— Плата наперед, — сказав візник.
Маріус згадав, що має тільки шістнадцять су.
— Скільки? — запитав він.
— Сорок су.
— Я заплачу, коли повернемось.
Візник замість відповіді тільки присвиснув і стьобнув коня батогом.
Маріус розгублено дивився, як віддаляється від нього кабріолет. Через те, що йому не вистачило двадцяти чотирьох су, він утратив свою радість, своє щастя, своє кохання! Він глибоко пожалкував, що сьогодні вранці віддав тій жалюгідній дівчині свої п’ять франків. Якби вони в нього лишилися, він був би врятований, він відродився б, він вийшов би з мороку, і настав би кінець його самоті, його неприкаяності, його тузі!
Маріус повернувся додому, опанований розпачем.
Він міг би втішитися тим, що пан Білий обіцяв увечері приїхати ще, і тоді треба буде тільки краще взятися за діло й простежити, де той живе. Але, захоплений спогляданням своєї мрії, Маріус навряд чи що-небудь чув.
Перед тим як піднятися сходами, він помітив по той бік бульвару Жондрета у "філантроповому" пальті. Жондрет розмовляв із чоловіком досить сумнівної зовнішності; такі типи уникають дивитися людям у вічі, розмовляють ухильно, а сплять удень — отже, є усі підстави вважати, що вночі вони працюють.
Поліціант неодмінно звернув би увагу на тих двох, що стовбичили під снігом, але Маріус тільки ковзнув по них поглядом.
11. Злидні беруться допомогти горю

Маріус повільно піднявся сходами. В ту мить, коли він уже збирався зайти у свою комірчину, він помітив у коридорі старшу дочку Жондретів. Йому було неприємно бачити цю дівчину, адже саме їй віддав він свої п’ять франків, і було вже пізно вимагати їх назад: кабріолета та фіакра давно й слід прохолов. Та вона й не віддала б йому гроші. А розпитувати її, де живуть люди, які щойно до них приходили, було марно, вона явно цього не знала, бо на листі, підписаному Фабанту, стояла адреса: "Панові благодійнику з церкви Сен-Жак-дю-О-Па".
Маріус пройшов у свою кімнатку і штовхнув за собою двері.
Але вони не зачинились. Маріус обернувся й побачив, що Жондрет-старша притримує їх рукою.
— Чого вам від мене треба? — майже грубо запитав він.
Вона підвела на нього свій тьмяний погляд, де ніби зблиснув якийсь вогник, і сказала:
— Пане Маріус, ви такий сумний! Що з вами?
— Дайте мені спокій!
— Дарма ви сердитесь, — мовила вона. — Ви небагатий, а яким були добрим до мене сьогодні. Будьте ж таким і тепер. Скажіть, що з вами? Ви сумуєте, я ж бачу. Може, я допоможу вам у чомусь. Якщо вам треба віднести листа, знайти чиюсь адресу, простежити за кимось… Я не допитуюся про ваші таємниці, але як ви мені щось довірите, я не скажу нікому. Розпоряджайтеся мною.
У голові Маріуса сяйнула одна думка. За яку тільки соломинку людина не хапається, коли йде на дно!
— Послухай… — почав він, підходячи до Жондрет-старшої.
Її очі спалахнули радістю.
— Так-так, кажіть мені "ти". Мені це подобається.
— Гаразд, — погодився він. — Це ж ти привела сюди старого пана з дочкою?
— Я.
— Ти знаєш їхню адресу?
— Ні.
— Довідайся її для мене.
Обличчя дівчини, яке щойно освітилося радістю, знову стало похмуре.
— Отже, вам потрібна адреса вродливої панни?
У тоні, яким вона вимовила ці слова, була нотка, що розсердила Маріуса. Він сказав:
— Мені потрібна адреса і батька, й дочки, їх обох, зрозуміла?
Дівчина пильно подивилась на нього.
— А що ви мені за це дасте?
— Усе, чого попросиш!
— Усе, чого я попрошу?
— Так.
— Я вам дістану адресу.
Вона опустила голову, потім різко смикнула двері.
Вони зачинилися за нею.
Маріус упав на стілець, обхопив руками голову й поринув у роздуми, з яких його пробудив різкий Жондретів голос за стіною:
— Кажу тобі, я не помилився. Я впізнав його.
Ці загадкові слова вельми зацікавили Маріуса. Кого впізнав Жондрет? Пана Білого? Батька його "Урсули"? Невже Маріусові в такий несподіваний спосіб пощастить зараз довідатися про те, без чого йому й життя не миле?
Одним стрибком він опинився на комоді й припав оком до шпарки в стіні.
І він знову побачив Жондретів барліг.
12. На що Жондрет звелів витратити п’ятифранкову монету пана Білого

На вигляд там нічого не змінилося, тільки що жінка й дочки розгорнули пакет, принесений паном Білим, і понадягали панчохи та вовняні кофточки. Ліжка були накриті новими ковдрами.
Батько родини, мабуть, тільки-но увійшов. Він ще не відсапався. Дочки сиділи на підлозі біля каміна, старша перебинтовувала руку меншій. Жінка наче вгрузла у ліжко, на обличчі в неї застиг вираз тупого подиву. Жондрет міряв горище сягнистими кроками. Очі йому палахкотіли дивним вогнем.
— Невже справді? Ти певен? — розгублено озвалася жінка.
— Ще й як певен! Минуло вісім років, але я впізнав його! Відразу впізнав. Невже це тобі не впало у вічі?
— Ні.
— Але ж я тебе попередив: дивись уважно! Та сама постать, те саме обличчя, та й голос не змінився. Краще вдягнений, тільки й усього. Ну, старий шельмо, тепер ти в моїх руках!
Жондрет урвав свою мову й обернувся до дівчат:
- Ідіть-но прогуляйтесь обидві!
— З порізаною рукою? — пробелькотіла мати.
— На свіжому повітрі їй тільки полегшає, — сказав Жондрет.
Очевидно, з цим чоловіком не сперечалися. Дівчата вийшли.
Уже в дверях батько притримав старшу за лікоть.
— Рівно о п’ятій щоб ви були тут, — сказав він із притиском. — Обидві. Ви будете мені потрібні.
Маріус подвоїв увагу.
Залишившись наодинці з жінкою, Жондрет пройшовся двічі-тричі туди й сюди, потім різко спинився перед нею, схрестив на грудях руки й вигукнув:
— А хочеш, я скажу тобі одну річ? Ота панна…
— Ну-ну? — підхопилася жінка. — До чого тут панна?
Маріус не сумнівався: говорили про неї. Він слухав із гарячковою тривогою. Наче все його життя залежало від того, що він зараз почує. Але Маріус не почув нічого, бо Жондрет нахилився до жінки й заговорив пошепки. Потім випростався й голосно закінчив:
— Це вона!
— Ота? — перепитала жінка.
— Ота сама! — підтвердив чоловік.
Неможливо передати вираз, з яким жінка вимовила слово "ота". У її голосі прозвучав подив, гнів, люта ненависть. Досить було кількох слів, мовлених їй на вухо чоловіком, і ця здоровенна млява баба пробудилась і з огидної стала жахливою.
— Не може бути! — вигукнула вона. — Як подумаю, що мої дочки ходять босі й не мають чого вдягти! А тут оксамитовий капелюшок, атласна шубка, полуботки і все, що треба! Франків на двісті добра! Ні, ти помилився. Адже та була бридка, а ця непогана.
— А я кажу тобі — це вона. Сама переконаєшся.
Почувши таке категоричне твердження, тітка Жондрет підвела свою червону пику і з якимсь бридким виразом витріщилась у стелю. В ту мить вона здалася Маріусові навіть страшнішою, ніж її чоловік. Це була свиня з поглядом тигриці.
— То ота краля мальована, що з жалістю дивилась на моїх дочок, і є та сама жебрачка! — люто просичала вона. — О, я б її на шматки роздерла, я її затоптала б!
Вона стрибнула з ліжка і якусь мить стояла на ногах, розкуйовджена, з роздутими ніздрями, з роззявленим ротом і зціпленими кулаками. Потім

важко гепнулася на ліжко. Чоловік ходив по кімнаті, не звертаючи уваги на дружину.
Раптом він знову зупинився перед нею.
— А хочеш, я тобі скажу ще дещо?
— Що? — спитала вона.
— А те, що я тепер багатий, — коротко відповів чоловік.
Жінка глянула на нього, як на божевільного. А він провадив:
— Слухай мене уважно. Він у мене в руках, той товстосум. Усе залагоджено. Я бачився з надійними людьми. Він прийде сюди о шостій. Принесе шістдесят франків, мерзотник! Ти ж чула, як я йому голову заморочив? Мовляв, завтра четверте лютого, останній термін… А він, йолоп, усьому повірив! Отже, він з'явиться о шостій. О цій годині сусід ходить обідати. Матуся Бюргон піде в місто мити посуд. У домі не залишиться нікого. Сусід не повертається раніше одинадцятої. Дівчата вартуватимуть на вулиці. Ти допоможеш нам. Він із нами розквитається.
— А як не розквитається? — запитала жінка.
— Тоді ми з ним розквитаємося, — мовив Жондрет, черкнувши себе пальцем по горлу.
І він засміявся.
Це вперше Маріус почув, як Жондрет сміється. Від його холодного й тихого сміху мороз ішов поза шкірою.
Жондрет відкрив стінну шафку біля каміна, дістав звідти старого кашкета й надів собі на голову, спершу обтрусивши його.
— А зараз я піду, — сказав він. — Треба де з ким побачитись.
Якусь мить він стояв, мовби замислений, заклавши руки в кишені, а тоді вигукнув:
— А добре все-таки, що він мене не впізнав! Якби впізнав, то вдруге не з'явився б, і ми б випустили його з рук. Це борода мене врятувала. Моя романтична борідка!
Жондрет засміявся. Потім підійшов до вікна.
— Ну й собача погода! — Він загорнув поли рединготa й додав: — Ця шкура трохи завелика для мене. Ну та байдуже — старий пройдисвіт дуже до речі залишив її нам. Без неї я не зміг би вийти на вулицю, і все зірвалося б! Від яких дрібниць іноді залежить успіх великої справи!
І, насунувши на очі кашкета, вийшов.
Та за мить у двері просунулося його хиже й розумне обличчя:
— Я й забув, — сказав він. — Наготуй жаровню з вугіллям.
І кинув жінці у фартух п'ятифранкову монету, яку залишив "благодійник".
— Жаровню з вугіллям? — перепитала тітка Жондрет.
— Атож.
— Скільки мірок вугілля купити?
— Дві з верхом.
— Це обійдеться в тридцять су. На решту я куплю чогось на обід.
— К бісу обід!
— Чому?
— Бо я теж дещо маю купити. У крамниці залізних виробів.
- І скільки тобі знадобиться грошей на твої покупки?
— Два з половиною — три франки.
— Небагато лишається на обід.
— Сьогодні не до їдла. Є справи важливіші.
— Як знаєш, любий.
Жондрет зачинив за собою двері, й Маріус почув, як віддаляються його кроки коридором і по сходах.
На дзвіниці Сен-Медар пробило першу годину.

13. Якщо двоє сходяться в безлюдному місці, то не для того, щоб читати "Отченаш"

Попри свою мрійливу вдачу, Маріус був юнак рішучий. Поблажливість філософа поєднувалася в ньому з невблаганністю суворого судді. Він міг пожаліти жабу, але розчавив би гадюку. А зараз перед його очима було кубло гадюк.

"Треба знищити цих мерзотників", — подумав він.

Для нього не прояснилася жодна з таємниць. Він нічого не довідався ні про чарівну дівчину з Люксембурзького саду, ні про пана Білого, крім того, що Жондрет, виявляється, знає їх. Але з туманних натяків, кинутих Жондретом, він ясно зрозумів, що на цих людей тут готується пастка; що обоє вони в небезпеці — і дочка, і насамперед батько; і він повинен урятувати їх, розладнавши огидні задуми Жондрета і порвавши павутину злочину.

Маріус обережно зліз із комода, намагаючись не зашарудіти. Разом із жахом та відразою, якими сповнила його підступність Жондретів, він відчував і певну радість на думку, що йому, можливо, пощастить зробити велику послугу тій, яку він кохає.

Але що йому робити? Він не знав адреси людей, яким загрожувала небезпека, і застерегти їх не міг. Чекати пана Білого о шостій годині й попередити його про засідку? Але Жондрет та його спільники побачать, що він вартує біля дверей, і зуміють упоратися з ним, — адже місце безлюдне, а їх багато, — і тоді ті, кого Маріус хоче врятувати, неминуче загинуть. Щойно пробило першу, засідку влаштовують на шосту. Маріус мав у своєму розпорядженні п’ять годин.

Йому лишався тільки один вихід.

Він одяг свій ще досить пристойний сюртук, пов’язав шию хусточкою, надів капелюха і вийшов так тихо, ніби ступав босий по мохові.

З бульвару він звернув на вулицю Малу Банкірську. Заглиблений у свої думки, Маріус саме йшов попід низеньким муром, за яким тяглося пустирище, аж раптом йому вчулися голоси. Вулиця була безлюдна, і тоді він заглянув за мур. Там сиділо двоє чоловіків. Прихилившись спиною до муру, вони тихо розмовляли. Один був бородатий і в блузі, другий — кудлатий і в лахмітті.

Кудлатий штовхнув приятеля ліктем і сказав:

— Ну, якщо за діло взялися Коти, усе пройде на відмінно.

— Ти гадаєш? — перепитав бородань.

— Матимемо по п’ять сотень на брата, а в гіршому випадку дадуть років п’ять, шість, щонайбільше десять.

Потім вони заговорили про мелодраму, що її дивилися вчора в якомусь театрику, Маріус пішов далі своєю дорогою.

Йому здалося, що "діло", про яке згадали ті двоє, безпосередньо стосується пастки, налаштованої Жондретом.

Маріус попрямував до кварталу Сен-Марсо й у першій же крамничці, яка йому трапилася, запитав, де тут відділок поліції.

Йому сказали, що на вулиці Понтуаз, у будинку номер 14.

14. Інспектор поліції дає два пістолети адвокатові

Підійшовши до будинку номер 14 на вулиці Понтуаз, Маріус піднявся на другий поверх і спитав поліційного пристава.

— Пана пристава немає, — відповів службовець, — але його заступає інспектор. У вас термінова справа?

— Так, — сказав Маріус.

Службовець провів його в кабінет пристава. Там, за ґратками, стояв, прихилившись до печі, високий чоловік із квадратним обличчям, вузькими губами й густими, притрушеними сивиною бурцями, що надавали йому лютого

виразу. Його погляд пронизував наскрізь і лякав не менше, ніж погляд Жондрета; з догом іноді так само страшно зустрітись, як і з вовком.
— Чого вам треба? — запитав він у Маріуса.
— Я в дуже секретній справі. Мені потрібен пан пристав.
— Я заступаю пристава. Говоріть.
Тоді Маріус розповів йому, що на одного чоловіка готують пастку, а він не знає, де той живе, і тому не може застерегти його. Він сказав, що злочинець на ім'я Жондрет разом із кількома своїми спільниками налаштував засідку у своєму помешканні в будинку номер п'ятдесят — п'ятдесят два на Госпітальному бульварі, і що та кімната прилягає до мансарди, в якій мешкає він, Маріус Понмерсі, адвокат.
— Це кімната в кінці коридора? — діловито запитав інспектор.
— Так, — відповів Маріус. — То ви знаєте цей будинок?
— Можливо, — буркнув інспектор і провадив, звертаючись радше до своєї нашийної хустки, ніж до Маріуса:
— Тут явно без Котів не обійшлося.
Це слово вразило Маріуса.
— Котів? — повторив він. — Я справді чув про якихось котів.
І переказав інспекторові розмову між кудлатим і бородатим, яку підслухав на Малій Банкірській.
— Кудлатий — то, певно, Відьмак, — пробурчав інспектор, — а бородатий — Півліара, він же Двамільярди.
Він помовчав, а тоді провадив:
— Будинок п'ятдесят — п'ятдесят два. Я знаю цю халабуду. Колишня власність Горбо. Сховатись усередині там неможливо — артисти нас помітили б і відклали б свою виставу. Вони такі скромні! Публіка їх бентежить. Ні-ні, я хочу, щоб вони проспівали свій номер, а тоді змушу їх затанцювати.
Він обернувся до Маріуса і пильно глянув на нього:
— Ви не боїтеся?
— Кого?
— Тих людей.
— Не більше, ніж ви! — досить грубо відповів Маріус, який тільки тепер помітив, що цей лягавий у розмові з ним не вживає звертання "добродію".
— Ви відповідаєте, як людина смілива й чесна, — з якоюсь повчальною урочистістю в голосі сказав інспектор. — Відвага не боїться злочину, а чесність не боїться властей.
— Гаразд, але що ви збираєтеся робити? — урвав його Маріус.
Замість відповіді інспектор запитав:
— Ви маєте ключ від дверей дому?
— Так, — мовив Маріус.
— Дайте його мені.
Маріус дістав із жилетної кишені ключ і віддав інспекторові.
— Якщо ви мені повірили, приходьте не сам-один, — сказав він.
Інспектор подивився на Маріуса поглядом, яким би Вольтер обдарував провінційного академіка, що підказав би йому риму. Він сунув руки в бездонні кишені свого редингота й дістав звідти два маленькі пістолети, які подав Маріусові.
— Візьміть їх, — мовив він. — Повертайтеся до себе і сховайтеся у своїй кімнаті. Треба, щоб вони думали, ніби вас немає вдома. Пістолети заряджені. Кожен двома кулями. Ви спостерігатимете крізь шпарку в стіні. Публіка зійдеться, і ви їм спочатку не заважайте. Коли вам здасться, що пора кінчати, стріляйте в стелю або куди завгодно. Усе інше — то мій клопіт. Тільки не стріляйте занадто рано. Дочекайтеся, поки вони візьмуться до діла, — ви адвокат і повинні знати, як це важливо.

Маріус сховав пістолети до своїх жилетних кишень.
— А тепер, — сказав інспектор, — нам не слід гаяти ні хвилини. Зараз пів на третю. Вони збираються на сьому?
— На шосту, — відповів Маріус.
— Час у мене ще є, — мовив інспектор. — Але всього іншого немає. Не забудьте, як ми домовились. Один пістолетний постріл.
— Не турбуйтеся, — відповів Маріус.
Він уже натиснув на клямку дверей, щоб вийти, коли інспектор гукнув йому навздогін:
— До речі, якщо я вам знадоблюся, то приходьте сюди або пришліть кого-небудь! Запитаєте інспектора Жавера.
15. Жондрет закуповує інструмент
Того самого дня близько третьої Курфейрак і Боссюе волею випадку опинилися на вулиці Муфетар. Наразі Боссюе помітив Маріуса — той ішов у напрямку застави, і вигляд у нього був дивний.
— Глянь! — вигукнув Боссюе. — Маріус!
— Бачу, — сказав Курфейрак. — Але озиватися до нього не слід.
— Чому?
— Він дуже заклопотаний.
— Чим?
— Ти хіба не бачиш, який у нього вираз обличчя?
— Який?
— А такий, ніби він когось вистежує.
— Справді, — погодився Боссюе. — Але кого?
— Яку-небудь кицю-дівицю-чепчик-із-квіткою. Адже він закоханий.
— Але я не бачу ніякої ні киці, ні дівиці, ні чепчика з квіткою, — зауважив Боссюе. — Сам поглянь — на вулиці жодної жінки.
Курфейрак придивився і вигукнув:
— Отакої! Він вистежує чоловіка!
І справді, за двадцять кроків перед Маріусом ішов сивобородий чоловік у кашкеті й новому, завеликому для себе рединготі, з-під якого виглядали заляпані багнюкою подерті штани.
Боссюе засміявся.
— Що то за тип, як ти думаєш?
— Звичайно, поет, — відповів Курфейрак. — Поети залюбки хверцюють і в штанях торговців кролячими шкурками, й у рединготах перів Франції.
— Погляньмо, куди прямує Маріус, — запропонував Боссюе.
— Ви просто нахаба, Орле-з-Мо! — вигукнув Курфейрак. — Вистежувати того, хто сам когось вистежує!
Й обидва приятелі повернули назад.
Маріус і справді побачив Жондрета на вулиці Муфетар і вирішив постежити за ним.
Жондрет ішов собі, ні про що не здогадуючись.
Він звернув із вулиці Муфетар і зайшов до однієї з найжалюгідніших халуп на вулиці Грасйоз. Через чверть години він вийшов із тієї халупи й повернувся на вулицю Муфетар. Якийсь час він затримався в крамниці залізних виробів, на розі вулиці П’єр-Ломбар, і вийшов звідти з великим долотом, яке заховав під рединготом. Навпроти Малої Дворянської вулиці він звернув ліворуч і швидко дістався до Малої Банкірської. Почало сутеніти, знову пішов сніг. Маріус причаївся за рогом Малої Банкірської й не пішов за Жондретом. І добре зробив, бо, дійшовши до того муру, де Маріус підслухав розмову кудлатого з бородатим, Жондрет обернувся, перевіряючи, чи ніхто не стежить за ним. Потім перескочив через мур і зник.

Маріус подумав, що слід скористатися з відсутності Жондрета й повернутись додому, бо тітка Бюргон, вирушаючи в місто мити посуд, щовечора замикала дім, а він, Маріус, віддав свій ключ інспекторові.
Уже посутеніло, і з-за низького куполу лікарні Сальпетрієр викочувався червоний місяць.
Маріус сягнистими кроками рушив до будинку номер п'ятдесят — п'ятдесят два. Двері були ще відчинені. Він навшпиньки піднявся сходами і попід стіною пробрався коридором до своєї комірчини. Коли Маріус проходив повз одну із незаселених кімнат, двері до яких тітка Бюргон залишала розчиненими навстіж, йому здалося, ніби перед ним промайнули голови чотирьох чоловіків, що стояли нерухомо, тьмяно освітлені присмерковим світлом, яке проникало крізь слухове віконце. Маріус не став придивлятися пильніше, боячись, щоб його не викрили. Йому пощастило нечутно й непомітно дістатися до своєї кімнати. Він повернувся саме вчасно. Через хвилину він почув, що тітка Бюргон вийшла з дому й замкнула двері.
16. Як дзеркало стало Маріусові у великій пригоді
Маріус сів на ліжко. Було десь пів на шосту. Тільки півгодини відокремлювали його від того, що мало відбутися.
Сніг уже не падав. Місяць виринув із туману, і його світло, змішане з відблиском снігу, наповнювало кімнату наче сріблистою імлою.
В барлозі Жондретів світилося. Крізь шпарку в перегородці до кімнати Маріуса проникав промінь, що здавався кривавим. Проте ніхто там начебто не ворушився, не розмовляв і навіть не дихав. Якби не те червонясте світло, можна було б подумати, що за стіною могила.
Маріус обережно зняв чоботи і засунув їх під ліжко.
Збігло кілька хвилин. Маріус почув, як унизу заскрипіли двері, важкі кроки прогупали по сходах і в коридорі, потім клацнула клямка сусідніх дверей. То повернувся Жондрет.
Відразу озвалося кілька голосів. Уся родина була вдома. Вони мовчали за відсутності хазяїна, як ото мовчать у норі вовченята, коли там немає вовчиці.
— Це я, — сказав Жондрет.
— Добривечір, таточку! — заверещали дівчата.
— Ну як? — спитала мати.
— Усе гаразд, — відповів Жондрет. — Але я змерз, як пес, ноги геть закоцюбли. Ага, ти нарядилася! Це добре. Треба, щоб до тебе відчули довіру.
Маріус почув, як на стіл поклали щось важке. Певно, долото, яке купив Жондрет.
— Ви чогось під'їли? — запитав він.
— Атож, — сказала мати. — У мене було три великі картоплини. Ми їх спекли і з'їли із сіллю.
— Добре, — сказав Жондрет. — Завтра я поведу вас обідати. Замовимо качку і все інше. Ви пообідаєте по-королівському, не гірше за Карла Десятого. Усе йде, як по маслу.
І, стишивши, голос, додав:
— Пастку налаштовано. Коти напоготові.
Він ще стишив голос і сказав:
— Поклади це у вогонь.
Маріус почув потріскування вугілля, розворушеного якоюсь залізякою.
— Ти змастила завіси, щоб двері не рипіли? — спитав Жондрет.
— Авжеж, — відповіла мати.
— Стара пішла?
— Пішла.

— Ти певна, що сусіда немає вдома?
— Він як пішов удень, то й не повертався, а в цей час він обідає — ти ж бо знаєш.
— Але перевірити не завадить, — сказав Жондрет. — Дочко, візьми свічку й піди поглянь.
Маріус став навкарачки і нечутно заліз під ліжко.
Тільки-но він скулився там у клубочок, як побачив світло крізь шпарину замка.
— Його немає, тату! — почулося з коридора.
Маріус упізнав голос старшої дочки.
— Ти в кімнаті? — запитав батько.
— Ні, — відповіла дочка. — Але ключ стримить у замку, отже, він вийшов.
— Все одно зайди, — гукнув батько.
Двері відчинились, і Маріус побачив, як зайшла Жондрет-старша зі свічкою в руці. Вона рушила прямо до ліжка. Маріус пережив мить гострої тривоги, але над ліжком висіло на стіні дзеркало, до нього вона й ішла. Зіп'явшись навшпиньки, дівчина пальцями пригладила волосся і стала всміхатися сама собі в дзеркало, наспівуючи то те, то се своїм надтріснутим, замогильним голосом.
А тим часом Маріус тремтів від страху. Йому здавалося неможливим, щоб вона не почула його дихання.
— Чого ти там стовбичиш? — гукнув батько.
— Я заглядаю під ліжко та інші меблі, — відповіла дочка, далі поправляючи собі волосся перед дзеркалом. — Там нема нікого.
— Дурепа! — гарикнув батько. — Іди сюди! Нема чого гаяти час!
- Іду, іду! — кинула дівчина. — Вічно вам бракує часу!
Вона востаннє заглянула в дзеркало і, наспівуючи, вийшла, зачинивши за собою двері.
Через мить Маріус почув тупотіння босих ніг у коридорі і голос Жондрета, який давав останні розпорядження:
— Добре пильнуйте! Одна — з боку застави, друга — від Малої Банкірської. Ні на мить не спускайте з очей двері будинку; як тільки щось помітите — чимдуж сюди! Ключ ви маєте.
Старша дочка пробурчала:
— Стовбичити босими на снігу!
— Завтра у вас будуть шовкові полуботки! — пообіцяв батько.
Дівчата спустилися сходами, і через кілька секунд двері грюкнули, випустивши їх на вулицю.
В будинку не лишилося нікого, крім Маріуса, Жондрета та ще, може, таємничих істот, яких Маріус помітив у сутінках за дверима незаселеної мансарди.
17. На що Жондрет звелів витратити п'ятифранкову монету Маріуса
Маріус вирішив, що настав час зайняти свій спостережний пункт. Він швидко заліз на комод і припав оком до шпарки.
Жондретів барліг мав досить незвичайний вигляд. У позеленілому мідному свічнику горіла свічка, але не вона освітлювала кімнату. В каміні стояла жаровня з розжареним вугіллям, і то від неї розтікалася червона заграва. Між синіх вогників стриміло в жарі долото, куплене Жондретом. У кутку біля дверей виднілася купа якогось залізяччя, а поряд — купа мотуззя. На каміні стояв старий мідний потайний ліхтар.
Бліде місячне проміння проникало крізь шибки слухового віконця й сріблястими нитями снувалося крізь пурпурову заграву.

Оселя Жондретів була напрочуд зручним місцем для здійснення злочину — найдальша кімната будинку, що стояв у найглухішому закутні найбезлюднішого в Парижі бульвару.
Жондрет курив люльку, сидячи на розшарпаному стільці. Дружина щось тихо говорила йому.
Якби Маріус був Курфейраком, тобто належав до людей, що сміються в усіх випадках життя, він би не втримався від сміху, глянувши на тітку Жондрет. На ній був чорний капелюх із перами, дуже схожий на капелюхи герольдів на коронації Карла Десятого, величезна картата шаль, накинута поверх плетеної спідниці, й ті самі черевики, які вранці взувала її дочка. Саме це вбрання побачив на дружині Жондрет, коли вигукнув: "Ага, ти нарядилася! Це добре. Треба, щоб до тебе відчули довіру".
Нараз хазяїн барлогу порушив мовчанку:
— До речі! В таку погоду він, певно, приїде фіакром. Засвіти ліхтар і спускайся з ним униз. Коли почуєш, що під'їхав екіпаж, то відчиниш двері, посвітиш йому на сходах і в коридорі, а коли він зайде сюди, ти скоренько вибіжиш на вулицю, заплатиш візникові й відпустиш його.
— А гроші? — спитала дружина.
Жондрет понишпорив у кишені й дав їй п'ятифранковик.
— Звідки це в тебе? — вигукнула вона.
— А та монета, що дав уранці сусід, — відповів Жондрет і додав: — Ти знаєш, нам би згодилися два стільці.
— Навіщо?
— Щоб було на чому сидіти.
Маріус весь похолов, коли тітка Жондрет спокійно кинула:
— Піду-но принесу їх від сусіда.
І, швидко відчинивши двері, вийшла в коридор.
Маріус уже не встигав злізти з комода й заховатись під ліжко.
— Візьми свічку! — гукнув Жондрет навздогін дружині.
— Не треба, — відповіла та. — Мені нести два стільці свічка заважатиме. Місяць же світить.
Маріус почув, як важка рука тітки Жондрет намацує в темряві ключ. Двері відчинилися. Він наче прикипів до місця.
Сусідка увійшла до кімнати.
Смуга місячного світла, що тяглася від слухового віконця, розділяла темряву на два чорні полотнища. Одне з них затуляло стіну, під якою стояв Маріус, і його не було видно.
Тітка Жондрет підвела голову, не побачила Маріуса, взяла обидва стільці і вийшла, грюкнувши за собою дверима.
Вона повернулась до свого барлогу.
— Ось тобі два стільці.
— Бери ліхтар і швидко спускайся! — наказав чоловік.
Дружина слухняно вийшла, і Жондрет залишився сам. Він поставив стільці обабіч столу, повернув долото в жарі, запнув камін старою ширмою, що затулила жаровню, потім пішов у куток і нахилився над купою мотуззя.
Тепер Маріус роздивився, що то не безформна купа, а добре злагоджена мотузяна драбина з дерев'яними щаблями і двома гаками для підвішування.
Ні цієї драбини, ні кількох великих залізяк, що лежали за дверима на купі брухту, вранці там не було, певне, Жондрет приніс усе це пополудні, коли Маріус виходив на вулицю.
"Якесь ковальське начиння", — подумав Маріус.
Якби він був трохи обізнаніший у таких речах, то впізнав би в тому "ковальському начинні" інструменти, якими відмикають замки й виламують

двері, а також знаряддя вбивства, відомі серед злочинців під зловісними назвами "жало" і "різь".
Стіл і два стільці стояли якраз перед Маріусовими очима. Жаровні тепер не видно було за ширмою, й кімнату освітлювала тільки свічка; від найменшого черепка на столі або на каміні падала довга тінь. Глечик на воду з надбитою шийкою затінював півстіни. Від цієї кімнати віяло огидним і погрозливим спокоєм. Відчувалося, що тут має статися щось жахливе.
Жондрет знову сів на стілець. Він, вочевидь, був чимось стурбований. У світлі свічки різкіше проступали хижі риси його худого обличчя. Наразі він висунув шухляду столу, взяв звідти довгого кухонного ножа й нігтем попробував лезо. Потім знову поклав ніж до шухляди й засунув її.
Маріус і собі дістав із правої жилетної кишені пістолет і звів курок.
Пістолет сухо клацнув.
Жондрет здригнувся й підвівся зі стільця.
— Хто там? — вигукнув він.
Маріус затамував подих. Жондрет хвилину дослухався, потім вибухнув сміхом.
— Який же я йолоп! Це перегородка потріскує.
Маріус стиснув пістолет у руці.
18. Два Маріусові стільці поставлено один навпроти одного
Раптом шибки затремтіли від далекого, сумовитого бамкоту. На дзвініці Сен-Медар видзвонило шосту годину.
На кожен удар Жондрет кивав головою. Після шостого він зняв пальцями нагар зі свічки.
Потім став ходити по кімнаті, раз у раз дослухаючись до звуків у коридорі.
— Аби тільки він прийшов… — пробурчав хазяїн лігва і знову опустився на стілець.
Тільки-но він устиг сісти, як двері відчинилися.
Тітка Жондрет притримала їх і залишилася стояти в коридорі, скорчивши бридку люб’язну гримасу, підсвічену знизу крізь один із отворів потайного ліхтаря.
— Заходьте, ласкавий пане, — сказала вона.
— Заходьте, благодійнику! — вигукнув Жондрет, підхоплюючись на ноги.
У дверях з’явився пан Білий.
Спокійний вираз його обличчя мимоволі викликав пошану.
Він поклав на стіл чотири луїдори.
— Пане Фабанту, — сказав він, — ось вам на помешкання і на невідкладні потреби. Далі — побачимо.
— Хай вас Бог благословить, мій щедрий благодійнику! — сказав Жондрет.
Потім швидко підійшов до дружини й кинув: — Відішли фіакр!
Вона зникла, а чоловік знову заходився уклінно дякувати панові Білому і запропонував йому стілець. За мить жінка повернулась і прошепотіла Жондретові на вухо:
— Зроблено.
Сніг ішов від самого ранку й покрив землю таким товстим шаром, що було зовсім не чутно, як від’їхав фіакр.
А тим часом пан Білий сів.
Жондрет опустився на другий стілець, навпроти гостя.
Щоб краще зрозуміти подальші події, нехай тепер читач уявить собі морозну місячну ніч, засніжені пустирища навколо лікарні Сальпетрієр, поодинокі червоні ліхтарі на похмурих бульварах між довгими рядами темних в’язів, глухе безлюддя навкруг, халабуду Горбо, занурену в тишу, темряву й жах, а в тій халабуді просторе горище Жондретів, освітлене свічкою, а в тому

барлозі двох чоловіків за столом: цілком спокійного пана Білого та усміхненого й страшного Жондрета; нехай уявить собі стару вовчицю Жондрет у кутку горища, а за стіною невидимого Маріуса, що прикипів оком до шпарки і стискав у руці пістолет.
Втім, Маріус зовсім не відчував страху — тільки огиду. "Я зупиню цього покидька, як тільки схочу", — думав він.
Адже поліція була десь поруч, у засідці, і вони тільки й чекали його сигналу, щоб заарештувати злочинців. Крім того, Маріус мав надію, що в сутичці між Жонретом і паном Білим бодай трохи проясниться те, що йому так хотілося знати.
19. Стережіться темних закутнів
Тільки-но сівши, пан Білий глянув на порожні ліжка.
— Як почуває себе поранена дитина? — запитав він.
— Погано, — відповів Жондрет із сумною і вдячною усмішкою. — Дуже погано, ласкавий добродію. Старша сестра повела її до лікарні на перев'язку. Ви ще їх побачите, вони незабаром повернуться.
— А пані Фабанту наче покращало? — провадив гість, скинувши поглядом на химерне вбрання тітки Жондрет, яка застигла біля дверей у погрозливій позі, ніби вже охороняла вихід.
— Вона смертельно хвора, — сказав Жондрет. — Але що вдієш, добродію? Вона в мене мужня жінка! Це не баба, а справжній бик.
Зворушена таким компліментом, тітка Жондрет вигукнула з манірністю страховиська, якому полестили:
— Ти надто добрий до мене, пане Жондрет!
— Жондрет? — перепитав гість. — А я думав, ваше прізвище Фабанту.
— Жондрет — це в мене сценічне прізвисько, — не розгубився хазяїн барлогу.
І промовисто знизавши плечима, так, щоб бачила жінка й не бачив гість, він провадив голосом, у якому бриніли нотки розчулення й ніжності:
— О, ми завжди жили з моєю любою жіночкою, як одна душа. Бо що б у нас лишилось, якби не це! Ми такі щасливі, ласкавий пане! Є руки, але нема роботи! Я не якобінець і не заколотник, добродію, але на місці уряду такого не допустив би! Наприклад, я хотів, щоб мої дочки навчилися картонажного ремесла. Авжеж, звичайного ремесла, щоб заробляти собі на хліб. Уявляєте, яке це падіння для того, хто знав кращі часи! Часи, від яких мені лишилася тільки картина — о, я дорожу нею, звичайно, але доведеться-таки продати її, бо жити треба! Авжеж, треба якось жити, ласкавий пане!
Тимчасом як Жондрет говорив, Маріус підвів погляд і побачив у глибині кімнати якогось чоловіка. Той увійшов так тихо, що навіть двері не рипнули. Він був у старій подертій фуфайці, у широких плисових штанях, у грубих шкарпетках, без сорочки, з голою шиєю, з голими татуйованими руками, з вимазаним сажею обличчям. Він мовчки сів на ближчому ліжку, а що перед ним стовбичила тітка Жондрет, то його майже не було видно.
Майже в ту саму мить, що й Маріус, поглянув у той бік і пан Білий. У його очах промайнув мимовільний подив.
— А, ви дивитесь на свій редингот? — вигукнув Жондрет, задоволено застібаючи на собі ґудзики. — Він якраз, якраз на мене!
— Що то за чоловік? — спитав пан Білий.
— Отой-он? — перепитав Жондрет. — Це сусід. Не зважайте.
Сусід мав дуже дивний вигляд. Але в передмісті Сан-Марсо багато хімічних заводів, і зустріти робітника з почорнілим обличчям тут не дивина. Увесь вигляд пана Білого свідчив про відсутність страху й цілковиту довіру.
— Пробачте, ви щось почали казати мені, пане Фабанту?

— Я сказав, ласкавий благодійнику, — відповів Жондрет, спершись ліктями на стіл і дивлячись на гостя поглядом удава, — я сказав, що в мене є картина на продаж.
Тихо скрипнули двері. Другий чоловік увійшов і сів на ліжку, за Жондретом. Як і в першого, руки в нього були голі, а обличчя вимазане чорнилом або сажею.
Хоч як нечутно намагався той увійти до кімнати, та Білий усе ж таки помітив його.
— Не звертайте уваги, — сказав Жондрет. — Це пожильці нашого дому. Отож я казав, що маю картину, неоціненний шедевр. Гляньте, ласкавий пане.
Він підвівся, підійшов до стіни і повернув зворотним боком раму, про яку ми вже згадували. Свічка трохи освітлювала полотно, і хоч Жондрет стояв між ним та картиною, Маріус усе-таки розібрав, що то якась нездарна ляпанина у стилі ярмаркових мазіїв.
— Що це? — запитав пан Білий.
— Витвір великого майстра, картина неоціненної вартості, мій благодійнику! — вигукнув Жондрет. — Вона не менш дорога мені, ніж мої дочки, з нею пов’язано стільки спогадів! Але я сказав вам, — і від своїх слів не відмовлюся, — що змушений продати її.
Чи випадково, чи тому, що почав тривожитись, але пан Білий, роздивляючись картину, знову глянув у глиб кімнати. Там уже було четверо чоловіків — троє сиділи на ліжку, а один стояв, прихилившись до одвірка, — усі з голими руками й чорними обличчями. Один із тих, що сиділи на ліжку, сперся на стіну і, здавалося, спав. Він був старий, і його сиве волосся над чорною пикою справляло жахливе враження. Два інші — один бородатий, другий кудлатий — здавалися молодими. Усі четверо були роззуті — хто в шкарпетках, а хто зовсім босий.
Жондрет помітив, що погляд гостя спинився на тих людях.
— Це друзі. Сусіди, — запевнив він. — Вони чорні, бо працюють сажотрусами. Не зважайте на них, мій благодійнику. Купіть у мене картину. Зжальтеся над моєю вбогістю. Я продам її вам недорого. В яку суму ви її оціните?
— Але ж це вивіска шинку, — сказав пан Білий, пильно глянувши на Жондрета. — Ціна їй три франки.
Жондрет лагідно відповів:
— Ваш гаман при вас? Я задовольнився б тисячею екю.
Пан Білий підхопився на ноги й окинув кімнату швидким поглядом. Ліворуч, між ним і вікном, був Жондрет, а праворуч, між ним і дверима, тітка Жондрет та четверо незнайомців. Хазяїн барлогу заговорив майже плаксивим голосом:
— Якщо ви не купите в мене картину, шановний благодійнику, мені лишиться одне: втопитися. Тільки подумати, що я хотів навчити своїх дочок картонажного ремесла, тобто клеїти коробки для новорічних подарунків! І що ж! Для цього треба стіл із бортиком, щоб нічого не падало на підлогу, треба піч, зроблену за спеціальним замовленням, посудину з трьома відділеннями для різних сортів клею, різак і форму для картону, молоток, пензлі і ще чорт знає що! І все для того, щоб заробляти чотири су в день! Чотири су за чотирнадцять годин каторжної праці!
Поки Жондрет говорив, пан Білий не відводив від нього погляду, мовби запитуючи себе: "Чи цей чоловік схибнувся?" А той аж тричі жалібно повторив: "Мені лишається одне: втопитися!"
Та раптом очі його спалахнули огидним торжеством, цей низенький чоловічок випростався і став страшний. Він ступив крок до пана Білого й вигукнув громовим голосом:

— Усе це дурниці — річ не в тім! Ви впізнаєте мене?

20. Пастка

Двері з коридора розчинилися навстіж, і в них з'явилися троє чоловіків у синіх блузах та в чорних паперових масках. Перший, худий, тримав у руках довгий, окутий залізом кийок, другий, здоровенний громило, держав обухом униз сокиру, якою забивають на різниці биків, третій — кремезний і широкоплечий — стискав у руці величезний ключ; таким ключем замикають двері у в'язниці.

Жондрет, мабуть, тільки й чекав цих гостей. Між ним і чоловіком із києм відбулася коротка розмова.

— Усе готово? — спитав Жондрет.

— Усе.

— Де Чепурунчик?

— Юний артист спинився погомоніти з твоєю дочкою.

— Фіакр стоїть унизу?

— Стоїть.

— Він чекає там, де я сказав?

— Так.

— Добре, — мовив Жондрет.

Пан Білий, збліднувши, розглядався навколо, з виразом людини, яка розуміє, куди вона потрапила. Проте в його погляді не відчувалося страху. Несподівано цей лагідний старий чоловік перетворився на силача, і його могутній кулак погрозливо ліг на спинку стільця.

Один із чоловіків, яких Жондрет назвав "сажотрусами", взяв із купи залізяччя ножиці для різання металу, другий — ломика, третій — молоток, і всі троє стали біля дверей, не зронивши й слова. Старий лишився сидіти на ліжку, він тільки розплющив очі. Тітка Жондрет опустилася поруч нього. Маріус подумав, що через мить пора буде втрутитись, і підняв праву руку з пістолетом, готовий вистрелити в бік коридору.

Жондрет, переговоривши з новоприбулим, обернувся до пана Білого й повторив своє запитання, супроводжуючи його тихим і жахливим смішком, яким він умів сміятися.

— То ви мене не впізнали?

Пан Білий подивився йому просто у вічі й відповів:

— Ні.

Тоді Жондрет підступив упритул до столу, наблизив свої вугласті щелепи до незворушного обличчя пана Білого, наче звір, який збирається вкусити, й вигукнув:

— Мене звати не Фабанту і не Жондрет. Я — Тенардьє! Я корчмар із Монфермея! Тепер ви мене впізнали?

Ледь помітний рум'янець проступив на обличчі пана Білого.

— Ні, не впізнав, — рівним голосом відповів він.

Але Маріус не почув цієї відповіді. Він затремтів усім тілом, коли Жондрет заявив: "Я — Тенардьє!" — і знеможено прихилився до стіни. Уже піднята рука опустилась, і пістолет мало не випав з ослаблих пальців. Відкривши, хто він насправді такий, Жондрет анітрохи не зворушив пана Білого, але просто приголомшив Маріуса. Якщо пан Білий, здавалося, не знав цього прізвища, то Маріус знав його аж надто добре. Те прізвище закарбувалось у його пам'яті і в його серці разом зі священними для нього словами з батькового заповіту. Як? Невже перед ним той самий Тенардьє, якого він так довго й марно шукав? То виходить, що рятівник його батька — бандит і страховище? Яка жорстока насмішка долі! З глибини своєї могили батько наказував синові зробити для Тенардьє все можливе, протягом чотирьох років Маріус тільки й жив думкою сплатити цей борг свого батька,

і в ту саму мить, коли він наготувався допомогти правосуддю схопити злочинця на гарячому, доля викрикнула йому: "Це Тенардьє!" Зараз він нарешті віддячить цьому чоловікові за те, що той урятував його батька під градом картечі на полі битви під Ватерлоо, — і віддячить йому ешафотом! Батько наказував йому: "Врятуй Тенардьє!" — а він видасть того ж таки Тенардьє катові!
З другого боку, невже він повинен зрадити жертву і пощадити вбивцю? Маріус тремтів, голова йому йшла обертом. Усе залежало від нього. Якщо він вистрелить, пана Білого буде врятовано, а Тенардьє загине; якщо ні — він віддасть на погибель пана Білого, а Тенардьє — хто знає? — може, і врятується. Що йому робити? Порушити батьків заповіт, чи дати здійснитися злочину? Маріусові здавалося, що "його Урсула" благає за свого батька, а з другого боку — полковник просить за Тенардьє. Юнак відчував, що зараз збожеволіє. Коліна йому підгиналися. І він не мав навіть часу на роздуми — так швидко розвивалися події.
А тим часом Тенардьє, — далі ми називатимемо його тільки так, — ходив сюди-туди біля столу, охоплений диким торжеством.
Аж ось він обернувся до пана Білого і став викрикувати:
— Ага, нарешті я здибав вас, добродію філантроп! Пане обшарпаний мільйонер! Старий йолопе! То ви не впізнали мене! То це не ви вісім років тому в різдвяний вечір прийшли до моєї корчми в Монфермеї і забрали Фантінину дочку, Жайворонка! Не на вас був жовтий редингот! Не ви тоді принесли пакет із лахами, як і сьогодні вранці до нас! Тобі не здається, жінко, що це в нього така манія — носити по домах вузли з вовняними панчохами? — Тенардьє хвилину помовчав, немов задихнувшись від надміру почуттів, а тоді провадив: — Будьте ви проклятий! Це ви — причина всіх моїх нещасть! За півтори тисячі франків ви забрали у мене дівчину, яка явно була з багатого роду. Вона вже принесла мені чимало грошей, і я б жив її коштом усе життя! А признайтеся, ви добре посміялися тоді з мене у лісі, коли пішли собі з Жайворонком? Ви мали при собі палицю і були сильніший. Ну, а сьогодні моя черга сміятися. Ви програли, чоловіче! Я йому, бачте, намолов, ніби я актор, ніби мене звуть Фабанту, ніби завтра мені платити за квартиру! А він, бовдур, і повірив! І притарабанив свої нікчемні чотири монети! Хоч би на сто франків розщедрився, мерзотник! А я й кажу собі: "Ну, стривай! Сьогодні вранці я лижу твої ноги, а ввечері я вгризуся тобі в самісіньке серце!"
Тенардьє замовк. Він задихався. Його вузькі груди роздималися, наче ковальський міх, а погляд світився гидкою радістю, яку відчуває істота слабка, підла й жорстока, коли дістає змогу розчавити того, кого досі боялася, і принизити того, кому лестила; з такою самою радістю карлик поставив би ногу на голову Голіафа, а шакал роздирав би пораненого буйвола, уже не здатного захиститись, але ще здатного страждати.
Пан Білий не уривав Тенардьє, але сказав, коли той замовк:
— Я не розумію, про що ви говорите. Ви прийняли мене за когось іншого. Я чоловік бідний і зовсім не мільйонер.
— Он як! — прохрипів Тенардьє. — То ви, виявляється, жартівник! Ви нічого не пам’ятаєте? Ви не знаєте, хто я такий?
— Даруйте, добродію, — ввічливо відповів пан Білий, — я бачу, що ви бандит.
Навіть найогидніші створіння здатні ображатись, навіть страховища бувають вразливі. Почувши слово "бандит", тітка Тенардьє зіскочила з ліжка, а її чоловік ухопив стілець із такою люттю, наче хотів рознести його в друзки.
— Не пхайся! — гаркнув він на дружину. Потім обернувся до пана Білого: — Бандит! Це ви нас так називаєте, панове багатії! Я розорився, я ховаюся,

у мене немає жодного су — значить, я бандит! Ось уже три дні, як я нічого не їв — звичайно ж, я бандит! А ви собі сидите біля каміна або розгулюєте в теплих рединготах, наче архієпископи, об'їдаєтеся трюфелями, ласуєте спаржею в січні, коли ціна їй сорок франків за пучок, а тоді приходите в наші нетрища і називаєте нас бандитами! І затямте собі, добродію мільйонер, я вам не якась темна особа, я статечний буржуа і я мав патент на торгівлю, а от хто ви такий — ще невідомо! Я старий солдат! Я брав участь у битві під Ватерлоо і врятував там генерала! Він навіть назвав мені своє прізвище, але голос у нього так ослаб, що я нічого не розібрав, крім "мерсі". Я волів би почути його прізвище, а не оте "мерсі". Тоді, може, розшукав би його. Ось на цій картині, що її намалював сам Давід у Брюсселі, зображено, як я несу генерала під градом картечі. Давід захотів увічнити мій подвиг. А той генерал виявився не кращим за інших, нічим мені не допоміг. Я солдат Ватерлоо, щоб ви знали! Ну, а зараз пора кінчати. Мені потрібні гроші, багато грошей, сила грошей, а то я знищу вас, будьте ви проклятий!

Маріус трохи опанував себе і слухав. Останні сумніви розвіялись. Перед ним справді був той самий Тенардьє, про якого згадав у своєму заповіті полковник. Маріус затремтів, почувши докір на адресу батька. Його вагання посилились. А втім, у словах Тенардьє, у тоні його голосу, в палахкотючому погляді, в цій суміші хизування й ненависті, гордості й ницості, люті й дурості, в цьому хаосі правдивого розпачу й награних почуттів, у цій зухвалій оголеності бридкої душі, — було в усьому цьому щось огидне, як саме зло, і гостре, як сама правда.

Картина "Давідового" пензля, яку Тенардьє запропонував панові Білому, була, звичайно ж, вивіскою його корчми, що її, як читач, певно, пригадує, він сам таки й намалював. Маріус придивився уважніше до тієї мазанини і справді побачив там щось схоже на битву: на тлі порохового диму один чоловік ніс на спині іншого. То були сержант-рятівник і врятований ним полковник. У Маріуса паморочилась голова, перед ним уже була не вивіска Монфермейської корчми, а мовби розкрита могила, з якої підвівся привид, серце в Маріуса калатало, гармати Ватерлоо гуркотіли в нього у вухах, і йому здавалося, ніби спотворена і закривавлена постать батька пильно дивиться на нього з того зловісного полотна.

Тим часом Тенардьє відсапався і, втупивши в пана Білого свої налиті кров'ю очі, тихо й уривчасто запитав:

— Ти хочеш щось сказати перед останнім пригощанням?

Пан Білий мовчав. Посеред тиші раптом пролунав хрипкий голос із коридора:

— Кому наколоти дров? Я готовий!

То озвався чоловік із сокирою, який чомусь розвеселився.

Водночас у дверях з'явилася величезна пика — землиста, вкрита щетиною, з оскаленими в посмішці страшними іклами.

— Ти нащо скинув маску? — люто загорлав на нього Тенардьє.

— Щоб посміятися, — відповів той.

Звертаючись до чоловіка з сокирою, Тенардьє повернувся до пана Білого спиною.

Пан Білий скористався з цієї миті, відштовхнув стілець ногою, а стіл — рукою і, перш ніж Тенардьє встиг обернутися, одним стрибком опинився біля вікна. Відчинити його й скочити на підвіконня було справою однієї секунди. Він уже наполовину вибрався назовні, коли шість дужих рук ривком затягли його назад, на горище. Це кинулись на нього троє "сажотрусів". Водночас тітка Тенардьє вчепилася йому у волосся.

На колотнечу, яка зчинилася, прибігли з коридора й інші бандити. Старий, що сидів на ліжку і здавався п’яним, підвівся і, хитаючись, рушив до гурту з молотом каменяра в руках.
Один із "сажотрусів", у якому Маріус, незважаючи на маску, впізнав волоцюгу на прізвисько Крюк, він же Весняник, він же Гнус, — колись цього типа показав йому на вулиці Курфейрак, — підняв над головою пана Білого залізний прут зі свинцевими кульками на обох кінцях.
Такого Маріус витримати вже не міг. "Прости мене, батьку!" — вигукнув він подумки і поклав палець на курок пістолета.
— Не чіпайте його! — раптом вигукнув Тенардьє.
Розпачлива спроба жертви визволитись не тільки не урвала Тенардьє терпець, а навпаки, заспокоїла його. В ньому жило двоє людей: чоловік жорстокий і чоловік розважливий. Досі брав гору чоловік жорстокий. Але тепер на зміну першому прийшов чоловік розважливий і відтіснив суперника.
— Не чіпайте його! — повторив Тенардьє і негайно домігся першого успіху, бо встиг перешкодити пістолетному пострілу.
Нагальна потреба відпала, і Маріус вирішив зачекати ще. Ану ж якийсь випадок порятує його від жахливого вибору: дати загинути "Урсулиному батькові", або згубити того, хто врятував життя полковникові.
А тим часом пан Білий ударом кулака відкинув старого насеред кімнати й ребром долоні повалив іще двох нападників, придавивши кожного коліном. Але четверо інших ухопили грізного старого за руки й шию і пригнули його над двома придушеними "сажотрусами". Кінець кінцем, пан Білий зник під огидною купою душогубів, як ото вепр під зграєю собак.
Нарешті їм пощастило повалити його на ліжко.
— Обшукайте! — звелів Тенардьє.
Пан Білий, здавалося, припинив опір. Його обшукали. Знайшли тільки гаманець, у якому було шість франків і носовичок.
Тенардьє опустив носовичок собі в кишеню.
— Невже немає гамана? — запитав він.
— Ні гамана, ні годинника, — відповів один із "сажотрусів". Тенардьє пішов у куток за дверима, взяв там жмут мотуззя й кинув їм.
— Прив’яжіть його до ліжка, — звелів він і в цю мить побачив старого, що лежав на підлозі, повалений кулаком пана Білого, й не ворушився.
— А що, Довбня врізав дуба? — запитав Тенардьє.
— Ні, — відповів Гнус. — Він просто п’яний.
— Відтягніть його в куток, — сказав хазяїн барлога.
Двоє "сажотрусів" ногами відіпхнули п’яного до купи залізяччя.
Бандити поставили пана Білого на ноги й прив’язали його до спинки ліжка, того, яке стояло далі від вікна й ближче до каміна.
Коли затягли останній вузол, Тенардьє взяв стільця й сів майже впритул до пана Білого. За якісь хвилини вираз шаленої люті зійшов з його обличчя. Маріус не вірив власним очам: рот, щойно схожий на звірину пащу, тепер кривився в чемній і майже догідливій усмішці. Тигр перетворився на конторського щура.
Помахом руки Тенардьє звелів відійти бандитам, які досі тримали пана Білого.
— Залиште нас самих. Я хочу поговорити з добродієм.
Усі відступили до дверей.
— Ви даремно намагалися вистрибнути з вікна, ласкавий пане, — сказав Тенардьє. — Ви могли зламати ногу. Тепер, якщо дозволите, ми поговоримо спокійно. Але спершу я хочу поділитися з вами одним своїм спостереженням. Ви жодного разу не крикнули.

Тенардьє мав рацію. Навіть борючись під вікном із бандитами, пан Білий зберігав дивну мовчанку. Хазяїн барлогу провадив:
— Звичайно, ви могли б кричати скільки заманеться. Ми, як бачите, навіть не заткнули вам рота кляпом. А знаєте чому? Бо з цієї кімнати нічого не чутно. Вона мов печера. Тут можна підірвати бомбу, а в найближчому відділку поліції подумають, що це десь захропів п'яний. Але так чи не так, а ви кричати не стали. І я вам скажу чому. Коли людина кричить, то хто з'являється? Поліція. А після поліції? Правосуддя. Проте ви не кричали. Отже, у вас нема бажання стрічатися ні з поліцією, ні з правосуддям. Як і в нас, до речі. Виходить, ми маємо спільний інтерес і можемо порозумітись.
Досить правдоподібні припущення Тенардьє ще дужче згустили для Маріуса таємничий морок, що огортав загадкову постать людини, яку Курфейрак прозвав "паном Білим". Та хай там хто він був, але навіть зв'язаний і оточений убивцями, цей чоловік зберігав незворушний спокій, і Маріус не міг не захоплюватися ним.
Тенардьє підвівся, підійшов до каміна й відсунув ширму, щоб бранець міг побачити розпечене до білого долото, яке стриміло в розжареному вугіллі. Після цього хазяїн барлогу знову сів біля пана Білого.
— Продовжимо нашу розмову, — сказав він. — Отже, ми можемо порозумітися. Владнати все по-дружньому. Я щойно припустився помилки, надміру піддався почуттям і тому сказав зайве. Хоч ви й мільйонер, але я дарма вимагав від вас силу грошей. Це нерозумно. Хай ви й багатий, але у вас свої витрати — у кого їх нема? Я не хочу вас розоряти. Я готовий піти на поступки й обмежитися скромною сумою. Мені треба тільки двісті тисяч франків.
Пан Білий мовчав. Тенардьє повів далі:
— Як бачите, мої вимоги не надмірні. Зрештою, ви чоловік розважливий і повинні зрозуміти, що я так добре організував усе це діло не для того, щоб попросити у вас грошей на червоне вино та обід у Денуайє. Мої зусилля варті двохсот тисяч франків. Як тільки ви дасте мені цю дрібничку, обіцяю, що на цьому все й закінчиться. Ніхто вас і пальцем не зачепить. Ви скажете: "Але в мене нема при собі двохсот тисяч франків!" Звичайно! Я від вас неможливого й не вимагаю. Зараз я попрошу тільки одне. Будьте ласкаві написати те, що я продиктую вам.
Тенардьє присунув стіл упритул до бранця і взяв у шухляді, де блищало довге лезо ножа, чорнильницю, перо й папір.
Він поклав аркуш паперу перед паном Білим.
— Пишіть, — наказав він.
— Як же мені писати? Я прив'язаний, — озвався бранець.
— Ви маєте рацію, — сказав Тенардьє. — Прошу пробачення.
Й, обернувшись до Гнуса, кинув:
— Відв'яжіть панові праву руку.
Крюк, він же Весняник, він же Гнус, виконав наказ Тенардьє. Коли права рука бранця звільнилася, Тенардьє вмочив перо в чорнило й подав йому.
— Врахуйте, добродію, що ви в нашій повній владі, й не змушуйте нас удаватися до крайніх заходів. Попереджаю: ми триматимемо вас тут, аж поки повернеться особа, якій буде доручено передати написаного листа. А зараз пишіть.
— Що писати? — запитав бранець.
— Я продиктую.
— Пан Білий узяв перо.
Тенардьє почав диктувати:
"Дочко моя…"
Бранець здригнувся і підвів погляд на Тенардьє.

— Ні, напишіть: "Моя люба дочко…", — сказав той. Білий підкорився. Тенардьє провадив: "…мені треба негайно тебе бачити. Довірся особі, яка передасть цю записку, і приїзди з нею".
Пан Білий усе написав.
— А зараз підпишіться, — сказав Тенардьє. — Як вас звати?
Бранець узяв перо і запитав:
— Кому призначається цей лист?
— Ви й самі знаєте. Дівчині. Жайворонку.
Було ясно, що Тенардьє уникає називати дівчину на ім'я. Може, він остерігався надто розкривати свою таємницю перед спільниками. Назвати ім'я — це вже дати якийсь ключ до розгадки, а він не хотів, щоб вони знали більше, ніж повинні були знати.
— Підпишіться, — повторив він. — То як вас звуть?
— Урбен Фабр, — відповів бранець.
Тенардьє спритним котячим рухом сунув руку в кишеню й дістав звідти носовичок, відібраний у пана Білого. Він знайшов ініціали й підніс їх до свічки.
— У. Ф. — сказав він. — Урбен Фабр. Збігається. Гаразд, підписуйтеся У. Ф.
Бранець підписався.
— Дайте я згорну аркуш — вам однією рукою незручно.
Зробивши це, Тенардьє сказав:
— Напишіть адресу. Я бачу, ви розумієте своє становище. Ви правдиво назвали своє прізвище та ім'я, і, гадаю, ви правильно назвете й адресу. Напишіть її своєю рукою.
Бранець якусь мить ніби роздумував, потім узяв перо й написав:
"Панні Фабр, у пана Урбена Фабра, на вулиці Сен-Домінік-д'Анфер, № 17".
Тенардьє схопив листа з якимсь гарячковим поспіхом.
— Жінко! — гукнув він.
Підбігла тітка Тенардьє.
— Ось лист. Ти знаєш, що тобі робити. Фіакр унизу. Негайно їдь і зразу повертайся. — Він обернувся до бандита із сокирою. — А ти, якщо вже скинув маску, проведеш даму. Сядеш на зап'ятки. Знаєш, де стоїть візок?
— Знаю, — відповів той.
І, поставивши сокиру в куток, рушив слідом за хазяйкою.
Коли вони вийшли, Тенардьє просунув голову в двері й гукнув у коридор:
— Тільки не загуби листа! Пам'ятай, ти везеш при собі двісті тисяч!
Грубий голос тітки Тенардьє відповів:
— Будь спокійний. Лист у мене за пазухою.
Не минуло й хвилини, як надворі ляснув батіг, потім ляснув ще й ще, усе тихше й тихше.
— Добре, — пробурчав Тенардьє. — З таким галопом хазяйка за три чверті години уже й повернеться.
Він підтягнув стілець до каміна і сів там, простягнувши до вогню заляпані багном чоботи.
— У мене змерзли ноги, — сказав він.
Схожі у своїх чорних масках на вуглярів, негрів або демонів, бандити мовчки збилися в кутку. Тенардьє грів ноги. Бранець не озивався. Похмура тиша змінила дикий гамір, який наповнював барліг ще кілька хвилин тому. Свічка, яка стала схожа на гриб, ледь освітлювала величезне горище, жар пригас, і голови відбивалися на стінах і на стелі потворними тінями. Чутно було лише сопіння п'яного — він спокійно спав у кутку.
Маріус чекав, охоплений тривогою, яка дедалі наростала. Загадка стала ще непроникнішою, ніж досі. Що то за дівчина, яку Тенардьє називав

Жайворонком? Його "Урсула"? Але ж бранець, здавалося, анітрохи не схвилювався, почувши це прізвисько — Жайворонок. З другого боку, з'ясувалося походження літер У. Ф. Це означало Урбен Фабр, отже, Урсула перестала зватись Урсулою. Маріус стояв біля своєї шпарки, не здатний ні думати, ні зворухнутись, наче заворожений жахливим видовищем, яке розгорталося перед його очима. Він чекав, сам не знаючи чого. "У всякому разі, якщо Жайворонок — це вона, — думав він, — то я побачу її, адже Тенардьє звелів привезти її сюди. Тоді все буде просто, тоді я віддам життя, як буде треба, але визволю її! Ніщо не зупинить мене".
Так минуло близько чверті години. Тенардьє, здавалося, поринув у задуму. Бранець не ворушився. Проте іноді Маріусові вчувалося якесь шарудіння в тому місці, де він стояв.
Несподівано Тенардьє заговорив:
— Пане Фабр, слухайте уважно, що я вам зараз скажу.
Маріус нашорошив вуха.
— Я думаю, — провадив Тенардьє, — що Жайворонок — справді ваша дочка, і вважаю цілком нормальним, що вона живе з вами. Але тут така справа. Моя дружина з'явиться до неї з вашим листом, дівчина, звичайно, повірить їй, і вони обидві сядуть у фіакр із моїм приятелем на зап'ятках. За заставою їх чекає візок, запряжений парою добрих коней. Мій приятель і ваша панна пересядуть у той візок, а дружина повернеться сюди, щоб повідомити нам: "Усе зроблено". З вашою дочкою не станеться нічого поганого, візок доставить її в надійне місце, і як тільки ви дасте мені ці нещасні двісті тисяч, дівчину вам повернуть. Якщо ж із вашої ласки мене заарештують, мій приятель порішить Жайворонка. От і все.
Бранець не озвався, і після паузи Тенардьє додав:
— Тільки-но моя жінка повернеться і скаже: "Жайворонок у дорозі", — ми відпустимо вас, і ви зможете піти додому. Як бачите, ми не хочемо вчинити вам нічого лихого.
Жахливі видива промайнули в голові Маріуса. Як? То, виходить, дівчину сюди не привезуть? Одне з цих страховищ потягне її в нічний морок? Маріус уже не сумнівався: ідеться саме про неї. Що робити? Вистрелити з пістолета? Віддати цих покидьків у руки правосуддя? Але вбивця, що стояв тут із сокирою, залишився на волі, й Маріус подумав про страшні слова Тенардьє: "Якщо ж із вашої ласки мене заарештують, мій приятель порішить Жайворонка".
Тепер його стримував не тільки полковників заповіт, а й страх за життя тієї, кого він кохав.
Аж ось посеред гнітючої тиші, яка панувала в лігві Тенардьє, зарипіли й грюкнули, зачиняючись, двері з вулиці.
Бранець ворухнувся у своїх путах.
— Вернулася хазяйка, — мовив Тенардьє.
Тільки-но він це сказав, як тітка Тенардьє вдерлася до кімнати — червона, засапана, з палахкотючими очима — й вигукнула, ляснувши здоровенними долонями себе по стегнах:
— Неправильна адреса!
Бандит, який їздив із нею, з'явився слідом і пішов узяти свою сокиру.
— Неправильна адреса? — перепитав Тенардьє.
— Нікого! — викрикнула вона. — У будинку сімнадцятому на вулиці Сен-Домінік ніхто й слухом не чував про Урбена Фабра!
Трохи відсапавшись, вона провадила:
— Ох і розтелепа ж ти, пане Тенардьє! Цей старий одурив тебе! Ти надто добрий до нього! Та я б йому всю пику почикрижила! Та я б його живцем зварила, а він би признався мені, де його дівка і де його гроші! Ось що я

зробила б! Недарма кажуть, що чоловіки дурніші за жінок! А я мчуся, як дурна, ще й на горілку візникові дала, — а в тому домі нікого! Вже я й воротаря розпитувала, й воротарку — ніякого там Урбена Фабра!
Маріус зітхнув із полегкістю. Отже, Урсула чи Жайворонок, — та, чийого імені він не знав, — у безпеці!
Поки його жінка люто галасувала, Тенардьє сів до столу. Кілька хвилин він сидів мовчки, погойдуючи правою ногою і поглядаючи на жаровню з виразом дикої рішучості.
Нарешті він обернувся до бранця і сказав тягучим, здушеним від люті голосом:
— Неправильна адреса? На що ж ти, власне, сподівався?
— Виграти час! — вигукнув бранець громовим голосом.
І в ту саму мить струсив із себе пута; вони були перерізані. Бранець лишився прив’язаний до ліжка тільки за одну ногу.
Перш ніж семеро бандитів устигли опам’ятатись і кинутись на нього, він нахилився до каміна, простяг руку до жаровні, потім випростався, і Тенардьє, його жінка та бандити відсахнулися в глиб горища, побачивши, як він погрозливо підняв над головою розжарене долото, що світилося зловісним синявим світлом.
Під час обшуку, проведеного згодом, поліція виявила в халабуді Горбо монету в два су, розпиляну й оброблену особливим способом; та монета була однією з дивовиж ремісничих досягнень каторги, де невтомно працюють свої Бенвенуто Челліні,[60] виготовляючи досконалі й витончені інструменти втечі. Нещасний, який мріє про волю, часто за допомогою тільки старого ножа примудряється розпиляти монету на дві тонесенькі половинки, видовбати в кожній середину, не пошкодивши барельєфних зображень, і навіть нарізати гвинтову різьбу, за допомогою якої половинки з’єднуються заново. Їх можна закручувати й розкручувати; це вже мініатюрна коробочка. В цю коробочку ховають пружинку з ручного годинника, а ця пружинка у вправних руках перерізає кільця ланцюгів і залізні ґрати. Вважають, що бідолаха в’язень володіє тільки двома су: а він володіє свободою. Отаку саму монету, розкриту на дві половинки, й було знайдено під ліжком у барлозі Тенардьє. Там-таки знайшли і крихітну сталеву пилочку, яка могла вміститися в таку монету. Мабуть, бранець мав при собі цю монету й зумів заховати її в руці, коли бандити обшукували його, а як тільки йому звільнили праву руку, він розкрутив монету й пилочкою перетер свої пута. Звідси й шарудіння, яке почув Маріус.
Щоб не видати себе, бранець не нахилявся, тож не перетер мотузку, якою була прив’язана до ліжка його ліва нога.
Бандити отямилися від першого подиву.
— Будь спокійний, — мовив Гнус до Тенардьє. — Він іще прив’язаний за ногу й нікуди не втече. Я сам примоцував йому ту лапу.
Аж тут заговорив бранець:
— Ви нікчеми, та моє життя не варте того, щоб так за нього боротися. А якщо ви сподіваєтеся змусити мене писати те, чого я не хочу писати, казати те, чого я не хочу казати…
Він оголив по лікоть свою ліву руку й промовив:
— Дивіться.
І в ту саму мить притулив до голого тіла розжарене долото, яке тримав за дерев’яне руків’я в правій руці.
Почулося шкварчання і гострий запах паленого м’яса. Маріус похитнувся від жаху, затремтіли навіть бандити, а обличчя дивовижного старого тільки ледь пересмикнулось, і, тимчасом як розжарене залізо занурювалось у димучу рану, він стояв незворушний, величний, утупивши в Тенардьє погляд,

у якому не було ненависті, а страждання розчинилось у сяйві благородного спокою.
— Не бійтесь мене, нещасні, — сказав пан Білий, — і я теж не боюся вас.
І він пожбурив долото у вікно, яке лишилося розчинене. Жахливий розжарений інструмент зник у нічній темряві й упав десь у сніг, щоб там охолонути.
— Робіть зі мною, що хочете, — сказав бранець.
Він був неозброєний.
— Хапайте його! — звелів Тенардьє.
Двоє душогубів схопили бранця за плечі, а бандит у масці, який говорив голосом черевомовця, став перед ним, готовий при найменшій спробі до опору розчерепити йому голову ключем.
У той самий час Маріус почув тиху розмову — ті, хто перешіптувалися, стояли так близько до його перегородки, що він не бачив їх.
— Лишається тільки одне.
— Порішити його?
— Авжеж!
То радилося подружжя Тенардьє.
Хазяїн барлогу повільно підійшов до столу, висунув шухляду й узяв звідти ніж.
Маріус судомно стискав руків'я пістолета. Він ніяк не міг зважитись. Ось уже годину два голоси звучали в його свідомості: один вимагав шанувати батьків заповіт, другий кричав, щоб він урятував пана Білого. Ці два голоси сперечалися, не втихаючи ні на мить, і довели його майже до божевілля. А тим часом Тенардьє уже став перед бранцем з ножем у руці.
У розпачі Маріус оглянувся довкола і раптом здригнувся.
Погляд його ковзнув по столу, і там у місячному світлі він помітив аркуш паперу, на якому виразно розібрав слова, написані сьогодні вранці Тенардьє-старшою: "ЛЯГАВІ ПРИЙШЛИ".
Несподівана думка промайнула в голові Маріуса. Нарешті він знайшов вихід зі своєї безвиході: пощадити вбивцю і врятувати жертву. Він став на комоді навколішки, потягся рукою до аркуша, відламав від перегородки грудку тиньку, загорнув її в аркуш і крізь шпарку кинув згорток у сусідню кімнату.
І саме вчасно. Тенардьє подолав останні вагання й сумніви й підступив до бранця.
— Щось упало! — вигукнула жінка.
— Що там таке? — спитав чоловік.
Хазяйка підібрала з підлоги згорток і подала чоловікові.
— Звідки це взялося? — спитав Тенардьє.
— Звідки в чорта воно має взятися? — сказала дружина. — Залетіло крізь вікно.
— Я бачив, як воно залетіло, — підтвердив Гнус.
Тенардьє розгорнув аркушик і підніс до свічки.
— Це рука Епоніни. А, чорт!
І він показав папірця дружині, а тоді неголосно звелів:
— Драбину! Хутчій! Залишмо сало в пастці і драпаймо.
— Не порішивши його? — спитала Тенардьє.
— Уже нема коли.
— А як будемо драпати? — спитав Гнус.
— Через вікно, — сказав Тенардьє. — Якщо Поніна кинула камінь у вікно, значить, із того боку фараонів нема.
Бандит із голосом черевомовця поклав на підлогу ключ і тричі стиснув і розтиснув кулаки у себе над головою. То був наче сигнал тривоги. Бранця

покинули, і за мить мотузяну драбину вже спустили за вікно, закріпивши її гаками за підвіконня.
Бранець не звертав ніякої уваги на те, що діялося навколо нього. Здавалося, він марив або молився. Тільки-но закріпили драбину, Тенардьє крикнув:
— За мною, жінко! — І кинувся до вікна.
Та коли він уже заніс ногу, Гнус грубо ухопив його за комір.
— Е, ні, старий блазню! Після нас!
— Після нас! — завили бандити.
— Не будьте дітьми! — вигукнув Тенардьє. — Ми тільки гаємо час. Лягаві ось-ось будуть тут.
— Киньмо жереб, кому лізти першому, — сказав один із бандитів.
— Та ви що, схибнулися? — загорлав Тенардьє. — Подуріли? Гаяти час, кидати жереб! Може, на мокрий палець? Чи на соломинку? Чи складемо свої імена в шапку?
— Може, вам згодиться мій капелюх? — пролунав чийсь голос.
Усі обернулися до дверей. Там стояв Жавер.
Він посміхався й простягав бандитам свій капелюх.
21. Насамперед слід заарештовувати жертву
Коли смеркло, Жавер розмістив своїх людей за деревами на вулиці Застава Гобеленів, якраз навпроти халабуди Горбо. Насамперед він вирішив "прибрати" дівчат, яким доручили вартувати на вулиці. Але йому пощастило схопити тільки Азельму — Епоніни не виявилося на її посту. Після цього Жавер став чекати умовного сигналу. Коли від'їхав, а потім повернувся фіакр, він неабияк стривожився. Упізнавши кількох бандитів, що входили в дім, Жавер вирішив "накрити" зграю, не чекаючи умовленого пострілу.
У нього був, як ми пам'ятаємо, Маріусів ключ.
Він з'явився саме вчасно.
Наполохані бандити схопили кожен свою зброю, яку покинули, готуючись утікати через вікно. За якусь мить усі семеро збилися в гурт, готові до захисту: один — із сокирою, другий — з ключем, третій — з кием, інші — з ножицями, ломиком, молотом. Тенардьє стискав у руці ніж, його дружина підняла величезний камінь-кругляк, який правив за стілець її дочкам.
Жавер надів капелюха, схрестив руки і, не виймаючи шпаги з піхов, ступив два кроки вперед. Кий був у нього під пахвою.
— Облиште жартувати, — сказав він. — Ви звідси вийдете крізь двері, а не через вікно. Так буде зручніше. Вас семеро, нас — п'ятнадцять. Будьте розважливі.
Гнус витяг із-за пазухи пістолет і тицьнув його в руку Тенардьє, прошепотівши йому на вухо:
— Це Жавер. Я не посмію стріляти в цього чоловіка. А ти?
— А мені плювати.
— То стріляй.
Тенардьє підняв пістолет і прицілився в Жавера.
Жавер, який стояв за три кроки, пильно глянув йому у вічі.
— Не стріляй! — сказав він. — Буде осічка.
Тенардьє натиснув на курок. Пістолет дав осічку.
— Я ж тобі казав! — мовив Жавер.
Гнус кинув свого ломика Жаверові до ніг.
— Ти імператор пекла! Я здаюся!
— А ви? — запитав Жавер, звертаючись до інших бандитів.
- І ми, — відповіли ті.
— Я прошу тільки про одне, — сказав Гнус. — Щоб давали курити, коли я сидітиму в буцегарні.

— Домовилися, — сказав Жавер.
Й, обернувшись до дверей, гукнув:
— Пора, заходьте!
Цілий загін городових з оголеними шпагами і поліцаїв, озброєних кастетами та кийками, вдерся до кімнати на поклик Жавера. Бандитів пов’язали.
— Усім наручники! — гукнув Жавер.
— Ану, підходьте! — рикнув голос, що не був чоловічим, але й жіночим ніхто його не назвав би.
Це гарчання вихопилося в тітки Тенардьє. Вона відступила в куток, шаль сповзла у неї з плечей, але капелюх лишився на голові; чоловік присів позад неї і майже сховався під шаллю, а вона затуляла його своїм тілом, піднявши над головою камінь, у позі велетки, що збирається пожбурити скелю.
— Стережись! — прогарчала вона.
Усі відсахнулися до дверей. Тітка Тенардьє зневажливо глянула на бандитів, які дали пов’язати себе, і хрипко кинула:
— Боягузи!
Жавер осміхнувся й рушив просто до неї.
— Не підходь! — зарепетувала вона. — Уб’ю!
— Гренадер, а не баба, — сказав Жавер. — Та хоч у тебе й борода, як у чоловіка, зате в мене пазурі, як у жінки.
Розкуйовджена й страхітлива, тітка Тенардьє розставила ноги, відхилилася назад і пожбурила камінь у Жавера. Той пригнувся, і камінь, пролетівши над ним, ударився в протилежну стіну. Жавер миттю опинився біля подружжя. Одна його величезна долоня лягла на плече жінки, друга — на голову чоловіка.
— Наручники! — крикнув він.
Поліцаї кинулись йому на допомогу, і за кілька секунд наказ було виконано.
Побачивши себе й чоловіка в наручниках, тітка Тенардьє впала навколішки й зойкнула:
— Дочки мої, дочки!
— Вони за ґратами, — втішив її Жавер.
Тим часом поліцаї знайшли за дверима п’яного і розштовхали його. Той прокинувся й пробелькотів:
— Уже скінчили, Жондрете?
— Уже, — відповів Жавер.
Шестеро пов’язаних бандитів досі скидалися на привидів; троє вимазані сажею, троє в масках.
Жавер окинув їх поглядом короля Фрідріха Другого, що приймає парад у Потсдамі, і сказав, звертаючись до трьох "сажотрусів":
— Ти — Гнус, ти — Відьмак, а ти — Двамільярди.
Потім обернувся до бандитів у масках:
— Привіт, Пащо, — сказав він, звертаючись до чоловіка із сокирою.
А до бандита з кием:
— То й ти тут, Інтелігенте!
А до черевомовця:
— Радий тебе бачити, Хапнигроше!
У цю мить він помітив бранця бандитів, що стояв з опущеною головою. Відколи з’явилась поліція, той не мовив і слова.
— Розв’яжіть добродія! — звелів Жавер. — І щоб ніхто не виходив звідси!
Сказавши це, він велично всівся за стіл, де лишилися свічка, чорнильниця та перо, дістав із кишені аркуш гербового паперу і заходився складати протокол.

Написавши перші, в усіх випадках одні й ті самі фрази, він підняв очі:
— Підведіть до мене добродія, якого ці панове зв’язали.
Поліцаї стали розглядатися навколо.
— Де ж він? — запитав Жавер.
Бранець бандитів — пан Білий, пан Урбен Фабр, батько Урсули чи то Жайворонка — зник.
Двері охоронялися, але вікно — ні. Як тільки його розв’язали, він скористався з безладу, метушні й сутіні й у ту мить, коли Жавер почав складати протокол, вискочив крізь вікно.
Один із поліцаїв підбіг до вікна й визирнув надвір. Там уже нікого не було.
Мотузяна драбина ще погойдувалась.
— Ну й чортівня… — процідив крізь зуби Жавер. — Либонь, то був найголовніший.
22. Малий, що плакав у другій частині нашої книжки
Наступного дня після описаних подій у напрямку застави Фонтенбло йшов, весело наспівуючи, хлопчисько. Він був блідий, худий, обшарпаний, у благеньких, як на зиму, штанцях.
Уже сутеніло. На розі Малої Банкірської якась стара, зігнувшись, нишпорила в купі покидьків при світлі вуличного ліхтаря. Хлопець налетів на неї й відскочив назад зі словами:
— Тю! А мені здалося, що це великий-превеликий собака!
Слово "превеликий" він вимовив із насмішкуватим страхом у голосі: "ПРЕВЕЛИКИЙ".
— Паршивий шибеник! — люто пробурчала стара, випростуючись. — Якби мене так не скарлючило, я б тобі дала копняка під зад!
Хлопчисько був уже на безпечній відстані.
— Кусь-кусь! — вигукнув він. — А я таки не помилився!
Задихаючись від обурення, стара випросталася на весь зріст, і червоне світло від ліхтаря впало на її сіре, зморшкувате обличчя з проваленим ротом.
— Еге, пані, — сказав хлопець, — ваша краса не на мій смак.
І попростував далі, наспівуючи:
Король наш Балабон
З палацу свого вибіг
І йде стрілять ворон…
Тут малий урвав пісню, бо якраз підійшов до будинку номер 50-52 і, виявивши, що двері замкнені, почав з усієї сили бити в них ногами, взутими у грубі чоловічі черевики.
А тим часом ззаду до малого підбігла та сама стара, яку він перестрів на розі Малої Банкірської:
— О Боже! Що це таке? О Господи! Висаджують двері! Ламають будинок! — репетувала вона, вимахуючи руками.
Гупання у двері не втихало.
— Та хіба ж дім витримає таке? — загорлала стара.
І тут вона впізнала бешкетника.
— А! То це ти, бісове поріддя!
— Ти ба! — вигукнув хлопчак. — Та це ж наша бабця. Добривечір, Бюргонусю. Я прийшов побачитися з предками.
— Нема нікого, безсоромна твоя пико, — відповіла стара.
— Та невже? — здивувався хлопець. — А де ж батько?
— У в’язниці Форс.
— Отакої! А мати?
— У Сен-Лазарі.

— Ну й ну! А сестри?
— У тюрмі для неповнолітніх.
Хлопець пошкріб за вухом, глянув на тітку Бюргон і сказав:
— Он як!
Після чого обкрутився на підборах, і через мить стара, яка лишилася стояти під дверима, почула його дзвінкий дитячий голос. Він ішов під чорними в'язами, що шаруділи гіллям на зимовому вітрі, й весело співав:
Король наш Балабон
З палацу свого вибіг
І йде стрілять ворон,
Зіп'явшися на диби,
А хто пройде внизу,
Дає йому два су.
Частина четверта
Ідилія вулиця Плюме й епопея вулиці Сен-Дені
Книга перша
Кілька сторінок історії
1. Напередодні грози
Після липневої революції 1830 року не минуло ще й двадцятьох місяців, а в країні знову почало зростати загальне невдоволення. Наприкінці квітня 1832 року це невдоволення стало прориватися на поверхню. Уже вимальовувалися, правда, ще дуже невиразні, контури майбутньої революції. Франція дивилася на Париж. Париж дивився на Сент-Антуанське передмістя. Розігріте на невидимому вогні, Сент-Антуанське передмістя починало кипіти.
У шиночках на вулиці Шарон панувала дуже ділова атмосфера, в якій водночас відчувалося наближення грози.
Там цілком відверто виступали проти уряду. Точилися розмови про те, чи "братися за зброю, чи зберігати спокій". У задніх кімнатах робітників змушували присягатися в тому, що "на перший поклик вони вийдуть на вулицю й битимуться, не рахуючи число ворогів". Відразу після присяги незнайомець, що сидів у кутку шиночка, казав "звучним" голосом: "Пам'ятай же! Ти дав присягу!"
В загальних залах читали "крамольні" брошури. "Вони ганьбили уряд", — говорилося в одному з таємних рапортів поліції.
Подекуди відбувалися регулярні збори. На одні з'являлося по вісім — десять чоловік — і завжди тих самих. На інші приходили всі, хто хотів, і зала бувала така переповнена, що людям доводилося стояти. Одні з'являлися туди за покликом пристрасті; інші тому, що "це було їм по дорозі на роботу". Як і під час революції 1789 року, такі шиночки відвідували жінки-патріотки — вони зустрічали поцілунком кожного, хто приходив на збори.
Одного дня урядові стало відомо, що в передмістях роздали робітникам зброю і двісті тисяч патронів. Через тиждень було роздано ще тридцять тисяч патронів. Дивовижно, але до рук поліції не потрапив жоден патрон. В одному перехопленому листі були такі слова: "Недалеко той день, коли рівно о четвертій ранку вісімдесят тисяч патріотів візьмуться за зброю".
По всій країні стала ширитися мережа таємних товариств. З організації "Друзів народу" виникло Товариство прав людини, а з Товариства прав людини — Товариство дії. Тут зібралися найнетерплячіші, які прагнули забігати вперед. Дрібніші утворення шукали собі прихильників і вербували членів у великих організаціях. Так виникли Галльська спілка і Комітет міських самоуправлінь. Так утворилися спілки: Свобода преси, Свобода особистості, Право на народну освіту, Боротьба з непрямими податками і

товариство "Рівність робітників", що поділялося на три фракції: прихильників рівноправності, комуністів і реформістів. Далі виникла Армія Бастилії, чисто військова організація, в якій четверо людей були під командою капрала, десятеро — сержанта, двадцятеро — молодшого лейтенанта, сорок — лейтенанта; причому кожен знав особисто не більше п’ятьох чоловік зі своєї організації.
Паризькі товариства розгалужувалися в головних містах Франції. Ліон, Нант, Лілль і Марсель мали власні товариства Прав людини, Карбонаріїв, Вільної людини. В Ексі діяла революційна організація під назвою Кугурда. Ми вже про неї згадували.
У Парижі передмістя Сен-Марсо вирувало не менше, ніж Сент-Антуанське, а студенти були не менш збуджені, ніж робітники. Кав’ярня на вулиці Сент-Ясент і шинок "Сім більярдів" на вулиці Матюрен-Сен-Жак правили для студентів за місця зборів. Товариство "Друзів абетки", тісно поєднане з анжерським Товариством взаємодопомоги та Кугурдою в Ексі, збиралось, як ми вже знаємо, в кав’ярні "Мюзен". Ті самі молоді люди зустрічалися — це нам відомо теж — у шинку "Коринф" поблизу вулиці Мондетур.
Армія була не менш розбурхана, ніж населення, що підтвердилося згодом заворушеннями в Бельфорті, Люневілі й Епіналі. Заколотники розраховували на п’ятдесят другий, п’ятий, восьмий і тридцять сьомий полки, на двадцятий полк легкої кавалерії.
Таке було становище.
Й особливо воно давало про себе знати в Сент-Антуанському передмісті. Саме тут було вогнище заворушень. Це старе передмістя, населене, як мурашник, працьовите, завзяте і гнівне, як вулик із бджолами, тремтіло в сподіванні близького вибуху. В цьому передмісті під дахами мансард ховалися жахливі злидні; і там-таки можна було знайти людей палкого й рідкісного розуму. А саме розум і злидні утворюють особливо грізне поєднання крайнощів.
Сент-Антуанське передмістя мало й інші причини для заворушень: на ньому завжди найдужче відбивалися торговельні кризи, банкрутства, страйки, безробіття, невід’ємні від великих політичних струсів. Населення цього передмістя, сповнене гордої доброчесності, запальне, завжди готове взятися за зброю, роздратоване, непроникне, здавалося, чекало тільки, коли впаде сірник. Щоразу, як на обрії спалахували іскри полум’я, роздмухуваного вітром історії, не можна було не подумати про Сент-Антуанське передмістя і про грізну випадковість, що поставила біля брами Парижа цю порохівницю страждань і бунтівничої думки.
2. Анжольрас та його помічники
Десь напередодні тих часів, передчуваючи наближення грізних подій, Анжольрас зібрав своїх людей у кав’ярні "Мюзен".
Удавшись до кількох загадкових, проте значущих метафор, Анжольрас сказав так:
— Ми повинні знати, на кого можемо розраховувати. Скільки ж нас? Треба прикинути. Ми не можемо відкладати цю справу на завтра. Революціонери завжди мусять квапитися — прогрес не чекає. Остерігаймося несподіванок. Не дозволяймо захопити себе зненацька. Необхідно перевірити шви, які ми зробили — чи вони достатньо міцні. Курфейраку, ти зустрінешся з політехніками. Сьогодні середа — їхній день відпочинку. Фейї, ви сходите в Гласьєр — не заперечуєте? Комбефер обіцяв мені навідатися в Пікпюс. Там усе здорово клекотить. Баорель відвідає Естрападу. Прувере, масони розм’якли; ти маєш розвідати, що там діється в ложі на вулиці Гренель-Сент-Оноре. Жолі піде в клініку Дюпюїтрен і промацає пульс у Медичної

школи. Боссюе прогуляється до судової палати й поговорить зі стажерами. На себе я беру Кугурду.
— От і все залагоджено, — сказав Курфейрак.
— Ні, не все.
— А що там лишилося?
— Дуже важлива справа.
— Яка? — запитав Комбефер.
— Менська застава, — відповів Анжольрас.
Він замислився на хвилину, потім провадив:
— Біля Менської застави живуть тесальники мармуру, малярі, підмайстри скульпторів. Це публіка палка, але схильна охолоджуватись. Я не знаю, що з ними віднедавна діється. Вони думають казна про що. Вони марнують час за грою в доміно. Треба піти побалакати з ними — і рішуче. Збираються вони в Рішфе, їх можна застати там від дванадцятої до першої дня. Треба роздмухати той попіл. Я розраховував на того шалапутного Маріуса, хлопця взагалі непоганого, але він не з'являється. Мені треба когось послати до Менської застави. А людей у мене більш нема.
— А я? — озвався Грантер.
— Ти?
— Я.
— Хіба ти годишся для чогось путнього?
— А чом би й ні?
— Ти ні в що не віриш.
— Я вірю в тебе.
— А ти хоч знаєш хлопців, які збираються в Рішфе?
— Трохи знаю. Принаймні я з ними на "ти".
- І що ж ти їм скажеш?
— Скажу про Робесп'єра і Дантона. Про високі принципи.
— Ти?
— Я. Ви недооцінюєте мене. Я читав Руссо. Я напам'ять знаю конституцію Другого року.[61] "Свобода одного громадянина кінчається там, де починається свобода іншого". А ти вважаєш мене невігласом? Дарма! Я, коли хочеш знати, можу, з годинником у руці, протягом шістьох годин говорити про високі матерії.
Анжольрас замислився на кілька секунд, а тоді сказав:
— Грантере, я згоден випробувати тебе. Ти підеш до Менської застави.
Грантер підступив до Анжольраса і сказав йому на вухо:
— Будь спокійний.
І, рішуче насунувши капелюха, подався виконувати доручення. За чверть години тильне приміщення кав'ярні "Мюзен" спорожніло. Всі "Друзі абетки" розійшлися, кожен у своєму напрямку. Анжольрас вийшов останнім.
Члени Кугурди з Екса, які перебували тоді в Парижі, збиралися в одній із занедбаних каменярень на рівнині Іссі.
Анжольрас, прямуючи до того місця зустрічі, обмірковував хід подій. Він уже бачив, як крізь темну завісу майбутнього пробивається сяйво повстання. Хто знає? Можливо, наближається вирішальна мить. Народ знову заявить про свої права — яке величне видовище! Революція знову запанує над Францією і провістить світові: "Продовження завтра!" Анжольрас був задоволений. Горно пашіло жаром. У цю мить за Анжольрасом тяглася довга порохова доріжка у вигляді його друзів, розсіяних по всьому Парижу. Він уявив собі мудру красномовність Комбефера, захопленість Фейї, — цього друга поневолених народів усього світу, — дотепність Курфейрака, сміхотливість Баореля, меланхолійну замріяність Жана Прувера, наукову ерудицію Жолі, гострий язик Боссюе, — усе це разом спричиняло ніби

електричне потріскування, від якого бризкали іскри. Усі вони при ділі, їхні зусилля не повинні пропасти марно. І тут Анжольрас згадав про Грантера. "Менська застава — це мені майже по дорозі, — подумав він. — А що як я загляну до Рішфе? Подивимось, як там Грантер і чого йому вдалося досягти".
На дзвіниці Вожирар пробило першу годину, коли Анжольрас штовхнув двері й увійшов до курильні Рішфе, заповненої столами, людьми й тютюновим димом. У цьому тумані гримів чийсь голос, раз у раз уриваний іншим голосом. То Грантер сперечався зі своїм супротивником.
Ті двоє сиділи за мармуровим столиком, усіяним сузір'ями кісточок доміно. Грантер бив по столику кулаком, і ось що почув Анжольрас:
— Двічі по шість.
— Четвірка.
— Свиня! У мене таких нема.
— Ти пропав. Двійка.
— Шість.
— Очко.
— Я зробив дурницю.
— Ти правильно пішов.
— У мене п'ятнадцять.
— Ще сім.
— Отже, двадцять два. (Замислено.) Двадцять два!
— Ти не чекав подвійної шістки. Якби я пішов нею зразу, це змінило б усю гру.
— Авжеж, хай тобі чорт!
Книга друга
Епоніна
1. Жайворонкове поле
Маріус спостерігав за несподіваною розв'язкою подій у барлозі Тенардьє. Але тільки-но Жавер покинув халабуду, посадивши своїх бранців у три фіакри, як Маріус теж вислизнув із дому. Була ще тільки дев'ята година вечора. Маріус пішов до Курфейрака. Курфейрак уже не був старожилом Латинського кварталу, з "політичних міркувань" він переселився на Склодувну вулицю, бо у тому кварталі відразу знаходило підтримку будь-яке народне заворушення. Маріус сказав Курфейракові: "Я заночую в тебе". Курфейрак стягнув із ліжка матрац — у нього їх було два — і сказав: "Лягай".
Наступного дня о сьомій ранку Маріус повернувся до халабуди Горбо, заплатив за помешкання і те, що заборгував тітці Бурчусі, повантажив на ручний візок книжки, ліжко, стіл, комод та двоє стільців і подався геть, не залишивши своєї адреси. Отож коли Жавер з'явився, щоб допитати Маріуса про вчорашні події, він знайшов тільки тітку Бурчуху, яка відповіла на його запитання:
— Виселився!
Маріус мав дві причини для такого негайного переселення. По-перше, його жахав тепер цей будинок, де він побачив у своїй нещадній наготі суспільну виразку, мабуть, іще огиднішу, ніж злочинець-багатій: він побачив злочинця-бідняка. По-друге, він не хотів брати участі в судовому процесі, де йому довелося б свідчити проти Тенардьє.
Жавер подумав, що молодик, чийого прізвища він не здогадався записати, злякався й утік, а можливо, навіть не повертався додому на той час, коли там улаштували пастку. Він пробував розшукати його, але марно.
Успіх Жавера в халабуді Горбо тільки здавався повним.

Насамперед — і це найдужче непокоїло Жавера — від нього вислизнув бранець бандитів. Коли жертва втікає, вона викликає навіть більшу підозру, ніж сам убивця.
Можливо, той чоловік, що так цікавив бандитів, не менше зацікавив би й поліцію.
Потім — Чепурунчик теж вислизнув із Жаверових лабет.
Отже, доведеться чекати іншої нагоди, щоб схопити "бісового дженджика".
Річ у тім, що Чепурунчик, зустрівши Епоніну, яка стояла на чатах під деревами бульвару, повів її з собою, завдяки чому обоє уникнули арешту.
Правда, пізніше Жавер "накрив" Епоніну. Досить-таки слабка втіха.
І нарешті, під час переїзду від халабуди Горбо до в'язниці Форс зник один із головних бандитів — Хапнигріш. Ніхто не знав, як це сталося, він наче просочився крізь якусь щілину — а вони були в старому фіакрі. Ніхто нічого не міг збагнути, і ясно було тільки одне: коли приїхали до в'язниці, Хапнигроша у фіакрі не виявилося. Ішлося або про чари, або про втручання поліції. Чи не був той чоловік пов'язаний з подвійною загадкою — беззаконня й закону? Сам Жавер обурився б на думку про таку угоду, але дехто з його підлеглих був більше обізнаний, ніж він, із таємницями префектури, а Хапнигріш був такий злочинець, з якого міг вийти чудовий агент. Уміти розчинятись у нічній темряві — це зручно і для бандитів, і для поліції. Негідники з такими подвійними личинами існують. Хай там як, а Хапнигріш мов під землю пішов, і знайти його не пощастило.
Що ж до Маріуса, цього "розтелепи адвоката, який, мабуть, перелякався", то Жавер забув його прізвище, але надто цим не переймався.
Минув місяць, минув і другий. Маріус і далі жив у Курфейрака. Через одного адвоката-початківця, завсідника судів, він довідався, що Тенардьє в одиночному ув'язненні, і щопонеділка передавав для нього в канцелярію в'язниці Форс п'ять франків.
Маріус, у якого грошей більше не було, позичав ці п'ять франків у Курфейрака.
Одначе Маріус глибоко страждав. Його життя знову огорнув густий морок. На мить він був побачив зовсім близько від себе кохану дівчину й старого, що здавався її батьком, побачив людей, які становили для нього єдиний інтерес і єдину надію на цьому світі. Та коли він уже повірив, що нарешті знайшов їх, налетів вітер і розвіяв ці тіні. Раніше йому хоч здавалося, що він знає її ім'я, — тепер він утратив і цю втіху. Нема сумніву, що звуть її не Урсулою. А Жайворонок — тільки прізвисько. А що думати про старого? Чи справді він ховається від поліції? Маріус згадав про сивого робітника, якого колись перестрів біля Будинку Інвалідів. Либонь, то був таки пан Білий. Отже, він умисне перевдягався? У цьому чоловікові було щось героїчне і щось сумнівне. Чому він не кликав на допомогу? Чому він утік? Батько він дівчині чи не батько? І чи справді він той, кого нібито впізнав Тенардьє? Хіба Тенардьє не міг помилитися? Стільки запитань — і всі без відповіді. Проте ці загадки анітрохи не розвіювали янгольських чарів дівчини з Люксембурзького саду. Маріуса опанувала гнітюча туга, пристрасть палахкотіла у нього в серці, а перед очима стояла ніч. Він не мав найменшого уявлення, де тепер шукати ту, кого він не міг більше називати Урсулою. Побачити її, побачити! Він не переставав жадати цього, але вже не сподівався ні на що.
На довершення, його знову обсіли злидні. Охоплений розпачем, він занедбав свою роботу, а нема нічого більш небезпечного, як урвати працю. Неробство стає звичкою, яку значно легше набути, ніж потім спекатися її.
Йому лишалася одна тільки втіха — надія, що вона все ж таки кохає його, що він прочитав любов у її погляді, що, хоч вона й не знає його імені,

але вона заглянула йому в душу й, можливо, в тому таємничому місці, де вона тепер перебуває, вона досі пам’ятає й любить його.
А може, навіть думає про нього не менше, ніж він про неї? Іноді, у хвилини найнестерпнішої туги, Маріус раптом відчував непоясненну радість і казав собі: "Це її думи знайшли мене!" А тоді додавав: "А може, й мої думи доходять до неї!"
Якщо піднятися по вулиці Сен-Жак, залишивши збоку заставу, і йти по колишньому внутрішньому бульвару, то проминаєш вулицю Санте, потім Гласьєр і, не доходячи до струмка Гобелен, бачиш таке собі невеличке поле.
Те місце сповнене дивного чару: зелений лужок, де на натягнутих мотузках сушиться на вітрі всяке лахміття; стара ферма, збудована в часи Людовика XIII, з великим дахом, примхливо прорізаними мансардами; напіврозвалені загорожі, струмочок під тополями, жінки сміх, голоси; а на обрії Пантеон, дерево біля Школи глухонімих, церква Валь-де-Грас, чорна, приземкувата фантастична, химерна, чудова, а в глибині — суворі прямокутні вежі собору Паризької Богоматері.
А що та місцина справді дуже приваблива, ніхто туди не приходить. Хіба за чверть години проїде якийсь візник.
Якось під час однієї зі своїх прогулянок Маріус забрів на цей лужок біля річки. Того дня на бульварі трапилася рідкість — перехожий. Маріус, вражений майже дикою красою місцини, запитав у нього:
— Як називається це місце?
— Жайворонкове поле, — відповів перехожий.
Слід сказати, що в глибинах Маріусової журби слово "Жайворонок" віднедавна замінило ім’я "Урсула". "Он як, — сказав він, схвильований до глибини душі. — То це її поле. Тут я довідаюся, де вона живе".
Це було безглуздо, але він нічого не міг із собою вдіяти.
І Маріус став щодня приходити на Жайворонкове поле.
2. Старий Мабеф бачить видіння
Маріус більш нікого не навідував, і лише зрідка йому траплялося зустріти старого Мабефа.
Тоді як Маріус повільно спускався в темне й похмуре підземелля, де нещасний чує в себе над головою кроки щасливців, спускався туди й Мабеф. "Флора Котере" більше не знаходила покупців. Досліди з вирощуванням індиго в маленькому й невдало розташованому Аустерліцькому садочку закінчилися невдачею. Панові Мабефу пощастило виростити там лише кілька рідкісних рослин, які люблять вологу й затінок. Але старий не впадав у розпач. Він виклопотав ділянку доброї землі в Ботанічному саду, на якій збирався своїм коштом провести досліди з вирощування індиго. Заради цього він заставив у ломбард кліше "Флори", обмежив свій сніданок двома яйцями, одне з яких віддавав старій служниці, що їй не платив уже п’ятнадцять місяців. І часто сніданок був його єдиною трапезою за цілий день. Він більше не сміявся своїм дитячим сміхом, став похмурий і не приймав гостей. Маріус робив правильно, що не з’являвся до нього. Та іноді, о тій годині, коли Мабеф ішов на свою ділянку в Ботанічному саду, старий і юнак зустрічалися на Госпітальному бульварі. Вони не розмовляли й тільки вітались сумним кивком.
Книгар Руайоль помер. Мабеф не знався більше ні з ким, крім своїх книжок, свого саду й свого індиго: у цих трьох формах являлися йому щастя, втіха й надія. Він казав собі: "Ось вирощу я свої сині кульки, стану багатий, викуплю з ломбарду кліше, надрукую в газетах оголошення про "Флору", і її знову почнуть купувати, а тоді придбаю, я вже знаю де, "Мистецтво навігації" П’єра де Медіна, з гравюрами на дереві, видання 1559 року". А

тим часом він цілими днями працював на ділянці з індиго, а ввечері повертався додому, щоб полити свої квіти й почитати книжки. На той час Мабефові було вже під вісімдесят.
Одного вечора йому явилося дивне видіння.
Він повернувся додому ще завидна. Тітка Плутарх, чиє здоров'я подалося, лежала хвора. Старий погриз кістку, на якій ще лишалося трохи м'яса, з'їв шматок хліба, знайдений на кухонному столі, а тоді сів у садочку на перекинуту кам'яну тумбу, що правила там за стілець.
Почало сутеніти. Читаючи, Мабеф поглянув на свої рослини, а надто на чудовий рододендрон, що був його втіхою. Ось уже чотири дні жарко світило сонце, налітав сухий вітер, і не випало жодної краплі дощу. Стебла похилились, бутони позвішувалися вниз, листочки опадали. Особливо сумним здавався рододендрон. Старий Мабеф вірив, що рослини мають душу. Цілий день він трудився на ділянці з індиго і був геть виснажений, а проте підвівся, поклав книжку на тумбу і, зігнувшись, подибав на тремтячих ногах до криниці. Але, схопившись за ланцюг, він не знайшов у собі сили навіть зняти його з гачка. Тоді старий обернувся і підняв тужний погляд у небо, на яке вже висипали зорі.
Ніч обіцяла бути ясною і не менш посушливою, ніж день.
"Зірки, зірки! — подумав Мабеф. — Жодної хмаринки! Жодної краплі води!"
І голова його, щойно задерта в небо, безсило впала на груди.
Він знову спробував відчепити ланцюг, але марно.
У цю мить він почув голос, який сказав:
— Дідусю Мабеф, хочете я поллю ваші квіти?
Кущі живоплоту зашелестіли, і звідти вийшла худа дівчина, більше схожа на породжений сутінками привид, ніж на живу істоту.
Не встиг Мабеф опам'ятатися, як дівчина відчепила ланцюг, набрала у відро води, наповнила поливальницю, і старий побачив, як ця босонога примара в подертій спідничині побігла між квітниками, даруючи рослинам живодайну вологу. Плюскіт води, яка скропляла листя, наповнив душу старого Мабефа захватом. Йому здавалося, що тепер рододендрон щасливий.
Спорожнивши перше відро, дівчина набрала друге, потім третє. Вона полила весь садочок.
Бігаючи з поливальницею по доріжках, вона скидалася на великого кажана — темна постать у розмаяній подертій хустині, з довгими кощавими руками, які злітали вгору, мов крила.
Коли дівчина закінчила, дідусь Мабеф підступив до неї зі слізьми на очах і поклав долоню їй на голову.
— Хай вас Бог благословить, — сказав він. — Ви янгол, бо ви подбали про квіти.
— Ні, я диявол, — відповіла дівчина, — але мені це байдуже.
— Як шкода, що я такий убогий і нічим не можу вам віддячити! — вигукнув старий, не звернувши уваги на її відповідь.
— Ви можете дещо зробити для мене, — сказала вона.
— Що?
— Сказати мені, де живе пан Маріус.
Старий спершу нічого не зрозумів.
— Який пан Маріус?
— Молодий чоловік, він колись приходив сюди до вас.
Дідусь Мабеф, здавалося, напружено міркував.
— А, так!.. — вигукнув він. — Я розумію, кого вам треба. Зараз подумаю… Пан Маріус… Барон Маріус Понмерсі… Він живе… Власне, він уже там не живе… Я не знаю, де він зараз живе.

Говорячи, старий нахилився, щоб розправити гілочку рододендрона, й провадив:
— Стривайте, я пригадав. Він часто буває на Жайворонковому полі. Йдіть туди. Ви там неодмінно його зустрінете.
Коли старий випростався, перед ним не було нікого, дівчина зникла.
Не дивно, що він трохи злякався.
"Отакої! — міркував Мабеф. — Якби мій садочок не було полито, я подумав би, що це дух".
3. Те саме видіння являється Маріусові
Якось уранці, в понеділок — це було через кілька днів по тому, як до старого Мабефа навідався "дух", — Маріус позичив у Курфейрака чергову п’ятифранкову монету для Тенардьє і, перш ніж віднести гроші до тюремної канцелярії, вирішив піти "трохи прогулятися", щоб потім засісти за роботу. Власне, це повторювалося щодня. Прокинувшись, він сідав перед розгорнутою книжкою і чистим аркушем у надії щось перекласти. Та, прочитавши рядків чотири, він пробував написати бодай один і не міг. Яскрава зоря сяяла між ним і аркушем паперу. Тоді він підводився зі стільця й казав: "Піду прогуляюся. Це мене збадьорить".
І йшов на Жайворонкове поле.
Там зоря сяяла ще яскравіше.
Маріус повертався, пробував знову взятися за переклад, але марно. Тоді він казав: "Завтра я нікуди не піду. Це відриває мене від діла". Але наступного дня повторювалося те саме.
Він більше жив тепер на Жайворонковому полі, ніж у квартирі Курфейрака.
Того ранку він усівся на парапет біля струмка Гобелен. Веселі сонячні промені бризкали крізь ясно-зелене листя.
Маріус думав про Неї, думав про чорний морок, який іноді так згущувався над ним, що він не бачив сонця.
Та крізь завісу гнітючої журби до Маріуса все ж таки проникали враження зовнішнього світу. Він чув, як десь неподалік, на обох берегах струмка, пралі ляпали по білизні праниками, а вгорі, у гіллі в’язів, щебетали пташки.
І тут до нього долинув знайомий голос:
— А ось і він!
Маріус підвів погляд і впізнав нещасну дівчину, яка одного ранку була прийшла до нього, — старшу дочку Тенардьє, Епоніну; тепер він уже знав, як її звати. Дивна річ, але, ставши ще обшарпанішою, вона мовби погарнішала. Дівчина була боса й у лахмітті, як і того дня, коли так рішуче увійшла до його кімнати. Той самий хрипкий голос, те саме обвітрене обличчя, той самий погляд — зухвалий і водночас невпевнений. У волоссі в неї застрягли соломинки й сіно — певне, вона переночувала десь на сіннику.
І все ж таки вона була гарна. О, юність — ти скрізь і завжди сяєш, наче зоря!
Тим часом дівчина зупинилася перед Маріусом, і на її мертвотно-блідому обличчі з’явилося щось схоже на радісну усмішку. Кілька хвилин вона, здавалося, не знаходила слів, потім сказала:
— Я таки вас знайшла! Спасибі дідусеві Мабефу. Ох і довго ж я вас шукала! А знаєте, я сиділа у в’язниці! Два тижні! А потім мене випустили. Не було доказів, і я ще неповнолітня. Уже півтора місяця, як я вас шукаю. То ви там більше не живете?
— Ні, — сказав Маріус.

— А, розумію. Через ту історію. Тільки навіщо ви наділи цей старий капелюх? Молодому чоловікові, такому, як ви, треба носити гарний одяг. І де ви тепер живете?
Маріус нічого не відповів.
— Та й сорочка у вас порвана. Я вам зашию.
І вона додала із сумним виразом:
— Ви начебто не раді мене бачити?
Маріус мовчав. Якусь мить Епоніна дивилась на нього, потім вигукнула:
– І все ж таки я могла б вас розвеселити!
— Що ви хочете цим сказати? — запитав Маріус.
— Колись ви зверталися до мене на "ти"! — мовила дівчина.
— Ну, гаразд. Що ти хочеш цим сказати?
Епоніна закусила губу. Здавалося, в ній відбувається якась внутрішня боротьба. Нарешті вона зважилася.
— Тим гірше, але однаково. Ви сумуєте, а я хочу, щоб вам було весело, хочу побачити, як ви смієтесь. Пам’ятаєте, ви обіцяли дати мені все, що я попрошу…
— Так! Говори ж, говори!
Дівчина подивилася Маріусові просто у вічі й сказала:
— Я знаю адресу.
Маріус зблід. Уся кров шугнула йому до серця.
— Яку адресу?
— Ту, що ви просили мене взнати!
І додала, наче роблячи над собою зусилля:
— Адресу панни.
Вимовивши це слово, Епоніна важко зітхнула.
Маріус стрибнув з парапету, на якому сидів, і схопив її за руку.
— О, ходімо ж туди! Скажи, де це! Проси в мене усього, чого захочеш!
— Я не знаю, як зветься та вулиця, — сказала Епоніна. — Але я запам’ятала будинок, я вас туди відведу.
Вона забрала свою руку і, зітхнувши, мовила:
— О, як ви зраділи!
Маріусове обличчя раптом затьмарилось. Він схопив Епоніну за лікоть.
— Епоніно! Поклянися, що ти не скажеш цієї адреси батькові!
Вона обернулась до нього з подивом на обличчі.
— "Епоніно"! Звідки ви знаєте, що мене звуть Епоніною?
— Обіцяй мені те, про що я тебе прошу!
Але вона, здавалося, не слухала його.
— Як це люб’язно з вашого боку! Ви назвали мене Епоніною!
Маріус взяв її за обидві руки.
— Відповідай же, ради Бога! Я прошу тебе, присягнися, що ти ніколи не скажеш цієї адреси своєму батькові!
— Моєму батькові? — перепитала вона. — А, батькові! Заспокойтеся. Він у одиночці. Дуже він потрібен мені, мій батько.
— Але ти не пообіцяла! — вигукнув Маріус.
— Та пустіть же! — сказала Епоніна засміявшись. — Як ви мене трясете! Гаразд-гаразд, я обіцяю! Чи мені не однаково? Я не скажу цієї адреси батькові. Тепер ви вдоволені?
– І нікому?
— Нікому.
— А зараз веди мене, — сказав Маріус.
— Отак негайно?
— Негайно.
— Ну, ходімо. Який же він радий! — зітхнула Епоніна.

Через кілька кроків вона зупинилася.
— Ви йдете майже поряд зі мною, пане Маріус. Пропустіть мене вперед і йдіть віддалік. Негаразд, коли побачать такого пристойного молодого чоловіка, як ви, з такою жінкою, як я.
Жодними словами не переказати того змісту, що його вклала у фразу "з такою жінкою, як я", ця дівчинка-підліток.
Вона пройшла ще з десяток кроків і стала. Маріус підійшов до неї. Не дивлячись на нього, вона сказала:
— До речі, ви мені щось обіцяли.
Маріус понишпорив у кишенях. Там не було нічого, крім п'ятифранковика, призначеного Тенардьє. Він узяв ту монету й поклав її в руку Епоніни. Вона розчепірила пальці, й монета впала на землю.
— Не треба мені ваших грошей, — похмуро сказала дівчина.
Книга третя
Будинок на вулиці Плюме
1. Таємничий будинок
В середині минулого сторіччя голова паризької судової палати збудував для своєї таємної коханки дім на вулиці Бломе, яка згодом стала називатися вулицею Плюме.
Дім був двоповерховий: дві зали на першому поверсі, дві кімнати на другому, внизу — кухня, нагорі — будуар, під дахом горище, перед будинком сад, відокремлений від вулиці залізною штахетною огорожею. За домом був вузенький дворик, а в глибині дворика — приземкуватий флігель з двох кімнаток. Із флігеля крізь потайні двері можна було вийти в довгий вузький коридор; вимощений, але відкритий угорі, він звивався між двох високих мурів. Навдивовижу добре захований між огорожами садів та городів, усі кути й повороти яких він повторював, цей прохід виводив до хвіртки, що відчинялася за чверть милі від саду, майже в іншому кварталі, в безлюдному кінці Вавилонської вулиці.
Будинок довго стояв незаселений і помалу занепадав, руйнувався. Але в жовтні 1829 року з'явився літній чоловік і винайняв дім — разом із флігелем та вузьким проходом, що виводив на Вавилонську вулицю. В будинку ще збереглися меблі голови судової палати; новий пожилець дещо полагодив, дещо прикупив, перемостив подекуди дворик, поновив приступки на сходах, підправив паркет, повставляв шибки у вікна й нарешті якось непримітно перебрався до своєї нової оселі разом із дівчинкою-підлітком та старою служницею.
Новий пожилець був не хто інший, як Жан Вальжан, а дівчинка — Козетта. За служницю Жан Вальжан узяв самітну жінку на ім'я Туссен, яку він урятував від злиднів і притулку для вбогих. Туссен була стара діва, провінціалка й заїка — три якості, які дуже вплинули на рішення Жана Вальжана взяти її до себе. Він винайняв будинок на ім'я пана Фошлевана, рантьє. На попередніх сторінках цієї книжки читач, безперечно, впізнав Жана Вальжана ще раніше, ніж Тенардьє.
Чому Жан Вальжан покинув монастир Малий Пікпюс? Що сталося?
А нічого не сталося.
Як пам'ятаєте, Жан Вальжан почував себе щасливим у монастирі, таким щасливим, що зрештою його почала турбувати совість. Він бачив Козетту щодня, він відчував, як народжується і зростає в ньому батьківське почуття, він ніжно любив цю дитину, він казав собі, що вона належить йому, що так триватиме вічно; адже Козетта, звичайно, стане черницею, бо її щодня лагідно спонукували до цього, що він постаріє тут, а вона виросте, потім вона тут постаріє, а він помре, отож — яка солодка надія! — вони ніколи вже не розлучаться. Але міркуючи так, Жан Вальжан запав у

сумніви. Він замислився над тим, а чи це щастя належить тільки йому, чи не привласнює він собі щастя чуже, щастя цієї дитини? Він сказав собі, що Козетта має право пізнати життя, перш ніж відмовитися від нього. А позбавити її всіх земних радощів, скористатися з її недосвідченості й розвинути в ній штучне покликання, означало б скривдити людське створіння і збрехати Богові. І хто знає, чи одного дня, усвідомивши це й жалкуючи, що її примусили стати черницею, Козетта його не зненавидить? Остання думка була для Жана Вальжана нестерпною, й він вирішив покинути монастир. Він зважився на це з розпачем у душі, коли остаточно зрозумів, що повинен так учинити. Ну а перешкод, по суті, не було ніяких. За п'ять прожитих у монастирі років він постарів, і все змінилося. Хто тепер упізнає його, і зрештою, якщо й існує небезпека, то тільки для нього, й він не має права ув'язнювати Козетту в монастирі з тих міркувань, що його засуджено до каторги. Та й ніщо не заважає йому бути обачним і вжити заходів остороги. На той час Козеттина освіта була майже завершена.

Ухваливши рішення, Жан Вальжан став чекати слушної нагоди. Вона не змусила себе довго чекати. Помер старий Фошлеван.

Жан Вальжан попросив прийому в матері ігумені і сказав їй, що по смерті брата дістав невелику спадщину, яка дозволить йому жити віднині не працюючи, отож він покидає монастир і забирає дочку. А що Козетта не постриглась у черниці, то він смиренно просить превелебну матір прийняти від нього п'ять тисяч франків як плату за п'ять років її виховання в пансіоні.

Отак Жан Вальжан покинув монастир. Ідучи звідти, він ніс у руці валізку, ключ від якої тримав при собі. Валізка збуджувала Козеттину цікавість, бо від неї пахло бальзамом.

Відтоді він із тією валізкою не розлучався. Вона завжди стояла в його кімнаті. То була перша, а іноді і єдина річ, яку він брав із собою під час переселень. Козетта сміялась і називала валізку "нерозлучною". "Я ревную до неї", — казала вона.

Одначе Жан Вальжан вийшов на волю не без глибокої тривоги.

Він натрапив на будинок по вулиці Плюме і заховався в ньому під ім'ям Ультіма Фошлевана.

Водночас він винайняв у Парижі ще дві квартири з тим, щоб не привертати до себе надто пильної уваги, постійно живучи на одному місці, і мати змогу у випадку небезпеки зникнути, тобто не бути захопленим зненацька, як тієї ночі, коли йому в такий чудесний спосіб пощастило врятуватися від Жавера. Ті дві квартири, досить дешеві й бідні, були в різних кінцях Парижа, одна на Західній вулиці, друга — на вулиці Озброєної людини. Час від часу Жан Вальжан — з Козеттою, але без Туссен — перебирався на місяць або півтора іноді на вулицю Озброєної людини, іноді — на Західну вулицю. Він користувався там послугами воротарів і видавав себе за рантьє з передмістя, що має тимчасовий притулок і в Парижі.

А втім, головним його житлом був дім на вулиці Плюме. Козетта й Туссен мешкали в самому особняку. Козетта мала велику спальню з розписаними простінками, будуар із позолоченим багетом на стінах, салон із широкими кріслами. Жан Вальжан поставив у Козеттину кімнату ліжко під балдахіном зі старовинного триколірного шовку і звелів застелити там підлогу перським килимом, купленим на вулиці Фіг'є-Сен-Поль у тітоньки Гоше. А щоб пом'якшити суворий вигляд цієї пишної старовинної обстанови, він додав до неї всякі дрібнички, що їх належить мати молодій дівчині: етажерку, книжкову шафу з позолоченими корінцями томів, письмове приладдя, бювар, інкрустований перламутром робочий столик, срібний позолочений несесер, туалетне приладдя з японської порцеляни. Вікна

другого поверху були завішені шторами з триколірного шовку, підбитого внизу червоним, а на вікнах першого поверху висіли гаптовані фіранки. Всю зиму дім опалювався і внизу, і вгорі. Сам Жан Вальжан оселився у флігелі, схожому на сторожку, де поставив собі розкладне ліжко, нефарбований дерев'яний стіл, два грубі стільці, фаянсовий глек на воду. На поличці стояло кілька книжок, а в кутку — його улюблена валіза. У флігелі ніколи не топилося. Обідав Жан Вальжан із Козеттою, але для нього Туссен завжди подавала чорний хліб.

Козетту в монастирі навчали вести господарство, і вона розпоряджалася витратами, втім, дуже скромними. Щодня Жан Вальжан брав Козетту під руку й вів на прогулянку до Люксембурзького саду. Щонеділі вони ходили до меси в церкву Сен-Жак-дю-О-Па. Жан Вальжан щедро роздавав там милостиню, тому Тенардьє і звернувся до нього в листі, як до "пана благодійника з церкви Сен-Жак-дю-О-Па". Він часто навідував убогих та хворих і в таких випадках охоче брав із собою Козетту. Ніхто з чужих ніколи не заходив у дім на вулиці Плюме. Харчі приносила Туссен, а Жан Вальжан сам ходив по воду — колонка була неподалік на бульварі.

Біля хвіртки на вулиці Вавилонській висіла поштова скринька, а що мешканці дому на вулиці Плюме не одержували ні листів, ні газет, то в ту скриньку лише зрідка падала повістка збирача податків або виклик на черговий збір Національної гвардії. Муніципальні списки, складені десь 1831 року, охопили й монастир Пікпюс, і пан Фошлеван, рантьє, який звідти вийшов, був визнаний особою статечною й гідною вступити до Національної гвардії.

Три-чотири рази на рік Жан Вальжан одягав мундир і йшов нести варту або якусь іншу службу. Він робив це охоче, адже в такий спосіб він губився в людському натовпі. Скидатися на першого-ліпшого буржуа, який чесно виконує свій обов'язок перед державою, — це було якраз те, чого він прагнув.

Тут варто відзначити одну деталь. Коли Жан Вальжан збирався вийти з Козеттою, він одягався, як завжди, скидаючись у своєму вбранні на відставного військового. Коли ж виходив сам, — здебільшого пізно ввечері, — то був одягнений як простий робітник, із насунутим на самі очі дашком кашкета. Козетта звикла, що в її житті чимало загадкового, і майже не помічала дивної поведінки батька. А Туссен ставилася до Жана Вальжана з глибокою шанобою і знаходила слушним усе, що він робив.

І Жан Вальжан, і Козетта, і Туссен виходили й поверталися тільки через хвіртку на вулиці Вавилонській. Тому здогадатися, що вони живуть на вулиці Плюме, можна було, хіба побачивши їх крізь огорожу саду. Брама огорожі завжди була замкнена. Жан Вальжан залишив сад занедбаним, щоб він менше привертав увагу.

Але в цьому він, можливо, й помилявся.

Сад, який півсторіччя розростався на волі, став чудесним і незвичайним. Там була в одному з кутків кам'яна лава, одна або дві замшілі статуї. Але й сліду не лишилося ні від алей, ні від газонів — усюди буяв пирій. Не стало садівника, і повернулася дика природа. Бур'яни розрослися навдивовижу щедро. Яскравим цвітом квітли левконії. Дерева схилялися до кущів, кущі тяглися до дерев, повзучі рослини видряпувалися вгору, віти гнулися вниз; стовбури, гілля, листя, волокна, вусики, пагони, колючки — усе це змішалося, переплуталось, поперехрещувалось, поєдналося. Цей сад уже був не садом, він перетворився на величезний чагарник, тобто на щось непроникне, як дрімучий ліс, населене, мов місто, тріпотливе, як пташине гніздо, похмуре, наче собор, запашне, як букет, самотнє, наче могила, метушливе, як людський натовп.

Хоч зовсім поряд був Париж, хоч за два кроки стояли чудові класичні будівлі на вулиці Варен, хоч неподалік височів купол Будинку інвалідів і було видно Палату депутатів, хоч по сусідству на вулицях Бургундській і Сен-Домінік котилися розкішні карети, хоча на найближчому перехресті розминалися жовті, коричневі, білі й червоні омнібуси, — вулиця Плюме лишалася безлюдною. Після того, як померли давні домовласники, відгриміла революція й розпалися колишні маєтності, вистачило сорока років забуття, занедбаності й волі, щоб у цьому аристократичному куточку оселилися кущі папороті, ведмеже вухо, цикута, деревій, наперсник, високі трави, великі рослини з широким візерунчастим листям, ящірки, жуки та всякі інші комахи; щоб на цій обгородженій міській ділянці природа забуяла з не меншою невтримністю й величчю, ніж десь у первісному лісі на островах Нового Світу.

2. Після монастирських ґрат — ґрати садові

Козетта вийшла з монастиря ще майже дитиною, їй було трохи більше, ніж чотирнадцять років, — як то кажуть, "невдячний вік". Ми вже згадували, що тільки очі в неї здавалися гарними, а так вона була незграбна, худа, водночас боязка і зухвала — одне слово, дівчина-підліток.

Козеттину освіту вважали завершеною, тобто її навчили Закону Божого і, насамперед, благочестя; крім того, вона знала трохи "історії", — власне, того, що під цією назвою розуміють у монастирі, — трохи географії, трохи граматики, трохи музики, знала імена королів Франції і вміла малювати профілі. Проте в усьому іншому Козетта була цілковитою невігласкою, а в цьому є свій чар і своя небезпека. Душу юної дівчини не слід лишати в сутінках. Але освітлювати її треба обережно, краще віддзеркаленим світлом, а не прямим. Тільки мати, в чиєму інстинкті поєднуються дівочі спогади й досвід зрілої жінки, знає, як розвіювати ці сутінки. Всі черниці світу не можуть замінити для дівчини рідну матір.

У Козетти матері не було. А Жан Вальжан, хоч і ставився до неї з усією батьківською ніжністю, проте був усього лише старий чоловік, що анітрохи на цьому не розумівся.

Покинувши монастир, Козетта не могла знайти для себе нічого більш приємного й небезпечного, як дім на вулиці Плюме. Це була знову-таки самотність, але з домішкою волі. Закритий сад, але п’янка, багата, любострасна й запашна природа. Ті самі мрії, що й у монастирі, але й мигцем побачені молоді люди. Знову ґрати, але тепер ґрати на вулицю, у вигляді залізних штахет.

Одначе коли вони тут оселилися, Козетта була ще дитиною. Жан Вальжан надав цей занедбаний сад у її розпорядження. "Роби тут, що хочеш", — сказав він. Це розважало Козетту; вона нишпорила у траві й під камінням, шукаючи "кузьок"; вона там гралася, аж поки настала для неї пора мріяти; вона любила сад за комашок, що їх знаходила в траві, чекаючи пори, коли полюбить його за зорі, які бачитиме крізь віти в себе над головою.

Крім того, Козетта любила від усієї душі свого батька, тобто Жана Вальжана, й завжди прагнула бути в його товаристві. Ми пам’ятаємо, що пан Мадлен багато читав; Жан Вальжан не покинув цієї звички, і з нього вийшов добрий оповідач. У Люксембурзькому саду, в розмовах наодинці, він давав детальні пояснення всьому, черпаючи і з прочитаного, і з пережитого. Козетта уважно слухала, а погляд її тим часом блукав.

Обожнюючи батька, Козетта постійно крутилася біля нього. А що Жан Вальжан мало бував у домі й у саду, то і їй більше подобалось у вимощеному задньому дворику, ніж у своєму зарослому квітами куточку, а маленькій комірчині із солом’яними стільцями вона віддавала перевагу перед великою

вітальнею зі шпалерами та м’якими кріслами. Щасливий від того, що йому надокучають, Жан Вальжан іноді казав їй з усмішкою:
- Іди до себе! Дай мені побути самому!
Вона відповідала чарівною гримаскою:
— Тату, мені у вас холодно. Чому ви не постелите тут килим і не поставите грубку?
— Люба дитино, на світі безліч людей, кращих за мене, які не мають навіть даху над головою.
— Тоді чому в моїх кімнатах є й камін, і все, що треба?
— Бо ти жінка і ти ще дитина.
— Отакої! То чоловіки повинні мерзнути й страждати?
— Декотрі чоловіки.
— Гаразд, тоді я приходитиму сюди часто, й вам доведеться поставити тут грубку.
А ще вона запитувала його:
— Тату, чому ви їсте такий поганий хліб?
- Їм та й годі, дочко.
— Ну тоді я теж їстиму такий.
І доводилося Жанові Вальжану їсти білий хліб — щоб Козетта не їла чорного.
Своє дитинство Козетта пригадувала дуже туманно. Вранці й увечері вона молилась за упокій душі матері, якої зовсім не знала. Тенардьє залишились у її пам’яті, як страшні примари з жаского сну. Їй здавалося, що вона жила в безодні, де навколо неї кишіли сороканіжки, павуки та змії, і витяг її звідти Жан Вальжан. Іноді Козетта думала, що душа її матері переселилася в Жана Вальжана й тепер живе поряд із нею — бо вона, зрештою, не була цілком певна, що Жан Вальжан є її кревний батько. Іноді вона притулялася щокою до його білого волосся, і в неї скочувалася сльозинка. "А може, він — моя мати! — думала вона.
Хоч яким це може здатися дивним, але в своєму невігластві дівчинки, вихованої в монастирі, де цілком відсутнє нормальне уявлення про материнство, Козетта почала думати, що, може, у неї взагалі не було матері. Адже вона навіть не знала її імені. Щоразу, коли Козетта запитувала про це в Жана Вальжана, той відмовчувався. Якщо вона повторювала запитання, він усміхався у відповідь. Одного разу вона стала наполягати; усмішка зійшла з його обличчя, і по щоці у нього скотилася сльоза.
Жана Вальжан не міг промовити ім’я Фантіни навіть Козетті.
Чому він мовчав? З остороги? З пошани до небіжчиці? Чи, може, боявся віддати це ім’я на волю випадку, довіривши його чужій пам’яті?
Одного дня Козетта сказала:
— Тату, сьогодні вночі мені снилася мати. В неї були два великі крила. За життя моя мати, певне, була святою, так?
— Вона була мученицею, — відповів Жан Вальжан.
А втім, він був щасливий.
Коли Козетта виходила з ним, вона спиралася на його руку — горда, сповнена радості, довірлива. На кожен вияв цієї ніжності, такої зворушливої і зверненої тільки до нього, Жан Вальжан танув від щастя. Бідолаха тремтів, опанований небесним блаженством; він переконував себе, що так триватиме вічно; він повторював собі, що не досить страждав, аби заслужити таке осяйне щастя, й від усієї душі дякував Богові, який дозволив, щоб його, знедоленого, полюбило це невинне створіння.
3. Троянда помічає, що вона стала знаряддям війни

Якось Козетта випадково подивилася в дзеркало і здивувалася. Їй раптом здалося, що вона гарна. Вона відчула дивне хвилювання. Раніше Козетта не думала про своє обличчя. Вона дивилась у дзеркало, але не бачила там себе. До того ж їй не раз казали, що вона негарна. Один тільки Жан Вальжан лагідно заперечував: "Та ні ж! Ні!" Хай там як, а Козетта з властивою дітям безтурботністю звикла до думки, що вона негарна. І ось тепер дзеркало сказало їй, як і Жан Вальжан: "Та ні ж! Ні!" Вона не спала всю ніч. "Невже я справді гарна? — думала вона. — Ото була б сміхота!" Назавтра Козетта знову подивилась у дзеркало й засумнівалася: "Що це мені приверзлося? Я таки негарна, як і була". А річ у тім, що вона просто погано спала, була бліда і з тінями під очима. Більш вона не заглядала в дзеркало й протягом наступних двох тижнів намагалася зачісуватись, обернувшись до нього спиною.
Після обіду вона вишивала у вітальні або займалась якимсь іншим рукоділлям, що його навчилась у монастирі; а Жан Вальжан читав, сидячи поруч неї. Одного разу, підвівши голову, вона помітила вираз тривоги в спрямованому на неї погляді батька.
Іншого разу вона йшла вулицею й почула, як хтось позад неї сказав: "Гарненька дівчина! Але погано вдягнена". — "Ну, це не про мене, — подумала Козетта. — Я негарна й добре вдягнена". На ній був плюшевий капелюшок і стара сукня з мериносової вовни.
Якось вона гуляла в садку й раптом почула голос старої Туссен: "Пане, а ви помітили, що наша панночка гарнішає?" Козетта не стала слухати, що відповів батько, слова Туссен стали для неї мовби одкровенням. Вона кинулася до своєї кімнати, підбігла до дзеркала й скрикнула. Вона була засліплена собою.
Дзеркало підтвердило думку Туссен — Козетта стала вродливою. Її стан сформувався, шкіра побіліла, волосся блищало, дивне сяйво палахкотіло в синіх очах. Сумнівів більше не лишалось, і Козетта спустилася в сад, почуваючи себе королевою. Хоч стояла зима, вона в своєму невимовному захваті чула щебетання пташок і бачила на кущах квіти, а вгорі, між гіллям дерев, — блакитне небо й золоте сонце.
А Жан Вальжан відчував, як стискає йому серце невиразний страх.
Козетта стала гарною задовго до того, як це помітила. Але несподіване сяйво, що почало огортати юну дівчину, вже з першого дня поранило похмурий погляд Жана Вальжана. Він відчув загрозу своєму щасливому життю, такому щасливому, аж він боявся поворухнутися з остраху що-небудь зрушити в ньому. Цей чоловік, який пережив стільки нещасть, у якого досі кровоточили рани, завдані йому долею, чоловік, який був злочинцем і став святим, який колись тягнув на собі ланцюг каторги, а тепер — невидимий, але ще важчий ланцюг безчестя, чоловік, якого закон досі не виправдав, і якого щоміті могли схопити й вивести з темниці його доброчесності на яскраве світло громадської ганьби, — цей чоловік з усім змирився, усіх простив, усіх благословляв і тільки одного просив у провидіння, в закону, в суспільства, в природи, у світу: щоб Козетта його любила!
І ось тепер, спостерігаючи, як на невинному личку дитини розквітає жіноча краса, Жан Вальжан із глибини своєї старості, потворності й недолі дивився на неї й казав собі: "Яка вона гарна! Що ж буде тепер зі мною?" Перші ознаки неминучої переміни не забарилися проявитись.
Уже наступного дня, після того як Козетта сказала собі: "А я справді гарна!" — вона звернула увагу на своє вбрання. Їй згадалися слова перехожого: "Гарна, але погано вдягнена", — і вона раптом відчула огиду до своєї мериносової сукні та плюшевого капелюшка. Батько ніколи ні в чому не відмовляв їй. І вона відразу опанувала науку капелюшка, сукні,

накидки, полуботок, манжеток, тканин до лиця — ту саму науку, завдяки якій паризька жінка є таким чарівним, загадковим і небезпечним створінням.
Уперше вийшовши з дому у своїй чорній шовковій сукні й накидці, в білому креповому капелюшку, Козетта взяла Жана Вальжана під руку — весела, промениста, рожева, горда, сліпуча. "Ну як я вам, тату?" — спитала вона. Жан Вальжан відповів голосом, у якому бриніла притлумлена гіркота: "Чарівна!" Коли повернулися з прогулянки, він запитав Козетту:
— Хіба ти вже ніколи не вдягнеш оту сукню й капелюшок?
Козетта глянула в шафу, де висіло її вбрання пансіонерки.
— О, ні! — вигукнула вона. — Це одіж для перерядженого! З цією штукою на голові я схожа на городнє опудало!
Жан Вальжан глибоко зітхнув.
Козетта, яка раніше любила сидіти вдома, тепер часто умовляла його піти погуляти. І справді, навіщо мати вродливе личко та гарне вбрання, якщо не виставляти їх напоказ?
Жан Вальжан помітив, що Козетта майже перестала бувати на задньому дворику. Тепер вона любила прогулюватися в саду перед штахетною огорожею. Жан Вальжан, замкнувшись у собі, не потикався в сад. Він сидів у своєму дворику, як сторожовий пес.
Козетта, зрозумівши, що вона гарна, втратила чар наївності, але натомість набула привабу замисленості й серйозності. Вся пронизана щастям юності, невинності й краси, вона була наче окутана сріблястим смутком.
У ту пору й побачив її Маріус, прийшовши до Люксембурзького саду після шестимісячної перерви.
4. Битва починається
Коли Козетта несамохіть кинула погляд, який схвилював Маріуса, Маріус і гадки не мав, що його погляд теж схвилював Козетту.
Козетта давно вже приглядалася до нього, як ото вміють приглядатися дівчата, дивлячись в інший бік. Маріус ще вважав Козетту негарною, коли Козетта вже знаходила його вродливим. Але він не звертав на неї уваги — то й вона була до нього байдужа.
Проте вона не могла не помітити, що в нього гарне волосся й очі, гарні зуби й приємний голос, — коли іноді він розмовляв із товаришами, — що він ходить із певною грацією, хоч і трохи незграбно, що він, правда, здається бідним, але обличчя в нього розумне, позначене виразом благородства й простоти.
Того дня, коли їхні погляди зустрілись і висловили все, що може висловити погляд, Козетта спершу нічого не зрозуміла. Замислена, повернулась вона на Західну вулицю, куди Жан Вальжан, за своєю звичкою, саме переселився на півтора місяця. Прокинувшись наступного ранку, вона подумала про незнайомого юнака, який так довго був байдужим і холодним, а тепер раптом звернув на неї увагу, і десь у глибині душі відчула дитячу радість, що тепер вона йому нарешті помститься. Знаючи, що вона гарна, Козетта несвідомо відчула, що в неї з’явилася зброя. Жінки граються зі своєю красою, як ото діти з ножем. І часто раняться об неї самі.
Читач пам’ятає, як вагався й тремтів Маріус. Він сидів на своїй лаві й не наближався. Це розсердило Козетту. Одного дня вона сказала Жанові Вальжану: "Тату, прогуляймося трохи в той бік". Бачачи, що Маріус до неї не йде, вона сама пішла до нього. Хоч як це дивно, але перше кохання робить юнака боязким, а дівчину, навпаки, сміливою.
Коли того дня вони зустрілись поглядами, Маріус мало не збожеволів, а Козетта затремтіла. Починаючи від тієї миті, вони стали боготворити одне одного.

Перше відчуття, яке спізнала Козетта, — це невиразний і глибокий смуток. Козетта не знала, що таке кохання. Досі вона й не чула цього слова. Та й слово "любов" у монастирі ніколи не вживали в його земному значенні. Отож Козетта не знала, як назвати те, що вона почала відчувати. Та хіба людина менш хвора через те, що не знає, яку назву дати своїй хворобі?
Волею випадку кохання явилося їй саме таким, яке найбільше відповідало стану її душі. Це було обожнювання здалеку, німе споглядання, боготворіння когось зовсім незнайомого. То була ява юності іншій юності, нічна мрія, яка втілилася в живий образ, проте лишилася мрією, — одне слово, далекий коханий, що живе в ідеальному світі, видіння, що набуло чітких обрисів. Більш відчутне знайомство наполохало б Козетту, адже в той час вона ще була занурена в сутінки монастирського життя. Дитячі страхи змішувалися в ній з чернечими. У такому душевному стані їй був потрібен не коханець і навіть не коханий: їй потрібне було видіння. І вона стала обожнювати Маріуса, як щось прекрасне, осяйне, недосяжне.
А що крайня наївність межує з крайнім кокетуванням, то вона ділком відверто усміхалася йому й анітрохи не бентежилась.
Маріус і Козетта не розмовляли, не віталися, не були знайомі; як ото небесні світила, розділені мільйонами льє, вони тільки бачили одне одного — і цим жили.
Так помалу Козетта перетворювалася на чарівну жінку. Вона знала, що вродлива, й не здогадувалася про те, що закохана. І ставала кокетлива — через свою невинність.

5. Одна печаль веде за собою іншу

У хвилину небезпеки в людині пробуджується особливий інстинкт. Стара й вічна мати-природа глухо застерігала Жана Вальжана про Маріусову присутність, і Жан Вальжан здригався в найтемніших глибинах своєї душі. А Маріус, попереджений тією самою матір'ю-природою, робив усе від нього залежне, щоб не потрапляти на очі батькові. А проте бувало, що Жан Вальжан його помічав. Маріусова поведінка не завжди здавалася природною. Він перестав підходити до них близько, сідав віддалік і вдавав, ніби читає. Навіщо він прикидався? Колись він приходив у старому сурдуті, тепер на ньому щодня був новий. Він одягав рукавички. Одне слово, Жан Вальжан від усієї душі зненавидів цього молодика.
По Козетті нічого не можна було вгадати. Підсвідомо вона приховувала свої почуття. Але між бажанням наряджатись, яке останнім часом виникло в Козетти, і звичкою цього незнайомця щодня вдягати новий сурдут начебто існував якийсь зв'язок, вельми прикрий для Жана Вальжана. Можливо, то була випадковість, але випадковість загрозлива.
Ніколи Жан Вальжан не заговорював із Козеттою про Маріуса. Одного тільки разу він не зміг стриматись і сказав: "Який у того молодика самовпевнений вигляд!"
— Якого молодика? А, ви про того! — відповіла Козетта, так ніби побачила його уперше в житті.
"Ну й дурень же я! — подумав Жан Вальжан. — Вона його досі навіть не помітила. Я сам його їй показав".
О наївність старих! О лукавство дітей!
Так уже повелося з давніх-давен: коли кохання долає перші перешкоди, дівчина не потрапляє до жодної пастки, а юнак потрапляє в кожну. Жан Вальжан розпочав проти Маріуса таємну війну, про що Маріус із властивою його віку та коханню тупістю навіть не здогадувався. Жан Вальжан влаштовував юнакові безліч каверз. Він приходив до Люксембурзького саду невчасно і приходив сам-один, без Козетти, він сідав на іншу лаву, а якось умисне забув свого носовичка. Маріус необачно потрапляв у всі

тенета і на всі запитання, поставлені на його шляху Жаном Вальжаном, простодушно відповідав: "Так!" Тим часом Козетта і далі успішно вдавала цілковиту байдужість, і зрештою Жан Вальжан дійшов висновку: "Той дурило справді вклепався в Козетту, але Козетта навіть не здогадується, що він існує".
Одначе його серце болісно стискалося. Та мить, коли Козетта закохається, могла настати з хвилини на хвилину.
Одного тільки разу Козетта припустилася помилки і страшенно налякала Жана Вальжана. Коли він підвівся з лави, після того як вони просиділи три години, Козетта вигукнула: "Уже!"
Жан Вальжан не урвав їхніх прогулянок до Люксембурзького саду, не бажаючи вдаватися до крайніх заходів і насторожувати Козетту. Але протягом тих годин, таких солодких для двох закоханих, коли Козетта всміхалася Маріусові, а той не бачив нічого на світі, крім коханого осяйного личка, — протягом тих годин Жан Вальжан спопеляв юнака жахливим і грізним поглядом. Дивлячись на Маріуса, він відчував, як знову оживають ті темні глибини його душі, де колись було стільки люті.
"Як? Він знову тут, цей шмаркач! Чого він сюди прийшов? Він крутиться біля мого щастя, щоб украсти його!"
"Авжеж! — міркував Жан Вальжан далі. — Чого він собі шукає? Любовної пригоди! А як же я? Невже я був найжалюгіднішим з усіх людей, а потім і найнещасливішим, невже я шістдесят років проповзав навколішки, вистраждав усе, що тільки можна вистраждати, постарів, не бувши молодим, прожив без батьків, без родичів, без друзів, без жінки й без дітей, залишив свою кров на каменях і тернях, на всіх дорогах і мурах, невже я був лагідним, коли до мене ставилися жорстоко, і добрим, коли з мене знущалися, спокутував лихо, яке вчинив, і простив лихо, яке вчинили мені, — невже все це тільки для того, щоб усе зникло, розвіялося й пропало в ту саму мить, коли я нарешті винагороджений, коли я маю те, чого прагнув — і чого заслужив своїм мученицьким життям! Невже я втрачу Козетту, втрачу своє життя, свою єдину радість, свою душу через те, що якомусь лобуряці заманулося тинятись у Люксембурзькому саду!"
І в очах його спалахували зловісні вогники. Це вже не людина дивилась на іншу людину — так дивляться тільки на свого лютого ворога. Так сторожовий пес позирає на злодія.
Що сталося далі, читач уже знає. Маріус поводився вкрай необачно. Одного дня він провів Козетту додому. Другого дня заговорив із воротарем. Воротар сказав Жанові Вальжану: "Що то за цікавий молодик, добродію, який про вас розпитував?" Наступного вечора Жан Вальжан кинув на Маріуса той погляд, який Маріус нарешті помітив. Через тиждень Жан Вальжан перебрався на вулицю Плюме. Він заприсягнувся, що ноги його більше не буде ні в Люксембурзькому саду, ні на Західній вулиці.
Козетта не нарікала, вона нічого не казала й нічого не запитувала. Вона вже досягла того віку, коли бояться зайвим словом зрадити себе. А Жан Вальжан не мав ніякого досвіду в цих нещастях, бо їх він якраз і не звідав. Тому він не міг збагнути, що означає Козеттина мовчанка. Він тільки помітив, що вона сумує, і на душі в нього стало тяжко.
Одного разу, бажаючи перевірити Козетту, він запитав у неї:
— Хочеш піти до Люксембурзького саду?
Промінь світла осяяв її бліде личко.
— Так, — сказала вона.
Вони пішли до саду. Минуло три місяці, й Маріус уже туди не ходив. Маріуса там не було.
Наступного дня Жан Вальжан запитав Козетту:

— Хочеш піти до Люксембурзького саду?
— Ні, — сумно й лагідно відповіла вона.
Смуток Козетти ображав і сердив Жана Вальжана. Що відбувається в цій душі, такій юній і вже такій непроникній? Не раз Жан Вальжан усю ніч просиджував біля свого ліжка, обхопивши голову руками й запитуючи себе: "Що діється з Козеттою? Про що вона може думати?"
Який тужливий погляд звертав він у такі хвилини до монастиря, до тієї оселі янголів, звідки він так по-дурному пішов своєю охотою! Як він каявся, що вчинив таке божевілля: повернув Козетту в світ! Скільки разів цей бідолашний герой — жертва власного самозречення — повторював собі: "Що я накоїв!"
А втім, він нічим не зраджував себе перед Козеттою. Він ніколи при ній не сердився, ніколи не мовив їй грубого слова. Він ставився до неї ще з більшою ніжністю й добротою, ніж завжди.
Мучилась і Козетта. Вона страждала через те, що Маріуса не стало, так само несвідомо, як колись раділа від того, що він є. Коли Жан Вальжан перестав водити її на звичні прогулянки, жіночий інстинкт підказав їй, що не слід наполягати, і що коли вона виявить байдужість до Люксембурзького саду, батько її туди поведе. Але Жан Вальжан прийняв мовчазливу згоду Козетти. Вона розкаялась. Та було вже пізно. Коли батько таки повів її до Люксембурзького саду, Маріуса вона там не побачила. Отже, він зник, і всьому кінець. Чи побачить вона його коли-небудь знову? Серце в неї болісно стискалося.
І ніщо більш не приносило їй радості; вона перестала помічати, зима надворі чи літо, сонячна погода чи дощ, співають чи не співають пташки, цвітуть чи не цвітуть жоржини або волошки, їй стало цілком байдуже, перекрохмалена чи недокрохмалена принесена від пралі білизна, чи Туссен добре побазарювала; Козетта залишалася пригніченою, неуважною, вона зосередилась на одній тільки думці й дивилася на все безвиразним і пильним поглядом людини, яка вдивляється в темряву, де щойно зникло видіння.
А втім, вона теж нічим не зраджувала себе Жанові Вальжану — її личко, як і завжди, було лагідне, тільки дуже бліде.
Козеттина блідість турбувала Жана Вальжана.
— Що з тобою? — не раз запитував він.
— Нічого, — відповідала Козетта.
І бачачи, що він теж сумний, у свою чергу запитувала:
— А ви, тату, що з вами таке?
— Зі мною? Нічого, — відповідав він.
Ці два створіння, що так зворушливо любили одне одного і так довго разом жили, тепер страждали одне біля одного й одне через одного, страждали мовчки, не нарікаючи, усміхаючись.

Книга четверта

Допомога знизу може бути допомогою з неба

1. Зовнішня рана зціляє душу

Так потроху затьмарювалося їхнє життя.
У них лишилася одна тільки розвага, яка колись була щастям: наділяти хлібом голодних і одягом — тих, хто страждав від холоду. Навідуючи удвох бідняків, Жан Вальжан і Козетта відчували, як оживає щось від їхньої колишньої близькості. Саме в ту пору вони й відвідали барліг Жондретів.
Наступного ранку після тих відвідин Жан Вальжан з’явився в домі спокійний, як завжди, але з великою раною на лівій руці, походження якої він пояснив досить ухильно. Через цю схожу на опік рану в нього майже

місяць була гарячка, і він не виходив з дому. Викликати лікаря Жан Вальжан не схотів.
Козетта вранці й увечері робила йому перев'язку, і то з такою янгольською лагідністю, з такою ніжною турботливістю, що Жан Вальжан відчув, як розвіюються всі його тривоги. Він дивився на Козетту й думав: "О чудова рана! О цілюща хвороба!"
Бачачи, що батько хворий, Козетта знову стала часто бувати у флігелі та на задньому дворику. Майже цілими днями сиділа вона біля Жана Вальжана й читала йому книжки, які він просив. Жан Вальжан воскресав; його щастя сяяло, як і колись. Люксембурзький сад, незнайомий юний баламут, охолодження Козетти — всі ці хмари розвіялись. "Я все вигадав, — переконував він себе. — Я старий йолоп".
Він так радів, що дуже скоро перестав і згадувати про жахливу зустріч із Тенардьє в лігві Жондретів. Він зумів зникнути, і яку вагу має все інше! Жан Вальжан навіть жалів тих нещасних. "Вони тепер у в'язниці й не можуть мені шкодити, — думав він. — Але яка жалюгідна, яка безталанна родина!"
У монастирі Козетта навчилася музики. У неї був голос вільшанки, наділений душею, й іноді вечорами в убогій батьковій комірчині вона співала сумних пісеньок, які тішили Жана Вальжана.
Прийшла весна, усе зазеленіло, і Жан Вальжан сказав Козетті:
— Ти зовсім не буваєш у саду. Гуляй частіше там.
— Гаразд, якщо вам так хочеться, тату, — відповіла Козетта.
І вона знову почала гуляти в саду, бо, як ми вже згадували, Жан Вальжан майже ніколи туди не виходив, — певне, боявся, щоб хтось не побачив його крізь ґратчасту огорожу.
Коли Козетта побачила, що батько одужує і здається щасливим, вона відчула глибоку радість. А крім того, настав березень, зима відступила, потім прийшов і квітень — світанок літа. Природа в цьому місяці світиться чарівним сяйвом, яке ллється з неба, з дерев, віддзеркалюється від квітів і проникає в серце людини. Козетта була ще надто юна, і весна не могла не проникнути в її душу. Непомітно для неї самої чорні думки розвіялись. Коли після сніданку їй щастило на чверть години витягти Жана Вальжана в сад, і вона водила батька на сонечку, підтримуючи його хвору руку, то раз у раз сміялася й була щаслива.
Жан Вальжан млів від захвату, знову бачачи Козетту свіжою та рум'яною.
— О цілюща рана! — радісно шепотів він.
І був вдячний Тенардьє.
Коли рана загоїлась, Жан Вальжан знову почав ходити на свої вечірні прогулянки.
Та неможливо прогулюватися самому по безлюдних околицях Парижа і не наскочити на якусь пригоду.

2. Тітка Плутарх дуже просто пояснює одне загадкове явище

Одного вечора малому Гаврошеві не було чого їсти. Він згадав, що не обідав і напередодні — так жити, зрештою, ставало не цікаво. Отож хлопець вирішив пошукати собі чогось на вечерю і подався на пустирища за лікарню Сальпетрієр, бо знав: де мало людей, там легше роздобути щось їстівне. Так він дійшов до села Аустерліц.
Якось він уже був тут і накинув оком на садочок, у якому з'являлися тільки старий і стара. У тому садочку стояла досить пристойна яблуня, а біля неї — нещільно прикритий ящик, з якого можна було поцупити яблуко. Яблуко — це вечеря, яблуко — це життя. Яблуко згубило Адама, але воно могло врятувати Гавроша. До обгородженого тином садка вела вузенька вуличка, що звивалася між живоплотами.

Гаврош проник у вуличку і зазирнув у садок — ящик стояв на місці. Тоді він оглянув тин. А що таке тин: раз, два — і ти на тому боці. Вечоріло, поблизу не видно було й собаки, і Гаврош уже хотів перескочити через тин; але раптом він завмер. Із садочка почулися голоси. Хлопець заглянув крізь щілину в огорожі.
По той бік тину, саме там, куди він збирався перелізти, сидів на камені старий господар садочка, а перед ним стояла стара й бурчала. Гаврош, який не відзначався скромністю, почав дослухатися.
— Пане Мабеф! — сказала стара.
"Мабеф! — подумав Гаврош. — Не ім'я, а чиста сміхота!"
Старий навіть не зворухнувся. Стара озвалася знову:
— Пане Мабеф!
— Чого, матусю Плутарх? — нарешті подав голос старий.
"Матусю Плутарх! — подумав Гаврош. — Чудасія, а не ім'я!"
Тітка Плутарх заговорила знову, і старому довелося відповідати їй.
— Хазяїн незадоволений!
— Чому?
— Ви заборгували йому за дев'ять місяців.
— Через три місяці я заборгую йому за дванадцять.
— Він каже, що виставить вас на вулицю.
— Я піду.
— Зеленярка вимагає, щоб їй заплатили. І в нас не лишилося жодного оберемка дров. Чим ми топитимемо взимку?
— Грітимемося на сонці.
— Різник не хоче більше відпускати м'ясо в борг.
— От і чудово. М'ясо погано впливає мені на шлунок.
— Що ж подавати на обід?
— Хліб.
— Пекар вимагає оплатити рахунок. Він каже, що без грошей хліба не дасть.
— Ну й нехай.
— Що ж ви будете їсти?
— У нас є яблука.
— Але ж ми не зможемо жити отак, без грошей.
— Грошей у мене нема.
Стара пішла, і старий залишився сам. Він поринув у роздуми. Гаврош теж замислився. Почало сутеніти.
Гаврош присів під тином — такий був перший наслідок його роздумів. Унизу гілля кущів було менш густе. "Чудово! — вигукнув Гаврош подумки. — Та тут спальня!"
І хлопець згорнувся клубочком, майже притулившись спиною до каменя, на якому сидів Мабеф. Він чув, як старий дихає.
Тоді, щоб забути про голод, малий спробував заснути. Котячий сон — сон упівока. Гаврош навіть уві сні чатував.
Білясті сутінки напливали на землю, і вуличка здавалася блідою смужкою між двома рядами темних живоплотів.
Несподівано на тій світлій стрічці з'явилися дві темні постаті. Одна попереду, друга — трохи віддалік, позаду.
— А ось іще двоє, — промурмотів Гаврош.
Перша постать скидалася на літнього, зсутуленого і замисленого буржуа, вдягненого дуже просто; він ступав повільно, по-старечому і, певне, вийшов прогулятися собі під зоряним небом.
Друга постать була випростана й стрункa. Той молодик підроблявся під ходу першого, але в його умисній повільності відчувалася гнучкість і спритність. Було в цій постаті щось дике й погрозливе, хоча весь її

вигляд видавав "франта", як тоді казали; вишуканої форми капелюх, гарно викроєний і звужений у талії чорний сурдут. Голову незнайомець тримав із гордою граціозністю, й у сутінках під крисами капелюха проступав блідий профіль юнака з трояндою в зубах. Цю другу постать Гаврош упізнав відразу: то був Чепурунчик.
Хлопець став спостерігати.
О цій годині й у такому місці зустріч із Чепурунчиком не обіцяла нічого доброго. Гаврош відчув гостру жалість до безневинного, добродушного на вигляд старого. Що робити? Втрутитись? Але Гаврош не сумнівався, що цей страхітливий вісімнадцятирічний бандит упорається зі старим і малим як оком змигнути.
Поки Гаврош отак міркував, напад відбувся — блискавичний і нещадний. Напад тигра на оленя, напад павука на муху. Чепурунчик несподівано кинув троянду, стрибнув на старого й повис на ньому. Гаврош ледь утримався від крику. Через мить один із двох уже був унизу і з хрипінням пручався, придушений коліном, що вперлося йому в груди. Але наслідок сутички був зовсім інший, ніж сподівався Гаврош. Унизу опинився Чепурунчик, а не старий.
Усе це відбулося за кілька кроків від Гавроша, невидимого за кущами. Старий відповів ударом на удар і з такою силою, що нападник і жертва миттю помінялися ролями.
"Оце тобі й дідуган!" — подумав Гаврош.
І, не втримавшись, заплескав у долоні. Але його оплески пропали марно. Захоплені боротьбою, засапані суперники нічого не чули.
Запала тиша. Чепурунчик перестав пручатися. "Може, дідуган порішив його?" — подумав Гаврош.
Старий досі не озвався й навіть не скрикнув. Та ось він випростався і сказав Чепурунчикові:
— Вставай.
Чепурунчик підвівся, але старий його не пускав. Юний бандит мав лютий і принижений вираз вовка, зловленого вівцею.
Гаврош дивився і слухав, як зачарований, і був винагороджений за свою пильну увагу. Він чув усю розмову між тими двома й тішився від усієї душі. Старий запитував, Чепурунчик відповідав.
— Скільки тобі років?
— Дев’ятнадцять.
— Ти здоровий і дужий. Чому не працюєш?
— Мені нудно.
— Що ж ти робиш?
— Б’ю байдики.
— Говори серйозно. Тобі можна чимось допомогти? Ким би ти хотів бути?
— Злодієм.
Запала мовчанка. Старий, здавалося, поринув у глибоку задуму. Він стояв нерухомо й не випускав Чепурунчика.
Час від часу юний бандит, дужий і спритний, пручався, мов звір у пастці. Він робив несподівані ривки, пробував звалити супротивника підніжкою, крутився, як в’юн. Старий начебто нічого й не помічав. Він тримав обидва зап’ястки свого бранця однією рукою з владною незворушністю непохитної сили.
Задума старого тривала кілька хвилин, а тоді, пильно дивлячись на Чепурунчика, він звернувся до нього ніби з урочистою промовою, з якої Гаврош не пропустив жодного слова.
— Хлопче, через свої лінощі ти починаєш неймовірно тяжке життя. Чесно заробляти собі на хліб ти не бажаєш, так? Жити, як усі інші, тобі, бачте,

нудно! Ну що ж, ти житимеш інакше. Ти не хочеш стати трудівником — ти станеш невільником. Ти уникаєш чесної людської втоми — ти будеш умиватися потом грішника в пеклі. Коли інші співатимуть, ти хрипітимеш. Ти бачитимеш здалеку, з глибокої ями, як працюють інші, і тобі здаватиметься, що вони відпочивають. Орач, косар, матрос, коваль постануть перед тобою в сяйві, наче праведники з раю. Твоя мета нічого не робити? Так от — щодня, щогодини ти знемагатимеш від смертельної втоми. Життя стане для тебе страшною мукою. Ти не зможеш навіть вільно дихати, не зможеш ходити, де тобі заманеться. Перша-ліпша людина, яка хоче вийти з дому, штовхає двері — і вона надворі. Якщо ж тобі забагнеться вийти, ти будеш змушений проламувати мур. Або роздереш на смужки свої простирадла, сплетеш із них мотузку, потім спустиш її у вікно й повиснеш над прірвою — і це вночі, у грозу, в дощ, в ураган, і якщо мотузка виявиться короткою, тобі залишиться один спосіб дістатись донизу — падати. Падати навмання, в провалля, з невідомої висоти і невідомо на що. Або ти вилізеш крізь димар, ризикуючи згоріти живцем, або повзтимеш по стоках нужників, де дуже легко втопитися. Я вже не кажу про отвори, які доведеться маскувати, про камені, що їх ти вийматимеш і вставлятимеш на місце по двадцять разів на добу, про тиньк, який ти ховатимеш у своєму матраці. Скажімо, перед тобою замок. Городянин у таких випадках має ключа, виготовленого слюсарем. Тобі ж, якщо ти захочеш пройти крізь ті двері, доведеться створювати жахливий шедевр. Ти візьмеш монету в два су й розріжеш її по ободу на дві половинки. Якими інструментами? Ти сам їх винайдеш. Це твоя справа. Потім вишкребеш середину обох половинок, обережно, щоб не пошкодити зовнішнє карбування, наріжеш на них різьбу так, щоб вони згвинчувались і утворювали футлярчик. Для наглядачів, які постійно за тобою стежитимуть, це буде звичайна монета в два су; для тебе це буде коробочка, в яку ти покладеш сталеву пружинку з годинника. На пружинці ти наріжеш зубчики, і це буде пилочка. Такою пилочкою завдовжки зі шпильку, сховану в монеті, тобі доведеться перепиляти засув, дужку висячого замка, віконні ґрати і залізне кільце на своїй нозі. Здійснивши стільки неймовірних подвигів, що ти дістанеш у нагороду, коли розкриють твій винахід? Карцер… Ось твоє майбутнє. Ти кажеш, тобі не хочеться працювати? У тебе одне на думці — добре випити, добре попоїсти, добре поспати? Так ти питимеш воду, ти їстимеш чорний хліб, ти спатимеш на твердих дошках, закутий у ланцюги, і всю ніч відчуватимеш на своєму тілі холодне залізо. Потім ти порвеш свої кайдани і втечеш. Чудово. Ти заповзеш на череві в кущі і годуватимешся травою, аж поки тебе зловлять, і тоді ти довгі роки просидиш у підземній в’язниці, прикутий до стіни, намацуючи кухоль, щоб напитись, і гризучи жахливий тюремний хліб, на який не глянули б і собаки. Ти їстимеш боби, вже з’їдені до тебе червою, ти перетворишся на мокрицю, яка живе в льоху. Пожалій же себе, нещасний хлопче, адже ти зовсім юний — і двадцяти років не минуло, як тебе відірвали від грудей годувальниці! Мабуть, і мати твоя досі жива. Заклинаю тебе, послухайся мене. Ти увійдеш до в’язниці двадцятирічним юнаком, а вийдеш звідти п’ятдесятирічним дідом! Ти увійдеш туди молодий, рум’яний, свіжий, з блискучими очима й білими зубами, з чудовим волоссям, а вийдеш звідти розбитий, згорблений, зморшкуватий, беззубий, сивоголовий! О, бідолашний хлопче, ти обрав собі погану дорогу, байдикування не доведе тебе до добра! Крадіжка — це найтяжча праця! Куди легше бути чесною людиною. А зараз іди собі й поміркуй над моїми словами. До речі, чого ти хотів від мене? Мій ґаманець? Ось він — на, бери.

І старий, пустивши Чепурунчика, поклав йому в руку свій гаманець. Юний бандит зважив гаманець у руці, тоді обережно опустив його в задню кишеню сюртука. Старий повернувся й пішов собі далі.
— Йолоп! — промурмотів Чепурунчик.
Хто був цей дивний старий? Читач, безперечно, його впізнав.
Ошелешений Чепурунчик дивився, як той зникає в темряві. Ця мить розгубленості стала для нього фатальною.
Тимчасом як старий віддалявся, Гаврош наближався. Швидко глянувши крізь щілину в огорожі, хлопець спершу пересвідчився, що старий Мабеф, який, можливо й задрімав, досі сидить на камені. Після цього Гаврош вислизнув із кущів і в темряві став нечутно підповзати ззаду до нерухомого Чепурунчика. Так він підповз до нього впритул, ковзнув рукою в задню кишеню його сурдута, схопив гаманець, витяг руку й поповз назад, утікаючи в сутінках, наче вуж. Чепурунчик, який і не думав остерігатись і який уперше у своєму житті замислився, нічогісінько не помітив. А Гаврош, дiставшись до того місця, де сидів старий Мабеф, кинув гаманця через огорожу і кинувся навтікача.
Гаманець упав на ногу Мабефові. Це його розбудило. Він нахилився, підняв гаманця. Нічого не розуміючи, розкрив його. То був гаманець із двома відділеннями: в одному лежало кілька дрібняків, у другому — шість наполеондорів.
Розгублений Мабеф відніс гаманця служниці.
— Це впало з неба, — пояснила тітка Плутарх.
Книга п’ята,
У якої тривожний початок і щасливий кінець
1. Козетта переживає скороминущий страх
Козеттин смуток, такий болючий ще чотири-п’ять місяців тому, помалу втихав, непомітно для неї самої. Природа, весна, юність, любов до батька, щебетання пташок і буяння квітів сприяли тому, що з кожним днем в цю невинну душу крапля по краплі просочувалося забуття. Чи справді вогонь її душі згасав? Чи тільки покривався шаром попелу? В усякому разі, ніщо вже не палило її й не мучило.
Одного дня Козетта раптом згадала про Маріуса.
"Дивно! — сказала вона собі. — Я про нього більше не думаю".
Аж тут стався дивний випадок.
У першій половині квітня Жан Вальжан кудись поїхав. Вряди-годи йому траплялося відлучатися на два або три дні, хоч і рідко. Куди він їздив? Ніхто цього не знав, навіть Козетта. Жан Вальжан вирушав у такі подорожі звичайно тоді, коли в них кінчалися гроші.
Отож Жана Вальжана не було вдома. Він обіцяв вернутися за три дні.
Увечері Козетта сиділа сама у вітальні. Щоб розвіяти нудьгу, вона відкрила фісгармонію й, акомпануючи собі, стала наспівувати "Заблукали у лісі мисливці" — хор з "Евріанти", можливо, найпрекрасніший із музичних творів. Доспівавши, вона замислилась.
Раптом їй почулося, ніби в саду хтось ходить.
Це не міг бути батько — він поїхав. Це не могла бути Туссен — вона вже спала. Була десята година вечора.
Козетта підійшла до зачиненої віконниці й прислухалась.
Їй здалося, що хода чоловіча, і що хтось ступає дуже обережно.
Вона швидко піднялася на другий поверх, у свою кімнату, відчинила кватирку, прорізану у віконниці, й виглянула в сад. Світив повний місяць.
У саду було видно, як удень.
Козетта не побачила нікого.
Тоді вона відчинила вікно. Вулиця, як і завжди, була безлюдна.

Козетта вирішила, що помилилась. Певно, їй учулися ті тихі кроки. То була галюцинація, створена похмурим і чудесним хором Вебера, що відкриває перед людським духом моторошні глибини невідомого і тремтить, наче дрімучий ліс, де потріскує сухий хмиз під ногами мисливців, які зникають у вечірніх сутінках.
Більше вона про це не думала.
Втім, Козетта не була ляклива. В її жилах текла кров простолюдинки — босоногої шукачки пригод. Як ми пам'ятаємо, вдачею вона більше скидалася на жайворонка, ніж на горлицю.
Наступного дня, на смерканні, вона гуляла в саду. Час від часу, як і вчора, їй учувалися кроки — десь зовсім близько, під деревами. Проте Козетта сказала собі, що то, мабуть, гілка треться об гілку, і не звертала на те шарудіння уваги. Зрештою, нікого й нічого не було видно. Вона вийшла з "хащів" і вже хотіла перетнути зелений моріжок, що прилягав до ганку. Місяць, який недавно зійшов і був у неї за спиною, відкинув на моріжок її тінь.
Козетта перелякано завмерла на місці.
Поруч з її тінню місяць виразно окреслив ще одну, яка здалася їй страхітливою, — тінь у круглому капелюсі.
Так, ніби якийсь чоловік стояв на галявинці, за кілька кроків, позаду Козетти.
Якусь хвилину вона не могла ні озватись, ні закричати, ні гукнути на допомогу, ні ворухнутись, ні повернути голову.
Нарешті Козетта зібралася з духом і рішуче обернулася.
Позад неї нікого не було.
Вона подивилася на моріжок. Тінь зникла.
Козетта повернулася в кущі, хоробро обнишпорила там усі закутні, дійшла до огорожі й не виявила нічого.
Її пройняло морозом. Знову галюцинація? Два дні підряд? Одна галюцинація — нехай, але дві? Найдужче стурбувало Козетту те, що тінь не могла бути привидом. Адже привиди не носять круглих капелюхів.
Наступного дня повернувся Жан Вальжан. Козетта розповіла йому про почуте й побачене. Вона сподівалася, що батько здвигне плечима і скаже: "Ти маленька страхопудка".
Але Жан Вальжан замислився.
— Тут щось не так, — сказав він.
Під якимсь приводом він покинув Козетту й вийшов у сад. Дівчина побачила, що він уважно оглядає ґратки огорожі.
Уночі вона прокинулась. Цього разу кроки під її вікном було чути виразно — помилитися Козетта не могла. Вона підбігла до кватирки й побачила в саду чоловіка з великою палицею в руці. У ту мить, коли Козетта вже хотіла закричати, місяць освітив його профіль, і вона впізнала батька.
Козетта знову лягла, подумавши: "А він таки стривожився".
Жан Вальжан провів у саду всю ніч, й у дві наступні ночі Козетта бачила його крізь кватирку.
Третьої ночі, коли місяць уже надщербився й почав сходити пізніше, десь о першій годині вона раптом почула гучний сміх.
— Козетто! — покликав її голос батька.
Вона підхопилася з ліжка, накинула халат і відчинила вікно.
Батько стояв унизу, на моріжку.
— Я розбудив тебе, щоб заспокоїти, — сказав він. — Поглянь. Онде твій привид у круглому капелюсі.

І показав на тінь, окреслену місяцем на моріжку і дуже схожу на силует людини в капелюсі. То була тінь від залізного димаря з ковпаком, що стримів над сусіднім дахом.
Козетта засміялася, всі її похмурі припущення розвіялись, і наступного дня, снідаючи з батьком, вона весело жартувала про зловісний сад, у якому блукають привиди димарів.
Жан Вальжан цілком заспокоївся. Що ж до Козетти, то вона навіть не замислилася, чи тінь від димаря лежала там, де вона її бачила, і чи місяць був у тій самій точці неба. Не здивувала її й незвичайна поведінка димаря, який боїться бути схопленим на гарячому і зникає, щойно помітили його тінь, — бо тінь таки зникла, коли Козетта тоді обернулась, у цьому вона була певна. Але Козетта теж заспокоїлась. Батькові висновки здалися їй переконливими, й вона не думала більше про те, що хтось міг ходити вночі в їхньому саду.
Та через кілька днів сталася нова пригода.
2. Жахіття, створені уявою служниці Туссен
У саду, біля самої огорожі, стояла кам'яна лава, схована за буковою поростю, але при бажанні з вулиці можна було дотягтись до неї рукою крізь залізні ґрати й гілля.
Одного вечора в тому самому місяці квітні Жан Вальжан вийшов прогулятись, а Козетта сиділа на лаві; сонце вже зайшло, вітер шарудів у гіллі; Козетта замислилась; потроху її опанував невиразний смуток, — такий смуток приходить надвечір, і можливо, він навіть прилітає з могили, що відкривається о цій порі.
Чи не витала в тих сутінках душа Фантіни? Хто знає.
Козетта підвелася, повільно обійшла круг саду, бредучи в росяній траві, і повернулась до лави.
Вона вже хотіла сісти, коли побачила на тому місці, яке щойно покинула, чималий камінь; раніше його там не було.
Козетта подивилась на камінь, питаючи себе, звідки він міг узятись. І тут їй подумалося, що цей камінь ніяк не міг сам собою опинитись на лаві, що хтось поклав його туди, що чиясь рука просунулася крізь ґрати огорожі, і їй стало страшно. Козетта втекла в дім, не зважуючись обернутися, і скоренько зачинила віконницю на замок та на засув скляні двері ганку.
— Батько повернувся? — запитала вона в Туссен.
— Ще ні, панно.
Схильний поринати в задуму, Жан Вальжан любив ніч та прогулянки й часто повертався дуже пізно.
— Туссен, ви не забуваєте зачиняти віконниці на залізні прогоничі? — спитала Козетта.
— О, будьте спокійні, панно!
— Тут таке безлюддя… — докинула Козетта.
— Що правда, то правда, — погодилася Туссен. — Тут тебе заріжуть — й ойкнути не встигнеш. А наш хазяїн ще й удома не ночує. Та не бійтеся, панно, я зачиняю вікна, як ото в кріпості. Подумати лишень, самі жінки! Ви тільки уявіть собі: заходять уночі до вас чоловіки й кажуть: "Ану, тихо!" — і починають різати нам горло. Не так страшно померти, — всі ми колись помремо, — але як, мабуть, гидко, коли вони до тебе торкаються! Та й ножі в них, либонь, тупі. О, Господи!
— Годі вам, — сказала Козетта. — Позамикайте все як слід.
Налякана мелодрамою, яку розіграла служниця, та ще, може, спогадами про події минулого тижня, Козетта звеліла Туссен оглянути всі вікна й двері, від льоху до горища, потім замкнулась у своїй кімнаті на засув, заглянула під ліжко й лягла. Спала вона погано.

Коли зійшло сонце, — а вранці ми завжди сміємося з нічного страху і тим дужче, чим більше вночі боялися, — отож коли зійшло сонце, Козетта прокинулась, і вчорашній переляк здався їй просто нічним кошмаром. "І що мені приверзлося? Як ото з димарем на минулому тижні. Ну й боягузкою я стала!" Сонце іскрилося крізь щілини віконниць, воно зачервонило шовкові фіранки й так підбадьорило Козетту, що вона подумала: "Не було там на лаві ніякого каменя, як і не було в саду чоловіка в круглому капелюсі. Той камінь мені привидівся".
Вона вдяглася, спустилася в сад, побігла до лави, і холодний піт виступив у неї на чолі. Камінь лежав!
"Оце так! — подумала Козетта. — Ану, подивімося, що тут таке".
Вона підняла камінь, який виявився досить важким. Під ним лежав конверт — без адреси й незапечатаний. Дівчина схопила конверт і розкрила його. Там був зошит із пронумерованими сторінками, списаними дрібненьким і, як здалося Козетті, досить гарним почерком.
Ні прізвища, ні підпису в зошиті не було. Кому ж адресовано листа? Напевне їй, бо невідома рука поклала конверт саме на її лаву. Від кого він? Козетта відчула себе під владою якихось чарів. Вона спробувала відвести погляд від аркушів, що тремтіли в її руці, й подивилася в небо, на вулицю, на залиті сонячним світлом акації, на голубів, які літали над сусіднім дахом. Потім її погляд несамохіть прикипів до зошита, і вона сказала собі: "Я повинна знати, що тут написано".
3. Серце під каменем
І ось що прочитала Козетта на тих сторінках:
"Коли всесвіт зосереджується для тебе в одній істоті й та істота стає Богом — ти закохався.
Любов — вітання, яке янголи посилають зорям.
Як сумує душа закоханого!
Як порожньо навкруг, коли поруч немає створіння, що одне заповнює собою світ!
Досить однієї усмішки з-під білого крепового капелюшка, щоб душа увійшла до палацу мрій.
Розлучені закохані, коли їм забороняють бачитись і не дають листуватися, знаходять тисячі таємних засобів спілкування. Вони посилають одне одному спів пташок, пахощі квітів, дитячий сміх і сонячне світло, зітхання вітру, мерехтіння зірок, цілий усесвіт. А чом би й ні? Усе творіння Боже має служити коханню.
О весно, ти — той лист, якого я посилаю їй!
Чому ми дивимось на зорю? Бо вона випромінює світло, й вона незбагненна. Але поруч із нами ще ніжніше сяйво і ще глибша таємниця. Це жінка. Кожен із нас має створіння, яким він дихає. Втрачаючи це створіння, ми задихаємось. Тоді настає смерть. Жахливо померти від того, що втратив кохання.
Коли кохання зливає дві істоти в одну янгольську єдність, вони знаходять таємницю життя. Тепер вони тільки дві різні назви однієї долі — два крила одного духу. Кохайте, злітайте у височінь!
Того дня, коли ти зустрінеш жінку, яка промениться сяйвом, ти пропав, бо ти закохався. І тобі лишається тільки одне: думати про неї невідступно, щоб і вона була змушена думати про тебе.
Справжнє кохання вдається в розпач або впадає у захват через загублену рукавичку чи то знайдений носовичок. Кохання складається з нескінченно великого й нескінченно малого.
НІЧИМ не вдовольняється кохання. Здобувши щастя — людина прагне раю; здобувши рай — вона прагне неба.

"Чи приходить вона в Люксембурзький сад?" — "Ні, не приходить". — "Вона буває в цій церкві, так?" — "Вона більше тут не буває". — "Вона мешкає в цьому будинку?" — "Ні, вона виїхала". — "Куди вона переселилася?" — "Невідомо".
Яке горе — не знати адреси своєї душі!
Лежати поруч в одній могилі й іноді торкатись її руки — цього мені вистачило б на вічність!
Кохати — це дихати на небесах повітрям раю.
Я зустрів на вулиці юнака, бідного й закоханого. На ньому був старий капелюх і пошарпаний сурдут із протертими ліктями; вода проникала в його черевики, а проміння зірок — у його душу.
Яке то щастя, коли тебе кохають! І яке блаженство — коли кохаєш ти! Очищене пристрастю, серце стає безстрашним. Негідна думка вже не може пустити в ньому паросток, як не може вирости кропива на кризі. Душа стає прозора і неприступна для дрібних почуттів, вона ширяє над хмарами і над тінями світу, над безумствами, брехнею, ненавистю, марнославством, нуждою, вона витає в голубіні небесній і відчуває тільки глибокі підземні поштовхи долі, як гірські вершини відчувають землетруси.
Якби на світі не було жодного закоханого, сонце погасло б".
4. Що відчула Козетта, коли прочитала листа
Читаючи, Козетта усе глибше поринала в мрійливу задуму. Сторінки зошита були списані однією рукою, але різним чорнилом, іноді темнішим, іноді світлішим, як буває, коли в чорнильницю доливають води. Отже, це писалося не в один день. Думка й почуття виливалися сюди нерівномірно, зітхання за зітханням, безладно, без певної мети, навмання. Козетта ніколи не читала нічого подібного. Цей рукопис наче прочинив перед нею двері до святилища. Кожен рядок проникав їй у саме серце. Виховання, яке вона дістала, твердило про душу й ніколи про кохання; а це те саме, що говорити про головешку й не згадувати про полум'я. Перед Козеттою наразі відкрилися любов, страждання, доля, життя, вічність, початок, кінець. Так наче чиясь рука сипнула їй жменю променів. У цих кількох рядках вона відчула пристрасну, палку, великодушну й чесну вдачу, тверду волю, глибоку тугу і глибоку надію, змучене серце, палкий захват. То були не так рядки на папері, як краплі чиєїсь душі.
Звідки ж узялися ці сторінки? Хто міг написати їх?
Козетта не вагалася ні хвилини.
Він!
Душа її опроменилася сяйвом. Вона відчула невимовну радість і глибоку тривогу. Це він! Він написав їй! Він тут! Його рука проникла крізь ґратки огорожі! Вона, Козетта, мало не забула його, а він її знайшов! Та хіба могла вона забути його? Ні! Ніколи! Вона завжди любила його, завжди обожнювала. Полум'я лише пригасло на час, а тепер спалахнуло знову. Цей зошит став наче сірником, який підпалив їй душу.
"О, так! — повторювала вона собі. — Я впізнаю його думки! Він уже колись сказав мені все це очима".
Вона повернулася в дім і зачинилась у себе в кімнаті, щоб знову перечитати рукопис, щоб вивчити його напам'ять і помріяти. Начитавшись, поцілувала зошит і сховала його на грудях.
Цілий день Козетта провела в якомусь очамрінні. Думки їй мішалися, вона не розуміла, що з нею діється, й тільки ждала чогось, пойнята солодким трепетом. Обличчя її раз у раз блідло, вона вся тремтіла. Іноді Козетті здавалося, вона марить, і дівчина запитувала себе: "Чи це правда?" Тоді намацувала під сукнею любий зошит, притискала його до серця, і якби Жан Вальжан побачив її в цю мить, він би здригнувся — така осяйна радість

струменіла в неї з очей. "Яке щастя! — думала Козетта. — Це він! Це він написав для мене!"
І палко дякувала провидінню, яке вказало йому дорогу до неї.
5. Добре, коли старі вчасно йдуть із дому
Увечері Жан Вальжан пішов на прогулянку.
Козетта зробила зачіску, яка їй дуже личила, і вдягла сукню з вирізом, що трохи відкривав шию і плечі. Вона сама не знала, чому так причепурилась. Збиралася вона піти з дому? Ні.
Чекала, що хтось прийде? Ні.
На смерканні вона спустилася в сад. Туссен поралася в кухні, яка виходила на задній дворик.
Козетта стала прогулюватися під деревами, потім підійшла до лави.
Камінь лежав там, де й був. Вона поклала на нього руку, наче хотіла його приголубити й подякувати йому.
Несподівано Козетта відчула, що хтось стоїть позад неї.
Вона обернулась і підхопилась на ноги.
Це був він.
Він стояв з непокритою головою, блідий і схудлий. У сутінках ледь вирізнявся його чорний одяг і біліло прекрасне чоло. На його обличчі, освітленому присмерковим сяйвом, здавалося, мерехтів відблиск душі, яка прощається з тілом.
Його капелюх лежав неподалік у траві.
Козетта, готова знепритомніти, не скрикнула. Вона повільно відступала, і водночас її невтримно вабило до нього. Він не зворухнувся. Від нього віяло незбагненним смутком, і Козетта відчувала на собі його погляд, хоч і не бачила очей.
Відступаючи, вона зустріла дерево і прихилилась до нього. Без цього дерева Козетта впала б.
І тоді вона почула його голос, який шепотів їй крізь шелестіння листя:
— Пробачте мені, я прийшов. Моє серце розривалось, я не міг далі так жити, й ось я тут. Ви прочитали те, що я поклав на лаві? Ви впізнаєте мене? Не бійтеся. Пам'ятаєте день, коли ви подивились на мене? Це було в Люксембурзькому саду, біля статуї гладіатора. А той день, коли ви пройшли повз мене? Це було двічі, шістнадцятого червня і другого липня. Відтоді минув майже рік. Я не бачив вас дуже довго. Ви жили на Західній вулиці, на четвертому поверсі нового будинку. Я знаю, бо я йшов за вами. А що я мав робити? Потім ви зникли. Вночі я приходжу сюди. Не бійтеся, ніхто мене не бачить. Я дивлюся на ваші вікна. Я ходжу дуже тихо, щоб ви не чули, а то ви могли б налякатись. Недавно ввечері я стояв за вами, ви обернулися, і я втік. Одного разу я чув, як ви співали. Я був щасливий. Ви ж — янгол. Дозвольте мені зрідка сюди приходити. Мабуть, я скоро помру. Я обожнюю вас! Пробачте, я сам не знаю, що говорю. Може, я вас розгнівив? Скажіть, ви гнівaєтесь?
— О, мамо! — тільки й мовила Козетта.
І повільно стала хилитись, наче вмирала.
Він підхопив її й пригорнув до себе, не усвідомлюючи, що робить. Він підтримував її, сам хитаючись. Голова йому паморочилась, перед очима спалахували блискавки, думки мішалися. Він очманів від кохання.
Козетта взяла його руку й притулила до свого серця. Він відчув у неї на грудях зошит.
— То ви кохаєте мене? — пробелькотів він.
— Мовчи! Ти знаєш! — відповіла вона тихим, як зітхання, голосом.
І сховала розпашіле обличчя в нього на грудях.

Він опустився на лаву, Козетта сіла поруч. Слів більше не було. В небі спалахували зорі. Невідомо як, але їхні уста зустрілися.
Обоє затремтіли й подивились одне на одного — їхні очі сяяли в темряві. Вони не відчували ні нічної прохолоди, ні холодного каменю, ні вологої землі, ні росяної трави. Несвідомо вони взялися за руки.
Вона не запитувала в нього, навіть не думала про те, як він проник у сад. Їй здавалося таким природним, що він тут, біля неї.
Вряди-годи Козетта белькотіла якесь слово. Душа тремтіла на її устах, як краплина роси на квітці.
Потроху вони розговорилися. За мовчанкою, яка означає повноту почуттів, настав час звіритись одне одному. Ніч була лагідна, вгорі над ними сяяли зорі. Ці два створіння, чисті, мов духи, розповіли все: про свої мрії, про страждання й тугу, про те, як божествили одне одного здалеку і як сумували, коли перестали бачитись. Вони признались у своїх найприхованіших жаданнях. Вони говорили про те, що підказувала їм любов. Ці два серця переливалися одне в одне, і через годину юнак заволодів душею дівчини, а дівчина — душею юнака.
Коли все було висловлено, вона поклала голову йому на плече й запитала:
— Як вас звуть?
— Маріус, — відповів він. — А вас?
— А мене Козетта.
Книга шоста
Малий Гаврош
1. Лиха витівка вітру
Десь після 1823 року, коли монфермейська корчма помалу провалювалася в трясовину дрібних боргів, у Тенардьє з’явилося ще двоє малих, обидва хлопчики. П’ятеро дітей — дві дівчинки і троє хлопців — це було вже забагато.
Розповімо, як Тенардьє пощастило спекатися двох наймолодших і навіть здобути з цього вигоду.
Ми вже згадували про дівку Маньйон, яка зуміла примусити добряка Жільнормана опікуватися своїми двома дітьми. Вона жила по набережній Целестинців на розі Мускусної вулиці. Під час епідемії крупу, яка спустошила прибережні квартали Парижа, Маньйон в один день втратила ще зовсім малими обох своїх дітлахів, одного вранці, другого — ввечері. Для неї то був удар. Діти становили справжній скарб для матері — вона щомісяця отримувала на них вісімдесят франків. Ту суму дуже акуратно виплачував Маньйон від імені Жільнормана його управитель пан Барж, відставний судовий пристав, що мешкав на вулиці Сицилійського короля. Зі смертю дітей із постійним прибутком довелося б розпрощатися. Маньйон стала шукати виходу. В тому темному братстві зла, куди вона входила, усі все знають одне про одного, вміють берегти таємниці й у разі потреби допомагають ближньому. Маньйон треба було двох дітей. Тенардьє мали зайвих — теж хлопчиків і того самого віку. Так відбулася оборудка, вигідна для обох сторін. Малі Тенардьє стали дітьми Маньйон. Маньйон покинула набережну Целестинців і перебралася на вулицю Дзвонарів.
За своїх відданих на користування дітей Тенардьє вимагав десять франків на місяць, які Маньйон погодилася йому платити. Ну, а пан Жільнорман і далі чесно виконував узяті на себе обов’язки й один раз на півроку з’являвся провідати малих. Підміни він не помітив. "Які вони схожі на вас, добродію!" — казала йому Маньйон.
Десь відразу після того випадку Тенардьє обернувся Жондретом. Його дочки та Гаврош навряд чи й помітили, що в них були два малі братики. На певному щаблі злиднів людина стає до всього байдужа і навіть на своїх

родичів дивиться, як на щось примарне. Вони зливаються для неї із сірим тлом життя і стають невидимі.
Маньйон була до певної міри чепурухою в злочинному світі. Вона любила наряджатися. Дітям, які до неї потрапили, не було на що нарікати. Підставна мати ставилася до них краще, ніж рідна: непогано вдягала, непогано годувала, і малі росли майже "паничами" — адже вони щомісяця приносили вісімдесят франків. Маньйон розігрувала "даму" й при дітях не розмовляла на злодійському жаргоні.
Так минуло кілька років. І раптом невблаганна доля, яка досі бодай трохи опікувалася цими бідолашними малими, грубо викинула їх у життя, й вони були змушені почати його самостійно.
Арешт цілого гурту злочинців, як той, що відбувся в Жондретовому лігві, завжди призводить до цілої низки крахів у темному світі "суспільного дна". Катастрофа Тенардьє відбилася й на Маньйон.
Одного дня вона в якийсь таємничий спосіб одержала записку від Відьмака, котрий сидів у в’язниці, але й там не припиняв "працювати". Відьмак наказував їй з’ясувати, чи є вигода "навідатися" на вулицю Плюме, в будинок за ґратчастою залізною огорожею.
Маньйон послала в розвідку Епоніну. Епоніна пішла на вулицю Плюме, знайшла будинок за ґратчастою огорожею, все видивилася, вистежила й через кілька днів принесла Маньйон сухар, який та через полюбовницю Інтелігента зуміла передати назад до в’язниці. Сухар на підпільній мові тюремного світу означає: "Нема чого робити".
А незабаром після цього на вулиці Дзвонарів поліція вчинила облаву. В розкинуті сіті потрапили всі підозрілі мешканці того кварталу й серед них Маньйон. Обидва хлопчики гралися на задньому подвір’ї й не бачили нальоту. Коли вони хотіли повернутися в дім, то опинились перед замкненими дверима. Дітей підкликав швець, який працював у майстерні навпроти, і передав їм записку, залишену для них "матір’ю". На папірці була адреса:
"Пан Барж, управитель, вулиця Сицилійського короля, номер 8". Швець сказав малим: "Ви більше тут не живете. Ідіть туди. Це недалеко. Перша вулиця ліворуч. Запитуйте дорогу, показуючи людям цей папірець".
Двоє малих вирушили в дорогу: старший вів меншого й тримав у руці аркушик із адресою. Було холодно. На розі вулиці Дзвонарів порив вітру вирвав папірець із закоцюблих пальчиків хлопця, і малий так і не зміг знайти його, бо вже сутеніло.
Діти пішли навмання блукати вулицями.

2. Як великий Наполеон дав притулок малому Гаврошеві

Навесні в Парижі часто дмуть пронизливі північні вітри, від яких, може, й не замерзаєш, проте мерзлякувато щулишся; певне, вони прориваються крізь нещільно причинені похмурі ворота зими, як ото проникають у тепло нагріту кімнату протяги крізь шпарини у вікнах або в дверях. На початку 1832 року, коли в Європі спалахнула перша в тому сторіччі велика епідемія, північні вітри здавались різкими й холодними, як ніколи. Так ніби прочинилися не ворота зими, а крижані ворота гробниці. В подиху тих вітрів відчувався подих холери.
Дивно, але холодні вітри аж ніяк не перешкоджали скупчуватись у повітрі електричним зарядам. В ту пору часто вдаряли грози з блискавками й громом.
Одного такого весняного вечора, коли здавалося, що повернулась зима, і городяни знову повдягали плащі та пальта, малий Гаврош, тремтячи від холоду під своїми лахами, але, як завжди, веселий, стояв перед перукарнею поблизу Орм-Сент-Жерве. Він кутався у вовняну жіночу хустку, підібрану

невідомо де, й начебто милувався восковою нареченою з відкритим корсажем та у вінку з флердоранжу, яка повільно оберталась за вітриною між двох ламп-кенкетів, даруючи перехожим застиглу усмішку. Але насправді хлопець очікував слушного моменту, щоб поцупити з вітрини перукарні брусок мила, який би він потім продав за одне су цирульникові з передмістя. Йому не раз уже щастило поснідати за такий брусок мила. Гаврош називав цю роботу, до якої мав покликання, "поголити голяра".
Милуючись нареченою та косуючи на мило, він бурмотів крізь зуби: "У вівторок. Та ні, не у вівторок. Ні, таки у вівторок. Мабуть-таки, у вівторок. Точно, у вівторок".
Так і лишилося невідомим, що саме Гаврош мав на увазі.
Якщо йшлося про те, коли йому востаннє пощастило пообідати, то відтоді вже минуло три дні, бо тепер була п’ятниця.
Голячи клієнта в добре напаленій перукарні, цирульник час від часу скоса позирав на цього свого ворога, на змерзлого й нахабного хлоп’яка, чиї руки були в кишенях, а очі видивлялися, де що погано лежить.
Поки Гаврош поглядав на наречену та на віндзорське мило, двоє пристойно вдягнених дітлахів, обидва менші, ніж Гаврош, віком років семи й п’яти, боязко повернули ручку дверей і зайшли до перукарні, жалібно чогось попросивши, можливо, милостині. Вони говорили обидва зразу, і їхні слова було годі розібрати, бо молодший схлипував, а старший від холоду цокотів зубами. Розлючений цирульник, навіть не поклавши бритву, лівою рукою та коліном виштовхав обох малих на вулицю й причинив за ними двері.
— Тільки холоду напустили! — сердито кинув він.
Дітлахи пішли плачучи. Тим часом насунула хмара, і замжичив дощ.
Гаврош наздогнав малюків.
— Що з вами сталося, дрібнота?
— Ми не знаємо, де нам спати, — сказав старший.
— Ото й усе? — перепитав Гаврош. — Подумаєш, велике діло! Хіба через це плачуть? Ну й дурненькі!
І тим самим тоном насмішкуватої вищості наказав:
— Ходіть за мною, малеча!
— Гаразд, добродію, — відповів старший.
І двоє малих рушили за Гаврошем, як рушили б за єпископом. Вони перестали плакати.
Гаврош повів їх по вулиці Сент-Антуан до площі Бастилії.
На ходу він обернувся й кинув обурений погляд на перукарню.
— Не людина, а вобла бездушна, — пробурчав він. — Мабуть, якийсь англійчик.
Вулична дівка, побачивши, як вони йдуть вервечкою, з Гаврошем на чолі, пронизливо засміялась. У тому сміху чулась явна зневага до товариства.
— Добривечір, мамзель Для-Всіх, — привітав її Гаврош.
Але через хвилину знову згадав про перукаря й сказав:
— Я помилився: то не вобла, а гримуча змія. Ось я знайду слюсаря, щоб приклепав йому торохтілку на хвіст.
Перукар пробудив у Гавроші войовничий настрій. Перестрибуючи через рівчак, він запитав у бородатої воротарки, яка стояла, спираючись на мітлу:
— Пані, ви щодня виїжджаєте на своєму коні?
І тут-таки забризкав багнюкою начищені чоботи перехожого.
— Шибеник! — люто вигукнув той.
Гаврош вистромив носа зі своєї хустки.
— Ви на кого скаржитеся, добродію?
— На тебе!

— Контору зачинено, — відповів Гаврош. — Сьогодні я вже скарг не приймаю.
Пройшовши трохи далі, він помітив під якимись ворітьми жебрачку років тринадцяти-чотирнадцяти. Дитяча спідничина стала на дівчинку вже коротка, і вона тремтіла від холоду з голими коліньми. Так воно й буває, коли ти ростеш. Спідниця робиться закоротка саме тоді, коли голизна стає непристойною.
— Бідолашна! — сказав Гаврош. — У неї ж і штанців нема. На, бери.
І накинув на худі й посинілі плечі жебрачки свою чудову вовняну хустку. Дівчинка подивилась на нього здивовано й мовчки прийняла хустку. Дійшовши до краю вбогості, людина вже не плаче від горя й не дякує за добро.
— Бр-р-р! — вигукнув Гаврош, тремтячи дужче, ніж святий Мартін, який принаймні лишив собі половину плаща.[62]
На це "бр-р-р!" дощ відразу посилився. Небо часто карає людей за добрі вчинки.
— Отакої! — обурився Гаврош. — Що це означає? Знову дощ? Господи Боже, якщо так триватиме, я відмовлюся платити тобі за воду.
І рушив далі.
— Ет, пусте, — пробурчав хлопець, глянувши на жебрачку, яка щулилася під його хусткою. — Зате в неї тепер тепла шкура.
І задерши голову, крикнув хмарі:
— Ага, одурили тебе!
Двоє малих плентали слідом.
Коли проминали одну з вітрин, забрану залізними ґратами, що вказували на пекарню, Гаврош обернувся до малюків:
— Послухайте, дрібнота, а ви вечеряли?
— Ми зранку нічого не їли, добродію, — відповів старший.
— То у вас нема ні батька, ні матері?
— Пробачте, добродію, у нас є і тато, і мама, але ми не знаємо, де їх шукати.
- Іноді це краще, ніж знати, — відповів Гаврош, який був мислителем.
— Ми вже йдемо години зо дві, — провадив старший. — Ми шукали чогось їстівного на тротуарі, але нічого не знайшли.
— Ну, звісно, — сказав Гаврош. — Собаки підбирають усе.
І, помовчавши, провадив:
— Отже, ми згубили своїх предків. І ми не знаємо, куди нам іти. Так не годиться, хлоп’ята. Ви вже великі, і губитися вам не слід. Ага! Треба ж чогось покласти на зуб.
А втім, він їм не ставив запитань. Не мати домівки — що може бути природнішого?
Старший із хлопчаків, що вже майже заспокоївся, вигукнув:
— Сміх та й годі! Мама ж обіцяла повести нас у Вербну неділю по свячену вербу!
— На неславу і ганьбу… — відповів Гаврош.
— Мама у нас пані, — вів далі старший.
— Пані на фонтані… — підхопив Гаврош.
Тим часом він зупинився і вже кілька хвилин нишпорив у всіх складках свого лахміття.
Нарешті підвів голову з переможним виглядом.
— Спокійно, дітлашня! Вистачить на вечерю всім.
І дістав з якоїсь кишені одне су.
Не давши малим часу здивуватись, він заштовхнув їх до пекаревої крамнички і кинув свою монетку на прилавок, вигукнувши:
— Продавець, на п’ять сантимів хліба!
Продавець — а водночас і хазяїн крамнички — узяв хлібину й ніж.

— На три порції, продавець! — звелів Гаврош і з гідністю додав: — Нас троє.
А побачивши, що пекар, уважно оглянувши товариство, узяв питльований хліб, Гаврош засунув палець у носа і з таким величним виглядом, наче пригостився дрібкою тютюну з королівської табакерки, обурено кинув:
— Цешке?
Тим із читачів, які думають, ніби Гаврош застосував іноземне слово або вдався до одного з викриків, якими дикуни з нудьги перегукуються через річку, пояснимо, що то звичайне собі скорочення від: "Це що таке?" Пекар чудово зрозумів Гавроша й відповів:
— Як що таке? Це дуже добрий хліб другого сорту.
— Ви хочете сказати — поганющий чорний хліб! — презирливо кинув Гаврош. — Білого хліба, продавець. Я частую.
Пекар не втримався від усмішки і, нарізаючи білий хліб, поглянув на компанію співчутливим поглядом, що обурив Гавроша.
— Гей, пекарчук! Ви чого нас обмірюєте? — запитав хлопець.
Якби всіх трьох поставити одне на одного, то не було б і саженя.
Коли хліб було нарізано, і пекар укинув монету до каси, Гаврош сказав, звертаючись до малих:
— Наминайте.
Хлоп'яки подивились на нього, не розуміючи.
— Таж вони малі і ще цього не розуміють! — засміявся Гаврош і пояснив: — Їжте.
І подав кожному по шматку хліба.
— Заряди це собі в дуло, — підбадьорливо сказав він старшому, якому виділив найбільший кусень.
Собі Гаврош узяв найменший шматок.
Усі троє добряче зголодніли. Завзято уминаючи хліб, вони товклися в крамниці, і пекар, якому було заплачено, тепер уже позирав на них скоса.
— Ходімо на вулицю, — сказав Гаврош.
І вони знову рушили в напрямку площі Бастилії.
Хлопці вже доїдали хліб і дійшли до рогу похмурої Балетної вулиці, у глибині якої виднілася низенька, зловісна хвіртка в'язниці Форс, коли хтось раптом сказав:
— Це ти, Гавроше?
— А, привіт, Чепурунчику! — відгукнувся хлопець. Він відразу впізнав юного бандита, хоч той був перевдягнений, та ще й у темних окулярах.
— Ну й артист! — провадив Гаврош. — Шкура в тебе кольору лляної припарки, а окуляри точно як у лікаря. Стильно, слово честі.
— Тс! — шикнув Чепурунчик. — Не так голосно.
І він потяг Гавроша далі від освітлених крамниць.
Двоє малих бездумно пішли за ними, тримаючись за руки.
Коли опинилися в якомусь темному підворітті, що захищало їх від цікавих поглядів та дощу, Чепурунчик сказав:
— Ти знаєш, куди я йду?
— У монастир Святої Шибениці! — висловив припущення Гаврош.
— Базікало! Я маю зустрітися з Інтелігентом.
— А я гадав, він у ящику.
— Він вибрався з ящика, — пояснив Чепурунчик.
І розповів Гаврошеві, що вранці того самого дня Інтелігент, якого перевели до в'язниці Консьєржері, зумів утекти, звернувши ліворуч, замість іти праворуч — до кабінету слідчого.
Гаврош, слухаючи, взявся за ціпок, якого Чепурунчик тримав у руці. Він потяг за головку, і блиснуло лезо кинджала.

— Он що! — сказав хлопець, засовуючи кинджал назад. — Ти взяв із собою охоронця, перевдягненого в цивільне.
Чепурунчик підморгнув.
— Чорт забирай! — сказав Гаврош. — Невже ти збираєшся зчепитися з фараонами?
— Хто знає, — відповів Чепурунчик із награною байдужістю. — Ніколи не завадить мати при собі перо.
Несподівано він змінив тему розмови й вигукнув:
— До речі!
— Що таке?
— Недавно зі мною відбулася історія. Ти тільки уяви собі. Зустрічаю я одного буржуа. Він дарує мені проповідь і гаманець. Я кладу гаманця до кишені. Через хвилину мацаю кишеню — гаманця там нема.
— Зате тобі лишилася проповідь, — зауважив Гаврош.
— А куди ти, до речі, йдеш? — спитав Чепурунчик
- Іду вкладати оцих дітлахів, — сказав Гаврош.
— Де вкладати?
— У себе вдома.
— То ти маєш квартиру?
— Авжеж, маю.
- І де вона?
— У слоні, — відповів Гаврош.
— У слоні! — не втримався від вигуку Чепурунчик, якого не так легко було здивувати.
— Та вже ж у слоні! — відрубав Гаврош. — А шке?
Думаю, читач збагнув відразу: "шке" означало "що таке".
Глибокодумна відповідь малого, здається, переконала Чепурунчика, і він сповнився більшої поваги до Гаврошевої квартири.
— Значить, у слоні, — сказав він. — І добре там?
— Дуже добре, — відповів Гаврош. — Повний комфорт. І не дме, як ото під мостами.
— А як ти туди забираєшся?
— Знаю як.
— То там є отвір? — допитувався Чепурунчик.
— Звісно, є. Між передніми ногами. Фараони про це не знають.
- І ти вилазиш угору. Так, розумію.
— Простий фокус. Раз, два — і мене нема. — Помовчавши, Гаврош додав: — А для цих малих у мене знайдеться драбина.
Чепурунчик засміявся.
— Де, в біса, ти підчепив цих пуцьвірінків?
— А мені їх подарував один перукар, — пояснив Гаврош.
Тим часом Чепурунчик замислився.
— Ти надто легко мене впізнав, — пробурмотів він. Витягши з кишені дві якихось штучки — звичайні трубочки від пір’їн, обмотані ватою, — він устромив їх собі в ніздрі. Ніс відразу змінився.
— Це тобі до лиця, — сказав Гаврош. — Ти став не такий бридкий. Так і ходи з пір’їнами в носі.
Чепурунчик був вродливий юнак, але Гаврош любив пожартувати.
— Без сміху, — мовив Чепурунчик. — Як я тобі здаюся?
Його голос теж звучав зовсім інакше. За одну мить Чепурунчик став невпізнанний.
— О, покажи нам Полішинеля! — вигукнув Гаврош.

Двоє малих, які досі нічого не слухали, надто заклопотані колупанням у носі, почувши про Полішинеля, підійшли ближче і в радісному захваті втупились у Чепурунчика.
А в того на обличчі раптом промайнув вираз тривоги. Він поклав руку на плече Гавроша і сказав, карбуючи кожне слово:
— Слухай, хлопче, якби дійшло до діла і ти дістав мені десять су, я знав би, куди їх подіти.
Ця дивна фраза справила на малого надзвичайне враження. Він жваво обернувся й побачив за кілька кроків поліцая — той стояв до них спиною.
Гаврош швидко потис Чепурунчикові руку і сказав:
— Ну, бувай, я пішов зі своїми хлоп'ятами до слона. Якщо знадоблюся тобі вночі, ти знаєш, де мене шукати. Я живу на антресолях. Швейцара там нема. Спитаєш пана Гавроша.
— Гаразд, — сказав Чепурунчик.
І вони розлучилися. Чепурунчик пішов у напрямку Гревської площі, а Гаврош — до площі Бастилії.[63] П'ятирічний малий, тримаючись за руку брата, якого тягнув Гаврош, кілька разів повертав назад голову, щоб подивитись на "Полішинеля".
Туманна фраза, якою Чепурунчик попередив Гавроша про появу поліцая, мала в собі один секрет: склад "ді", повторений кілька разів у різних словах, означав: "Стережися, не можна говорити відверто".
Ще років двадцять тому в південно-східному кутку площі Бастилії височів чудернацький монумент — втілення задуму "члена Французької академії, головнокомандувача єгипетської армії", тоді ще тільки генерала Бонапарта. Власне, то був не сам монумент, а його макет, якому так і судилося залишитися тільки начерком грандіозної наполеонівської ідеї. То був слон заввишки в сорок футів, зроблений із дощок і каменю, з величезною баштою на спині, колись пофарбований у зелений колір, але тепер почорнілий від давності та дощів. У цьому пустельному й відкритому кутку площі лоб велетня, його хобот, бивні, башта, його масивний тулуб, ноги, схожі на колони, вимальовувались у темряві на тлі зоряного неба страхітливим, фантастичним силуетом. Невідомо, що мав означати цей пам'ятник. То був якийсь символ народної сили. Наче грандіозний видимий привид, височів він поряд із невидимою примарою Бастилії.
Іноземці рідко оглядали цю споруду, перехожі не звертали на неї уваги. Слон помалу руйнувався, і шматки тиньку, відпадаючи на його боках, залишали після себе огидні рани. "Отці міста" забули про нього ще з 1814 року. Так і стояв він у своєму кутку — сумовитий, хворий, облуплений, оточений напівзгнилим парканом; на його череві зміїлися тріщини, з хвоста стриміла планка від каркаса, між ногами буйно росли бур'яни. Проте вночі, як ми вже згадували, ця споруда справляла зовсім інше враження. Тільки-но починало смеркати, як старий слон цілком змінювався: величний і грізний, бовванів він посеред моторошної незворушності нічного мороку.
Саме в цей куток площі, ледь освітлений відблиском далекого вуличного ліхтаря, і привів Гаврош хлопчиків.
Відчуваючи, що малі можуть злякатися велетня, він сказав:
— Дітлашня, не бійтеся!
Потім проліз між дошками паркану, який обгороджував слона, і допоміг малим протиснутися в щілину. Дітлахи мовчки підкорялися Гаврошеві, довірившись цьому обшарпаному посланцеві провидіння, що дав їм хліба й обіцяв притулок на ніч.
Під парканом лежала драбина, якою вдень користувалися робітники із сусіднього дров'яного складу. Гаврош підняв її з несподіваною для його

віку силою і приставив до передньої ноги слона. Біля верхнього кінця драбини у череві велетня чорнів отвір.
Гаврош показав своїм гостям на драбину й отвір і звелів:
— Лізьте вгору і заходьте.
Діти злякано перезирнулися.
— Не бійтеся, малі! — вигукнув Гаврош. — Дивіться-но!
Він обхопив руками шкарубку ногу слона і, не користуючись драбиною, швидко поліз угору, а тоді прослизнув у чорний отвір, наче вуж у нору. Через мить на краю оповитої мороком дірки розпливчастою білою плямою з'явилось його обличчя.
— Ану, малеча, лізьте! — гукнув Гаврош. — Побачите, як тут добре! Перший — ти, — сказав він старшому. — Я подам тобі руку.
Діти підштовхували один одного. Їм було страшно, але знову пішов дощ, і старший наважився. Менший, побачивши, як брат поліз угору, залишивши його самого між лапами величезного звіра, хотів був заплакати, але не посмів. Старший підіймався, похитуючись, по щаблях драбини. Гаврош підбадьорював його вигуками, як учитель фехтування — свого учня, або погонич — мула:
— Не бійся! Отак!
— Лізь, лізь!
— Піднімай, піднімай ногу!
— Хапайся за щабель!
— Сміливіш!
І як тільки Гаврош дотягся до малого, він схопив його за руку й рвучко потяг до себе.
— Готово! — вигукнув він.
Хлопець зник в отворі.
— Сідайте, добродію, й зачекайте, — сказав Гаврош. — Я миттю.
Він ковзнув по нозі слона, схопив меншого з хлоп'яків, поставив його десь на середину драбини, а тоді поліз по щаблях, гукаючи старшому:
— Я підштовхуватиму його, а ти тягни!
Не встиг малий опам'ятатись, як його вже підняли, заштовхали, затягли, запхали в отвір, а Гаврош, заскочивши слідом за ним, штовхнув ногою драбину, яка впала у траву, заплескав у долоні й вигукнув:
— От і приїхали! Хай живе генерал Лафайєт!
Після цього вибуху веселощів він урочисто додав:
— Ну, малеча, ви у мене вдома.
Гаврош і справді був у себе вдома.
О, несподівана корисність нікому непотрібного! О доброта велетнів! Цей грандіозний монумент, що втілював собі задум імператора, став кублом для безпритульного хлопця. Виряджені буржуа, які гуляли в неділю по площі Бастилії, не раз казали, презирливо поглядаючи на слона: "Навіщо воно потрібне?" А потрібне воно було для того, щоб захистити від холоду, від морозу, від дощу, від зимового вітру мале створіння, яке не мало ні батька, ні матері, ні хліба, ні одягу, ні притулку, і якому інакше довелося б ночувати в багнюці, ризикуючи схопити лихоманку, або в снігу, де на людину чигає смерть. Здавалося, що старий і жалюгідний, всіма забутий мастодонт, покритий наростами, пліснявою та виразками, схожий на величезного жебрака, який марно випрошував милостиню, стоячи на перехресті, пожалів іншого жебрака — убогого пігмея, котрий не мав у що взутися, не мав даху над головою, ходив у лахмітті, дмухав на закляклі пальці, годувався покидьками. Ось для чого виявився потрібним слон на площі Бастилії!

Дірка, в яку пролазив Гаврош, була звичайною щілиною, схованою між передніми ногами слона, майже невидимою ззовні і такою вузькою, що пролізти в неї могли тільки діти й коти.
— Почнемо ось із чого, — заявив Гаврош. — Скажемо швейцарові, що нас нема вдома.
Він пірнув у темряву з упевненістю людини, яка добре знає своє помешкання, узяв дошку й затулив нею дірку. Потім знову зник у пітьмі, й діти почули, як потріскує сірник, занурений у пляшечку з фосфорною сумішшю. Сучасних сірників тоді ще не існувало.
Несподіваний спалах змусив малих закліпати очима — Гаврош запалив просякнутий смолою ґніт, який називають "підвальним щуром". Цей димучий "підвальний щур" тьмяно освітив черево слона.
Гаврошеві гості розглянулися навколо і, певне, спізнали те саме відчуття, яке опанувало Йону, коли він опинився в череві біблійного кита. Вони побачили величезний кістяк, що мовби охоплював їх. Довгий брунатний сволок, від якого відходили вигнуті поперечини, здавався хребтом із ребрами, гіпсові сталактити звисали повсюди, мов нутрощі, а широкі полотнища павутини між боками слона утворювали його діафрагму. В кутках миготіли якісь чорні плями, що здавалися живими створіннями.
Уламки, які нападали згори, заповнили низ слонового черева, і по них можна було ходити, наче по підлозі.
Менший із малюків притиснувся до брата й прошепотів:
— Тут темно.
Ці слова розсердили Гавроша. Дітлахи здавалися такими приголомшеними, що він визнав за потрібне дати їм добрячої нагінки.
— Ви чого мені тут вередуєте? — крикнув він. — Не подобається? Може, вам треба королівський палац? Ну хіба не тварюки ви після цього? Теж мені дітки із золотої клітки!
Коли ти наляканий, то непогано, щоб на тебе накричали. Грубість заспокоює. Двоє малих підступили ближче до Гавроша.
Розчулений такою довірою, Гаврош пом’якшив тон і сказав, звертаючись тепер до меншого:
— Дурню, це надворі темно, а не тут. Надворі дощ, а тут дощу нема. Надворі холодно, а тут і вітром не війне. Надворі навіть місяць не світить, а тут у нас каганець, хай вам біс!
Хлоп’яки почали оглядати помешкання з меншим страхом. Але Гаврош не дав їм довго роздивлятися.
— Хутчіше! — наказав він і підштовхнув малих у той куток, де лежала його постіль.
Постіль у Гавроша була справжня. Тобто він мав матрац, ковдру і навіть запнутий альков.
За матрац правила солом’яна мата, за ковдру — досить великий шмат майже нового сукна з грубої сірої вовни. А ось який був альков.
Три увіткнуті в гіпсовий потрух, що заповнював слонове черево, жердини, зв’язані вгорі на кінцях мотузкою, утворювали ніби піраміду. З усіх трьох боків піраміди звисала густа сітка з мідного дроту, накинута вгорі на жердини і майстерно поскручувана залізним дротом. Унизу сітка по всьому колу була придавлена великими каменями, так що не лишалося й щілини, крізь яку можна було б проникнути досередини. Ця сітка являла собою не що інше, як великий клапоть дротяної мережі — такими загороджують у звіринцях пташині вольєри. Отож Гаврошеве ложе було наче в клітці. Уся споруда в цілому нагадувала індіанський вігвам.
Господар "дому" трохи відкотив камені, які придавлювали сітку спереду, і розсунув два її клапті, що прилягали один до одного.

— Ану, хлопці, навкарачки! — звелів Гаврош.
Він пропустив у клітку гостей, потім заліз туди сам, знову підкотив камені і щільно закрив отвір.
Усі троє вляглися на маті.
Хоч які вони були малі, проте жоден не міг випростатися в "алькові" на повен зріст. Гаврош усе ще тримав у руці "підвального щура".
— А зараз спіть! — наказав він. — Я погашу канделябр.
— Що це таке, добродію? — запитав старший, показуючи на сітку.
— А щоб пацюки не пролізли, — пояснив Гаврош. — Спіть!
Проте він визнав за потрібне дещо розтлумачити цим нерозуменятам і провадив:
— Усі ці речі з Ботанічного саду. Вони для диких звірів. Там цього добра повно. Тільки переберись через мур, пролізь у вікно або під дверима й бери скільки хочеш.
Говорячи, він накрив краєм "ковдри" меншого.
— Як тут добре! Як тепло! — прошепотів той.
Гаврош задоволено скинув оком на своє укривало й пояснив:
— Воно теж із Ботанічного саду. Я його позичив у мавп.
Потім показав старшому на товсту й чудово сплетену мату, на якій той лежав:
— А цю штуку я взяв у жирафи.
Після короткої мовчанки Гаврош провадив:
— Усе це належало звірам. Вони на мене не розсердились. Я пояснив їм, що беру їхнє манаття для слона.
Він знову помовчав, а тоді сказав:
— Перелізеш через мур — і плювати тобі на владу. Ось так!
Двоє малих із боязкою шанобою поглядали на цього відважного й винахідливого хлопця. Безпритульний, як і вони, слабкий, як і вони, він, одначе, був наділений якоюсь просто-таки казковою могутністю.
— Добродію, — боязко запитав старший, — а поліцаїв ви не боїтесь?
Гаврош обмежився зауваженням:
— Треба казати не "поліцаї", а "фараони", хлопче.
Менший, який лежав скраю, дивився широко розплющеними очима, але не озивався. Гаврош підіткнув під нього "ковдру", як це зробила б мати, і підсунув під рогожу якесь ганчір’я, влаштовуючи йому в такий спосіб подушку.
— Ну як? Добре тут? — спитав він, звертаючись уже до старшого.
— Дуже! — відповів той, дивлячись на Гавроша з виразом врятованого янгола.
Бідолашні малюки, змоклі під дощем, потроху почали зігріватися.
— До речі, — провадив Гаврош, — а чого ви плакали?
І додав, показавши пальцем на меншого:
— Ну такий опецьок, то ще нехай. Але дорослому, як ти, плакати не годиться. А то дивишся на тебе — теля та й годі.
— Як не плакати, — сказав хлопець, — коли в нас немає домівки, й ми не знали, куди йти. А надворі ніч, і ми самі-одні.
— Послухай-но, — сказав Гаврош. — Ніколи не варт рюмсати через дрібниці. Я про вас потурбуюся. Нам буде весело — ось побачиш. Улітку ми купатимемось біля Аустерліцького мосту й бігатимемо голяка по плотах, щоб подратувати праль. Вони так репетують і сердяться — бачив би ти, які вони кумедні. Ми підемо на Єлисейські Поля дивитись на людину-скелета. Він живий, але такий худий, що кістки випинаються назовні. А ще я поведу вас на виставу, на Фредеріка Леметра. Я маю знайомих акторів, а одного разу навіть грав на сцені. Ми, хлопчаки, бігали під полотнищем, а воно

коливалось і зображувало море. Я вас теж улаштую до свого театру. А потім ми підемо дивитись на дикунів. Вони несправжні, ті дикуни. На них рожеве трико, і видно, як воно морщиться, а на ліктях заштопане білими нитками. Побуваємо ми й в Опері. А зайдемо туди з клакерами — це ті, кому платять, щоб якомусь акторові вони плескали, а іншого освистували. Ми ще з вами подивимось, як відрубують голову на гільйотині. Я покажу вам ката. Він живе на вулиці Маре. Звати його пан Сансон. На дверях у нього поштова скринька. О, ми з вами добре порозважаємось!
Аж раптом на палець Гаврошеві впала крапля гарячої смоли, й це повернуло його до дійсності.
— Чорт забирай! — сказав він. — Я не можу витрачати більше одного су в місяць на освітлення квартири. Вляглися — значить, треба спати. Нам нема коли читати романи пана Поля де Кока. Крім того, світло можуть помітити фараони.
Негода посилювалася. Гуркотів грім, і чути було, як барабанять по спині слона краплі зливи.
— Одурили ми тебе, дощ! — вигукнув Гаврош. — Люблю слухати, як дзюркотить водичка по ногах моєї долівки. Зима дурна; їй не вдається нас намочити, от вона й лютує, стара водоноска.
У відповідь на ці нешанобливі слова спалахнула така сліпуча блискавка, аж її спалах проник крізь щілини у слоновому череві. А за спалахом ударив оглушливий грім. Дітлахи скрикнули й підхопились на ноги, мало не збивши сітку з жердин. Але Гаврош обернув до них своє сміливе личко й голосно засміявся:
— Спокійно, малюки! Не розваліть мені хату. Оце так грім! Браво, Господи! У тебе вийшло не гірше, ніж у театрі Амбіґю.
Він поправив сітку, легенько штовхнув обох малих на постіль, натис їм на коліна, щоб вони випростались, і гукнув:
— Добрий Господь запалив свою свічку, і я можу погасити свою. Треба спати, дітки. Накривайтеся, я зараз гашу. Готові?
— Так, — прошепотів старший. — Мені дуже добре. Під головою наче пухова подушка.
— Кажуть не "голова", а "довбешка", — зауважив Гаврош.
Двоє малих притиснулись один до одного. Гаврош натяг їм укривало аж на вуха і втретє за сьогодні повторив:
— Спіть!
І дмухнув на ґніт.
Як тільки світло погасло, сітка, що під нею лежали діти, почала якось дивно тремтіти. Чувся глухий скрегіт із металевим призвуком. Здавалося, безліч зубів угризаються в мідний дріт. Усе це супроводжувалося різким попискуванням.
П’ятирічний малий, почувши над головою це шарудіння, похолов від жаху і штовхнув ліктем старшого брата, але той уже спав. Тоді малюк наважився пошепки звернутися до Гавроша:
— Добродію!
— Га? — озвався Гаврош, який уже склепив повіки.
— Що це шарудить?
— Пацюки, — відповів Гаврош.
І знову опустив голову на мату.
Справді, пацюків у слоновому череві були сотні. Світло ґнота змушувало їх триматися по кутках, але тепер, коли в цій печері, яку звірі вважали своєю оселею, запанувала темрява, вони осміліли й, відчувши "запах свіжини", табунами накинулись на Гаврошеве шатро, певне, сподіваючись прогризти дріт.

Тим часом малий не міг заснути.
— Добродію! — знову озвався він.
— Чого тобі? — спитав Гаврош.
— А що воно — пацюки?
— Це такі миші.
Гаврошеве пояснення трохи заспокоїло малого. Колись він бачив білих мишей і зовсім їх не злякався. Проте він знову озвався:
— Добродію!
— Ну, що тобі?
— А чого у вас нема кота?
— Був у мене один, — відповів Гаврош, — та вони його з'їли.
Почувши ці слова, малий знову затремтів від страху.
— Добродію!
— Га?
— Кого з'їли?
— Кота.
— А хто з'їв кота?
— Пацюки.
— Миші?
— Ну так, пацюки.
Нажаханий цими мишами, які їдять котів, малюк провадив:
— Добродію, а нас вони не з'їдять, оті миші?
— Ще й як! — сказав Гаврош.
Страх малого досяг найвищої межі. Але Гаврош додав:
— Не бійся! Вони сюди не проберуться. Ось тобі моя рука. Замовкни й спи!
І взяв малого за руку. Хлопець притис Гаврошеву руку до себе й трохи заспокоївся. Навколо запанувала тиша: почувши людські голоси, пацюки розбіглися. Незабаром вони знову люто накинулися на сітку, але троє малих уже міцно спали й тому нічого не чули.
Година за годиною минала ніч. Темрява вкривала площу Бастилії, поривами налітав зимовий вітер із дощем. Величезний слон стояв нерухомо, мовби вдивляючись у темряву; здавалося, він поринув у глибоку задуму, задоволений, що дав притулок трьом бідолашним дітям.
Десь перед світанком із вулиці Сент-Антуан вибіг чоловік; він швидко перетнув площу і крізь щілину в паркані прослизнув під черево слона. Там він крикнув — раз і вдруге — голосом, що не мав у собі нічого людського й був схожий на крик папуги. Той крик приблизно можна передати літерами на папері, як:
— Кірікікіу!
На другий крик із слонового черева пролунав у відповідь дзвінкий дитячий голос:
- Іду!
Майже відразу дошка, що затуляла дірку в череві, відсунулась, і звідти виліз хлопець, який миттю спустився по нозі слона. То був Гаврош. Покликав його Чепурунчик.
Ну а крик "кірікікіу", безперечно, означав те, що Гаврош висловив фразою: "Спитаєш пана Гавроша".
Почувши цей крик, хлопець зразу прокинувся, вибрався з "алькова", ледь розсунувши сітку, яку тут-таки ретельно затулив, відкрив свою ляду й спустився вниз.
— Нам потрібна твоя допомога, — тільки й сказав Чепурунчик.
Гаврош не став вимагати пояснень.
— Гаразд, — сказав він.

Й обидва швидко пішли до вулиці Сент-Антуан, у той бік, звідки з’явився Чепурунчик.

3. Втеча з тюрми

Ось що відбулося тієї самої ночі у в’язниці Форс.

Інтелігент, Відьмак, Паща і Тенардьє зуміли домовитися між собою про втечу, хоч Тенардьє і сидів у одиночці. Інтелігент утік ще вдень — ми вже знаємо про це з розмови між Чепурунчиком та Гаврошем. Чепурунчик мав допомагати приятелям іззовні.

Відьмак цілий місяць просидів у карцері; за цей час він устиг, по-перше, зсукати мотузку, а по-друге, — обміркувати план утечі. Вийшовши звідти, він прихопив і мотузку. Посадили його в так звану Нову будівлю; там він зустрівся з Пащею і знайшов цвях.

Призначений день був особливо сприятливий для втечі, бо покрівельники саме лагодили шиферний дах. Отож угорі з’явилися риштування й драбини. Тобто мости і сходинки до волі.

Нова будівля складалася з чотирьох загальних камер, розміщених одна над одною, і горищного приміщення, яке називалося "Вільне повітря". Широкий комин, що лишився, певно, від кухонної печі герцогів де ла Форс, починався з нижнього поверху, перетинав усі камери й виходив на дах. Паща й Відьмак сиділи в одній камері. З остороги їх помістили внизу, на першому поверсі. Випадково узголів’я їхніх ліжок упиралися в комин. Тенардьє сидів якраз у них над головою, на тому самому горищі, яке мало назву "Вільне повітря".

Воно було поділене на чотири окремі камери з потрійними ґратами на вікнах і дверима, оббитими бляхою.

В одну з тих камер і посадили Тенардьє. Так і не пощастило з’ясувати, в який спосіб роздобув він пляшку вина зі снотворним зіллям.

У багатьох тюрмах є служителі, які наживаються на тому, що іноді допомагають в’язням утекти.

Тієї самої ночі, коли малий Гаврош підібрав на вулиці двох дітей, Відьмак і Паща тихо підвелися й почали колупати комин цвяхом, який знайшов Відьмак. Вони знали, що Інтелігент, котрий уже втік уранці, чекає їх на вулиці разом із Чепурунчиком. Тиньк і цегла падали на Відьмакове ліжко, тому нічого не було чутно. Та й пориви вітру з дощем, градом і громом створювали шум, який сприяв утікачам. Інші в’язні або спали, або вдавали, ніби сплять. Відьмак був спритний, Паща — дужий. Перш ніж наглядач, який дрімав у заґратованій комірчині з віконцем на камеру, встиг щось почути, два небезпечні бандити пробили стіну комина, вилізли димоходом угору, зламали залізні ґрати, що закривали верхній отвір димаря, й опинилися на даху.

Безодня у вісімдесят футів завглибшки і шість футів завширшки відокремлювала їх від зовнішнього муру в’язниці. На дні того провалля поблискувала рушниця вартового. Бандити прив’язали за уламки ґрат на димарі мотузку, зсукану Відьмаком у карцері, перекинули її другий кінець через зовнішній мур, сміливо перестрибнули провалля, перелізли через дашок муру, спустилися по мотузці на дах будівлі, що стояла впритул до громадської лазні, відірвали мотузку, стрибнули на подвір’я лазні, перебігли його, штовхнули кватирку біля будки воротаря, де висіла шворка, що відчиняла ворота, потягли за ту шворку, відчинили ворота й опинились на вулиці.

Минуло тільки три чверті години відтоді, як вони піднялися в темряві на своїх ліжках і стали колупати цвяхом комин.

Через кілька хвилин Відьмак і Паща приєдналися до Інтелігента та Чепурунчика, що блукали поблизу.

Невідомо як, але Тенардьє попередили, і він цієї ночі не спав.
Близько першої він помітив, як понад слуховим віконцем його камери промайнули дві тіні. Одна на мить затрималася біля шибки. То був Відьмак. Тенардьє впізнав його і все зрозумів.
Тенардьє, зарахованого до категорії особливо небезпечних злочинців, охороняли дуже пильно. Біля його камери ходив вартовий із зарядженою рушницею, якого що дві години змінювали. "Вільне повітря" було освітлене свічкою в настінному канделябрі. Ув'язнений мав на ногах кайдани вагою в півсотні фунтів. О четвертій пополудні до його камери приходив сторож із двома догами, він приніс в'язневі два фунти чорного хліба, глек із водою та миску з рідким супом, де плавало кілька бобів, і перевірив міцність його кайданів та віконних ґрат. Цей самий сторож із собаками приходив також два рази вночі.
Тенардьє домігся дозволу залишити в себе щось на зразок залізного прогонича — він приколював ним до стіни хліб, втикаючи прогонич у щілину, а то, мовляв, "пацюки з'їдять". Тенардьє пильно охороняли, й ніякої небезпеки в тому залізному пруті ніхто не побачив. Лише потім згадали, як один сторож сказав: "Краще б йому залишили дерев'яний прогонич".
О другій ночі старого солдата, який стояв на варті біля камери, замінили новобранцем. За кілька хвилин навідався сторож із собаками й пішов, нічого не помітивши, окрім того хіба, що вартовий надто скидається на "жовтодзьобого селюка". Та через дві години, коли о четвертій ранку прийшли змінювати новобранця, він спав біля камери Тенардьє як убитий. А в'язня в камері уже не було. Розбиті кайдани лежали на підлозі. У стелі побачили дірку і ще одну дірку — в даху. Одну дошку зі своїх нар Тенардьє видер і, певно, узяв із собою, бо її ніде не могли знайти. В камері також лишилася напівпорожня пляшка з дурманним вином, яким в'язень приспав солдата. Багнет із рушниці вартового зник.
В ту хвилину, коли зробили це відкриття, вважали, що Тенардьє уже втік. А насправді він ще перебував у великій небезпеці.
Вибравшись на дах, утікач знайшов обривок прив'язаної до ґрат мотузки, але той обривок був закороткий, й Тенардьє не зміг перебратися через зовнішній мур, як то зробили Відьмак і Паща.
Якщо звернути з вулиці Балетної на вулицю Сицилійського короля, то зразу праворуч ви побачите брудний закутень. Колись там стояв будинок, від якого потім лишилася одна задня стіна, що досягала третього поверху сусідніх будинків; у стіні зяяли два великі квадратні вікна, а крізь них видно було високий похмурий мур — зовнішню огорожу в'язниці Форс.
Місце, де стояв той будинок, — тепер зруйнований, — почасти обнесене напівзогнилим парканом, за яким ховалася маленька халупа, притулена до вцілілої стіни. На самому верху тієї руїни й опинився Тенардьє близько третьої ранку.
Як він туди дістався? Цього ніколи не могли ні пояснити, ні зрозуміти. Натхнений невтримною жадобою до волі, яка перетворює провалля на рів, залізні ґрати на плетиво з лози, тупість на інстинкт, інстинкт на розум, а розум на геній, Тенардьє подолав перешкоди, що здавалися неподоланними, і, весь залитий потом та змоклий від дощу, в пошматованому одязі, з обдертими й закривавленими руками, ліктями та коліньми дістався до стіни зруйнованого будинку — і там сили його покинули. Прямовисне урвище заввишки в три поверхи відокремлювало утікача від бруківки.
Мотузка, яку Тенардьє прихопив із собою, була закоротка.
Отож він чекав там, блідий, виснажений, утративши всяку надію й зі страхом думаючи, що вже за кілька хвилин на сусідній дзвініці Сен-Поль проб'є четверту, тобто годину, коли прийдуть змінювати вартового і

знайдуть його сонного під проламаним дахом. Унизу, на моторошній глибині, виблискувала темна, мокра від дощу бруківка, що обіцяла йому водночас смерть і волю.
Видзвонило четверту. Тенардьє здригнувся. За кілька хвилин почувся той невиразний і безладний шум, який починається у в'язниці, коли там виявляють утечу. Грюкали, зачиняючись і відчиняючись, двері, скрипіли незмащені завіси, хрипкими голосами кричали тюремники, над дахом Нової будівлі метався запалений смолоскип, освітлюючи каски терміново викликаних пожежників. Водночас Тенардьє побачив, як за площею Бастилії крайнеба зловісно почав світлішати.
А він лежав на стіні завширшки в десять дюймів, лежав під зливою між двома проваллями, лежав, не можучи ворухнутись, і думка його, наче язик дзвона, металась між двома виходами: "Смерть — якщо я впаду, каторга — якщо тут залишусь".
Несподівано він побачив унизу якогось чоловіка; скрадаючись у темряві попід стінами, той підійшов до закутня, над яким наче завис Тенардьє. Незабаром до нього приєднався другий, потім третій і четвертий. Коли всі четверо зібралися докупи, один натис на клямку хвіртки в паркані, і вони зайшли в обгороджене місце, де стояла халупа. Вони спинилися якраз під Тенардьє, певно, щоб поговорити не на очах у перехожих та солдата, який охороняв хвіртку в'язниці Форс за кілька кроків звідти. Правда, дощ тримав вартового "під арештом" у його будці.
У темряві Тенардьє не міг роздивитися обличчя людей, але перед ним майнув проблиск надії: він почув, що розмовляють вони бандитським жаргоном.
По деяких характерних словах Тенардьє впізнав спочатку Відьмака й Інтелігента, а потім і Чепурунчика. Четвертий мовчав, але його видавали широкі плечі. Тенардьє не мав сумніву, що то Паща.
Незважаючи на небезпеку, всі четверо, з притаманною бандитам вірністю один одному в біді, цілу ніч блукали побіля в'язниці Форс у надії побачити на вершку якої-небудь стіни Тенардьє. Але холод, дощ, намоклий одяг, тривожний гамір, який долинав від тюрми, — усе це спонукало їх до відступу. Тенардьє чув їхню розмову і розумів, що через хвилину-дві вони підуть геть.
Він не наважувався гукнути приятелів — усе пропало б, якби його крик почув вартовий. Та ось йому майнула щаслива думка; він дістав із кишені й кинув униз обривок Відьмакової мотузки, який відв'язав від ґрат на димарі Нової будівлі.
Мотузка впала під ноги бандитам.
— Поглянь-но! — вигукнув Інтелігент.
— Моя шворочка! — здивувався Відьмак.
— Корчмар тут, — сказав Чепурунчик.
Вони підвели голови. Тенардьє трохи підняв свою.
— Другий кінець мотузки у тебе? — спитав Чепурунчик у Відьмака.
— Авжеж.
— Зв'яжи обидва кінці, ми кинемо йому мотузку, він закріпить її на стіні, цього вистачить, щоб спуститися.
Тенардьє наважився подати голос:
— Я закоцюб.
— Зігрієшся.
— Я не можу ворухнутись.
— Ти ковзнеш униз, а ми тебе підхопимо.
— У мене руки заклякли.
— Тільки прив'яжи мотузку до стіни.
— Я не зможу.

— Треба, щоб хтось піднявся до нього, — сказав Чепурунчик.
— Три поверхи! — зауважив Відьмак.
Старий комин, що правив колись за димохід для печі, яку топили в халупі, тулився до стіни і підіймався майже до того місця, де застряв Тенардьє. Комин був дуже вузький.
— Можна залізти вгору по ньому, — сказав Чепурунчик.
— По отому комину? — вигукнув Інтелігент. — Дорослий цього не зможе. Тут треба малого.
— Зачекайте-но трохи, — сказав Чепурунчик. — Я придумав.
Він обережно прочинив хвіртку в паркані, переконався, що на вулиці нікого немає, вийшов, причинив за собою хвіртку й побіг на площу Бастилії. Збігло сім або вісім хвилин — ціла вічність для Тенардьє. Інтелігент, Відьмак і Паща не зронили й слова. Нарешті хвіртка відчинилась, і з'явився засапаний Чепурунчик разом із Гаврошем. Дощ не переставав, і вулиця досі була безлюдна.
Малий Гаврош увійшов за огорожу й спокійно подивився на ці бандитські пики. Вода стікала у нього з чуба.
— Ти мужчина, малий? — звернувся до хлопця Паща.
Гаврош стенув плечима й відповів:
— Такий малий, як я, — мужчина, а такі бевзі, як ви, — дрібнота.
— Ого, у малого підвішений язик! — вигукнув Інтелігент.
— Паризький малюк по слово до кишені не лізе! — докинув Відьмак.
— То чого вам від мене треба? — спитав Гаврош.
— Злізти вгору по цьому комину, — сказав Чепурунчик.
— З мотузкою, — мовив Інтелігент.
- І прив'язати шворочку там угорі до віконної рами, — провадив Відьмак.
— А далі? — спитав Гаврош.
— Усе, — підвів висновок Паща.
Хлоп'як оглянув мотузку, комин, стіну, вікна і зробив губами той неповторний зневажливий звук, який означає: "Тільки й того!"
— Там угорі людина, і ти врятуєш її, — сказав Чепурунчик.
— Зможеш? — запитав Відьмак.
— Йолоп! — кинув хлопець, як начебто це запитання здалося йому образливим, і зняв черевики.
Паща підхопив Гавроша й поставив на дах халупи. Сточені шашелем дошки прогнулися під вагою хлопця. Гаврош узяв у Пащі мотузку, що її Відьмак уже зв'язав докупи, й рушив до комина, пролізти в який було легко крізь велику розколину. Тим часом Тенардьє, побачивши, як наближається до нього порятунок, звісив голову над муром. Уже почало сіріти, й Гаврош досить виразно побачив його зрошений потом лоб, мертвотно-бліді щоки, гострий хижий ніс і сиву розкошлану бороду.
— Отакої! — сказав він. — Це ж мій татусь!.. Ну та нехай!
І, взявши мотузку в зуби, рішуче поліз угору.
Вибравшись на стіну, Гаврош сів на неї верхи і міцно прив'язав мотузку до найвищої поперечини в рамі вікна.
Через мить Тенардьє був унизу.
Як тільки він торкнувся ногами бруківки й відчув себе поза небезпекою, він начебто й не стомлювався, не мерз і не тремтів від страху. Щойно пережиті жахливі знегоди розвіялись як дим, і його гострий розум миттю пробудився, готовий до подальшої діяльності.
— Ну, кого ми підемо жерти? — були його перші слова.
Нема потреби пояснювати жахливий зміст слова "жерти", яке означає водночас "убивати" і "грабувати".

— Треба звідси вшиватися, — сказав Відьмак. — Кінчимо в трьох словах і зразу ж розійдемось. Є тут одне діло на вулиці Плюме; вулиця безлюдна, будинок на відшибі, за старою й іржавою ґратчастою огорожею, в домі самі жінки.
— От і гаразд. Чом би й ні? — запитав Тенардьє.
— Твоя дочка Епоніна ходила туди, — сказав Інтелігент.
- І принесла Маньйон сухар, — додав Паща. — Робити там нічого.
— Дочка у мене не дурна, — сказав Тенардьє. — Але подивитися не завадить.
— Справді, — погодився Відьмак. — Треба буде подивитись.
Ніхто не звертав більше уваги на Гавроша, який тим часом примостився на одному зі стовпців, що підпирали паркан. Він зачекав ще кілька хвилин, можливо, сподіваючись, що батько підійде до нього, потім узяв черевики й сказав:
— Я вам уже не потрібен, панове мужики? От ви й вибралися з халепи. Ну, я пішов, мені час будити малих.
І він подався геть.
П’ятеро чоловіків по одному вийшли крізь хвіртку в паркані.
Коли Гаврош зник за рогом, звернувши на Балетну вулицю, Інтелігент відвів Тенардьє вбік.
— Ти придивився до малюка? — спитав він.
— Якого малюка?
— Того, що заліз на стіну й прив’язав тобі мотузку.
— Не дуже.
— Я не зовсім певен, але то, здається, був твій син.
— Хіба? — озвався Тенардьє. — Ти так думаєш?
І вони розійшлися.
Книга сьома
Чари і смуток
1. Осяйне світло
Читач уже зрозумів, що коли Маньйон послала Епоніну на розвідку, дівчина впізнала крізь залізні штахети мешканку дому й насамперед віднадила від вулиці Плюме бандитів, а потім привела туди Маріуса; простоявши кілька днів в екстазі перед тими штахетами, він не зміг опертися силі, що притягує магніт до заліза, а закоханого до каменів, з яких вимурувано оселю коханої, і зрештою проник у Козеттин сад, як Ромео в сад Джульєтти. Йому це далося навіть легше, ніж Ромео, бо той мусив перелазити через мур, а Маріус просто натиснув на залізний прут, що розхитався в гнізді. Утворився отвір, куди легко прослизнув худий Маріус.
Побачити його ніхто не міг — по-перше, вулиця була безлюдна, по-друге, він проникав у сад тільки вночі.
Після блаженної миті, коли поцілунок поєднав дві юні душі, Маріус приходив у сад щовечора. Той перший поцілунок був і останнім. Надалі Маріус дозволяв собі хіба торкнутися губами Козеттиної руки, нашийної хусточки або кучерика. Козетта була для нього не дівчиною, а духмяною квіткою. Він дихав нею. Два невинні створіння обожнювали одне одного. Нічний сад здавався їм живим і священним, запашні квіти розкривалися навколо них, а вони розкривали одне одному душі й говорили слова кохання, від яких, здавалося, тремтіли дерева.
То були не слова, а ледь чутні подмухи. Дитяче белькотіння, невинні нісенітниці, шепіт, позбавлений глузду, але сповнений високого змісту. Той, хто ніколи не слухав і не говорив таких чарівних дурниць, — тупий йолоп, лихий чоловік.
— А знаєш, — казала Козетта Маріусові, — мене звуть Єфразі.
- Єфразі? Таж ні, тебе звуть Козеттою.

— О ні, Козетта — це бридке ім’я, яке дали мені ще маленькою. А моє справжнє ім’я — Єфразі. Тобі воно не подобається?
— Подобається… Але Козетта — зовсім не бридке ім’я.
— Воно здається тобі гарнішим, ніж Єфразі?
— Ну… так.
— Тоді й мені воно більше подобається. Справді гарне ім’я — Козетта. Називай мене Козеттою.
А одного разу Маріус сказав:
— Уяви собі, колись я думав, що тебе звати Урсула.
І цього їм вистачило, щоб сміятися цілий вечір.
Маріус тільки так і уявляв свої взаємини з Козеттою: щовечора приходити на вулицю Плюме, відгинати заржавілий прут штахетної огорожі, сидіти поруч на лаві, дивитись, як мерехтять за деревами сутінки, ніжно погладжувати ніготь на великому пальці Козетти, казати їй "ти", вдихати разом із нею пахощі однієї квітки, — і так завжди, до нескінченності. Проте ця майже сувора любов не обходилася без ніжного залицяння. Закоханий до нестями, Маріус шепотів Козетті:
— Яка ж ти гарна! Я не смію й глянути на тебе. Іноді мені здається, ти не дівчина, а мрія. Мабуть, я таки збожеволів.
А Козетта відповідала:
— Зараз я кохаю тебе трохи дужче, ніж кохала сьогодні вранці.
Козетта здавалася втіленням наївності, прозорості, ясності, правдивості, променистості. На кожного, хто дивився на неї, вона справляла враження весни. Її очі блищали, мов краплі роси. Козетта була згустком вранішнього сяйва в образі жінки, водночас ця вчорашня учениця монастирського пансіону розмовляла з тонкою проникливістю і про все вміла судити розважливо.
Отож не дивно, що Маріус захоплювався Козеттою, боготворив її. Обом раз у раз наверталися сльози на очі — такі вони були щасливі. Неумисне розчавлена комашка, пташине перо, яке випало з гнізда, зламана гілка глоду викликали в них гостру жалість. Їхній захват, злегка повитий смутком, здавалося, просив сліз. Майже болісне розчулення — найпевніша ознака ніжної любові. І разом із тим вони залюбки сміялися, і так невимушено й весело, що скидалися тоді на двох дітлахів.
Маріус і Козетта жили, наче уві сні, приголомшені щастям. Вони зовсім не помітили холери, яка пустошила Париж саме в тому місяці. Вони розповіли одне одному про себе все — і водночас майже нічого. Маріус сказав Козетті, що він сирота, і звуть його Маріус Понмерсі; він — адвокат, але заробляє собі на прожиток, пишучи всяку всячину для книгарів; його батько був полковником і героєм, а він, Маріус, посварився зі своїм дідом-багатієм. Зі свого боку, Козетта розповіла, що виховувалася в монастирі Малий Пікпюс; мати в неї померла, а її батька звуть Фошлеван, і він дуже добрий; він щедро дає милостиню вбогим, хоча сам бідний і відмовляє собі в усьому — ні в чому не відмовляючи їй.
Дивно, але в тій симфонії, на яку перетворилося життя Маріуса, відколи він побачив Козетту, минуле, навіть зовсім недавнє, стало для нього таким далеким і туманним, що Козеттина розповідь цілком задовольнила його. Він навіть не подумав розповісти їй про нічну пригоду в халабуді Горбо і про дивну поведінку її батька. Маріус миттю забув про все це. Він навіть не пам’ятав увечері, що робив уранці, не пам’ятав, де обідав і з ким розмовляв. Він жив тільки в ті години, коли бачив Козетту. Для Козетти й Маріуса не існувало більш нічого, крім Маріуса й Козетти. Світ немовби провалився в порожнечу. Вони жили щасливою хвилиною. Не було в них нічого попереду, нічого позаду. Навряд чи Маріус і думав про те, що в Козетти є

батько. Про що ж вони розмовляли, ці двоє закоханих? Ми вже знаємо: про квіти, про ластівок, про захід сонця, про місяць і ще про безліч дуже важливих речей. А "все інше" для них просто не існувало. Вони були вдвох, вони обожнювали одне одного, Козеттин батько, лігво Тенардьє, бандити — може, все те йому тільки приверзлося?
Так і жили ці двоє, мовби ширяючи на недосяжній височині.
Хоч яка гарна була Козетта, Маріус іноді заплющував очі, сидячи поруч неї. Коли заплющуєш очі — легше заглянути в душу.
Маріус і Козетта не запитували себе, куди це їх приведе. Вони вважали, що вже дісталися кінця дороги. У людей дивна забаганка: вони хочуть, щоб кохання приводило їх кудись.

2. Перші тіні

Жан Вальжан ні про що не здогадувався.
Козетта, не така мрійлива, як Маріус, була весела, і цього вистачало, щоб Жан Вальжан почував себе щасливим. До того ж усі закохані вдаються до дрібних осторог, боячись, щоб хтось третій не потурбував їхнього почуття. Так, Козетта ніколи не заперечувала Жанові Вальжану. Він хоче прогулятися? Гаразд, таточку. Він хоче лишитися вдома? Чудово. Він хоче провести вечір із Козеттою? Вона просто в захваті. А що Жан Вальжан лягав о десятій вечора, то Маріус з'являвся в саду не раніше цієї години й тільки тоді, коли чув із вулиці, як Козетта відчиняє засклені двері ганку. Отож удень Маріуса тут ніхто не бачив, і Жан Вальжан навіть забув, що він існує на світі.
Стара Туссен рано закінчувала поратись і відразу вкладалася спати. Отож вона, як і Жан Вальжан, нічого не знала.
Маріус ніколи не заходив у дім. Вони з Козеттою ховалися в закутні коло ґанку, і ніхто не міг побачити або почути їх із вулиці; сидячи там, вони іноді розмовляли, а іноді задовольнялися тим, що разів по двадцять на хвилину стискали одне одному руки, дивлячись на гілля дерев. Якби в такі хвилини за тридцять кроків від них ударила блискавка, вони нічого не помітили б: так глибоко мрії одного поринали у мрії другого.
Між ними й вулицею був цілий сад. Заходячи й виходячи, Маріус ретельно прилагоджував розхитану залізну штахетину, і здавалося, що там усе гаразд.
Маріус ішов із вулиці Плюме близько півночі й повертався до Курфейрака.
Курфейрак казав Баорелю:
— Ти повіриш? Маріус приходить о першій ночі!
— Ну то й що? — відповідав Баорель. — У тихому болоті чорти водяться.
Якось Курфейрак звернувся до Маріуса з такими словами:
— Мені здається, друзяко, ти оселився десь на Місяці, у королівстві мрій, у провінції ілюзій, у місті Мильна Булька. Ну, будь же добрим хлопцем, скажи, як її звуть?
Та Маріус радше дав би вирвати собі нігті, ніж вимовити вголос священне для нього ім'я "Козетта". Справжнє кохання осяйне, мов світанок, і мовчазне, як могила.
Протягом того незабутнього місяця травня Маріус і Козетта спізнали велике блаженство.
Посваритися й казати одне одному "ви" тільки для того, щоб потім глибше насолоджуватися, кажучи "ти"; довго й з усіма подробицями розмовляти про людей, які анітрохи їх не цікавлять;
Слухати, пригорнувшись одне до одного, як гуркотять екіпажі по Вавилонській вулиці;
Роздивлятися якусь зірку в небі або світлячка в траві;
Мовчати вдвох — це ще солодша втіха, ніж розмовляти.

І таке інше.
А тим часом насувалася небезпека.
Одного вечора, поспішаючи на побачення, Маріус ішов по бульвару Інвалідів. Він простував, як звичайно, з опущеною головою і коли вже хотів звернути на вулицю Плюме, хтось сказав зовсім близько від нього:
— Добривечір, пане Маріус.
Він підвів голову й упізнав Епоніну.
Маріус жодного разу не згадав цю дівчину, відтоді як вона привела його на вулицю Плюме. Він мав би дякувати їй за своє нинішнє щастя, проте йому чомусь було неприємно зустрітися з нею.
— А, це ви, Епоніно, — збентежено озвався він.
— Чому ви кажете мені "ви"? Хіба я зробила вам щось погане?
— Та ні, — відповів Маріус.
Звичайно, він нічого проти неї не мав. Але тепер, коли Маріус казав "ти" Козетті, він міг звертатися до Епоніни тільки на "ви".
— Скажіть же!.. — вигукнула Епоніна.
І затнулася на півслові. Здавалося, що цій колись такій зухвалій дівчині раптом забракло слів. Вона хотіла всміхнутися й не змогла.
— То ви… — знову почала Епоніна.
І замовкла, опустивши очі.
— На добраніч, пане Маріус, — раптом різко мовила вона й пішла геть.
3. "Кеб" по-англійському — те, що котиться на колесах, а на бандитському жаргоні — те, що гавкає
Назавтра — а це було 3 червня 1832 року, день, коли над Парижем почали збиратися грізні хмари народного заворушення, — Маріус, ідучи вже на смерканні тією самою дорогою, що й учора, помітив між деревами на бульварі Епоніну, яка прямувала йому назустріч. Два дні поспіль — це було занадто. Маріус швидко звернув убік і пішов до вулиці Плюме іншою дорогою.
Епоніна рушила слідом за ним, чого досі не робила ніколи, хоч і дивилась на нього здалеку, коли він проходив бульваром.
— Отакої! — сказала вона, побачивши, як Маріус відсунув штахетину й прослизнув у сад. — Він уже ходить до неї в дім!
Вона підійшла до огорожі, поторкала одну за одною всі штахетини і легко знайшла ту, що її відсунув Маріус.
— Ну, ні, хай вам чорт, — похмуро пробурмотіла вона.
Епоніна сіла на підмурок огорожі, під розхитаним прутом, мовби охороняючи прохід. Якраз там штахети впиралися в сусідній мур, і в тому темному закутні Епоніни було зовсім не видно.
Вона просиділа так близько години, не ворушачись і майже не дихаючи, думаючи про щось своє.
Повз огорожу пройшов пізній перехожий, а ще через кілька хвилин у вулицю Плюме звернуло кілька чоловіків; їх було шестеро, і вони скрадалися розтягнутою вервечкою попід самими мурами.
Перший підійшов до штахетної огорожі й почекав інших; через якусь мить усі шестеро зійшлися докупи.
Ці люди стали тихо перемовлятися.
— Тутки, — сказав один із них.
— Чи є в саду кеб? — запитав другий.
— Я не знаю. Про всяк випадок я прихопив кульку. Дамо йому пожувати.
— Ти маєш мастику, щоб вирізати скло.
— Авжеж.
— Штахети старі, — озвався ще один, п’ятий у вервечці, який говорив голосом черевомовця.

— Тим ліпше, — зауважив другий. — Менш вищатиме, як станемо пиляти.
Шостий, котрий досі не розтуляв рота, підійшов до огорожі і став обмацувати штахети, — як це робила Епоніна за годину до того, — беручись і злегка смикаючи за кожен прут. Так він дістався до того, який Маріус вивернув із гнізда, й уже наготувався схопити його, коли раптом з темряви висунулася чиясь рука, і він відчув різкий поштовх у груди.
— Тут є кеб, — тихо сказав хрипкий голос.
І бандит побачив перед собою бліду дівчину.
Від несподіванки він весь наїжився; немає нічого огиднішого й жахливішого, як видиво стривоженого хижака; один його наполоханий вигляд уже лякає.
— Хто ця хвойда? — затинаючись, пробурмотів він.
— Ваша дочка.
То була Епоніна, а перед нею стояв Тенардьє.
При появі Епоніни п’ятеро інших, тобто Хапнигріш, Паща, Інтелігент, Чепурунчик та Відьмак безмовно й нечутно наблизились зі зловісною повільністю, притаманною людям ночі.
У їхніх руках можна було розгледіти якісь бандитські знаряддя. Паща тримав вигнуті обценьки, які у злодіїв називаються "хусткою".
— Що ти тут робиш? Чого тобі від нас треба? Ти здуріла? — вигукнув Тенардьє, як тільки можна вигукнути, коли розмовляєш пошепки. — Не заважай нам працювати.
Епоніна засміялась і кинулася батькові на шию.
— Я тут, таточку, бо я тут. Хіба не можна просто посидіти на камені? А от вам тут робити нема чого. Адже я принесла Маньйон сухар, хіба ви не знаєте? Поживитися тут нема чим. Поцілуй же мене, любий таточку! Як давно ми з тобою не бачились! То ти на волі, так?
Тенардьє спробував випручатися з Епонінних рук.
— Гаразд, гаразд, — пробурчав він. — Ти вже поцілувала мене. Як бачиш, я на волі. А зараз іди звідси.
Та Епоніна не пускала батька й ще ближче пригорнулася до нього.
— Як же тобі пощастило вибратися з тюрми, таточку? Розкажи-но мені про це! А де моя матуся, знаєш?
— З нею все гаразд, а втім, не знаю, пусти мене й забирайся, — відповів Тенардьє.
— Я не хочу забиратися звідси, — й Епоніна скорчила вередливу гримаску. — Адже я не бачила тебе аж чотири місяці!
І вона знову обхопила батька руками за шию.
— Поспішаймо! — сказав Паща. — А то ще з’являться фараони.
Епоніна обернулася до п’ятьох бандитів.
— О, це ви, пане Відьмак. Добривечір, пане Інтелігент. Добривечір, пане Хапнигріш. Ви хіба не впізнали мене, добродію Паща? Як тобі ведеться, Чепурунчику?
— Усі тебе впізнали! — кинув Тенардьє. — А зараз ушивайся. Дай нам спокій.
— О такій порі лисиці гуляють, а кури сплять, — сказав Чепурунчик.
— Ти ж бачиш, нам тут треба попрацювати, — докинув Інтелігент.
Епоніна взяла Чепурунчика за руку.
— Бережись! У мене перо, — застеріг той.
— Любий Чепурунчику, треба довіряти людям, — лагідно сказала Епоніна. — Я ж бо дочка свого батька. Пане Інтелігент, пане Паща, адже ви мені доручили з’ясувати цю справу.
Слід відзначити, що Епоніна вже не розмовляла злодійським жаргоном. Це стало неможливим для неї після того, як вона познайомилася з Маріусом.

Дівчина взяла у свою маленьку кощаву руку грубі пальці Пащі й провадила:
— Ви ж знаєте, я не дурна. Мені завжди вірили. Я все тут рознюхала й запевняю: у цьому домі робити вам нема чого.
— Там самі жінки, — сказав Паща.
— Ні. Усі звідси виїхали.
— А свічки горять, — зауважив Інтелігент.
І справді, крізь гілля дерев миготіло світло. То не спала Туссен, розвішуючи на горищі флігеля мокру білизну.
Епоніна зробила останню спробу.
— Ну то й що? — сказала вона. — Це вбогі люди, й ви там не знайдете жодного су.
- Іди ти к бісу! — засичав Тенардьє. — Коли ми перевернемо весь дім догори дном, ми скажемо тобі, що там є — франки, су чи ліари!
І відштовхнув її, щоб пройти вперед.
— Чепурунчику, любий, — сказала Епоніна. — Благаю тебе, не ходіть туди! Ти ж розумний хлопець, послухайся мене!
— Відійди, а то напорешся на ніж, — відповів Чепурунчик.
Епоніна пустила його руку, за яку була схопилась, і мовила:
— То ви хочете забратися в цей дім, так?
— Ненадовго! — ощирився черевомовець.
Дівчина прихилилася спиною до штахет і глянула на озброєних бандитів, схожих у темряві на жаских демонів.
— Ну, а я цього не хочу, — тихо й рішуче сказала вона.
Бандити остовпіли від подиву.
— Так от, друзі, — провадила Епоніна. — Якщо ви сюди поткнетесь, я закричу, я підійму на ноги цілий квартал, я покличу фараонів, і вас схоплять усіх шістьох.
— Вона це зробить, — тихо сказав Тенардьє Відьмакові й черевомовцю.
І ступив крок до Епоніни.
— Ану, геть від мене, старий! — застерегла вона.
Тенардьє відступив назад і люто пробурмотів:
— Сука!
Епоніна засміялася жахливим сміхом.
— Хай і так, але в цей дім ви не зайдете! А коли спробуєте, я загавкаю. Ідіть своєю дорогою, ви мені обридли. Гадаєте, я боюся вас? Чи не однаково, підберуть мене завтра на вулиці Плюме, зарізаною своїм таточком, чи знайдуть через рік десь біля Лебединого острова посеред зогнилих корків та утоплених собак?
Тут Епоніна змушена була замовкнути. Її потряс напад сухого кашлю, дихання з хрипом вихоплювалося з вузьких, кволих грудей.
Тенардьє заговорив до неї лагідним голосом:
— Дочко, ну чому ти не даєш нам працювати? Ми ж маємо якось заробляти собі на життя? Ти хочеш, щоб ми померли з голоду?
— Здихайте, — байдуже відповіла Епоніна.
Шестеро душогубів відійшли в затінок біля ліхтарного стовпа й почали радитись, люто й розгублено знизуючи плечима.
Тим часом Епоніна сіла на підмурок і, погойдуючи ногою та наспівуючи, дивилася на них спокійним, рішучим поглядом.
— Щось їй засіло в довбешку, — мовив Інтелігент. — Може, уклепалася в хазяїна? А шкода пропускати таку нагоду. Дві жінки і старий на задньому дворі. Он які гарні фіранки на вікнах…
— Ну то йдіть і робіть свою справу, — сказав Чепурунчик. — А я залишуся з дівчиськом, і якщо вона писне…
У світлі ліхтаря блиснув розкритий ніж, якого він висунув із рукава.

Тенардьє мовчав і, здавалося, був схильний приєднатися до загальної думки.
Відьмак, який мав у них славу "пророка", досі мовчав. Він був із тих, що не зупиняються ні перед чим. Якось із чистого молодецтва він навіть пограбував поліційний відділок.
— А яка твоя думка, Відьмаче? — спитав Інтелігент.
Відьмак ще трохи помовчав, а тоді похитав головою й нарешті подав голос:
— Тут діло таке: сьогодні вранці я бачив, як зчепилися битись два горобці, а тепер натрапив на сварливу дівку. Це не на добро. Ходімо звідси.
І вони пішли геть.
Епоніна, скрадаючись попід мурами та стінами будинків, провела їх до самого бульвару. Там вони розійшлися, й дівчина побачила, як усі шестеро розтанули в темряві, мовби злившись із нею.
4. Маріус прокидається з любовного очамріння й дає Козетті свою адресу
Тимчасом як ота собака в людській подобі охороняла дім, і шестеро бандитів відступили перед дівчиськом, Маріус сидів поруч із Козеттою. Ніколи ще небо не було таким зоряним і чудовим, дерева — такими тріпотливими, а трави — такими запашними; ніколи шарудіння пташок, які засинали в листі, так не тішило слух; ніколи ще світова гармонія так не відповідала внутрішній музиці кохання; ніколи Маріус не почував себе таким закоханим і зачарованим. Але він застав Козетту сумною. Козетта плакала. Очі в неї почервоніли від сліз.
То була перша хмаринка над прекрасною мрією.
— Що з тобою? — було перше запитання Маріуса.
— Зараз, — відповіла Козетта, сідаючи на лаву біля ґанку, й коли Маріус, весь тремтячи, опустився поруч, провадила:
— Сьогодні вранці батько сказав мені приготуватися. У нього якісь справи, й, можливо, нам доведеться виїхати.
Маріус похолов. Півтора місяця, як ми вже згадували, він існував поза життям. Слово "виїхати" грубо повернуло його до цього життя.
Він не здобувся на слово. Козетта тільки відчула, що його рука стала зовсім холодна.
— Що з тобою? — у свою чергу спитала вона.
— Я не розумію, про що ти кажеш, — ледь чутно озвався він.
— Сьогодні вранці батько сказав мені приготуватися, — повторила Козетта.
— Щоб я склала його одяг у малу валізку, а свій — у велику, бо десь за тиждень ми, можливо, виїдемо до Англії.
— Але ж це жахливо! — вигукнув Маріус. Потім тихо запитав: — І коли ти поїдеш?
— Він не сказав.
— А коли повернешся?
— Він не сказав.
Маріус підвівся й холодно запитав:
— Отже, ви їдете, Козетто?
— Чому ти кажеш мені "ви"? — мовила Козетта, глянувши на нього своїми прегарними засмученими очима.
— Я запитую, чи ви поїдете?
— А що ж мені робити? — відповіла вона, заламуючи руки. — Якщо мій батько поїде?
— Гаразд, — сказав Маріус. — Тоді і я кудись поїду.
Козетта скоріше відчула, ніж зрозуміла зміст його слів. Обличчя її в темряві стало біле, мов крейда.
— Що ти хочеш цим сказати? — пробелькотіла вона.

Маріус глянув на неї, потім підняв очі до неба й відповів:
— Нічого.
Коли Маріус опустив погляд, він побачив, що Козетта всміхається. Усмішка коханої жінки сяє навіть у темряві.
— Які ж ми дурні з тобою! Я знаю, що робити, Маріусе.
— Що?
— А ти поїдеш за нами. Я повідомлю тебе, де ми будемо, і ми там зустрінемося.
У цю мить Маріус остаточно спустився з неба наземлю.
— Поїхати за вами! — вигукнув він. — Та ти збожеволіла! Для цього потрібні гроші, а в мене їх нема. Поїхати в Англію? Я й так уже заборгував понад десять луїдорів своєму приятелю Курфейракові! У мене старий капелюх і подерта сорочка, на сурдуті бракує ґудзиків, лікті протерлися, а в чоботях відстають підошви. Козетто, я вбогий жебрак. Ти даруєш мені своє кохання, бо ти бачиш мене тільки вночі; якби ти побачила мене вдень, ти подала б мені милостиню. Поїхати до Англії! А чим я заплачу за паспорт!
Заломивши над головою руки, він припав обличчям до дерева, не відчуваючи, як дряпає йому шкіру шорстка кора, — нерухомий, схожий на статую розпачу. Він стояв так дуже довго. Розпач — безодня, в якій людина може залишатися протягом вічності. Нарешті він обернувся. Йому вчувся якийсь приглушений звук, сумний і ніжний.
То схлипувала Козетта.
Уже дві години плакала вона біля Маріуса, заглибленого у свої сумні думки.
Він підійшов і опустився перед нею навколішки.
— Не плач, — сказав Маріус.
— Але ж нам, можливо, доведеться розлучитись! — прошепотіла вона.
— Ти мене кохаєш? — запитав він.
— Я боготворю тебе! — крізь сльози відповіла Козетта.
Він провадив із невимовною ніжністю в голосі:
— Заради нашого кохання, благаю тебе, не плач.
— Ти кохаєш мене? — запитала вона.
Він узяв її за руку.
— Козетто, я ще ніколи й нікому не давав слова честі. Так от, даю тобі чесне слово: я помру, коли ти поїдеш.
І такий урочистий смуток пролунав у його словах, що Козетта затремтіла. Налякана, вона перестала плакати.
— А тепер послухай, — сказав він. — Завтра мене тут не жди.
— Чому?
— Я прийду тільки післязавтра.
— О, чому?
- ІІотім узнаєш.
— Цілий день не бачити тебе! Я цього не витримаю.
— Пожертвуймо одним днем, щоб виграти, можливо, життя.
І Маріус додав упівголоса, говорячи вбік:
— Цей чоловік ніколи не зрікається своїх звичок, він приймає тільки увечері.
— Про кого ти говориш? — спитала Козетта.
— Я? Я не сказав нічого.
— Ти на щось надієшся?
— Зачекаймо до післязавтра.
Вона взяла в обидві руки його голову й зіп’ялася навшпиньки, намагаючись побачити в очах коханого проблиск надії.

— Я ось що думаю, — сказав Маріус. — Тобі треба знати мою адресу — про всяк випадок. Я живу в свого приятеля Курфейрака на Склодувній вулиці, номер шістнадцять.
Він понишпорив у кишені, витяг складаного ножика і кінчиком леза надряпав на штукатурці стіни:
Склодувна вулиця, № 16.
Козетта знову зазирнула йому у вічі.
— Скажи, що в тебе на думці, Маріусе, а то я не зможу заснути вночі!
— Що у мене на думці? А ось що: Бог не допустить нашої розлуки. Чекай мене післязавтра.
— Що ж ти робитимеш завтра ввечері?
— Я спробую знайти вихід.
— Тоді я молитиму Бога, щоб Він тобі допоміг. Але післязавтра приходь скоріше. Я чекатиму тебе о дев’ятій вечора, не забудь. О Господи, і чому дні такі довгі!
— Рівно о дев’ятій я буду тут.
І вони кинулися одне одному в обійми, навіть не помітивши, що уста їхні злилися.
Коли Маріус пішов, вулиця була безлюдна. В цей час Епоніна стежила за бандитами, проводжаючи їх до бульвару.
5. Старе серце проти юного серця
Старому Жільнорманові вже пішов дев’яносто другий рік. Він, як і раніше, жив на вулиці Сестер Голгофи у своєму старому будинку. Ми пам’ятаємо, що то був один із тих дідів, які чекають смерті, тримаючись прямо, і яких не згинає ні старість, ні горе.
А проте віднедавна його дочка почала казати, що "батько подався". Він більше не ляскав по щоках служниць, не стукав ціпком по майданчику сходів, коли барився відчинити двері. Цілих півроку він майже не дратувався на згадку про Липневу революцію. А річ у тім, що старий засумував. Він не відступив, не здався — це суперечило його вдачі, — але відчував цілковите душевне спустошення. Уже чотири роки він чекав Маріуса, переконаний, що "негідний хлопчисько" як не сьогодні, то завтра подзвонить у його двері. Але тепер у хвилини смутку він не раз казав собі, що коли Маріус і далі змушуватиме чекати себе, то… Смерть уже близько, й він так і не побачить онука. Раніше Жільнорман ніколи не замислювався про це, а тепер така думка почала з’являтись, і в старого від неї холонула кров. Як то буває у випадку щирого й глибокого почуття, розлука тільки посилила дідову любов до невдячного онука. При всьому тому Жільнорман переконав себе, що йому аж ніяк неможливо зробити перший крок до замирення. "Радше я здохну", — твердив він собі. Дід не вважав себе в чомусь винним, але згадував про Маріуса тільки з глибокою ніжністю і розпачем старої людини, яка відходить у небуття.
Одного разу, коли він сидів, глибоко засмучений, дочка наважилася сказати йому:
— Тату, невже ви досі сердиті на нього?
— На кого? — запитав старий.
— На бідолашного Маріуса.
Він підвів голову, грюкнув по столу кощавим, зморшкуватим кулаком і роздратовано вигукнув:
— Ви кажете: "Бідолашний Маріус"! Цей добродій — негідний шалапут, невдячний хвалько, бездушний гордій і злюка!
І старий відвернувся, щоб дочка не побачила сліз, які навернулись йому на очі.

Якось увечері — це було 4 червня, що не завадило старому розпалити жаркий вогонь у каміні, — він сидів сам-один у своїй спальні, розмальованій сценами з пастушого життя; спершись ліктем на стіл, де під зеленим абажуром горіли дві свічки, пан Жільнорман тримав у руці книжку, проте не читав її. Він думав про Маріуса з любов'ю і гіркотою, але, як звичайно, гіркоти в його думках було більше. Старий переконував себе, що онук уже не прийде, що якби він хотів прийти, то давно прийшов би, і йому слід відмовитися від будь-якої надії. Дід намагався звикнути до думки, що помре, так і не побачивши "цього добродія". Але все його єство повставало проти такої можливості, а батьківське почуття відмовлялося змиритися з цим. "Невже Маріус ніколи не повернеться?" — казав собі Жільнорман, і то був його щоденний сумний приспів.
Отож старий сидів у глибокій задумі, втупивши в камін гнівний і зажурений погляд, коли увійшов слуга.
Баск сказав:
— Чи зволите ви прийняти пана Маріуса, ласкавий добродію?
Смертельно збліднувши, Жільнорман випростався у кріслі, схожий на труп, який піднявся під дією гальванічного струму. Вся кров шугнула йому до серця.
— Що ти сказав? Пана Маріуса? — пробелькотів він.
— Сам я його не бачив, — відповів Баск, наляканий і спантеличений виглядом хазяїна. — Але Ніколетта сказала мені: "Прийшов молодий чоловік. Повідомте, що це пан Маріус".
Жільнорман ледь чутно пробурмотів:
— Проси. Хай увійде.
І він залишився сидіти в тій самій позі, голова його трусилась, погляд прикипів до дверей.
Двері відчинилися, й увійшов Маріус. Абажур відкидав тінь на його майже вбоге вбрання, і видно було тільки обличчя — спокійне, серйозне й дивовижно сумне. Старий Жільнорман, остовпілий від подиву й радості, кілька хвилин не бачив нічого, крім якогось осяйного видіння. Йому здавалось, він от-от знепритомніє. Так, перед ним справді стояв Маріус! Нарешті! Після чотирьох років! Дід, так би мовити, увібрав у себе онука одним поглядом. Він здався йому зовсім дорослим, вродливим і чарівним юнаком із благородним виразом обличчя й вишуканими манерами. Старому захотілося покликати Маріуса до себе й обняти його. Палкі й ніжні слова рвалися в нього з грудей; нарешті вся ця ніжність знайшла собі вихід і, внаслідок притаманного йому протиріччя, вихопилася назовні у вигляді різкого запитання:
— Чого вам тут треба?
— Добродію… — збентежено почав Маріус.
Старому хотілося, щоб онук кинувся йому в обійми. Він був невдоволений і Маріусом, і собою. Він відчув, що поводиться різко, а Маріус — холодно. Старий терпів люту муку, бачачи, як ніжність, що зібралась у його душі, виливається грубістю. Гірке почуття знову опанувало ним. Він похмуро урвав Маріуса:
— Тоді чого ж ви прийшли?
Це "тоді" означало: "Якщо ви прийшли не для того, щоб обняти мене".
Маріус поглянув на діда — обличчя в старого було біле, як мармур.
— Добродію…
— Ви прийшли просити в мене пробачення? — урвав його Жільнорман. — Ви визнали свою провину?

Старий гадав, що спрямовує Маріуса на шлях істинний, і "хлопчик" поступиться. Маріус здригнувся: від нього вимагали зректися батька. Він опустив очі й відповів:
— Ні, добродію.
— Тоді чого ж вам треба від мене? — з гнівом і мукою в голосі вигукнув старий.
— Добродію, — почав Маріус із виразом людини, яка відчуває, що зараз упаде в провалля, — я прошу у вас дозволу одружитися.
Пан Жільнорман мало не задихнувся від обурення.
— Одружитися! В двадцять один рік! То ви уже все влаштували! Вам лишилася пуста формальність — попросити у мене дозволу! Сідайте, добродію. Отже, ви хочете одружитися. Чи не буде з мого боку нескромним запитати, хто ж ваша наречена?
Він замовк і, перш ніж Маріус устиг відповісти, в'їдливо поцікавився:
— То ви маєте становище? Ви забагатіли? Скільки ж ви заробляєте своїм ремеслом адвоката?
— Нічого, — відповів Маріус із розпачливою рішучістю в голосі.
— Нічого? То, значить, наречена багата?
— Як і я.
— Що? То в неї нема посагу? Може, є надії на майбутнє?
— Не думаю.
— Отже, зовсім убога. А хто такий її батько?
— Я не знаю.
— Як її звати?
— Панна Фошлеван.
— Фош… як?
— Фошлеван.
— Пхе! — пирхнув старий.
— Добродію! — вигукнув Маріус.
Старий урвав його тоном людини, яка розмовляє сама із собою:
— Так-так, двадцять один рік і ніякого статку. Баронесі Понмерсі доведеться власною особою ходити до зеленярки й купувати на два су петрушки.
— Добродію! — вигукнув Маріус у розпачі, бачачи, як розвіюється його остання надія. — Благаю, Богом вас заклинаю, я впаду перед вами навколішки — дозвольте мені одружитися з нею!
Старий засміявся пронизливим сміхом, який уривався кашлем:
— Ха-ха-ха! Ви, певно, сказали собі: "Піду-но я до того старого бовдура! Шкода, звісно, що мені нема двадцяти п'яти років, а то я й не подумав би питатися в нього дозволу. Та дарма! Я прийду і скажу йому: "Старий блазню, ти щасливий бачити мене, тож дозволь мені одружитися, я хочу взяти собі мамзель невідомо чию, дочку хтозна-якого батька, я босий, вона роздягнена, я закину до дідька свою кар'єру, майбутнє, молодість, я загрузну в злиднях із жінкою на шиї, бо так мені заманулося, і ти повинен погодитись!" І допотопний стариган погодиться. "Роби, мовляв, хлопче, як знаєш, чіпляй собі камінь на шию, одружуйся зі своєю Грошлеван чи то Шмарклеван…" Ніколи, добродію, ніколи!
— Тату!
— Ніколи!
З тону, яким було сказано це "ніколи", Маріус зрозумів, що надії немає. Похнюпивши голову, хитаючись, він повільно рушив до дверей, схожий на людину, яка збирається переступити поріг смерті. Жільнорман проводжав його поглядом, і коли Маріус уже хотів вийти, він зі старечою жвавістю

підхопився на ноги, кинувся до дверей, ухопив онука за комір, затяг його до кімнати, штовхнув у крісло і сказав:
— Ну, розповідай!
Цю раптову зміну спричинило слово "тату", яке вихопилося в Маріуса. Онук здивовано подивився на діда. Обличчя старого тепер виражало тільки грубу й щиру доброзичливість.
— Ну, розкажи мені про свої любовні походеньки, викладай усе, не соромся! Чорт забери, до чого ж тупі ці молоді хлопці!
— Тату! — повторив Маріус.
Обличчя старого освітилось якимсь внутрішнім сяйвом.
— Так-так, називай мене татом, і все буде гаразд, побачиш.
У його грубуватості прозирало таке добре батьківське почуття, що Маріус був просто оглушений цим раптовим переходом від розпачу до надії. Він тепер сидів біля столу й у світлі свічок стало видно, яке в нього жалюгідне вбрання. Дід дивився на нього з подивом.
— То ти й справді не маєш жодного су? — сказав він. — Ти вдягнений, як злодюжка.
Він дістав із шухляди гаманця й поклав на стіл.
— Тут сто луїдорів, купи собі пристойного капелюха.
— Тату, — провадив Маріус, — коли б ви знали, як я її кохаю! Вперше я побачив її в Люксембурзькому саду. Ви собі не уявляєте, скільки я вистраждав! А тепер ми бачимося щодня, її батько про це не знає, він збирається виїхати з нею до Англії, і я сказав собі: "Піду-но я до свого дідуся і все йому розповім". Без неї я збожеволію, Я помру, я захворію, я кинусь у воду. Я повинен одружитися з нею, інакше я пропаду. Ось вам уся правда, здається, я нічого не пропустив. Вона живе на вулиці Плюме, в саду за залізною штахетною огорожею. Це неподалік Будинку інвалідів.
Жільнорман сидів біля Маріуса і сяяв. Утішаючись звуком його голосу, він водночас утішався понюшкою тютюну. Почувши про вулицю Плюме, старий затримав подих і розсипав рештки тютюну собі на коліна.
— На вулиці Плюме, кажеш? Так-так, знаю, колись вона називалася вулицею Бломе. Маріусе, я вважаю цілком природним, що хлопець твого віку закохується. Краще будь закоханим, ніж якобінцем. То ти кажеш, маленька приймає тебе потай від свого таточка? Це мене не дивує. Я сам мав такі пригоди й не одну. Тільки не варто робити з цього трагедію і квапитися з одруженням. Розважайтеся, смертні, але не суньте шию в шлюбний зашморг. У таких випадках слід розшукати свого старенького дідуся, добряка в душі, і сказати йому: "Такі-то справи, дідусю". І дідусь скаже: "Це нормально, я був колись молодим, ти станеш колись старим. Бери-но двісті пістолів — повернеш їх своєму онукові. Розважайся!" Ось як залагоджують такі справи. Одружуватись не треба, але це не перешкода. Ти мене зрозумів?
Маріус, остовпілий і не здатний вимовити ні слова, заперечливо похитав головою.
Старий вибухнув сміхом, підморгнув онукові, плеснув його по коліну й по-змовницькому заглянув йому у вічі.
— Дурнику! Зроби її своєю коханкою, — пояснив він, лукаво стенувши плечима.
Маріус зблід. Досі він нічого не збагнув із дідової балаканини, але наприкінці старий сказав слова, які Маріус зрозумів, і які були смертельною образою для Козетти. Ці слова: "Зроби її своєю коханкою", — пронизали серце суворого й цнотливого юнака, наче лезо шпаги.
Він підвівся, підняв свого капелюха, що впав на підлогу, й твердою ходою рушив до дверей. На порозі Маріус обернувся, глибоко вклонився дідові, випростався і сказав:

— П’ять років тому ви образили мого батька. Сьогодні ви образили мою дружину. Я не прошу у вас більше нічого, добродію. Прощайте.
Жільнорман, заціпенівши від подиву, розкрив був рота, простяг руки, спробував підвестися, та, перш ніж він здобувся на слово, двері зачинились, і Маріус зник.
Якусь хвилину старий сидів нерухомо, наче вражений блискавкою, нездатний ні говорити, ні дихати — здавалося, чиясь могутня рука здавила йому горло. Нарешті він підхопився з крісла, підбіг до дверей так прудко, як тільки можна бігати у дев’яносто один рік, відчинив їх і заволав:
— На поміч! Рятуйте!
Прибігла дочка, потім слуги. Задихаючись, старий закричав жалібним голосом:
— Біжіть за ним! Зупиніть його! Що я йому такого зробив? Він збожеволів! О, Господи! Тепер він уже ніколи не вернеться!
Він підбіг до вікна на вулицю, тремтячими руками розчахнув стулки, наполовину вихилився надвір і, тимчасом як Баск та Ніколетта утримували його ззаду, загукав:
— Маріусе! Маріусе! Маріусе! Маріусе!
Але Маріус не міг почути його, він у цю мить уже завертав за ріг вулиці Сен-Луї.
Болісно скривившись, дев’яносторічний дід двічі або тричі притулив долоні до скронь, відійшов хитаючись від вікна й опустився в крісло — без пульсу, без голосу, сліз; голова йому смикалась, губи ворушилися, очі згасли, а в серці він відчував лише порожнечу, безпросвітну й чорну, як ніч.
Книга восьма
Куди вони йдуть?
1. Жан Вальжан
Того самого дня, близько четвертої, Жан Вальжан сидів на одному з найбезлюдніших укосів Марсового поля. З обачності чи то внаслідок переміни у звичках, які помалу назрівають у житті кожної людини, він тепер дуже рідко виходив із Козеттою. Жан Вальжан був у своїй робочій куртці та в сірих полотняних штанях, широкий дашок кашкета затуляв йому обличчя. Щодо Козетти, то він почував себе спокійним і щасливим, недавні тривоги розвіялись; проте тиждень або два тому в нього з’явилися інші підстави бути стурбованим. Одного дня, прогулюючись на бульварі, він помітив Тенардьє. Той не впізнав його, бо він був перевдягнений, але згодом Жан Вальжан зустрічав Тенардьє ще кілька разів і тепер не сумнівався, що бандит нишпорить по кварталу. Цього було досить, щоб Жан Вальжан неабияк стривожився. Тенардьє тут — отже, їм загрожує небезпека. Крім того, в Парижі було неспокійно. Політичні заворушення турбували кожного, хто мав поважні підстави ховатися від поліції. Вистежуючи заколотників, вона могла натрапити й на такого чоловіка, як Жан Вальжан. Тож не дивно, що він був стурбований.
Особливо підсилив його тривогу один непоясненний факт. Сьогодні вранці, коли ще усі в домі спали, він прогулювався в саду перед зачиненими віконницями Козетти й помітив на стіні — певно, надряпаний цвяхом — напис:
Склодувна вулиця, № 16.
Подряпини біліли на старому потемнілому тиньку і здалися йому зовсім свіжими, кущик кропиви під стіною був притрушений вапняним порошком. Очевидно, напис надряпали цієї ж таки ночі. Що він мав означати? Адресу? Умовний знак для когось? Чи застереження? У кожному разі, Жанові Вальжану

стало очевидно, що в саду побував хтось чужий. Він згадав про дивні події, які нещодавно наводили страх на мешканців дому.
Козетті про напис цвяхом на стіні він не сказав, щоб не налякати її. Обміркувавши і зваживши все це, Жан Вальжан вирішив покинути Париж і навіть Францію. Він попередив Козетту. За тиждень він збирався виїхати до Англії. Сидячи на Марсовому полі, Жан Вальжан думав про Тенардьє, про поліцію, про дивний напис на стіні й про те, чи не виникнуть ускладнення з паспортом.
Заглиблений у ці тривожні думки, він раптом помітив біля себе людську тінь; хтось стояв на гребені укосу якраз за його спиною. Жан Вальжан хотів уже обернутися, коли просто йому на коліна впав згорнутий учетверо папірець, кинутий згори чиєюсь рукою. Він розгорнув папірець і прочитав одне слово, нашкрябане олівцем, великими літерами:
"ПЕРЕЇЗДІТЬ".
Жан Вальжан швидко підвівся. На верхівці пагорба вже не було нікого. Оглянувшись навкруги, він помітив хлопця чи то підлітка в сірій блузі й сірих штанях, який переліз через парапет і ковзнув у рів Марсового поля. Охоплений тривогою, Жан Вальжан негайно повернувся додому.
2. Маріус
Маріус пішов від Жільнормана з важким серцем. Прямуючи туди, він плекав у душі надію, а вийшов звідти в цілковитому розпачі.
Він став блукати вулицями — засіб, до якого вдаються всі, хто страждає. О другій ночі він повернувся до Курфейрака і не роздягаючись упав на свій матрац. Був уже пізній ранок, коли він заснув важким сном. Прокинувшись, Маріус побачив у кімнаті Курфейрака, Анжольраса, Фейї та Комбефера. Вони були в капелюхах, мали заклопотаний вигляд і вже збиралися кудись іти.
— Ти підеш на похорон генерала Ламарка? — спитав Курфейрак.
Маріусові здалося, що Курфейрак розмовляє китайською мовою.
Він вийшов із дому незабаром після них, сунувши в кишеню обидва пістолети, що їх Жавер дав йому 3 лютого, перед пригодою в халабуді Горбо. Відтоді вони так і залишилися в нього й досі були заряджені. Важко сказати, чому Маріус вирішив узяти їх із собою, яка невиразна думка промайнула у нього в голові.
Цілий день він блукав, сам не знаючи де. Час від часу накрапав дощ, проте Маріус цього не помічав. На обід він купив собі в пекаря за одне су хлібинку, засунув її в кишеню й забув про неї. Здається, він викупався в Сені, не усвідомлюючи, що робить. Бувають хвилини, коли в людській душі мовби гуготить пекельний вогонь. Настала така хвилина й для Маріуса. Він ні на що вже не сподівався, нічого більше не боявся. З гарячковим нетерпінням чекав вечора, в нього лишилася одна тільки виразна думка: о дев’ятій він побачить Козетту. Це єдине щастя становило для нього все його майбутнє; далі — темрява. Поки він блукав найбезлюднішими бульварами, з міста іноді долинав якийсь дивний шум. Тоді він пробуджувався зі своєї задуми й казав собі: "Чи там, бува, не стріляють?"
На смерканні — рівно о дев’ятій годині, як він і пообіцяв Козетті, — Маріус прийшов на вулицю Плюме. Підходячи до залізної огорожі, він забув про все. Ось уже дві доби, як він не бачив Козетти, зараз він знову її побачить! І всі інші думки розвіялись перед цією незрівнянною радістю.
Маріус відсунув розхитаний прут і поспішив у сад. На тому місці, де вони звичайно зустрічалися, Козетти не було. Маріус пробрався крізь хащі й попрямував до закутня біля ґанку. Козетти не було й там. Він підвів очі й побачив, що віконниці в домі зачинені. Обійшов весь сад — ніде нікого. Тоді Маріус повернувся до будинку й, очманілий від кохання, змучений тривогою і страхом, почав грюкати у віконниці. Він грюкав і грюкав,

ризикуючи, що у вікні з’явиться похмуре обличчя Козеттиного батька, й той запитає: "Чого вам тут треба?" Для Маріуса це було ніщо порівняно з тією жахливою правдою, про яку він уже здогадувався. Грюкаючи у віконниці, він водночас покликав:
— Козетто! Козетто!
Ніхто не відгукнувся. Отже, всьому кінець. Ні в саду, ні в домі нікого не було.
Маріус утупив розпачливий погляд у цей похмурий будинок — темний, мовчазний, як могила, і зовсім порожній. Він подивився на кам’яну лаву, де стільки чудових днів просидів поруч із Козеттою. Тоді опустився на сходи ґанку, і серце його сповнилося лагідної рішучості.
"Якщо Козетта поїхала, — сказав він собі, — мені лишається тільки вмерти".
Несподівано він почув за деревами голос — хтось гукав його з вулиці:
— Пане Маріус! Ви тут?
— Тут, — відповів він, підводячись.
— Ваші друзі чекають вас біля барикади на вулиці Шанврері.
Голос за деревами здався Маріусові схожим на хрипкий і грубий голос Епоніни. Він підбіг до огорожі, відхилив розхитаний прут, висунув крізь отвір голову й побачив якогось підлітка: той утікав і через мить зник у сутінках.
3. Мабеф
Вальжанів гаманець не виручив Мабефа. У своїй суворій і наївній доброчесності старий не прийняв подарунка небесних світил. Він не здогадався, що посланцем неба в даному випадку був Гаврош, і відніс гаманець у поліцію як загублену річ, що має бути повернута власникові. Звичайно, того гаманця ніхто не зажадав, проте для Мабефа він був уже втрачений.
Тим часом бідолаха скочувався все нижче.
Досліди з індиго в Ботанічному саду вдалися не краще, ніж у його Аустерліцькому садочку. Рік тому Мабеф заборгував своїй служниці, тепер, як знаємо, він заборгував і домовласникові. Через тринадцять місяців ломбард продав кліше його "Флори". Який-небудь мідник зробив із них каструлі. Без кліше він не міг завершити навіть ті розрізнені примірники "Флори", котрі ще в нього були, і задешево спродав гравюри й текст букіністові як "неповноцінні". Тепер у нього не лишилося нічого від праці всього його життя. Він став проїдати гроші за продані букіністові примірники. Побачивши, що й це вбоге джерело вичерпується, Мабеф занедбав свій садочок і лишив його необробленим. Ще раніше старий відмовився від двох яєць та шматка м’яса. Тепер він годувався картоплею. Він спродав останні меблі, потім усе, без чого міг обійтися, з одягу та постільної білизни, потім гербарії та естампи. Але в нього ще лишалися книги, серед яких були дуже рідкісні й цінні: "Історичні біблійні чотиривірші" видання 1560 року, "Покажчик біблійних виразів" П’єра де Бесс, "Перлини Маргарити" Жана де Лае з посвятою королеві Наваррській і нарешті примірник Діогена Лаерція, надрукований у Ліоні 1644 року. Пан Мабеф ніколи не розводив у своїй кімнаті вогню і вкладався спати завидна, щоб не палити свічки. Але старий ще не втратив своєї дитячої безтурботності. Його очі оживали, коли він дивився на книги, і він навіть усміхався, милуючись своїм унікальним примірником Діогена Лаерція. З усієї його обстанови, крім найнеобхіднішого, тільки й уціліла книжкова шафа зі скляними дверцятами.
Одного дня тітка Плутарх сказала йому:
— Мені немає за що купити обід.

Обідом вона називала хлібину й чотири або п’ять картоплин.
— А в борг? — запитав Мабеф.
— Ви самі знаєте, що в борг мені не дають.
Старий відчинив шафу й довго роздивлявся книги, наче батько, змушений віддати на смерть котрогось зі своїх дітей; нарешті узяв одну під пахву й вийшов. Через дві години він повернувся без книжки, поклав на стіл тридцять су і сказав:
— Ось вам на обід.
У той день тітка Плутарх помітила, що погідне обличчя старого заволоклося тінню, яка вже з нього й не сходила. Бо завтра, і післязавтра, і щодня все треба було починати спочатку. Старий Мабеф виходив із дому з книжкою, а повертався зі срібною монетою. Коли букіністи побачили, що він змушений продавати, вони стали брати в нього за двадцять су те, що він придбав за двадцять франків. І часто в того ж таки книгаря. Том за томом уся бібліотека перейшла до них. Іноді старий казав: "Зрештою, мені вже вісімдесят років", — наче сподівався померти раніше, ніж закінчаться його книжки.
Його смуток дедалі зростав. Щовечора перед сном він узяв собі за звичку прочитувати по кілька сторінок із Діогена Лаерція. У нього не було тепер іншої радості. Так збігло кілька тижнів. Несподівано матуся Плутарх захворіла. Одного дня лікар виписав дуже дорогі ліки. Крім того, хвороба посилювалася, треба було наймати доглядальницю. Старий Мабеф відчинив шафу. Вона була порожня. Там не лишилося жодної книжки, крім Діогена Лаерція.
Мабеф сунув унікальний том під пахву й вийшов. Це було 4 червня 1832 року. Він попрямував до застави Сен-Жак, де тепер торгував книжками спадкоємець Руайоля, й повернувся із сотнею франків. Старий поклав стовпчик п’ятифранкових монет на нічний столик служниці й пішов до своєї кімнати, не мовивши й слова.
Наступного дня він іще вдосвіта сів на перекинуту тумбу в своєму садочку, і через тин можна було бачити, як він нерухомо сидить з опущеною головою, втупивши невидющий погляд у занедбані грядки. Час від часу пускався дощ, але старий, здавалося, цього не помічав. Пополудні з Парижа став долинати якийсь незвичайний шум. Це скидалося на стрілянину і крики людської юрби. Старий Мабеф підвів голову. Побачивши садівника, який проходив мимо з лопатою на плечі, він запитав.
— Що там за гамір?
— Заколот, — спокійно відповів той.
— Який заколот?
— Народ бунтує. Б’ються з військом.
— А чого б’ються?
— Хіба я знаю? — кинув садівник.
— З якого це боку? — допитувався Мабеф.
— Десь біля Арсеналу.
Старий Мабеф зайшов до себе, надів капелюха, машинально пошукав книжку, щоб сунути собі під пахву, нічого не знайшов і, сказавши: "А, я й забув!" — вийшов на вулицю з розгубленим виглядом.
Книга дев’ята
5 червня 1832 року
Хоч протягом трьох місяців пошесть холери остуджувала гарячі голови, сповнюючи душі людей похмурим заціпенінням, навесні 1832 року Париж був давно готовий до вибуху. В якомусь розумінні велике місто скидається на гарматне жерло: коли гармата заряджена, досить однієї іскри, щоб ударив постріл. У червні 1832 року такою іскрою стала смерть генерала Ламарка.

Ламарк був чоловік дії і доброї слави. За часів Імперії він відзначився хоробрістю, за часів Реставрації — красномовністю. Народ любив його за те, що він сміливо дивився в майбутнє, а юрба — за те, що добре служив імператорові. Помираючи, він притискав до грудей шпагу — почесну нагороду, отриману ним у часи Ста днів. Наполеон помер зі словом "армія" на устах, Ламарк — зі словом "батьківщина".
Його близька смерть лякала народ, як велика втрата, а уряд — як привід до заколоту. Так воно й сталося.
Напередодні й уранці 5 червня — день, призначений для похорону Ламарка, — Сент-Антуанське передмістя, де мав проходити поховальний кортеж, набуло грізного вигляду. Заплутаний лабіринт вулиць сповнився глухим гомоном юрби. Кожен озброювався як міг.
Отож 5 червня похоронний кортеж генерала Ламарка перетинав Париж. Труну супроводжували два батальйони солдатів із барабанами, обтягнутими чорним крепом, з опущеними рушницями, десять тисяч національних гвардійців із шаблями на боці й артилерійські батареї Національної гвардії. Катафалк везла молодь, слідом ішли відставні офіцери з лавровими вітами в руках. Далі сунув незліченний натовп — збуджений, надзвичайно строкатий: члени товариства Друзів народу, студенти юридичного факультету, вигнанці всіх національностей; у повітрі майоріли іспанські, італійські, німецькі, польські прапори, довгі трикольорові знамена; діти вимахували зеленими гілочками; ішли каменярі та теслярі, що саме страйкували в ті дні, а також друкарі, яких можна було впізнати по паперових шапочках, ішли по двоє, по троє, галасуючи, вимахуючи палицями, а то й шаблями, ішли безладно, проте дружно, іноді юрбою, а іноді й колоною. З бічних алей бульварів, із дерев, із балконів, із вікон процесію проводжало безліч стривожених поглядів. Озброєна юрма проходила, юрма налякана — дивилась. Пильно спостерігав за подіями й уряд. Він спостерігав, тримаючи руку на ефесі шпаги. На площі Людовика XV можна було бачити чотири ескадрони карабінерів у бойовій готовності, з повними патронташами, із зарядженими рушницями та мушкетами, із сурмачами попереду; в Латинському кварталі й поблизу Ботанічного саду — підрозділи Національної гвардії; на Винному ринку — ескадрони драгунів; на Гревській площі — половину дванадцятого полку легкої кавалерії, друга половина розташувалася на площі Бастилії; подвір'я Лувру заповнила артилерія. Решта військ чекали наказу в казармах, не рахуючи полків, що отаборилися в околицях Парижа.
Занепокоєна влада тримала напоготові проти грізного натовпу двадцять чотири тисячі солдатів у самому Парижі й тридцять тисяч — у передмістях.
Від дому небіжчика процесія посувалася бульварами з якоюсь напруженою повільністю. Час від часу мрячило, проте натовп не помічав дощу. На площі Бастилії до кортежу приєдналися довгі ряди цікавих застрашливого вигляду, й погрозливе збудження сколихнуло натовп.
Чули, як один чоловік сказав іншому: "Бачиш отого з рудою борідкою? Він і скаже, коли треба буде стріляти".
Процесія минула площу Бастилії, пройшла понад каналом, перетнула невеликий місточок і дісталася еспланади Аустерліцького мосту. Тут вона зупинилася. Біля катафалка утворилося коло. Величезний натовп затих. Говорив Лафайєт, він прощався з Ламарком. То була зворушлива й урочиста хвилина, серця в усіх калатали. Зненацька в натовпі з'явився чорний вершник із червоним прапором у руках; інші казали, що він тримав списа, увінчаного червоним ковпаком.
Той червоний прапор зняв бурю і зник у ній. Від бульвару Бурдона до Аустерліцького мосту по юрмі прокотився шум, схожий на гуркіт морського прибою. Почулися гучні крики: "Ламарка в Пантеон! Лафайєта в ратушу!" Під

схвальні вигуки натовпу молоді люди потягли Ламарків катафалк через Аустерліцький міст, а Лафайєта у фіакрі по Морландській набережній. Тим часом на лівому березі муніципальна кавалерія посунула вперед і загородила міст, а на правому — драгуни відійшли від монастиря целестинців і розгорнули стрій на Морландській набережній. Юрма, яка тягла Лафайєта, несподівано побачила їх на повороті й закричала: "Драгуни! Драгуни!" З пістолетами в кобурах, з шаблями в піхвах, з мушкетами в сідельних чохлах вони повільно сунули вперед із виглядом похмурого очікування.

За двісті кроків від малого мосту драгуни розступилися, пропустили фіакр із Лафайєтом і зімкнулися позад нього. В цю мить натовп наштовхнувся на драгунів. Жінки, охоплені жахом, сипнули врозтіч.

Що відбулося в ту фатальну хвилину? Ніхто напевне не може цього сказати. То була мить темряви, коли дві хмари злилися докупи. Одні розповідають, ніби з боку Арсеналу пролунала фанфара, яка подала сигнал атаки, інші — ніби якийсь хлопець ударив кинджалом драгуна. Не викликає сумніву лиш те, що зненацька пролунали три постріли: перший убив командира ескадрону Шоле, другий — глуху бабу, яка зачиняла вікно на вулиці Контрескарп, третя куля дряпнула еполет в одного офіцера. Якась жінка закричала: "Почали рано!" — і тут юрма побачила ескадрон драгунів, що мчав із шаблями наголо по вулиці Бассомп'єра та по бульвару Бурдона, змітаючи усе перед собою.

Тепер почалося: летить каміння, гримлять постріли, багато людей збігають униз і перебираються через малий рукав Сени; дров'яні склади острова Лув'є, цієї природної фортеці, кишать людьми, які виривають кілки з огорож, стріляють із пістолетів, миттю споруджують барикаду; відтиснута назад молодь відступає через Аустерліцький міст і нападає на муніципальну гвардію, прибігають карабінери, драгуни рубають шаблями, натовп кидається врозтіч, гомін війни розноситься по всіх чотирьох кінцях Парижа, скрізь кричать: "До зброї!", скрізь біжать, падають, відбиваються. Гнів роздмухує повстання, як ото вітер роздмухує полум'я…

На правому березі, на лівому, на набережних, на бульварах, у Латинському кварталі, поблизу ринків засапані чоловіки — робітники, студенти, члени таємних товариств — голосно читали відозви, били вуличні ліхтарі, розпрягали екіпажі, розбирали бруківку, висаджували двері будинків, виривали з корінням дерева, нишпорили в льохах, котили бочки, нагромаджували посеред вулиці кругляки, щебінь, меблі, дошки — споруджували барикади.

На вулиці Нонендьєр добре вдягнений буржуа, лисий, з черевцем, з високим лобом, зі звучним голосом, з чорною бородою і жорсткими вусами, не криючись, пропонував перехожим патрони.

На бульварі Сен-Мартен розгромили зброярню, а на вулицях Бобур, Мішель-ле-Конт і Тампль — три крамниці зброярів. За кілька хвилин тисячорукий натовп розхапав двісті тридцять рушниць, шістдесят чотири шаблі, вісімдесят три пістолети.

Усе це відбувалося зразу по всьому місту, наче безліч блискавок, що спалахують під безперервний гуркіт грому.

Менш ніж за годину в одному тільки кварталі ринків виросли двадцять сім барикад. Їхнім осереддям був той знаменитий будинок № 50, який правив за фортецю Жанові та його ста шести побратимам; захищений з одного боку барикадою Сен-Меррі, а з другого — барикадою на вулиці Мобюе, він панував зразу над трьома вулицями: Арсі, Сен-Мартен та Обрі-ле-Буше, яка була його фронтом.

Безліч барикад було споруджено і в двадцятьох інших кварталах Парижа.

Шиночки та комірчини воротарів, які опинилися всередині барикад, були перетворені на караульні пости. Попри свою стихійність, заколот відбувався згідно з правилами найдосконалішої військової тактики. Вузькі, нерівні, покручені вулички з безліччю кутів та поворотів були мов умисне створені для барикадних боїв, а надто околиці ринків, де мережа вулиць здавалася заплутанішою, ніж ліс.
Повстання перетворило центр Парижа з його лабіринтом звивистих вуличок на могутню, неприступну цитадель.
Тим часом пробили збір, національні гвардійці поквапно одягались і озброювались, загони виходили з мерій, полки — з казарм. В деяких полках солдати вагались, і ще невідомо було, чим усе це закінчиться. Величезні патрулі, складені з цілих піхотних батальйонів та рот Національної гвардії, з поліційними приставами на чолі, провадили розвідку захоплених повстанцями вулиць. Зі свого боку, повстанці ставили варту на перехрестях і зухвало висилали дозори за лінію барикад. Обидві сторони стежили одна за одною. Уряд, маючи в своєму розпорядженні цілу армію, все ж вагався. Посутеніло, й на дзвіниці Сен-Меррі вдарив на сполох дзвін. Тодішній військовий міністр маршал Сульт, що брав участь у битві під Аустерліцем, дивився на все це похмуро.
Він, а також маршал Добо та генерал Бюжо, які командували військами, звикши до чітких правил строгої воєнної тактики, геть розгубилися перед лицем розбурханої стихії, яка зветься народним гнівом. Вітер революції приборкати нелегко.
Протягом двох останніх років Париж бачив не одне повстання. Це місто ставиться до таких подій з дивовижним спокоєм. Париж має надто багато справ, щоб зважати на таку дрібницю, як заколот.
На якомусь перехресті, в якомусь провулку або тупику стріляють, захоплюють, віддають і знову беруть барикади. Ллється кров, картеч зрешечує фасади будинків, кулі вбивають людей просто в ліжках, трупи встеляють бруківку. А зовсім неподалік чутно стукіт більярдних куль у якій-небудь кав’ярні.
Театри відкриті, там розігрують водевілі; цікаві сміються й теревенять за два кроки від вулиць, на яких торжествує війна. Котяться фіакри, перехожі йдуть до ресторанів обідати, часто в ті самі квартали, де б’ються. 1831 року стрілянину припинили, щоб пропустити весільний поїзд.
Нема нічого дивовижнішого, ніж це, але така властивість паризьких бунтів. У жодній іншій столиці чогось подібного не зустрінеш. Для цього необхідні дві умови: велич Парижа і його безтурботність. Треба бути містом Вольтера й Наполеона.
Проте під час збройного повстання 5 червня 1832 року велике місто, мабуть, відчуло аж надто грізну небезпеку. Воно злякалося. Повсюди, навіть у найдальших і "байдужих" кварталах, можна було бачити зачинені посеред білого дня двері й віконниці. Хоробрі озброювалися, боягузи ховалися. Зникли перехожі, багато вулиць були безлюдні, як о четвертій годині ранку. Ширилися тривожні чутки. Казали, ніби на вулиці Обрі-ле-Буше зайняла позицію ціла батарея; начебто маршал Лобо і генерал Бюжо погодили свої дії, й опівночі або вдосвіта до центру повстання водночас виступлять чотири колони — перша від площі Бастилії, друга від Сен-Мартенської застави, третя від Гревської площі, четверта від ринків; а втім, можливо, що війська покинуть Париж і відступлять до Марсового поля; і взагалі невідомо, чим усе це закінчиться, — слід чекати дуже серйозних подій.
Настав вечір, але театри не відкрилися; патрулі шастали по вулицях, обшукуючи перехожих, хапаючи підозрілих. На дев’яту годину було затримано

понад вісімсот осіб. Поліційна префектура була переповнена, в'язниця Консьєржері переповнена, тюрма Форс переповнена. Подекуди заарештовані спали покотом просто неба на подвір'ях в'язниць. Повсюди панувала тривога і мало властивий Парижу страх.

У домах барикадувалися. Жінки та матері непокоїлись, тільки й чути було: "О Господи! Він досі не повернувся!" Вряди-годи здалеку долинало торохкотіння коліс по бруку. Стоячи в дверях, люди дослухалися до гомону, до криків, до метушні, до глухих і невиразних звуків, про які казали: "Це кавалерія", — або: "Це мчать артилерійські повози"; дослухалися до сурем, до барабанного бою, до стрілянини, а надто до тривожного набату Сен-Меррі. Очікували першого гарматного пострілу. На розі вулиць з'являлися озброєні чоловіки, кричали: "Ідіть додому!" — й знову зникали. І всі квапилися зачинитись на засув. Запитували одне в одного: "Що ж буде далі?" З кожною хвилиною, у міру того, як на Париж опускалася ніч, над містом усе зловісніше палахкотів густий червоний відблиск грізної заграви повстання.

Книга десята

Дитя паризьких вулиць братається з ураганом

1. Гаврош у поході

У ту мить, коли перед Арсеналом натовп зіткнувся з військом, почався жахливий відплив людей назад. Передні лави натиснули на юрму, що сунула за катафалком, величезне стовписько здригнулося, ряди змішалися, і всі кинулися врозтіч: одні — закликаючи до опору, інші — побілівши від страху. В одну мить річка, яка текла по бульварах, розділилася, виступила з берегів праворуч і ліворуч і, наче з прорваної греблі, розлилася окремими потоками по двохстах вулицях водночас. Саме тоді обшарпаний хлопчисько, який спускався по вулиці Менільмонтан із гілкою розквітлого дроку в руках, що її зламав на пагорбах передмістя Бельвіль, помітив на рундуку торговки всяким мотлохом старий сідельний пістолет. Він кинув свою гілку на брук і вигукнув:

— Матусю, я позичаю вашу машинку!

І, схопивши пістолет, кинувся навтіки.

Через дві хвилини натовп переляканих буржуа, які рятувалися втечею по вулицях Амело та Нижній, перестрів хлопчака, що співав, вимахуючи пістолетом:

Вночі стоїть густа пітьма,
А вдень чомусь пітьми нема!
Від гострих віршиків — овва! —
Тремтять пузаті буржуа!
Багатії! Я раджу вам
Роздати гроші біднякам!

Це був малий Гаврош — він вирушав на війну.

Уже на бульварі хлопець помітив, що пістолет у нього без собачки.

Хто склав ці, а також інші куплети, під які марширував Гаврош і які він залюбки наспівував при першій нагоді? Ми не знаємо. Можливо, він сам. Гаврош знав усі ходячі народні пісеньки і додавав до них своє власне щебетання. У співі цього веселого вуличного гнома зливалися голоси природи й голоси Парижа. До пташиного репертуару він приєднував пісні фабричних майстерень. Він приятелював з учнями живописців — цим спорідненим йому плем'ям. Десь зо три місяці він працював підмайстром у друкаря, а одного разу навіть виконав якесь доручення для пана Баур-Лорміана, одного із сорока Безсмертних.[64] Гаврош був безпритульником, який мав причетність до літератури.

Хлопець і не здогадувався, що в ту дощову ніч, коли він дав притулок у череві слона двом малюкам, він зіграв роль провидіння для власних братів. Покинувши вдосвіта Балетну вулицю, він поспіхом вернувся до слона, допоміг обом хлопцям вибратися назовні, знайшов їм чогось під'їсти і потім пішов собі, довіривши малюків матері-вулиці, що виховала і його самого. Він призначив їм увечері зустріч на тому самому місці й на прощання сказав: "Я вшиваюся, тобто даю драла, або, як кажуть при дворі, киваю п'ятами. Якщо не знайдете своїх тата й мами, карапузи, приходьте ввечері сюди. Я нагодую вас і вкладу спатки". Двоє дітлахів так і не повернулися. Може, якийсь поліцай відвів їх до відділка, а може, вони просто заблукали в китайському лабіринті паризьких вулиць. Гаврош їх більше не бачив. Уже два з половиною чи три місяці минуло з тієї ночі. Не раз Гаврош шкрябав собі потилицю й казав: "Куди, в біса, поділись мої дітлахи?"

Тим часом він прибув із пістолетом у руці на вулицю Капустяний міст. Там лишилася відкритою тільки одна крамничка — причому то була крамничка пиріжника. Само провидіння послало Гаврошеві нагоду з'їсти пиріжок із яблуками, перш ніж кинутись у невідомість. Хлопець зупинився, обмацав і повивертав усі свої кишені, не знайшов там жодного су й заволав: "Рятуйте!"

Важко втрачати, може, останній у житті пиріжок.

Одначе це не завадило Гаврошеві вирушити далі в похід.

Через дві хвилини він був уже на вулиці Сен-Луї. Перетинаючи вулицю Королівський парк, він відчув спокусу винагородити себе за нез'їдений пиріжок і з величезною втіхою почав зривати посеред білого дня театральні афіші.

Побачивши трохи далі гурт добре вдягнених перехожих, які здалися йому домовласниками, він стенув плечима і послав їм навздогін плювок філософської жовчі:

— Які вони гладкі, ці рантьє! Обжираються, їдять від пуза. А спитайте в них, навіщо їм стільки грошей? Вони й самі не знають.

Вимахувати серед вулиці пістолетом, — хай і без собачки, — це вам не абищо, і Гаврош відчував, як його запал зростає з кожним кроком. Наспівуючи уривками "Марсельєзу", він водночас викрикував:

— Усе йде чудово! У мене болить ліва лапа, я розворушив свій ревматизм, але я задоволений, громадяни! Тремтіть, буржуа, ось я допечу вам пісеньками! Хто такі шпиги? Це собаки. Ні! Не слід ображати собак! Мені так потрібна собачка в пістолеті! Я йшов бульваром, друзі, там закипає, там вариться, там шумує! Пора знімати піну з горщика. Уперед, герої! Нехай проллється вража кров! Я вмру за батьківщину, і вже не бачити мені своєї подружки! Прощай, Ніні, — кінець мені! Ех, повеселімося перед смертю! До біса їх — поб'ємо всіх! Я по горло ситий деспотизмом!

У цю мить упав кінь під уланом Національної гвардії, що проїздив мимо. Гаврош поклав свій пістолет на бруківку й подав руку вершникові, потім допоміг підвести коня. Після чого підібрав пістолет і рушив далі.

На вулиці Торіньї було тихо й спокійно. Ця байдужість, властива кварталу Маре, становила різкий контраст із навколишнім збудженням. Чотири кумасі мирно гомоніли біля дверей якогось дому. Це були три воротарки й ганчірниця з гаком і кошиком.

Ось яка серйозна розмова відбувалася між тими убогими й немічними бабцями:

— Ваш кіт і досі такий злючий?

— Господи, ви ж знаєте, що коти — вороги собак. Отож собакам від них перепадає.

- І людям теж.
— Але котячі блохи на людей не переходять. Повірте, собаки куди небезпечніші. Я пам’ятаю рік, коли розвелося стільки псів, що навіть у газетах про це писали.
— А як м’ясо подорожчало, матусю Патагон!
— Ой, не згадуйте мені про м’ясо! Ті різники — справжні покидьки. Тільки покидьки від них і дістанеш.
Тут у розмову втрутилася ганчірниця:
— Авжеж, добродійки, з торгівлею справи кепські. У покидьки дарма й заглядати. Люди не викидають нічого. Вони все з’їдають.
- Є й убогіші за вас, тітко Варгулем.
— Ваша правда, — догідливо відповіла ганчірниця. — Адже я маю професію.
Запала мовчанка. Потім ганчірниця заговорила знову — їй закортіло похвалитися:
— Приходжу вранці додому, витрушую кошик, а тоді беруся за сервірування (мабуть, вона хотіла сказати: сортування). Розкладаю усе купками на підлозі. Потім кидаю ганчірки в кошик, капустяні качани — в ночви, прості клапті — в шафу, вовняні — в комод, папір — у закутень під вікном, їстівне — в миску, побиті склянки — в піч, стоптані черевики — за двері, кістки — під ліжко.
Гаврош спинився позаду й слухав.
— Старушенції, з якого це дива ви розмовляєте про політику? — запитав він.
У відповідь гримнув справжній залп верескливої лайки з чотирьох горлянок.
— Ще один бандит тут як тут!
— Що то у нього в руці? Пістолет!
— Мале, шмаркате — а туди ж!
Такі не заспокояться, поки не повалять уряд! Гаврош презирливо показав їм "носа", поворушивши всіма п’ятьма пальцями.
— Ох ти ж босяк! — вигукнула ганчірниця.
Та, яку звали матусею Патагон, обурено сплеснула руками.
— Це добром не закінчиться, будьте певні! Тут поблизу живе один бородатий, то я щоранку бачила його з кралею в рожевому чепчику, а сьогодні дивлюся — він уже не з дівкою, а з рушницею. Й ось іще один бандит — із пістолетом! А біля целестинців, кажуть, повно гармат. Звичайно, уряд не буде панькатися з негідниками, які каламутять воду, тільки-но люди трохи опам’яталися після стількох нещасть. Господи, таж я на власні очі бачила, як нашу бідолашну королеву везли на страту! І знову через усе це подорожчає тютюн. Яка підлість! Не минути тобі гільйотини, вишкварку!
— Ти сопеш, старенька, — сказав Гаврош. — Висякай хобот.
І рушив далі. Уже на Брукованій вулиці він згадав про ганчірницю й виголосив такий монолог:
— Дарма ти лаєш революціонерів, тітко Помийниця. Цей пістолет попрацює в твоїх же інтересах. Щоб ти знаходила більше їстівного в ящиках із покидьками.
Несподівано він почув позад себе крик. То гналася за ним тітка Патагон і верещала, погрожуючи йому кулаком:
— Виродку паршивий!
— Плював я на твою лайку з високого дерева, — відповів Гаврош.
Проминаючи палац Ламуаньйона, він вигукнув бойовий клич:
— Уперед, на битву!
І, докірливо подивившись на свій пістолет, додав:
— Я йду на війну, а ти воювати не хочеш!

Один собака може відвернути увагу від іншого. Повз Гавроша пробіг худющий пудель, і хлопець пожалів його.
— Бідолашний гав-гав, — сказав він. — Ти, певно, проковтнув діжку, он у тебе всі обручі випинають.
І весело попрямував далі.
2. Справедливе обурення перукаря
Достойний перукар, який колись вигнав на вулицю двох малюків, що їм Гаврош дав притулок у слоновому череві, саме голив у своєму закладі старого солдата-легіонера. Ветеран служив за часів Імперії, й цілком природно, що цирульник заговорив із ним про заколот, потім про генерала Ламарка, а від Ламарка розмова перейшла на імператора.
— Добродію, — запитав перукар, — а як імператор сидів на коні?
— Погано. Він не вмів падати. Тому ніколи й не падав.
- Імператор був поранений лише один раз, так?
Старий солдат відповів спокійним і поважним тоном людини, яка була присутня при цій події:
— У п’яту. Під Ратісбоном. Я ніколи не бачив його так гарно вдягненим, як у той день. Він був як нова монета.
— А у вас, добродію ветеран, багато поранень?
— У мене? — перепитав солдат. — Ет, дрібниці. Я дістав два удари шаблею в потилицю під Маренго, кулю в праву руку під Аустерліцем, ще одну кулю в ліву литку під Йєною, під Фрідландом мене штрикнули багнетом ось сюди, під Москвою сім чи вісім разів кольнули списом у різні місця, під Люценом осколок бомби роздробив мені палець… Ага, біля Ватерлоо я дістав картечну кулю в стегно. Ото й усе.
— Як це чудово — померти на полі бою! — з пафосом вигукнув перукар. — От я, приміром, замість повільно здихати на вбогому ліжку від якої-небудь хвороби — з ліками, з припарками, з клізмами, з лікарем над душею, — волів би дістати гарматне ядро в живіт!
— У вас добрий смак, — мовив солдат.
Тільки-но він це сказав, як оглушливий гуркіт потряс перукарню. На склі вітрини утворилася зіркоподібна тріщина. Перукар зблід.
— О Боже! — вигукнув він. — Оце так випросив!
— Що випросив?
— Гарматне ядро.
— Ось воно, — сказав солдат і підібрав щось на підлозі.
То був камінь-кругляк.
Перукар підбіг до розбитої шибки й побачив Гавроша — той утікав щодуху в напрямі ринку Сен-Жан. Проходячи перед цирульнею, Гаврош, який не забув своїх малюків, не втримався від спокуси пожбурити каменюкою у вітрину бездушного перукаря.
— Ви тільки погляньте! — вигукнув цирульник, що з блідого став синім. — Вони бешкетують заради бешкету! Ну чим я його скривдив, того хлопця?
3. Малий дивується, побачивши старого
Тим часом на ринку Сен-Жан, де уже встигли роззброїти пост, відбулося стратегічне з’єднання Гавроша з гуртом людей, яких вели Анжольрас, Курфейрак, Комбефер і Фейї. Баорель та Жан Прувер знайшли їх і приєдналися до загону. Всі були озброєні. Анжольрас мав мисливську рушницю-дубельтівку, Комбефер — рушницю Національної гвардії з номером легіону та два пістолети за поясом. Жан Прувер — старого кавалерійського мушкета, Баорель — карабін; Курфейрак вимахував ціпком, що тепер перетворився на витягнуту з піхов шпагу; Фейї з оголеною шаблею виступав попереду й вигукував: "Хай живе Польща!"

Вони йшли від Морландської набережної — без краваток, без капелюхів, засапані, намочені дощем; очі в них палахкотіли.
— Куди ми прямуємо? — запитав Гаврош, підходячи до цього гурту.
- Іди з нами, — відповів Курфейрак.
За Фейї ішов — власне, вистрибував — Баорель у яскравій малиновій камізельці. Він почував себе посеред заколоту, мов риба у воді. Вражений його камізелькою, якийсь перехожий перелякано заволав:
— Червоні прийшли!
— Мене дивує ваш безглуздий страх, буржуа, — пробурчав Баорель. — Хіба ви бики, що боїтесь червоного?
Десь на розі стіни він помітив аркушик паперу. То було послання паризького архієпископа своїй "пастві" — дозвіл їсти яйця.
— "Паства!" Це ввічливе звертання до худоби! — вигукнув Баорель.
І зірвав папірця зі стіни, полонивши цим серце Гавроша. Від тієї миті Гаврош став уважніше придивлятись до Бароеля.
— Дарма ти гарячкуєш, Баорелю, — сказав Анжольрас. — Суть не в цьому посланні. Не варт марно розтрачувати свій гнів. Бережи набої.
— У кожного свій стиль, Анжольрасе, — відповів Баорель. — Ця єпископська писанина дратує мене, я хочу їсти яйця без нічийого дозволу. І я не розтрачую свій гнів, я просто беру розгін. Клянуся Геркулесом, я зірвав те послання, щоб увійти в смак!
Гаврош не пропускав жодної нагоди чогось повчитися. Ось і тепер він запитав у цього зривача оголошень, до якого вже почував глибоку пошану.
— Що таке "Геркулесом"?
— Латиною це означає: "Хай йому чорт!"
За ними сунув галасливий гурт — студенти, художники, молоді люди, що були членами Кугурди з Екса, робітники, портові вантажники, озброєні багнетами, палицями, а дехто, як і Комбефер, мав за поясом пістолети. У цьому гурті йшов і один старий дід, що здавався зовсім немічним. Він не мав ніякої зброї, проте намагався не відставати, хоч і був заглиблений у свої думи. Гаврош звернув увагу на того старого.
— Шотке? — запитав він у Курфейрака.
— А, один дідусь.
То був Мабеф.
Розповімо, як він тут опинився.
Анжольрас та його друзі йшли по бульвару Бурдона, коли драгуни кинулись в атаку, й були серед тих, хто звернув у вулицю Бассомп'єра з криками: "На барикади!" На вулиці Ледіг'єра вони перестріли старого, який плентав їм назустріч.
Його хитало з боку в бік, наче п'яного, і він тримав капелюха в руці, хоч цілий ранок мрячило, та й тепер накрапував дощ. Курфейрак упізнав дідуся Мабефа. Він був знайомий із ним завдяки Маріусові. Знаючи мирну й боязку вдачу колишнього церковного старости та любителя книг, Курфейрак був вражений, побачивши його посеред цієї колотнечі, за два кроки від кавалерії, що насувалася на юрму.
— Пане Мабеф, ідіть додому, — сказав Курфейрак.
— Чому?
— Скоро почнеться буча.
— То й гаразд.
— Рубатимуть шаблями, стрілятимуть із рушниць, пане Мабеф.
— Хай і так.
— Палитимуть із гармат.
— Тим ліпше. Куди ви прямуєте?
— Ми йдемо валити уряд.

— От і добре.
І старий пішов із ними. Більше він не мовив жодного слова. Його хода несподівано стала твердою. Робітники хотіли взяти Мабефа під руки, але він заперечливо похитав головою. Він ішов у перших рядах колони, ішов бадьоро, проте вираз обличчя в нього був такий, наче він спить.
— Що за дивний дідуган! — шепотілися студенти. В натовпі пройшла чутка, ніби це колишній член Конвенту, старий царевбивця.
Гаврош марширував, співаючи і надимаючи щоки, наче грав на уявній сурмі. Ось що він співав:
Наче жовтіє місяць угорі.
— Пора, ходімо в чагарі, —
сказав Шарло Шарлотті.
Та-рам та-та!
Ну й сміхота!
Одного Бога і одного короля,
Один ліар і чобіт маю я.
Удосвіта на чебреці
Вмостилися два горобці,
Хильнути їм охота.
Та-рам та-та!
Ну й сміхота!
Одного Бога і одного короля,
Один ліар і чобіт маю я.
Роси надудлились вони
І стали битись, пустуни,
З них тигр сміявся жовтий.
Та-рам та-та!
Ну й сміхота!
Одного Бога і одного короля,
Один ліар і чобіт маю я.
Поскублись добре лобурі.
— Пора, ходімо в чагарі, —
сказав Шарло Шарлотті.
Та-рам та-та!
Ну й сміхота!
Одного Бога і одного короля,
Один ліар і чобіт маю я.
Вони прямували до Сен-Меррі.
4. Новобранці
Натовп щохвилини більшав. Біля Зубчатої вулиці до нього приєднався високий чоловік із сивиною у волоссі; Курфейрак, Анжольрас і Комбефер звернули увагу на грубий і зухвалий вираз його обличчя, але ніхто з них його не знав. Гаврош був надто заклопотаний — він співав, насвистував, галасував, забігав уперед, стукав у віконниці крамничок руків'ям свого негодящого пістолета — і не помітив того новобранця.
Звернувши на Склодувну вулицю, юрма опинилася навпроти Курфейракового під'їзду.
— От і чудово, — сказав Курфейрак, — я забув удома гаманець і до того ж загубив капелюха.
Він покинув гурт і, перестрибуючи через чотири сходинки, швидко піднявся до себе. Там узяв свого старого капелюха, гаманець, а також прихопив досить велику скриньку квадратної форми, що була схована в брудній білизні. Коли він бігцем спускався по сходах, його гукнула воротарка:
— Пане Курфейрак, тут вас запитує один.

— Хто такий?
— Я не знаю.
— Де він?
— У моїй комірчині.
— Хай іде к бісу! — мовив Курфейрак.
— Але він чекає вас уже більше години! — відказала жінка.
В цю саму мить із комірчини воротарки вийшов юнак у подертій блузі й полатаних штанях, худий, блідий, маленький, весь у ластовинні, більше схожий на перевдягнену дівчину, ніж на хлопця. Проте він заговорив до Курфейрака голосом, що анітрохи не був схожий на дівчачий:
— Можна мені бачити пана Маріуса?
— Його немає вдома.
— Він повернеться сьогодні?
— Не знаю. — І Курфейрак додав: — От я, то справді не повернуся.
Юнак пильно подивився на нього і запитав:
— Чому?
— А тому.
— Куди ж ви йдете?
— Яке тобі діло?
— Можна я понесу вашу скриньку?
— Я йду на барикади.
— Ви дозволите мені піти з вами?
— Якщо хочеш! — відповів Курфейрак. — Вулиця відкрита для всіх.
І бігцем кинувся наздоганяти друзів. Десь аж за чверть години він помітив, що той хлопчина справді пішов із ними.
Юрма ніколи не йде туди, куди хоче, її несе мов поривом вітру. Вона поминула Сен-Меррі й "опинилася" сама не знаючи як, на вулиці Сен-Дені.
Книга одинадцята
"Коринф"
1. Деякі відомості про шинок "Коринф"
Перехожий, який звертав із вулиці Сен-Дені у вулицю Шанврері, бачив, що вона звужується перед ним, наче увійшов у видовжену лійку. В кінці тієї зовсім короткої вулиці дорогу йому загороджував ряд високих будинків, і він міг би подумати, що потрапив у глухий кут, якби праворуч і ліворуч не помічав вузьких темних проходів. То була поперечна вуличка Мондетур, що одним кінцем з'єднувалася з вулицею Проповідників, а другим виходила на вулиці Лебедину й Малу Жебрацьку. У глибині цього своєрідного глухого кута, на розі правого проходу стояв будинок, нижчий за навколишні, мисом виступаючи на вулицю Шанврері.
У тому будинку й містився знаменитий шинок "Коринф", що існував протягом трьох століть, переходячи від батька до сина. Останнім із цієї славної династії був дядечко Гюшлу.
Зала зі стойкою — на першому поверсі, зала з більярдом — на другому, вузькі кручені сходи крізь отвір у стелі; вино на столах, кіптява на стінах, свічки посеред білого дня, — ось який був цей шинок. Сходи під лядою в нижній залі вели до льоху. На третьому поверсі мешкав сам Гюшлу з дружиною. Підіймалися туди сходами-драбиною, схованими за непомітними дверима в залі другого поверху. Під самим дахом були дві мансарди-комірчини для служниць. Перший поверх ділили між собою кухня й зала зі стойкою.
Свого часу дядечко Гюшлу винайшов чудову страву, якою можна було ласувати тільки в нього — фаршированих коропів. Їх їли при світлі лойової свічки або лампи-кенкета часів Людовика Шістнадцятого на столах, застелених прибитою цвяхами клейонкою. Сюди приходили здалеку.

Як ми вже згадували, "Коринф" був тим місцем, де зустрічалися "Друзі абетки". А відкрив "Коринф" Грантер. Він якось забрів сюди й так уподобав фаршированих коропів, що став приходити часто. Тут пили, їли, галасували. Тут гостинно приймали навіть тих, хто платив погано або й не платив зовсім. Дядечко Гюшлу був добряк.
Він мав дружину — бородату й досить бридку тітку Гюшлу.
Десь 1830 року дядечко Гюшлу помер. Він забрав із собою в могилу й таємницю приготування фаршированих коропів. Його невтішна вдова вела справу далі. Але кухня занепала, а вино, яке тут завжди було погане, стало зовсім нікудишнім. Одначе Курфейрак та його друзі й далі відвідували "Коринф" — "із жалості", як казав Боссюе.
"Ресторан" містився в залі другого поверху — видовженому приміщенні, заставленому табуретами, ослонами, стільцями, лавами й столами. Там-таки був і старий кривоногий більярд. Підіймалися туди крученими сходами, що підводили до чотирикутного отвору в кутку зали, схожого на корабельний люк.
Ця зала мала одне тільки вузьке віконце й скидалася на горище. Лампа-кенкет горіла там навіть удень. Єдиною окрасою побілених вапном стін був віршик, складений на честь пані Гюшлу:
Віддалік вона вас дивує, за два кроки страшить,
Темно-бура бородавка в її носі зухвало стримить.
Чекають усі зі страхом — от-от вона чхне
І носа свого гачкуватого проковтне.
Це було написано вуглиною на стіні.
Матуся Гюшлу, вельми схожа на портрет, зображений у вірші, з ранку до вечора незворушно ходила туди-сюди повз нього. Дві служниці, Філетта й Фрікасетта, відомі тільки під цими прізвиськами, допомагали хазяйці ставити на столи дзбани з поганеньким вином та всіляку бурду, що її подавали голодним відвідувачам у череп'яних мисках. Філетта, гладка, руда й криклива, скидалася на міфологічне страховисько; проте як добра служниця, що в усьому має поступатися господині, вона була менш бридка, ніж матуся Гюшлу. Фрікасетта — довготелеса, худа, бліда, завжди виснажена і змучена, із синцями під очима й опущеними віями, вражена, так би мовити, хронічною втомою, — вставала першою, лягала останньою, обслуговувала геть усіх, навіть другу служницю, мовчки й лагідно усміхаючись сонною усмішкою.
Біля входу до зали-ресторану погляд відвідувача затримувався на двох рядках, що їх написав крейдою на дверях Куфейрак.
Якщо можеш — пригощай,
Якщо смієш — замовляй.
2. Весела пиятика перед бурею
Леґль-із-Мо, як ми знаємо, жив здебільшого в Жолі. Друзі мешкали вдвох, разом їли, спали в одній кімнаті. Усе в них було спільне, навіть почасти Мюзікетта. Уранці 5 червня вони вирушили снідати в "Коринф". Жолі мав сильний нежить, Леґль теж трохи застудився. Леґль був у потертому сурдуті, Жолі — в цілком пристойному.
Було близько дев'ятої ранку, коли вони штовхнули двері "Коринфа" й піднялися на другий поверх. Їх зустріли Філетта й Фрікасетта.
— Устриць, сиру та шинки, — звелів Леґль.
І вони сіли за стіл. Крім них, у закладі матусі Гюшлу нікого не було. Фрікасетта, впізнавши Леґля й Жолі, принесла пляшку вина.
Тільки-но ті двоє заходилися коло устриць, як у люк просунулася чиясь голова, і веселий голос сказав:
– Ішов мимо. Почув із вулиці пахощі сиру брі. Вирішив зайти.

То був Грантер. Він узяв собі табурет і сів за стіл. Фрікасетта, впізнавши Грантера, принесла ще дві пляшки вина.
— Ти що, вип'єш оці обидві пляшки? — здивувався Леґль.
— Тут усі з головою, один ти безголовий, Боссюе, — відповів Грантер. — Де це бачено, щоб дві пляшки збентежили мужика?
Двоє приятелів почали з їжі. Грантер — з питва. Півпляшки як не було.
— У тебе, либонь, дірка в шлунку? — запитав Леґль.
— Дірка в тебе на лікті, — відказав Грантер.
І додав, перехиливши чергову склянку:
— Старенький у тебе сурдут, Боссюе, — ораторе надгробних промов.
— Тим краще, — відповів Леґль. — Зате ми з ним живемо в добрій злагоді — з моїм сурдутом. Він сам набув форму мого тіла, ніде не тисне, не заважає моїм рухам. Я відчуваю його тільки тоді, коли мені в ньому тепла. Старий сурдут — це як старий приятель.
— Правду кажеш, — підтримав Жолі приятеля.
— Грантере, ти з бульвару? — запитав Леґль.
— Ні.
— А ми з Жолі бачили початок процесії.
— Чудове видовище, — докинув Жолі.
— Зате як спокійно на цій вулиці! — вигукнув Леґль. — Навіть важко повірити, що в Парижі все догори дном.
— Бр-р-р! Я щойно проковтнув гнилу устрицю! — вигукнув Грантер. — Мене знову опановує хандра. Устриці тут несвіжі, служниці бридкі. Я ненавиджу людський рід. Нещодавно я зустрів знайому дівчину, юну й прекрасну, наче весна, і вона була на сьомому небі від радості, бо вчора один потворний віспуватий банкір зробив їй велику ласку — зажадав її! Гай-гай! Не минуло й двох місяців відтоді, як ця панна жила добропорядним життям у своїй мансарді. Вона шила, спала на розкладному ліжку, мала вазон із квітами й була щаслива. Й ось тепер вона банкірша. Це перетворення сталося минулої ночі. Сьогодні вранці я зустрів жертву — вона була рада-радісінька. Найогидніше те, що брудна угода з грошовим мішком анітрохи не позначилася на її гарненькому личку. Троянди мають ту перевагу над жінками, що на них помітно сліди від гусениць. Ви запитуєте мене про бульвар, процесію і таке інше? Отже, знову починається революція? Мене дивує, до чого ж убога фантазія в Господа Бога! Тільки-но в Нього щось заїдає в механізмі подій — давай революцію! На Його місці я вчинив би простіше. Я не став би щохвилини лагодити й ламати свою механіку, я вів би людський рід плавно, я нанизував би подію на подію, не рвучи нитки, я б обійшовся без надзвичайних заходів. Революція — що це доводить? Що Господь Бог зайшов у глухий кут. Він удається до державного перевороту, бо в нього урвався зв'язок між теперішнім та майбутнім, і він, Господь, нездатен з'єднати обидва кінці. Отже, наш Єгова має неабияку мороку зі своїм творінням, воно в нього недосконале. Гляньте, сьогодні п'яте червня, а досі темно; від самого ранку чекаю, коли настане день, а його нема й нема. Ручаюся, сьогодні його й не буде. Така недбалість Господа нагадує погано оплачуваного прикажчика. Одне слово, я розгніваний. Крім того, мені бридко дивитися на Леґля-з-Мо. Мене бісить думка, що я одного віку з оцим голим коліном. Наш світ — неймовірна дурниця. Подумайте тільки: всі оті божевільні йдуть битися, різати одне одного, — і це влітку, коли вони могли б податися з яким-небудь чарівним створінням на луки і вдихати пахощі скошеної трави! О, як мені знову сумно! Ось що означає проковтнути гнилу устрицю й спостерігати таку революцію! На душі в мене зовсім чорно. О, бридкий старий світе! Тут зі шкури пнуться, тут розбещують і вбивають, тут до всього звикають.

Після цього нападу красномовності Грантер закашлявся.
— До речі, про революцію, — сказав Жолі. — Мені здається, що Маріус не на жарт закохався.
— А в кого, не знаєш? — запитав Леґль.
— Ні.
— Любовні історії Маріуса! — вигукнув Грантер. — Я й звідси все бачу. Маріус — туман, і він, мабуть, знайшов свою хмаринку. Маріус із породи поетів. А хто поет — той і божевільний. Маріус зі своєю Марі, Маріеттою чи Маріон, либонь, кумедні закохані. Там, певне, такий екстаз, що й про поцілунок забувають. Цнотливі на землі, вони поєднуються в нескінченності. Вони влаштували собі ложе між зорями.
Грантер узявся за другу пляшку й, можливо, збирався виголосити другу промову, коли в квадратному люці сходів з'явилося ще одне створіння. То був хлопець років десяти — обшарпаний, дуже малий, з жовтою шкірою, з гострою мордочкою і жвавими очима, скуйовджений, мокрий від дощу, але на вигляд цілком задоволений.
Малий, не вагаючись, зробив вибір між трьома співрозмовниками й звернувся до Леґля:
— Це ви будете добродій Боссюе?
— Боссюе — моє зменшувальне ім'я, — відповів Леґль. — А в чому річ?
— Ну так от. Один високий білявий пан зупинив мене на бульварі й каже: "Ти знаєш тітку Гюшлу?" — "Знаю, вулиця Шанврері, вдова старого шинкаря". А він мені: "Біжи туди. Там ти знайдеш добродія Боссюе і скажеш йому від мене: "Абетка". Він, мабуть, пожартувати з вами хотів, так? Він дав мені десять су.
— Жолі, позич мені десять су, — попросив Леґль, потім обернувся до Грантера: — Грантере, позич мені десять су.
У такий спосіб склалося двадцять су, які Леґль дав хлопцеві.
— Дякую, добродію, — сказав малий.
— Як тебе звуть? — запитав Леґль.
— Наве, я приятель Гавроша.
— Лишайся тут, — сказав Леґль.
— Поснідай із нами, — докинув Грантер.
— Не можу, — відповів хлопець. — Я йду в процесії і це я кричу: "Геть Поліньяка!"[65]
Він чемно шаркнув ногою, прощаючись, і пішов.
Тим часом Леґль міркував; він сказав упівголоса:
— "Абетка", певно, означає похорон Ламарка.
— Білявий пан — це Анжольрас, — уточнив Грантер. — Він кличе тебе.
— Підемо? — запитав Боссюе.
— Надворі дощ, — сказав Жолі. — Я присягався піти у вогонь, але не у воду. Я не хочу застудитися.
— Я залишуся тут, — мовив Грантер. — Мене більш приваблює сніданок, ніж катафалк.
— Отже, ми лишаємося, — підсумував Леґль. — У такому разі випиймо. Зрештою, можна пропустити похорон, не пропустивши бунту.
— Щодо бунту, то я — за! — вигукнув Жолі.
— А мені ця ваша революція байдужісінька, — сказав Грантер. — Я нічого не маю проти нинішнього уряду. Корона Луї-Філіппа — річ так само безневинна, як ото нічний ковпак. А його скіпетр більше скидається на парасольку, ніж на символ монаршої влади.
У залі стало зовсім темно — великі хмари затягли небо. Ні в шинку, ні на вулиці нікого не було. Всі пішли "дивитись на події".
— Зараз день чи ніч? — вигукнув Боссюе. — Фрікасетто, світла!

Грантер, зажурений, знов заходився пити.
— Анжольрас мене зневажає, — бурмотів він. — Анжольрас послав Наве до Боссюе. Якби він покликав мене, я пішов би за ним. Тим гірше для Анжольраса. Не піду я на той похорон.
Отож Боссюе, Жолі й Грантер залишилися сидіти в шинку. Близько другої пополудні їхній стіл уже був заставлений порожніми пляшками. Дві свічки горіли на ньому: одна в мідному позеленілому свічникові, друга — в шийці тріснутої карафи. Грантер заохотив Жолі й Боссюе до вина; Боссюе й Жолі допомогли Грантерові розвеселитись.
Щодо до Грантера, то після полудня він кинув пити вино. Його невтримно вабила чорна прірва жахливого сп'яніння, й він удався до неймовірної суміші з горілки, пива та абсенту. Правда, він іще не дійшов до стану цілковитого отупіння й був неймовірно веселий. Боссюе та Жолі веселилися разом із ним. Грантер усівся верхи на табурет і, впершись лівою рукою в коліно, з повною склянкою в правій, промовляв такі урочисті слова, звертаючись до матусі Гюшлу:
— О, жінко антична, підійди, аби я міг споглядати тебе!
А Жолі кричав:
— Філетто й Фрікасетто, не давайте більше Грантерові пити! Він уже проїв і пропив за сьогодні скажені гроші. Цей марнотрат поглинув два франки дев'яносто п'ять сантимів!
— Хто без мого дозволу позривав із неба зорі й повтикав їх у свічники? — несподівано заволав Грантер.
Боссюе, хоч і дуже п'яний, зберігав спокій.
Він сидів на підвіконні розчиненого вікна, підставивши спину дощеві, й дивився на приятелів.
Несподівано знадвору долинув гамір, тупотіння кроків, вигуки: "До зброї!"
Боссюе обернувся й побачив на вулиці Сен-Дені, там, де кінчалася вулиця Шанврері, Анжольраса з рушницею, Гавроша з пістолетом, Фейї з шаблею, Курфейрака з ціпком-шпагою, Жана Прувера з мушкетом, Комбефера з рушницею, Баореля з карабіном і весь той галасливий натовп озброєних людей, що сунув за ними.
Вулиця Шанврері була не довша за відстань рушничного пострілу. Боссюе притулив рупором долоні до рота й загукав:
— Курфейраку! Курфейраку! Аго-ов!
Курфейрак почув, що його кличуть, побачив Боссюе і ступив кілька кроків у вулицю Шанврері. Курфейракове "Чого тобі треба?" зустрілося з: "Куди ти йдеш?" Боссюе.
— Будувати барикаду, — відповів Курфейрак.
— Чудово, йди сюди! Будуй тут — місце добре.
— Твоя правда, Орле, — сказав Курфейрак.
І за його знаком весь натовп звернув у вулицю Шанврері.
3. Над Грантером згущується ніч
Місце й справді було добре. Широка на початку вулиця далі звужувалась і переходила в глухий кут, перехоплений у кінці "Коринфом". Вузькі проходи по вулиці Мондетур було легко загородити; отож атака була можлива тільки з вулиці Сен-Дені, тобто в лоб і по відкритій місцевості. П'яний Боссюе мав око тверезого Ганнібала.
Коли з'явилася ця ватага, вулицю опанував страх. Не лишилося жодного перехожого, який не поквапився б зникнути. В одну мить по обидви боки вулиці позачинялися крамнички, майстерні, під'їзди, вікна, жалюзі, мансарди, віконниці — від першого поверху до самого даху. Якась бабуся затулила своє вікно матрацом, закріпивши його на двох жердинах для

сушіння білизни. Тільки шинок лишився відкритим — і то з поважної причини, бо туди вдерлася юрба.
— О Господи! О Господи! — зітхнула матуся Гюшлу.
Боссюе зійшов униз, назустріч Курфейракові.
Жолі висунувся з вікна й кричав:
— Курфейраку, чому ти не взяв парасольку? Ти застудишся!
Тим часом із заґратованих нижніх вікон шинку було висмикнуто двадцять залізних прутів і за кілька хвилин розібрано десять туаз[66] бруківки. Гаврош та Баорель зупинили й перекинули биндюги такого собі Ансо, торговця вапном; із биндюгів зняли три повні бочки, поставили їх посеред вулиці й обклали камінням із розвернутої бруківки. Анжольрас відкрив льох, і всі порожні діжки вдови Гюшлу пішли на те, щоб прикрити з флангів бочки з вапном. Фейї привалив діжки та биндюги двома купами щебеню, знайденого невідомо де. Принесли товсті бруси, що підпирали один із будинків, і повкладали їх на діжки. Коли Боссюе й Курфейрак обернулися, половина вулиці вже була перегороджена валом, вищим за людський зріст. Ніщо не зрівняється з рукою народу, коли вона будує одне, руйнуючи інше. Філетта й Фрікасетта приєдналися до тих, хто працював. Фрікасетта носила щебінь і каміння. Вона подавала кругляки з тим самим сонним виглядом, з яким ставила на столи вино.
У кінці вулиці з'явився омнібус, запряжений двома білими кіньми. Боссюе перестрибнув через купи бруківки, наздогнав екіпаж, зупинив його, допоміг вийти "дамам", відпустив кондуктора і, взявши коней за вуздечку, повернув з омнібусом до барикади.
Через хвилину розпряжені коні пішли собі навмання геть, а повалений набік омнібус довершив загорожу вулиці.
Приголомшена матуся Гюшлу сховалася на другому поверсі. Очі її бігали, вона дивилася на все невидющим поглядом і тихо підвивала. Здавалося, наляканий крик не сміє вихопитися з її горла.
— Кінець світу, — бурмотіла вона.
Жолі цмокнув матусю Гюшлу в жирну й зморшкувату червону шию і сказав, звертаючись до Грантера:
— Знаєш, друже, жіноча шия завжди була для мене чимось неймовірно прекрасним.
А Грантер ухопив за стан Філетту, що піднялася на другий поверх, і голосно реготав біля відчиненого вікна.
— Філетта бридка! — кричав він. — Філетта — ідеал потворності! У неї руді коси, як у Тиціанової коханки, і вона славна дівчина. Ручаюся, вона битиметься хоробро. У кожній славній дівчині дрімає герой. Ну, а матуся Гюшлу — це старий солдат. Ви тільки гляньте, які в неї вуса! Справжній хвацький гусар. Вона теж воюватиме. Удвох вони наженуть страху на все передмістя. Товариші, ми повалимо уряд, це така сама істина, як те, що існує п'ятнадцять проміжних кислот між кислотою мурашиною і маргариновою. А втім, мені байдужісінько. Я, Грантер, добрий хлопець. Коли б я був багатий — на світі не лишилося б убогих. О, якби кожному доброму серцю та товстий гаманець! Уявіть собі Ісуса Христа з капіталом Ротшильда! Скільки добра він би зробив! Філетто, обніми мене! Ти пристрасна й боязка! Твої щоки просять братерського поцілунку, а уста — поцілунку коханця!
— Замовкни, барило з пивом! — сказав Курфейрак.
Анжольрас, який стояв на гребені барикади з рушницею в руках, підняв своє прекрасне суворе обличчя.
— Грантере, йди проспися! — гукнув він. — Тут місце для сп'яніння, а не для пиятики. Не ганьби барикаду.

Ці гострі слова справили на Грантера надзвичайне враження. Здавалося, на нього вилили цебро холодної води, й він миттю протверезів. Сівши біля вікна, він сперся ліктями на стіл, подивився на Анжольраса лагідним поглядом і сказав:
— Дозволь мені поспати тут.
— Забирайся для цього кудись-інде!
Але Грантер, не відриваючи від нього ніжного, каламутного погляду, відповів:
— Дозволь мені тут поспати — тут я й помру.
— Грантере, — зі зневагою в голосі сказав Анжольрас, — ти нездатен ні вірити, ні мислити, ні бажати, ні жити, ні померти.
— Побачиш, — серйозним тоном відповів Грантер.
Він промурмотів іще кілька нерозбірливих слів, потім голова його важко впала на стіл, і через мить він уже спав.

4. Спроба втішити вдову Гюшлу

Баорель, у захваті від барикади, кричав:
— Ось вулиця й декольтована! Як гарно!
Курфейрак, потроху розтягуючи шинок, намагався втішити шинкареву вдову:
— Матусю Гюшлу, хіба ви не нарікали, що поліція склала на вас протокол, коли Фрікасетта витрусила у вікно килимок?
— Авжеж, добродію Курфейрак. О Боже, то ви й стіл тягнете на вашу жахливу купу? І не тільки за килимок, а й за вазон квітів, що впав із мансарди на вулицю. Мені довелося заплатити аж сто франків штрафу. Ви уявляєте собі таке неподобство?
— Ну от, матусю Гюшлу, ми за вас і помстимося.
А проте в такій помсті тітка Гюшлу бачила небагато користі для себе.
Дощ перестав. Підходило поповнення. Робітники принесли барило з порохом, пляшки із сірчаною кислотою в кошику, два чи три карнавальні смолоскипи і повний кошіль ілюмінаційних каганців, що залишилися від першого травня, коли святкували іменини короля. На вулиці Шанврері розбили ліхтар, побили й усі ліхтарі на прилеглих вулицях: Мондетур, Лебединій, Проповідників і Великій та Малій Жебрацькій.
Під керівництвом Анжольраса, Комбефера і Курфейрака одночасно споруджувалися дві барикади. Обидві впиралися в "Коринф", утворюючи прямий кут; більша перегороджувала вулицю Шанврері, менша — вуличку Мондетур із боку Лебединої вулиці. Ця друга барикада була дуже вузенька, і її спорудили із самих бочок та каміння.
На будівництві трудилося десь із півсотні чоловік. Тридцятеро були озброєні рушницями, які вони "позичили" сьогодні в одній зброярні. Важко уявити собі щось дивовижніше й строкатіше, ніж цей гурт. Один був у куртці з кавалерійською шаблею і двома сідельними пістолетами, другий — у самій сорочці та в круглому капелюсі, з порохівницею на поясі, третій одягнув сірий паперовий нагрудник і озброївся швайкою лимаря. Ще один надів поверх редингота портупею й патронташ Національної гвардії з вишитими червоною шерстяною ниткою літерами: "Громадський порядок". Тут було багато рушниць із номерами легіонів, мало капелюхів, жодної нашийної хустки; виднілися закасані рукави, кілька списів. Додай до цього різноманіття віку: і зовсім юні бліді обличчя, і бронзові лиця портових вантажників. Усі квапились і, допомагаючи одне одному, говорили про те, що на третю ранку неодмінно надійде допомога, що можна розраховувати на такий-то полк, що Париж повстане. Вони не знали навіть імен одне одного, а здавалися братами — так споріднює незнайомих доти людей відчуття небезпеки.

У кухні розпалили вогонь і переплавляли на кулі дзбани, ложки, виделки — весь олив'яний посуд шинку. Працюючи, водночас пили. Поміж склянками з вином були розсипані капсули й шріт. У більярдній матуся Гюшлу, Філетта й Фрікасетта, що по-різному змінилися від страху, — одна отупіла, друга засапалась, третя очуняла, — дерли старе ганчір'я і скубли корпію. Їм допомагали троє повстанців — троє патлатих, бородатих і вусатих молодиків, що розривали полотно зі спритністю прикажчиків у крамниці тканин.
Високий чоловік, що приєднався до ватаги на розі Зубчатої вулиці, працював на спорудженні малої барикади. Гаврош трудився на великій. Юнак, який чекав Курфейрака у нього вдома й запитував про Маріуса, зник десь одразу після того, як перекинули омнібус.
Гаврош сяяв від натхнення й був душею всієї роботи. Він бігав туди-сюди, видирався вгору, спускався, галасував, іскрився веселістю. Його бачили всюди, його чули скрізь. Він нікому не давав передихнути. Він під'юджував нероб, підганяв ледачих, підбадьорював стомлених, він допікав забарним, одних розвеселяв, других дратував, третіх сердив, усіх розворушував, він жалив студента, підкусював робітника, він зупинявся, сідав, знову підхоплювався, він літав над усією цією метушнею і нікому не давав спокою, — крихітна муха, що дзижчала над грандіозною колісницею Революції.
Його маленькі руки не знали відпочинку, а з кволих грудей вихоплювалися незмовкні крики:
— Покваптеся! Ще каміння! Ще кілька бочок! Ще яку-небудь штуку! Де б її знайти? Несіть кошик щебеню, я затулю цю дірку. Яка ж вона маленька, ваша барикада! Треба їй підрости. Кидай і пхай сюди все! Ламайте будинок! Тягніть оті скляні двері!
— Скляні двері! — вигукнув хтось. — На кий біс потрібні нам скляні двері, комахо?
— А ти черепаха! — огризнувся Гаврош. — Скляні двері на барикаді — просто чудова річ. Вам що, ніколи не доводилося красти яблука й перелазити через мур, утиканий денцями розбитих пляшок? Скляні двері! Та вони позрізають усі мозолі на ногах національних гвардійців, коли ті полізуть на барикаду! Скло — це вам не іграшки. Тобі, приятелю, бракує фантазії!
А втім, він ніяк не міг заспокоїтися, що його пістолет без собачки. Він ходив від одного до іншого й вимагав:
— Мені потрібна рушниця! Чому мені не дають рушниці?
— Рушницю! Тобі? — здивувався Комбефер.
— А чом би й ні? — розсердився Гаврош. — Я мав рушницю в тридцятому, коли посперечалися з Карлом Десятим.[67]
Анжольрас знизав плечима.
— Коли зброї вистачатиме для чоловіків, тоді її дадуть і дітям.
Гаврош гордо обернувся до нього й відповів:
— Якщо тебе вб'ють раніше за мене, я візьму твою рушницю.
— Хлопчисько! — крикнув Анжольрас.
— Шмаркач! — не залишився в боргу Гаврош.
Якийсь франт, що з'явився в кінці вулиці, відвернув його увагу.
— Сюди, юначе! — гукнув Гаврош. — Невже ви нічого не хочете зробити для нашої старенької матусі-вітчизни?
Франта як вітром звіяло.
5. Підготовка до оборони
Тогочасні газети помилялися, коли писали, що барикада на вулиці Шанврері — ця "майже неприступна споруда", як вони називали її, — досягла висоти другого поверху. Насправді вона була заввишки футів шість-сім.[68] При

бажанні повстанці могли або ховатися за нею, або висовуватися над гребенем, або навіть вибиратися на самий верх по викладених із каменів чотирьох приступках. Споруджена з кругляків та бочок, скріплена брусами й дошками, просунутими крізь колеса биндюгів Ансо та перекинутого омнібуса, барикада наче наїжилась, і ззовні, з фронту, здавалася неприступною. Між стіною будинку і протилежним від шинку краєм барикади залишили вузьку щілину — так, щоб там протиснулася одна людина; отже, в разі потреби можна було вийти назовні. Дишель омнібуса поставили сторч і закріпили мотузками; прив'язаний до цього дишля червоний прапор майорів над барикадою.

Загородження у вуличці Мондетур не було видно — воно ховалося за будинком, у якому містився шинок. Обидві барикади утворювали грізний редут. Анжольрас і Курфейрак вирішили не загороджувати другий прохід по вулиці Мондетур, той, який через вулицю Проповідників виводив до Центрального ринку; вони хотіли зберегти можливість спілкуватися із зовнішнім світом, не дуже боячись нападу з боку вузької і майже непрохідної вулички Проповідників.

За винятком цього виходу та вузької щілини по вулиці Шанврері, укріплений редут мав форму закритого з боків неправильного чотирикутника. Між великою барикадою і будинками в глибині вулиці, населеними, але замкненими згори донизу, було близько двадцяти кроків відстані.

Усю роботу завершили менш ніж за годину. Рідкі перехожі-буржуа, які ще траплялися на вулиці Сен-Дені, дивились у вулицю Шанврері й, помітивши барикаду, прискорювали ходу.

Коли обидві барикади було споруджено, червоний прапор установлено, з шинку витягли стіл, на який піднявся Курфейрак. Анжольрас приніс квадратну скриньку, й Курфейрак відкрив її. У скриньці було повно патронів. Навіть найхоробріші, побачивши патрони, в душі здригнулися, й на мить запала мовчанка.

Курфейрак роздавав набої всміхаючись.

Кожен отримав по тридцять патронів. У багатьох був порох, і вони заходилися виготовляти нові набої, заганяючи в гільзи щойно відлиті кулі. Барило з порохом залишили про запас — воно стояло на столі біля дверей. Сигнали бойової тривоги лунали по всьому Парижу, але зрештою вони злилися в одноманітний шум, на який ніхто більше не звертав уваги.

Повстанці позаряджали рушниці й карабіни, всі водночас, із неквапною урочистістю. Анжольрас поставив перед барикадами трьох вартових — одного на вулиці Шанврері, другого у вуличці Проповідників, третього на розі Малої Жебрацької.

А коли барикади було споруджено, рушниці заряджено, коли для кожного визначили місце й розставили вартових, тоді, самі на цих похмурих вулицях, де більше не з'являвся жоден перехожий, оточені німими, наче вимерлими будинками, огорнуті дедалі густішими сутінками, з яких ніби насувалося щось грізне й страшне, захисники барикади, озброєні, спокійні, рішучі, стали чекати.

Що ж робили вони в ті години чекання?

Поки чоловіки виготовляли патрони, а жінки скубли корпію, поки велика каструля з розтопленим оливом і свинцем диміла на розпеченій жаровні, поки вартові охороняли барикаду, поки Анжольрас, чию увагу ніщо не могло відвернути, наглядав за вартовими, — Комбефер, Курфейрак, Жан Прувер, Фейї, Боссюе, Жолі, Баорель та кілька інших знайшли один одного й зібрались разом, як у мирні дні своєї студентської служби. У куточку шинку, перетвореного на бастіон, за два кроки від спорудженого ними

редуту, прихиливши заряджені карабіни до спинок стільців, ці прекрасні молоді люди стали читати вголос вірші про кохання.
Час, місце, спогади юності, перші зорі, що засвітилися в небі, могильний спокій безлюдних вулиць, наближення неминучої трагічної розв'язки надавали дивного чару віршам, які тихим голосом декламував у сутіні Жан Прувер, що був, як ми вже згадували, чудовим і ніжним поетом.
Тим часом на малій барикаді засвітили каганець, а на великій — один із тих вощаних смолоскипів, що їх на Масницю можна бачити попереду екіпажів з перерядженими, які вирушають у Куртіль.
Смолоскип помістили в заглибину з кругляків, розташовану так, щоб захистити вогонь від вітру, і щоб світло падало на прапор. Вулиця й барикада лишалися зануреними в темряву; видно було тільки криваво-червоне полотнище, грізно освітлене мовби величезним потайним ліхтарем.

6. Чоловік, що приєднався до повстанців на Зубчатій вулиці

Настала ніч, а поки що нічого не відбулося. Чувся тільки далекий невиразний шум і зрідка постріли. Ця тривала передишка свідчила, що уряд стягує сили. П'ятдесят чоловік на барикаді чекали, коли їх атакують шістдесят тисяч.
І Анжольраса охопила нетерплячка, яка опановує сильні душі на порозі грізних подій. Він пішов шукати Гавроша, що виготовляв патрони в нижній залі шинку при тьмяному світлі двох свічок.
У ту мить Гаврош був дуже заклопотаний — і не своїми патронами.
Щойно до нижньої зали увійшов чоловік із Зубчатої вулиці й сів за найменш освітлений стіл. Йому дісталася солдатська рушниця великого калібру, яку він поставив між коліньми. Зайнятий сотнею "цікавих речей", Гаврош не помічав цього чоловіка.
Коли той увійшов, хлопець машинально провів його поглядом — власне, він дивився на рушницю. Та коли чоловік із Зубчатої вулиці сів, Гаврош раптом підхопився на ноги. Якби хто спостерігав за цим незнайомцем, то помітив би, що досі той дуже пильно придивлявся до всього, що діялось на барикаді; та увійшовши до зали, він начебто поринув у задуму і вже нічого навколо себе не бачив. Хлопець підступив до цього замисленого чоловіка й почав навшпиньки кружляти навколо нього, як ото ходять біля людини, що її бояться розбудити. На його дитячому личку, водночас зухвалому і серйозному, легковажному й розумному, веселому й засмученому, промайнуло безліч виразів, які означали: "Оце так! Неможливо! Я помиляюся! Мені привиділось! Невже справді? Та ні! Так, так! Ні!" Гаврош розхитувався на п'ятах, стискав кулачки в кишенях, крутив шиєю, наче птах, глибокодумно закопилював нижню губу. Було видно, що в ньому напружено працював інстинкт, який щось винюхав, і розум, який робив висновки.
Саме під час цих роздумів і підійшов до нього Анжольрас.
— Ти малий, — сказав Анжольрас, — тебе ніхто не помітить. Вийди за барикаду, прослизни попід будинками, пошастай вулицями, а тоді повернешся й розкажеш, що там робиться.
Гаврош гойднувся з п'ят на пальці ніг.
— То й малі для чогось потрібні? Дуже приємно! Зараз піду. А тим часом довіряйте малим і остерігайтеся дорослих…
Він задер голову, стишив голос і, показуючи на чоловіка із Зубчатої вулиці, сказав:
— Бачите отого здоровила?
— То й що?
— Це шпиг.
— Ти певен?

— Не минуло й двох тижнів, як він стягнув мене за вухо з парапету Королівського мосту, де я дихав свіжим повітрям.
Анжольрас швидко відійшов від хлопця й прошепотів кілька слів на вухо портовому вантажникові, що трапився поруч. Робітник вийшов із зали й повернувся з трьома товаришами. Четверо широкоплечих вантажників непомітно стали позад столу, за яким сидів чоловік із Зубчатої вулиці. Вони були готові кинутись на нього.
Тоді Анжольрас підійшов до незнайомця і запитав:
— Хто ви такий?
На це несподіване запитання високий чоловік здригнувся. Пильно глянувши в правдиві очі Анжольраса, він, здавалося, прочитав його думку. Зневажливо усміхнувшись, він із погордою відповів:
— Я бачу, до чого ви… Ну, що ж, так воно й є!
— Ви шпиг?
— Я представник влади.
— Ваше прізвище?
— Жавер.
Анжольрас подав знак. Жавер навіть обернутись не встиг, як його схопили, повалили на підлогу, зв'язали, обшукали.
У нього знайшли маленьку круглу картку, втиснуту між двома скельцями, на якій з одного боку був вигравіюваний герб Франції, охоплений написом: "Нагляд і пильність", а з другого написано: "ЖАВЕР, поліційний наглядач, вік — п'ятдесят два роки". Внизу стояв підпис тодішнього префекта поліції пана Жіске.
Крім того, він мав при собі годинник і гаманець із кількома золотими монетами. Гаманець і годинник йому залишили. Під годинником, на дні жилетної кишені, намацали вкладений у конверт аркуш паперу. Анжольрас розгорнув аркуш і прочитав п'ять рядків, написані рукою того самого префекта:
"Виконавши своє політичне завдання, інспектор Жавер повинен провести особливий розшук з метою з'ясувати, чи справді помічено сліди злочинців на правому березі Сени, поблизу Йенського мосту".
Закінчивши обшук, Жаверові скрутили руки за спиною і прив'язали його до стовпа, що стояв посеред нижньої зали.
Гаврош, який спостерігав усю сцену, схвально киваючи головою, підійшов до Жавера і сказав:
— От миша й зловила кота.
Почувши, що когось схопили і зв'язали, Курфейрак, Боссюе, Жолі, Комбефер та повстанці з обох барикад прибігли в залу.
— Це шпиг, — пояснив Анжольрас.
Потім обернувся до Жавера:
— Вас розстріляють за дві хвилини до того, як барикаду буде взято.
— Чому ж не зараз? — гордо запитав Жавер.
— Ми бережемо порох.
— Тоді порішіть мене ударом ножа.
— Шпигуне, — сказав красень Анжольрас, — ми судді, а не вбивці.
Потім покликав Гавроша.
— А ти біжи виконуй те, що я тобі сказав.
— Біжу! — відповів Гаврош.
На порозі він затримався на мить і гукнув:
— До речі, віддасте мені його рушницю! — І додав: — Я лишаю вам музиканта, а собі заберу кларнет.
Хлопчак весело віддав честь і шмигнув у прохід барикади.

7. Випадок, що стався з таким собі Кабюком, якого, можливо, звали й не Кабюком

Трагічна картина, яку ми збираємось намалювати, не була б повною, і читач не побачив би у всій суворій правдивості ті години народження революції, позначені не тільки героїчними зусиллями, а й болісними судомами, якби ми не розповіли про один жахливий випадок, що стався відразу по тому, коли пішов Гаврош.

Людський натовп, як відомо, схожий на грудку снігу; котячись вулицями, він обростає новими людьми, яких ніхто не запитує, хто вони й звідки прийшли. Серед перехожих, котрі приєдналися до ватаги, очоленої Анжольрасом, Комбефером та Курфейраком, був один суб'єкт у потертій куртці вантажника, що галасував, вимахував руками і мав вигляд буйного пияка. Цей чоловік на ім'я чи то на прізвисько Кабюк, — до речі, незнайомий навіть тим, хто вдавав, ніби знає його, — бувши п'яним чи то вдаючи сп'яніння, сидів із кількома іншими повстанцями за столом, що його вони витягли з шинку на вулицю. Умовляючи приятелів пити, Кабюк водночас оглядав високий п'ятиповерховий будинок у глибині барикади, що височів над вулицею Шанврері, вікнами в бік Сен-Дені.

— Товариші, гляньте! — раптом вигукнув він. — Нам треба засісти в тому будинку й стріляти з вікон — тоді чорта з два хто поткнеться на вулицю.

— Воно-то так, але ж дім замкнений, — відповів один із пияків.

— А ми постукаєм!

— Не відчинять.

— Висадимо двері!

Кабюк підбіг до дверей, біля яких висів досить важкий молоток, і постукав. Ніхто не відчинив. Він постукав іще. Нікого. Постукав утретє. Тиша.

– Є тут хто-небудь? — крикнув Кабюк. — Ніяких ознак життя.

Кабюк схопив рушницю і став гатити у двері прикладом. То були старовинні склепінчасті двері, низькі, міцні, із суцільного дуба, ще й оббиті зсередини залізною бляхою та укріплені сталевою арматурою, — справжня фортечна брама. Від ударів прикладом двигтів весь дім, проте двері не зворухнулися.

Одначе мешканці, либонь, стривожились, бо на четвертому поверсі раптом відчинилося слухове віконце, й звідти виглянув сивий чоловік зі свічкою в руці. То був воротар.

Кабюк перестав гатити прикладом у двері.

— Панове, чого вам треба? — запитав воротар.

— Відчини! — наказав Кабюк.

— Неможливо, панове!

— Відчини негайно!

— Ніяк не можу, панове!

Кабюк підняв рушницю й прицілився у старого. Але воротар не бачив його — було вже поночі.

— Відчиниш ти чи не відчиниш?

— Ні, панове!

— Ти сказав — ні?

— Я сказав ні, ласкаві…

Воротар не докінчив фрази. Пролунав постріл; куля увійшла йому нижче підборіддя й вилетіла крізь потилицю, пробивши яремну вену. Старий осів, навіть не застогнавши. Свічка випала з його руки й погасла, і видно було тільки голову, що звісилась на краю віконця, та пасмо білого диму, яке підіймалось до даху.

— Ось так! — сказав Кабюк, опустивши рушницю.

Та в цю мить чиясь рука ухопила його за плече зі страшною силою орлиної хватки, і суворий голос наказав:
— На коліна!
Убивця обернувся й побачив перед собою бліде, холодне обличчя Анжольраса. Вийшовши на звук пострілу, той лівою рукою схопив комір блузи, сорочку й шлейки Кабюка. У правій він тримав пістолет.
— На коліна! — повторив Анжольрас.
І владним рухом тендітний двадцятирічний юнак зігнув, наче тростину, кремезного здоровила й поставив його навколішки в багнюку. Кабюк спробував випручатися, та, здавалося, його гнула додолу якась надприродна сила.
Блідий, з оголеною шиєю, з розмаяним волоссям, Анжольрас своїм жіночним обличчям скидався в цю хвилину на античну Феміду.[69]
Захисники барикади збіглися і, ставши віддалік, дивились на те, що відбувалося на їхніх очах.
Переможений Кабюк перестав пручатись і тремтів усім тілом. Анжольрас пустив його й дістав годинника.
— Приготуйся, — сказав він. — Молись або думай, тобі лишилась одна хвилина.
— Згляньтеся! — пробелькотів убивця. Потім опустив голову й забурмотів якусь невиразну лайку.
Анжольрас невідривно дивився на циферблат. Коли збігла хвилина, він опустив годинника до жилетної кишені, схопив Кабюка, який корчився й завивав у нього під ногами, за волосся і притулив йому до вуха дуло пістолета. Багато з цих сміливців, що так спокійно пішли на ризиковану й страшну справу, відвернулися.
Гримнув постріл, і вбивця упав долілиць на бруківку. Анжольрас випростався й окинув усіх суворим поглядом.
Потім штовхнув труп ногою і сказав:
— Викиньте це геть.
Троє чоловіків підняли тіло негідника, який іще корчився в передсмертних конвульсіях, і перекинули його через малу барикаду на вулицю Мондетур.
Анжольрас стояв замислений. Вираз похмурої величі проступив на його грізному чолі. Та ось він заговорив. Запала мертва тиша.
— Громадяни! — сказав Анжольрас. — Учинок цього чоловіка — мерзенний, а мій учинок — страшний. Він став убивцею, і тому я мусив убити його. Бо повстання повинне мати свою дисципліну. Вбивство тут — іще більший злочин, ніж десь-інде. На нас дивиться революція, ми жерці республіки, і не слід давати ворогам привід зводити наклеп на нашу боротьбу. Тому я осудив цього чоловіка на смерть. Змушений зробити те, що зробив, я водночас виніс не менш суворий вирок і самому собі.
Усі, хто слухав, здригнулися.
— Ми розділимо твою долю! — гукнув Комбефер.
— Хай буде так, — відповів Анжольрас. — І ще кілька слів. Стративши цього чоловіка, я скорився суворій необхідності. Така необхідність — це страховище, породжене старим світом, проти якого ми вийшли на битву. В майбутньому ніхто нікого не вбиватиме, земля променітиме щастям, люди любитимуть одне одного. Він настане, громадяни, той день, коли у світі запанують злагода, братерство, світло, життя і радість. І щоб він настав, ми йдемо на смерть.
Анжольрас замовк. Його цнотливі уста зімкнулися; нерухомий, як із мармуру витесаний, стояв він на тому місці, де пролив кров.

Жан Прувер і Комбефер стискали один одному руки і в німому захваті, до якого домішувалося співчуття, дивились на цього серйозного юнака, світлого, як кристал, і твердого, мов скеля.
Скажемо відразу, що згодом, коли трупи відвезли до моргу й обшукали, в Кабюка знайшли карточку поліційного агента.
Додамо також, що коли вірити дивній, проте, мабуть, небезпідставній поліційній легенді, то Кабюк був не хто інший, як Хапнигріш. У всякому разі, по смерті Кабюка ніхто більше про Хапнигроша не чув. Він зник, не залишивши сліду; здавалося, він злився з невидимим. Хапнигріш жив тільки вночі, у темряві знайшов він і свій кінець.
Усі повстанці ще були під враженням цього трагічного суду, так швидко проведеного й завершеного, коли Курфейрак побачив на барикаді юнака, що вранці запитував його про Маріуса.
Той хлопчина, сміливий і безтурботний на вигляд, десь увечері повернувся, щоб знову приєднатися до повстанців.
Книга дванадцята
Маріус іде в ніч
1. Від вулиці Плюме до кварталу Сен-Дені
Голос у сутінках, який покликав Маріуса на барикаду, здався йому голосом провидіння. Він хотів померти — й ось нагода; він стукав у двері гробниці, й рука з темряви подала йому ключ від неї. Маріус відсунув розхитаний прут, вийшов із саду й сказав: "Ходімо!"
Божеволіючи від горя, переконаний, що вже не знати йому радості в житті після цих двох місяців сп'яніння молодістю й коханням, пригнічений безнадією й розпачем, він мав одне тільки бажання: якомога скоріше піти з життя.
Маріус мав при собі два Жаверові пістолети — отож він був озброєний. Юнак, якого він мигцем побачив, уже десь зник.
З вулиці Плюме Маріус звернув на бульвар, перетнув міст Інвалідів, Єлисейські Поля, площу Людовика П'ятнадцятого і дістався до вулиці Ріволі. Крамниці там були відчинені, горів газ під аркадами, в кав'ярні "Летер" їли морозиво, в англійській кондитерській — пиріжки. Повз нього промчали чвалом кілька поштових карет.
Крізь пасаж Делорм Маріус вийшов на вулицю Сент-Оноре. Тут вітрини крамниць були замкнені, крамарі перемовлялися, стоячи біля прочинених дверей, сновигали перехожі, горіли вуличні ліхтарі, вікна будинків від другого поверху й вище світились, як звичайно. На площі Пале-Рояль стояла кавалерія.
Маріус пішов по вулиці Сент-Оноре. Що далі від площі Пале-Рояль, то менше було освітлених вікон. Крамниці стояли наглухо зачинені, вулиця ставала все темніша, а натовп густіший. Бо перехожі тепер зливалися в рухливий натовп. У цьому натовпі ніхто начебто не розмовляв, одначе звідти долинав глухий гомін. Неподалік фонтану Арбр-Сек стали траплятися "зборища" — групи нерухомих людей, що в потоці перехожих здавалися каменями посеред біжучої води.
На вході до вулиці Прувер натовп уже не рухався. То була масивна, щільна, майже непроникна брила з людей, які тісно збилися докупи й тихо гомоніли між собою. Тут не видно було ні сурдутів, ні круглих капелюхів. Робочі блузи, кашкети, скуйовджені голови й землисті обличчя. Ця юрма невиразно коливалась у нічному тумані. Її шепотіння мало хрипкий призвук затамованого гніву. Хоч усі стояли, чути було, як чавкають у грязюці ноги. За цією товщею людей, на вулицях Руль, Прувер і з протилежного кінця вулиці Сент-Оноре не світилася жодна шибка. Тільки тяглися ряди вуличних ліхтарів, зливаючись удалині з темрявою. На тих вулицях

невиразно виднілися поставлені в піраміди рушниці, блищали багнети — там стояли бівуаком війська. Жоден цікавий не переходив тієї межі, де кінчався натовп і починалася армія.
Маріус ішов уперед із наполегливістю людини, яка вже нічого не сподівається від життя. Його покликали — і треба було йти. Він зумів пробратися крізь натовп, крізь бівуаки війська, обминути патрулів і вартових. Він зробив круг, звернув на вулицю Бетізі й попрямував до Центрального ринку. На розі вулиці Бурдонне ліхтарів уже не було.
Тепер Маріус опинився посеред якоїсь страшної пустки. Жодного перехожого, жодного солдата, жодного вогника. Безлюдна тиша, темрява. Моторошний, пронизливий холод. Увійти в таку вулицю — однаково, що увійти в підземелля.
Майже навпомацки Маріус рушив далі. Дійшовши до провулка, який здався йому вулицею Гончарною, він наштовхнувся на перекинутий віз. Маріус намацував ногами заглибини, калюжки води, вивернуті й накладені купами кругляки. То була почата й покинута барикада. Він переліз через ту перепону й пішов далі, знаходячи дорогу по вуличних тумбах та по стінах будинків. Попереду щось забіліло. Маріус наблизився й побачив двох білих коней — тих самих, яких уранці випряг з омнібуса Боссюе. Цілий день вони блукали вулицями і зрештою зупинилися тут.
Маріус проминув коней. Раптом звідкись із темряви гримнув постріл. Куля просвистіла в нього над головою й пробила мідний таз для гоління, що висів над дверима перукарні.
Постріл із рушниці був усе ж таки проявом життя. Далі Маріус уже не зустрічав жодних його ознак.
А проте він уперто йшов уперед.

2. Париж, побачений очима сови

Якби в той час створіння, наділене крильми кажана або сови, ширяло над Парижем, його очам відкрилася б похмура картина.
Весь старовинний квартал Центрального ринку, це місто в місті, перетнуте вулицями Сен-Дені та Сен-Мартен і тисячами дрібних вуличок та провулків, квартал, що його повстанці зробили своїм редутом, здався б тому крилатому створінню величезною чорною ямою, виритою посеред Парижа. Бо всі ліхтарі були там розбиті, всі вікна зачинені — отже, скрізь припинилося життя, гомін, рух. Невидимі дозори повстанців повсюди навели свій лад — нічний морок. Занурити невелике число бійців у безмежну темряву, помножити силу кожного на ті можливості, що їх ця темрява обіцяє, — такої вимушеної тактики дотримується кожне повстання. Коли в якомусь вікні загоралася свічка, туди влучала куля. Тому світло всюди погасло, в будинках панував страх, смуток, заціпеніння, на вулицях — якийсь священний жах. Не видно було ні вікон, ні димарів, ні дахів, ні тьмяних відблисків калюж та змоченої дощем бруківки. У тому згустку пітьми лиш де-не-де мріло невиразне світло, в якому проступали дивовижні ламані лінії, обриси химерних споруд: то були барикади. Усе інше здавалося озером темряви — туманним, гнітючим, могильним, — над яким похмурими силуетами бовваніли вежа Сен-Жак, церква Сен-Меррі та дві чи три інші будівлі, що їх ніч перетворила на величезних привидів.
А навколо цього пустельного й моторошного лабіринту, в тих кварталах, де не зовсім припинився вуличний рух і де світилися окремі ліхтарі, повітряний спостерігач міг би помітити металеве поблискування шабель і багнетів; там гуркотіли по бруківці колеса гармат, і з кожною хвилиною посилювався рух мовчазних батальйонів. Страшний пояс усе тугіше стягувався навколо збунтованих кварталів.

Обложені військами, вони мали тепер вигляд темної печери. Все там здавалося заснулим і нерухомим, кожна вулиця зустрічала людину суцільним мороком — мороком, сповненим причаєних небезпек, куди страшно увійти і в якому страшно сидіти. Ті, хто входив, тремтіли перед тими, хто на них чатував, а ті, хто чатував, — перед тими, хто мав з'явитися. За кожним рогом — невидимі бійці в засідках, невидимі пастки. Тут не випадало сподіватися на інше світло, крім спалаху рушничного пострілу, на іншу зустріч, крім раптової сутички зі смертю. Де? Коли? Як? Ніхто не знав. Але це було неминуче. Тут, у цьому місці, обраному для боротьби, уряд і повстанці, Національна гвардія і народ, буржуазія і заколотники мали зійтися навпомацки в смертельній сутичці. Загинути або вийти звідси переможцями — іншого виходу ні для тих, ні для тих не було.
Причому обидві сторони не поступалися одна одній в озлобленні, в затятій рішучості. Для одних іти вперед означало вмерти, але ніхто не думав відступати; для других лишатися — означало вмерти, але ніхто не думав утікати.
Необхідність вимагала, щоб завтра все скінчилося, щоб та або та сторона здобула перемогу, щоб повстання вилилось у революцію або на самому початку зазнало поразки. Уряд розумів це так само добре, як і заколотники. Звідси й глуха тривога, що зависла над огорнутим темрявою кварталом, де все мало вирішитися. Тут чути було лише один звук — звук розпачливий, як передсмертний стогін, погрозливий, мов прокляття — бамкіт дзвона Сен-Меррі. Важко уявити собі щось моторошніше, аніж той тужливий лемент у непроглядній пітьмі.
Як то часто буває, природа, здавалося, настроїлась у лад із намірами людей. Зірки зникли; важкі хмари затягли обрій. Чорне небо розстелилося над мертвими вулицями, як неозорий саван над величезною могилою.
3. Останній рубіж
Маріус дістався до Центрального ринку.
Там панувала ще моторошніша тиша і ще густіша темрява, ніж на сусідніх вулицях. Одначе якась червоняста заграва вимальовувала на чорному тлі дахи будинків, що загороджували вулицю Шанврері з боку церкви Сент—Есташ. То був відблиск смолоскипа, який горів на барикаді біля "Коринфа". Маріус попрямував на заграву. Так він вийшов до Бурякового ринку й побачив чорну горловину вулиці Проповідників. Він звернув у ту вулицю. Вартовий повстанців, що стояв з її протилежного кінця, не помітив його. Намагаючись ступати зовсім нечутно, Маріус дістався до крутого завороту вулички Мондетур, короткий відтинок якої був єдиним сполученням барикади із зовнішнім світом. Він висунув голову з-за рогу й подивився у вуличку. Просто перед собою Маріус побачив відблиск світла на бруківці, тьмяні обриси шинку; трохи далі блимав каганець на якійсь безформній стіні, й сиділо навпочіпки кілька чоловіків з рушницями між колін. Усе це було туаз за десять від Маріуса.
Будинки з правого боку вулички ховали від нього частину шинку, велику барикаду й прапор над нею.
Маріусові лишилося ступити тільки один крок. Тоді нещасливий юнак сів на вуличну тумбу і став думати про свого батька.
Він думав про відважного полковника Понмерсі, про хороброго солдата, який за часів Республіки захищав кордони Франції, а за часів імператора дійшов до кордонів Азії; який бачив Геную, Александрію, Мілан, Турин, Мадрид, Відень, Дрезден, Берлін, Москву; який проливав кров на полях битви по всій Європі, — ту саму кров, що текла тепер у Маріусових жилах; який завчасно посивів, підкоряючись сам і підкоряючи інших суворій військовій дисципліні; який усе життя прожив у мундирі, в застебнутій портупеї, з

еполетами на плечах, з почорнілою від порохового диму кокардою, з важкою каскою на голові, в польових бараках, у таборах, на бівуаках, у санітарних фургонах, — і який після двадцятьох років великих війн повернувся додому зі шрамом на обличчі, усміхнений, спокійний, чистий, як дитя, зробивши все для Франції й нічого супроти неї.
Маріус сказав собі, що ось настав і його час, що, за прикладом батька, і він повинен бути сміливим, безстрашним, завзятим, бігти назустріч кулям, підставляти груди під багнети, проливати свою кров, шукати ворога, шукати собі смерті, що й він скоро вийде на поле битви, і що це поле битви — вулиця, а війна, в якій він візьме участь, — війна громадянська.
Наче безодня розкрилась перед Маріусом, і він затремтів із голови до ніг. Він подумав, що, мабуть, дарма так гірко жалкував за батьковою шпагою, яку дід продав тандитникові. Мабуть, добре вона вчинила, ця доблесна й незаплямлена шпага, коли вислизнула від нього і гнівно зникла в безвість. Либонь, вона передбачила майбутнє, передбачила заколот, війну у вуличних рівчаках, постріли з-поза куп вивернутої бруківки та з підвальних душників, удари, завдані в спину. Мабуть, повернувшись із полів Маренго та Фрідланда, ця шпага не хотіла йти на вулицю Шанврері. Маріус сказав собі, що якби вона була тепер із ним, якби він прийняв її в руки біля узголів'я умирущого батька, якби посмів узяти на цю битву, де французи битимуться з французами на вуличному перехресті, то, певно, вона обпекла б йому руки й запалахкотіла, як меч архангела! Яке щастя, сказав собі Маріус, що батькова шпага дісталась тандитникові! Хай вона краще іржавітиме в залізному брухті, ніж кривавитиме тіло вітчизни!
І Маріус гірко заплакав.
Це було жахливо. Але що ж йому робити? Жити без Козетти він не міг. Вона поїхала, і він мусить умерти. Хіба не дав він їй слова честі, що помре? А вона знала це — і поїхала; виходить, вона хоче, щоб Маріус помер. І, звичайно, вона зовсім не любить його, адже поїхала, не сказавши ні слова, не пославши листа, хоч знала його адресу. Тож навіщо тепер жити? А до того ж хіба міг він прийти сюди й відступити? Втекти від небезпеки! Покинути друзів, які чекають його! Які потребують його допомоги! Яких жменька проти цілої армії! Зрадити все зразу: кохання, дружбу, своє слово! Виправдати своє боягузтво патріотизмом! Ні-ні, ні в якому разі! Якби батьків привид був тут і побачив, що Маріус утікає, він ударив би його плазом шаблі і крикнув: "Іди, боягузе!"
Розшарпуваний суперечливими думками, юнак похнюпив голову.
Та раптом він знову підвів її. Коли ти дивишся в очі смерті, тобі відкривається істина, і перед внутрішнім зором Маріуса вулична війна зненацька постала зовсім в іншому світлі. Хоч сумніви досі терзали його, але на кожен він тепер знаходив відповідь.
Поміркуймо, чому це його батько мав би обуритись? Хіба не буває, що повстання підноситься до рівня благородного обов'язку? Хіба принизливо для сина полковника Понмерсі взяти участь у битві, яка ось-ось почнеться? Правда, тут боротьба точитиметься не за священну землю вітчизни, але за святу ідею. Батьківщина тужить — це так; але людство вітає повстання. Та й чи справді батьківщина тужить? Франція стікає кров'ю, зате торжествує свобода; а заради торжества свободи Франція забуде про свої рани.
І зрештою, що таке громадянська війна? Хіба є війна з чужоземцями? Хіба всяка війна між людьми — не війна між братами? Війна визначається тільки її метою. Немає ні війн із чужоземцями, ні війн громадянських; є тільки війни справедливі й несправедливі. Монархію теж можна вважати зовнішнім ворогом. Деспотизм порушує кордони справедливості так само, як вторгнення

ворога порушує кордони географічні. Перемогти під Аустерліцом — великий подвиг; взяти Бастилію — грандіозний.
Отак міркуючи й досі вагаючись, пригнічений, але сповнений рішучості, Маріус оглядав неуважним поглядом відгороджений барикадою закутень вулиці. Повстанці розмовляли впівголоса, не рухаючись, і в цьому примарному спокої відчувалося напружене очікування близьких і грізних подій. Над ними, у слуховому віконці четвертого поверху, Маріус помітив якогось глядача, що начебто пильно спостерігав за всім. То був убитий Кабюком воротар. Здавалося, мертвий придивлявся тих, хто мав невдовзі померти. Від голови вбитого стікала аж до другого поверху цівка крові.

Книга тринадцята
Велич розпачу

1. Прапор. Дія перша

Усе ще ніхто не з'являвся. На Сен-Меррі видзвонило десяту. Анжольрас і Комбефер із карабінами в руках мовчки сиділи біля проходу при великій барикаді й дослухалися, намагаючись почути шурхіт кроків, хай який глухий і далекий.
Зненацька в похмурій тиші від вулиці Сен-Дені почувся дзвінкий і веселий голос; він виспівував на мотив старовинної народної пісні "Світить місяць" куплети, що кінчалися криком півня:

В сльозах мій ніс прегарний,
Розпух він — ого-го!
Пришли мені жандармів,
Приятелю Бюго.
На них шинелі сині
І шабля на боку.
Погомоню я з ними.
Ку-ку! Ку-ку-рі-ку!

Вони потиснули один одному руку.
— Це Гаврош, — сказав Анжольрас.
— Він попереджає нас, — додав Комбефер.
По безлюдній вулиці залопотіли прудкі ноги, і якесь створіння спритно, мов акробат, перелізло через перекинутий омнібус. Засапаний Гаврош стрибнув з барикади й вигукнув:
— Де моя рушниця? Вони йдуть!
Повстанців наче вдарило гальванічним струмом; почулося шарудіння рук, що намацували рушниці.
— Може, візьмеш мій карабін? — запитав Анжольрас.
— Я хочу велику рушницю, — відповів Гаврош.
І взяв рушницю Жавера.
Два вартові покинули свої спостережні пости й повернулися майже водночас із Гаврошем. Один стояв на чатах у кінці вулиці, другий — на Малій Жебрацькій. Той, хто вартував на вулиці Проповідників, залишився на посту — отже, з боку мостів та ринків ніхто не наближався.
Вулиця Шанврері, де у відблиску світла від смолоскипа, яке падало на прапор, можна було розгледіти лише кілька кругляків, здавалася величезними ворітьми, розчиненими в туман.
Кожен зайняв своє бойове місце.
Сорок три повстанці, серед них Анжольрас, Комбефер, Курфейрак, Боссюе, Жолі, Баорель і Гаврош, стояли навколішках за великою барикадою, тримаючи голови на рівні її гребеня й навівши рушниці та карабіни на вулицю — зосереджені, мовчазні, щохвилини готові відкрити вогонь. Шестеро бійців під командою Фейї з рушницями на прицілі стояли біля вікон на обох поверхах "Коринфа".

Так збігло кілька хвилин. Потім із боку Сен-Ле виразно почувся шурхіт розмірених кроків. Спочатку ледь чутний, він помалу перейшов у важкий лункий тупіт, що неухильно наближався. Можна було подумати, що то кам'яна хода страшної примарної статуї, чиє ім'я Легіон. Кроки наблизились і зупинились. Від кінця вулиці, здавалося, долинало дихання багатьох людей. Але нічого не було видно, тільки десь у глибині густої темряви мерехтіло безліч металевих нитей, тонких, як голки, і майже невидимих. То блищали багнети й цівки рушниць, тьмяно освітлені далеким відблиском смолоскипа. На мить запала мовчанка, ніби обидві сторони вичікували. Та ось із глибини мороку чийсь зловісний голос — здавалося, то заговорила сама темрява, — викрикнув:
— Хто там?
Водночас почулося подзвякування рушниць — їх спускали з плечей. Анжольрас відповів дзвінким і гордим голосом:
— Французька революція!
— Вогонь! — скомандував голос. Багряна блискавка освітила вулицю — так мовби відчинились і зразу зачинились дверці розпаленого горна. Страхітливий гуркіт розколов повітря над барикадою. Червоний прапор упав. Залп був такий густий, що кулями зрізало держално — тобто дишель омнібуса. Рикошетом кулі повідскакували від карнизів і поранили кількох чоловік усередині барикади.
Цей перший залп справив жахливе враження і змусив замислитися найвідважніших. Стало очевидно, що їм доведеться мати справу принаймні з цілим полком.
— Товариші! — вигукнув Курфейрак. — Не марнуймо порох. Відкриємо вогонь тільки тоді, коли вони поткнуться у вулицю.
— А насамперед, — сказав Анжольрас, — треба підняти прапор!
І він узяв прапор, який упав просто йому під ноги.
За барикадою почувся стукіт шомполів у стволах. Військо знову заряджало рушниці.
— Хто підійме прапор над барикадою? — запитав Анжольрас.
Усі мовчали. Вийти на гребінь барикади, коли її знову взяли на приціл, означало певну смерть. Найхоробрішій людині важко винести собі смертний вирок. Навіть сам Анжольрас здригнувся.
— Ніхто не зголошується? — запитав він.
2. Прапор. Дія друга
З тієї миті, коли повстанці отаборилися біля "Коринфа" й почали будувати барикаду, ніхто більше не звертав уваги на Мабефа. Одначе старий не покинув загону. Він зайшов у шинок і сів за стойкою, на першому поверсі. Там він, так би мовити, цілком замкнувся в собі. Він не підводив голови і, здавалося, ні про що не думав. Курфейрак і ще дехто кілька разів підходили до нього, застерігали про небезпеку й радили йти додому, та він, либонь, нічого не чув. Його руки впиралися в коліна, а голова похилилась, начебто він заглядав у провалля. Коли всі побігли на свої бойові пости, в нижній залишилися тільки прив'язаний до стовпа Жавер, повстанець, який з оголеною шаблею стеріг бранця, і він, Мабеф. Гуркіт першого залпу пробудив старого із заціпеніння. Він рвучко підвівся, перетнув приміщення, й у ту мить, коли Анжольрас перепитав: "Ніхто не зголошується?", — усі побачили на порозі шинку дідуся Мабефа.
Його поява глибоко схвилювала повстанців. Залунали крики:
— Це той, хто голосував за страту короля! Член Конвенту! Представник народу!
Мабуть, старий Мабеф нічого не зрозумів із тих криків.

Він рушив прямо на Анжольраса — повстанці розступилися перед ним зі святобливим острахом, — вихопив у нього з рук прапор, і ось вісімдесятирічний дід, у якого трусилася голова, твердою ходою почав підійматися по східцях на барикаду. Ніхто не зважився ні зупинити його, ні підтримати — навіть Анжольрас відступив, приголомшений. Видовище було таке величне й похмуре, що всі закричали: "Геть шапки!" З кожною наступною сходинкою це сиве волосся, старече обличчя, лисе й зморшкувате чоло, ці запалі очі, напіврозтулений від подиву рот, немічна рука, що стискала червоний прапор, виступали з темряви, виростаючи в кривавому світлі смолоскипа, і, здавалося, то піднявся з могили привид Дев'яносто третього року зі знаменом революційного терору в руках.
Коли він ступив на останню сходинку, коли цей грізний, тремтячий привид випростався над купою уламків перед тисячею наведених на нього рушниць, уся барикада набула в темряві надприродного, грандіозного вигляду.
Запала мовчанка, яка буває тільки при спогляданні чуда.
У глибокій тиші старий махнув червоним прапором і вигукнув:
— Слава Революції! Хай живе Республіка! Братерство! Рівність! І смерть!
З темряви долинуло нерозбірливе бурмотіння, а тоді той самий громовий голос, який запитував: "Хто там?", крикнув:
- Ідіть геть!
Старий Мабеф, блідий, як мрець, з вогниками божевілля в очах, підняв прапор над головою і повторив:
— Хай живе Республіка!
— Вогонь! — скомандував голос.
Другий залп ураганом куль ударив по барикаді.
У старого підігнулись коліна, потім він знову випростався, впустив прапор і впав горілиць на бруківку, розкинувши руки.
З-під нього потекли рівчачки крові. Бліде старече обличчя дивилось у небо.
Повстанців охопило надзвичайне хвилювання, яке змушує людину забувати навіть про небезпеку, й вони з шанобливим страхом наблизилися до вбитого.
— Що за люди ці вбивці короля! — сказав Анжольрас.
Курфейрак прошепотів йому на вухо:
— Я не хочу остуджувати захват, але тобі скажу. Його звати дідусь Мабеф, і він ніякий не вбивця короля. Досі він навіть здавався мені недоумкуватим, і я не знаю, що з ним сьогодні сталося.
— Голова недоумкуватого, а серце Брута, — відповів Анжольрас.
Потім він підвищив голос:
— Громадяни! Ви бачили, який приклад старі подають молодим. Ми вагались, а він зважився! Ми відступили перед небезпекою, а він пішов їй назустріч! Батьківщина має пишатися такими людьми. Він прожив довге життя й помер прекрасною смертю! А зараз занесімо його тіло в дім, і хай кожен захищає цього мертвого старого, як захищав би свого живого батька, — і тоді наша барикада стане неприступною!
Схвальний гомін був відповіддю на ці слова, й Анжольрас нахилився, підняв голову Мабефа й поцілував старого в чоло. Потім дуже обережно, ніби боявся завдати йому болю, скинув з нього сурдут, показав усім закривавлені дірки й мовив:
— Віднині ось наш прапор.
3. Гаврош даремно не взяв карабін Анжольраса
Старого Мабефа накрили чорною шаллю вдови Гюшлу. Шестеро чоловіків зробили зі своїх рушниць ноші, поклали на них труп і з урочистою повільністю віднесли його на стіл у нижній залі.

Заклопотані своєю священною і важливою справою, ці люди більш не думали про небезпеку, що їм загрожувала.
Один тільки малий Гаврош не покинув свого поста і стежив за вулицею. Раптом йому здалося, що якісь люди нечутно підкрадаються до барикади.
— Стережіться! — закричав він.
Курфейрак, Анжольрас, Жан Прувер, Комбефер, Баорель, Боссюе та всі інші безладною юрмою вибігли з шинку. А над барикадою вже густо виблискували леза багнетів. Високі муніципальні гвардійці, — хто перелазив через омнібус, а хто скориставшись проходом, — проникли всередину барикади. Гаврош відступав перед ними, проте не втікав.
То була критична мить. Як ото коли вода піднімається врівень із греблею і вже просочується крізь щілини. Ще секунда — і барикаду було б узято. Баорель кинувся на першого гвардійця і вбив його пострілом упритул. Другий гвардієць заколов Баореля багнетом. Ще один повалив Курфейрака, який кричав: "До мене!" Найвищий серед гвардійців, справжній велет, наступав на Гавроша, виставивши перед собою багнет. Хлопчисько підняв своїми рученятами величезну Жаверову рушницю, прицілився у здоровила й натис на курок. Пострілу не пролунало. Жавер не зарядив рушниці. Гвардієць зареготав і підняв багнет.
Та перш ніж вістря багнета торкнулось Гавроша, рушниця випала в солдата з рук; чиясь куля влучила йому в лоб, і він упав навзнак. Друга куля пробила груди гвардійцеві, який насідав на Курфейрака, й повалила його на брук.
Це з’явився на барикаді Маріус.
4. Барило з порохом
Ховаючись за рогом вулички Мондетур, Маріус, охоплений сумнівами й ваганням, спостерігав за початком бою. Одначе він не зміг довго опиратися тому запаморочливому безумству, яке можна було б назвати "покликом безодні". Грізна небезпека, що нависла над барикадою, смерть старого Мабефа, — ця моторошна загадка, — убитий Баорель, крик Курфейрака: "До мене!", малий хлопець на краю загибелі, друзі, які потребували допомоги або помсти, — усе це розвіяло останні вагання Маріуса, і він кинувся в колотнечу з пістолетами в руках. Першим пострілом він урятував Гавроша, другим — Курфейрака.
Під гуркіт стрілянини, під крики поранених нападники видерлись на барикаду й піднялися над її гребенем по пояс. Солдати регулярної армії, муніципальні та національні гвардійці захопили вже дві третини барикади, але не стрибали вниз, ніби боялись якоїсь пастки, вони дивилися вниз у темряву, як дивляться в барліг левів. Світло смолоскипа освітлювало тільки багнети, хутряні шапки та стривожені, злі обличчя.
Маріус відкинув свої розряджені пістолети й був тепер неозброєний, але він помітив біля самих дверей шинку барило з порохом.
Коли він напівобернувся, дивлячись у той бік, якийсь солдат прицілився в нього. І в цю мить чиясь рука затулила дуло рушниці. То був хлопець у блузі робітника й у плисових штанях. Пролунав постріл, куля пробила руку й, можливо, влучила в того хлопця, бо він упав, але Маріуса не зачепила.
У густому диму Маріус тільки мигцем побачив спрямоване на нього рушничне дуло, а тоді руку, що затулила його. Він почув звук пострілу. Але в такі хвилини людина нездатна затримати на чомусь погляд — усе миготить і зникає перед її зором. Мовби ти летиш у провалля, і темрява навколо з кожною миттю густішає.
Захоплені зненацька, проте не налякані, повстанці знову стягли свої сили.
— Зачекайте! Не стріляйте навмання! — гукнув Анжольрас.

І справді, посеред безладдя перших хвилин вони могли поранити один одного. Більшість відступили до вікон на другому поверсі шинку, звідки було найзручніше стріляти в нападників. Найхоробріші на чолі з Анжольрасом, Курфейраком, Жаном Прувером і Комбефером відійшли до будинків у глибині вулиці й гордо стали віч-на-віч із солдатами та гвардійцями, які захопили гребінь барикади.
Усе це було зроблено з тією грізною неквапністю, що передує рукопашному бою. Супротивники цілилися одне в одного майже впритул. Досить було іскри, щоб спалахнуло полум'я. Офіцер у металевому нагруднику й еполетах простяг уперед шпагу й вигукнув:
— Здавайтеся!
— Вогонь! — відповів Анжольрас.
Два залпи вдарили водночас, і все зникло в задушливому пороховому диму, в якому повзали, стогнучи й умираючи, поранені.
Коли дим розвіявся, стало видно, що ряди супротивників з обох боків поріділи, але ніхто не відступив, і всі мовчки перезаряджали рушниці.
Зненацька пролунав гучний голос:
— Забирайтеся геть, а то я висаджу барикаду в повітря!
Маріус проскочив у двері шинку, взяв зі столу барило з порохом, потім у диму й досить густому тумані, що застилав обгороджений барикадами простір, непомітно прослизнув до кам'яної клітки, в яку був поміщений смолоскип. Схопити смолоскип, поставити на його місце барило з порохом, підкласти під нього кілька кругляків, — причому дно барила тут-таки продавилося, — усе це забрало в Маріуса не більше часу, ніж треба було, щоб нахилитись і випростатись. І тепер гвардійці, солдати та офіцери, з'юрмившись на протилежному кінці барикади, приголомшено дивились, як він із виразом фатальної рішучості підносив вогонь смолоскипа до розбитого барила з порохом і грізно кричав:
— Забирайтеся геть, а то я висаджу барикаду в повітря!
Маріус, який піднявся на барикаду після вісімдесятирічного діда, здавався видінням юної революції, що заступило привид революції старої.
— Висадиш барикаду? — запитав якийсь сержант. — І себе з нею?
- І себе з нею! — відповів Маріус.
Він наблизив смолоскип до барила з порохом.
Але на барикаді вже нікого не було. Покинувши вбитих і поранених, нападники безладною юрмою відкотилися в протилежний кінець вулиці й знову розтанули в нічній темряві.
Барикаду було звільнено.
5. Загибель поета Жана Прувера
Усі оточили Маріуса. Курфейрак кинувся йому на шию.
— Ти прийшов!
- І дуже вчасно! — сказав Комбефер.
— Ще б пак! — докинув Боссюе.
— Якби не ти, мене вже не було б на світі! — сказав Курфейрак.
— Без вас мене порішили б, — додав Гаврош.
Маріус запитав:
— Хто тут начальник?
— Ти, — відповів Анжольрас.
Протягом усього того дня мозок Маріуса палав, мов розпечене горно, а тепер у душі в нього мовби знявся вихор, що відносив його далі й далі від життя. Два осяйні місяці кохання, які раптово урвалися над цим проваллям, назавжди втрачена Козетта, барикада, старий Мабеф, що пішов на смерть в ім'я Республіки, він сам на чолі повстанців, — усе це здавалося Маріусові

жахливим кошмаром. Він наче дивився драму власного життя, як ото глядач у театрі дивиться виставу, в якій нічого не розуміє.
Думки його були огорнуті таким туманом, що він навіть не помітив Жавера, прив'язаного до стовпа.
Тим часом нападники більше не з'являлися. Чути було, як солдати човгають ногами й ворушаться в кінці вулиці, проте вони не зважувалися знову атакувати цей неприступний редут — можливо, чекали наказу, а може, підкріплень. Повстанці виставили вартових; студенти медичного факультету почали перев'язувати поранених. З шинку повиносили всі столи, крім двох, залишених для корпії та патронів, і того, на якому лежав старий Мабеф; винесеними столами укріпили барикаду, а в нижній залі постелили матраци, зняті з ліжок вдови Гюшлу та служниць. На ті матраци поклали поранених. Ну, а бідолашні жінки, які жили в "Коринфі", кудись поховалися. Пізніше усіх трьох знайшли в льоху.
Сумна подія затьмарила радість визволеної барикади.
Коли зробили перекличку, то виявилося, що немає Жана Прувера. Його не знайшли ні серед поранених, ні серед убитих. Мабуть, він потрапив у полон.
— Вони взяли нашого друга, — сказав Комбефер Анжольрасові. — Зате в нас їхній агент. Тобі дуже потрібна смерть цього шпига?
— Так, — відповів Анжольрас. — Але життя Жана Прувера мені дорожче.
Ця розмова відбувалася в залі, біля Жаверового стовпа.
— От і гаразд, — сказав Комбефер. — Я прив'яжу до мого ціпка білу хустку й піду запропоную їм обміняти полонених.
— Слухай, — сказав Анжольрас, узявши Комбефера за лікоть.
У кінці вулиці почулося багатозначне клацання зброї.
— Слава Франції! Хай живе майбутнє! — вигукнув чийсь мужній голос.
Вони впізнали голос Прувера.
Спалахнула блискавка, і гримнув залп.
Знову запала тиша.
Анжольрас подивився на Жавера і сказав:
— Твої друзі самі тебе розстріляли.
6. Страдницька смерть після страдницького життя
Особливість таких вуличних війн у тому, що барикади завжди атакують у лоб; нападники остерігаються йти в обхід, боячись заглиблюватися в покручені вулички, де легко наразитися на засідку. Отож уся увага повстанців була прикута до великої барикади — саме там неминуче мала відновитись боротьба. Проте Маріус про всяк випадок вирішив оглянути й малу барикаду. Там не було нікого — тільки каганчик блимав посеред кругляків.
Переконавшись, що з боку вулички Мондетур усе спокійно, Маріус повертався назад, коли раптом хтось тихо покликав його в темряві:
— Пане Маріус!
Він здригнувся, бо впізнав голос, який дві години тому гукнув його крізь штахети з вулиці Плюме.
Але тепер той голос прошелестів, як зітхання.
Маріус оглянувся й не побачив нікого. Подумавши, що це йому вчулося, він хотів був іти далі.
— Під вашими ногами, — прошепотів голос.
Він нахилився; у темряві до нього підповзало якесь живе створіння.
У світлі каганця Маріус розгледів блузу, подерті плисові штани, босі ноги і щось схоже на калюжу крові.
— Ви не впізнаєте мене? — запитало створіння, підводячи до Маріуса бліде обличчя.

— Ні.
— Я Епоніна.
Маріус швидко нахилився. То й справді була та бідолашна дівчина, але в чоловічому одязі.
— Як ви сюди потрапили? Що ви тут робите?
— Я помираю, — сказала вона.
Є слова й обставини, які пробуджують навіть людей, пригнічених горем.
— Ви поранені! — вигукнув Маріус. — Зараз я віднесу вас до зали. Вам зроблять перев'язку. Як узяти вас, щоб не завдати вам болю? О Господи! Ну чого ви сюди прийшли?
І він спробував просунути під неї руку, щоб підняти її. Епоніна тихо скрикнула.
— Я зробив вам боляче? — спитав Маріус.
— Трошки.
— Але я тільки торкнувся вашої долоні.
Вона підняла руку, і Маріус побачив у її долоні чорну дірку.
— Що з вашою долонею? — запитав він.
— Пробита кулею.
— Пробита кулею! Як це сталося?
— Ви бачили рушницю, націлену просто на вас?
— Бачив. Її затулила чиясь рука.
— То була моя рука.
Маріус здригнувся.
— Яка дурна витівка! Бідолашна дитина. Але тим краще, така рана зовсім не страшна. Дайте-но я віднесу вас на постіль. Там вас перев'яжуть. Від пробитої долоні не помирають.
— Куля пробила мені долоню, а вийшла крізь спину, — прошепотіла Епоніна.
— Не треба забирати мене звідси. Я скажу, як ви можете допомогти мені краще, ніж лікар. Сядьте отут, на цей камінь.
Маріус послухався. Епоніна поклала голову йому на коліна і, не дивлячись на нього, мовила:
— О! Як мені добре! Я не страждаю більше.
З хвилину вона мовчала, потім через силу підвела голову і подивилась на Маріуса.
— А знаєте, пане Маріус, мене дратувало, що ви ходили в той сад. Дурість, звичайно, адже я сама показала вам туди дорогу, та й, зрештою, я мала б зрозуміти, що такий молодий чоловік, як ви…
Вона замовкла і, долаючи якісь свої похмурі думки, сказала з усмішкою, що краяла душу:
— Я здавалася вам негарною, правда? — Потім провадила: — Тепер ви пропали. Ніхто не врятується з цієї барикади. І заманила вас сюди я. Ви помрете — цього я й хотіла. І все ж таки, коли вас узяли на мушку, я затулила дуло рушниці. Диво та й годі! Бо я хотіла померти раніше за вас. Коли у мене влучила куля, я приповзла сюди, мене не побачили й не підібрали. Я чекала вас. Думала: "Невже він не прийде?" Я дуже мучилася від болю, гризла зубами блузу. А тепер мені добре. Пам'ятаєте, як я увійшла до вашої кімнати і дивилась у дзеркало? А той день, коли я зустріла вас на бульварі, пам'ятаєте? Як тоді співали пташки! Це було зовсім давно. Ви дали мені сто су, а я сказала: "Не треба мені ваших грошей". Чи ви хоч підібрали свою монету? Адже ви небагаті. Тоді світило сонце й було так тепло! Ви пригадуєте, пане Маріус? О, я така щаслива! Скоро всі помруть, усі!
Вона говорила із серйозним і безумним виразом в очах. На неї боляче було дивитись. Крізь подерту блузу виглядали оголені груди. Розмовляючи, вона

раз у раз притуляла до них руку — там була ще одна дірочка, з якої час від часу порскала кров.
Маріус із глибоким жалем дивився на нещасну дівчину.
— Ой! — раптом застогнала Епоніна. — Знову! Я задихаюся!
І вп'ялася зубами в блузу.
У цю мить на барикаді почувся півнячий голос малого Гавроша, що виспівував дуже популярну в ті часи пісеньку:
Жандарм побачив Лафайєта,
Від страху кинув пістолета
І дременув чимдуж!
Епоніна підвела голову, прислухалась і прошепотіла:
— Це мій брат. Не треба, щоб він бачив мене.
— Хто — ваш брат? — запитав Маріус, із болем у серці подумавши про свій борг родині Тенардьє, який заповів йому батько.
— Отой хлопець.
— Що співає?
— Так.
Маріус ворухнувся.
— О, не йдіть! — попросила Епоніна. — Тепер уже недовго чекати.
Вона наблизила, як могла, своє обличчя до Маріусового і сказала з дивним виразом:
— Послухайте, я не хочу ламати з вами комедію. У мене в кишені лежить лист для вас. Від учорашнього дня. Мене просили доставити його за адресою. Але я не хотіла, щоб він дійшов до вас. Та ви ще будете сердитись на мене за це там, де ми скоро побачимось. Адже там зустрічаються, правда? Візьміть вашого листа.
Вона судомно схопила Маріуса за руку своєю простреленою рукою — здавалось, їй уже не боляче — й сунула його пальці в кишеню своєї блузи.
Маріус і справді намацав там якогось папірця.
— Беріть, — сказала Епоніна.
Маріус узяв листа.
— А зараз обіцяйте за мій клопіт…
І вона замовкла.
— Що? — запитав Маріус.
— Обіцяйте мені!..
— Обіцяю.
— …поцілувати мене в лоб, коли я помру. Я відчую.
Голова її впала на коліна Маріусові, очі заплющились. Він уже думав, що ця бідолашна душа покинула тіло. Епоніна не ворушилася. Аж раптом вона повільно розкрила очі, затягнуті чорною поволокою смерті, і сказала йому з ніжністю, що, здавалося, уже йшла з потойбічного світу:
— А знаєте, пане Маріус, мабуть, я була трохи закохана у вас.
Вона спробувала ще раз усміхнутись і померла.
7. Гаврош точно прикидає відстань і час
Маріус додержав слова. Він поцілував мертвотно-бліде чоло, на якому виступили краплі холодного поту. Це не була зрада Козетти; це було замислене й ніжне прощання з нещасливою душею.
Не без внутрішнього трепету взяв Маріус листа, якого дала йому Епоніна. Він подумав про нього зразу, як тільки бідолашна дівчина склепила очі, — так уже влаштоване людське серце. Маріус обережно поклав Епоніну на землю й підійшов до свічки в нижній залі. Листом була маленька записка, акуратно згорнута й запечатана, з такою адресою, написаною жіночим почерком:
"Пану Маріусові Понмерсі, в пана Курфейрака, Склодувна вулиця, № 16".

Маріус зламав печатку й прочитав:
"Мій коханий! На жаль, батько хоче, щоб ми виїхали негайно. Сьогодні ввечері ми будемо на вулиці Озброєної людини, № 7. За тиждень вирушимо до Англії.
Козетта, 4 червня".
Їхнє кохання було таке невинне, що Маріус навіть не знав Козеттиного почерку.
Те, що відбулося, можна переказати в кількох словах. Усе це влаштувала Епоніна. Надумавши розладнати задуми батька й бандитів щодо будинку на вулиці Плюме, вона водночас поставила перед собою й другу мету: розлучити Маріуса з Козеттою. Насамперед Епоніна помінялася лахміттям із першим же шалапутом, якому припала до вподоби думка перевдягтися жінкою. Потім вона підкинула Жанові Вальжану на Марсовому полі оте промовисте застереження: "Переїздіть!" Жан Вальжан відразу повернувся додому й сказав Козетті: "Увечері ми перебираємося на вулицю Озброєної людини разом із Туссен. Наступного тижня — виїздимо до Лондона". Козетта, приголомшена цим несподіваним ударом, поквапно написала два рядки Маріусові. Але як укинути листа на пошту? Сама вона ніколи не виходила з дому, а Туссен, здивована таким незвичайним дорученням, напевне показала б листа панові Фошлевану. Побачивши крізь штахети Епоніну в чоловічому одязі, яка ходила біля їхнього саду, стурбована Козетта підкликала "молодого робітника", дала йому п’ять франків і попросила: "Негайно віднесіть листа за адресою". Епоніна поклала листа собі до кишені. Назавтра, 5 червня, вона пішла до Курфейрака "побачити Маріуса", хоч і не збиралася віддавати йому листа. Таку дивну поведінку зрозуміє кожна ревнива й любляча душа. Коли Курфейрак сказав: "Ми йдемо на барикади", — Епоніні раптом сяйнула думка кинутися назустріч цій смерті, як вона кинулася б назустріч будь-якій іншій, і штовхнути туди Маріуса. Вона пішла за Курфейраком, довідалася, в якому місці споруджують барикаду, і, певна, що ввечері Маріус, як завжди, прийде на побачення, — адже вона перехопила посланого йому листа, — подалася на вулицю Плюме, дочекалася там Маріуса й від імені друзів покликала його на барикаду. Вона розраховувала на розпач, який охопить Маріуса, коли він не застане Козетти, й не помилилася. Епоніна повернулася на вулицю Шанврері, й ми вже знаємо, що вона там учинила. Вона померла з похмурою радістю, властивою ревнивим серцям, які тягнуть за собою в могилу кохану істоту, кажучи: "Хай вона (чи він) нікому не дістанеться!"
Маріус покрив Козеттиного листа поцілунками. То вона кохає його! На мить у нього промайнула думка, що тепер умирати йому не треба. Але потім він сказав собі: "Вона від’їжджає. Батько відвезе її до Англії, а мій дід не хоче, щоб я одружився з нею. Нічого не змінилося в моїй безталанній долі".
Тоді він подумав, що повинен виконати два обов’язки: повідомити Козетту про свою смерть, передавши їй останнє "прощай", і врятувати від неминучої загибелі бідолашного хлопця, Епонініного брата й сина Тенардьє.
Маріус мав при собі той самий зошит у шкіряній палітурці, куди записав для Козетти стільки думок про кохання. Він вирвав звідти аркуш і накидав на ньому олівцем кілька рядків:
"Наше одруження неможливе. Я просив дозволу в свого діда — він мені відмовив. Я не маю засобів до життя, ти — також. Я прийшов і вже не застав тебе. Я дав слово, і тепер я його додержу. Я помираю. Я кохаю тебе. Коли ти читатимеш ці рядки, моя душа вже буде біля тебе і всміхнеться тобі".
Потім Маріус склав аркуш учетверо й надписав адресу:

"Панні Козетті Фошлеван, у пана Фошлевана, вулиця Озброєної людини, № 7".
Він на мить замислився, знову розкрив зошит і написав на першій сторінці такі рядки:
"Мене звати Маріус Понмерсі. Прошу доставити мій труп моєму дідові, пану Жільнорманові, на вулицю Сестер Голгофи, будинок № 6, у Маре".
Знову поклавши зошит-записник у кишеню сурдута, Маріус покликав Гавроша. На його голос хлопчик прибіг миттю.
— Хочеш зробити дещо для мене?
— Усе що завгодно, — сказав Гаврош. — Без вас мені вже був би капець.
— Візьми цього листа. Негайно покинь барикаду (Гаврош, занепокоєний, пошкрябав за вухом) і завтра вранці передаси його за адресою панні Козетті, в пана Фошлевана на вулиці Озброєної людини, будинок номер сім.
— Ну гаразд… Але ж на той час барикаду можуть узяти штурмом, а мене тут не буде, — відповів маленький герой.
— Барикаду, очевидно, атакують лише вдосвіта і раніше полудня не захоплять.
— А якщо я віднесу вашого листа завтра вранці?
— Буде надто пізно. Барикаду оточать, на всіх вулицях поставлять варту, і ти не зможеш пройти. Вирушай негайно.
Гаврош не знайшов що відповісти, він стояв і сумно шкрябав за вухом. Раптом він стрепенувся, наче птах, і взяв листа.
— Гаразд, — сказав він.
У Гавроша промайнула думка, якої він не висловив уголос: "Зараз ще нема й дванадцятої, вулиця Озброєної людини недалеко, я скоренько віднесу листа і встигну повернутися".

Книга чотирнадцята
Вулиця озброєної людини

1. Бювар виказує таємницю Козетти

А тим часом у душі Жана Вальжана панувало не менше сум’яття, ніж у охопленому революційним збудженням Парижі.
Напередодні вони перебралися на вулицю Озброєної людини.
Козетта покинула вулицю Плюме з очевидною неохотою. Уперше бажання Жана Вальжана вступило в суперечність із бажанням Козетти. Несподівана порада: "Переїздіть!", підкинута незнайомцем, стривожила Жана Вальжана так, що він виявив непохитність, і Козетті довелося підкоритись.
Обоє прибули на вулицю Озброєної людини мовчазні, не сказавши одне одному ні слова; Жан Вальжан був такий стурбований, що не помітив Козеттиного смутку, а Козетта — така засмучена, що не помітила стурбованості Жана Вальжана.
Припускаючи, що вони, можливо, більш ніколи не повернуться на вулицю Плюме, Жан Вальжан узяв із собою Туссен, чого раніше не робив ніколи. З речей він прихопив тільки валізку, яку Козетта прозвала "нерозлучною". Чемодани й скрині потребують носіїв, а носії — це свідки. Жан Вальжан підозрював, що його вистежили, і їхній від’їзд із вулиці Плюме скидався на втечу. Викликали фіакр до хвіртки на Вавилонській вулиці й поїхали.
Туссен насилу умовила Жана Вальжана спакувати трохи білизни, одягу та деякі туалетні речі, А Козетта взяла із собою тільки шкатулку з письмовим приладдям та бювар.
Щоб зникнути якомога непомітніше, Жан Вальжан розпорядився покинути дім на вулиці Плюме аж на смерканні, що дало Козетті змогу написати записку Маріусові. На вулицю Озброєної людини вони приїхали уже вночі й мовчки полягали спати.
Їхнє помешкання на тій вулиці було на третьому поверсі. Воно виходило вікнами на заднє подвір’я і складалося з двох спалень, їдальні та кухні,

де за перегородкою стояло розкладне ліжко Туссен. Їдальня правила й за передпокій і розділяла обидві спальні.
Заспокоєння приходить раптово, як і тривога — така людська вдача. Щойно Жан Вальжан опинився на вулиці Озброєної людини, як його неспокій розвіявся. Хто знайде його на цій глухій і вузенькій вуличці старого Парижа, загородженій для проїзду покладеним на два стовпці брусом, — вуличці, де навіть удень стоять сутінки?
Насамперед він поставив "нерозлучну" біля свого ліжка.
Спав Жан Вальжан добре і вранці прокинувся майже веселий. Йому здалася прегарною їхня бридка їдальня, де були старий круглий стіл, низький буфет, над яким висіло нахилене дзеркало, сточене шашелем крісло та кілька стільців, завалених пакунками Туссен. З одного пакунка виглядав Вальжанів мундир Національної гвардії.
Козетта попросила Туссен принести їй бульйон у спальню й не виходила аж до вечора.
Десь на п’яту годину Туссен, заклопотана влаштуванням їхньої нової квартири, подала на стіл у їдальню холодну курятину, яку Козетта з пошани до батька погодилась покуштувати.
Потім, пославшись на головний біль, Козетта сказала Жанові Вальжану на добраніч і зачинилася у своїй спальні. Жан Вальжан з апетитом з’їв куряче крильце і, спершись ліктями на стіл, знову відчув себе в повній безпеці.
Під час цього скромного обіду Туссен, заникуючись, двічі або тричі казала йому: "У місті заколот, пане. Стріляють". Але, заглиблений у свої думки, він навіть не розчув її слів.
Жан Вальжан підвівся й став ходити туди-сюди між вікном і дверима, уже цілком спокійний…
А заспокоївшись, він почав думати про Козетту. Не те щоб його стривожив сьогоднішній головний біль — цей легкий нервовий розлад мине через день або два. Ні, він думав про майбутнє, і, як завжди в таких випадках, думав про нього з ніжністю.
Зрештою, він не бачив ніяких перешкод тому, щоб щасливе життя увійшло в звичну колію. Опинившись на цій тихій вуличці, Жан Вальжан забув про свої недавні тривоги. Вибратися без ускладнень із вулиці Плюме — це вже було неабищо. Мабуть, варт усе-таки виїхати бодай на кілька місяців за кордон. Чи не однаково йому, де жити, — у Франції чи в Англії, — якщо поруч буде Козетта! Козетта — його батьківщина. Козетти йому досить для щастя! А думка про те, що, можливо, Козетті недосить для щастя його самого, думка, яка колись викликала в нього безсоння й гарячку, тепер йому навіть не являлася. Давні прикрощі розвіялись, і він був сповнений надій. Подумки Жан Вальжан уже влаштовував від’їзд із Козеттою до Англії і бачив, як у далеких просторах мрій відроджується його щастя.
Ходячи отак по кімнаті, він раптом помітив щось дивне.
Просто перед собою, в нахиленому над буфетом дзеркалі він виразно побачив і прочитав такі чотири рядки:
"Мій коханий! На жаль, батько хоче, щоб ми виїхали негайно. Сьогодні ввечері ми будемо на вулиці Озброєної людини, № 7. За тиждень вирушимо до Англії.
Козетта. 4 червня".
Жан Вальжан зупинився, нічого не розуміючи.
Козетта, приїхавши, поклала бювар на буфет біля дзеркала й, охоплена болісною тривогою, забула його там. Вона навіть не помітила, що залишила бювар розкритим на сторінці, якою вона промокнула записку, що її передала молодому робітникові, побаченому на вулиці Плюме. Написані нею чотири

рядки проступили на промокальному папері. І ось тепер вони відбились у дзеркалі.
Тут сталося те, що в геометрії називають симетричним віддзеркаленням; перекинуті на промокальному папері у зворотний бік рядки відбились у дзеркалі в своїй первісній формі, й Жан Вальжан побачив просто перед собою листа, якого Козетта написала вчора Маріусові.
Жан Вальжан узяв у руки бювар — і все зрозумів.
Він похитнувся, впустив бювар на підлогу й важко сів у старе крісло, що стояло біля буфета; голова йому впала на груди, осклілий погляд утупився в порожнечу.
З усіх мук, які Жан Вальжан витерпів протягом свого страдницького життя, це була найжахливіша. Ніколи ще доля не катувала його такими розжареними обценьками. Немає страшнішого випробування, як утратити любиму істоту.
Звичайно, бідолашний старий Жан Вальжан любив Козетту тільки батьківською любов'ю. Та ми вже згадували, що, проживши життя відлюдником, він об'єднав у цьому почутті всі можливі відтінки ніжності: він любив Козетту як дочку, як матір і як сестру. Але він ніколи не мав ні коханої, ні дружини, а природа не знає винятків, і тому сюди домішувалося й почуття любові до жінки — підсвідоме, чисте, божественне.
Отож Жан Вальжан був для Козетти батьком, який поєднував у собі діда, батька, брата й чоловіка; батьком, у якому відчувалася й мати; батьком, що любив і боготворив свою дочку, бо вона стала для нього світлом, притулком, родиною, батьківщиною, раєм.
І коли він зрозумів, що всьому кінець, що вона втікає від нього, вислизає з його рук, невловна, наче хмарка або струминка води; коли він збагнув цю невблаганну істину і сказав собі: "До когось іншого прагне її серце, у неї є коханий, а я тільки батько, я тепер для неї ніщо"; коли він усвідомив, що сумнівів не лишається, що вона для нього втрачена, — його мука стала нестерпною. Зробити все, що він зробив, — і ось наслідок! Виходить, він нічого не важить у її житті!
Жан Вальжан затремтів від обурення й розпачу. Непомильним інстинктом він відразу вгадав винуватця своєї біди. Він порівняв деякі обставини, згадав, як іноді червоніла, а іноді блідла Козетта, й сказав собі: "Це він". З першого здогаду Жан Вальжан натрапив на слід Маріуса, хоч і не знав його імені. У глибині невблаганних спогадів він виразно побачив незнайомця, що блукав у Люксембурзькому саду, того шукача любовних пригод, того гульвісу, дурня й мерзотника, — адже тільки запеклий мерзотник може пускати бісики дівчині на очах у батька, який так її любить.
З'ясувавши, хто винуватець того, що сталося, Жан Вальжан — чоловік морально відроджений, чоловік, який завзято боровся зі злом у своїй душі і доклав стількох зусиль, щоб усі його страждання, усі нещастя перетворилися на любов, — цей Жан Вальжан заглянув углиб самого себе й побачив там страшного привида — Ненависть.
Велике горе пригнічує. В юні роки воно приносить смуток, пізніше — чорну безнадію. Навіть коли кров у тебе гаряча, волосся чорне, голова тримається прямо, як полум'я смолоскипа, коли сувій твого життя ще не розмотаний, коли биттю закоханого серця відповідає інше серце, коли є час надолужити втрачене, коли всі жінки, всі усмішки, все майбутнє і вся далеч — попереду, коли у твоїх грудях нуртує життєва сила, — навіть тоді розпач жахає. Яким же він здається в старості, коли роки, усе тьмяніші й тьмяніші, швидко біжать до присмерку могильної ночі!

Поки він отак міркував, увійшла Туссен. Жан Вальжан підвівся й запитав у неї:
— Де це відбувається? Ви не знаєте?
— Перепрошую? — розгублено відповіла Туссен. — Ви про що?
— Ви ж недавно казали мені, що десь стріляють?
— Авжеж, пане. Це десь біля Сен-Меррі.
Відомо, що людина іноді поводиться, підсвідомо скоряючись якійсь глибоко зачаєній думці. Тільки цим можна пояснити, чому через п’ять хвилин Жан Вальжан опинився на вулиці.
З непокритою головою сидів він на тумбі біля свого будинку. Здавалося, він до чогось дослухається.
Настала ніч.
2. Гаврош — ворог освітлення
Скільки часу просидів отак Жан Вальжан?
Вулиця була безлюдна. Кілька стривожених буржуа, які квапилися повернутись додому, навряд чи його й помітили. У часи небезпеки кожен дбає тільки за себе. Ліхтарник, як завжди, прийшов засвітити ліхтар, що висів навпроти дверей будинку № 7, і пішов собі. Якби хто помітив Жана Вальжана в темряві, то не подумав би, що це жива людина. Бамкав на сполох дзвін, і здалеку долинав грізний гомін юрби. Дзиґарі на дзвіниці Сен-Поль розмірено й неквапно видзвонили одинадцяту. Жан Вальжан не зворухнувся — плин часу його не цікавив. Але ось пролунав рушничний залп десь від Центрального ринку, а незабаром і другий, ще оглушливіший; певно, то розпочалась атака на барикаду вулиці Шанврері, що її, як ми знаємо, відбив Маріус. Цей подвійний залп, підсилений нічною тишею, змусив Жана Вальжана здригнутися. Він підвівся й повернувся в той бік, звідки долинув гуркіт, потім знову опустився на тумбу.
Голова йому впала на груди, і Жан Вальжан поновив мовчазну розмову із самим собою.
Раптом він підвів погляд — зовсім недалеко почулися кроки. Жан Вальжан придивився і при світлі ліхтаря побачив у кінці вулиці веселе юне обличчя.
На вулиці Озброєної людини з’явився Гаврош. Він раз у раз поглядав угору й, здавалося, чогось шукав. Хлопець чудово бачив Жана Вальжана, але не звертав на нього уваги.
Гаврош почав обдивлятися будинки. Він обмацував двері й вікна нижніх поверхів: усі вони були наглухо зачинені, замкнені, взяті на засуви. Дослідивши п’ять або шість фасадів, забарикадованих у такий спосіб, хлопець знизав плечима й вигукнув:
— Чортівня та й годі!
Потім знову став дивитись угору.
Жан Вальжан, попри своє душевне сум’яття, раптом відчув нездоланне бажання заговорити до цього хлопця.
— Чого ти хочеш, малий? — запитав він.
— Я хочу їсти, — щиро признався Гаврош і додав: — Сам ви малий.
Жан Вальжан понишпорив у кишені й дістав п’ятифранкову монету. Але Гаврош, чий настрій мінявся дуже швидко, уже підняв каменюку. Він побачив вуличний ліхтар.
— Гляньте-но, у вас досі горять ліхтарі. Ви не підкоряєтеся правилам, друзі. Ану розтрощімо ту блимавку!
І пожбурив каменюку. Скло з дзенькотом розсипалося на друзки. Світло погасло. На вулиці стало темно, хоч в око стрель.
— Ось так, бабуню вулиця, надівай нічного чепчика, — заявив Гаврош.
Потім обернувся до Жана Вальжана:

— А що то за величезна халабуда в кінці вулиці? Архів? Повалити б оті грубезні колони та скласти з них барикаду!
Жан Вальжан підійшов до Гавроша.
— Бідолаха, — пробурмотів він сам до себе. — Він голодний.
І сунув хлопцеві в руку п’ятифранковик.
Досі Гаврошеві не доводилося бачити зблизька таких великих і блискучих су. Про існування п’ятифранкових монет він знав тільки з чуток і тепер кілька хвилин із приємністю роздивлявся цього "тигра". Потім простяг монету Жанові Вальжану.
— Буржуа, краще я битиму ліхтарі, — гордо заявив він. — Мене не підкупиш. Заберіть вашого хижака. У нього аж п’ять пазурів, але мене він не подряпає.
— У тебе є мати? — спитав Жан Вальжан.
— Певніше, ніж у вас, — відповів Гаврош.
— То візьми ці гроші для своєї матері.
Гаврош був зворушений. Крім того, він помітив, що співрозмовник без капелюха, й це пробудило в ньому довіру.
— То це не плата за те, щоб я не бив ліхтарі? — запитав він.
— Бий скільки хочеш.
— Ви славний дідуган, — сказав Гаврош, опускаючи п’ятифранковик до кишені.
Довіра його зростала, і він поцікавився:
— А ви з цієї вулиці?
— Так, а що?
— Чи не показали б ви мені будинок номер сім?
— А навіщо тобі будинок номер сім?
Тут Гаврош замовк, злякавшись, чи не сказав забагато. Він запустив усю п’ятірню в чуба й обмежився вигуком:
— Просто так!
Несподіваний здогад промайнув у голові Жана Вальжана.
— То це ти приніс листа, якого я чекаю? — запитав він.
— Ви? — здивувався Гаврош. — Ви ж не жінка.
— Лист для панни Козетти?
— Козетти? — пробурчав хлопець. — Справді, там, здається, написано так. Чудернацьке ім’я.
— Листа маю віднести я, — сказав Жан Вальжан. — Давай сюди.
— У такому разі, ви знаєте, що я прийшов із барикади?
— Звичайно, — підтвердив Жан Вальжан.
Гаврош засунув руку в кишеню й дістав згорнутого папірця.
— Ця депеша від Тимчасового уряду, — повідомив він.
— Давай, — сказав Жан Вальжан.
Гаврош підняв записку в себе над головою.
— Ви не думайте, що це любовна цидулка. Її адресовано жінці, але в ім’я народу. Ми, мужики, воюємо, але шануємо слабку стать. У нас не так, як у світському товаристві, де хлюсти посилають записочки тупоголовим кралям.
— Давай.
— Тримайте.
І Гаврош віддав записку Жанові Вальжану.
— Куди віднести відповідь? — запитав той. — До Сен-Меррі?
— От і влучили пальцем у небо! — вигукнув Гаврош. — Цей лист із барикади на вулиці Шанврері. Добраніч, громадянине.
І Гаврош пішов чи, власне, полетів, як випущений на волю птах. Він зник у темряві зі швидкістю гарматного ядра, мовби просвердлюючи в ній дірку.
Вулиця Озброєної людини знову стала мовчазною й безлюдною. В одну мить

цей дивний хлопець, чимось схожий на тінь і на сновидіння, розтанув у пітьмі між рядами чорних будинків. Можна було подумати, що він зник безслідно, якби за кілька хвилин дзенькіт розбитого скла та лунький удар ліхтаря об бруківку знову не розбудили обурених буржуа. То орудував Гаврош, пробігаючи по Солом'яній вулиці.

3. Поки Козетта й Туссен сплять

Жан Вальжан повернувся до себе з Маріусовим листом.

Він навпомацки піднявся сходами, тихо відчинив і зачинив за собою двері, прислухався, чи не чути якогось шуму, й переконався, що Туссен та Козетта сплять; він почував себе злодієм, руки йому тремтіли, й він мусив опустити в пляшечку із фосфорною сумішшю три або чотири сірники, поки йому пощастило запалити один. Тоді при світлі свічки він сперся ліктем на стіл і розгорнув записку.

Коли людина глибоко схвильована, вона не читає, а ніби ковзає по аркушу поглядом, схоплюючи найістотніше й не помічаючи решти.

У записці, яку Маріус надіслав Козетті, Жан Вальжан помітив тільки слова: "Я помираю… коли ти читатимеш ці рядки, моя душа вже буде біля тебе…"

У Жана Вальжана потемніло в очах від страхітливої радості. В якомусь очамрінні втупився він у Маріусову записку. Перед його зором постало чудесне видиво — смерть ненависної людини.

Крик дикої радості пролунав у його душі. Отже, всьому кінець! Розв'язка настала раніше, ніж можна будо сподіватися. Істота, яка стала йому на перешкоді, зникне. Цей Маріус помре з власної доброї волі, без будь-якої участі Жана Вальжана. А може, навіть уже помер. Тут Жан Вальжан став гарячково міркувати. Ні, він іще живий. Листа написано з тим розрахунком, що Козетта прочитає його вранці. Після двох залпів, які вдарили між одинадцятою і північчю, більш нічого не було чути; по-справжньому барикаду атакують лише тоді, як розвидниться. Та байдуже, той молодик однаково пропав. Жан Вальжан відчув, що тепер він звільниться від суперника, і перед ним знову відкриється майбутнє. Треба тільки сховати записку. Козетта ніколи не довідається, що сталося з Маріусом. Треба тільки дати здійснитися тому, що має здійснитися. "Той чоловік" не уникне своєї долі. Якщо він досі не загинув, то загине неодмінно. Яке щастя!

Сказавши все це собі подумки, Жан Вальжан спохмурнів.

Він спустився вниз і розбудив воротаря.

Приблизно через годину Жан Вальжан вийшов із дому в повній формі національного гвардійця і при зброї. Воротар легко роздобув у сусідів те, чого бракувало в його спорядженні. Рушниця в нього була заряджена, а сумка — повна патронів. Він рушив у напрямі Центрального ринку.

4. Гаврош трохи перестарався

А тим часом із Гаврошем сталася пригода.

Сумлінно розбивши каменюкою ліхтар на Солом'яній вулиці, він вийшов на вулицю В'єй-Одрієт і, "не зустрівши там собаки", завів однієї зі своїх веселих пісеньок. Співаючи, він не уповільнив ходи, навпаки, пішов вистрибом. Поміж мовчазних будинків задзвеніли такі запальні куплети:

Став чиж у вітті щебетати:
Мовляв, учора Атала
Із чужоземцем в ліс пішла…
Куди так квапляться дівчата?
Куди жене їх доля зла?
Любов не купиш за дукати,
Любов вражає, мов стріла,
Прилипне — гірше, ніж смола…
Куди так квапляться дівчата?

Куди жене їх доля зла?
Ходжу неначе по канату,
Там Ліза, онде — Памела,
Котра в полон мене взяла.
Куди так квапляться дівчата?
Куди жене їх доля зла?
Допоки маю я страждати?
У серці — сум, в очах — імла,
А груди пристрасть пропекла…
Куди так квапляться дівчата?
Куди жене їх доля зла?
Співаючи, Гаврош водночас розігрував цілу пантоміму. Він корчив найкумедніші гримаси, і його обличчя пересмикувалося, мов дірки подертої білизни, розвішаної сушитись на вітрі. На жаль, він був на вулиці сам-один, і ніхто не міг оцінити його високого хисту. Так пропадають таланти. Аж раптом він став як укопаний.
Його котячі очі помітили в глибині якихось воріт ручний візок і овернця, що спав у ньому.
Голоблі впиралися в брук, а голова овернця — в передню стінку візка. Він лежав там, скорчившись і звісивши ноги.
Досвідчений Гаврош одразу збагнув, що овернець п’яний. То був вуличний возій, який добряче нализався й тепер міцно спав.
У Гаврошевій голові майнула блискуча думка: "Цей візок дуже згодиться для нашої барикади".
Овернець хропів.
Гаврош обережно потяг його за ноги. І вже через хвилину п’яний так само безтурботно хропів, лежачи на бруківці. Візок було звільнено.
Гаврош, звичний до всяких несподіванок, усе своє завжди мав при собі. Він понишпорив у кишені й дістав клаптик паперу та огризок червоного олівця, поцупленого в якогось теслі.
Він записав:
"Французька республіка.
Візок одержано".
І розписався:
"Гаврош".
Потім засунув папірець у жилетну кишеню овернця, який не переставав хропти, схопився за голоблі й бігцем подався в напрямі Центрального ринку, весело гуркочучи по бруківці.
Зчиняти такий гуркіт було небезпечно. Поблизу Королівської друкарні була вартівня, про яку Гаврош не подумав. Там вартували національні гвардійці. Два розбиті ліхтарі, куплети, виспівувані на повен голос, — цього було занадто для боягузливих вулиць, де всі лягають спати, тільки-но сховається сонце. А вже з годину вуличний хлопчисько біснувався в цьому тихому кварталі, як муха в пляшці. Сержант, що командував загоном, почав дослухатися. Він був чоловік обережний і не квапився вживати заходів. Оглушливий гуркіт візка урвав сержантові терпець.
— Та їх тут ціла банда! — сказав він. — Ану розвідаймо тихенько.
Було очевидно, що гідра анархії виповзла зі свого лігва й шаленіє у кварталі. Й сержант відважно рушив їй назустріч.
Виїхавши зі своїм візком з вулиці В’єй-Одрієт, Гаврош несподівано зіткнувся з мундиром, ківером, плюмажем і рушницею.
— Овва, таж він тут як уродився! — вигукнув малий, зупиняючись. — Добривечір, пане громадський порядок.
Здивування Гавроша ніколи не тривало довго.

— Ти куди йдеш, голодранцю? — вигукнув сержант.
— Громадянине, — сказав Гаврош, — я ж вас не назвав буржуа. То навіщо ви мене ображаєте?
— Ти куди йдеш, шалапуте?
— Добродію, якщо ви й були чоловіком розумним, то вас вочевидь розжалували.
— Я питаю, куди ти йдеш, поганцю?
— Ви дуже чемні зі мною, пане. А знаєте, вам не даси вашого віку. Вам слід би продати свого чуба по сто франків за волосину. Ви виторгували б аж п’ятсот франків.
— Куди ти йдеш? Чув? Куди йдеш, бандите?
— Пхе, які негарні слова! — відповів Гаврош. — Коли наступного разу братимете цицьку, треба, щоб вам добре витерли рот.
Сержант наставив багнета.
— Скажеш ти мені нарешті, куди йдеш, паршивцю?
— Пане генерал, я йду до лікаря. Моя дружина збирається родити, — сказав Гаврош.
— До зброї! — гаркнув сержант.
Гаврош миттю оцінив своє досить-таки скрутне становище. Візок його підвів, візок має й виручити.
І в ту саму мить, коли сержант був готовий кинутись на Гавроша, підштовхнутий з усієї сили візок із розгону вдарив його в черево й відкинув у рівчак; рушниця розрядилась у повітря.
На крик командира солдати висипали з вартівні й відкрили безладну стрілянину, що тривала довго і знищила кілька віконних шибок.
Тим часом Гаврош, не чуючи під собою ніг, дременув назад і зупинився тільки за п’ять або шість вулиць звідти; сівши на тумбу, він нашорошив вуха і став дослухатися.
Потім обернувся в той бік, звідки чулася шалена стрілянина, і лівою рукою зробив "носа", а правою тричі постукав себе по потилиці. В цей виразний жест паризькі безпритульники вклали усю французьку іронію, й він надзвичайно живучий, бо існує вже півстоліття.
Проте веселий настрій Гавроша затьмарила тривожна думка:
"Я тут помираю зо сміху, я тут стрибаю від радості, але з дороги я збочив. Тепер треба буде накинути добрячого гака. Та дарма! Аби тільки вчасно повернутись на барикаду!"
Бігцем Гаврош вирушив у дорогу.
"На чому ж я зупинився?" — почав він пригадувати на ходу.
І знову заспівав своєї пісні, раз у раз пірнаючи в чорні тунелі вулиць:
Існують ще тюремні ґрати,
Існує в світі кабала,
Існує кривда і хула…
Куди так квапляться дівчата?
Куди жене їх доля зла?
Вам зась народ замордувати!
Лавина гніву з гір пішла
І лад неправедний змела!
Куди так квапляться дівчата?
Куди жене їх доля зла?
Тремтять у Луврі супостати,
Тремтить монархія гнила,
Що нас за горло узяла…
Куди так квапляться дівчата?
Куди жене їх доля зла?

Злетів з престолу Карл Десятий!
Такі-то робляться діла,
Коли у нас мете мітла!
Куди так квапляться дівчата?
Куди жене їх доля зла?
Збройна сутичка Гавроша з вартою не залишилася без наслідків. Візок було захоплено в полон, а п’яного заарештовано. Згодом військовий суд злегка покарав його як співучасника заколоту. А старі буржуа кварталу Тампль ще довго згадували про Гаврошеву пригоду: "Нічний напад на вартівню біля Королівської друкарні".
Частина п’ята
Жан Вальжан
Книга перша
Війна між чотирма стінами
1. Перед світанком
Під наглядом Анжольраса повстанці трудилися всю ніч. Барикаду не тільки полагодили, а й зробили вищою на два фути. Увіткнуті між кругляками залізні прути стриміли, наче списи. Майстерно викладений редут зовні скидався на непрохідні хащі, а всередині був гладенький, мов стіна. Сходи з кругляків давали змогу підійматись на барикаду, як на мур фортеці.
Всюди навели лад: нижню залу розчистили від усього зайвого, кухню перетворили на лазарет, поранених перев’язали, зібрали розсипаний на столах та підлозі порох, відлили кулі, понабивали патрони, наскубли корпії, розподілили всю наявну зброю, прибрали уламки й трупи.
Убитих склали стосом у вуличці Мондетур. Там було четверо національних гвардійців. Анжольрас звелів відкласти їхні мундири.
Він порадив усім поспати дві години. Анжольрасова порада була рівнозначна наказу, а проте виконали його тільки троє або четверо бійців. Фейї використав ці дві години для того, щоб вишкрябати на стіні навпроти шинку напис:
"ХАЙ ЖИВУТЬ НАРОДИ!"
Ці три слова, виколупані цвяхом, ще можна було прочитати в 1848 році.
Три жінки скористалися з нічного затишшя і знайшли притулок у якомусь сусідньому будинку. Повстанці зітхнули з полегкістю.
Більшість поранених могли й хотіли битися. П’ятьох тяжко поранених поклали на матрацах у кухні. Серед них було два солдати муніципальної гвардії — їх перев’язали в першу чергу.
У нижній залі лишилися тільки Мабеф під своїм чорним покривалом та Жавер, прив’язаний до стовпа.
Дишель омнібуса, хоч і пошкоджений кулями, ще був досить міцний, і Анжольрас, який був хазяїн своєму слову, прив’язав до цього держална прапор — закривавлений сюртук старого Мабефа.
Їсти було нічого. За шістнадцять годин перебування на барикаді п’ятдесят чоловіків знищили вбогі припаси шинку. Доводилося миритися з голодом.
У льоху виявили п’ятнадцять щільно закоркованих пляшок. Незважаючи на ремствування, Анжольрас наклав заборону на ці пляшки і, щоб ніхто не посмів зазіхнути на них, звелів поставити їх під стіл, на якому лежав Мабеф.
О другій ночі зробили перекличку. На барикаді ще лишалося в строю тридцять сім бійців.
Почало розвиднятися. Загасили смолоскип, який горів у заглибині між кругляками. Відгороджений барикадою закутень вулиці був огорнутий сутінню і здавався палубою напівзатонулого корабля. Повстанці снували там, немов

чорні привиди. Над цим зловісним згустком темряви здіймалися сірі стіни мовчазних будинків, угорі біліли димарі. Небо забарвилось у ясно-блакитний колір. У височині з радісним щебетанням ширяли птахи. На даху будинку, що стояв у тилу барикади й був обернутий на схід, заграв рожевий відблиск. Вранішній вітерець ворушив сиве волосся вбитого, чия голова звисала зі слухового віконця четвертого поверху.

2. Світло дня і морок безнадії

Анжольрас вирушив на розвідку. Він вийшов вуличкою Мондетур, скрадаючись попід стінами.

Слід сказати, що повстанці були сповнені надії. Відбивши нічну атаку, вони не сумнівалися, що легко утримають барикаду й удень. З презирливою усмішкою чекали вони вранішнього штурму. До того ж вони сподівалися на підмогу. З притаманним французам оптимізмом вони ділили наступний день на три фази: о шостій ранку "відповідно оброблений" полк перекинеться на їхній бік; опівдні весь Париж повстане; увечері вибухне революція.

Дзвін Сен-Меррі й далі бив на сполох, не змовкаючи від учорашнього дня. Отже, друга барикада досі трималася.

Всі чутки та здогади передавалися від гурту до гурту веселим і грізним шепотінням, схожим на дзижчання бджіл у розтривоженому вулику.

З'явився Анжольрас, що повернувся зі своєї сміливої прогулянки в похмуру навколишню темряву. Якусь мить він слухав цей жвавий приглушений гомін, схрестивши руки й притуливши долоню до уст. Потім, свіжий і рожевий у промінні світанку, сказав:

— Уся армія Парижа в бойовій готовності. Третина її загрожує цій барикаді. Через годину нас атакують. Що ж до народу, то вчора він бунтував, але сьогодні не ворушиться. Немає чого чекати, немає на що сподіватися. Жоден полк, жодне передмістя не виступить нам на підмогу. Нас покинули напризволяще.

Анжольрасові слова урвали гомін і справили на людей те саме враження, яке справляють на бджолиний рій перші краплі дощу. Всі заніміли. Запала могильна тиша, в якій, здавалося, витала смерть.

Але ця мить тривала недовго. З гурту, що стояв у найтемнішому закутні, хтось викрикнув Анжольрасові:

— Нехай і так! Піднімімо барикаду на двадцять футів і залишимося тут усі. Присягнімось клятвою мерців, що республіканці не зраджують народ, навіть коли народ лишає їх напризволяще!

Ці слова розвіяли гнітючу хмару тривоги, і їх вітали гучними вигуками. Так і лишилося невідомим, хто їх викрикнув. Певне, якийсь простий робітник, забутий і непримітний герой, той великий незнайомець, котрий завжди з'являється у хвилину народження нового суспільного ладу, щоб на мить уособити в собі народ та Бога, сказати вирішальне слово і знову поринути в морок.

Того самого ранку, 6 червня 1832 року, подібний заклик пролунав і на барикаді Сен-Меррі. Він увійшов у історію і згадувався на суді: "Прийдуть чи не прийдуть нам на підмогу — яка різниця! Загинемо тут усі до останнього!"

Отже, обидві барикади сполучалися духовно, хоч і були на відстані.

3. На п'ять менше, на одного більше

Після того, як незнайомець закликав "присягнутись клятвою мерців", що республіканці не зраджують народ, з усіх горлянок вихопився урочистий і грізний вигук:

— Хай живе смерть! Залишимося тут усі!

— Навіщо ж усі? — заперечив Анжольрас. — Позиція в нас вигідна, барикада надійна. Захищати її зможуть і тридцятеро чоловік. Нема потреби приносити в жертву сорок.
— Бо ніхто не захоче звідси піти, — відповіли йому.
— Громадяни! — вигукнув Анжольрас, і в його голосі прозвучало майже роздратування. — Республіка не така багата людьми, щоб віддавати їх на марну згубу. Якщо від когось обов'язок вимагатиме піти звідси, він повинен скоритися своєму обов'язку.
Серед повстанців почувся невдоволений гомін.
— Легко сказати — ідіть звідси! — вигукнув із натовпу чийсь голос. — Барикаду оточено.
— Тільки не від Центрального ринку, — сказав Анжольрас. — Вуличка Мондетур вільна, і через вулицю Проповідників можна дістатися до ринку Невинних Немовлят.
— А там тебе й схоплять, — зауважив інший голос із натовпу. — Наскочиш на патрульний загін національних гвардійців, і вони відразу помітять чоловіка в блузі й кашкеті. "Звідки йдеш? З барикади? Ану покажи руки! Від тебе тхне порохом. Розстріляти!"
Анжольрас, не відповівши, торкнув Комбефера за плече, й обидва увійшли до нижньої зали шинку.
Не минуло й хвилини, як вони вийшли на вулицю. Анжольрас ніс чотири мундири національних гвардійців, які він звелів відкласти, Комбефер — портупеї і ківери.
— У цих мундирах, — сказав Анжольрас, — можна змішатися із солдатами й пройти. Тут якраз на чотирьох. І він кинув мундири на землю.
Ніхто й не поворухнувся. Тоді слово взяв Комбефер:
— Майте жалість, — сказав він, — адже йдеться про ваших жінок. Про матерів, які гойдають колиску й оточені купою дітлахів. Ви хочете скласти голови? Я теж цього хочу, повірте, але я не хотів би, щоб навколо мене заламували руки жінки. Помирайте, коли ви так вирішили, але не вбивайте своїх близьких. Подумайте про біляві голівки дітей і про сиві голови батьків. Той, хто своєю працею годує родину, не має права жертвувати собою. Це означало б покинути сім'ю напризволяще. Послухайте мене: ті, в кого є родини, нехай потиснуть нам руку й ідуть собі, а ми впораємося тут і самі. Піти звідси важко, я знаю, для цього потрібна мужність. Але чим важче, тим більша заслуга. Друзі, подумайте, що настане завтра, — ви не доживете до цього завтра, але ваші рідні доживуть. І скільки випаде їм на долю страждань! Уявіть собі веселе дитинча з рожевими, мов яблука, щічками, яке белькотить, лепече, сміється; ви знаєте, що з ним станеться, коли його покинуть? Я бачив одного такого малого. Батько в нього помер. Одні бідні люди прихистили його з жалості, але вони не мали хліба навіть для себе. Малий мучився з голоду. Була зима. Хлопчик не плакав. Він весь час ходив біля печі, в якій ніколи не горів вогонь. Своїми крихітними пальчиками малий відколупував шматки глини від комина і ковтав їх. У нього було хрипке дихання, сіре обличчя, тонкі ніжки, роздутий живіт. Він мовчав і не відповідав, коли до нього озивалися. Він помер. Помирати його принесли в лікарню Некера, де я його й побачив. Я там відбував лікарську практику. А тепер, якщо серед вас є батьки, нехай кожен уявить собі, що то був його син. Мені здається, я й досі бачу те бідолашне дитя, — воно лежало на анатомічному столі, і ребра в нього випиналися під шкірою, як ото могилки на кладовищі. У шлунку в нього знайшли грязюку, а в зубах — попіл. А зараз загляньмо собі в душу і спитаймо поради у свого серця. Статистика свідчить, що смертність серед покинутих дітей досягає п'ятдесяти п'яти відсотків. Я повторюю вам: ідеться про жінок, про

матерів, про ваших юних сестер і ваших дітей. Ніхто не сумнівається, що ви люди хоробрі. Звичайно, ви з радістю готові віддати життя за велику справу. В добрий час! Але ви не самі-одні на білому світі. У вас є близькі люди, про яких ви повинні подумати. Не будьте егоїстами.
Усі похмуро опустили голови.
Які дивні суперечності живуть у людському серці в такі сповнені високого трагізму хвилини! Комбефер, який виголосив цю промову, не був сиротою. Він думав про чужих матерів і забув про власну. Він свідомо йшов на смерть. Він-то й був "егоїстом".
Маріус, змучений голодом, гарячково збуджений, втративши одну за одною всі свої надії і передчуваючи наближення кінця, помалу поринав у заціпеніння, що передує фатальній миті добровільної смерті. Він бачив усе ніби збоку, він сприймав ціле, але не розрізняв подробиць. Люди рухалися, наче за вогняною завісою, голоси долинали до нього мовби з безодні. Одначе слова Комбефера зворушили і його.
— Анжольрас і Комбефер мають рацію, — озвався він. — Навіщо нам марні жертви? Я приєднуюся до їхньої думки. Ті, в кого є родини, — матері, сестри, дружини, діти, — нехай вийдуть наперед.
Ніхто не ворухнувся.
— Я вам наказую! — вигукнув Анжольрас.
— Я прошу вас, — сказав Маріус.
Тоді, схвильовані промовою Комбефера, розворушені наказом Анжольраса, розчулені проханням Маріуса, ці мужні люди почали вказувати один на одного.
— А й правда, — сказав молодий літньому. — Ти батько родини. Виходь.
— Виходь ти, — відповів той. — У тебе на утриманні дві сестри.
І тоді розгорілася нечувана суперечка. Ніхто не хотів, щоб його витягли з могили.
— Поспішаймо, — сказав Курфейрак, — за чверть години буде вже пізно.
— Громадяни, — втрутився Анжольрас, — тут у нас Республіка, і все можна вирішити голосуванням. Самі виберіть із-поміж себе тих, хто повинен піти.
Йому скорилися. Через кілька хвилин одноголосно було обрано п’ятьох чоловіків, і їх вишовхали наперед.
- Їх п’ятеро! — вигукнув Маріус.
А мундирів було тільки чотири.
— Ну що ж, — сказали п’ятеро. — Один із нас залишиться.
І кожен став переконувати інших, що саме він повинен залишитися.
Благородна суперечка спалахнула з новою силою.
— У тебе дружина, й вона дуже кохає тебе.
— А в тебе стара мати.
— У тебе ні батька, ні матері, що станеться з твоїми трьома малими братиками?
— Ти батько п’ятьох дітей.
— Тобі тільки сімнадцять, у такому віці помирати рано.
На революційних барикадах героїзм був явищем буденним і нікого не дивував.
— Покваптеся, — повторив Курфейрак.
З натовпу гукнули до Маріуса:
— Виберіть ви того, хто має залишитися!
— Так, — погодилися п’ятеро. — Вибирайте. Ми послухаємо вас.
Маріус думав, що уже втратив здатність хвилюватися. Проте на думку, що він повинен обрати людину й послати її на смерть, уся кров шугнула йому до серця.

Він підступив до п’ятьох; вони всміхалися йому, їхні очі горіли тим священним полум’ям, яким у далеку давнину палахкотіли очі захисників Фермопіл, і кожен кричав:
— Мене! Мене! Мене!
Геть розгубившись, Маріус порахував їх; п’ятеро, як і було. Потім він перевів погляд на чотири мундири. І в цю мить на них упав, наче з неба, ще один мундир.
П’ятого чоловіка було врятовано.
Маріус підвів погляд і впізнав Фошлевана.
Жан Вальжан щойно з’явився на барикаді, прийшовши сюди через вуличку Мондетур. Його всюди пропускали, адже він був у формі Національної гвардії. Варта повстанців не зняла тривоги через одного гвардійця, подумавши, що це хтось зі своїх або, в гіршому разі, полонений. Момент був надто напружений, щоб вартові могли покинути свій спостережний пункт. У ту мить, коли Жан Вальжан тут з’явився, ніхто на нього не звернув уваги, — усі погляди були прикуті до п’ятьох обранців та до чотирьох мундирів. Але Жан Вальжан усе бачив і все чув. Отож він мовчки зняв свій мундир і кинув його на інші.
Важко описати збудження, яке охопило повстанців.
— Хто цей чоловік? — запитав Боссюе.
— Той, хто рятує інших, — відповів Комбефер.
— Я його знаю, — значущим тоном сказав Маріус.
Його поруки було досить. Анжольрас обернувся до Жана Вальжана й мовив:
— Ласкаво просимо, громадянине.
І додав:
— Ви, звісно, знаєте, що тут усі приречені на смерть?
Жан Вальжан нічого не відповів і став допомагати повстанцеві, якого він урятував, одягти мундир.
4. Які обрії відкриваються, коли дивитися з вершини барикади
Анжольрас стояв на викладених із кругляків сходах, спершись на карабін. Глибоко замислений, він здригався, як під поривами вітру, — у місцях, де витає незрима смерть, часто віє і пророчим духом. Тьмяне світло променіло з його очей, а погляд, здавалося, виходив із самих глибин душі. Зненацька він підвів голову, і його русяві кучері відлетіли назад, утворивши навколо обличчя осяйний ореол, — наче волосся янгола, що мчить на зоряній колісниці ночі, як вогниста левина грива.
— Громадяни, ви уявляєте собі майбутнє? — вигукнув Анжольрас. — Вулиці міст затоплені світлом, зелені галузки над кожним порогом, народи — браття, люди — праведники, старі благословляють дітей, минуле в добрій злагоді з майбутнім, мислителям — повна свобода, віруючим — цілковита рівність, усім робота, усім права, ніхто більш не проливає крові, ніхто не воює, матері щасливі! Громадяни! Дев’ятнадцяте століття — велике, а двадцяте буде щасливим. Минуле западеться в небуття; уже не треба буде боятись ні завоювань, ні загарбань, ні державних переворотів, ні збройних сутичок між народами; нашій цивілізації більше не загрожуватиме загибель через одруження в королівській родині або внаслідок народження спадкоємця в династії тиранів; ніхто не розділятиме народи після падіння монарха, не стинатимуться в смертельній сутичці дві релігії, упершись одна в одну лобами, як ото барани, що зустрілися на вузькому місточку над прірвою нескінченності; не треба буде більше боятись ні голоду, ні визиску, ні злиднів, ні безробіття, ні ешафоту, ні кинджала, ні війн. Людство виконає своє призначення, як земна куля виконує своє, — між душею і небесними світилами встановиться гармонія. Душа обертатиметься довкола істини, як планети довкола сонця, друзі! Ми живемо в похмурий час, і я говорю з вами

в страшну годину, але такою жахливою ціною ми змушені платити за світле майбутнє. Людство буде визволене, ми запевняємо його в цьому з нашої барикади. Звідки може пролунати крик любові, як не з вершини самопожертви? Браття! Тут об'єдналися ті, хто мислить, із тими, хто страждає; ця барикада споруджена не з каменю, не з дерев, не з заліза — вона споруджена з ідей та з людських страждань. Тут недоля поєднується з ідеалом. Тут зливаються всі печалі — і з них народжується віра. Страждання тут знаходять в агонії свій кінець, а ідеї знаходять безсмертя. Ця агонія й це безсмертя, поєднавшись, стануть нашою смертю. Браття, всі, хто тут помре, помруть, опромінені сяйвом майбутнього, і ми зійдемо в могилу, пронизану світлом вранішньої зорі!
Анжольрас закінчив свою промову — власне, він урвав її. Губи його беззвучно ворушилися, наче він і далі говорив, уже звертаючись сам до себе. Всі дивились на нього, затамувавши подих, ніби хотіли розчути його дальші слова. Оплесків не було, але повстанці ще довго перемовлялися пошепки.

5. Маріус похмурий, Жавер — лаконічний

Розповімо, які думки снувалися в голові Маріуса.
Згадаймо про стан його душі. Як ми недавно відзначили, він бачив усе навколо, немов у густому тумані. Над ним наче розпростерла свої чорні крила смерть. Він мав таке відчуття, ніби вже зійшов у могилу й дивиться звідти на живих людей очима мерця.
Як опинився тут Фошлеван? Чого він сюди прийшов? Що він збирається тут робити? Маріус і не ставив собі таких запитань. Коли людина в розпачі, їй уявляється, що й інші в такому стані, тому й Маріусові здавалося цілком природним, що всі хочуть померти.
Серце його стискалося лише на думку про Козетту.
А втім, Фошлеван не обізвався до нього, навіть не глянув у його бік і, здавалося, не почув Маріусових слів: "Я знаю його".
Зрештою, така поведінка Фошлевана навіть подобалася Маріусові, якщо можна так висловитися про це почуття. Адже йому завжди здавалося неможливим заговорити з цим загадковим чоловіком, що викликав у нього підозру й водночас пошану. Крім того, він давно не бачив його, що дуже ускладнювало справу для такого боязкого і стриманого хлопця, як Маріус.
П'ятеро обранців покинули барикаду. Зовні вони нічим не відрізнялися від національних гвардійців. Один із них пішов плачучи. На прощання вони обнялися з тими, хто залишався.
Коли пішли п'ятеро повернених до життя, Анжольрас згадав про засудженого на смерть. Він зайшов до нижньої зали.
— Тобі чого-небудь треба? — запитав Анжольрас.
— Коли ви мене вб'єте?
— Зачекай. Нам зараз потрібен кожен патрон.
— Тоді дайте мені пити, — сказав Жавер.
Анжольрас сам підніс йому склянку води, а що руки бранця були зв'язані, то й допоміг напитися.
— Уже? — запитав Анжольрас.
— Мені незручно стояти біля стовпа, — відповів Жавер. — Ви вчинили не дуже чемно, залишивши мене так на всю ніч. Можете зв'язати мене, як вам хочеться, але чому б не покласти мене на стіл, як отого?
І він кивнув головою, показуючи на Мабефа.
Пригадаймо, що в глибині зали стояв великий довгий стіл, на якому відливали кулі й набивали патрони. А що ті патрони було набито й порох використано, то стіл тепер був вільний.

За наказом Анжольраса четверо повстанців відв’язали Жавера від стовпа. Руки йому залишили скрученими за спиною, а ноги спутали тонким міцним ремінцем, що дозволяв ступати дрібними кроками, — так роблять із тими, кого ведуть на ешафот; його поклали на стіл у глибині зали й міцно обмотали поперек тіла мотузкою. Крім того, його ще й зв’язали способом, відомим у в’язницях під назвою "мартингал": мотузка закріплюється на шиї, роздвоюється на животі і, пропущена між ногами, скручує кисті рук.
Поки Жавера зв’язували, якийсь чоловік, стоячи на порозі, дивився на нього невідривним поглядом. Тінь від того чоловіка впала на Жавера, він повернув голову й упізнав Жана Вальжана. Жавер навіть не здригнувся — він з погордою опустив повіки і сказав:
— Цього слід було сподіватися.

6. Становище ускладнюється

Швидко світало. Але не відчинялося жодне вікно, не прочинялися жодні двері. То був світанок, але не пробудження. Війська відступили з протилежного від барикади кінця вулиці Шанврері, й вона була тепер зловісно безлюдна. Мертва тиша панувала й на вулиці Сен-Дені.
Нічого не було видно, але на барикаду долинав ніби глухий шум. Десь недалеко відбувався якийсь таємничий рух. Критична хвилина наближалась.
Як і вчора ввечері дозори відступили на барикаду, — але цього разу всі. Тепер барикада була навіть неприступніша, ніж під час нічної атаки. Після того, як пішли п’ятеро, її надбудували ще вище.
Крім того, Анжольрас, боячись бути захопленим зненацька, звелів загородити й прохід вулички Мондетур, який досі лишався вільним. З цією метою розібрали бруківку ще вздовж кількох будинків. Таким чином, позиція повстанців, відгороджена зразу трьома барикадами від усіх вулиць: попереду — від вулиці Шанврері, ліворуч — від Лебединої та Малої Жебрацької, праворуч — від вулиці Проповідників, — стала майже неприступною. Але захисники її тепер були наглухо замкнені в ній. Барикада мала аж три фронти й жодного виходу.
— Чи то фортеця, чи то пастка, — сміючись, сказав Курфейрак.
Близько тридцяти кругляків, "вивернутих даремно", як висловився Боссюе, Анжольрас звелів скласти біля дверей шинку.
З того боку, звідки чекали нападу, стояла тепер така тиша, що Анжольрас наказав усім зайняти бойові пости.
Кожному видали порцію горілки.
Цікаве видовище — барикада, що готується відбити атаку. Кожен влаштовується якомога зручніше, мов на виставі. Хтось прихилиться до стіни, хтось обіпреться ліктем або плечем. Ось ріг стіни, який заважає, — від нього відступають; там виступ — можна сховатися за нього. Хто шульга, тому найкраще — він може зайняти місце, незручне для інших. Декотрі вмощуються так, щоб стріляти сидячи. Усім хочеться знайти позу, в якій зручно вбивати і зручно вмерти. Під час вуличної війни в червні 1848 року один повстанець, що неймовірно влучно стріляв із якогось даху, звелів принести собі туди вольтерівське крісло; там його й накрив залп картечі.
Як тільки командир наказав готуватись до бою, безладна метушня на барикаді припинилась: перестали сперечатися, розбиватися на групи, шепотітися по кутках. Перед штурмом на барикаді панує хаос; у хвилину грізної небезпеки — найсуворіша дисципліна.
Коли Анжольрас узяв свій двоствольний карабін і став на місце, що його обрав для себе, — перед отвором у вигляді бійниці, — всі замовкли. Почулося сухе клацання — то заряджали рушниці.
Як і вчора ввечері, увага всіх була прикута до перехрестя, уже добре освітленого й видимого.

Чекати довелося недовго. З боку Сен-Ле почувся глухий гуркіт, зовсім несхожий на шум перед учорашньою атакою. Брязкіт ланцюгів, двигтіння чогось важкого, дзенькіт міді об бруківку звістували про наближення грізної залізної машини.
Бійці напружено вдивлялися в кінець вулиці.
З-за рогу викотилася гармата.
Два артилеристи підтримували лафет, четверо штовхали колеса, решта несли зарядний ящик. Було видно, як димить запалений ґніт.
— Вогонь! — скомандував Анжольрас.
З барикади дали залп, розітнувся оглушливий гуркіт; гармата й люди біля неї зникли у хмарі густого диму; через кілька хвилин дим розвіявся.
Пушкарі уже встановлювали гармату навпроти барикади. Вони робили це повільно, акуратно, не кваплячись; ніхто з них не був поранений. Потім командир обслуги наліг на казенну частину, щоб підняти приціл, і став наводити жерло із серйозністю астронома, який спрямовує в потрібну йому точку неба телескоп.
— Браво, гармаші! — вигукнув Боссюе.
І всі повстанці заплескали в долоні. Через мить гармата уже стояла посеред вулиці, роззявивши на барикаду свою страшну пащу.
— Ану, давай! — вигукнув Курфейрак. — Оце звірюка! Після щигля в ніс ми дістанемо удар кулаком. Ох і здорово ж нас струсоне!
— Зарядіть рушниці, — наказав Анжольрас.
Чи витримає барикада гарматне ядро? Проб'є воно її чи не проб'є? Ось що всіх хвилювало.
Поки повстанці перезаряджали рушниці, артилеристи заряджали гармату.
Захисники редуту застигли в тривожному очікуванні.
Гармата вистрілила, розітнувся гуркіт.
— А ось і я! — пролунав веселий голос.
І в ту саму мить, коли ядро вдарило у велику барикаду, з малої барикади скотився Гаврош, що пробрався сюди від вулиці Лебединої.
Гаврош справив більше враження на повстанців, ніж гарматне ядро.
Воно застрягло серед уламків, розбивши одне з коліс омнібуса й доконавши старі биндюги Ансо. Побачивши це, всі вибухнули реготом.
— Шпарте далі! — крикнув артилеристам Боссюе.
Гавроша оточили. Але він не встиг нічого розповісти.
Маріус, весь тремтячи, відвів його вбік.
— Ти чого сюди прийшов?
— Отакої! — обурився хлопець. — А ви?
І подивився на Маріуса спокійним, зухвалим поглядом.
— Хто звелів тобі повертатися? — суворо провадив Маріус. — Чи принаймні ти відніс листа за адресою?
Гавроша трохи мучило сумління. Адже, поспішаючи вернутись на барикаду, він скоріше позбувся, ніж передав листа. Він мусив признатися самому собі, що вчинив трохи легковажно, довірившись незнайомцю, чийого обличчя навіть не розгледів у темряві. Отож Гаврош картав себе в душі й боявся Маріусових докорів. Щоб виплутатися з халепи, він обрав найпростіший спосіб — удався до безсоромної брехні:
— Громадянине, я залишив вашого листа воротареві. Дама спала, їй віддадуть листа, як тільки вона прокинеться.
Посилаючи того листа, Маріус переслідував подвійну мету — попрощатися з Козеттою і врятувати Гавроша. Йому довелося задовольнитись половиною свого задуму.
Зненацька йому спало на думку, що між його листом і появою Фошлевана на барикаді існує якийсь зв'язок.

— Ти знаєш цього чоловіка? — спитав він у Гавроша, показавши на Фошлевана.
— Ні, — відповів хлопець.
Бо Гаврош, як нам відомо, бачив Жана Вальжана тільки вночі.
Невиразні побоювання Маріуса розвіялись. Зрештою, хіба він знає, яких поглядів дотримується Фошлеван? Можливо, він переконаний республіканець. Тоді його поява тут пояснюється просто.
А тим часом Гаврош був уже на протилежному кінці барикади і кричав:
— Де моя рушниця?
Курфейрак звелів віддати йому зброю.
Гаврош попередив повстанців, що барикаду оточено. Він насилу зміг сюди пробратися. З боку вулиці Лебединої стояв батальйон регулярного війська, з боку вулиці Проповідників — муніципальна гвардія. Навпроти барикади були зосереджені головні сили.
Сповістивши ці відомості, Гаврош сказав:
— А зараз дайте їм перцю!
Тим часом Анжольрас крізь свою бійницю стежив за ворогом.
Нападники, очевидно, були не дуже вдоволені наслідками першого пострілу, більше з гармати не стріляли.
Підійшов загін піхоти й зайняв кінець вулиці Шанврері за гарматою.
Солдати розібрали бруківку і виклали з кругляків захисний вал, заввишки дюймів у вісімнадцять, якраз навпроти барикади. Ліворуч, за тим валом, виднілася головна колона батальйону Національної гвардії, зосередженого на вулиці Сен-Дені.
Анжольрасові раптом почулося те характерне подзвякування, яке буває, коли із зарядних ящиків дістають коробки з картеччю; він побачив, як командир обслуги змінив приціл і трохи відхилив гарматне жерло ліворуч. Потім канониpи зарядили гармату, командир обслуги сам схопив ґніт і підніс до запалу.
— Нахиліть голови, притисніться до стін! — крикнув Анжольрас. — Станьте навколішки вздовж барикади!
Повстанці, що з появою Гавроша покинули свої бойові пости і юрмилися біля шинку, стрімголов кинулись до барикади. Та не встигли вони виконати Анжольрасів наказ, як гримнув постріл, і почулося страшне сичання картечі.
Постріл був спрямований у залишений у барикаді вузький прохід.
Зрикошетивши від стіни, картеч убила двох повстанців наповал і трьох поранила.
Стало ясно: якщо й далі так триватиме, барикада довго не протримається.
Серед обложених почулися стривожені вигуки.
— Спробуймо перешкодити другому пострілу, — сказав Анжольрас.
Й, опустивши нижче дуло свого карабіна, він прицілився в командира обслуги, який у цю мить, схилившись над казенною частиною гармати, перевіряв і остаточно встановлював приціл.
То був молодий сержант, вродливий, білявий, з розумним виразом обличчя.
Комбефер, стоячи біля Анжольраса, дивився на того юнака.
— До чого ж огидна штука — війна! — сказав він. — Коли не стане королів, то, сподіваюся, не стане і війн. Анжольрасе, ти цілишся в сержанта і навіть не дивишся на нього. — А може, він чарівний і хоробрий юнак, та ще й розумний, адже артилеристи народ освічений; у нього батько й мати, він, мабуть, закоханий, йому щонайбільше двадцять п’ять років, він міг би бути твоїм братом.
— Він і є мій брат, — сказав Анжольрас.
- І мій теж, — докинув Комбефер. — Послухай, пощадімо його.

— Облиш. Так треба.
І по білій, як мармур, щоці Анжольраса скотилася сльоза.
Водночас він натис на курок. Блиснув вогонь. Артилерист двічі крутнувся на місці й упав на гармату. Він був мертвий.
Тепер його мали забрати й замінити кимось іншим. На цьому барикада виграла кілька хвилин.
7. Рушниця, яка не хибить, але нікого не вбиває
На барикаді почали радитись. Скоро знову почнуть стріляти з гармати. Під такою картеччю вони не витримають і чверті години. Конче треба було послабити силу удару.
— Покладіть отуди матрац, — наказав Анжольрас.
— У нас нема зайвих, — сказав Комбефер. — На матрацах лежать поранені.
Жан Вальжан сидів віддалік на тумбі, поставивши рушницю між коліньми. Досі він не брав ніякої участі в тому, що відбувалося, і, здавалось, не чув, як бійці бурчали навколо нього:
— Шкода! Рушниця пропадає марно.
Почувши наказ Анжольраса, Жан Вальжан підвівся.
Згадаймо, що коли на вулиці Шанврері з’явилися повстанці, якась бабуся затулила своє вікно матрацом. То було слухове віконце на даху шестиповерхового будинку, який стояв трохи спереду барикади. Матрац висів упоперек вікна, і знизу його підпирали дві жердини для сушіння білизни, а вгорі утримували дві мотузки, прив’язані до вбитих над вікном цвяхів.
— Дайте мені двоствольний карабін, — сказав Жан Вальжан.
Анжольрас подав йому свій, якого щойно перезарядив. Жан Вальжан прицілився й вистрілив. Куля перебила мотузку.
Матрац висів тепер тільки на одній.
Жан Вальжан вистрілив знову. Друга мотузка хльоснула по шибці мансарди. Матрац ковзнув між жердинами й упав на бруківку.
Усі заплескали в долоні.
— Ось і матрац! — в один голос вигукнули повстанці.
— Так, — сказав Комбефер. — Але хто піде взяти його?
Справді, матрац упав перед барикадою, між нападниками й обложеними. До того ж смерть сержанта артилерії розлютила солдатів, і, залігши за своїм валом із кругляків, вони відкрили по барикаді вогонь. Повстанці не відповідали на цю стрілянину, заощаджуючи набої. Кулі застрягали в барикаді й не могли завдати шкоди обложеним, але потикатися на вулицю було дуже небезпечно.
Жан Вальжан вийшов крізь залишений у барикаді пролом, під дощем куль підійшов до матраца, завдав його собі на спину й повернувся назад. Він сам затулив небезпечний отвір, поклавши матрац під стіною, де артилеристи не могли його бачити.
Тепер усі стали ждати пострілу.
Гармата з ревом виплюнула заряд картечі. Але кулі не зрикошетили — вони позастрягали в матраці.
— Громадянине, — сказав Анжольрас, звертаючись до Жана Вальжана, — Республіка виносить вам подяку.
Нападники не припиняли вести вогонь. Рушнична стрілянина чергувалася з картеччю, не завдаючи, проте, великої шкоди. А втім, у цьому й полягає тактика штурму барикад: стріляти й стріляти, поки в обложених вичерпаються набої, якщо вони припустяться помилки й відповідатимуть. А коли вогонь захисників барикади ослабне, нападники, знаючи, що в тих патрони й порох закінчуються, ідуть на приступ.
Анжольрас не дав зловити себе в цю пастку. Барикада не відповідала.
На кожен залп Гаврош віддимав щоку язиком — знак глибокого презирства.

— От і добре, — казав він, — шматуйте ганчір’я. Нам потрібна корпія.
Очевидно, мовчанка барикади почала непокоїти нападників і, боячись якогось підступу, вони вирішили з’ясувати, що ж діється за тією стіною, яка так незворушно стояла під зливою рушничних куль і картечі. Незабаром повстанці помітили, як на одному з дахів блиснула в сонячному промінні каска. Біля високого димаря стояв пожежник і дивився вниз, на захисників барикади.
— Цей підглядач нам зовсім ні до чого, — сказав Анжольрас.
Жан Вальжан, який знову взяв свою рушницю, мовчки прицілився, і через мить влучена кулею каска покотилася на бруківку. Наляканий пожежник поквапився зникнути.
На його місці з’явився другий спостерігач. Це був офіцер. Жан Вальжан, що встиг перезарядити рушницю, знову прицілився, й офіцерова каска покотилася слідом за каскою солдата. Офіцер не став опинатись і миттю сховався. Цього разу застереження взяли до уваги. Більш ніхто не пробував шпигувати за барикадою.
— Чому ви його не вбили? — запитав Боссюе Жана Вальжана.
Жан Вальжан промовчав.
Боссюе прошепотів на вухо Комбеферові:
— Він не відповів на моє запитання.
— Цей чоловік творить добро рушничними пострілами, — сказав Комбефер.
8. Проблиски надії швидко гаснуть
Той, хто пам’ятає про ті вже давні події, знає, що Національна гвардія хоробро воювала з повстанцями. Який-небудь шинкар, змушений через заколот зачинити свій "заклад", бився, наче лев, і йшов на смерть за порядок, уособленням якого вважав свій шинок.
Але відстоюючи "порядок", такий буржуа часто не хотів визнавати ніякої дисципліни, і його запопадливість іноді призводила до згубних наслідків. 6 червня 1832 року рота національних гвардійців під командою капітана Фанніко з власної примхи і доброї волі прирекла себе на знищення на вулиці Шанврері. Капітан Фанніко, нетерплячий і зухвалий буржуа, норовливий і відданий захисник "порядку", з тих, про кого ми щойно згадали, не міг опертися спокусі спробувати захопити барикаду силами тільки своєї роти, що була в перших рядах батальйону, вишикуваного на розі вулиці. У ту мить, коли цього найменш сподівалися, капітан повів своїх солдатів в атаку на барикаду. Цей маневр, у якому було більше завзяття, ніж тверезого розрахунку, дорого коштував загонові Фанніко. Не встигли вони пробігти й двох третин відстані до барикади, як їх зустріли дружним залпом. Четверо найсміливіших, що бігли попереду, були вбиті під самою барикадою, і купка національних гвардійців, людей хоробрих, але позбавлених військової витримки, після деякого вагання змушена була відступити, залишивши на бруківці п’ятнадцять трупів. Хвилина розгубленості дала повстанцям час перезарядити рушниці, й перш ніж рота встигла завернути за ріг вулиці, її наздогнав другий, ще нищівніший залп. На мить загін опинився між двох вогнів і потрапив під картеч своєї ж таки гармати, яка, не діставши відповідного наказу, стріляла далі. Безстрашний і необачливий капітан Фанніко був одним із тих, хто поліг від картечі.
Ця відчайдушна й нерозважлива атака розсердила Анжольраса.
— Йолопи! — сказав він. — Гублять своїх людей, а ми марнуємо набої.
Анжольрас говорив, як справжній полководець повстання. Адже загони повстанців і сили придушення воюють неоднаковою зброєю. Швидко вичерпуючи свої запаси, повстанці не можуть розкидатись набоями і марно жертвувати людьми, їм немає чим замінити ні порожній патронташ, ні вбитого бійця. У розпорядженні карателів — ціла армія, і вони можуть дозволити собі не

дорожити людьми й не шкодувати набоїв. Отож ця нерівна боротьба одного проти сотні неминуче закінчується розгромом барикади, якщо тільки не спалахне революція й не кине на чашу терезів свій вогненний меч. А таке буває. Тоді все приходить у рух, вулиці вирують людом, барикади ростуть, мов гриби, Париж тремтить і здригається, груба сила відступає, наче звір із роззявленою пащею, і перед військом — цим розлюченим левом — зі спокійною величчю пророка постає Франція.
Тож не дивно, що в якусь мить барикаду на вулиці Шанврері осяяв проблиск надії.
— Послухайте! — вигукнув Анжольрас, який не покидав свого спостережного пункту. — Здається, Париж прокидається.
І справді, вранці 6 червня десь протягом години-двох могло здатися, ніби повстання розгорається. Упертий подзвін Сен-Меррі подекуди роздмухав тліюче полум'я. На вулицях Пуар'є і Гравільє виросли барикади. Біля Сен-Мартенської застави якийсь юнак, озброєний карабіном, сам-один атакував цілий ескадрон кавалерії. Відкрито, посеред бульвару, він опустився на коліно, прицілився, вбив командира ескадрону й, обернувшись до натовпу, мовив:
— Одним негідником стало менше!
Його зарубали шаблями. На вулиці Сен-Дені якась жінка стріляла в національних гвардійців із-за опущених жалюзі. Видно було, як при кожному пострілі тремтять планочки. На вулиці Кассонері затримали чотирнадцятирічного хлопця з повними кишенями патронів. Кілька постів були атаковані. На розі вулиці Бертен-Пуаре полк кірасирів несподівано наразився на досить жвавий рушничний вогонь. На вулиці Планш-Мільбре з дахів жбурляли на солдатів битий череп'яний посуд та всяке кухонне начиння.
Ці окремі іскри, які спалахували над величезними запасами пального, що їх називають паризькими передмістями, вельми стривожили воєначальників. Вони поквапилися погасити пожежу в самому зародку. Бажаючи спершу придушити всі окремі спалахи бунту, атаку на барикади Мобюе, Сен-Меррі та Шанврері відклали, щоб потім зосередити проти них усі сили й покінчити з ними одним ударом. В охоплені заворушеннями квартали посунули війська: вони розганяли натовп на великих вулицях, обшукували провулки — то обережно й повільно, то навальним маршем. Солдати висаджували двері будинків, із яких стріляли. Водночас кавалерійські загони розганяли натовп на бульварах. Всі ці заходи викликали глухий гомін, як то завжди буває при зіткненні війська з народом. Саме цей гомін і почув Анжольрас у проміжках між гуркотом гарматних залпів та тріскотінням рушничних пострілів. Крім того, він помітив, як у кінці вулиці проносили на ношах поранених, і сказав Курфейракові:
— Ці поранені не з нашого боку.
Проте надія тривала недовго, її проблиски швидко згасли. Через півгодини усе, що витало в повітрі, розвіялось. Спалахнула блискавка, але грім не вдарив, і повстанці відчули, як знову опускається над ними свинцеве віко байдужості народу, що покинув цих відчайдушних сміливців напризволяще. Загальне повстання заглухло, так і не вибухнувши, й тепер військовий міністр та генерали могли зосередити всю увагу на трьох-чотирьох барикадах, які досі трималися.
Сонце все вище підіймалось над обрієм.
Один із повстанців звернувся до Анжольраса:
— Ми голодні. Невже ми так і помремо, не поївши?
Анжольрас, стоячи біля своєї бійниці й не відриваючи очей від вулиці, ствердно кивнув головою.

Сидячи на камені поруч із Анжольрасом, Курфейрак знущався над гарматою. Кожну хмару картечі, що з огидним сичанням вилітала зі страхітливого жерла, він зустрічав глузами:
— Ти захекалася, стара відьмо, мені тебе шкода!
І всі навколо сміялися.
— А ось іще одна! — раптом вигукнув Курфейрак.
І тоном лакея, який оголошує про прихід гостя, повідомив:
— Вельможна пані Восьмидюймівка!
Бо на сцені з'явилася нова дійова особа — нова гармата. Артилеристи швидко встановили її поряд із першою, й через кілька хвилин обидва жерла відкрили по барикаді вогонь прямою наводкою.
Наближалася розв'язка.
Десь неподалік теж було чути оглушливий гуркіт. Поки ці дві гармати трощили барикаду Шанврері, дві інші, одна з вулиці Сен-Дені, а друга з вулиці Обрі-ле-Буше, гатили по барикаді Сен-Меррі. Страшні пси війни зловісно перегавкувались між собою.
Одна з гармат, які били по барикаді Шанврері, стріляла картеччю, друга — ядрами.
Та, що стріляла ядрами, брала приціл вище — ядро било по гребеню барикади й засипало обложених осколками каміння.
Такий спосіб стрільби мав на меті зігнати захисників барикади вниз, а отже, передвіщав близький штурм.
Як тільки ядрами пощастить прогнати бійців з вершини барикади вниз, а картеччю — від вікон шинку, колони нападників підуть на приступ, уже не боячись обстрілу, й, захопивши повстанців зненацька, оволодіють редутом.
— Треба конче знешкодити ці гармати, — сказав Анжольрас і вигукнув:
— Вогонь по артилеристах!
Усі були напоготові. Барикада, яка так довго мовчала, тепер відкрила шалений вогонь. Сім або вісім залпів ударили один за одним, вулицю заволокло густим димом, і за кілька хвилин крізь цей дим, пронизаний спалахами пострілів, можна було розгледіти, що дві третини гармашів полягли біля своїх гармат. Ті, хто лишився, зарядили жерла з тим самим суворим спокоєм, але постріли стали значно рідші.
9. Гаврош під кулями
Раптом Курфейрак помітив унизу перед барикадою, де свистіли кулі, якусь маленьку постать.
Прихопивши в шинку кошик із-під пляшок, Гаврош вибрався крізь пролом і спокійно заходився спорожняти патронташі національних гвардійців, убитих під самою барикадою.
— Що ти там робиш? — гукнув Курфейрак.
Гаврош задер носа.
— Наповнюю кошика, громадянине.
— Чи ти не бачиш картечі?
— Дощик крапотить. Ну то й що? — відповів Гаврош.
— Вертайся! — крикнув Курфейрак.
— Хвилинку! — сказав Гаврош.
І одним стрибком опинився посеред вулиці.
Пригадаймо, що рота Фанніко, відступаючи, залишила після себе низку трупів. Близько двох десятків убитих лежали там і там на бруківці. Це означало двадцять патронташів для Гавроша і чималий запас набоїв для захисників барикади.
Дим стелився по вулиці, наче туман, підіймався догори й напливав знову. Усе навкруг затяглось каламуттю, і, хоч був день, нападники й обложені, по суті, не бачили одні одних.

Вигідна для тих, хто готував штурм барикади, ця імла виявилася зручною і для Гавроша.
Під захистом димової завіси і завдяки своєму маленькому зросту він пробрався досить далеко по вулиці, лишаючись непоміченим, і без особливого ризику спорожнив сім чи вісім патронташів.
Він плазував на череві, бігав навкарачки з кошиком у зубах, крутився, ковзав, звивався, переповзав від мерця до мерця і спорожняв патронташі зі спритністю мавпи, яка лускає горіхи.
З барикади не зважувалися кликати його, щоб не привернути до нього увагу ворогів.
На тілі вбитого капрала Гаврош знайшов порохівницю.
— Згодиться води напиться, — сказав він і сунув її в кишеню.
Просуваючись далі, хлопець дістався туди, де пороховий дим був рідший, і тут солдати, які залягли за бруствером із кругляків, та національні гвардійці, скупчені на розі вулиці, стали показувати одне одному на істоту, що ворушилась у тумані.
Коли Гаврош спорожняв патронташ сержанта, який лежав біля вуличної тумби, у труп ударила куля.
— Отакої! — пирхнув хлопець. — Вони вбивають моїх мерців!
Друга куля кресонула біля нього по бруківці. Третя перекинула кошик.
Гаврош подивився й побачив, що стріляють гвардійці з передмістя.
Тоді він випростався і з розмаяним на вітрі волоссям, узявшись руками в боки і дивлячись на тих, хто стріляв у нього, заспівав:
Всі мешканці Нантера
Бридкі з вини Вольтера.
А ті, хто з Палесо,[70]
Дурні з вини Руссо.
Потім підібрав кошика, склав у нього розсипані патрони, не загубивши жодного, й заходився спорожняти наступний патронташ. Мимо просвистіла четверта куля. Гаврош заспівав:
Прощай, моя кар’єра!
І це з вини Вольтера,
Мої надії — сон,
А це з вини Руссо.
П’ята куля тільки надихнула його на третій куплет:
Пісні — моя химера,
Провина тут Вольтера.
Не маю я кальсон,
А винен хто? Руссо.
Це тривало досить довго.
Видовище було моторошне і зворушливе. Кулі свистіли навкруг Гавроша, а він тільки сміявся з них.
Здавалося, це його дуже тішило. Горобець кепкував з мисливців. На кожен залп він відповідав куплетом, у нього безперервно цілились і ніяк не могли влучити. Беручи його на мушку, солдати й національні гвардійці сміялися. Він то лягав, то підхоплювався на ноги, ховався за якісь двері, вискакував знову, зникав і з’являвся, кидався навтіки й повертався назад, дражнив картеч, показуючи їй "носа", і водночас витрушував патронташі, спорожняв сумки й наповнював кошика. Повстанці стежили за ним, тамуючи подих. Барикада тремтіла від страху за нього, а він виспівував веселі пісеньки. Здавалося, то не хлопець, а зачарований гном. Казковий карлик, невразливий у бою. Кулі ганялися за ним, але він був моторніший від них. Він грав у схованки зі смертю; і щоразу, як жахлива безноса примара наближалась до нього, хлопчисько давав їй щигля.

Та одна куля, чи то краще націлена, чи то підступніша за інші, зрештою таки влучила в цей летючий вогник. Усі побачили, як Гаврош схитнувся й осів. На барикаді зойкнули в один голос; але в цьому карлику жив Антей; торкнутися бруківки для паризького безпритульника означало те саме, що для того велетня торкнутися землі. Не встиг Гаврош упасти, як підвівся знову. Він сидів, по його щоці текла цівка крові. Гаврош підніс догори обидві руки, подивився в той бік, звідки стріляли, і заспівав:

В рівчак упав тепер я
З вини того ж Вольтера,
Упав і не просох
З вини…

Він не докінчив куплета. Друга куля, випущена тим самим стрільцем, урвала йому голос навіки. Цього разу Гаврош упав обличчям на бруківку й більше не ворухнувся. Малий хлопчик із великою душею помер.

10. Останні приготування

Маріус кинувся з барикади на вулицю, Комбефер — за ним. Та було вже пізно. Гаврош лежав мертвий. Комбефер приніс на барикаду кошика з патронами. Маріус приніс хлопця.

"Ось як воно буває, — думав він. — Я зробив для сина Тенардьє те саме, що він — для мого батька. Тільки Тенардьє виніс мого батька з поля битви живим, а я його хлопця — мертвим".

Коли Маріус із Гаврошем на руках повернувся на барикаду, обличчя його, як і хлопцеве, було залите кров'ю. У ту мить, коли він нахилився взяти Гавроша, куля дряпнула йому голову, та він навіть не помітив цього. Курфейрак скинув нашийну хустку й перев'язав Маріусові лоба.

Гавроша поклали на стіл поряд із Мабефом і накрили тією самою чорною шаллю. Її вистачило для обох: для старого і для малого.

Комбефер роздав патрони з принесеного ним кошика. Кожному дісталося по п'ятнадцять набоїв.

Жан Вальжан сидів на тому самому місці, на тумбі. Коли Комбефер простяг йому п'ятнадцять патронів, він похитав головою.

— Ото дивак, — тихо сказав Комбефер, звертаючись до Анжольраса. — Бути на барикаді й не битися!

— Він захищає барикаду й без цього, — сказав Анжольрас.

Обстріл тривав, але повстанці майже не звертали на це уваги. З критичного їхнє становище стало загрозливим, а тепер, очевидно, і безнадійним. Та чим дужче затьмарювався обрій, тим яскравіше сяяла над барикадою заграва героїзму, тим величнішим здавався її вождь — схожий на суворого спартанця Анжольрас.

Комбефер, одягши фартух, перев'язував поранених. Боссюе та Фейї набивали патрони з порохівниці, яку Гаврош узяв у мертвого капрала, і Боссюе сказав Фейї:

— Скоро нам доведеться найняти диліжанс для переїзду на іншу планету.

Курфейрак з акуратністю дівчини, що дає лад своїм дрібничкам, розклав на каменях неподалік Анжольраса весь свій арсенал: ціпок зі шпагою, рушницю, два сідельні пістолети й один кишеньковий. Жан Вальжан мовчки дивився в стіну перед собою. Якийсь молодий робітник надів на голову крислатий солом'яний капелюх тітки Гюшлу — "від сонячного удару", як пояснював він. Кілька юнаків, члени Кугурди з Екса, жваво гомоніли між собою, ніби хотіли востаннє набалакатися своєю рідною говіркою. Жолі, знявши зі стіни дзеркало тітки Гюшлу, уважно роздивлявся в ньому свій язик. Кілька бійців жадібно гризли заплісняві хлібні шкуринки, знайдені в якійсь шафі. Маріус намагався вгадати, що скаже йому батько, зустрівшись із ним на тому світі.

Раптом у проміжку між двома залпами пролунав далекий передзвін баштових дзиґарів.
— Полудень, — сказав Курфейрак.
Не встигло видзвонити дванадцять ударів, як Анжольрас випростався на повен зріст і з вершини барикади крикнув гучним голосом:
— Несіть кругляки в дім! Кладіть їх на підвіконня, знизу й на горищі! Половина людей до зброї, половина — носити каміння! Не гайте жодної миті!
У кінці вулиці з'явився загін саперів-пожежників, у бойовому порядку, з сокирами на плечах.
То була, звичайно, тільки голова колони. Якої колони? Напевне, штурмової, бо сапери-пожежники, яких посилають руйнувати барикаду, завжди йдуть попереду солдатів, що мають брати її приступом.
Анжольрасів наказ було виконано навдивовижу точно й швидко, як то буває на кораблях і барикадах, — двох бойових позиціях, звідки відступ неможливий. Менш ніж за хвилину дві третини кругляків, складених біля дверей "Коринфа", було піднято на другий поверх та на горище, а ще через хвилину тими каменями, майстерно припасованими один до одного, затулили до половини вікно другого поверху та слухові віконця мансард. За розпорядженням Фейї, головного будівельника, між каменями залишили проміжки для рушничних стволів. Укріпити вікна було тим легше, що картечні залпи припинилися. Обидві гармати стріляли тепер ядрами в самий центр барикади, щоб зробити в ній, коли вдасться, пролом для штурму.
Коли були готові бруствери з кругляків для оборони й останнього оплоту, Анжольрас звелів віднести на другий поверх пляшки, поставлені ним під стіл, на якому лежав Мабеф.
— Хто це вип'є? — запитав Боссюе.
— Вороги, — відповів Анжольрас.
Потім забарикадували нижнє вікно й поклали напохваті залізні шворні, якими засували зсередини двері шинку на ніч.
Тепер це була справжня фортеця. Барикада правила їй за мур, а шинок — за укріплений бастіон.
Тими кругляками, що залишилися, заклали пролом у барикаді.
Захисникам барикади доводиться берегти набої, нападники знають про це, й тому вони завжди готуються до атаки з умисною неквапністю, завчасно виставляючи себе під вогонь обложених, більше задля виду, ніж насправді. І лише після такої тривалої, розтягнутої якомога надовше підготовки відбувається блискавичний штурм.
Ця неквапність дала Анжольрасові змогу все перевірити й по змозі вдосконалити. Якщо таким людям судилося вмерти, то їхня смерть має стати взірцем високої мужності, — так вважав Анжольрас.
Він сказав Маріусові:
— Ми обидва тут командири. Я піду в дім зробити останні розпорядження. А ти лишайся зовні і спостерігай.
Маріус піднявся на гребінь барикади.
Анжольрас звелів забити двері кухні, перетвореної, як ми пам'ятаємо, на лазарет.
— Щоб у поранених не влучали осколки, — пояснив він.
Він давав розпорядження в нижній залі, уривчасто, але цілком спокійно.
Фейї відповідав йому від імені всіх.
— На другому поверсі є напоготові сокири, щоб обрубати сходи?
- Є, — відповів Фейї.
— Скільки?
— Дві сокири й колун.
— Гаразд. У нас у строю двадцять шість бійців. Скільки маємо рушниць?

— Тридцять чотири.
— Вісім зайвих. Зарядіть їх і тримайте напохваті. Пристебніть шаблі й закладіть за пояс пістолети. Двадцять чоловік на барикаду. Шестеро — на горище й до вікна на другому поверсі; стріляти крізь бійниці між кругляками. Щоб ніхто не сидів без діла.

11. Жан Вальжан мститься

Зробивши всі розпорядження, Анжольрас обернувся до Жавера.
— Я про тебе не забув, — сказав він.
І, поклавши на стіл пістолет, додав:
— Останній, хто звідси вийде, пристрелить шпига.
— Тут? — запитав чийсь голос.
— Ні, його труп не гідний лежати поруч із нашими. Можна перелізти через малу барикаду у вуличці Мондетур — вона тільки чотири фути заввишки. Шпигун добре зв'язаний. Там його й стратите.
Спокійнішим від Анжольраса в цю хвилину був тільки Жавер.
Тут Жан Вальжан, який стояв у гурті повстанців, вийшов наперед.
— Ви командир?
— Так.
— Недавно ви мені висловили подяку.
— Від імені Республіки. Барикаду врятували двоє: спершу Маріус, потім ви.
— Чи вважаєте ви, що я заслуговую винагороди?
— Безперечно.
— У такому разі я прошу винагородити мене.
— Як саме?
— Дозвольте мені пустити кулю в лоб цьому чоловікові.
Жавер підвів голову, побачив Жана Вальжана і сказав, ледь помітно стенувши плечима:
— Це справедливо.
Анжольрас обвів усіх поглядом і запитав:
— Нема заперечень? — Потім обернувся до Жана Вальжана й сказав: — Забирайте шпига.
Жан Вальжан сів на краєчок столу, взяв пістолет, і тихе клацання засвідчило, що він його зарядив.
Майже в ту саму мить почувся звук сурми.
— До зброї! — гукнув Маріус із вершини барикади. Жавер засміявся майже нечутним сміхом і сказав, пильно дивлячись на повстанців:
— А вам не краще, ніж мені.
— Всі на барикаду! — крикнув Анжольрас.
Повстанці кинулись до виходу. Жавер провів їх побажанням:
— До скорого побачення!
Залишившись наодинці з Жавером, Жан Вальжан розв'язав мотузку, що перехоплювала бранця поперек тулуба, і знаком звелів йому підвестися.
Жавер підкорився зі зневажливою посмішкою, яка підкреслює всю вищість влади, навіть коли вона закута в кайдани.
Жан Вальжан узяв Жавера за мартингал, наче вола за налигач, і вивів його з шинку.
Вони перетнули внутрішній майданчик барикади. Повстанці, чекаючи неминучої атаки, стояли до них спиною.
Один Маріус помітив, як вони проходили. Ті дві постаті — ката та його жертву — він побачив, наче крізь могильну імлу, яка затоплювала його душу.
Не відпускаючи зв'язаного Жавера й на мить, Жан Вальжан змусив його перелізти через малу барикаду на вуличці Мондетур. Перебравшись через цю перешкоду, обидва опинилися у вузькому провулку. Тепер від повстанців їх

затуляв наріжний будинок. За кілька кроків здіймалася страхітлива купа мерців.
Жан Вальжан засунув пістолет під пахву й подивився на Жавера поглядом, який без слів говорив: "Це я, Жавер".
— Твоя взяла, — сказав Жавер.
Жан Вальжан дістав з кишені ножа й розкрив лезо.
— Ага, перо! — вигукнув Жавер. — Справді, тобі це пасує більше.
Жан Вальжан розрізав мартингал на шиї в Жавера, розрізав мотузку на зап'ястках, потім нахилився й перерізав пута на ногах.
— Ви вільні, — сказав він випростуючись.
Здивувати Жавера було нелегко. Та, незважаючи на все своє самовладання, цього разу він остовпів від подиву.
— Я не думаю, що виберуся звідси живий, — провадив Жан Вальжан. — Але якщо випадково врятуюся, то знайте: я живу під прізвищем Фошлевана на вулиці Озброєної людини, в будинку номер сім.
Жавер ощирився, наче тигр, і процідив крізь зуби:
— Стережися!
- Ідіть! — сказав Жан Вальжан.
Жавер перепитав:
— Ти сказав: Фошлеван, вулиця Озброєної людини?
— Будинок номер сім.
— Номер сім, — упівголоса повторив Жавер.
Він застебнувся на всі ґудзики, по-військовому випнув груди, схрестив руки, підперши однією з них підборіддя, й рушив у напрямі Центрального ринку. Жан Вальжан проводжав його поглядом. Ступивши кілька кроків, Жавер обернувся й крикнув:
— Ви обридли мені! Стріляйте!
Жавер сам не помітив, що звернувся до Жана Вальжана на "ви".
- Ідіть, — відповів Жан Вальжан.
Жавер віддалявся повільною ходою. Через хвилину він завернув за ріг вулиці Проповідників.
Коли Жавер зник із очей, Жан Вальжан розрядив пістолет у повітря. Потім вернувся на барикаду й сказав:
— Діло зроблено.
А там тим часом відбулося ось що.
Досі Маріус не звертав ніякої уваги на шпига, що лежав зв'язаний у темному закутні нижньої зали. Та побачивши, як той перелазить через барикаду, йдучи на смерть, він раптом згадав поліційного наглядача з вулиці Понтуаз, що дав йому два пістолети, якими Маріус скористався уже тут. Причому йому пригадалося не тільки обличчя, а й прізвище.
Цей спогад, одначе, був невиразний і туманний, як і всі Маріусові думки. То була не впевненість, а радше запитання, яке він поставив самому собі: "Чи це, бува, не той самий поліційний наглядач, що назвався мені Жавером?"
Може, він іще встигне втрутитись і врятувати цього чоловіка? Але спершу треба довідатися, чи то справді Жавер.
Маріус гукнув Анжольраса, що стояв на протилежному кінці барикади:
— Анжольрасе!
— Що таке?
— Як звати того чоловіка?
— Якого?
— Агента поліції. Ти знаєш його прізвище?
— Звичайно. Він нам сказав.
— То як його звуть?

— Жавер.
Маріус здригнувся.
У цю мить пролунав пістолетний постріл.
Потім повернувся Жан Вальжан і крикнув:
— Діло зроблено.
Серце в Маріуса пройняло холодом.
12. Герої
Починалась агонія барикади.
Усе об’єдналося, щоб відтінити трагічну велич цих останніх хвилин: тисячі таємних звуків, що долинали невідь-звідки, дихання озброєних і невидимих людських мас, час від часу — цокіт кінських копит або важкий гуркіт артилерії, рушнична та гарматна стрілянина в лабіринті паризьких вулиць, золотаві клуби порохового диму над дахами будинків, моторошні крики десь удалині, загрозливі спалахи навкруги, сполоховий дзвін Сен-Меррі — тужливий, наче ридання, — тепла літня пора, розкішна голубінь неба, пронизаного сонячним сяйвом і змережаного білими хмарками, чудова погода і страшна німота будинків.
Бо з учорашнього дня ряди будинків по вулиці Шанврері перетворилися на неприступні мури з наглухо зачиненими дверима й віконницями.
У ті часи, такі відмінні від нинішніх, коли народ вирішував покінчити з остогидлим йому старим ладом, коли повітря було насичене гнівом, коли місто само руйнувало свою бруківку, коли повстанню співчувала буржуазія, — тоді заражений бунтівним духом городянин ставав помічником повстанців, і будинок братався з фортецею, що наче з-під землі виростала під його боком. Та коли повстання вибухало невчасно й не діставало підтримки народу, коли він зрікався його, — тоді заколотники були приречені на загибель. Місто навколо них перетворювалося на пустелю, будинки наглухо замикались, і вузькі тіснини вулиць відкривали військам шлях до барикад…
Зненацька загуркотів барабан — сигнал атаки.
То був ураганний штурм. Учора в темряві військо підповзало до барикади нечутно, наче удав. Але тепер, серед білого дня, напад зненацька був неможливий, й армія навально ринула на приступ. З барабанним боєм і під звуки сурми могутня колона регулярної піхоти, перемежована загонами Національної та Муніципальної гвардії, із саперами попереду, бігцем кинулась у вулицю з багнетами наперевага і, не нахиляючись під градом куль, ударила в барикаду, наче важезний бронзовий таран, що б’є у фортечний мур.
Мур витримав.
Повстанці відкрили шалений вогонь. Весь гребінь обложеної барикади заяскрів спалахами пострілів. Штурм був такий запеклий, що в якусь мить нападники затопили барикаду; але вона струсила із себе солдатів, наче лев собак. Покривши ворогами, мов скеля морським шумовинням, вона вже через хвилину знову височіла, така сама чорна, крута і грізна.
Змушена відступити, колона зупинилася в зімкнутих лавах посеред вулиці, страшна навіть на відкритій місцевості, й відповіла на вогонь барикади ураганним рушничним вогнем.
Обидві сторони горіли однаковою рішучістю. Бійці виявляли відчайдушну, просто-таки безумну хоробрість, без вагань жертвуючи собою. Вулиця вкрилася трупами.
На одному кінці барикади стояв Анжольрас, на протилежному — Маріус. Анжольрас, який тримав у голові весь план оборони, беріг себе й ховався за прикриття; троє солдатів один за одним упали перед його бійницею, — вони навіть не помітили, хто в них стріляв. Маріус стояв на видноті, мов умисне підставляючи себе під кулі. Він височів над гребенем барикади

більше, ніж по пояс. Нема людини страшнішої в бою, ніж мрійник. Маріус був грізний і замислений. Все миготіло перед ним, немов уві сні. Він здавався привидом із рушницею в руках.
Набої в обложених кінчалися; зате вони мали невичерпний запас дотепів. Підхоплені вихором смерті, вони жартували й сміялися.
Курфейрак стояв з непокритою головою.
— Куди ти подів свого капелюха? — запитав у нього Боссюе.
— Вони таки збили його у мене з голови гарматними ядрами, — відповів Курфейрак.
— Не розумію я цих людей! — з гіркотою в голосі вигукував Фейї, називаючи досить відомі прізвища, серед них і прізвища воєначальників. — Обіцяли приєднатися до повстання, вони — наші командири, і вони ж таки зрадили нас!
— Деякі люди дотримуються правил честі, тільки коли їм це вигідно, — з сумною посмішкою відповів Комбефер.
Барикада була так густо засипана порожніми гільзами від патронів, що, здавалося, випав сніг.
Нападники мали чисельну перевагу, повстанці — позиційну. Вони розташувалися на вершині стіни і впритул розстрілювали солдатів, які застрягали на крутому укосі барикади, спотикаючись об поранених і вбитих. Збудована в такий спосіб і добре підперта зсередини барикада була однією з тих позицій, де жменька людей могла стримати наступ цілого війська. Одначе, безперервно поповнючись, штурмова колона неухильно наближалася під градом куль, і помалу армія затискала барикаду в тугі лещата.
Атаки знову й знову повторювались, жах наростав. І тоді на цій купі каміння, на паризькій вулиці Шанврері, розпочалася битва, гідна битви під мурами Трої. Виснажені, обшарпані, змучені люди, які вже добу не їли й не спали, які марно обмацували свої порожні кишені, шукаючи патронів, майже всі поранені, — хто в голову, хто в руку, — люди в пошматованій, залитій кров'ю одежі, забинтовані поруділим або почорнілим ганчір'ям, озброєні негодящими рушницями й старими пощербленими шаблями, — ці люди перетворилися на титанів. Нападники атакували барикаду разів десять, підіймалися на неї, проникали всередину, але так і не змогли її здобути. Щоб краще зрозуміти ту битву, слід уявити собі жарке полум'я з охоплених лютим шалом сердець. У тому палахкотючому горні уста вивергали вогонь, а обличчя спотворювалися від гніву. Здавалося, то метаються в багряному диму не люди, а вогненні саламандри війни.
Билися врукопаш, груди в груди, билися пістолетами, шаблями, кулаками, стріляли здалеку і впритул, згори і знизу, стріляли з дахів, з вікон шинку, з продухвин льоху, куди забралися декотрі з повстанців. Вони билися один проти шістдесяти. Напівзруйнований фасад "Коринфа" являв собою страшне видовище. Посічене картеччю вікно з вибитими шибками й рамою перетворилося на безформну дірку, сяк-так завалену кругляками.
Боссюе був убитий; Фейї був убитий; Курфейрак був битий; Жолі був убитий; Комбефер, діставши в груди три удари багнетом у ту мить, коли підіймав пораненого солдата, устиг тільки глянути на небо — й випустив дух.
Маріус досі бився, але дістав стільки ран, — переважно в голову, — що все його обличчя було заюшене кров'ю.
Тільки Анжольрас не був поранений. Коли йому бракувало зброї, він простягав руку праворуч або ліворуч, і котрийсь із повстанців подавав йому перший-ліпший клинок. Із чотирьох шпаг у нього лишився один уламок.
Коли з усіх ватажків зосталися живі тільки Анжольрас та Маріус, що стояли на краях барикади, її центр, котрий так довго відбивав усі атаки завдяки Курфейракові, Жолі, Боссюе, Фейї та Комбеферові, нарешті подався.

Гармата, хоч і не зробила пролому, але потрощила середину барикади, гребінь її обвалився, й уламки, обсипавшись почасти всередину, почасти назовні, утворили з боків досить пологі укоси. Скориставшися з цього, нападники пішли в рішучу атаку, й вона принесла їм успіх. Наїжившись багнетами й зімкнувши лави, піхота невтримно посунула вперед, і на вершині барикади в пороховому диму з'явився могутній авангард штурмової колони. Це означало кінець. Група повстанців, яка захищала центр, безладно відступила.

І тоді в декого прокинулася сліпа, доти притлумлена любов до життя. Опинившись під прицілом цілого лісу рушниць, вони не захотіли вмирати. Це була та мить, коли розпачливо волає інстинкт самозбереження, і в людині пробуджується звір. Їх відтіснили до високого шестиповерхового будинку, що стояв у тилу барикади. У тому будинку вони могли б знайти порятунок. Але він був забарикадований і мовби замурований знизу доверху. Перш ніж піхота проникла б у глиб укріпленого редуту, двері встигли б відчинитись і зачинитись, а на мить прочинені і зразу потім зачинені двері означали б для цих охоплених розпачем людей життя. За будинком був вихід на інші вулиці, можливість утекти, простір. Бідолахи загупали в двері прикладами рушниць і ногами, вони кричали, волали, благально простягали руки. Ніхто їм не відчинив. Зі слухового віконця четвертого поверху на них дивилася голова мерця.

Та Анжольрас і Маріус із купкою в сім-вісім чоловік кинулися їм на допомогу. Анжольрас крикнув солдатам: "Ні кроку далі!" — й коли офіцер не підкорився йому, він убив офіцера. Зі шпагою в одній руці й карабіном у другій він стояв біля дверей шинку і, тримаючи їх відчиненими, загороджував від нападників.

— Ось відчинені двері! — крикнув він, звертаючись до тих, хто занепав духом. — Інших нема!

І, прикриваючи товаришів власним тілом, один проти цілого батальйону, він дав їм змогу пройти за своєю спиною. Усі кинулись у двері. Орудуючи карабіном, як палицею, застосувавши прийом, що його фехтувальники називають "млинком", Анжольрас відбив спрямовані на нього багнети й увійшов останнім. Тут настала страшна хвилина, коли солдати намагалися вдертись досередини, а повстанці зачиняли двері. Двері грюкнули з такою силою, коли входили в раму, що відсікли пальці солдата, який учепився в одвірок.

Маріус залишився зовні. Куля розтрощила йому ключицю, він відчув, що втрачає тяму й падає. В ту мить, коли він уже заплющив очі, йому здалося, ніби його підхопила чиясь дужа рука, і перш ніж знепритомніти, Маріус устиг подумати разом з останнім спогадом про Козетту: "Я в полоні. Мене розстріляють".

Не побачивши Маріуса серед тих, хто встиг проскочити в "Коринф", Анжольрас подумав те саме. Але жити їм лишилося саме стільки, що кожен мав час подбати тільки про власну смерть. Анжольрас наклав засув і замкнув на два оберти внутрішній та висячий замки, тимчасом як у двері нестямно гатили знадвору прикладами та сокирами. Нападники тепер з'юрмилися перед цими дверима. Починався штурм "Коринфа".

Солдати оскаженіли.

Їх розлютила загибель сержанта артилерії, а крім того, перед атакою серед них пустили чутку, ніби повстанці катують полонених, і ніби в шинку лежить обезголовлений труп солдата. Роздмухування таких вигадок — звичне явище під час громадянських війн.

Коли двері забарикадували, Анжольрас сказав товаришам:

— Продамо своє життя дорого!

Він підійшов до столу, на якому лежали Мабеф і Гаврош. Під чорною накривкою проступали обриси двох закляклих тіл, великого і маленького, два обличчя невиразно вгадувалися під холодними складками савана. Донизу звішувалась рука. То була рука Мабефа.
Анжольрас нахилився й поцілував його благородну руку з тією самою шанобливістю, з якою вчора поцілував старого в чоло.
Ці два поцілунки були єдиними в житті Анжольраса.
Скоротимо нашу розповідь. Обложені в шинку захищалися відчайдушно: вони жбурляли з вікон каміння, нещадно калічачи ворогів, стріляли з льохів і мансард. При штурмі "Коринфа" можна було бачити все: і шал атаки, і розпач обложених, і нестямну лють нападників. Коли солдати висадили двері і вдерлись до шинку, вони не знайшли там жодного повстанця. Посеред приміщення лежали обрубані сокирами гвинтові сходи та кілька поранених, що вже конали. Усі, хто лишився живий, піднялися на другий поверх і крізь люк у стелі, з якого раніше спускалися сходи, відкрили вбивчий вогонь. На це пішли останні набої. А коли в тих уже приречених, але ще грізних бійців не лишилося ні куль, ні пороху, кожен узяв у руки по дві пляшки, що їх, як ми пам’ятаємо, зберіг Анжольрас, і ними стали відбиватися від нападників. Пляшки були з азотною кислотою. Ми розповідаємо про страшні подробиці того бойовиська, нічого не приховуючи. На жаль, обложеним доводиться воювати всім, що трапиться напохваті. Хоч нападникам і незручно було стріляти знизу вгору, їхні кулі разили на смерть, і незабаром по краях люка позвішувалися мертві голови, з яких стікали цівки червоної димлячої крові. Гуркіт стояв страшенний, пекучий дим затягував усе густою імлою, і битва точилася майже в темряві. Ніякими словами неможливо описати той жах. Учасники пекельного бою втратили людську подобу. Демони нападали, привиди захищалися.
13. Голодний Орест і п’яний Пілад
Нарешті, стаючи на плечі один одному, лізучи по стінах, хапаючись за перекриття, рубаючи шаблями останніх, хто чинив опір на краях люка, зо два десятки солдатів, національних та муніципальних гвардійців, майже всі з жахливо поніевеченими під час цього небезпечного штурму обличчями, засліплені кров’ю, розлючені, осатанілі, вдерлися в залу другого поверху. Тільки один захисник редуту ще стояв на ногах — Анжольрас. Він не мав ні патронів, ні шпаги і тримав у руках лише ствол карабіна, приклад якого потрощив об голови нападників. Він загородився від ворогів більярдним столом і стояв у кутку зали з високо піднесеною головою, з гордим поглядом, стискаючи в руці уламок зброї. Почулися крики:
— Це ватажок! Той, хто вбив сержанта-артилериста. Як він туди забився, хай там і лишається! Розстріляймо його на місці!
— Стріляйте, — сказав Анжольрас.
І, відкинувши уламок карабіна, підставив груди кулям.
Відвага перед лицем смерті підкоряє навіть ворогів. Коли Анжольрас схрестив руки, готовий прийняти смерть, гуркіт у залі стих і змінився урочистою, майже могильною тишею. Здавалося, грізна велич неозброєного Анжольраса погамувала шум, і цей юнак, що не мав на тілі жодної рани, гордий, закривавлений, вродливий, спокійний, одним своїм владним поглядом навіяв пошану розлюченій юрмі, яка приготувалася вбити його. Горда постава надавала особливого блиску красі Анжольраса; переживши двадцять чотири жахливі години, він був рум’яний і свіжий, наче його не брали ні кулі, ні втома. Це, мабуть, про нього казав згодом один свідок, виступаючи перед воєнним судом: "Там був заколотник, якого називали Аполлоном".

Дванадцятеро солдатів вишикувалися в протилежному від Анжольраса кінці зали і мовчки піднесли рушниці.
— На приціл! — скомандував сержант.
— Стривайте, — раптом утрутився офіцер.
І звернувся до Анжольраса:
— Зав'язати вам очі?
— Не треба.
— Це ви вбили сержанта-артилериста?
— Я.
Десь у ті хвилини прокинувся Грантер.
Як ми пам'ятаємо, він спав від учорашнього дня на другому поверсі шинку, сидячи й поклавши голову на стіл.
До нього в прямому значенні можна було застосувати вираз: п'яний як ніч. Огидна суміш полинової настоянки, пива й спирту занурила його в летаргічний сон. Стіл, за яким сидів Грантер, був малий і не годився для барикади, тому його не чіпали. Він сидів, поклавши голову на руки, посеред склянок, кухлів та пляшок і спав непробудним сном, наче ведмідь у барлозі. Ніщо не могло розбудити його — ні стрілянина, ні ядра, ні картеч, що залітала крізь вікно до шинку, ні оглушливий гуркіт штурму. На рев гармати він тільки іноді відповідав хропінням. Здавалося, він чекав, коли якась сліпа куля позбавить його клопоту прокидатись. Навкруг нього лежало кілька трупів, і, на перший погляд, Грантер нічим не відрізнявся від тих, хто заснув навіки.
Ні гуркіт, ні шум не пробуджує п'яного — його пробуджує тиша. На цю дивну особливість не раз звертали увагу. Все обвалювалося навколо Грантера, а він тільки глибше поринав у сон — страхітлива гуркотнеча заколисувала його. Але раптова тиша, що запанувала навкруг Анжольраса, стала поштовхом, який розбудив Грантера від важкого сну. Так само прокидаються поснулі пасажири карети, коли раптово зупиняються коні, які мчали галопом. Грантер рвучко випростався, потягнувся, протер очі, позіхнув, розглянувся й усе зрозумів.
Раптове протверезіння — це мовби роздерта завіса. З першого погляду ви схоплюєте все, що за нею ховалося. Пам'ять миттю прояснюється, і перед тим, хто очуняв, виразно постають події, яких він нібито й не бачив у п'яному очамрінні.
Зосередивши всю увагу на Анжольрасі, солдати навіть не помітили Грантера, який сидів у найдальшому кутку. Сержант уже наготувався повторити наказ: "На приціл!", — коли раптом чийсь гучний голос вигукнув:
— Хай живе Республіка! Я теж із ними!
Грантер звівся на ноги.
Сліпуче сяйво битви, в якій він не брав участі, спалахнуло в погляді пияка, що вмить перемінився.
— Хай живе Республіка! — повторив він, твердою ходою перетнув залу і став поруч із Анжольрасом навпроти рушничних дул.
— Кінчайте обох разом, — сказав він.
Й, обернувшись до Анжольраса, лагідно запитав:
— Ти дозволиш?
Анжольрас із усмішкою потис йому руку. Він ще усміхався, коли вдарив залп.
Пронизаний вісьмома кулями, Анжольрас залишився стояти, ніби прицвяхований до стіни. Тільки голова його похилилась на груди.
Грантер, убитий наповал, упав йому під ноги.
Через кілька хвилин солдати перебили останніх захисників барикади, що сховалися на горищі. Бій точився під самим дахом. Тіла жбурляли з вікон

на бруківку, деякі ще були живі. З горища підстрелили двох солдатів, які намагалися підняти повалений омнібус. Потім звідти скинули вниз чоловіка в блузі. Солдат і повстанець, сплівшись у міцних обіймах, котилися по черепиці і полетіли з даху, так і не випустивши один одного. Нещадна боротьба точилася й у льоху. Крики, постріли, тупотіння ніг. Потім — тиша. Барикаду було здобуто.

14. Бранець

Маріус і справді потрапив у полон. У полон до Жана Вальжана.

То Вальжанова рука підхопила його, коли він падав.

Жан Вальжан не брав участі в битві, але й не ухилявся від небезпеки. Якби не він, то в ці останні хвилини агонії ніхто не подбав би про поранених. Жан Вальжан з'являвся всюди, мов посланець провидіння, піднімав тих, хто падав, переносив їх до нижньої зали й перев'язував. Він же закладав пробоїни в барикаді. Але жодного разу його рука не завдала удару — навіть із метою самозахисту. Він мовчки рятував інших. При цьому він дістав хіба що кілька подряпин. Кулі обминали його. Якщо, йдучи сюди, Жан Вальжан думав про самогубство, то він не досяг мети.

Здавалося, Жан Вальжан не бачив Маріуса в густому диму битви; насправді ж він не спускав із нього очей. Коли куля збила Маріуса з ніг, Жан Вальжан підскочив до нього зі спритністю тигра, схопив його й поніс геть.

У тому вихорі атаки вся увага була спрямована на Анжольраса та двері шинку, що їх він захищав, і ніхто не помітив, як Жан Вальжан, несучи непритомного Маріуса, перейшов через дворик барикади і зник за рогом "Коринфа".

Той ріг, як ми пам'ятаємо, виступав у вулицю й захищав від куль, картечі та й від цікавих поглядів майданчик у кілька квадратних футів. Саме в тому закутні сконала Епоніна.

Жан Вальжан зупинився, поклав Маріуса на землю й оглянувся навкруги. Становище було безвихідне.

На дві або три хвилини стіна послужить йому захистом, але як звідси вибратися? Йому згадалось, як вісім років тому він опинився в подібному становищі на вулиці Полонсо і як знайшов із нього вихід. Тоді це було важко, тепер — неможливо. Перед ним височів похмурий, наглухо замкнений будинок, де, здавалося, мешкав тільки мрець, чия голова звішувалася з вікна. Праворуч була невисока барикада, що загороджувала вуличку Мондетур від Малої Жебрацької; перебратися через неї неважко, але за гребенем тієї барикади виднівся ліс багнетів. Там стояла в бойовій готовності лінійна піхота, і кожен, хто зважився б виткнутися з-за тієї барикади, став би мішенню для шістдесяти рушниць. Ліворуч і позаду, зразу за рогом "Коринфа", клекотіла битва й чатувала смерть.

Що робити?

Вибратися звідти міг би тільки птах.

А знайти вихід треба було негайно. Бій точився за кілька кроків. На щастя, увага нападників зосередилася на дверях шинку; але досить якомусь одному солдатові поткнутися за ріг — і всьому кінець.

Жан Вальжан поглянув на будинок перед собою, на барикаду праворуч, а тоді, як людина, що потрапила в цілковиту безвихідь, уп'явся очима в землю, ніби хотів просвердлити її поглядом.

І тут біля самого підніжжя невисокої барикади, яку пильно охороняли ззовні невблаганні вороги, він помітив наче залізні ґрати, наполовину завалені камінням. Брук навколо було розвернуто, і тепер ніщо їх не утримувало. Крізь ґрати виднів якийсь темний колодязь. Жан Вальжан кинувся туди. Миттю згадавши свої давні навички втікача з каторги, він розкидав каміння, підняв ґрати, завдав собі на плечі нерухоме тіло

Маріуса, упираючись коліньми й ліктями, спустився з цим тягарем на спині в колодязь, на щастя, неглибокий, закрив над головою важку залізну ляду, на яку знову посипалися зрушені ним кругляки, і став ногами на вистелене плитами дно десь за три метри від поверхні землі.
Жан Вальжан з непритомним Маріусом на плечах опинився в якомусь довгому підземному коридорі.
Тут панували глибокий спокій, мертва тиша, темрява.
Невиразним шумом долинав згори грізний гуркіт битви. Якраз у нього над головою солдати штурмували шинок.

Книга друга
У череві Парижа

1. Клоака та її несподіванки

Жан Вальжан потрапив у паризьку клоаку.
У першу мить він начебто осліп і оглух. Тільки відчував, що стоїть на твердому, — от і все. Але й цього йому було досить. Він простяг руку, потім другу, помацав стіни обабіч і з'ясував, що перебуває у вузькому проході; посковзнувся й зрозумів, що кам'яні плити залиті водою. Обережно ступивши однією ногою вперед, переконався, що кам'яна підлога тягнеться далі. Повіяло смородом, і Жан Вальжан здогадався, де він.
Через кілька секунд сліпота минула. Крізь люк оглядового колодязя, яким він спустився, проникало трохи світла, й очі його призвичаїлися до сутіні. Він почав дещо розрізняти. Підземний хід, у якому він опинився, був замурований позад нього. Він стояв в одному з глухих кутів. Попереду була інша стіна — стіна мороку. Тьмяне світло з продухвини оглядового колодязя згасало кроків за десять по коридору, а далі чорніла непроглядна пітьма. Ступити в неї було страшно, здавалося, вона поглине людину навіки. Одначе Жан Вальжан просто не мав іншого вибору. Він подумав, що й солдати можуть помітити отвір між кругляками, який упав у вічі йому. Тоді вони спустяться в колодязь і обшукають водостік. Отже, не слід гаяти ні хвилини. І він рішуче ступив у темряву.
Насправді Жан Вальжан із Маріусом далеко ще не були врятовані. На них тепер чигали інші небезпеки, не менш страшні. Після вогненного вихору битви — печера, повна смердючих випарів і причаєних пасток. Після хаосу — клоака. З одного кола пекла Жан Вальжан спустився в інший.
Ступивши півсотні кроків, він був змушений зупинитися. Підземний коридор упирався в інший, у поперечний. Куди звернути — праворуч чи ліворуч? Як визначити правильний напрямок у цьому чорному лабіринті?
Такий лабіринт має одну провідну нитку — укіс. Іти під укіс — означає вийти до річки. Жан Вальжан збагнув це відразу.
Він подумав, що, певно, перебуває у водостоці Центрального ринку — отже, звернувши ліворуч і пішовши вниз, менше ніж за чверть години добереться до одного з витоків на Сену між мостом Міняйлів і Новим мостом, тобто посеред білого дня опиниться в найзалюдненішому кварталі Парижа. Легко уявити собі здивування перехожих, коли вони побачать, як перед ними з'являються просто з-під землі двоє закривавлених людей. Збіжиться поліція, і їх схоплять, перш ніж вони виберуться на поверхню. Краще вже йому довіритися темряві й заглибитись у лабіринт, а в усьому іншому покластися на волю провидіння.
Жан Вальжан звернув праворуч і пішов угору.
Коли він завернув за ріг підземного ходу, тьмяне світло з отвору колодязя зникло, і перед ним знову опустилася завіса мороку. Одначе він ішов уперед і так швидко, як тільки міг. Маріусові руки були перекинуті вперед обабіч його шиї, а ноги висіли ззаду. Однією рукою Жан Вальжан тримав обидва Маріусові зап'ястки, а другою обмацував стіну. Липка від крові

щока пораненого притулялася до Вальжанової щоки, а по його тілу стікали з Маріусових ран цівки крові. Одначе від губів, які торкалися Вальжанового вуха, віяло вологим теплом — отже, Маріус дихав. Коридор, по якому йшов тепер Жан Вальжан, був ширший за попередній, але просуватися вперед було дуже незручно. Після вчорашнього дощу по водостоках дзюркотіли струмки, й доводилося йти попід самісінькою стіною, щоб не брьохати по воді.
Одначе потроху очі його призвичаїлися до темряви — може, з далеких продухвин у клоаку все ж таки соталося трохи світла, — і він почав невиразно розрізняти то стіну, то склепінчасту стелю підземного коридора. Обирати шлях ставало все важче.
Підземна мережа водостоків повторює лабіринт розташованих угорі вулиць. У тогочасному Парижі їх було дві тисячі двісті. Уявіть-но собі дрімучі хащі переплутаних ходів клоаки! Тодішня система водостоків, якби її витягти в довжину, досягла б одинадцятьох льє.
Жан Вальжан ішов, нічого не бачачи, нічого не знаючи, поклавшись на випадок, — інакше кажучи, на волю провидіння.
Та мало-помалу його став проймати жах. Навколишній морок почав проникати і в його душу. Він брів навмання у невідомість. Мережа клоаки підступна, вона утворює дрімучу плутанину підземних ходів. Лихо тому, хто заблукає в цьому потойбічному Парижі, де панує вічна темрява! Жанові Вальжану доводилося йти навпомацки. В цій невідомості кожен крок міг стати його останнім кроком. Чи знайде він звідси вихід? І чи знайде вчасно? А що як величезна підземна губка засмокче його в себе навіки? А що як Маріус помре від утрати крові, а він — із голоду? Невже їм судилося тут загинути, і від них залишаться тільки два кістяки в якомусь закутні чорного лабіринту? Жан Вальжан ставив собі такі запитання й не міг на них відповісти. Утроба Парижа — бездонна прірва. Він потрапив у черево страховища — як у давнину один біблійний пророк.
І раптом він помітив, що вже не підіймається вгору, хоч ішов весь час прямо. Тепер течією струмка його било по ногах іззаду. Підземна галерея пішла під укіс. Чому? Невже він незабаром вийде до Сени? Це загрожувало великою небезпекою, але повернути назад було б іще небезпечніше. Жан Вальжан ішов далі вперед.
Проте шлях його лежав не до Сени. З двосхилого пагорба правобережного Парижа стічну воду скидають по обох укосах — у Сену й у Головну клоаку. Гребінь пагорба, що править за вододіл, звивається в найпримхливіший спосіб. Його найвищу точку якраз і проминув Жан Вальжан. Він спускався тепер до окружного каналу, хоч і не здогадувався про це.
На кожному повороті він обмацував стіни, і якщо поперечний коридор був вужчий, то не звертав туди, слушно припускаючи, що вужчий хід неминуче заведе його у глухий кут.
Нарешті Жан Вальжан відчув, що проминув ті квартали Парижа, де все завмерло від страху перед повстанням, й де барикади перепинили вуличний рух. Згори долинав незмовкний, глухий гуркіт — то котилися колеса екіпажів.
Він ішов уже з півгодини і ще жодного разу не спинявся перепочити — тільки змінив руку, якою підтримував Маріуса. Темрява все густішала, та це якраз і заспокоювало Жана Вальжана.
Зненацька перед ним лягла його тінь. Вона вирізнилася на ледь видимому червонястому світлі, що забарвило камінь у нього під ногами та склепіння над головою, і мерехтіло по вкритих слизом стінах коридора. Вкрай здивований, Жан Вальжан обернувся.
Десь дуже й дуже далеко позаду палахкотіла, пронизуючи морок, якась зловісна зоря, — наче спрямоване на нього око.

То було око поліції — страшне світило, що несподівано зійшло в підземному лабіринті.
А за тією плямою світла невиразно маячили вісім чи десять чорних постатей — випростаних, хистких, погрозливих.

2. Необхідне пояснення

Вдень 6 червня в паризькій клоаці було наказано провести облаву. Боялися, що клоака стане притулком для переможених повстанців, і префектові Жіске доручили обшукати Париж підземний, поки генерал Бюжо очищав Париж наземний. Три загони поліцаїв та робітників клоаки нишпорили того дня в паризьких водостоках: один обстежував правий берег Сени, другий — лівий, третій — центральну частину Старого міста. Поліцаї були озброєні карабінами, кийками, шаблями й кинджалами.
Жана Вальжана в цю мить освітив ліхтар патруля, що оглядав водостоки під правим берегом.
Вони щойно обстежили криву галерею і три глухі кути під вулицею Кадран. Жан Вальжан на своєму шляху проминув ту галерею, бо вона здалася йому вужчою від коридора, яким він ішов. Коли поліцаї вийшли з водостоку під вулицею Кадран, їм почувся шурхіт кроків, що віддалялися в напрямі окружного каналу. То були кроки Жана Вальжана. Сержант — начальник дозору, підняв ліхтар, і весь загін почав удивлятися в темряву туди, звідки долинав шурхіт.
Для Жана Вальжана то була неймовірно страшна хвилина.
На щастя, він бачив ліхтар добре, а ліхтар освітлював його погано. Він був дуже далеко і зливався з темрявою.
Жан Вальжан притиснувся до стіни й завмер на місці.
А втім, він добре не усвідомлював, що то за тіні рухаються там позаду. Від безсоння, голоду він марив наяву. Він бачив полум'я, а навкруг полум'я якісь привиди. Що то було? Він не знав.
Коли Жан Вальжан зупинився, шурхіт стих.
Поліцаї дослухалися, проте нічого не чули, вони придивлялися, але нічого не бачили.
Жан Вальжан побачив, що привиди зійшлися кружкома на перехресті двох галерей. Їхні голови, схожі на бульдожі морди, присунулися майже впритул одна до одної. Привиди шепотілися.
Порадившись, поліцейські пси вирішили, що шурхіт кроків їм почувся, — отже, йти до окружного каналу було б тільки марнуванням часу; навпаки, слід поквапитися до кварталу Сен-Меррі, бо якщо їм і пощастить зловити якогось заколотника, то саме там.
Сержант дав наказ звернути ліворуч, униз до Сени. Якби їм спало на думку розділитися на два загони й піти в двох напрямках, Жана Вальжана неминуче схопили б. Його доля висіла на ниточці. Проте цілком імовірно, що префектура, передбачаючи можливість збройних сутичок із повстанцями, заборонила дозорам поліції розбиватись на групи. Отож патруль вирушив у протилежний від Жана Вальжана бік.
Перед тим як піти, сержант, для очистки свого поліційного сумління, розрядив карабін у тому напрямку, де причаївся Жан Вальжан. Луна від пострілу прокотилась по підземеллю; здавалося, забурчало все неосяжне черево велетенського міста. Шматок тиньку з плюскотом упав у воду біля Жана Вальжана; він зрозумів, що куля вдарила в стіну десь над його головою. Розмірені й поквапні кроки почали віддалятись, і незабаром чорні тіні розтанули в темряві, червонястий відблиск ліхтаря на склепінні галереї все тьмянів і нарешті погас.

Знову запала тиша, знову опустилася непроникна темрява. А Жан Вальжан іще довго стояв, не сміючи поворухнутись, дослухаючись до тиші й розширеними зіницями стежачи, як зникає вдалині той патруль привидів.

3. Чоловік, якого вистежують

Слід віддати належне тогочасній поліції: навіть під час політичних заворушень вона неухильно виконувала свої обов'язки з охорони громадського порядку. Агент, якому доручали вистежити злочинця, робив свою справу, не звертаючи уваги ні на барикади, ні на заколот.

Щось подібне й відбувалося 6 червня пополудні на правому березі Сени, неподалік від мосту Інвалідів.

Двоє чоловіків ішли понад самим берегом, далеченько один від одного. Перший, мабуть, утікав, а другий його переслідував.

Проте обидва не поспішали, наче кожен побоювався, що, заквапившись, змусить другого наддати ходи.

Здавалося, то хижак переслідує жертву, приховуючи свої наміри. Але жертва на обман не піддавалась і пильності не втрачала.

Утікач виглядав хирлявим і жалюгідним. Переслідувач — як воно й пасує псові-гончаку — був високий і міцно збудований.

Берег здавався зовсім безлюдним; не траплялося ні перехожих, ні човнярів, ні вантажників на причалених то там, то там шаландах.

Спостерігачеві, який простежив би за тими двома з набережної, перший видався б підозрілим, обшарпаним волоцюгою, а другий — службовою особою. Один був у подертій блузі, другий — у застебнутому аж до підборіддя рединготі.

Чому ж переслідувач не квапився схопити втікача? Мабуть, він сподівався вистежити важливе побачення і накрити зразу цілу банду.

Такий здогад підтверджується тим, що чоловік у рединготі, помітивши з берега порожній фіакр, який проїздив угорі по набережній, подав знак візникові; той відразу зрозумів, з ким має справу, завернув коня й повільно поїхав слідом за тими двома людьми. Обшарпанець, який ішов попереду, не помітив цього.

Фіакр котив під деревами Єлисейських Полів. Над парапетом мелькали голова й плечі візника з батогом у руці.

В таємній інструкції поліційним агентам є такий параграф: "Завжди мати напохваті найманий екіпаж, про всяк випадок".

Двоє чоловіків, кожен маневруючи за всіма правилами стратегії, наблизилися до пологого укосу набережної, по якому за тих часів візники спускалися до річки напувати коней.

Мабуть, утікач хотів піднятися укосом і спробувати зникнути на Єлисейських Полях, де, правда, багато дерев, але й чимало поліцаїв, отож переслідувач міг розраховувати там на підмогу.

Та, на превеликий подив переслідувача, втікач і не подумав звернути до укосу. Він і далі йшов попід набережною.

Становище його робилося безнадійним.

Тепер він уже не зміг би піднятись на набережну, якби й захотів — далі не було ні пологого укосу, ні сходів. Зовсім близько Сена круто завертала до Йєнського мосту, і берегова смужка, дедалі звужуючись, на повороті зникала під водою. Там утікач неминуче опиниться в пастці: праворуч — прямовисна стіна, попереду й ліворуч — річка, позаду — представник закону.

Правда, кінець берегової коси ховався за купою щебеню в шість-сім футів заввишки, що залишилася від якоїсь зруйнованої будівлі. Та невже бідолаха сподівався зникнути з очей за тією купою, яку так легко обійти? Навряд. Злочинці не такі наївні.

Утікач дістався до купи і зник за нею.
Втративши його з очей, чоловік у рединготі наддав ходи. За хвилину-дві він уже обійшов купу щебеню. Там він зупинився, приголомшений. Того, за ким він полював, ніде не було.
Обшарпанця й слід прохолов.
Від купи сміття берег тягся ще кроків на тридцять, а далі зникав під водою, що хлюпала в стіну набережної.
Утікач не зміг би кинутись у воду або видертися по прямовисній стіні непоміченим. Куди ж він подівся?
Чоловік у рединготі дійшов до кінця берегової коси і якусь мить стояв у задумі, стиснувши кулаки й пильно роздивляючись навколо. Зненацька він стукнув себе по лобі. В тому місці, де кінчався берег і починалась коса, він помітив під кам'яним склепінням ніби ґратчасті, широкі й низькі, двері, на трьох масивних завісах і з важким замком. Цей заґратований отвір, пробитий у стіні набережної, виходив почасти на берег, почасти на річку. Звідти витікав у Сену каламутний струмок.
За товстими іржавими ґратами виднілась темна склепінчаста галерея.
Чоловік у рединготі схрестив руки і втупився в ґрати обуреним поглядом. Нічого не домігшись поглядом, він став штовхати їх і трясти, але ґрати трималися міцно. Якщо їх недавно відчиняли, то здавалося дивним, чому такі іржаві двері навіть не зарипіли. Та хай там як, а їх знову замкнули. Отже, той, хто туди пройшов, мав при собі не відмичку, а справжній ключ.
— Це вже занадто! — обурено пробурчав чоловік у рединготі. — У нього казенний ключ!
Після чого він зразу заспокоївся, відійшов і причаївся за купою сміття, чи то сподіваючись, що втікач вибереться назовні, чи ждучи, коли туди спробують увійти інші.
Візник, який стежив згори за всіма його рухами, теж зупинився біля парапету набережної. Передбачаючи тривалу стоянку, він підв'язав коням під морди торбинки з вівсом. Рідкі перехожі на Йєнському мосту на мить оберталися, щоб глянути на ці дві нерухомі деталі краєвиду — чоловіка на березі та фіакр на набережній.
4. Крізь морок і трясовину
Жан Вальжан знову рушив у путь і більше не зупинявся.
Іти ставало дедалі важче. Висота стелі, приблизно розрахована на середній людський зріст, весь час змінювалась. Щоб не поранити Маріуса об камені, Жанові Вальжану доводилося раз у раз нахилятись. Вологе каміння й слизькі плити були поганою опорою як для рук, так і для ніг. Він брів, обмацуючи стіну і спотикаючись у нечистотах. Продухвини вгорі траплялися рідко, і світло, що проникало крізь них, здавалося місячним; воно губилося в тумані, міазмах, темряві. Жанові Вальжану хотілося їсти й пити, а надто пити, бо тут було, як на морі — навколо вода, проте пити її не можна. Навіть його сила, — а вона була, як ми знаємо, надзвичайною і мало ослабла з віком завдяки здержливому й поміркованому способу життя, — почала подаватись. Маріус, нерухомий і, можливо, вже неживий, повис на ньому важким тягарем. Жан Вальжан намагався тримати його так, щоб не давити на груди й не перешкоджати диханню. Під ногами в нього шастали пацюки. Один мало не вкусив його з переляку. Іноді крізь отвори стічних труб проникала струминка свіжого повітря, і йому ставало легше.
Було, мабуть, близько третьої години дня, коли він дійшов до окружного каналу.
Насамперед Жана Вальжана здивував несподіваний простір. Він раптом опинився в галереї, де його голова не торкалася стелі, а простягнуті руки не діставали до стін.

Тут перед ним знову постало питання, в який бік іти: вгору чи вниз? Він подумав, що обставини змушують його поспішати, і тепер треба якомога скоріше дійти до Сени. Одне слово, спускатися. Отож Жан Вальжан звернув ліворуч.
І правильно зробив. Було б помилкою думати, ніби окружний канал, виправдовуючи свою назву, охоплює Париж на правому березі й виходить у Сену обома кінцями. Насправді, головна клоака — це пущений у трубу колишній струмок Менільмонтан, і якби Жан Вальжан рушив угору, то зрештою, знемагаючи від смертельної втоми, натрапив би в темряві на глуху стіну — і то був би кінець.
Внутрішнє чуття не зрадило його. Спуск справді означав можливість порятунку.
Проминувши якийсь бічний прохід, Жан Вальжан зупинився передихнути. Він страшенно втомився. Крізь досить широку продухвину — мабуть, оглядовий колодязь вулиці Анжу — проникало денне світло. Обережним рухом Жан Вальжан опустив Маріуса на приступку біля стіни. Закривавлене обличчя у тьмяному світлі з продухвини здавалося обличчям мерця на дні могили. Очі в Маріуса були заплющені, волосся злиплось на скронях червоними пасмами, захололі руки безживно звисали. Відгорнувши кінчиками пальців одежу, Жан Вальжан притулив долоню до серця — воно ще билось. Він подер на клапті свою сорочку, як міг перев’язав Маріуса і зупинив кров, що витікала з ран. Потім схилився в сутіні над непритомним юнаком і втупив у нього погляд, сповнений глибокої ненависті.
Обмацуючи Маріусів одяг, він знайшов у кишенях дві речі: шматок хліба, забутий там від учорашнього дня, й зошит-записник. Він з’їв хліб і розкрив зошит. На першій сторінці виднілися чотири рядки, написані Маріусовою рукою:
"Мене звати Маріус Понмерсі. Прошу доставити мій труп моєму дідові, пану Жільнорманові, на вулицю Сестер Голгофи, будинок № 6, у Маре".
У світлі з продухвини Жан Вальжан прочитав ці чотири рядки, потім знову поклав зошит у Маріусову кишеню. Він під’їв, і сила повернулась до нього. Завдавши пораненого на спину, він дбайливо прилаштував його голову на своєму правому плечі й рушив далі.
Головна клоака, прокладена в руслі Менільмонтана, має близько двох льє завдовжки. Дно її майже всюди вимощене каменем.
Сам Жан Вальжан не міг знати, ні під якими вулицями він іде, ні яку відстань уже здолав. Лише з того, що світляні плями зустрічались йому дедалі рідше і ставали все тьмяніші, він здогадувався, що день хилиться надвечір. А з гуркоту екіпажів у себе над головою, який з безперервного став уривчастим і зрештою майже затих, він зрозумів, що вулиці центрального Парижа лишилися позаду, і він наближається до безлюдних околиць. Там, де менше будинків і вулиць, клоака має менше продухвин. Темрява згущувалася навколо Жана Вальжана. Одначе він і далі навпомацки пробирався крізь чорний морок.
Аж раптом із того мороку повіяло справжнім жахом. Жан Вальжан відчув, що ступив у воду, й під ногами в нього уже не кам’яні плити, а грузький мул. Перед ним був провал.
Піщаний ґрунт під Єлисейськими Полями настільки пливучий, що в ті часи там обвалилася під землю не одна споруда. Провал, який трапився на шляху Жана Вальжана, був спричинений учорашньою зливою. Через осідання кам’яної підлоги, погано підтримуваної сипучим піском, у тому місці зібралося багато дощової води, вода просочилася вниз, і плити опустилися в мул. На якому протязі? Невідомо. Там стояв густіший морок, ніж будь-де. То було затоплене багнюкою провалля в чорній печері ночі.

Жан Вальжан відчув, що підлога вислизнула йому з-під ніг. Він ступив у воду з грузьким болотом на дні.
Одначе він мусив пройти. Повернутися назад було неможливо. Маріус конав, Жан Вальжан геть знесилився. До того ж яма спершу здалася йому неглибокою. Але що далі він просувався, то глибше грузли ноги. Незабаром мул сягав по литки, а вода — вище колін. Він ішов уперед, підіймаючи обома руками Маріуса, щоб його не мочило водою. Мул тепер доходив до підколінків, а вода до пояса. Жан Вальжан уже не міг би повернути назад, якби й захотів. Він занурювався глибше й глибше. Мул був досить в'язкий і, можливо, утримав би одну людину, але не двох. Та Жан Вальжан усе йшов уперед, несучи тяжко пораненого, а може, навіть — хто знає? — мерця.
Вода вже сягала йому під пахви. Він відчував, що тоне, й ледве міг ворушити ногами в глибокій грязюці. Підіймаючи Маріуса, він просувався далі, докладаючи нечуваних зусиль. Але трясовина невблаганно засмоктувала Жана Вальжана, і тепер над водою здіймалася лише його голова та дві руки, якими він підтримував пораненого. На одній старовинній картині про Всесвітній потоп зображено матір, яка так само підіймає вгору своє дитя. Він занурився ще глибше й закинув голову назад, щоб не захлинутися. Тому, хто побачив би його обличчя в темряві, воно здалося б маскою, яка пливе по воді. У відчайдушному розпачливому зусиллі Жан Вальжан викинув ногу вперед, і вона натрапила на щось тверде, знайшла точку опори. Ще мить — і було б запізно!
Жан Вальжан випростався, напружив м'язи і рвонувся вперед, мов прикипівши до тієї точки опори. Вона здалася йому першою приступкою сходів, які вели до життя.
І справді, то був початок протилежного схилу кам'яної підлоги, що не зламалась, а прогнулася під водою, мов дошка. По тій похилій площині Жан Вальжан вибрався на другий край провалу.
Виходячи з води, він спіткнувся об камінь і впав навколішки. Подумавши, що це знак провидіння, він довго лишався в цій позі, проказуючи в душі подячну молитву Богові.
Потім звівся на ноги, тремтячи від холоду, задихаючись від смороду, зігнувшись під вагою пораненого; з нього стікали потоки нечистот, але душа його була сповнена дивним сяйвом.
5. Іноді тонуть там, де сподіваються висадитися на берег
І знову Жан Вальжан вирушив у дорогу. Та якщо у трясовині він і не втратив життя, то, здавалося, втратив там останні сили. Тепер через кожні три-чотири кроки він був змушений зупинятись і переводити дух. Одного разу, щоб перекласти Маріуса зручніше, Жан Вальжан сів на приступку біля стіни й відчув, що не в спромозі підвестися. Та хоч він і знесилів, воля його не була зламана. І Жан Вальжан підвівся.
Він рушив уперед, майже побіг у розпачі, не підводячи голови, не переводячи духу, і кроків через сто раптом наштовхнувся на стіну. В тому місці водостік завертав. Жан Вальжан підвів погляд і в кінці підземного ходу, десь далеко-далеко, побачив світло. Цього разу воно не здавалося погрозливим. То було привітне світло дня.
Жан Вальжан бачив попереду вихід на волю.
Якби закинута в пекло грішна душа раптом побачила вихід з геєни вогненої, вона відчула б те саме, що Жан Вальжан. Відчайдушно махаючи обгорілими крильми, полетіла б вона до осяйних дверей. Жан Вальжан перестав відчувати втому, Маріус більше не здавався йому важким. Його сталеві м'язи напружились, і він уже не йшов, а біг. Вихід із клоаки — звужена арка в кінці підземної галереї — усе виразніше вимальовувався перед ним. Жан Вальжан підійшов до отвору.

Тут він зупинився.
То був справді вихід, але вийти було неможливо.
Товсті ґрати — у вигляді дверцят, замкнених на важкий, схожий на величезну цеглину тюремний замок, перекривали арку. Ті дверцята, мабуть, дуже рідко оберталися на іржавих завісах і щільно прилягали до кам'яного одвірка.
По той бік ґрат — свіже повітря, річка, денне світло, смужка берега — вузенька, але достатня, щоб нею пройти, — набережні Парижа, — цієї безодні, де так легко сховатися, — широкий обрій, воля. Праворуч, униз за течією, виднівся Йєнський міст, ліворуч — міст Інвалідів. Місце було якраз дуже зручне, щоб дочекатися темряви й непомітно зникнути.
Крізь ґрати до клоаки залітали знадвору мухи. Перед ним стояв якийсь чоловік.
Було десь пів на дев'яту вечора. Починало сутеніти. Жан Вальжан поклав Маріуса під стіною, на сухий клапоть підлоги, потім ухопився обома руками за ґрати й з усієї сили рвонув їх до себе. Сталеві прути навіть не здригнулися. Жан Вальжан став смикати за кожен прут окремо, сподіваючись, що йому пощастить видерти найслабкіший і, використавши його як важіль, вивернути ним дверцята або зірвати замок. Та жоден прут не схитнувся. Навіть зуби тигра не сидять у яснах так міцно. Перешкода була неподоланною. Жодного засобу відчинити дверцята.
Невже їх тут чекає загибель? Що робити? Повернутися назад, знову повторити жахливий шлях, який він пройшов, Жан Вальжан був не в спромозі. Та й як би він перебрався через трясовину, що її здолав чудом? А за трясовиною нишпорить поліційний патруль. І крім того — куди йти? Навіть якщо знайдеться інший вихід, він теж напевне закритий лядою або ґратами. Очевидно, всі виходи замкнені в такий спосіб. Вуличні ґрати, крізь які він проник, виявилися зірваними, а всі інші колодязі клоаки, звичайно ж, наглухо закриті.
Отже, вони втекли, щоб опинитись у в'язниці. Усі зусилля Жана Вальжана ні до чого не призвели. Це був кінець.
Обидва вони заплуталися в неосяжній павутині смерті, й Жан Вальжан відчував, як підповзає до них у темряві страхітливий павук.
Він повернувся спиною до ґрат і знесилено опустився на кам'яні плити поряд із нерухомим Маріусом. Голова йому похилилася до колін. Виходу немає! Це була остання крапля в чаші розпачу.
Про кого ж думав Жан Вальжан у своїй смертельній тузі? Не про себе й не про Маріуса. Він думав про Козетту.

6. Клапоть від подертого сурдута

Аж раптом чиясь рука торкнулась його плеча, й чийсь голос прошепотів:
— Половина здобичі — мені.
Жан Вальжан подумав, що марить. Він не чув кроків. Що ж це таке?
Він підвів погляд.
Перед ним стояв якийсь чоловік.
Той чоловік був у блузі й босий. Черевики він тримав у руці — певне, роззувся, щоб нечутно підійти до Жана Вальжана.
Хоч якою несподіваною була зустріч, Жан Вальжан із першого ж погляду впізнав чоловіка в блузі. Перед ним стояв Тенардьє.
Жан Вальжан звик до несподіванок; навіть захоплений зненацька, він миттю опанував себе. До того ж він був у такому розпачі, що й сам Тенардьє не міг згустити морок його безнадії.
Якусь хвилину обидва вичікували.
Тенардьє приставив долоню дашком до лоба і примружив очі, намагаючись краще розгледіти незнайомця. Та це йому не вдалося. Жан Вальжан сидів

спиною до світла і був так заляпаний нечистотами та забризканий кров'ю, що навіть серед білого дня навряд чи хто зміг би впізнати його. Тенардьє ж, навпаки, стояв обличчям до світла. Це надавало Жанові Вальжану деяку перевагу в тому таємничому двобої, який мав відбутися між цими двома людьми.
Тенардьє виходив на двобій із відкритим обличчям, а Жан Вальжан наче в масці.
Жан Вальжан відразу зрозумів, що Тенардьє його не впізнав.
— Як ти думаєш звідси вибратися? — першим озвався Тенардьє.
Жан Вальжан нічого не відповів.
— Відмичка тут не допоможе. А вийти тобі треба.
— Авжеж, треба, — погодився Жан Вальжан.
— Так от: половину здобичі — мені.
— Що ти хочеш сказати?
— Ти вбив людину. Діло твоє. Але ключ у мене. — Тенардьє вказав пальцем на Маріуса й провадив: — Я тебе не знаю, але хочу допомогти тобі. Ти, я бачу, свій хлопець.
Жан Вальжан почав розуміти. Тенардьє прийняв його за вбивцю.
— Послухай, приятелю, — знову заговорив Тенардьє. — Ти ж не для розваги порішив цього молодика. Віддай мені половину здобичі. А я відчиню тобі двері.
І, наполовину витягши з-під блузи важкого ключа, додав:
— Хочеш глянути, який він — ключ від волі? На, подивись.
Тенардьє сунув руку в простору кишеню, пришиту під блузою, дістав звідти мотузку й простяг Жанові Вальжану.
— Бери, — сказав він. — Ось тобі ще мотузка, на додачу.
— Навіщо мені мотузка?
— Ну, а камінь знайдеш надворі. Там ціла купа щебеню.
— Навіщо мені камінь?
— Ото йолоп! Якщо ти кинеш труп у річку без каменя, він плаватиме на воді.
Жан Вальжан чисто машинальним рухом узяв мотузку.
Тенардьє клацнув пальцями, начебто його вразила несподівана думка:
— До речі, приятелю, як ти вибрався з трясовини? Я туди не зважився полізти. Пхе! Ну й смердить від тебе!
Помовчавши, він провадив:
— Ти не відповідаєш — що ж, діло твоє. Мені байдуже. Хоч я не знаю, як тебе звати, я зразу бачу, що ти за один. Ти пристукнув хлопця і хочеш спекатися тіла. Тобі треба вибратися до річки, яка все ховає. Я виручу тебе з халепи. Чом би не допомогти добрій людині в скруті?
Чим більше базікав Тенардьє, тим упертіше мовчав Жан Вальжан. Тенардьє труснув його за плече.
— То як, домовились? Ти мені гроші, я тобі — ключ.
Вигляд у Тенардьє був дикий, відлюдькуватий, недовірливий, погрозливий, і разом з тим він поводився по-приятельському.
Правда, в його поведінці відчувалося щось дивне: говорив він тихо, раз у раз прикладав до губів пальця й шепотів: "Тс-с!" Важко було вгадати, в чому тут причина. Жан Вальжан подумав, що, може, неподалік у якомусь закутні ховаються інші бандити, і Тенардьє не хоче ділити з ними здобич.
— Кінчаймо, — сказав Тенардьє. — Скільки ти нашкріб у цього розтелепи в кишенях?
Жан Вальжан став нишпорити у власних кишенях. Але вчора він був у такому пригніченому настрої, що, перевдягаючись у мундир національного гвардійця, забув узяти гаман. Отож тільки в жилетній кишені йому

пощастило знайти такий-сякий дріб’язок: один луїдор, дві п’ятифранкові монети й кілька мідяків по два су.
Тенардьє закопилив губу, промовисто покрутивши головою.
— Та ти ж пристукнув його за марничку, — сказав він.
І безцеремонно заходився обшукувати кишені Жана Вальжана та Маріусові.
Жан Вальжан не перешкоджав йому, дбаючи тільки про те, щоб його обличчя залишалося в тіні. Обмацуючи Маріусову одіж, Тенардьє зі спритністю фокусника непомітно відірвав від його сюртука клапоть і сховав у себе під блузою, певне, сподіваючись, що цей шматочок матерії згодом допоможе йому впізнати вбитого й вистежити вбивцю. Одначе, крім уже викладених Жаном Вальжаном тридцяти франків, він не знайшов нічого.
— Що правда, то правда, — сказав Тенардьє. — Більш у вас обох нічого нема.
І, забувши, що вимагав "половину", забрав усі гроші собі.
— Порішив хлопця за такий дріб’язок! — пробурчав він.
Потім дістав із-під блузи ключ.
— А зараз, приятелю, йди собі. Тут, як на ярмарку, платять на виході. Заплатив — забирайся геть!
І він засміявся.
Тенардьє допоміг Жанові Вальжану завдати Маріуса на плечі й навшпиньки рушив до ґрат, подавши тому знак іти слідом. Він визирнув назовні, притулив пальця до губів і якийсь час ніби дослухався. Потім устромив ключ у шпарку. Язичок замка ковзнув убік, і двері відчинилися, навіть не скрипнувши. Очевидно, завіси були дбайливо змащені — певне, клоака правила за притулок для цілої банди злочинців.
Тенардьє прочинив дверці саме настільки, щоб пропустити Жана Вальжана, знову їх зачинив, двічі обернув у замку ключ і нечутно пірнув у темряву.
7. Чоловік, що добре на цьому знається, приймає Маріуса за мертвого
Жан Вальжан опустив Маріуса на берег.
Вони були на волі!
Сморід, темрява, жах лишилися позаду. Жан Вальжан глибоко вдихав запашне, живлюще повітря. Навкруги стояла чудова тиша безхмарного ясного вечора. Сутеніло. Надходила ніч — подруга всім, хто прагне сховатися під її чорним плащем. Небо дихало спокоєм, лагідно плюскотіла річка. В гіллі в’язів на Єлисейських Полях перегукувались у гніздах пташки, бажаючи одна одній доброї ночі. В голубому небі уже блимали іскорки перших зірок. Стояла та непевна година, яку не можна назвати ні днем, ні ніччю. Було досить темно, щоб загубитись на відстані, і досить ясно, щоб бачити одне одного зблизька.
Жан Вальжан у якомусь молитовному екстазі споглядав неозору мерехтливу імлу в себе над головою. Потім, немов почуття обов’язку пробудило його з мрійливої задуми, він нахилився над Маріусом, зачерпнув долонею води і бризнув юнакові на обличчя. Маріусові повіки не розплющились, але напіврозтулений рот іще дихав.
Жан Вальжан знову хотів зачерпнути води, коли раптом відчув невиразну тривогу — так буває, коли хтось стоїть у нас за спиною.
Він обернувся.
За кілька кроків від схиленого над Маріусом Жана Вальжана стояв високий чоловік у довгому рединготі. Руки його були схрещені на грудях, і права стискала кий зі свинцевою головкою.
У сутінках той чоловік здавався привидом.
Жан Вальжан упізнав Жавера.
Читач, звичайно, вже здогадався, що Тенардьє переслідував не хто інший, як Жавер. Несподівано вийшовши живим із барикади, Жавер відразу

попрямував до префектури, доповів префектові про все бачене й негайно приступив до виконання своїх обов'язків, куди входило, як ми пам'ятаємо, спостереження за правим берегом Сени поблизу Єлисейських Полів — від недавнього часу та місцевість привернула до себе увагу поліції. Там Жавер помітив Тенардьє й пішов за ним. Решту ми знаємо. Очевидно також, що готовність, із якою Тенардьє відчинив перед Жаном Вальжаном двері, була хитрістю з його боку. Тенардьє відчував, що Жавер чатує десь поблизу; треба було кинути цьому гончакові кістку. Вбивця — яка знахідка! Випустивши з клоаки Жана Вальжана, Тенардьє відвертав Жаверову увагу на небезпечнішого звіра, а сам за допомогою цього маневру сподівався вислизнути з лабет поліції з тридцятьма дармовими франками на додачу. Жан Вальжан потрапив із вогню та в полум'я.
Перенести дві такі зустрічі одну за одною, після Тенардьє наскочити на Жавера — то був тяжкий удар.
Жавер не впізнав Жана Вальжана: адже той, як ми згадували, став несхожий на себе. Невловним рухом зручніше перехопивши палицю, він запитав уривчасто і спокійно:
— Хто ви такий?
— Я.
— Хто це ви?
— Жан Вальжан.
Жавер схопив кийка в зуби, поклав свої дужі руки на плечі Жана Вальжана, стиснувши їх, мов лещатами, пильно придивився і впізнав його. Погляд Жавера був страшний.
Жан Вальжан наче й не відчув Жаверової хватки; так лев не звернув би уваги на пазурі рисі.
- Інспекторе Жавер, — сказав він, — я у вашій владі. Зрештою, я дав вам сьогодні свою адресу не для того, щоб ховатися від вас. Прошу тільки про одне…
Жавер, здавалося, не чув його слів. Він уп'явся в нього пронизливим поглядом і закопилив губи — ознака лютої замисленості. Нарешті він випустив Жана Вальжана, випростався, знову взяв кийок у руки і, наче в забутті, радше пробурмотів, ніж промовив:
— Що ви тут робите? Хто цей чоловік?
Він і далі звертався до Жана Вальжана на "ви".
— Якраз про нього я й хотів поговорити з вами, — сказав Жан Вальжан. — Розпоряджайтеся мною, як хочете, але спершу допоможіть мені доставити його додому. Тільки про це я й прошу вас.
Жаверове обличчя скривилося, як було завжди, коли від нього чекали якоїсь поступки. Одначе він не сказав "ні".
Він дістав із кишені хусточку, намочив її в річці й витер закривавлений лоб пораненого.
— Він був на барикаді, — сказав Жавер півголосом, ніби говорячи сам до себе. — Його там називали Маріусом.
Навіть за кілька хвилин до смерті цей першокласний шпиг усе оглянув, усе підслухав, усе почув і все запам'ятав; уже стоячи однією ногою в могилі, він здійснював спостереження.
Жавер схопив Маріуса за руку, шукаючи пульс.
— Він поранений, — сказав Жан Вальжан.
— Він мертвий, — не погодився з ним Жавер.
Жан Вальжан заперечив:
— Ні, ще живий.
— То ви принесли його сюди з барикади? — запитав Жавер.

Либонь, він був аж надто стурбований, бо не став допитувати Жана Вальжана про підозрілу втечу крізь підземелля клоаки і навіть не зауважив, що той промовчав у відповідь на його запитання.
Жан Вальжан думав тільки про своє. Він провадив:
— Він мешкає в Маре, на вулиці Сестер Голгофи, у свого діда…
Жан Вальжан понишпорив у кишенях Маріусового сурдута, дістав записник, розкрив його на першій сторінці й подав Жаверові.
З вечірнього неба ще струменіло досить світла, крім того, Жаверові очі бачили в темряві, як очі сови. Він розібрав нашкрябані Маріусом рядки й пробурчав:
— Жільнорман, вулиця Сестер Голгофи, номер шість…
Потім крикнув:
— Візник!
Читач пам’ятає, що вгорі стояв напоготові фіакр.
Через хвилину екіпаж з’їхав по спуску до водопою, Маріуса поклали на заднє сидіння, а Жавер із Жаном Вальжаном умостилися на передньому. Дверцята зачинились, і фіакр швидко покотив по набережній.
Звернувши з набережної, поїхали вулицями. Візник стьобав батогом худих коней, маячачи на передку чорним силуетом. Усередині фіакра панувала могильна тиша. Нерухоме тіло Маріуса з пониклою на груди головою, з обвислими руками, з випростаними ногами, начебто ждало тільки, коли його покладуть у труну; Жан Вальжан здавався зітканим із темряви, Жавер — вирізьбленим із каменю.
8. Повернення блудного сина
При кожному поштовху фіакра з Маріусового чуба капала кров.
Уже зовсім споночіло, коли екіпаж під’їхав до будинку номер шість на вулиці Сестер Голгофи.
Жавер першим вийшов із карети, мимохідь глянув на номер над воротьми і, піднявши важкий молоток, прикрашений за старовинною модою зображенням цапа й сатира, що зіткнулися лобами, гучно постукав. Ворота прочинились, і Жавер розчахнув їх. Назустріч пізнім гостям, позіхаючи, вийшов заспаний воротар зі свічкою в руці.
У домі всі спали.
Тим часом Жан Вальжан та візник винесли Маріуса з фіакра; Жан Вальжан тримав його під пахвами, а візник — за ноги.
Несучи Маріуса, Жан Вальжан просунув руку під його подерту одіж і пересвідчився, що серце б’ється.
Жавер звернувся до воротаря різким тоном, як і годиться представникові влади розмовляти зі слугою заколотника:
— Живе тут хтось на прізвище Жільнорман?
— Живе. Чого вам треба?
— Ми привезли його сина.
— Сина? — тупо перепитав воротар.
— Він мертвий.
Жан Вальжан, обшарпаний і весь у грязюці, — воротар дивився на нього з жахом, — заперечливо похитав головою. Воротар, здавалося, не зрозумів ні Жаверових слів, ні знаків Жана Вальжана.
— Він пішов на барикаду й ось — догрався, — сказав Жавер.
— На барикаду! — вигукнув воротар.
— Його там убили. Піди розбуди батька.
Воротар не зворухнувся.
- Іди, йди, — повторив Жавер і додав: — Завтра тут буде похорон.

Воротар насамперед розбудив Баска. Баск — Ніколетту, Ніколетта — тітку Жільнорман. Але діда будити не стали, вирішивши, що чим пізніше він про все довідається, тим краще.
Маріуса занесли на другий поверх і поклали на стару канапу в передпокої. Коли Баск подався по лікаря, а Ніколетта стала нишпорити в шафах, шукаючи чисту білизну, Жан Вальжан відчув, що Жавер торкнувся його плеча. Він зрозумів і спустився сходами, чуючи за собою Жаверові кроки. Обидва сіли у фіакр. Візник зайняв своє місце на передку.
- Інспекторе Жавер, — сказав Жан Вальжан. — У мене до вас ще одне прохання.
— Яке? — суворим тоном запитав Жавер.
— Дозвольте мені зайти на хвилину додому. А тоді робіть зі мною, як знаєте.
Жавер помовчав, уткнувши підборіддя в комір редингота, потім опустив передпє віконце фіакра і сказав:
— Візник! На вулицю Озброєної людини, номер сім.
9. У цьому розділі відбувається неймовірне
За весь час дороги вони не розтуляли рота.
Чого хотів Жан Вальжан? Закінчити те, що почав: попередити Козетту, сказати їй, де Маріус, зробити, якщо встигне, останні розпорядження. Що ж до нього самого, то все було скінчено: він потрапив у лапи Жавера й не чинив опору.
На в'їзді до вулиці Озброєної людини фіакр зупинився, бо вона була вузька для екіпажів. Жавер і Жан Вальжан вийшли з карети.
Візник смиренно звернув увагу "пана інспектора" на те, що утрехтський оксамит у кареті весь у плямах від крові вбитого та брудної одежі вбивці. Так він зрозумів суть того, що сталося. Він витяг із кишені свою службову книжку й попросив, щоб пан інспектор зазначив у ній про заподіяну шкоду.
Жавер відштовхнув книжку, яку тицяв йому візник, і сказав:
— Скільки тобі належить, враховуючи простій і поїздку?
— Уже пів на восьму, — відповів візник, — та й оксамит у мене був новісінький. Вісімдесят франків, пане інспектор.
Жавер дістав із кишені чотири золоті монети й відпустив фіакр.
Жан Вальжан подумав, що Жавер має намір відвести його пішки до найближчого поліційного відділка. Вони пішли вулицею, Жан Вальжан попереду, Жавер — слідом. Порівнявшись із будинком номер сім, Жан Вальжан постукав. Двері відчинилися.
- Ідіть, — сказав Жавер.
І додав із дивним виразом, наче йому нелегко було вимовити ці слова:
— Я зачекаю вас тут.
Жан Вальжан подивився на нього. Така поведінка не була властива Жаверові. Правда, зневажлива довіра, яку виявляв до нього Жавер, довіра кота, що відпускає мишу тільки на відстань своєї пазуристої лапи, не могла особливо здивувати Жана Вальжана — адже він сам вирішив віддатись у руки правосуддя й на цьому все покінчити.
Жан Вальжан зайшов у дім і піднявся сходами.
На другому поверсі він зупинився. Опускне вікно на сходовому майданчику, яке виходило на вулицю, було відчинене.
Чи то щоб ковтнути свіжого повітря, чи то несвідомо Жан Вальжан вистромив голову в те вікно. Вулиця була коротка, й ліхтар освітлював її з кінця в кінець. Жан Вальжан остовпів від подиву: на вулиці він не побачив нікого. Жавер пішов.
10. Дід

Баск і воротар перенесли канапу з нерухомим Маріусом до вітальні. Незабаром з’явився лікар.
Налякана тітка Жільнорман ходила туди-сюди, заламуючи руки, і знай бурмотіла: "Господи, що ж це таке?" Іноді вона додавала: "Все буде перемазане кров’ю!" Коли минув перший переляк, вона навіть спромоглася осмислити становище по-філософському й глибокодумно вигукнула: "Так воно й мало скінчитися!"
Лікар оглянув Маріуса й пересвідчився, що пульс б’ється, що в грудях немає жодної глибокої рани, а згустки крові в кутиках губів утворилися внаслідок кровотечі з носа; тоді він звелів поставити поряд із канапою розкладне ліжко й перекласти пораненого туди — без подушки, голову врівень із тілом або й нижче. Груди оголили, щоб полегшити дихання. Побачивши, що Маріуса роздягають, панна Жільнорман пішла до своєї кімнати і стала там молитися, перебираючи чотки.
У Маріуса не виявилося серйозних внутрішніх пошкоджень. Ковзнувши по записнику, куля відхилилася вбік і пройшла понад ребрами, утворивши жахливу рвану рану, проте неглибоку й через те не дуже небезпечну. Під час тривалої підземної подорожі перебита ключиця звихнулася. Руки були порубані шабельними ударами. Жоден шрам не спотворював обличчя, але вся голова була наче посічена. Поки що лікар не міг сказати, чи ті поранення в голову зачепили тільки шкіру, чи й пошкодили череп. Погано було те, що поранений знепритомнів, у таких випадках далеко не завжди приходять до тями.
Крім того, Маріус утратив дуже багато крові. Нижня половина тіла не постраждала, адже до пояса він був захищений барикадою.
Баск та Ніколетта дерли білизну й готували бинти. Лікар зупиняв кров, затикаючи рани тампонами з вати. Біля ліжка, на столику, де були розкладені хірургічні інструменти, горіли три свічки. Лікар обмив Маріусове обличчя та волосся холодною водою. Повне відро в одну мить забарвилося кров’ю. Воротар стояв зі свічкою в руці й присвічував.
Лікар, здавалося, поринув у сумні роздуми. Час від часу він заперечливо хитав головою, наче відповідаючи сам собі. Поганий знак для хворого — ці таємничі розмови лікаря із самим собою!
У ту мить, коли він обтирав обличчя пораненого, обережно торкаючись заплющених повік, двері в глибині вітальні відчинились, і там з’явилася висока біла постать.
То був дід.
Сон у старих чутливий; Жільнорманова спальня була поряд із вітальнею, шум розбудив його. Помітивши, що крізь щілину під дверима проникає світло, він підвівся з ліжка й навпомацки дістався до вітальні.
Приголомшений, Жільнорман став на порозі, тримаючись за ручку прочинених дверей і витягши вперед тремтячу голову; на ньому був білий вузький халат, що облягав тіло, мов саван, і він здавався привидом, який заглядає в могилу.
Він побачив яскраво освітлене ліжко, а на ньому закривавленого юнака, блідого, із заплющеними очима, з розтуленим ротом, з побілілими губами, роздягненого по пояс і вкритого ранами.
Старий затремтів усім своїм висхлим, негнучким тілом; його очі з пожовклими від старості білками затуманились і оскліли, обличчя набуло землистого відтінку, щоки обвисли, розчепірені кощаві пальці здригалися.
— Маріус! — прошепотів він.
— Пана Маріуса щойно привезли, — сказав Баск. — Він був на барикаді, й там…
— Він убитий! — вигукнув дід страшним голосом. — Ох, бандит!

І судомно випроставшись, звернувся до лікаря:
— Добродію, скажіть правду! Він мертвий?
Лікар, до краю стривожений, нічого не відповів.
Жільнорман заломив руки й вибухнув гірким сміхом.
— Він мертвий! Пішов шукати собі смерті на барикаду! Мені на злість! Ох, кровопивця! Ось яким він повернувся до мене!
Дід підійшов до вікна, розчахнув стулки, наче йому бракувало повітря, й, дивлячись у темряву, заговорив жалібним голосом:
— Поколотий, порубаний, посічений, убитий! Ви бачили — який негідник! Адже він знав, що я чекаю його, що я звелів приготувати для нього кімнату й повісив у себе над ліжком його дитячий портрет! Він добре знав, що я кликав його довгі роки, просиджуючи вечори біля коминка й почуваючи себе несосвітенним дурнем! Ти знав, що варто тобі вернутись — і ти станеш господарем дому, і я, старий бовдур, у всьому слухатимусь тебе. Ти знав це чудово, але ти сказав: "Ні, він рояліст, я не піду до нього!" І ти подався на барикади, ти загинув мені на злість!
Лікар почав уже тривожитися за обох. На мить покинувши Маріуса, він підійшов до старого й узяв його за руку. Той глянув на нього розширеними, налитими кров'ю очима і спокійно сказав:
— Дякую вам, добродію. У мене чоловічий характер, я бачив страту Людовика Шістнадцятого, і я вмію переживати лихо. Ви дарма гадаєте, що я гніваюсь. На мертвих не гніваються. Але я виховав цього хлопця. Я був уже старий, коли він був малесенький. Він грався в Тюїльрі, копав у піску ямки, а я зарівнював їх ціпком, щоб сторожі не бурчали. А одного дня він крикнув: "Геть Людовика Вісімнадцятого! — й пішов. Він був такий рожевий і такий білявенький. Його мати померла. Він син одного з луарських розбійників, але ж діти не відповідають за злочини батьків. Я пам'ятаю, коли він був ось такого зросту. Він не міг вимовити звуку "д" і белькотів так мило й незрозуміло, наче пташеня. Якось біля статуї Геркулеса Фарнезького навколо нього зібрався гурт, і всі милувалися ним — такий то був гарненький хлопчик! Я іноді покрикував на нього й погрожував йому ціпком, але він знав, що це не всерйоз. Коли вранці він забігав до спальні, я бурчав, але мені здавалося, що до мене заглянуло сонце!
Старий наблизився до Маріуса, нерухомого й мертвотно-блідого, і знову заломив руки.
— Ох, негідник! Ох, якобінець! Ох, душогуб! Ох, бандит!
Отак умирущий ледь чутним голосом дорікав мерцеві.
Потроху дідова мова стала зв'язнішою, але голос звучав глухо, ніби долинав із глибини провалля:
— Мені байдуже, я сам скоро помру. Який негідник! Замість веселитись і втішатися життям, він дав зрешетити себе кулями! Який йолоп! І було б за що! За республіку! Адже йому тільки двадцять років! І тепер у нас буде зразу два похорони. То ти пішов на смерть заради прекрасних очей генерала Ламарка? Навіщо він тобі, той Ламарк? Той базікало, той рубака? Померти заради мерця! Є від чого схибнутися з розуму! У двадцять років! І бідолашному дідові доведеться помирати в самотині. Здихай у своєму закутні, старий пугачу! Отже, всьому кінець. Мерзенні, підлі часи! Зневажаю я ваші ідеї, ваші системи, ваших верховодів, ваших оракулів, ваших докторів, ваших ледацюг-письменників, ваших шахраїв-філософів і ваші революції, які за шістдесят років тільки розполохали ворон у Тюїльрі! І якщо ти підставив груди під кулі за такі дурниці, то я не стану навіть жаліти тебе, чуєш, душогубе!
У цю мить очі Маріуса розплющились, і його погляд, усе ще затьмарений непритомністю, спинився на Жільнормановi.

— Маріусе! — зойкнув старий. — Сину мій улюблений! Ти розплющив очі, ти дивишся на мене, ти живий! Дякую тобі!
І впав непритомний.

Книга третя

Жавер у безвиході

Повільною ходою Жавер віддалявся від вулиці Озброєної людини.
Уперше в своєму житті він ішов з похиленою головою.
Звернувши найкоротшою дорогою до Сени, він вийшов на набережну В'язів, проминув Гревську площу і зупинився на розі мосту Нотр-Дам. У тому місці, між Сиром'ятною набережною і набережною Квітів, від мосту Нотр-Дам до мосту Міняйлів річка утворює ніби квадратне озеро з бистриною посередині. Човнярі бояться тієї бистрини на Сені, яка тоді була ще й затиснута між палями збудованого на мосту млина, нині зруйнованого. Розташовані дуже близько один від одного два мости ще побільшують небезпеку; вода вирує під їхніми арками, утворюючи високі хвилі. Навіть найкращий плавець, упавши там у воду, вже не вирине на поверхню.
Жавер сперся ліктями на парапет мосту й замислився, поклавши підборіддя на долоні й запустивши пальці у свої густі бурці.
У його душі відбувся справжній переворот, і йому було про що подумати. Жавер страждав, він був розгублений і стривожений. Його розум, досі такий ясний у своїй сліпоті, раптом утратив ясність. Жавер відчував, що поняття обов'язку роздвоїлося в його свідомості. Коли він так несподівано зустрів на березі Сени Жана Вальжана, в ньому пробудився інстинкт вовка, який нарешті схопив свою здобич, але водночас і інстинкт собаки, що знайшов свого хазяїна.
Сталося незбагненне для Жавера: Жан Вальжан його пощадив. Та куди дужче приголомшило його те, що він, Жавер, пощадив Жана Вальжана.
Він жахався того, що сьогодні вчинив. Він, Жавер, усупереч усім поліційним правилам, усупереч усьому кодексу законів відпустив на волю злочинця! Так йому заманулося, він підмінив інтереси суспільства особистими інтересами. Нечувано! Щоразу, як Жавер думав про свій ганебний вчинок, він тремтів із голови до ніг. Як же йому бути? Лишалося одне: негайно повернутися на вулицю Озброєної людини й заарештувати Жана Вальжана. Йому слід було зробити тільки так. Але він не міг.
Щось стояло йому на заваді.
Але що саме? Хіба існує щось важливіше за суд, за поліцію, за владу?
Жавер був у цілковитому замішанні.
Недоторканний каторжник! Арештант, на якого не поширюється влада поліції! І все це з вини Жавера!
Хіба не жахливо, що Жавер і Жан Вальжан, двоє людей, які належали законові (один — створений карати, а другий — терпіти кару), дійшли до того, що зневажили закон?
Як же так? Невже Жан Вальжан виявиться сильнішим за весь усталений порядок і залишиться на волі, а він, Жавер, і далі отримуватиме платню від держави?
Думки його ставали дедалі похмурішими.
Великодушність, яку виявив до нього Жан Вальжан, тяжко пригнічувала Жавера. Інші Вальжанові вчинки, які раніше здавались йому безглуздими й лицемірними, тепер постали перед ним у справжньому світлі. За Жаном Вальжаном проступив Мадлен, і обидва вони злилися в один шляхетний образ. Жавер відчував, як у його душу закрадається щось неприпустиме: повага до каторжника. Шанувати тюряжника — хіба таке мислимо? Він тремтів від обурення, але нічого не міг із собою вдіяти. Хоч як він опирався, але в душі мусив визнати моральну перевагу цього злочинця.

Милосердний злочинець, жалісливий каторжник, який платить добром за зло і прощає своїх ненависників, який рятує від смерті того, хто колись завдав йому нищівного удару, злочинець, піднесений на вершину доброчесності, більше схожий на янгола, ніж на людину! Жавер мусив визнати, що таке диво існує на світі.

Найдужче мучило його те, що він утратив віру в себе. Він казав собі: отже, існують винятки, отже, влада може помилятися, отже, перед деякими явищами правило заходить у безвихідь, отже, у законах передбачено далеко не все, і доброчесність каторжника може виявитися вищою за доброчесність урядовця, отже, страхітливе може обернутися божественним, отже, життя ховає в собі чимало несподіваного, і він, Жавер, потрапив у одну з його пасток.

Він був змушений визнати, що доброта існує. Каторжник виявився добрим. І він сам — нечувана річ! — теж повівся по-доброму. Виходить, він зганьбив себе.

Для Жавера ідеал полягав не в тому, щоб бути людяним, великодушним, благородним, а в тому, щоб поводитися бездоганно.

І ось він припустився помилки.

Як це могло статися? Він і сам не міг би пояснити.

Звичайно, Жавер мав намір передати Жана Вальжана до рук правосуддя. Поки той перебував у його владі, він жодного разу не признався собі, що вирішив відпустити його. Наче мимоволі рука в нього розтулилась і пустила бранця.

Знову й знову Жавер повертався до страхітливого факту: щойно він учинив тяжкий злочин. Він не затримав злочинця, збіглого каторжника. Жавер перестав розуміти себе. Досі він жив сліпою вірою, що породжувала сувору чесність. Тепер він утратив і віру, і чесність. Він наче прозрів і побачив те, чого бачити не хотів. У ньому помер представник влади. Його життя втратило всякий сенс. Доводилося признатися самому собі, що немає нічого непогрішного, що суспільство недосконале, що судді теж люди й можуть помилятися.

Доти все, що стояло над ним, уявлялося Жаверові гладенькою поверхнею — рівною, прозорою, бездоганною. Нічого незрозумілого, нічого темного. Усе там було чітко визначене, взаємопов’язане, передбачене. Влада здіймалася перед ним пологим крутосхилом, без стрімчаків і без урвищ. Невідоме, безладне, несподіване, беззаконне Жаверові доводилося бачити тільки на дні, де кишіли бунтівники, злочинці, волоцюги. І ось тепер Жавер начебто упав навзнак і з жахом побачив, що безодня розверзається над ним угорі. Отже, все, у що він свято вірив, обвалилося.

Виходить, система покарань, незаперечний авторитет закону, слідство і каральні заходи, офіційна мудрість, непомильність судочинства, верховна влада, правосуддя, незрушні підвалини суспільства, загальноприйняті істини, — усе це сміття, хаос, купа уламків! А його, Жавера, — охоронця порядку, непідкупного службовця поліції, вірного пса усталеного ладу, — повалено на землю й розтоптано. І над цими руїнами височів чоловік у зеленому арештантському ковпаку і з сяйвом навкруг чола! Ось до якого потрясіння дійшов Жавер! Ось яке страшне видиво маячило перед його внутрішнім зором!

Чи можна було витримати таке? Ні.

З цього розпачливого становища лишалося тільки два виходи. Один — негайно повернутись до Жана Вальжана й засадити збіглого каторжника до в’язниці. Другий вихід…

Жавер зійшов із мосту і твердим кроком, цього разу з високо піднесеною головою, рушив до поліційного відділка на розі площі Шатле, добре видимого у світлі вуличного ліхтаря.
Він увійшов досередини, показав своє посвідчення черговому сержантові й сів за столик, на якому горіла свічка. Там-таки стояла свинцева чорнильниця, лежали пера й папір на випадок складання протоколу або письмових розпоряджень нічним патрулям.
Жавер узяв перо, аркуш паперу й заходився писати. Ось що він написав:
"Кілька зауважень для користі поліційної служби.
По-перше: я прошу пана префекта прочитати нижче наведене. По-друге: арештанти після допиту роззуваються і стоять босі на кам'яній підлозі, поки їх обшукують. Багато, повернувшись до в'язниці, кашляють. Це спричиняє видатки на лікування.
По-третє: незрозуміло, чому окремим розпорядженням ув'язненим у тюрмі Мадлонет заборонено мати стільці, навіть за плату.
По-четверте: у тюрмі Мадлонет буфет відгороджений тільки двома перекладинами, що дає в'язням змогу хапати буфетчицю за руки.
По-п'яте: арештанти, прозвані "гавкунами", які викликають інших арештантів до приймальні, вимагають по два су з ув'язненого, щоб вигукувати їхні імена розбірливо. Це грабунок.
По-шосте: у ткацькій майстерні за кожну спущену нитку з ув'язненого вираховують по десять су. Це зловживання з боку підрядчика, оскільки полотно від цього анітрохи не гірше.
По-сьоме: неприпустимо, що відвідувачі тюрми Форс, прямуючи до приймальні, проходять через подвір'я малолітніх злочинців.
По-восьме: помічено, що жандарми розповідають на подвір'ї префектури про допити обвинувачуваних. Жандарм повинен бути бездоганним і не розбазікувати того, що він чує в кабінеті слідчого. Це серйозна провинність".
Жавер вивів ці рядки рівним і акуратним почерком, не пропустивши жодної коми. Внизу він підписався:
"Інспектор 1-го класу ЖАВЕР.
Поліційний відділок на площі Шатле.
7 червня 1832 р., близько першої години ночі".
Жавер просушив чорнило на папері, згорнув аркуш, запечатав його, надписав на звороті: "Рапорт для адміністрації", поклав на стіл і вийшов із приміщення. Заґратовані двері зачинилися за ним.
Він знову перейшов навкіс площу Шатле, звернув на набережну й з точністю автомата повернувся на те саме місце, яке покинув чверть години тому; там він сперся ліктями на ту саму плиту парапету. Здавалося, він і не сходив з місця.
Було зовсім темно. Настала та година могильної тиші, яка буває після півночі. Зорі ховалися за хмарами. Небо застеляла зловісна імла. В будинках не світилося жодного вогника. Вулиці й набережні були безлюдні; вежі собору Паризької Богоматері та Палацу правосуддя здавалися обрисами самої ночі. Ліхтар освітлював край парапету червонястим світлом. Один за одним здіймалися в нічному тумані силуети мостів. Вода в річці після дощів піднялася.
Місце, де стояв Жавер, було, як пригадуємо, над бистриною Сени, якраз над водовертю.
Жавер нахилив голову й глянув униз. У чорноту. Він там не розгледів нічого. Шуміла вода, але річки не було видно. Час від часу в запаморочливій глибині спалахував і звивався мерехтливий вогник, бо навіть у найтемніші ночі вода має властивість уловлювати світло й

відбивати його іскристими змійками. Та вогник гаснув, і все знову тонуло в мороці. Так наче внизу розверзалася нескінченність. Прямовисна стіна набережної, зливаючись із туманом і темрявою, обривалась у те провалля. Нічого не було видно, але від води віяло холодом і слабким запахом мокрого каміння. З глибини чувся грізний подих безодні. Бурхлива невидима річка, моторошний шепіт хвиль, похмурі громаддя мостових арок, манлива глибінь чорної порожнечі…
Кілька хвилин Жавер стояв нерухомо, втупившись у розкриті ворота ночі; з якоюсь пильною увагою вдивлявся він у невидиме. Вода вирувала й шуміла. Зненацька Жавер скинув капелюха й поклав на парапет. А через мить висока чорна тінь, яку пізній перехожий міг здалеку прийняти за привид, стала на парапеті, нахилилась над Сеною, потім випросталась і впала у темряву. Пролунав глухий сплеск, і одна тільки ніч бачила, як корчилась у судорогах ця темна постать, зникаючи під водою.
Книга четверта
Онук і дід
1. Тут читач знову побачить дерево з цинковою пластинкою
Через якийсь час після описаних подій уже знайомий нам дорожній робітник Довбня пережив велике хвилювання.
Довбня, як ми пам’ятаємо, займався різними справами — так само й темними. Він не тільки розбивав каміння, а й грабував подорожніх на великій дорозі. Цей копач і злодій мав одну потаємну мрію: він вірив, що в Монфермейському лісі заховано скарб, і сподівався викопати десь під деревом скриню з грішми. А в чеканні того щасливого дня він не гребував нишпорити в чужих кишенях.
Одначе тепер він тримався обережно. Його, як ми пам’ятаємо, заарештували разом з іншими в Жондретовому барлозі. Іноді й вада може стати в пригоді: Довбню врятувало пияцтво. Ніхто так і не міг з’ясувати, грабіжник він чи потерпілий. Оскільки встановили, що в ту ніч він був п’яний без тями, його відпустили на волю. Він повернувся на ту саму дорожню дільницю між Ганьї та Ланьї і знову заходився бити щебінь, трохи охолонувши до злодійського ремесла, яке мало не згубило його, і ще дужче приохотившись до випивки, що визволила його з халепи.
Якось удосвіта він ішов на роботу й помітив далеко в заростях чоловіка, що видався йому знайомим, хоч він і побачив його зі спини.
Так і не збагнувши, хто б то міг бути, Довбня згадав про скарб і про те, як багато років тому його охопило не менше хвилювання, коли він побачив у лісі одного свого "знайомця".
"А що як це він?" — промайнуло в нього у голові.
Міркуючи, Довбня опустив голову, а коли підвів погляд, перед ним нікого вже не було. Незнайомець зник у хащах і у вранішньому тумані.
— А, чорт! — вигукнув Довбня. — Недарма той гуляка так рано вибрався на прогулянку. Я з’ясую, чого йому треба в моєму лісі!
Він схопив свою гостру кирку й пробурчав:
— Згодиться й у землі поколупатись, і людину колупнути.
І подався крізь хащі слідом за незнайомцем.
Не встиг він ступити й сотні кроків, як почало розвиднятися. То там, то там виднілися сліди на піску, потолочена трава, притоптаний верес, зігнуті гілки, які повільно розпрямлялися. Він ішов по цьому сліду, потім згубив його. Минав час. Вибравшись на пагорбок, Довбня вирішив залізти на дерево й розглянутись навкруги. Він був хоч і старий, але спритний, тож швидко здерся на високий бук.
І недарма. Оглядаючи ліс, Довбня знову побачив незнайомця — там, де починалася непрохідна гущавина.

Тільки-но він помітив його, як тут-таки згубив з очей. Незнайомець пробрався на далеку галявину, сховану за деревами, яку Довбня знав, бо запримітив там біля купи каміння хворий каштан із цинковою латкою на пошкодженій корі.
Зраділий Довбня майже скотився з дерева. Барліг він виявив, лишалося вполювати звіра. Мабуть, там-таки був і омріяний скарб.
Але дістатися до галявини було непросто. Звивистими стежками довелося б іти добру чверть години. Довбня вирішив податися навпростець, і припустився непоправної помилки.
Він мусив зчепитися з гостролистом, з кропивою, з глодом, з шипшиною, з будяками, із сердитою ожиною.
Долаючи яр, йому довелося брьохати по воді.
Аж через сорок хвилин дістався він до галявини — подряпаний, спітнілий, мокрий, засапаний, розлючений.
На галявині нікого не було.
Незнайомець зник у лісі. Куди він пішов? У якому напрямку? Вгадати було неможливо.
Та ось що вразило Довбню в саме серце. За купою каміння, біля дерева з цинковою пластинкою він побачив купу щойно накиданої землі, глибоку яму і забутий або покинутий заступ.
Яма була порожня.
— Пограбували! — закричав Довбня, погрожуючи обома кулаками в простір, невідомо кому.
2. Маріус ставить свої умови
Маріус довго перебував між життям і смертю. Внаслідок серйозного струсу мозку від поранень у голову він кілька тижнів метався в гарячці й марив, весь час повторюючи ім’я Козетти. Деякі рани гноїлися, і під впливом певних атмосферних умов це могло перейти в гангрену. Тому лікаря тривожила будь-яка зміна погоди. "Головне, щоб хворий не хвилювався", — раз у раз повторював він. Поки Маріусові загрожувала небезпека, старий Жільнорман не відходив від узголів’я онука і так само перебував між життям і смертю.
Щодня, а то й двічі на день добре вдягнений сивий добродій приходив довідатися про самопочуття хворого й залишав для перев’язок товстий пакет корпії.
Нарешті 7 вересня, рівно через три місяці після тієї жахливої ночі, коли Маріуса принесли в дім Жільнормана, лікар оголосив, що більше не боїться за його життя. Почалося одужання. Одначе зламана ключиця досі не зрослась, і Маріус мусив ще два місяці пролежати напівсидячи на кушетці. А втім, тривала хвороба й повільне одужування врятували Маріуса від переслідувань влади. У Франції будь-який гнів, навіть громадський, не триває довше, ніж півроку. За тодішніх суспільних умов участь у заколотах була таким звичним явищем, що на це мимоволі дивилися крізь пальці. Отож, крім узятих у полон на полі бою, військові трибунали не стали притягати до відповідальності нікого, й Маріусові дали спокій.
Старий Жільнорман пережив усі муки розпачу. Він звелів поставити своє велике крісло біля Маріусового ліжка. Він вимагав, щоб дочка використовувала на компреси й бинти найкращу білизну, яка була в домі. Він щодня розпитував лікаря про одне й те саме.
Того дня, коли лікар оголосив, що Маріус поза небезпекою, старий нестямився від щастя. На радощах він подарував воротареві три луїдори. Увечері в своїй спальні він протанцював гавот, наспівуючи в такт веселу пісеньку. Потім став навколішки на стілець, і Баскові, що підглядав за господарем крізь прочинені двері, вчулося, ніби він молиться.

Доти Жільнорман не вірував у Бога.
Чим очевидніше ставало, що Маріус одужує, тим навіженішим робився старий. Він бігав по сходах і поривався садовити на коліна Ніколетту. Він називав Маріуса "паном бароном" і кричав: "Хай живе республіка!" Він не відводив очей від онука, коли того годували. Він був задоволений, веселий, щасливий, він навіть помолодшав.
Про Маріуса піклувалися, його доглядали, годували й перев'язували, а він тим часом думав тільки про одне: про Козетту. Він не знав, що з нею сталося; події на вулиці Шанврері поставали перед ним, наче в тумані; перед його внутрішнім зором миготіли невиразні тіні — Епоніна, Гаврош, Мабеф, усі його друзі, оповиті зловісним пороховим димом; дивна поява Фошлевана посеред тієї кривавої битви здавалася йому нез'ясовною загадкою; не розумів він також, чому лишився живий, не знав, хто його врятував, і ніхто не міг йому цього сказати; Маріуса привезли у фіакрі на вулицю Сестер Голгофи — от усе, що було відомо; минуле, теперішнє, майбутнє наче потонуло в густому тумані, але в тому непроглядному тумані горів один ясний вогник — його непохитне бажання відшукати Козетту. Без неї він не мислив життя і твердо вирішив, що ніхто не змусить його жити, не повернувши йому втраченого раю.
Відзначмо одну обставину: дідові турботи й ніжність анітрохи не розчулили Маріуса. Він тримався холодно. Жільнорман марно розтрачував свої запобігливі старечі усмішки. Маріус переконував себе, що все добре, поки він мовчить і підкоряється; але варто йому заговорити про Козетту, і дід покаже своє справжнє обличчя. Знову посиплеться град насмішок, почнуться балачки про суспільну нерівність, про камінь на шиї, і зрештою дід рішуче йому відмовить. Маріус заздалегідь весь напружувався.
А потім, у міру того, як він повертався до життя, в пам'яті зринали давні образи, відкривалися старі рани, і між дідом та онуком знову поставав полковник Понмерсі. Маріус казав собі, що немає жодних підстав сподіватися доброго вчинку від людини, яка була жорстока й несправедлива до його батька. І разом з одужанням у ньому зростала неприязнь до діда. Старий терпів це з лагідним смиренням.
Жільнорман відзначив подумки, що Маріус, відтоді як прийшов до тями, жодного разу не назвав його батьком. Правда, не називав і "добродієм", умисне уникаючи будь-якого звертання.
Явно наближалася криза.
Як то завжди буває в подібних випадках, Маріус випробував сили в дрібній сутичці, перш ніж розпочати вирішальну битву. Одного ранку Жільнорман непоштиво висловився про Конвент і дав роялістську характеристику Дантонові, Сен-Жюстові й Робесп'єрові.
— Люди дев'яносто третього року були титанами, — суворо відрубав Маріус.
Старий замовк і до самого вечора не зронив ні слова.
Маріус пам'ятав колишню дідову непохитність і сприйняв цю мовчанку за стриманий гнів. Він передбачав запеклу боротьбу й готувався до неминучої битви, твердо вирішивши, що в разі відмови позриває з себе бинти, знову зламає собі ключицю, роз'ятрить ще незагоєні рани і відмовиться від їжі. Він або здобуде Козетту, або помре.
З похмурою терплячістю хворого він став чекати слушної миті.
Така мить настала.
Якось старий нахилився до Маріуса й лагідно сказав:
— Я б тобі порадив більше їсти м'яса, мій хлопчику. Смажена камбала — чудова страва на початку одужання, але щоб поставити хворого на ноги, потрібна добра котлета.

Маріус, до якого майже повернулися сили, зібрав їх докупи, сів на своєму ложі, сперся зціпленими кулаками на постіль і, втупившись у діда грізним поглядом, заявив:
— З цього приводу я хочу сказати вам одну річ.
— Яку?
— Я маю намір одружитися.
— Це передбачено, — сказав дід і зайшовся сміхом.
— Як передбачено?
— А так. Дівчисько буде твоїм.
Маріус затремтів від несподіванки й радості.
А старий Жільнорман провадив:
— Авжеж, ти матимеш своє миле дівчатко. Вона щодня присилає сюди старого добродія довідуватися про твоє здоров'я. Відколи тебе поранили, вона тільки те й робить, що плаче та скубе корпію. Так мені розповіли. Вона живе на вулиці Озброєної людини, в будинку номер сім. Ага, ти сподівався сварки? Ти й на думці не покладав, що твій дід, ця мумія часів Регентства й Директорії, зробить усе по-твоєму? Твоя блискуче підготовлена звинувачувальна промова, добродію адвокат, пропала марно. Одружуйся собі на здоров'я. Вона чарівна, вона розумненька, вона наскубла цілу купу корпії, і вона обожнює тебе. Якби ти помер, нас би поховали всіх трьох; її труну несли б слідом за моєю. Відколи тобі стало краще, я навіть був подумав, чи не посадити її біля твого узголів'я, але ж то тільки в романах юних дівчат просто собі підводять до постелі поранених красенів, які їм подобаються. В житті так не буває. Що сказала б твоя тітка? Адже ти лежав зовсім голий, друзяко. Та й лікар не дозволив би. Гарненька дівчина — погані ліки від гарячки. Ну гаразд, не будемо більше говорити про це. Бери її, вона твоя. А ти гадав, що старий нелюд стане репетувати, казитись і замахуватися палицею на твою ясну зорю? Ти помилився. Одружуйтеся, добродію, зробіть ласку. Будь щасливий, мій хлопчику!
По цих словах старий розплакався.
Обхопивши голову Маріуса, він притиснув її до своїх старечих грудей, і обидва зайшлися плачем. Так іноді знаходить свій вияв найвище щастя.
— Тату! — вигукнув Маріус.
— Ну от я й дочекався, — пробелькотів старий. — Він усе-таки назвав мене "татом".
Маріус визволив голову з обіймів старого і лагідно мовив:
— Тату! Я почуваю себе добре, і, гадаю, мені тепер можна з нею побачитись.
– І це передбачено. Вона прийде завтра.
— Тату!
— Що таке?
— Чому не сьогодні?
— Ну, гаразд, хай і сьогодні. Ти тричі назвав мене "татом", і я ладен зробити для тебе все. Зараз я розпоряджуся, й тобі її приведуть. Усю цю історію вже оспівав колись у своїй елегії "Хворий юнак" Андре Шеньє, якого зарізали ті бандити… ті титани дев'яносто третього року.
І, затремтівши від страху, що так невчасно згадав про Андре Шеньє, старий миттю вискочив за двері, боячись наговорити ще більше зайвого. Йому здалося, ніби Маріус спохмурнів, але Маріус витав у хмарах і думав про Козетту, а не про дев'яносто третій рік.
3. Панна Жільнорман змиряється з тим, що Фошлеван прийшов із пакунком під пахвою
Козетта й Маріус нарешті побачились.

У ту мить, коли увійшла Козетта, в Маріусовій кімнаті зібралася вся родина, включаючи й Ніколетту з Баском.
Козетта була схвильована, сповнена блаженства й трепету. Вона щось белькотіла, то бліднучи, то червоніючи, вона хотіла б кинутись Маріусові в обійми й не наважувалась.
Разом із Козеттою, тримаючись трохи позаду, увійшов поважний сивий добродій у всьому чорному, з білою хусточкою на шиї. Він усміхався якоюсь невиразною гіркою усмішкою. То був "пан Фошлеван" — Жан Вальжан.
Воротареві й на думку не спало б упізнати в цьому статечному буржуа страхітливого носія трупів, який з'явився перед його дверима в ніч на 7 червня, — обшарпаний, вимазаний багнюкою, бридкий, із закривавленим обличчям, — тримаючи на руках непритомного Маріуса. Одначе щось пробудило професійний нюх воротаря, і коли прийшли Козетта з Фошлеваном, він сказав дружині: "Не знаю, де, але мені здається, я вже бачив це обличчя".
У Маріусовій кімнаті Фошлеван став осторонь, біля дверей. Під рукою він тримав пакунок у зеленавій обгортці — здавалося, вона була вкрита цвіллю.
— Цей добродій завжди носить книжки під пахвою? — тихо запитала в Ніколетти панна Жільнорман, яка не терпіла книжок.
— А що такого? — так само тихо відповів Жільнорман, що почув доччині слова. — Це вчений. Пан Булар, мій добрий знайомий, теж мав звичай нікуди не з'являтися без книжки в руках.
І, вітаючи гостя, голосно проказав:
— Ласкавий пане Грошлеван…
Старий Жільнорман зробив це не умисне — просто він засвоїв собі аристократичну манеру плутати прізвища.
— Ласкавий пане Грошлеван, я маю честь просити у вас руки панни для мого онука барона Понмерсі.
"Пан Грошлеван" уклонився.
— Домовлено, — заявив дід.
Й обернувшись до Маріуса та Козетти з піднесеними для благословення руками, він вигукнув:
— Віднині вам дозволено кохати одне одного!
Вони не змусили повторювати це собі двічі й почали тихесенько розмовляти: Маріус — напівлежачи на кушетці, Козетта — стоячи біля нього.
— О Боже, — шепотіла Козетта, — я знову вас бачу! Це ти! Це ви! Ви пішли туди битись — навіщо? Чотири місяці я помирала від страху. Коли сьогодні нас покликали сюди, я теж думала, що помру, але від радості. Я так сумувала! Я не встигла навіть одягнутись, мабуть, у мене жахливий вигляд. Що подумають ваші батьки, побачивши мій зім'ятий комірець? Та говоріть же! Весь час говорю тільки я сама. Ми досі живемо на вулиці Озброєної людини. Кажуть, із плечем у вас був просто жах. А правда, вам різали тіло ножицями? Боже, як страшно! Я всі очі виплакала. У вашого дідуся таке добре обличчя! Не ворушіться, не спирайтесь на лікоть, ви зробите собі боляче. Я така щаслива! Ви мене ще кохаєте? Я день і ніч скубла корпію. Гляньте-но, у мене мозолі на пальцях, це з вашої вини.
— Янгол! — відповів Маріус.
Потім, збентежені присутністю сторонніх, вони замовкли і тільки легенько потискували одне одному руки.
Жільнорман обернувся до всіх, хто був у кімнаті, й вигукнув:
— Та говоріть же голосно! Здіймайте гамір, чорт вас забери, дайте молодятам змогу наворкотітися досхочу!
І, підійшовши до Маріуса й Козетти, прошепотів:
— Кажіть одне одному "ти". Не соромтеся.

Тітка Жільнорман з тупим подивом дивилась на цей промінь світла, що проник у її безбарвний старечий світ. Та в її подиві не відчувалося ворожості, і її погляд не був обуреним і заздрісним поглядом сови, спрямованим на двох голуб'ят. То був трохи пришелепуватий погляд нещасливої п'ятдесятисемирічної діви; невдале життя споглядало тріумф кохання.
— Панно Жільнорман-старша, — звернувся до неї батько, — я казав, що ти до цього доживеш.
Він помовчав хвилину й додав:
— Милуйся тепер чужим щастям.
Потім старий обернувся до Козетти:
— Яка ж вона гарненька! Ну й пощастило тобі, шибенику! Якби я був років на п'ятнадцять молодший, ми билися б на шпагах, і ще невідомо, кому вона дісталася б! Знаєте, я просто закоханий у вас, панно! Як добре, коли молоді дівчата виходять заміж, для цього їх і створено. Усе-таки це дуже тоскно — залишитися в дівках! Я знаю, що у них окремі молельні в церквах, і вони вступають у братство Святої Діви; а проте славний чоловік і трохи згодом біляве дитинча з прегарними складочками на повненьких ніжках, яке весело смокче грудь, хапаючись за неї рожевими лапками та сміючись, мов уранішнє сонечко, — це куди краще, ніж стовбичити свічкою на вечерні й виспівувати молитви. Вона просто незрівнянна, ця Козетта! Дітки мої, ви на правильному шляху. Кохайте одне одного, любіться до одуріння. Любов — це дурість людська, але в ній мудрість Божа. Тільки ось у чім лихо, — сказав старий, зненацька спохмурнівши. — Більшість мого статку в довічній ренті. Поки житиму, — ще десь так років двадцять, — гроші надходитимуть, але після моєї смерті, бідолашні дітки, ви не матимете жодного су. Вашим білим ручкам, пані баронесо, доведеться звикати до тяжкої праці.
У цю хвилину пролунав чийсь спокійний, поважний голос:
— Панна Єфразі Фошлеван має шістсот тисяч франків.
То був голос Жана Вальжана, який досі стояв мовчки.
— Хто вона, ця Єфразі? — злякано запитав дід.
— Я, — відповіла Козетта.
— Шістсот тисяч франків! — повторив Жільнорман.
— Може, на чотирнадцять або п'ятнадцять тисяч менше, — сказав Жан Вальжан.
І поклав на стіл пакунок, який тітці Жільнорман здався книжкою. Жан Вальжан сам розгорнув його — то була пака банкових білетів. Їх переглянули й порахували. Там було п'ятсот білетів по тисячі франків і сто шістдесят вісім — по п'ятсот. Усього п'ятсот вісімдесят чотири тисячі франків.
— Оце так книжка! — вигукнув Жільнорман. — Цей бісів шибеник Маріус спіймав на дереві мрій пташку-мільйонерку. От і вірте байкам про некорисливе кохання молодих людей!
— П'ятсот вісімдесят чотири тисячі франків! — пробурмотіла тітка Жільнорман. — Майже всі шістсот тисяч!
Що ж до Маріуса й Козетти, то вони саме дивились одне на одного і навряд чи й звернули увагу на таку дрібницю.
4. Краще ховати гроші в лісі, ніж класти в банк
Читач, безперечно, здогадався, що, втікши після суду над Шанматьє, Жан Вальжан дістався до Парижа й устиг забрати в банку Лаффіта гроші, нажиті ним під прізвищем Мадлена в Монтреї-Приморському. Боячись бути схопленим, — а його й справді згодом заарештували — він закопав їх у Монфермейському лісі, на так званій галявині Бларю. Вся сума — шістсот тридцять тисяч франків у банкових білетах — легко вмістилась у шкатулку, а щоб уберегти

шкатулку від вогкості, він поставив її в дубову скриньку, куди насипав тирси. В ту ж таки скриньку він поклав і свій інший скарб — свічники єпископа. Читач пам'ятає, що він узяв їх, коли втікав із Монтрея-Приморського. Чоловік, якого помітив увечері Довбня, був Жан Вальжан. Згодом, коли Жанові Вальжану були потрібні гроші, він вирушав по них на галявину Бларю. Цим пояснюються його від'їзди, про які ми згадували. У нього там зберігався заступ у відомій тільки йому схованці, в кущах вересу. Побачивши, що Маріус одужує, і знаючи, що гроші можуть скоро знадобитися, він вирішив їх забрати; його й побачив у лісі Довбня, але цього разу вранці, а не ввечері. Довбні дістався у спадок заступ.
Повна сума складала п'ятсот вісімдесят чотири тисячі п'ятсот франків. П'ятсот франків Жан Вальжан залишив для себе. "Там видно буде", — подумав він.
Різниця між цією сумою і шістьмастами тридцятьма тисячами, взятими в Лаффіта, пояснювалася витратами за десять років, з 1823 по 1833.
Жан Вальжан поставив обидва срібні свічники на камін, де вони заблищали на превелику радість Туссен.
Втім, Жан Вальжан знав, що навіки позбувся загрози з боку Жавера. Хтось при ньому розповів, — і він знайшов цьому підтвердження в газеті "Монітер", — що поліційного наглядача Жавера знайшли утопленим під плотом праль, між мостом Міняйлів та Новим мостом, і що записка, яку залишив цей чоловік, доти бездоганний і високо цінований начальством службовець, дає підстави запідозрити самогубство у нападі раптового божевілля. "А й справді, — подумав Жан Вальжан. — Якщо він відпустив мене на волю, то, либонь, був уже несповна розуму".
5. Два старі, кожен по-своєму, роблять усе, щоб Козетта була щаслива
Усе було приготовлено до весілля. За порадою лікаря, до якого звернулися, воно могло відбутися в лютому. Стояв грудень. Минуло кілька чудових тижнів нічим не затьмареного щастя.
Дід був чи не найщасливіший з усіх. Він по чверть години не відводив погляду від Козетти.
— Красунечка! — вигукував він. — І така лагідна, така добра! Найчарівніша дівчина з усіх, які мені стрічалися в житті!
Козетта й Маріус з могили потрапили просто в рай.
— Ти що-небудь розумієш? — запитував Маріус.
— Ні, — відповідала Козетта, — але мені здається, що сам Господь дивиться на нас із високості.
Жан Вальжан усе зробив, усе залагодив, усунув усі перешкоди. Він квапився назустріч щастю Козетти з не меншим нетерпінням і, здавалося, з не меншою радістю, ніж сама Козетта.
Бувши колись мером, Жан Вальжан зумів вирішити одне дражливе питання, таємниця якого була відома тільки йому, — питання про походження Козетти. Сказати правду — а чи не завадить це шлюбові? Жан Вальжан звільнив Козетту від труднощів. Він вигадав для неї рідню з покійників — найкращий спосіб уникнути непорозумінь. Мовляв, з усієї родини залишилась одна Козетта. Вона доводиться дочкою не йому, а іншому Фошлеванові. Брати Фошлевани працювали садівниками в монастирі Малий Пікпюс. Добрі черниці, мало схильні цікавитися питаннями батьківства, ніколи до пуття не знали, котрому з двох Фошлеванів доводилася дочкою мала Козетта, й охоче підтвердили все, що від них вимагалося. Склали нотаріальний акт, і Козетта законно стала йменуватися панною Єфразі Фошлеван. Вона була оголошена круглою сиротою. Жан Вальжан улаштував так, що став називатися опікуном Козетти, а Жільнорман — її другим опікуном.

Щодо п’ятисот вісімдесяти чотирьох тисяч франків, то їх нібито відписала Козетті по заповіту особа, яка захотіла лишитися невідомою. Гроші мали бути вручені по досягненні повноліття або при вступі в шлюб.
Козетта довідалася, що вона не рідна дочка старому, якого так довго називала батьком. В інший час це відкриття її глибоко засмутило б, але навколо було стільки радості, що воно лиш ненадовго, швидкоплинною хмаркою торкнулось її душі. Вона мала тепер Маріуса. Приходить молодий, і старого забувають — таке життя.
Крім того, Козетта змалку звикла, що її оточують таємниці, й, по суті, завжди була готова до несподіванок.
Одначе вона й далі називала Жана Вальжана батьком.
Козетта була в захваті від старого Жільнормана. Поки Жан Вальжан створював для Козетти міцне суспільне становище й намагався юридично закріпити за нею п’ятсот вісімдесят чотири тисячі франків, Жільнорман клопотався про її весільне вбрання. Він подарував Козетті сукню з бельгійського гіпюру, що належала його бабусі.
— Моди повертаються, — казав він, — і на старості бачу, що дівчата вдягаються так само, як одягалися старі жінки за мого дитинства.
Він спустошував статечні пузаті комоди, покриті коромандельським лаком, що їх не відчиняли багато років. Із гуркотом висував шухляди, наповнені сукнями всіх його дружин, коханок та бабусь. Китайський шовк, камка, кольорові муари, сукні з важкого мерехтливого турського шовку, індійські хустинки, гаптовані золотом, що не тьмяніє від прання, генуезькі та алансонські мережива, старовинні золоті прикраси, бонбоньєрки зі слонової кості, оздоблені вишуканими барельєфами батальних сцен, — усім цим він щедро обдаровував Козетту. Безтямно закохана в Маріуса, розчулена увагою старого Жільнормана, Козетта мріяла про безмежне щастя посеред оксамиту й атласу. Душа її підносилась у небеса на крилах із найтонших мережив.
Тітка Жільнорман спостерігала за всім цим із притаманним їй незворушним спокоєм. Батько звик так мало зважати на неї, що навіть не спитався її думки, даючи згоду на шлюб Маріуса. Попри свою овечу покірливість, вона була цим неабияк ображена і сказала собі: "Батько вирішив питання про шлюб без мене. Ну що ж, тоді я вирішу питання про спадщину без його участі". І справді, вона була багата, а батько ні. Вельми ймовірно, що якби молодята бідували, вона так і залишила б їх у вбогості. Але Козеттині півмільйона припали тітці до смаку, і їй стало очевидно, що вона повинна залишити свій статок цим молодятам — саме тому, що вони більше не мали в ньому потреби.
Було домовлено, що юне подружжя оселиться в діда. Жільнорман неодмінно хотів віддати їм свою спальню — найкращу кімнату в домі. Він прикрасив її безліччю старовинних вишуканих дрібничок і звелів розписати там стелю й оббити стіни дивовижною матерією з оксамитовими квітами на золотому атласному тлі.
Бібліотеку старого Жільнормана переобладнали на приймальний кабінет; щоб увійти до адвокатського стану, Маріусові, як пам’ятаємо, такий кабінет був потрібен.
6. Страшні сни вперемішу зі щасливою явою
Закохані зустрічалися щодня. Козетта приходила в супроводі Фошлевана. "Де це бачено, — бурчала стара панна Жільнорман, — щоб наречена сама з’являлася в дім жениха й напрошувалася на залицяння". Але це увійшло в звичай, бо Маріус одужував повільно, та й крісла в домі на вулиці Сестер Голгофи були зручніші для інтимних розмов, ніж грубі стільці на вулиці Озброєної людини. Маріус і Фошлеван бачились, але не розмовляли. Тільки іноді траплялося їм перекинутись кількома словами, крім звичайних "так"

або "ні". Маріус при цьому відзначив, що Фошлеван висловлює свої думки добре і навіть високим стилем. Проте чогось йому бракувало. В чомусь Фошлеван поступався світській людині, а в чомусь переважав її.
У глибині душі Маріус звертався з багатьма німими запитаннями до Фошлевана, який ставився до нього з незмінною, проте холодною доброзичливістю. Іноді він сумнівався, чи не зраджує його пам'ять. За чотири місяці агонії в його спогадах утворився чорний провал. Він навіть сумнівався, чи справді бачив Фошлевана — такого поважного і спокійного чоловіка — на барикаді.
А втім, то була не єдина загадка, яку залишили в його пам'яті невиразні видіння минулого. Іноді Маріус затуляв обличчя руками, і тривожні привиди миготіли в його затуманеному мозкові. Він знову бачив, як падає Мабеф, чув, як Гаврош виспівує під картеччю свої пісеньки, відчував на губах холодний лоб Епоніни; Анжольрас, Курфейрак, Жан Прувер, Комбефер, Боссюе, Грантер — усі його друзі поставали перед ним, як живі, а потім зникали. Всі ці дорогі його серцю люди — хоробрі, зворушливі й трагічні — чи існували вони насправді, чи тільки примарилися йому? Усе заволокло димом повстання. У нього паморочилась голова на думку, що їхні життя згасли безповоротно. Обвал усіх затягнув у чорну безодню, крім нього одного.
А він сам, хіба лишився він колишнім Маріусом? Він був убогий, а став багатий; він, усіма покинутий, має тепер родину, він, зневірений, одружується з Козеттою. Іноді йому здавалося, що він упав у могилу й піднявся звідти. А інші так і залишилися в тій чорній ямі, потойбіч життя. Раз у раз тіні минулого наче оживали й обступали Маріуса, і йому ставало дуже тяжко; тоді він думав про Козетту й заспокоювався; тільки це велике щастя могло стерти спогади про трагічну катастрофу.
Дивлячись на поважного чоловіка, який сидів у плоті й крові поруч із Козеттою, Маріус ніяк не міг повірити, що це той самий Фошлеван із барикади. Той, певно, йому примарився.
Одного тільки разу Маріус зробив спробу якось прояснити цю таємницю. Він навів розмову на вулицю Шанврері й, обернувшись до Фошлевана, запитав:
— Адже ви добре знаєте цю вулицю?
— Яку?
— Вулицю Шанврері.
— Уперше чую таку назву, — спокійно відповів Фошлеван.
Відповідь, що стосувалася, власне, назви, а не самої вулиці, здалася Маріусові переконливішою, ніж була насправді.
"Отже, це галюцинація, — подумав він. — Я просто бачив когось дуже схожого на Фошлевана".
7. Двоє людей, яких Маріус був неспроможний знайти
Любовні чари не відвернули Маріусової уваги від інших турбот.
Він хотів розшукати двох людей, яким був дуже зобов'язаний: одному — за батька, другому — за самого себе.
Ішлося про Тенардьє і про незнайомця, що приніс пораненого Маріуса в дім Жільнормана.
Маріус неодмінно хотів знайти цих людей. Він боявся, що його майбутнє щастя буде неповним, якщо він не розквитається з минулим і не заплатить свій борг честі.
Хай Тенардьє був злочинцем — це анітрохи не применшувало того факту, що він урятував полковника Понмерсі. Адже Маріус не знав, які дивні обставини пов'язували з Тенардьє його батька, що був зобов'язаний мародерові життям, проте аж ніяк не вдячністю.
Жодному з приватних агентів, найнятих Маріусом, не пощастило натрапити на слід Тенардьє. Він наче крізь землю провалився. Його дружина померла у

в’язниці під час слідства. Сам Тенардьє та його дочка Азельма, єдині, хто лишився живий із тієї злощасної родини, знову провалились у темряву. Бездонна трясовина суспільного небуття нечутно зімкнулася над цими двома істотами, й на поверхні не лишилося навіть брижів.
Дружина Тенардьє померла, Довбню визнали непричетним до справи, Хапнигріш зник, головні обвинувачувані втекли з в’язниці, й темна історія із засідкою в халабуді Горбо так і лишилась майже нез’ясованою. Суд присяжних мусив задовольнитися двома другорядними учасниками злочину: один із них був Крюк, він же Весняник, він же Гнус, другий — Півліара, він же Два-Мільярди; обом дали по десять років каторги. Їхніх зниклих спільників заочно засудили на довічні примусові роботи, а Тенардьє як головному винуватцеві й заводієві винесли — теж заочно — смертний вирок. Засуджений до страти, Тенардьє, боячись бути спійманим, ховався усе глибше й глибше в непроглядний морок суспільного дна.
Пошуки незнайомця, що врятував Маріуса, спершу дали деякі наслідки, але потім зайшли в глухий кут. Пощастило знайти фіакр, який привіз пораненого на вулицю Сестер Голгофи. Візник розповів, що 6 червня за наказом агента поліції він із третьої години дня й до смерку "простовбичив" на набережній Єлисейських Полів над виходом Головної клоаки; десь о дев’ятій вечора ґратчасті дверці водостоку розчинились, і звідти вийшов чоловік, який ніс на плечах мерця; тоді агент поліції, що стежив за виходом, заарештував живого й захопив мертвого; за наказом агента він, візник, забрав усю ту "публіку" у свій фіакр; вони поїхали на вулицю Сестер Голгофи і залишили там покійника; то був Маріус, і він, візник, упізнає його, хоча, слава богу, "покійник" тепер живий; ну, а потім ті двоє знову сіли в карету, і він стьобнув коней; за кілька кроків від Архіву йому звеліли зупинитися; там, просто на вулиці, з ним розплатились, і поліціант кудись повів того другого; оце й усе, що йому відомо, та й ніч була дуже темна.
Сам Маріус, як ми вже згадували, пам’ятав тільки, що чиясь дужа рука підхопила його в ту мить, коли він падав навзнак на барикаді; далі все згасло в його свідомості. Він прийшов до тями тільки в домі Жільнорманів. Маріус губився в здогадах. Як могло статися, що, впавши непритомний на вулиці Шанврері, він потім опинився на березі Сени? Виходить, хтось приніс його від кварталу ринків до Єлисейських Полів. Але як? Підземними ходами клоаки? Нечувана самопожертва! Ось того чоловіка Маріус і намагався розшукати. Але марно.
Хоч доводилося діяти дуже обережно, Маріус у своїх пошуках дійшов до поліційної префектури. Але там знали навіть менше, ніж візник. Ні про який арешт біля виходу з Головної клоаки рапорту не надходило; у префектурі вважали це вигадкою візника. Щоб дістати на випивку, візник здатен на все, навіть на гру уяви. Проте факт був незаперечний, і Маріус міг би взяти його під сумнів тільки в тому випадку, якби втратив певність, що він — це він.
Все здавалося загадковим у цій дивній історії.
Куди подівся таємничий незнайомець, якого візник побачив, коли він виніс із клоаки непритомного Маріуса? І куди зник поліціант, що заарештував незнайомця? Чому він промовчав про той випадок? Може, заарештованому пощастило втекти? А може, він підкупив агента? І чому цей чоловік нічого не дає знати про себе Маріусові, який завдячує йому життя? Його некорисливість вражала не менше, ніж готовність до самопожертви. Ніхто не міг сказати Маріусові, який на вигляд його рятівник. Візник відповів: "Ніч була темна". А налякані Баск та Ніколетта тільки й дивилися на свого панича, залитого кров’ю. Один воротар, котрий вийшов назустріч нічним

гостям зі свічкою в руці, звернув увагу на незнайомця, і ось що він сказав: "Страшно було дивитись на нього".
У надії, що це йому допоможе в пошуках, Маріус звелів зберегти закривавлену одежу, в якій його привезли до діда. Хтось помітив, що одна пола сюртука роздерта, і там бракує клаптя.
Якось увечері в присутності Козетти й Жана Вальжана Маріус розповів про цю дивну історію і про марні зусилля, яких він доклав, щоб знайти свого рятівника. Незворушне обличчя "пана Фошлевана" урвало йому терпець, і він заговорив із запалом, у якому відчувався ледь стримуваний гнів:
— Хоч би хто він був, це чоловік високого благородства! Він з'явився мені на допомогу, мов янгол із неба. Він кинувся в саме пекло битви, він вихопив мене звідти, він зірвав ляду з колодязя клоаки, затягнув мене туди й довго ніс на собі! Йому довелося подолати понад півтора льє жахливими підземними коридорами, зігнувшись, згорбившись, у темряві, в нечистотах, понад півтора льє, добродію, і з мерцем на спині! Він думав собі: "Може, в ньому ще жевріє іскра життя. Я ризикну своїм життям заради тієї іскорки!" І він ризикував ним не один раз, а двадцять разів! І кожен крок загрожував йому загибеллю! Доказом служить і те, що його заарештували, коли він уже вийшов із клоаки. Ось що зробив той чоловік, добродію! І притому не сподіваючись на жодну винагороду. Хто я був? Заколотник. Хто я був? Переможений.
— О, якби Козеттині шістсот тисяч належали мені…
— Вони ваші, — урвав його Жан Вальжан.
— Так от, — провадив Маріус, — я віддав би їх усі, щоб знайти того чоловіка!
Жан Вальжан не промовив і слова.
Книга п'ята
Безсонна ніч
1. 16 лютого 1833 року
Того незабутнього дня відбулося весілля Маріуса й Козетти.
Хоч у такій події, як шлюб, немає нічого незвичайного, а проте оповіщення, укладання контракту, мерія, церква завжди забирають чимало часу. З усім цим пощастило впоратися тільки на 16 лютого.
Правда, того року 16 лютого припало на останній день Масниці, й це викликало деякі сумніви, а надто в тітки Жільнорман.
— Що ж, тим краще! — вигукнув дід. — Адже є прислів'я:
На Масницю вінчайся, брате,
Дітей слухняних будеш мати.
Маріус був тієї самої думки, й весілля відбулося шістнадцятого, незважаючи на вуличний карнавал.
Напередодні Жан Вальжан передав Маріусові, в присутності Жільнормана, п'ятсот вісімдесят чотири тисячі франків.
Туссен віднині стала непотрібна Жанові Вальжану. Козетта дістала її у спадок і підвищила в ранг покоївки. Для Жана Вальжана в домі Жільнорманів було виділено й обставлено чудову кімнату. Козетта з такою ласкавою наполегливістю просила його, що він майже пообіцяв там оселитися.
За кілька днів до весілля сталася невелика прикрість; Жан Вальжан порізав палець на правій руці. Рана була незначна, і він не показав її нікому, навіть Козетті. Одначе це змусило його забинтувати руку й носити її в черезплічнику, отож він не міг нічого підписувати. Цей обов'язок виконав за нього старий Жільнорман, будучи другим опікуном.
Ми не поведемо читача ні в мерію, ні до церкви — закоханих ніколи не супроводжують так далеко. Ми тільки розповімо про один випадок, — до

речі, не помічений ніким із весільного поїзда, — що стався дорогою від вулиці Сестер Голгофи до церкви Сен-Поль.
У той час перестеляли бруківку на вулиці Сен-Луї, і тому весільні екіпажі не могли проїхати до Сен-Поль прямою дорогою. Найпростіше було звернути на бульвар і добиратися до церкви кружним шляхом. Хтось із гостей зауважив, що сьогодні там буде велике скупчення карет. "Чому?" — запитав Жільнорман. — "З нагоди карнавалу". — "От і чудово, — відповів дід. — Там і поїдемо. Молодим людям, що готуються до подружнього життя, не завадить заздалегідь подивитись на маскарад".
Поїхали бульваром. У першій весільній кареті сиділи Козетта з тіткою Жільнорман і старий Жільнорман із Жаном Вальжаном. Маріус, за звичаєм іще розлучений з нареченою, їхав у другій. Звернувши з вулиці Сестер Голгофи, весільний поїзд потрапив у довгу низку екіпажів, що нескінченним потоком сунули від вулиці Мадлен до площі Бастилії і від площі Бастилії до вулиці Мадлен.
Люди в масках наводняли бульвар. Знову й знову накрапав дощ, та паяци і П'єро не звертали на це уваги. Здавалося, тієї веселої зими 1833 року Париж перерядився у Венецію.
Бічні алеї кишіли перехожими, вікна були обліплені цікавими. Крім масок, увагу натовпу привертав потік найрізноманітніших екіпажів. Тут були фіакри, карети, великі фургони, одноколки, кабріолети; поліція пильно стежила, щоб усі вони їхали один за одним, наче котилися по рейках. Той, хто сидить у такому екіпажі, водночас і глядач, і видовище. Дві нескінченні паралельні вервечки рухалися назустріч одна одній по краях бульвару, а середину проїзду займали прикрашені гербами карети перів Франції та іноземних послів — ці екіпажі вільно котили в обох напрямках. Час від часу в потоці екіпажів утворювався затор, і тоді одна з вервечок зупинялася, поки вузол не розплутувався.
Весільний поїзд рухався в напрямку площі Бастилії. Навпроти Капустяного мосту сталася затримка. Майже водночас зупинилась і інша вервечка, яка сунула до вулиці Мадлен. Весільна карета опинилася якраз навпроти коляски з перерядженими.
Такі повози з людьми в масках добре знайомі парижанам. Цілий гурт Кассандр, Арлекінів та Коломбін, що коливаються над головами перехожих, усі можливі кумедні постаті від турка до дикуна, маркізи в обіймах у Геркулесів, базарні перекупки, від чиєї лайки заткнув би вуха сам Рабле, перуки з клоччя, рожеві трико, франтівські капелюхи, блазенські окуляри та ковпаки з метеликом, дошкульні вигуки, руки в боки, зухвалі пози, голі плечі, розгнуздана непристойність, розгул безсоромності на колесах, кучер у вінку, — ось що таке повіз із перерядженими.
Звичай возити по місту людей у масках зародився в найдавніші часи монархії. В такому напхом напханому екіпажі горланять, співають, корчаться від реготу; там гуркоче веселість, іскряться дотепи, пашить рум'янцем безтурботність; дві шкапи тягнуть цей віз із блазнями, цю тріумфальну колісницю Сміху.
Але сміх той надто цинічний, щоб звучати щиро. Він викликає підозру, бо в нього своя мета. За цією вуличною виставою причаїлася влада — у такий спосіб вона намагається переконати парижан, що сьогодні тільки карнавал і більш нічого.
З жалем доводиться визнати, що паризькому простолюду любо дивитись, як суне на чотирьох колесах страхітлива купа живих тіл, у сухозлотиці й лахмітті, у бруді й у блиску, горланячи та співаючи, й роззяви плескають у долоні розгульному параду всіх людських вад. Для юрби і свято не свято, коли в самій її гущі не прогулюються ці випущені поліцією двадцятиголові

гідри веселощів. Нічого не вдієш. Париж — місто великих безумств, хоч іноді він і перетворюється на столицю високих ідей.
Отож сталося так, що один із цих величезних повозів, над яким коливалося потворне гроно голів у масках, застряг по один бік бульвару в ту саму мить, коли весільний поїзд зупинився з протилежного боку.
— Глянь-но, — сказала одна маска, — весілля!
— Похорон, а не весілля, — відповіла друга. — От у нас — так справді весілля!
А через хвилину тим, хто був у колясці, довелося розпочати словесну перепалку з усією вулицею, і їм ледве вистачало набоїв із їхнього базарного репертуару, щоб успішно відбивати град непристойних жартів юрби.
Тим часом двоє інших переряджених із тієї самої коляски — носатий іспанець із величезними чорними вусами та молоденька худа перекупка в півмасці — теж помітили весільний поїзд, і поки їхні супутники пересварювалися з перехожими, почали між собою тиху розмову:
— Бачиш отого старого, дочко?
— Якого старого?
— У передній весільній тарадайці, з нашого боку.
— В якого рука підвішена на чорній тасьмі?
— Атож.
— Ну й що?
— Мені здається, я його знаю.
— То й знай собі.
— Ти можеш побачити молоду, якщо нахилишся?
— Ні.
— А жениха?
— У тій тарадайці нема жениха.
— Ти все-таки нахились і спробуй роздивитися молоду.
— Не можу.
— Ну, та дарма, однаково я впізнав старого з обмотаною клешнею, щоб я пропав!
— А на кий біс тобі його знати?
— Згодиться! Але як у біса він потрапив на весілля?
— Якось та потрапив.
— Звідки їде весілля?
— Хіба я знаю?
— Послухай-но.
— Що, татусю?
— Тобі слід упорати одну справу.
— Яку?
— Злізти з нашого воза й постежити за весіллям.
— Навіщо?
— Рознюхай, куди вони їдуть і що то за публіка. Поквапся, дочко, ти в мене дівка спритна.
— Я не можу покинути воза.
— Чому?
— Мене найняли.
— А, чорт!
— Сьогодні я працюю на поліцію в одежі перекупки.
— Що правда, то правда.
— Коли я злізу з воза, перший же лягавий мене хапоне. Сам знаєш.
— Та знаю.
— На сьогодні я продалася фараонам.

— Мені байдуже, кому ти продалася. Мене дратує старий.
— Чого це тебе дратують старі? Ти ж не дівчина.
— Він сидить у тарадайці молодої.
— То й хай собі сидить.
— Отже, він — батько.
— Батько, так батько.
— Послухай-но, я можу з'являтися на люди тільки в масці. А завтра масок уже не носитимуть. Доведеться заповзти у свою нору. А ти вільна.
— Ну й чого ти від мене хочеш?
— Спробуй довідатися, куди поїде весілля. Мені треба знати, де вони живуть.
— Отакої! Спробуй-но через тиждень знайти весілля, яке проїхало Парижем у вівторок на Масницю. Шукай голку в копиці сіна!
— Хай там як, а треба спробувати. Чуєш, Азельмо?
У цю мить обидві вервечки екіпажів рушили в протилежних напрямках, і маски згубили з очей карету з молодою.

2. У Жана Вальжана рука все ще в черезплічнику

В мерії й у церкві Козетта була невимовно гарна й зворушлива. Одягали її Туссен та Ніколетта.
Поверх чохла з білої тафти на Козетті була гіпюрова сукня, фата з англійського мережива, перлове намисто, вінок із помаранчевих квітів. Усе біле — і в цій білості вона сяяла, мов зоря.
Гарне Маріусове волосся було напомаджене й напахчене. Під густими кучерями де-не-де видніли білі риски — шрами від ран.
Дід, більше, ніж будь-коли, втілюючи у своїй поставі й манерах вишуканого франта часів Директорії, гордий, з піднесеною головою, вів Козетту до вінця. Він заступив Жана Вальжана, який не міг вести молоду через свою підвішену на черезплічник руку.
Жан Вальжан, у всьому чорному, йшов за ними й усміхався.
— Який чудовий сьогодні день, пане Фошлеван, — казав дід. — Я голосую за скасування прикрощів і смутку. Віднині в мене немає політичних переконань. Хай усі люди будуть багаті, хай вони втішаються життям, — ось чого я тепер хочу.
Коли по завершенні всіх церемоній, — вимовивши перед мером і перед священиком необхідні "так", розписавшись у муніципальних та церковних книгах, обмінявшись обручками й постоявши поруч навколішки під муаровим вінчальним покривом у хмарах кадильного диму, — молоді — Маріус у всьому чорному, Козетта уся в білому — пройшли між двома рядами зворушених глядачів до розчинених навстіж церковних дверей слідом за швейцаром у полковницьких еполетах, який стукав по плитах алебардою, і попрямували до карети, — навіть тоді Козетта не повірила, що все це наяву. Вона дивилась на Маріуса, дивилась на юрму, дивилась у небо; вона наче боялась пробудитися від сну. Її здивований вигляд надавав їй невимовної чарівності. На зворотному шляху вони сіли в один екіпаж, Козетта поруч із Маріусом. Жільнорман і Жан Вальжан помістилися навпроти. Тітка відступила на задній план і їхала тепер у другій кареті.
— Ну от, діти мої, — сказав дід, — тепер ви пан барон і пані баронеса з тридцятьма тисячами річного прибутку.
Нахилившись до Маріуса, Козетта ніжно прошепотіла йому на вухо своїм янгольським голоском:
— Отже, це правда? Я ношу твоє ім'я. Я — пані Ти.
Юні істоти сяяли радістю. Вони розчулено згадували про всі пережиті муки. Їм здавалося, що колишні страждання тільки підсилюють чари майбутнього блаженства, і що їхні прикрощі були служницями, які вбирали до вінця їхню

осяяну радість. Вони тихо шепотіли одне одному: "Ми навідаємо наш садочок на вулиці Плюме". Складки Козеттиної сукні лежали на колінах Маріуса. Перехожі зупинялися, щоб крізь шибку карети помилуватися помаранчевими квітами, які тремтіли на голівці Козетти.
Нарешті вони повернулися додому, на вулицю Сестер Голгофи. Поруч із Козеттою, радісний і щасливий, Маріус піднявся тими самими сходами, по яких його несли умирущим. Усюди були квіти. Будинок пахтів не менше, ніж церква; після ладану — аромат троянд.
На весілля було запрошено багато друзів родини Жільнорманів; усі оточили Козетту, кожен прагнув першим назвати її пані баронесою.
Ніколи ще Козетта не була така ніжна з Жаном Вальжаном. Щасливий бажає щастя усім на світі.
Весільний стіл накрили в їдальні, яка сяяла безліччю вогнів. Угорі висіла венеціанська люстра зі срібними підвісками та різнобарвними пташками — синіми, фіолетовими, червоними, зеленими, — що сиділи посеред свічок; навколо люстри — жирандолі; на стінах — скляні бра на три й п’ять свічок; кришталь, кольорове скло, порцеляна, фаянс, глазур, срібло, золото — усе це мерехтіло й тішило зір. Проміжки між канделябрами були заповнені квітами.
Три скрипки і флейта грали в передпокої квартети Гайдна.
Жан Вальжан сидів у вітальні, майже схований за стулкою розчинених дверей. За кілька хвилин до того, як сідати за стіл, Козетта підбігла до нього. Розгладивши обома руками вінчальну сукню, вона зробила реверанс і запитала з пустотливою ніжністю:
— Тату, ви задоволені?
— Так, — відповів Жан Вальжан, — я задоволений.
— Тоді усміхніться.
Жан Вальжан усміхнувся.
Через кілька секунд Баск оголосив, що обід подано.
Слідом за Жільнорманом, який вів під руку Козетту, гості рушили до їдальні й посідали до столу.
По праву й ліву руч від молодої стояли два великі крісла: одне для Жільнормана, друге — для Жана Вальжана. Старий Жільнорман сів. Друге крісло залишилося порожнє.
Всі шукали очима "пана Фошлевана".
Його ніде не було.
— Ти не знаєш, де пан Фошлеван? — запитав Жільнорман у Баска.
— Знаю, — відповів слуга. — Пан Фошлеван попросив мене переказати вашій милості, що в нього розболілася рука, й він не зможе пообідати з паном бароном і пані баронесою. Він просив його вибачити і сказав, що прийде завтра вранці. Він щойно вийшов.
Порожнє крісло на мить затьмарило радість весільного бенкету. Та хоч тут і бракувало Фошлевана, старий Жільнорман був на місці, й дід сяяв за двох. Він оголосив, що панові Фошлевану нездужається, і він правильно робить, збираючись лягти раніше, але рана в нього дріб’язкова. Цим поясненням усі задовольнились. Та й що таке одна темна цяточка, коли усе навкруг залите сяйвом радості? Козетта й Маріус переживали одну з тих блаженних егоїстичних хвилин, коли людина не здатна відчувати нічого, крім щастя. До того ж дідові сяйнула блискуча думка.
— Чорт забери, навіщо кріслу лишатися порожнім? Сідай сюди, Маріусе.
Щасливець поруч зі щасливицею.
Пролунали бурхливі оплески, й Маріус зайняв місце Жана Вальжана. Отож справа обернулася так, що Козетта, засмучена зникненням батька, зрештою

була навіть задоволена з цього. Козетта не пошкодувала б і за Господом Богом, якби на його місце сів Маріус.
Тільки-но крісло було зайняте, як усі забули про Фошлевана. Через п’ять хвилин його відсутності ніхто вже не помічав, і гості безтурботно галасували та веселились.
Вечір минув жваво, радісно. Чудовий настрій діда передався всім, кожен мимоволі заражався радістю столітнього старигана. Трохи танцювали, багато сміялися; це було доброзвичайне весілля. Добрі старі часи навіть ушанували його своєю присутністю — в особі Жільнормана.
Після гамору настала тиша.
Молоді зникли.
Незабаром після півночі дім Жільнормана перетворився на храм.
Тут ми зупинимося. На порозі шлюбної ночі стоїть янгол; він усміхається, притуливши палець до уст.
3. "Нерозлучна"
Куди подівся Жан Вальжан?
Незабаром після того, як він на ласкаву вимогу Козетти змусив себе усміхнутися, Жан Вальжан підвівся й вийшов у передпокій. Це була та сама кімната, куди вісім місяців тому він увійшов весь чорний від багнюки, крові та пороху, коли приніс дідові його онука. Старовинні панелі були прикрашені гірляндами листя та квітів; на канапі, куди поклали тоді Маріуса, тепер сиділи музиканти. Баск у чорному фраці, в коротких штанах і білих панчохах та білих рукавичках прикрашав трояндовими вінками кожен таріль перед тим, як подати його на стіл. Жан Вальжан показав на забинтовану руку, попросив служника пояснити свою відсутність і вийшов із дому.
Кілька хвилин Жан Вальжан постояв під яскраво освітленими вікнами їдальні. Він дослухався. До нього долинав невиразний гомін весільного бенкету. Чутно було упевнену й гучну мову діда, звуки скрипок, дзенькіт тарілок і склянок, вибухи сміху й посеред усього цього гамору — веселий голосок Козетти.
Жан Вальжан повернувся до себе додому, на вулицю Озброєної людини. Він запалив свічку й піднявся нагору. Його кроки відлунювали в порожніх кімнатах. Усі шафи були розчинені навстіж. Він увійшов до Козеттиної кімнати. На ліжку не було простирадел. Тикова подушка, без наволочки й мережив, лежала на купі згорнутих ковдр, у ногах нічим не прикритого матраца. Зникли всі жіночі дрібнички, що ними так дорожила Козетта; у кімнаті лишилися тільки великі меблі та голі стіни.
Ліжко Туссен було теж розібране.
Жан Вальжан позачиняв дверці шаф, пройшовся з кімнати в кімнату.
Опинившись у своїй спальні, він поставив свічку на стіл.
Він уже розв’язав черезплічник і вільно рухав правою рукою.
Жан Вальжан підійшов до свого — застеленого — ліжка, і погляд його зупинився на "нерозлучній" — валізці, яка колись викликала ревнощі Козетти і яку він усюди брав із собою. Переїхавши четвертого червня на вулицю Озброєної людини, він поставив її на столик біля свого узголів’я.
Жан Вальжан дістав із кишені ключ і відкрив валізку.
Повільно він почав виймати звідти дитячу одіж Козетти, в якій десять років тому вона покинула Монфермей: чорну сукенку, чорну хусточку, потім незграбні дитячі черевички, що їх і тепер Козетта могла б узути — така мала була в неї ніжка, потім — бумазейну дитячу блузочку, трикотажну спідничку, фартушок із кишенями, вовняні панчішки — вони досі зберігали форму дитячої ноги й були не довші за Вальжанову долоню. Колись він приніс цю одежу — всю чорну — до Монфермея. Виймаючи речі з валізки, Жан

Вальжан розкладав їх на ліжку й поринув у спогади. Тоді стояла зима, грудень був дуже холодний, і Козетта тремтіла у своєму лахмітті, майже гола, з почервонілими ніжками у грубих дерев'яних черевиках-сабо. Він, Жан Вальжан, звелів їй зняти те ганчір'я й перевдягтися в це жалобне вбрання. Мати, певно, була задоволена у своїй могилі, побачивши, що її донька вбралась у жалобу, а надто, що вона добре вдягнена і їй тепло. Він згадав Монфермейський ліс, як вони йшли ним удвох із Козеттою; згадав погоду, яка тоді стояла, гілля без жодного листочка, дерева без пташок, небо без сонця, — і все одно це було чудово. Він розклав на ліжку дитячі одежини: хустинку біля спіднички, панчішки біля черевиків, блузку біля сукенки — й роздивлявся їх одну за одною. Вона була тоді ось така завбільшки, вона пригортала до грудей велику ляльку, вона сховала подаровану золоту монету ось у цю кишеньку, вона сміялася, вони йшли, тримаючись за руки, і, крім нього, у неї не було нікого на світі.
І раптом його сива голова впала на ліжко, старе мужнє серце не витримало, він уткнувся обличчям у Козеттин одяг, і якби в ту мить хтось ішов сходами, він почув би невтішні глухі ридання.
Жан Вальжан знову опинився на роздоріжжі. Уже вкотре знемагав він у розпачливій боротьбі з власною совістю.
Перед ним виникло ще болісніше питання, ніж у випадку з Шанматьє.
Як поставитися йому до щастя Козетти й Маріуса? Він сам хотів для них того щастя, він сам його домігся. Він пронизав собі груди цим щастям і тепер міг би відчувати певне задоволення, як ото зброяр, що впізнав би своє тавро на кинджалі, витягши його ще димучим від крові з власних грудей.
Козетта мала Маріуса, Маріус володів Козеттою. Вони мали все, навіть багатство. І це було справою його рук.
Але що робити йому тепер? Чи має він право розпорядитися щастям Козетти й Маріуса, як своєю власністю? Звичайно, Козетта тепер належить іншому. Але чи збереже він, Жан Вальжан, за собою те, що міг би зберегти? Чи залишиться він і надалі батьком, якого бачать рідко, проте шанують? Чи осмілиться він поселитись у Козеттиному домі? Чи складе він мовчки своє минуле до ніг їхнього майбутнього? Чи сяде він, не скидаючи маски, біля їхнього світлого вогнища? Чи братиме він, усміхаючись, їхні невинні руки у свої руки приреченого? Чи грітиме він біля каміна у мирній вітальні Жільнорманів свої ноги, за якими тягнеться ганебна тінь кайданів? Чи має він право розділити щасливу долю Козетти й Маріуса?
У таких болісних роздумах Жан Вальжан дійшов до цілковитого виснаження. Він усе продумав, усе обміркував і зважив на таємничих терезах світла й тіні.
Звалити тягар каторжника на плечі двох невинних дітей — чи самому мовчки провалитися в небуття? У першому випадку він принесе в жертву Козетту; у другому — самого себе.
Його гіркі роздуми тривали всю ніч.
До самого ранку лишався він в одній позі — зігнутий над ліжком, з розкинутими руками, схожий на розп'ятого, якого зняли з хреста й кинули долілиць. Дванадцять годин, дванадцять годин довгої зимової ночі пролежав він так, закоцюблий, наче розчавлений страшним тягарем долі. Він був нерухомий, мов труп, і тільки думка його то плазувала внизу змією, то злітала в небо, наче орел. Побачивши це застигле тіло, можна було прийняти його за мертвого; та вряди-годи він судомно здригався і, припавши губами до одежинок Козетти, цілував їх; тоді було видно, що він живий.

Хто це міг бачити? Хто? Адже Жан Вальжан лишався сам-один у кімнаті, й нікого поруч не було.
Той, хто дивиться крізь морок.
Книга шоста
Останній ковток із чаші страждань
1. Сьомий круг пекла і восьме небо
Ранок після весілля завжди тихий — люди шанують спокій щасливців. Привітання та візити починаються пізніше. Уже минув полудень, коли Баск, що прибирав у передпокої, почув легенький стук у двері. Відвідувач не дзвонив — у такий день це було доречно. Баск відчинив двері й побачив Фошлевана. Він провів його до вітальні, де ще панував цілковитий безлад після вчорашнього бенкету.
— Ви ж розумієте, — зауважив Баск, — ми сьогодні прокинулись пізно.
— Хазяїн уже встав? — запитав Жан Вальжан.
— Як ваша рука, добродію? — поцікавився Баск.
— Краще. Хазяїн уже встав?
— Який? Старий чи молодий?
— Пан Понмерсі.
— Пан барон? — перепитав Баск, набундючившись.
Титул барона має велику вагу в очах слуг, він наче підносить їх над рівнем загалу і їх самих. Мимохідь зауважимо, що Маріус, войовничий республіканець, — а він це довів на ділі, — став тепер бароном супроти своєї волі. Останнім часом саме старий Жільнорман наполягав на титулі, а Маріус волів би відмовитися від нього. Та полковник Понмерсі заповідав: "Мій син носитиме мій титул", — і Маріус скорився. До того ж Козетта, в якій почала пробуджуватися жінка, була в захваті від того, що стала баронесою.
— Пан барон? — повторив Баск. — Піду подивлюся.
— Тільки не кажіть йому, що це я. Повідомте просто, що хтось бажає переговорити з ним віч-на-віч, але імені не називайте.
— А! — здивовано мовив Баск і вийшов.
Минуло кілька хвилин. Жан Вальжан нерухомо стояв на тому самому місці, де його покинув Баск. Він був дуже блідий. Очі в нього глибоко запали після безсонної ночі, пом’ятий сюртук свідчив, що його не скидали на ніч. Жан Вальжан дивився собі під ноги — на відкинуту сонцем тінь віконної рами. Біля дверей почулися кроки. Він підвів очі.
Увійшов Маріус — гордий, усміхнений, з високо піднесеною головою, з просвітленим поглядом.
— А, це ви, тату! — вигукнув він, побачивши Жана Вальжана. — Бо той йолоп Баск напустив на себе казна-який таємничий вигляд. Але ви прийшли рано. Ще тільки пів на першу. Козетта спить.
Слово "тату", звернене Маріусом до Фошлевана, означало найвище блаженство. Як ми пам’ятаємо, між ними завжди стіною стояла холодна стриманість. Та сьогодні Маріус був такий сп’янілий від щастя, що стіна обвалилася сама собою, і Фошлеван став для нього батьком, як і для Козетти.
— Я такий радий вас бачити! — провадив Маріус. — Як ваша рука? Краще, правда? Ми стільки про вас говорили! Козетта дуже вас любить! Не забудьте, що тут вам приготовлено кімнату. Ми й слухати більше не хочемо про вулицю Озброєної людини. Вона така темна й непривітна. Переселяйтеся до нас! І сьогодні ж! А то вам доведеться мати справу з Козеттою. Вона збирається командувати всіма нами, застерігаю вас. Ви вже бачили свою кімнату, вона поруч із нашою й виходить вікнами в сад. Козетта поставила біля ліжка велике старовинне крісло, обтягнуте утрехтським оксамитом.

Щовесни в гайок акацій навпроти ваших вікон прилітає соловей. Ви його почуєте через два місяці. Його гніздечко буде ліворуч від вас, а наше — праворуч. Уночі співатиме соловей, а вдень щебетатиме Козетта. Ви дуже сподобалися моєму дідові. Ми житимемо всі разом. Ви вмієте ґрати у віст? Якщо вмієте, ви остаточно полоните мого діда. У дні моїх судових засідань ви гулятимете з Козеттою, як колись у Люксембурзькому саду, пам'ятаєте? Ми твердо постановили бути дуже щасливими. І ви, тату, теж будете щасливі нашим щастям. Ви, звичайно, поснідаєте з нами сьогодні?
— Добродію, я повинен вам повідомити дещо, — сказав Жан Вальжан. — Я колишній каторжник.
Слова, які злетіли з Вальжанових уст, були такі неймовірні, що Маріус нічого не зрозумів.
Блідий як смерть, Жан Вальжан вийняв руку з черезплічника, розмотав її й показав Маріусові великого пальця.
— З рукою у мене все гаразд, — сказав він. — Я вигадав цю рану, щоб не підписувати шлюбний контракт і не дати приводу оголосити його недійсним.
— Що це означає? — пробелькотів Маріус.
— Це означає, що я був на каторзі, — відповів Жан Вальжан.
— Ви мене приголомшили! — перелякано вигукнув Маріус.
— Пане Понмерсі, я відбув на каторзі дев'ятнадцять років. За крадіжку. Потім мене засудили на довічні примусові роботи. За повторну крадіжку. Нині я переховуюсь від поліції.
Нарешті Маріус почав усе розуміти. Зненацька здригнувся — страшна думка пронизала йому мозок. Він ніби заглянув у своє майбутнє, й воно видалося йому жахливим.
— Кажіть усе! — вигукнув він. — Ви — Козеттин батько!
Й охоплений невимовним жахом, Маріус відсахнувся. Жан Вальжан гордо випростався.
— Пане Понмерсі, я Козетті не батько. Я селянин із Фавероля й заробляв собі на життя підрізанням дерев. Мене звуть не Фошлеван, а Жан Вальжан. Я ніхто Козетті. Заспокойтеся.
Жан Вальжан похилив голову і провадив:
— Справді — хто я для Козетти? Випадковий перехожий. Десять років тому я не знав, що вона існує на світі. Я люблю її, це так. Як не любити дитя, що жило поруч тебе змалечку? Вона була сирітка. Без батька, без матері. Вона потребувала мене. Тому я й полюбив її. А сьогодні Козетта йде з мого життя. Вона стала пані Понмерсі. Козетта тільки виграла від такої переміни. А оті шістсот тисяч франків, — ви про них не запитуєте, але я передбачаю ваше запитання, — їх мені віддали на збереження. Як потрапили гроші до моїх рук? Хіба вам не однаково? Я повернув те, що мені було доручено зберегти. І я не виконав би свій обов'язок до кінця, якби не відкрив вам свого справжнього імені. Для мене дуже важливо, щоб ви знали, хто я такий.
І Жан Вальжан подивився Маріусові просто у вічі.
А Маріус був такий приголомшений, що став дорікати Жанові Вальжану за недоречну відвертість.
— Не розумію, навіщо ви це розповідаєте? — запитав він. — Хто вас силує? Ви могли б зберігати свою таємницю. Адже вас ніхто не виказує, не переслідує, не вистежує. Який вам сенс викривати себе?
— Який сенс? Гаразд, я відповім. Причина є, і досить таки дивна причина. Я вчинив так із чесності. Ви маєте слушність. Я йолоп. Чом би мені не утриматися від пояснень? Ви пропонуєте мені кімнату у вашому домі, пані Понмерсі любить мене, вашому дідові я припав до вподоби, ми житимемо всі

разом, я гулятиму з Козеттою, ми сидітимемо за одним столом і біля одного каміна — яке це щастя! Ми житимемо однією родиною!
При цих словах обличчя Жана Вальжана набуло страшного виразу. Він схрестив руки, втупився в підлогу й вигукнув громовим голосом:
— Однією родиною! Ні! Я не належу до жодної людської родини, в тім числі й до вашої. У домах, де люди родичі одне одному, я зайвий. Я з тих знедолених, кого викинуто за борт. Чи були в мене батько й мати? Навряд. У той день, коли я видав заміж мою дівчинку, для мене все скінчилося. Я побачив, що вона щаслива, що в неї коханий чоловік, що є у них добрий дід, є оселя, сповнена радості, і я сказав собі: "Не смій туди входити". Я міг, звичайно, промовчати й лишитися для вас усіх паном Фошлеваном. Я й мовчав, поки це потрібно було для неї. А заради себе я брехати не можу. Ви запитуєте, що змушує мене говорити? Сута дрібничка — моя совість.
Жан Вальжан помовчав, через силу проковтнувши слину, ніби в ній був гіркий присмак, і провадив:
— Пане Понмерсі! Хоч це й суперечить тверезому глузду, але я — чесна людина. Падаючи у ваших очах, я підношусь у власних. Я каторжник, але я скоряюся своїй совісті. Якщо людина позначена тавром ганьби, вона не має права ділити ту ганьбу з іншими без їхнього відома, не має права тягти їх за собою в провалля, куди впала сама! Хоч Фошлеван і подарував мені своє прізвище, я не смію носити його! Обманом увійти в життя чесних людей, не дивитись їм у обличчя, вічно відводити погляд убік, почувати себе негідником!.. Ні, ні, ні, ні! Краще вже страждати, стікати кров'ю, плакати, дряпати собі шкіру нігтями, корчитися ночами в нелюдських муках, терзати собі тіло й душу! Ось чому я вам усе розповів.
Запала тиша. Обидва поринули у тяжкі роздуми. Маріус сидів біля столу, підперши рукою голову. Жан Вальжан ходив по кімнаті. Раптом він зупинився і, втупившись невидющим поглядом у дзеркало, сказав:
— Зате я полегшив душу!
Потім знову обернувся до Маріуса:
— А зараз, добродію, уявіть-но собі таке: я нічого вам не сказав, я залишився паном Фошлеваном, я оселився з вами, я живу в своїй кімнаті, я щоранку виходжу в пантофлях снідати, увечері ми всі троє ходимо в театр, я проводжаю пані Понмерсі в Тюїльрі або у сквер на Королівській площі, ми весь час разом, ви вважаєте мене людиною свого кола. Одного чудового дня ми розмовляємо, ми сміємось, і раптом ви чуєте грізний голос, що вимовляє: "Жан Вальжан!" І з мороку тягнеться страшна рука, рука поліції, і зриває з мене маску!
Він замовк. Маріус, затремтівши від жаху, звівся на ноги.
— Ну, що ви на це скажете? — запитав Жан Вальжан.
Відповіддю була мовчанка Маріуса. Жан Вальжан вів далі:
— Як бачите, я мав слушність, коли вирішив відкритися вам. Будьте щасливі, підносьтесь на небеса, любіть одне одного янгольською любов'ю і задовольняйтеся цим. Що вам до бідолашного грішника, який розпанахує собі груди, щоб виконати свій обов'язок? Перед вами нещасна людина, добродію.
Маріус повільно підійшов до Жана Вальжана й подав йому руку. Але Вальжанова рука не піднялася назустріч. Маріусові довелося взяти її самому — вона була холодна, як лід.
— У мого діда чимало друзів, — сказав Маріус. — Я доб'юся для вас помилування.
— Пізно, — заперечив Жан Вальжан. — Мене вважають мертвим, і цього досить. Мерці не підвладні поліційному нагляду. Їм дозволяють мирно гнити в могилі. Смерть — це те саме помилування.

І, визволивши свою руку з Маріусової, він додав із виразом якоїсь непохитної гідності:
— Крім того, я потребую одного помилування — його може мені дати тільки моя совість.
Раптом Маріус здригнувся й прошепотів:
— Бідолашна Козетта! Коли вона довідається…
На ці слова Жан Вальжан затремтів. Утупивши в Маріуса розгублений погляд, він заговорив:
— Козетта! Ви, звичайно, все їй розкажете. Я про це й не подумав! Заклинаю, молю вас, добродію, дайте мені слово честі, що ви не скажете їй нічого. Ви самі все знаєте — хіба вам цього не досить? Я розповів би про себе цілому світові, мені байдуже. Але вона не повинна знати нічого. Подумати тільки — каторжник! Вона вжахнеться, коли довідається про це. О Боже мій, Боже!
Він важко опустився в крісло й затулив обличчя долонями. Плечі його здригалися. Він плакав мовчки — а це найстрашніший плач.
Сильні ридання душать людину, і Жан Вальжан відкинувся на спинку крісла, судомно хапаючи ротом повітря. Маріус побачив його залите слізьми обличчя й почув шепіт, такий тихий, ніби він долинав з безодні:
— О, якби вмерти!
— Заспокойтеся, — сказав Маріус. — Я збережу вашу таємницю.
Проте він майже не був зворушений. Надто важко за годину звикнутися з такою страшною несподіванкою, і Маріус, бачачи, як помалу каторжник затуляє перед його очима пана Фошлевана, й усвідомлюючи, що між ним і цією людиною вже розверзлася прірва, додав:
— Я не можу не сказати кілька слів з приводу грошей, що їх ви чесно й у такій недоторканості передали за призначенням. Це свідчить про вашу високу порядність. Буде справедливо, якщо ви дістанете за це винагороду. Назвіть суму, і її вам буде виплачено. Не бійтеся, що вона здасться високою.
— Дякую вам, добродію, — лагідно відповів Жан Вальжан.
На хвилину він замислився, а потім мовив:
— Майже все сказано. Лишається одне…
— Що саме?
Жан Вальжан завагався, а тоді ледь чутним голосом, майже не дихаючи, пробелькотів:
— Тепер, коли вам усе відомо, чи не вважаєте ви, добродію, ви — чоловік Козетти, що я більш не повинен бачити її?
— Я вважаю, так буде краще, — холодно відповів Маріус.
— Я більш не побачу її, — прошепотів Жан Вальжан і рушив до виходу. Прочинивши двері, він хвилину стояв нерухомий, потім зачинив їх і обернувся до Маріуса.
Його бліде обличчя тепер прибрало мертвотного відтінку. В очах більше не було сліз, вони палали трагічним вогнем. Його голос прозвучав навдивовижу спокійно:
— Якщо ви дозволите, добродію, я провідуватиму Козетту. Запевняю вас, мені це необхідно. Якби для мене не було так важливо бачитися з Козеттою, я не став би ні в чому вам признаватись, я просто поїхав би. Але я хотів лишитися поблизу Козетти, я хотів зустрічатися з нею і тому мусив чесно вам усе розповісти. Ви мене розумієте, правда? Бачите, ось уже дев’ять років, як вона зі мною. Спершу ми жили в отій халабуді на бульварі, потім у монастирі, потім — неподалік Люксембурзького саду. Саме там ви й побачили її вперше. Пам’ятаєте її синій плюшевий капелюшок? Потім ми оселились у кварталі Інвалідів, де був сад за залізною огорожею. На

вулиці Плюме. Я жив на задньому дворику, звідки мені було чути, як вона грає на фортепіано. Ось моє життя. Ми з нею ніколи не розлучалися. Це тривало дев'ять років і кілька місяців. Я був для неї батьком, а вона моїм дитям. Не знаю, чи ви зрозумієте, пане Понмерсі, але не бачити її більше, не говорити з нею було б для мене тяжко. Якщо ви не знайдете в тому нічого поганого, я іноді провідував би Козетту. Я не приходив би часто й не лишався б надовго. Ви розпорядіться, щоб мене приймали в кімнаті нижнього поверху. Добродію, я справді дуже хотів би вряди-годи бачитися з Козеттою. Так рідко — як ви захочете. Уявіть себе на моєму місці, у мене, крім неї, нікого більше нема. До того ж, якщо я зовсім не з'являтимуся, це здасться дивним. Я міг би приходити пізно ввечері, коли споночіє.
— Ви приходитимете щовечора, — мовив Маріус, — і Козетта чекатиме вас.
— Ви дуже ласкаві, добродію, — сказав Жан Вальжан.
Маріус уклонився Жанові Вальжану, щасливець провів нещасливого до дверей, і двоє чоловіків розлучилися.

2. Самовикриття не розвіює усіх сумнівів

Маріус був приголомшений.
Тепер йому стала зрозумілою відчуженість, яку він завжди почував до чоловіка, що його бачив поруч із Козеттою. У тому чоловікові було щось загадкове — й інстинкт не підвів Маріуса. Пан Фошлеван виявився каторжником Жаном Вальжаном.
Невже щастя Маріуса й Козетти приречене віднині на таке сусідство? Невже він пов'язав своє життя з каторжником?
Як то завжди буває в подібних випадках, Маріус почав міркувати, чи не слід йому дорікнути собі самому? Чи не було з його боку великою необачністю закохатись у Козетту, а потім і одружитися з нею, навіть не з'ясувавши, хто її родичі? Адже на вулиці Плюме він жодного разу не обмовився Козетті про дивну драму в халабуді Горбо і про непоясненну поведінку потерпілого, який уперто мовчав під час сутички, а потім утік. Та, зрештою, навіть якби він розповів Козетті про засідку в халабуді Горбо, навіть якби відкрив, що Жан Вальжан — каторжник, хіба він, Маріус, відступився б від Козетти? Хіба перестав би обожнювати її? Хіба відмовився б одружитися з нею? Ні. Значить, йому немає в чому дорікнути собі, немає про що шкодувати. Кохання зав'язало йому очі, щоб привести його — куди? Просто в рай.
Та віднині цей рай затьмарювало сусідство з пеклом.
Давня настороженість Маріуса щодо Фошлевана тепер, коли той перетворився на Жана Вальжана, змінилася відчуттям жаху.
Але до цього жаху домішувалося невиразне співчуття й подив.
Цей невиправний злочинець повернув віддані йому на збереження гроші. І які гроші! Шістсот тисяч франків! Лише він знав таємницю тих грошей, він міг привласнити їх собі, одначе все повернув.
Крім того, він сам розповів правду про себе. Ніщо не змушувало його. Він, каторжник, міг назавжди сховатися в порядній родині, проте утримався від такої спокуси. А чому? Бо цього вимагала від нього совість. Таке прагнення до справедливості не властиве людям пересічним. Пробудження совісті — ознака душевної величі.
Подумки оцінюючи вчинки Жана Вальжана, Маріус намагався створити собі про нього чітке уявлення, але його образ наче розпливався в тумані.
Чесно повернені гроші, правдиве зізнання — це, звичайно, добре. Наче просвіток у хмарах. Але далі хмари знову згущувалися.
Що ж, власне, відбулося в Жондретовому барлозі? Чому з появою поліції, замість звернутися до неї по допомогу, цей чоловік зник? Тепер Маріус

знав відповідь. Бо Жан Вальжан утік із каторги й переховувався від поліції.
Друге запитання: чому Жан Вальжан прийшов на барикаду? Тепер перед схвильованою уявою Маріуса чітко постав цей спогад. Жан Вальжан був на барикаді, але він не брав участі в битві. Що ж його привело туди? На це запитання Маріусові відповів привид Жавера. Маріус тепер виразно пригадав, як з'явився в розпалі битви Жан Вальжан, ведучи з барикади зв'язаного Жавера, і потім за рогом вулички Мондетур пролунав пістолетний постріл. Між шпигом і каторжником, певне, існувала давня ненависть. Вони заважали один одному. Жан Вальжан прийшов на барикаду, щоб помститися. І з'явився він пізніше за інших, мабуть, довідавшись, що Жавер потрапив у полон. І Жан Вальжан убив Жавера.
І нарешті, третє запитання — воно терзало Маріуса, мов розпечені обценьки. Як могло статися, що життя Жана Вальжана довго було поєднане з життям Козетти? Яка темна гра провидіння звела докупи дитину й такого чоловіка? Яким чудом могла злитися доля невинного юного створіння з долею запеклого грішника? Хто міг прив'язати ягня до вовка і — явище навіть загадковіше — привернути вовка до ягняти? Адже вовк любив ягня, люте створіння обожнювало створіння слабке. Цілих дев'ять років страховище охороняло янгола. Хто він такий — цей Каїн із ніжним серцем? Цей розбійник, що оберігав і плекав невинність?
Не знаючи відповіді на це запитання, Маріус заспокоював свої сумніви тим, що шляхи Господні недовідомі. Бог сам обирає засоби, й Він не зобов'язаний звітувати перед людиною. Жан Вальжан справді виховав Козетту й до якоїсь міри був творцем її душі. Ну то й що? Робітник був потворний, але робота виявилася чудесною. Бог створив чарівну Козетту, а її вихователем настановив Жана Вальжана. Йому заманулося обрати собі дивного помічника. А що в цьому такого? Хіба гній не допомагає виростити троянду? Маріус обожнював Козетту, він володів Козеттою. Козетта сяяла чистотою й невинністю. Хіба цього не досить? Що йому до особистих справ Жана Вальжана? Сахаючись фатальної тіні цього чоловіка, Маріус чіплявся за його ж таки слова: "Я ніхто для Козетти. Десять років тому я навіть не знав, що вона існує на світі".
Жан Вальжан був випадковим перехожим. Він сам так сказав. Ну ось він і пройшов мимо. Провидінням для Козетти стане віднині Маріус.
Не можна сказати, що Маріус не намагався знайти якісь виправдання для Жана Вальжана. Та думки його неминуче поверталися до одного: це був каторжник, тобто істота, відкинута на саме дно суспільства. Хоч Маріус і був демократом, проте він беззастережно засуджував усіх, хто в чомусь завинив із погляду закону. Маріус ще не вмів відрізняти закон від права, справедливість у людському розумінні від справедливості Божої. Він вважав, що довічне покарання і суспільне прокляття — це необхідні умови для існування цивілізації. Маріус стояв ще на цьому щаблі духовного розвитку, хоч мав неминуче піднятися вище, тому що був добрий і від природи схильний у всьому докопуватись до істини.
У світлі таких уявлень Жан Вальжан здавався йому створінням відразливим і потворним. Каторжник. Це слово звучало для Маріуса трубним голосом правосуддя, й кінець кінцем він відвернувся від Жана Вальжана.
Слід відзначити, що Маріус не поставив Жанові Вальжану двох-трьох запитань, які мали вирішальне значення. І не тому, що вони його не цікавили, — він їх боявся. Жондретів барліг? Барикада? Жавер? Хто знає, яке жахливе світло пролили б на події правдиві відповіді Жана Вальжана на такі запитання? Чи не відбилися б і на янгольському чолі Козетти

відблиски пекельного полум'я? Маріус і так довідався надто багато. Тепер йому куди дужче хотілося все забути, ніж прояснити.
Перебуваючи в такому душевному стані, Маріус із тривогою думав про те, що цей чоловік і далі підтримуватиме взаємини з Козеттою. Він картав себе за невиправдану слабість, що штовхнула його на фатальну поступку. Він дозволив собі розчулитись. Він припустився помилки. Йому слід було відштовхнути Жана Вальжана. Маріус був невдоволений собою.
Що ж тепер робити? Він не міг змиритися з думкою, що Жан Вальжан навідуватиме Козетту. Навіщо йому цей чоловік? Проте він дав обіцянку, а слова, даного навіть каторжнику, треба дотримуватись. І все ж таки насамперед він має подбати про Козетту.
Маріус ніяк не міг виплутатися з цього клубка думок. Його опанувала глибока тривога. Приховати її від Козетти було нелегко, але кохання — великий талант, і Маріус зумів не виявити свого хвилювання.
Наче мимохідь він поставив кілька запитань Козетті, чистій і невинній, мов горлиця; слухаючи розповіді про її дитинство та юність, він усе більше переконувався в тому, що ставлення до неї каторжника було взірцем батьківської доброти й ласки. Отже, Маріус угадав правильно. Цей зловісний будяк любив і оберігав чисту лілію.

Книга сьома

Сутінки згущуються

1. Кімната на нижньому поверсі

Другого дня ввечері Жан Вальжан постукав у ворота Жільнормановго дому. Його зустрів Баск.
— Пан барон звелів запитати у вашої милості, хочете ви піднятися нагору чи лишитися внизу? — звернувся до нього служник.
— Я залишуся внизу, — відповів Жан Вальжан. Баск поштиво відчинив двері до кімнати на нижньому поверсі.
— Піду повідомлю молоду пані, — сказав він.
Кімната, куди увійшов Жан Вальжан, була склепінчаста, вогка, з червоною цегляною підлогою, із заґратованим вікном.
Либонь, віник і мітла нечасто навідувалися в це приміщення. Порох тут лежав неторканий. Розкішна чорна павутина, прикрашена мертвими мухами, затягувала шибку вікна. У кутку лежала купа порожніх пляшок. Стіни були облуплені. У глибині кімнати виднівся камін, у якому горів вогонь. Це свідчило, що тут заздалегідь розраховували на Вальжанову відповідь: "Я залишуся внизу".
Біля каміна стояли два крісла. Між кріслами лежала стара витерта постілка. Кімната була освітлена полум'ям із каміна й присмерковим світлом, яке пробивалося крізь вікно.
Жан Вальжан був стомлений. Уже кілька днів він не їв і не спав. Він важко опустився в крісло.
Баск повернувся, поставив на камін запалену свічку й вийшов. Жан Вальжан сидів, звісивши голову на груди, й не помітив ні Баска, ні свічки.
Раптом він випростався, наче раптово розбуджений. За його спиною стояла Козетта.
Він не бачив, але відчув, як вона увійшла.
— Ну, тату, — вигукнула Козетта, — я знала, що ви дивак, але такого не сподівалася! Маріус сказав, ніби ви самі захотіли, щоб я приймала вас тут.
— Так, я сам…
— Тоді тримайтеся, зараз я влаштую вам сцену! Для початку поцілуйте мене, тату.
І вона підставила йому щоку. Жан Вальжан не ворухнувся.

— Отакої! — здивувалася Козетта. — Що я вам зробила? Я на вас розгнівалась, так і знайте. Ви повинні спокутувати свою провину. Ви повечеряєте з нами.
— Я вже вечеряв.
— Неправда. Ну ж бо, ходімо до вітальні! Скоренько!
— Це неможливо.
Козетта трохи розгубилась. Вона перестала наказувати й перейшла до розпитувань.
— Але чому? І навіщо ви обрали для нашої зустрічі найгіршу кімнату в домі? Тут жахливо.
— Ти ж бо знаєш… Ви ж бо знаєте, баронесо, — виправився Жан Вальжан, — що я дивак, і в мене свої примхи.
Козетта сплеснула в долоні.
— Баронеса!.. Ви!.. Що це означає?
Жан Вальжан поглянув на неї з вимученою усмішкою.
— Ви самі захотіли бути баронесою. От ви нею й стали.
— Але не для вас, тату.
— Не називайте мене татом.
— Що-що?
— Називайте мене добродієм Жаном.
— То ви мені вже не батько? То я для вас уже не Козетта? І ви не хочете з нами жити! Що я вам такого зробила? Що сталося?
— Нічого.
— Навіщо ж ви змінили ім’я?
Він усміхнувся тією самою гіркою усмішкою.
— Ви своє теж змінили. Якщо ви стали пані Понмерсі, то чом би мені не стати добродієм Жаном?
— Я таки нічогісінько не розумію. Навіщо ви кривдите свою маленьку Козетту? Не смійте бути злим, ви ж такий добрий!
Він не відповів. Вона схопила його за руки і в нестримному пориві притиснула їх собі до шиї, з виразом глибокої ніжності.
— О, будьте добрим! — сказала вона.
І провадила:
— Ось що я називаю бути добрим: не супитись, перебратися жити до нас, — тут теж є пташки, як і на вулиці Плюме, — покинути ту жахливу нору на вулиці Озброєної людини, не загадувати нам більше загадок, обідати з нами, снідати з нами, бути моїм батьком.
Він вивільнив руки.
— Вам більше не потрібен батько, у вас є чоловік.
Козетта спалахнула:
— Мені не потрібен батько! Коли чуєш таку нісенітницю, то не знаєш, що й сказати!
— Якби тут була Туссен, — провадив Жан Вальжан, — вона підтвердила б, що така вже у мене вдача. Я завжди любив свій темний закутень.
— Але ж тут холодно й темно. І що за безглузда вигадка — називатися добродієм Жаном. Я не хочу, щоб ви зверталися до мене на "ви".
Вона скривила чарівну гримаску і пирхнула на Жана Вальжана. То була сама Грація, яка зображувала сердиту кицьку.
— Я просто розлючена, — заявила Козетта. — Я так гарно прибрала вашу кімнату. Якби я могла дістати місяць із неба, я б його там повісила. І що ж мені тепер робити з тією кімнатою? Мій пожилець відмовляється в ній оселитись! Я замовляю Ніколетті чудову вечерю. Нікому ваша вечеря не потрібна, пані. І мій батько Фошлеван ні сіло ні впало вимагає, щоб я називала його "добродієм Жаном" і приймала в бридкому, замшілому льоху,

де замість кришталю валяються порожні пляшки, а замість фіранок — павутина! Я знаю, що у вас свої химери, але треба ж дати людям перепочинок після весілля. Я просто в розпачі. Чим я вас так розгнівила? Пхе!
Раптом вона пильно подивилася на Жана Вальжана і запитала:
— Ви сердитеся на мене за те, що я щаслива?
Наївність іноді здатна заглянути глибоко в душу. Жан Вальжан зблід. Якусь мить він мовчав, а тоді з невимовною тугою в голосі прошепотів, мов звертаючись сам до себе:
- Її щастя було метою мого життя. Тепер Господь може відпустити мене з миром. Козетто — ти щаслива. Мій час скінчився.
— О! Ви сказали мені "ти"! — вигукнула Козетта.
І кинулася йому на шию. Жан Вальжан поривчасто пригорнув її до грудей. Йому майже здалося, що він знову повернув її собі.
— Дякую, тату! — прошепотіла Козетта.
Радісний порив перейшов у відчуття пекучого болю. Жан Вальжан лагідно вивільнився з Козеттиних рук й узяв капелюха.
— Що таке? — спитала Козетта.
— Я йду, пані баронесо, вас чекають, — сказав Жан Вальжан і вже з порогу додав: — Я назвав вас на "ти". Скажіть вашому чоловікові, що цього більше не буде. Простіть мене.
І він вийшов, залишивши Козетту приголомшеною цим загадковим прощанням.
2. Ще кілька кроків назад
Наступного вечора Жан Вальжан прийшов знову. Козетта більше не ставила запитань, не дивувалася, не казала, що їй холодно, не запрошувала його до вітальні. Вона уникала називати його й татом, і добродієм Жаном. Вона дозволяла звертатися до себе на "ви". Але на зміну вчорашній веселості прийшов смуток — якщо Козетта здатна була засмучуватись.
Напевне, між нею та Маріусом відбулася одна з тих розмов, коли коханий чоловік каже, що йому заманеться, нічого не пояснює і все ж таки вміє заспокоїти кохану жінку.
Кімнату на нижньому поверсі трохи прибрали. Баск повиносив пляшки, а Ніколетта змела павутиння.
Наступними днями Жан Вальжан приходив щовечора о тій самій годині. Маріус намагався в цей час не бути вдома. Усі незабаром звикли до нових порядків, запроваджених паном Фошлеваном. Туссен заявила: "Хазяїн завжди був таким". Дід виніс власний вирок: "Він просто оригінал". Цим поясненням усі й задовольнилися.
Так минуло кілька тижнів. Козетту помалу заполонило нове життя: знайомства, візити, домашні турботи, розваги. Козеттині розваги коштували недорого; вони полягали в одному — бути з Маріусом. Обоє неймовірно тішилися, просто гуляючи удвох вулицями, наодинці посеред натовпу. Бували в Козетти й прикрощі. Туссен не поладнала з Ніколеттою, і їй довелося піти — дві старі діви не могли вжитися разом. Дід почував себе добре; Маріус вряди-годи виступав захисником у суді; тітка Жільнорман непримітно животіла біля молодого подружжя, що цілком задовольняло її. Жан Вальжан приходив щодня.
Звертання на "ви", "баронеса", "добродій Жан" — усе це змінило його взаємини з Козеттою. Він сам намагався віддалити її від себе — і зрештою домігся успіху. Вона ставала дедалі веселіша й усе менше ласкава з ним. Проте Козетта все ще любила його, і Жан Вальжан це відчував.
Якось у Козетти вихопилося: "Тату!" Промінчик радості осяяв старе, похмуре обличчя Жана Вальжана.
— Кажіть "Жан", — виправив він її.

— А й справді, — засміялася Козетта. — Добродію Жане!
— Отак, — мовив Жан Вальжан і відвернувся, щоб непомітно витерти сльозу. То був останній промінчик світла — і все згасло. Не було вже колишньої невимушеності, не було поцілунку при зустрічі, не звучало сповнене ніжності слово "тату! За власною вимогою і участю Жан Вальжан позбувся всіх своїх радощів.
Якось пополудні, — а вже настав квітень, — коли ясно світило сонце, і дерева пробуджувалися від зимового сну, коли ось-ось мав розквітнути глід, коли в траві пробивалися жовтець і стокротки, а в небі з'явилися провісники весни — білі метелики, Маріус сказав Козетті:
— Пам'ятаєш, ми домовилися, що відвідаємо наш сад на вулиці Плюме? Ходімо. Не слід бути невдячними.
І вони полетіли туди, мов дві ластівки назустріч весні. Дім на вулиці Плюме, взятий в оренду, ще належав Козетті. Вони прийшли в той сад, де розквітло їхнє кохання. Вони зустрілися там зі своїм минулим і забули про все на світі. Увечері, о звичній годині, Жан Вальжан з'явився на вулицю Сестер Голгофи.
— Пані баронеса з паном бароном вийшли, — сказав йому Баск.
Жан Вальжан мовчки сів і чекав цілу годину. Козетта так і не повернулась. Він похнюпив голову й пішов додому.
Козетта була в захваті від прогулянки "у своє минуле" і другого дня тільки про це й говорила. Вона навіть не згадала, що вчора не бачила Жана Вальжана.
— Як ви туди дісталися? — запитав Жан Вальжан.
— Пішки.
— А назад?
— У найманому екіпажі.
Віднедавна Жан Вальжан почав помічати, що юне подружжя живе дуже скромним життям. Це засмучувало його. Він зважився на запитання:
— Чому ви не придбаєте власну карету? Адже ви багаті.
— Я не знаю, — відповіла Козетта.
— Вам слід би мати власний будинок, окрему прислугу, карету, ложу в театрі. Чому ви не користуєтеся своїм багатством?
Козетта нічого не відповіла.
Жан Вальжан не припиняв візитів. Навпаки. Іноді, бажаючи розтягти побачення і змусити Козетту забути про час, він починав вихваляти Маріуса. Козетта охоче підтакувала, й у цей спосіб Жанові Вальжану щастило посидіти довше. Бачити Козетту було для нього такою радістю! Це наче гоїло йому рану. Траплялося, що Баск по двічі з'являвся й повідомляв:
— Пан Жільнорман велів нагадати пані баронесі, що вечерю подано.
Одного вечора Жан Вальжан затримався набагато довше, ніж звичайно. Назавтра він помітив, що в каміні не затопили.
— Господи! Як тут холодно! — вигукнула Козетта, заходячи.
— Зовсім ні, — сказав Жан Вальжан.
— То це ви заборонили Баскові розпалити вогонь?
— Я. Адже надворі — травень.
— Але ж у печах топлять до червня! А цей льох треба опалювати весь рік!
— Мені здалося, що сьогодні не варто розпалювати вогню.
— Ще одна з ваших витівок! — обурилася Козетта.
Наступного дня камін затопили. Але обидва крісла були переставлені в протилежний кінець кімнати, до самих дверей.
"Що б це означало?" — подумав Жан Вальжан.
Він поставив крісла на звичне місце, біля каміна.

Вогонь у каміні підбадьорив його, і того дня він просидів довго. Коли він уже зібрався йти, Козетта промовила:
— Учора мій чоловік сказав мені дивну річ.
— Що саме?
— Він сказав: "Козетто, в нас тридцять тисяч ренти. Двадцять сім твоїх, і три я одержую від свого діда. Чи стало б у тебе мужності жити тільки на три тисячі?" — "Звичайно, — відповіла я. — Нехай і без ренти, аби з тобою". А тоді запитала: "Навіщо ти мені це кажеш?" А він відповів: "Про всяк випадок".
Жан Вальжан не здобувся на слово. Козетта, певно, сподівалася почути від нього пояснення, але він вислухав її мовчки й повернувся на вулицю Озброєної людини в глибокій задумі.
Було ясно, що Маріус сумнівається, чи не походять шістсот тисяч франків із якогось нечистого джерела, й остерігається вступати у володіння ними.
А ще Жан Вальжан відчував, що його випроваджують із дому.
Зайшовши наступного дня в кімнату на нижньому поверсі, він здригнувся. Крісла зникли. В приміщенні не було навіть стільця.
— Отакої! — вигукнула Козетта, увійшовши. — Крісел немає! Куди ж поділися крісла?
— Це я звелів Баску прибрати їх, — пробелькотів Жан Вальжан.
— Навіщо?
— Сьогодні я залишуся всього на кілька хвилин.
— Прийти ненадовго — не означає стояти на ногах.
— Баскові, здається, крісла знадобилися для вітальні. Мабуть, ви чекаєте сьогодні гостей.
— Ми не чекаємо нікого.
Жан Вальжан не міг більше вимовити ні слова.
Козетта знизала плечима.
— Звеліти винести крісла! Позавчора ви не дозволили розпалити вогонь. Який же ви дивний!
— Прощайте, — прошепотів Жан Вальжан.
Він не сказав: "Прощай, Козетто", але й не спромігся сказати: "Прощайте, баронесо".
Жан Вальжан вийшов пригнічений.
Цього разу він усе зрозумів.
Другого дня він не з’явився. Козетта згадала про нього тільки пізно ввечері.
— Чому це добродій Жан не прийшов сьогодні? — запитала вона.
На мить у неї стислося серце, але Маріус відвернув її увагу поцілунком.
Жан Вальжан не прийшов і назавтра. Козетта згадала про це тільки вранці наступного дня й послала Ніколетту на вулицю Озброєної людини — довідатися, чи добродій Жан, бува, не захворів. Ніколетта принесла відповідь від добродія Жана. Він не захворів. Просто був зайнятий. Він прийде, як тільки матиме змогу. Правда, він збирається в невелику подорож. Нехай про нього не турбуються. Нехай про нього не думають.
3. Тяжіння й відштовхування
У кінці весни й на початку літа 1833 року рідкі перехожі кварталу Маре, крамарі й роззяви, що стовбичили у дверях своїх будинків, помітили охайно вдягненого старого в усьому чорному, який щовечора, о тій самій годині, виходив із вулиці Озброєної людини, проминав вулицю Блан-Манто, добирався до вулиці Ешарп і там повертав ліворуч, на вулицю Сен-Луї.
Тут він уповільнював ходу й брів, витягши вперед голову, нічого не бачачи й нічого не чуючи, прикипівши поглядом до рогу вулиці Сестер Голгофи.
Тимчасом як він туди підходив, погляд його оживав, очі освітлювалися

внутрішнім вогнем, обличчя ставало розчуленим, ніжним, губи ворушилися, мовби він розмовляв із кимось невидимим; він усміхався невпевненою, боязкою усмішкою і йшов чимдалі повільніше. Здавалося, він прагнув до якоїсь мети й водночас боявся наблизитися до неї. Та хоч як відтягував цю мить, зрештою він таки доходив до вулиці Сестер Голгофи; тут зупинявся. Весь тремтячи, несміливо висовував голову з-за рогу останнього будинку й дивився у вулицю, і в його трагічному погляді наче відбивалася туга за неможливим щастям і тьмянів відблиск втраченого раю. Потім велика сльоза скочувалася в нього по щоці, й старий відчував її гіркий присмак. Кілька хвилин він стояв, мовби закам'янілий, потім рушав назад тією самою дорогою, і погляд його чимдалі згасав.

З плином часу старий перестав доходити до рогу вулиці Сестер Голгофи; він зупинявся на початку вулиці Сен-Луї й дивився на перехрестя здалеку. Потім мовчки хитав головою, ніби відмовляючись від чогось, і повертав назад.

Незабаром він перестав доходити навіть до вулиці Сен-Луї. Добирався до вулиці Брукованої, хитав головою і вертався; через якийсь час він уже не йшов далі вулиці Труа-Павільйон; потім став зупинятися перед вулицею Блан-Манто. Він скидався на маятник давно накрученого годинника, коливання якого стають усе коротші, перш ніж зупинитися.

Щодня він виходив із дому о тій самій годині, йшов тією самою дорогою, але до кінця не доходив і, можливо, сам не усвідомлюючи того, скорочував її дедалі більше. Його обличчя висловлювало одну тільки думку: "Навіщо?" Зіниці згасли, очі були сухі. Голова старого досі витягувалась уперед; підборіддя час від часу починало тремтіти; жаль було дивитися на його худу, зморшкувату шию. Іноді, в дощову погоду, він тримав під пахвою парасольку, але не розкривав її. Кумасі кварталу казали: "У нього не всі дома". Діти бігли слідом і сміялися з нього.

Книга восьма

Після непроглядного мороку — сліпуча зоря

1. Пожаліймо нещасливих і будьмо поблажливі до щасливців

Як страшно бути щасливим! Як часто, досягши цієї облудної життєвої мети, людина забуває про мету істинну — про обов'язок!

А проте було б несправедливо звинувачувати Маріуса.

Ми вже згадували, що до весілля Маріус не ставив запитань Фошлеванові, а потім не зважувався розпитувати Жана Вальжана. Він шкодував про обіцянку, яку так необачно дозволив у себе вирвати. Але він усе-таки дав її й тому обмежився тим, що намагався віддалити Жана Вальжана від свого дому й стерти його образ у пам'яті Козетти.

Те, що робив Маріус, він вважав необхідним і справедливим. Крім уже відомих нам підстав, у нього були й інші, про які читач довідається пізніше. Ведучи один судовий процес, він випадково зустрів давнього службовця банківського дому Лаффіта і дістав від нього якісь таємні відомості. Тепер він з усією можливою обережністю розшукував одну особу, щоб повернути їй шістсот тисяч франків. Саме тому він і не торкався цих грошей.

Козетта ні про що таке не здогадувалася, але і її звинувачувати було б жорстоко. Між нею й Маріусом існував потужний магнетичний струм, і тому підсвідомо вона робила все, чого хотів Маріус. Її душа так злилася з душею чоловіка, що йому не треба було нічого казати; вона просто відчувала його приховані наміри і сліпо їм скорялася. Отож усе, що Маріус хотів викреслити зі свого життя, мимохіть тьмяніло й у Козеттиній пам'яті.

Не варт, проте, перебільшувати: у випадку з Жаном Вальжаном ця забудькуватість і байдужість носили чисто поверховий характер. У глибині душі Козетта ніжно любила того, кого так довго називала батьком. Та ще дужче любила вона свого чоловіка.
Не раз Козетта згадувала про Жана Вальжана і дивувалася, чому він не з'являється.
— Мабуть, його нема в Парижі, — заспокоював її Маріус. — Адже він збирався в подорож.
"А й справді, він мав звичку кудись пропадати, — думала Козетта. — Але не так надовго".
Двічі або тричі вона посилала Ніколетту на вулицю Озброєної людини довідатися, чи повернувся зі своєї подорожі добродій Жан. Жан Вальжан просив переказувати, що не повернувся.
Козетта цим задовольнялася, бо єдиним чоловіком, без якого вона не могла обійтися на цьому світі, був Маріус.
До того ж Козетта й Маріус самі відлучалися на певний час із Парижа. Вони їздили у Вернон. Маріус возив Козетту на могилу свого батька.
Потроху Маріус відвертав Козеттині думки від Жана Вальжана. І Козетта не опиралася.
Зрештою, так звана невдячність дітей не завжди заслуговує суворого осуду. Це невдячність самої природи. Природа ділить живі істоти на тих, хто приходить, і тих, хто відходить. Молодість поспішає до радості, до світла й кохання. Старість іде до могили. Вони не гублять одне одного з виду, але їхні обійми вже розімкнулися. Молоді переймаються байдужістю життя, старі — байдужістю смерті. Не звинувачуймо ж бідолашних дітей.
2. Останні спалахи світильника, в якому вичерпалась олія
Одного дня Жан Вальжан спустився сходами, ступив кілька кроків по вулиці, потім посидів на тій самій тумбі, де побачив його Гаврош у ніч з 5 на 6 червня, і знову піднявся до себе. То було останнє коливання маятника.
Назавтра він не підвівся з ліжка.
Воротарка, що готувала йому скромний сніданок — трохи капусти або кілька картоплин, помащених салом, — заглянула в череп'яну миску й вигукнула:
— Таж ви не їли вчора, бідолашний чоловіче!
— Зате гляньте на глек для води. Він порожній.
— Якщо вам хочеться пити й не хочеться їсти, у вас гарячка. Навіть не торкнулись моєї страви — а я ж так старалася!
Жан Вальжан узяв стареньку за руку.
— Я неодмінно попробую, — пообіцяв він.
Крім цієї доброї жінки, Жан Вальжан не бачив жодної живої душі. Є в Парижі вулиці, де ніхто не проходить, і будинки, в яких ніхто не буває. Жан Вальжан якраз і жив на такій вулиці й у такому домі.
Минув тиждень, а Жан Вальжан усе не підводився з ліжка.
Якось воротарка побачила в кінці вулиці лікаря, що обслуговував мешканців кварталу, й попросила його піднятись до хворого.
Лікар навідав Жана Вальжана й поговорив із ним.
— Ну що, докторе? — спитала воротарка, коли він спустився.
— Вашому хворому дуже погано.
— А що з ним таке?
— Усе й нічого. Він, здається, втратив дорогу істоту. Від цього помирають.
— Ви ще прийдете, докторе?
— Прийду. Але треба, щоб до нього прийшов хтось інший.

Якось увечері Жан Вальжан відчув, що йому важко підвестись на лікті; він помацав собі зап'ясток і не знайшов пульсу; дихання було нерівне, уривчасте; він почував себе зовсім кволим. Чимось дуже стривожений, він через силу спустив ноги з ліжка й натягнув на себе свою стару одежу робітника. Не виходячи більше з дому, він віддавав перевагу їй.
Одягаючись, він мусив кілька разів перепочивати; тільки просунути руки в рукави куртки коштувало йому таких зусиль, що на чолі виступив піт.
Відколи Жан Вальжан залишився сам, він поставив своє ліжко в передпокої, щоб якомога менше бувати у спорожнілих кімнатах.
Він відкрив валізку й дістав дитяче вбрання Козетти.
Він розклав його на ліжку.
Єпископові свічники досі стояли на каміні. Жан Вальжан узяв у шухляді дві воскові свічки, поставив їх у свічники й запалив, хоч було ще видно. Запалені серед білого дня свічки горять звичайно в домах, де є покійник.
Кожен крок, яким Жан Вальжан ступав по кімнаті, виснажував його, і він змушений був сідати й перепочивати. То була не просто втома від затрати сил, які потім поновлюються; то були останні можливі для нього рухи; то згасало його життя, вичерпуючись у тяжких передсмертних зусиллях.
Він важко опустився на стілець перед дзеркалом, таким фатальним для нього і таким рятівним для Маріуса дзеркалом, у якому він прочитав перекинутий відбиток листа на Козеттиному бюварі. Жан Вальжан побачив себе в дзеркалі й не впізнав. Він виглядав на вісімдесят років; перед одруженням Козетти йому давали п'ятдесят; за один рік він постарів на тридцять. Зморшки на його чолі вже не були ознакою старості, а здавалися таємничою печаттю смерті. Щоки запали, обличчя прибрало землистого кольору; кутики рота опустилися, очі дивилися в порожнечу з німим докором.
Він був у тому стані, коли скорбота вже не шукає виходу, а застигає в душі твердим згустком розпачу.
Настала ніч. Через силу він пересунув до каміна стіл і старе крісло. Поставив на стіл чорнильницю, поклав перо й папір.
І тут він зомлів. Коли опритомнів, йому захотілося пити. Не маючи сили підняти глечик, він нахилив його до рота й відпив ковток.
Потім обернувся до ліжка і втупив погляд у чорне платтячко, у всі свої неоціненні скарби. Час наче зупинився для нього.
Аж раптом він здригнувся, відчувши холод; тоді сперся ліктями на стіл і взявся за перо.
Тремтячою рукою Жан Вальжан вивів кілька рядків. Ось вони:
"Козетто! Благословляю тебе. Я все тобі поясню. Твій чоловік учинив слушно, коли дав мені зрозуміти, що я повинен піти з вашого життя; правда, він трохи помилився у своїх припущеннях, та однаково він мав рацію. Він чудова людина. Люби його міцно й після моєї смерті. Пане Понмерсі! Любіть завжди моє кохане дитя! Козетто! Тут знайдуть цього листа, й ось що я хочу тобі сказати: якщо в мене стане сили пригадати всі розрахунки, ти зрозумієш, що ті гроші справді твої. Ось у чім справа: білий гагат привозять із Норвегії, чорний — з Англії, чорний стеклярус — із Німеччини. Гагат цінніший і дорожчий. Але у Франції можна успішно виготовляти штучний гагат, як і в Німеччині. Для цього потрібне невелике ковадло, у два квадратні дюйми, і спиртівка, щоб плавити віск. Колись віск виготовляли зі смоли та сажі, й він коштував чотири франки за фунт. Я став виготовляти його з камеді й скипидару. Так він виходить багато кращий і обходиться лише в тридцять су…"
Тут перо випало у нього з рук, і розпачливе ридання вихопилося з самої глибини душі. Бідолаха обхопив голову руками й замислився.

"О, горе мені! — вигукнув він подумки (то був жалібний зойк, почутий лише Богом). — Усьому кінець. Я не побачу її більше. Це була усмішка, яка на мить осяяла моє життя. Я провалюсь у вічну ніч, навіть не глянувши востаннє на Козетту. О, якби хоч на мить почути її голос, торкнутись її вбрання, подивитися на неї, на мого янгола, а тоді можна й умерти! Смерті я не боюсь, але як страшно піти в небуття, так і не побачивши Козетти! Вона усміхнулася б мені, сказала ласкаве слово. Невже це кому-небудь зашкодило б? Але ні, всьому кінець, навіки. Я сам-один. О Господи! Я вже не побачу її ніколи!"
У цю мить у двері постукали.
3. Цебро багна, що тільки обілило
Того самого дня, — а точніше, вечора, — коли Маріус, підвівшись із-за столу, рушив до свого кабінету, збираючись зайнятися вивченням якоїсь судової справи, Баск подав йому листа і сказав:
— Добродій, що приніс цього листа, чекає в передпокої.
Козетта прогулювалася з дідом у саду.
Лист, як і людина, може мати непривабливий вигляд. Один погляд на грубий папір, на неакуратно складені сторінки — і ти вже відчуваєш неприязнь. Саме такого листа приніс Баск.
Маріус узяв його в руки. Лист пахнув тютюном. Ніщо так не пробуджує спогадів, як запах. Маріус подивився на адресу: "Ласкавому панові, барону Понмерсі. У власний дім". Знайомий запах тютюну допоміг йому згадати й почерк. Наче в осянні перед ним постало лігво Жондрета.
Яка дивна примха долі — один із двох людей, що їх він так уперто й довго розшукував, прийшов до нього власною охотою.
Маріус нетерпляче розпечатав листа й прочитав:
"Пане барон!
Якби Всевишній Володар обдарував мене талантами, я міг би стати бароном Тентом, членом Академії наук, але я не барон. Я тільки ношу таке саме прізвище і буду щасливий, коли цей збіг допоможе мені здабути вашу прихильність. Ваше добродіяння буде винагороджино позаяк я володію таємницею щодо аднієї особи, яка обманом утерлась у вашу довіру, тому що пані баронеса шляхетного паходження. Святилище чеснот не повинне аскверняться злочином.
Я чикаю в пиридпокої розпоряджень пана барона.
З пошаною".
Листа було підписано "Тенар".
Підпис був не вигаданий. Тільки трохи вкорочений.
Закручені фрази та орфографічні помилки теж незаперечно підтверджували Маріусів здогад.
Він був глибоко схвильований. Тепер тільки знайти б того другого — свого рятівника, — і більш йому немає чого бажати.
Маріус узяв із шухляди письмового столу кілька банкових білетів, поклав їх до кишені й подзвонив. Баск прочинив двері.
— Просіть, — наказав Маріус.
— Пан Тенар, — оголосив Баск.
До кабінету ввійшов чоловік.
На превеликий подив Маріуса, гість був зовсім йому незнайомий.
Уже немолодий, він мав великого носа, підборіддя його тонуло в нашийній хустці, очі ховалися за зеленими окулярами, пряме волосся спадало на лоба. На ньому був чорний, досить-таки потертий, але охайний костюм; з жилетної кишені звисав цілий жмут брелоків, указуючи, що там сховано годинник. У руці відвідувач тримав старого капелюха. Він горбився і чим нижче кланявся, тим круглішою ставала його спина.

Але особливо впадало у вічі те, що костюм цього чоловіка, хоч і дбайливо застебнутий, був явно завеликий на нього.
Тут потрібен короткий відступ.
У ті часи жив у Парижі, у старому похмурому домі на вулиці Ботрельї, поблизу Арсеналу, один хитрий єврей, котрий заробляв собі на прожиток тим, що перетворював будь-якого пройдисвіта на порядного чоловіка. Перетворення відбувалося за допомогою костюма, який мав більш-менш пристойний вигляд і коштував тридцять су на день. Того чоловіка, що давав напрокат одяг, паризькі злодії називали Міняйлом — його справжнього імені ніхто не знав. У розпорядженні Міняйла була досить велика гардеробна, клієнти могли вибрати тут одежу на всякий смак. На окремих цвяхах у нього висіли суддівська мантія, сутана священика, сурдут банкіра, мундир відставного військового, костюм письменника і костюм урядовця. Обшарпаний шахрай заходив у цю гардеробну, викладав тридцять су, підбирав собі одяг згідно з тією роллю, яку збирався ґрати, і спускався сходами вже не бандюгою, а добропристойним громадянином. Наступного дня лахи повертали Міняйлові; єврей виявляв цілковиту довіру злодіям, і його ніколи не обкрадали. Ті костюми мали одну тільки ваду: вони "погано сиділи", тому що були пошиті не на тих, хто їх носив.
Якби Маріус був знайомий із таємними закладами Парижа, він би відразу впізнав на відвідувачі, якого впустив до нього Баск, костюм "урядовця", позичений у кублі Міняйла.
Розчарований тим, що побачив не того, кого сподівався побачити, Маріус сухо запитав:
— Чого вам треба?
— Пане барон, будьте ласкаві вислухати мене. Я колишній дипломат, я стомився від життя. Стара цивілізація набила мені оскому. Я хотів би виїхати до Америки й пожити серед дикунів. Нас троє. Я маю дружину й дочку — вельми вродливу панну. Ця подорож неблизька й дорого коштує. Мені треба трохи грошей.
Маріус уважно дослухався до мови незнайомця, стежив за його жестами й виразом обличчя. Гугнявий голос гостя анітрохи не був схожий на той різкий голос, який він сподівався почути. Маріус був остаточно збитий із пантелику.
— А до чого тут я? — роздратовано запитав він.
Незнайомець витяг шию над нашийною хусткою, мов шуліка, і з люб’язною усмішкою запитав:
— Хіба пан барон не прочитав мого листа?
Це припущення було недалеке від істини. Маріус не так читав листа, як роздивлявся почерк. Він уже й не пам’ятав, про що там ідеться. Слова незнайомця "я маю дружину й дочку" пробудили в ньому новий здогад, і зараз він промацував співрозмовника поглядом, якому позаздрив би будь-який слідчий.
— Кажіть ясніше, — мовив він.
Незнайомець заклав руки в кишені камізельки й підвів голову, теж свердлячи Маріуса поглядом крізь зелені окуляри.
— Гаразд, пане барон, я висловлюся ясніше. Я хочу продати вам одну таємницю.
— Таємницю? Вона стосується мене?
— Так, почасти.
— Що ж то за таємниця?
Слухаючи співрозмовника, Маріус придивлявся до нього дедалі пильніше.
— Вступ я зроблю безкоштовно, — сказав незнайомець. — Я певен, він зацікавить вас.

— Говоріть.
— Пане барон, у вашому домі живе злодій і вбивця.
Маріус здригнувся.
— В моєму домі? Ні, — заперечив він.
Незнайомець анітрохи не збентежився.
— Злодій і вбивця, — незворушно провадив він. — І врахуйте, пане барон, я говорю не про колишні гріхи, спокутувані перед законом давністю, а перед Богом — каяттям. Я говорю про злочин зовсім недавній і ще невідомий правосуддю. Цей чоловік проник у вашу родину під чужим ім'ям. Я знаю, як його звуть насправді, і я вам це скажу задарма.
— Кажіть.
— Його звуть Жан Вальжан.
— Я знаю.
— Так само задарма я скажу вам, хто він такий.
— Кажіть.
— Колишній каторжник.
— Я знаю.
— Знаєте, бо я мав честь щойно вам це повідомити.
— Ні. Я знав і раніше.
Холодний і впевнений тон Маріуса, його уривчасті "я знаю" пробудили в незнайомці глухий гнів. Він крадькома метнув у співрозмовника лютий погляд. Та хоч який він був блискавичний, Маріус помітив його й упізнав; такий погляд неможливо не впізнати, побачивши бодай один раз. Приховати цей пекельний зблиск підлої душі не зможуть навіть окуляри.
— Не смію заперечувати панові барону, — мовив незнайомець, зітхнувши. — В усякому разі ви переконалися, що я добре обізнаний. І те, що я хочу розкрити вам зараз, відомо тільки мені. Це стосується багатства пані баронеси. Йдеться про таємницю надзвичайної ваги. Вона продається. Ви перший, кому я пропоную її. Зовсім дешево. За двадцять тисяч франків.
— Ця таємниця відома мені, як і всі інші, — сказав Маріус.
Співрозмовник визнав за необхідне трохи знизити ціну.
— Пане барон, викладіть десять тисяч, і я вам її відкрию.
— Повторюю, вам нема чого мені повідомити. Я знаю, що ви хочете сказати.
В очах незнайомця знову спалахнув вогонь.
— Треба ж мені пообідати сьогодні! Це страшна таємниця, повірте. Пане барон, я вам її розкрию. Дайте мені двадцять франків.
Маріус подивився на нього проникливим поглядом.
— Я знаю вашу страшну таємницю. І знаю, як вас звуть.
— Це не важко, пане барон. Я мав честь підписатися під листом. Мене звуть Тенар.
— …дьє.
— Що таке?
— Тенардьє.
— Це ви про кого?
— Ви також робітник Жондрет, — провадив Маріус, — актор Фабанту, поет Жанфло, іспанець дон Альварес і тітка Балізар.
— Тітка? До чого тут тітка?
- І ви держали шинок у Монфермеї.
— Шинок? Ніколи.
— А я запевняю, що ви Тенардьє і що ви мерзотник. Беріть!
Маріус вихопив із кишені банковий білет і пожбурив співрозмовникові в обличчя.
— Дякую! Пробачте! П'ятсот франків! Пане барон!
Розгублений, низько кланяючись, гість підхопив білет.

— П’ятсот франків! — повторив він, не вірячи власним очам. І затинаючись, пробурмотів: — Оце шмат!
— Ну що ж! — раптом вигукнув він. — Скиньмо машкару!
І зі спритністю мавпи відгорнув з лоба волосся, зірвав окуляри, витяг із носа й миттю сховав кудись дві трубочки з пер — читач уже ознайомився з ними в іншому місці цієї книжки.
Очі його заблищали, змережаний огидними зморшками лоб розгладився, ніс витягся і став гострим, як дзьоб: знову проступили жорстокі й хитрі риси хижака.
— Пан барон не помилився. Я Тенардьє, — сказав гість різким голосом, без найменшої гугнявості.
І випростав згорблену спину.
Тенардьє — а це, звичайно, був він — не міг отямитися від розгубленості. Він прийшов сюди здивувати, а здивували його самого — та ще й дали за приниження п’ятсот франків. Він уперше в житті бачив цього барона Понмерсі, а той упізнав його, причому перевдягненого. Читач пам’ятає, що хоч Тенардьє і був колись сусідом Маріуса, проте він ніколи його не бачив, що в Парижі трапляється не так уже й рідко. Він просто чув краєм вуха, як дочки згадували про бідного юнака, що жив у їхньому домі, й написав Маріусові відомого нам листа, не знаючи його в обличчя. Тенардьє навіть уявити собі не міг, що між Маріусом і бароном Понмерсі існує якийсь зв’язок.
Що ж до прізвища Понмерсі, то на полі битви під Ватерлоо, як ми пам’ятаємо, він розчув лише два останні склади — "мерсі", слово подяки, нічогісінько не вартої в його очах.
А втім, за допомогою дочки Азельми, що стала стежити за молодим подружжям з дня весілля, а також завдяки власним розшукам, Тенардьє пощастило дещо розплутати. Переходячи від висновку до висновку, він зрештою здогадався, хто був чоловік, зустрінутий ним одного дня в Головній клоаці. Від чоловіка Тенардьє досить легко дістався до імені. Він з’ясував, що баронеса Понмерсі — це Козетта. Але тут він вирішив діяти обережно. Зрештою, він сам до пуття не знав, хто така Козетта, хоч і припускав, що вона не має законного батька. Та яка йому користь говорити про це? Щоб заплатили за мовчанку? Ні, він має дещо краще на продаж. А прийти до барона Понмерсі й, не маючи достатніх доказів, сказати: "Ваша дружина не має законного батька", — означало лиш наразитися на копняк під зад.
Як на Тенардьє, його розмова з Маріусом ще й не почалася. Правда, йому доводилося відступити, змінити стратегію; але він досі не повідомив нічого істотного, а п’ятсот франків уже лежали в кишені. Блискавично він зробив внутрішній огляд своїх сил і після слів "Я Тенардьє" вичікувально замовк.
Маріус міркував. Нарешті він знайшов Тенардьє і може виконати полковників заповіт. Його принижувало усвідомлення того, що герой лишається чимось зобов’язаний бандитові, й вексель, який передав Маріусові з могили батько, досі не сплачений. І ось тепер він визволить тінь полковника від цього мерзенного кредитора. Йому здавалося, він виводить із боргової в’язниці пам’ять про свого батька.
Крім того, начебто трапилася нагода з’ясувати, звідки походить Козеттине багатство. Тенардьє було щось відомо про це. Не завадить спонукати його на відвертість.
— Я назвав ваше прізвище, а зараз я скажу таємницю, якою ви збиралися здивувати мене. Ви переконаєтеся, що мені відомо більше, ніж вам. Жан Вальжан, ви кажете, вбивця і злодій. Злодій, бо він пограбував багатого фабриканта, пана Мадлена. Убивця — бо вбив поліційного наглядача Жавера.

— Щось я не розумію, пане барон.
— Зараз зрозумієте. Слухайте. В окрузі Па-де-Кале близько тисяча вісімсот двадцять другого року жив чоловік, який у минулому не поладнав із правосуддям, але потім виправився і, можна сказати, став у повному розумінні праведником. Збудувавши фабрику виробів із чорного скла, він і сам забагатів, і підняв добробут цілого міста. Він засновував лікарні, відкривав школи, допомагав удовам, усиновлював сиріт. Його обрали мером. Один звільнений на волю каторжник знав про злочин, учинений колись паном Мадленом; він виказав того чоловіка поліції, домігся його арешту, а сам скористався з цього, щоб поїхати до Парижа й отримати в банку Лаффіта по чеку з підробленим підписом суму десь у півмільйона франків, яка належала Мадленові, — я знаю про це зі слів самого касира. Каторжник, що обікрав пана Мадлена, і є Жан Вальжан. Щодо вбивства, то й тут ви не скажете мені нічого нового. Я сам бачив, як Жан Вальжан застрелив поліційного наглядача Жавера.
Тенардьє зиркнув на Маріуса переможним поглядом; настав час перейти в наступ і відвоювати втрачені території.
— Ви помиляєтеся, пане барон.
— Як помиляюся? Ви станете заперечувати факти?
— Це не факти, а чистісінька фантазія. Істина й справедливість передусім. Я не люблю, коли людей звинувачують безпідставно. Пане барон, Жан Вальжан не обікрав Мадлена, і Жан Вальжан не вбивав Жавера.
— Та ви що?
— Я можу навести вам дві причини.
— Які? Говоріть!
— Перша: Жан Вальжан не обікрав Мадлена, бо сам Жан Вальжан і є Мадлен.
— Що за вигадки!
— А ось і друга: він не вбивав Жавера, бо Жавера вбив сам Жавер.
— Що ви хочете цим сказати?
— Що Жавер наклав на себе руки.
— Доведіть! Доведіть! — у нестямі закричав Маріус.
— Жавера-агента-поліції-знайдено-утопленим-під-чов-ном-біля-мосту-Міняйлів, — карбуючи кожне слово, сказав Тенардьє.
— Доведіть же!
Тенардьє дістав із бічної кишені великий сірий конверт.
— Ось моє досьє, — спокійно сказав він і провадив: — Пане барон, у ваших інтересах я постарався розвідати про Жана Вальжана все досконально. Коли я заявляю, що Жан Вальжан — це Мадлен, і що Жан Вальжан не вбивав Жавера, значить, я маю докази.
Говорячи, Тенардьє дістав із конверта й простяг Маріусові дві пожовклі газети, злинялі та пропахлі тютюном.
Читачеві вже знайомі ці газети. Одна з них, давніша — "Драпо блан" від 25 липня 1823 року — встановлювала тотожність Мадлена і Жана Вальжана. Друга — "Монітер" від 15 липня 1832 року — повідомляла про самогубство Жавера й додавала, що, судячи з усного рапорту Жавера префектові, він потрапив у полон до повстанців на барикаді Шанврері й вибрався звідти живим завдяки великодушності одного із заколотників, який вистрелив у повітря, замість пустити йому кулю в лоб.
Маріус прочитав. Перед ним були точні дати, незаперечні докази. Отже, касира ввели в оману, й він дав йому неправильні відомості. Постать Жана Вальжана раптом виступила з мороку й виросла перед його очима. Маріус не міг стримати радісного вигуку:

— То виходить, цей нещасний — чудова людина! І ті гроші справді належать йому! Він Мадлен — провидіння цілого краю! Він Жан Вальжан — рятівник Жавера! Та це ж герой! Це — святий!
— Він не святий і не герой, — сказав Тенардьє. — Він убивця і злодій.
Маріус знову почув слова "вбивця" і "злодій", з якими, здавалося, було покінчено. Його наче облили крижаною водою.
— Авжеж, — провадив Тенардьє. — Жан Вальжан не обікрав Мадлена, але він злодій. Він не вбив Жавера, але він — убивця. Пане барон! Я розповім вам усе, як є, і полишу на вашу великодушність винагородити мене. Цю таємницю слід цінувати на вагу золота. Я трохи стомився, дозвольте мені сісти.
Маріус сів сам і показав на стілець співрозмовникові.
Сівши, Тенардьє, заклав ногу на ногу й відкинувся на спинку — як людина, впевнена у собі.
— Пане барон! — з поважною урочистістю заговорив він. — Шостого червня тисяча вісімсот тридцять другого року, в день заколоту, один чоловік перебував у Головній клоаці Парижа, там, де водостік виходить у Сену, між мостом Інвалідів і Єнським мостом.
Маріус раптом підсунув свого стільця ближче до Тенардьє. Той помітив цей рух і вів далі з неквапністю оратора, що цілком заволодів увагою слухача:
— Змушений переховуватися — правда, з причин, далеких від політики, — вищеназваний чоловік обрав клоаку собі за житло й мав від неї ключа. Було це, повторюю, шостого червня, десь о восьмій вечора. Чоловік почув у клоаці шурхіт кроків. Вельми здивований, він притиснувся до стіни і став чекати. Кроки наближались. Заґратований вихід на Сену був неподалік, і звідти проникало світло, що дало йому змогу впізнати в тому, хто йшов, колишнього каторжника, і побачити, що він несе на спині труп. Убивця схоплений на гарячому, а щодо крадіжки, то це ясно само собою. Задарма людину не вбивають. Каторжник збирався кинути труп у річку. І ось що варто відзначити: дістатися до виходу каторжник міг, лише пройшовши крізь жахливу трясовину. Але він не кинув туди труп, бо робітники клоаки, чистячи наступного дня водостік, знайшли б убитого, а це не входило у розрахунки вбивці. Він визнав за краще перебратися через драговину зі своєю важкою ношею, і це, мабуть, коштувало йому неймовірних зусиль. Більший ризик для життя годі собі уявити, і я взагалі не розумію, як він вибрався звідти живий.
Маріус пересунув стільця ще ближче до Тенардьє. А той скористався з цього, щоб перевести дух.
— Пане барон, клоака — не Марсове поле. Вона вузька, і якщо там опиняться двоє, вони неодмінно мають зустрітися. Отож постійний мешканець клоаки й випадковий перехожий мимохіть зіткнулися. Перехожий сказав постійному мешканцеві: "Ти бачиш, що я несу. Випусти мене назовні — у тебе є ключ". Цей каторжник — неймовірно дужий. Відмовити йому — не було чого й думати. Одначе власник ключа почав із ним розмову — щоб вигадати час. Він уважно оглянув мерця: то був добре вдягнений юнак, на вигляд багатий і весь залитий кров'ю. Під час розмови мешканець клоаки зумів непомітно для вбивці відірвати клапоть від сурдута вбитого. Речовий доказ, як ви розумієте, — засіб вистежити злочинця й приперти його до стіни. Клапоть від сурдута мешканець клоаки сховав до кишені. Після чого він відімкнув ґрати, випустив перехожого з ношею, знову замкнув двері й подався геть, не бажаючи бути вплутаним у цю історію, — він не хотів бачити, як убивця кидатиме труп у річку. Вам тепер зрозуміло? Той, хто ніс убитого, був Жан Вальжан; власник ключа — перед вами; а клапоть від сюртука…
Урвавши фразу, Тенардьє витяг із кишені й підняв угору клапоть чорного сукна — подертий, весь у іржавих плямах.

Не відриваючи погляду від того клаптя, блідий, як смерть, Маріус поточився до стіни; не обертаючись, він намацав ключ у замку стінної шафи, відчинив дверцята й засунув туди руку.
— Пане барон, — вів далі Тенардьє, — у мене найсерйозніші підстави припускати, що вбитий юнак був багатий чужоземець, який мав при собі величезну суму грошей. Жан Вальжан заманив його в пастку.
— Тим юнаком був я, а ось і сюртук! — крикнув Маріус і кинув на підлогу закривавлений чорний сюртук.
Потім, вихопивши клапоть із рук Тенардьє, він приклав його до відірваної поли. Клапоть прийшовся якраз. Тенардьє остовпів від подиву.
Маріус рвучко випростався, охоплений і розпачем, і радістю. Він сунув руку до кишені, підійшов до Тенардьє й розлючено тицьнув йому під ніс жмут банкових білетів.
— Ви мерзотник! Ви брехун, наклепник і бандит! Ви хотіли звинуватити людину, а ви виправдали її! Бо це ви — злодій і вбивця! Я бачив вас, Тенардьє-Жондрет у тій норі на Госпітальному бульварі. Я знаю досить, щоб запровадити вас на каторгу або й далі! Ось вам тисяча франків, тримайте, негіднику!
І він пожбурив Тенардьє в обличчя тисячофранковий білет.
— А, Жондрет-Тенардьє, підлий пройдисвіте! Хай це буде для вас наукою, щоб знали, як копирсатись у чужому смітті! Беріть ще п’ятсот франків і забирайтеся звідси! Вас рятує Ватерлоо.
— Ватерлоо? — пробурчав Тенардьє, запихаючи до кишені гроші.
— Так, душогубе! Ви врятували життя полковникові…
— Генералові! — заперечив Тенардьє, скинувши голову.
— Полковникові! — сердито вигукнув Маріус. — За генерала я не дав би вам і ліара. А зараз геть звідси! Ось вам ще три тисячі франків. Завтра ж виїдете з дочкою до Америки. Бо ваша дружина померла, бридкий обманщику! Я простежу за вашим від’їздом, бандите, і дам вам на дорогу ще двадцять тисяч франків. Забирайтесь якнайдалі, хай вас повісять десь-інде!
— Я вічно дякуватиму вам, пане барон, — відповів Тенардьє, кланяючись до землі.
І він вийшов, нічого не розуміючи, приголомшений цією несподіваною грозою, що обсипала його банковими білетами.
Покінчімо тут-таки з цим чоловіком. Через два дні після описаних подій він виїхав під вигаданим прізвищем до Америки з дочкою Азельмою, маючи при собі чек на двадцять тисяч франків, виписаний в один із банків Нью-Йорка. Підлість Тенардьє була невиліковною, в Америці він лишився вірний собі. Погана людина навіть добро обертає на зло. На Маріусові гроші Тенардьє став работорговцем.
Тільки-но Тенардьє вийшов, Маріус кинувся в сад, де досі прогулювалася Козетта.
— Козетто! Козетто! Їдьмо зараз же! Баску, знайдіть фіакр! О Господи! Це ж він урятував мені життя! Не гаймо жодної хвилини!
Козетта подумала, що він збожеволів, але скорилася.
Маріус задихався і притискав руку до грудей, щоб стримати серцебиття. Він ходив туди-сюди сягнистими кроками, він обіймав Козетту.
— О, Козетто! Який же я негідник! — повторював він.
У Маріуса паморочилась голова. Він починав бачити в Жані Вальжані людину високої й трагічної душі. Каторжник перетворився на Христа. Маріус був засліплений цим чудесним перевтіленням.
Через мить фіакр уже стояв біля воріт.
Маріус допоміг сісти в екіпаж Козетті й швидко сів сам.
— Скоріше! — крикнув він візникові. — Вулиця Озброєної людини, номер сім!

Фіакр покотив.
— О, яке щастя! — вигукнула Козетта. — Вулиця Озброєної людини! Я не наважувалася казати тобі про неї. Ми їдемо до добродія Жана.
— До твого батька, Козетто! Він тепер більше, ніж будь-коли, твій батько. Я про все здогадуюся. Ти тоді так і не отримала листа, якого я надіслав із Гаврошем. Той лист потрапив йому до рук. Козетто, він прийшов на барикаду, щоб урятувати мене. А мимохідь урятував від смерті й Жавера. Це його покликання — бути для всіх янголом-охоронцем. Він витяг мене з безодні й віддав тобі. Він ніс мене на спині по тій жахливій клоаці. Яке ж я невдячне страховище! Він був твоїм провидінням, Козетто, а потім став і моїм. Уяви собі, там була жахлива трясовина, він сто разів міг утопитися в ній. Потонути в грязюці! А він переніс мене через неї. Ми тепер заберемо його до себе, хоче він цього чи не хоче, він ніколи вже не розлучиться з нами. Аби тільки застати його вдома! Я молитимуся на нього до кінця своїх днів. Авжеж, Козетто, так воно й було. Мого листа Гаврош передав йому. Тепер усе з’ясувалося. Ти зрозуміла?
Козетта не зрозуміла жодного слова.
— Ти маєш рацію, — сказала вона.
Екіпаж котив уперед.
4. Ніч, за якою займається світанок
Почувши стук у двері, Жан Вальжан обернувся.
— Увійдіть, — сказав він слабким голосом.
Двері відчинилися. Увійшли Козетта й Маріус. Козетта кинулась у кімнату. Маріус став на порозі, прихилившись до одвірка.
— Козетто! — промовив Жан Вальжан і, випроставшись у кріслі, простяг їй назустріч тремтячі руки, розгублений, смертельно блідий, з безмежною радістю в погляді.
Козетта, задихаючись від хвилювання, впала йому на груди.
— Тату! — вигукнула вона.
Жан Вальжан, глибоко зворушений, белькотів:
— Козетта! Вона! Це ви, баронесо! Це ти! О Господи! — І відчувши Козеттині обійми, закричав: — Ти прийшла! Ти тут! Значить, ти прощаєш мене!
Маріус, опустивши повіки, щоб стримати сльози, ступив крок уперед і прошепотів крізь зсудомлені від здушених ридань губи:
— Батьку мій!
— Ви теж прощаєте мене! — сказав Жан Вальжан. Маріус не здобувся на слово, і Жан Вальжан додав: — Дякую.
Козетта зірвала із себе шаль і кинула капелюшок на ліжко.
— Це мені заважає, — сказала вона.
І, вмостившися старому на коліна, ніжно відгорнула сиве волосся й поцілувала його в чоло.
Жан Вальжан, геть розгублений, не чинив опору…
Розуміючи лиш дуже невиразно, що відбувається, Козетта посилила свої ласки, мовби бажаючи спокутувати Маріусову провину.
Жан Вальжан шепотів:
— Який я був дурний! Я думав, що вже не побачу її. У ту мить, коли ви входили, я казав собі: "Всьому кінець. Ось її платтячко, а я, нещасний, ніколи більш не побачу Козетти". Ну хіба не йолоп! До чого ж люди сліпі! Вони забувають про милосердя Боже. А милосердний Господь каже: "Ти думаєш, усі тебе покинули, бідолахо? Ні, ні, так не годиться. Ось пошлю я тобі янгола-розрадника". І янгол з’являється, і бідолаха впізнає свою маленьку Козетту. Ох, який я був нещасливий!
На мить йому відібрало мову, потім він знову заговорив:

— Мені справді треба було бачити Козетту, хоч вряди-годи. Але я відчував, що я зайвий, і переконував себе: ти там не потрібен, лишайся у своєму закутні, ти не маєш права набридати їм вічно. Слава Богу, я знову бачу Козетту. Пане Понмерсі, дозвольте я казатиму їй "ти". Це вже ненадовго.
А Козетта дорікала йому:
— Як погано з вашого боку, що ви нас покинули! Де ви пропадали? Я посилала Ніколетту, і їй щоразу казали: "Він кудись поїхав". Ви давно повернулися? Чому нас не повідомили? А знаєте, ви дуже змінилися. Як вам не соромно, тату? Ви хворіли, а ми й не знали. Маріусе, помацай, яка в нього холодна рука!
— То ви прощаєте мене, пане Понмерсі? — повторив Жан Вальжан.
Тут усі почуття, які переповнювали Маріусове серце, вихопилися назовні, й він вигукнув:
— Козетто, ти чуєш? Він просить пробачення! А ти знаєш, чим він завинив переді мною? Урятував мене від смерті. І навіть більше. Він подарував мені тебе. А врятувавши мене й подарувавши мені тебе, Козетто, він приніс себе в жертву. І мені, невдячному, і мені, безжальному, і мені, глибоко перед ним винному, він тепер каже: "Дякую". Якби все життя я простояв навколішки перед цим чоловіком — і то було б мало! Він усе пройшов заради мене, заради тебе, Козетто, — і вогненне пекло барикади, і смердючі підземелля клоаки! Він наш янгол-охоронець, Козетто!
— Тихше! Тихше! — прошепотів Жан Вальжан. — Навіщо говорити про це?
— Чому ви нічого мені не сказали? — вигукнув Маріус із гнівом, у якому звучали ноти глибокої пошани. — Ви рятуєте людям життя і приховуєте це від них! Більше того: під приводом відвертості ви зводите на себе жахливий наклеп.
— Я сказав правду, — відповів Жан Вальжан.
— Ні, — заперечив Маріус. — Правда — це вся правда, а всієї правди ви не сказали. Ви були Мадленом — чому про це не сказали? Ви врятували Жавера — чому не сказали? Я завдячую вам життям — чому не сказали?
— Бо я вважав, що ви маєте слушність. Мені треба було піти. Якби ви довідалися про ту історію з клоакою, ви змусили б мене залишитися з вами. Це було б незручно для всіх — отже, я мусив мовчати.
— Що незручно? Кому незручно! — обурився Маріус. — Невже ви гадаєте, що залишитесь тут? Ми заберемо вас звідси. О Боже! Подумати тільки — адже я довідався про все випадково! Ми заберемо вас із собою. Ви — наш батько, і ви не залишитеся в цій жахливій норі жодного дня. І не думайте, що завтра ви будете тут.
— Завтра мене тут не буде, — сказав Жан Вальжан, — але не буде й у вас.
— Що ви хочете цим сказати? — запитав Маріус. — Ми не дозволимо більш ніяких подорожей. Ви нас не покинете.
— Цього разу ми не жартуємо, — докинула Козетта. — Внизу стоїть фіакр. Я викрадаю вас. І як буде треба, то застосую силу.
І, сміючись, вона вдала, ніби підводить старого з крісла.
— Ваша кімната досі чекає вас, — сказала вона. — Коли б ви знали, як гарно тепер у саду! Цвітуть азалії. Алеї посипано річковим піском, і там трапляються фіолетові черепашки. Ви їстимете мої полуниці. Я сама поливаю їх. І щоб більше ніяких баронес, ніякого добродія Жана, у нас республіка, і всі кажуть одне одному "ти", правда, Маріусе? Ви поїдете з нами — дідусь буде дуже радий! Ми виділимо вам окрему грядку в саду, ви обробите її, й тоді подивимося, чиї полуниці будуть смачніші — мої чи ваші. Я зроблю все, чого ви хочете, тільки слухайтеся мене.
Жан Вальжан слухав музику її голосу, але не розбирав змісту слів. На очі йому навернулися сльози. Він прошепотів:

— Ось і доказ, що Господь милосердний. Вона тут.
— Тату! — сказала Козетта.
А Жан Вальжан вів далі:
— Справді, як чудово було б жити разом! На деревах там співають пташки. Я гуляв би з Козеттою. Така радість — бути серед живих людей, які кажуть одне одному "доброго ранку", які перегукуються в саду. Ми щодня зустрічалися б, ми обробляли б кожне свій куточок. Вона частувала б мене полуницями, а я дарував би їй троянди. Це було б чудесно… Тільки…
Він помовчав і тихо сказав:
— Як жаль!
Жан Вальжан стримав сльозу й усміхнувся.
Козетта взяла обидві руки старого у свої долоні.
— Боже! — вигукнула вона. — Ваші руки стали ще холодніші. Ви занедужали? Вам щось болить?
— Ні, — відповів Жан Вальжан. — Мені дуже добре. Тільки…
Він замовк.
— Що тільки?
— Я зараз помру.
Козетта й Маріус здригнулися.
— Помрете? — скрикнув Маріус.
— Так, але це пусте, — сказав Жан Вальжан.
Він зітхнув, усміхнувся й заговорив знову:
— Козетто, ти мені щось розповідала. Говори далі, я хочу чути твій голос!
Маріус мов закам’янів, дивлячись на старого.
Козетта зойкнула:
— Тату! Тату! Ви житимете! Я хочу, щоб ви жили!
Жан Вальжан підвів голову і з ніжністю дивився на Козетту.
— О, так, заборони мені помирати. Хто знає? Може, я й послухаюся тебе. Я вже помирав, а ви прийшли, і мені здалось, що я оживаю.
— Ви сповнені сили й життя! — вигукнув Маріус. — Невже ви думаєте, що люди помирають отак зразу? У вас було горе, тепер воно минуло. Це я повинен просити прощення, і я прошу його у вас навколішках. Ви житимете ще довго, житимете з нами. У нас обох віднині буде одна думка — про ваше щастя.
— Ну от, бачите, — сказала Козетта, уся в сльозах. — Маріус теж каже, що ви не помрете.
Жан Вальжан усміхався.
— Якби ви й узяли мене до себе, пане Понмерсі, я однаково залишився б тим, ким я є. Ні, Господь подумав так само, як ви, як я, і вирішив, що моя смерть — найкращий вихід. Хай пан Понмерсі буде щасливий із Козеттою, хай юність поєднається з осяйним ранком, утішайтеся, мої любі діти, пахощами бузку та солов’їним співом, а я вже ні на що не здатен, і я помру. Так треба. Будьмо розважливі, адже я відчуваю, що мені кінець. Годину тому я знепритомнів. А вночі випив цілий глечик води. Який добрий у тебе чоловік, Козетто! Тобі з ним краще, ніж зі мною.
В двері постукали. Увійшов лікар.
— Здрастуйте і прощайте, докторе, — сказав Жан Вальжан. — Ось мої бідолашні діти.
Маріус підійшов до лікаря. Він звернувся до нього з одним словом: "Добродію…", але в тоні, яким він його вимовив, було невисловлене запитання.
Лікар відповів йому промовистим поглядом.
Жан Вальжан обернувся до Козетти. Він дивився на неї так напружено, ніби хотів забрати її образ у вічність.

Лікар помацав йому пульс.
— А, то це за вами він журився, — тихо мовив він.
І, нахилившись, прошепотів Маріусові на вухо:
— Надто пізно.
Жан Вальжан на мить відірвав очі від Козетти, подивився на Маріуса та лікаря ясним поглядом і ледь чутно прошепотів:
— Померти — легко. Страшно — не жити.
Несподівано він підвівся. Такий приплив сил іноді свідчить про те, що почалась агонія. Твердим кроком Жан Вальжан підійшов до стіни, відсторонив лікаря й Маріуса, які хотіли допомогти йому, зняв зі стіни мідне розп'яття, що там висіло, і пересуваючись легко, наче здорова людина, знову сів у крісло й поклав розп'яття на стіл.
— Ось великий мученик, — голосно сказав він.
І тут плечі його опустились, голова впала, а складені на колінах руки почали дряпати нігтями матерію.
Козетта, ридаючи, підтримувала його за плечі.
— Тату, не покидайте нас! — крізь сльози вигукувала вона. — Невже ми знайшли вас для того, щоб знову втратити?
Можна сказати, агонія веде вмирущого звивистим шляхом. Вона то штовхає його до могили, то повертає до життя. Людина йде в небуття мовби навпомацки.
Жан Вальжан опритомнів після цього напівзабуття. Піднявши край Козеттиного рукава, він поцілував його.
— Він оживає, лікарю, він оживає! — вигукнув Маріус.
— Ви такі добрі обоє, — сказав Жан Вальжан. — Пане Понмерсі, мене дуже засмучувало, що ви не захотіли торкатися грошей. Ті гроші справді належать вашій дружині. Зараз я все поясню вам, діти мої. Чорний гагат привозять із Англії, білий — з Норвегії. Про це написано он у тому листі, ви його прочитаєте. Я вдосконалив також застібки на браслетах, і вони стали гарніші й дешевші. На цьому можна заробити чимало грошей. Отож Козеттине багатство належить їй по праву. Я розповідаю вам ці подробиці, щоб ви були спокійні.
Крізь прочинені двері до кімнати заглянула воротарка.
— Може, покликати священика? — запитала вона вмирущого.
— У мене він є, — відповів Жан Вальжан і показав пальцем угору, наче бачив там когось, невидимого для інших.
Можливо, єпископ і справді був присутній при цьому прощанні з життям.
Козетта обережно підклала вмирущому під спину подушку.
Жан Вальжан заговорив знову:
— Пане Понмерсі, благаю вас, не тривожтеся, ті шістсот тисяч франків справді належать Козетті. Я дарма прожив би життя, якби ви не скористалися ними.
Козетта й Маріус, узявшись за руки, стояли перед Жаном Вальжаном, охоплені розпачем, тремтячі, онімілі від горя.
Дихання хворого стало хрипким і уривчастим. Йому вже важко було підняти руку, ноги зовсім не ворушилися, але чим слабше ставало тіло, тим ясніше проступала на чолі велич його душі. Відблиск потойбічного світу вже мерехтів у зіницях.
Усміхнене обличчя все дужче блідло. Життя завмерло в ньому, а натомість воно освітилося неземним сяйвом. Дихання слабшало, а погляд ставав проникливіший. То був мрець, за спиною в якого вгадувалися крила.
Знаком він підкликав Козетту, потім Маріуса. Надходила, мабуть, остання хвилина, і Жан Вальжан заговорив ледь чутким голосом — він уже долинав наче крізь стіну:

— Підійдіть до мене, підійдіть обоє. Я дуже вас люблю. О, як добре так помирати! Ти теж любиш мене, моя Козетто. Я знаю, ти завжди була прив'язана до свого старенького. Яка ти добра, підклала мені під спину подушку! Ти трохи поплачеш за мною? Але не дуже довго, гаразд? Я не хочу, щоб ти журилася по-справжньому. Ті шістсот тисяч франків, діти мої, то чесно нажиті гроші, і ви можете зі спокійною совістю користуватися своїм багатством. Придбайте собі карету, беріть ложу в театрі, тобі потрібні гарні бальні сукні, моя Козетто, живіть щасливо. Козетті я заповідаю також два свічники, які стоять на каміні. Вони срібні, але для мене дорожчі, ніж золоті або й діамантові. Не знаю, чи задоволений мною там, на небі, той, хто подарував мені їх. Я зробив усе, що міг. Діти мої, я бідняк, і ви поховайте мене десь у закутні кладовища; покладіть тільки камінь, щоб позначити місце. Така моя остання воля. Ім'я на камені не викарбовуйте. Якщо Козетті захочеться іноді провідати мене, я буду радий. Приходьте й ви, пане Понмерсі. Я повинен признатися, що не завжди любив вас. Простіть мене за це. Я дуже вдячний вам, бо ви подарували щастя Козетті. У шухляді лежить п'ятисотфранковий білет. Я його не чіпав. Це для бідних. Козетто, бачиш своє дитяче платтячко онде, на ліжку? Ти його впізнаєш? А відтоді минуло всього десять років. Як біжить час! Ми були такі щасливі! А тепер усьому кінець. Діти мої, не плачте, я буду недалеко. Тільки пильно вдивляйтесь у темряву, і ви побачите, як я всміхаюся вам. Козетто, а пригадуєш Монфермей? Тебе послали в ліс, і ти дуже боялася. Пам'ятаєш, як я взявся за дужку твого відра? Тоді я вперше доторкнувся до твого маленького рученяти. Воно було таке холодне! А пам'ятаєш свою велику ляльку? Ти назвала її Катріною. Маленькою ти любила гратися. Ти чіпляла собі у вуха вишні. Усе це минуло. І ліс, де я йшов зі своєю дівчинкою, і дерева, під якими ми з нею гуляли, і монастир, де ми переховувалися, й ігри, й веселий дитячий сміх — усе заволоклося тінню. Тенардьє були лихі люди. Треба їм простити. Козетто, настав час, щоб ти взнала ім'я своєї матері. Її звали Фантіна. Запам'ятай це ім'я — Фантіна. Ставай навколішки щоразу, як ти його вимовлятимеш. Вона багато страждала. Вона палко любила тебе. Вона була нещасна в усьому, в чому ти — щаслива. Діти мої, я покидаю вас. Любіть одне одного — нема нічого у світі вищого, аніж це. Згадуйте іноді бідолашного старого, який тут помер. О Козетто, я не винен, що так довго тебе не бачив. Це краяло мені серце. Я доходив аж до рогу вулиці, люди, мабуть, вважали мене божевільним, я й справді був наче схиблений, а одного разу навіть вийшов із дому без шапки. Діти мої, у мене вже темніє в очах, а я ще так багато хотів сказати вам — та дарма… Згадуйте іноді про мене. Не знаю, що зі мною, але я бачу світло. Підійдіть ближче. Я помираю щасливим. Любі мої, дайте я покладу руки на ваші голови…

Козетта й Маріус упали навколішки і, задихаючись від сліз, припали до рук Жана Вальжана. Але ці святі руки вже не ворушилися.

Він відкинувся назад. Освітлене двома свічками бліде обличчя дивилося в небо. Він не заважав Козетті й Маріусові цілувати свої руки. Він помер. Темна й беззоряна була ніч. Напевне, десь поруч у темряві стояв янгол із розпростертими крильми, готовий прийняти душу, яка покинула тіло.

5. Трава ховає, а дощ змиває

На кладовищі Пер-Лашез, неподалік від загальної могили, осторонь від аристократичного кварталу цього міста гробниць, де безліч вишуканих і химерних пам'ятників виставляють перед лицем вічності моторошні моди смерті, у тихому закутні біля старого муру, під високим, обвитим берізкою, тисом посеред пирію та моху лежить камінь. Той камінь не менше за інші вражений проказою часу: він покритий пліснявою, лишайниками,

пташиним послідом. Він позеленів від дощів і потемнів від повітря. Поблизу немає жодної стежинки. У цей куток заходити не люблять — трава тут висока й у росу можна замочити ноги. У сонячну погоду сюди збігаються ящірки. Навесні в гіллі дерева співають вільшанки.
То зовсім голий камінь — на ньому не викарбувано ніякого імені.
Лише багато років тому чиясь рука написала там олівцем чотири рядки, які з часом ставали все менш чіткими від дощу та пилюки, а тепер, мабуть, зовсім стерлися.
Він спить. Хоч доля тяжко мучила його,
Він жив, аж поки втратив янгола свого.
Тоді з’явилась смерть. Так само у свій час
Приходить ніч, коли вже день погас.
Примечания
1
Бажаний гість. (Тут і далі виноски— це примітки перекладача.)
2
Тобто близько 1/10 гектара.
3
Конвент — вищий законодавчий орган Першої французької республіки. Діяв з 21 вересня 1792 року по 26 жовтня 1795 року. Засудив до страти короля Людовика Шістнадцятого.
4
Картуш — знаменитий злодій, колесований у Парижі 1721 року.
5
Пустіть дітей (лат.).
6
Льє — старовинна французька міра довжини: дорівнює приблизно чотирьом кілометрам.
7
Каріатида — вертикальна підпора у вигляді жіночої постаті. Пюже П’єр (1620–1694) — відомий французький архітектор, скульптор і художник.
8
Рента — прибуток у відсотках, що його одержує власник капіталу.
9
Памела — героїня однойменного роману англійського письменника Річардсона (1689–1761), втілення буржуазної жіночої доброчесності.
10
Рединготт — схожа на сурдут куртка з довгими полами.
11
Брут Луцій Юній — римський патрицій, який у 510–509 рр. до Р. Х. запровадив республіканський лад у Римі. Будучи консулом, скарав на смерть двох своїх синів, що брали участь у змові проти республіки.
12
Відок (1775–1857) — французький авантюрист. Утікши з каторги, став начальником паризької розшукної поліції.
13
Луїдор (так само, як і наполеондор) — золота монета вартістю в двадцять франків.
14
Перт — трос, натягнутий угорі на щоглі, лежачи на якому матроси закріплюють вітрила.
15
Ліар — старовинна дрібна монета. Чотири ліари дорівнювали одному су.
16

Реналь (1713–1796) — французький історик і філософ.
17
Парні Еварист (1753–1814) — французький поет.
18
Один франк дорівнює двадцяти су.
19
Екю — срібна монета вартістю в п’ять франків.
20
Французький фут дорівнює 32,4 сантиметра.
21
Янсеніст — прихильник янсенізму, релігійно-філософської течії в католицизмі. Офіційна церква вважала янсеністів віровідступниками.
22
Ті, що сплять у поросі земному, пробудяться; одні на життя вічне, а інші — на вічні муки; хай завжди про це пам’ятають (лат.).
23
З глибини (лат.).
24
Вічний супокій даруй йому, Господи (лат.).
25
І хай світить йому вічне світло (лат.).
26
І хай спочине в мирі (лат.).
27
Амінь (лат.).
28
Лівр — тут означає ту саму грошову одиницю, що й франк.
29
"Великим" у Франції називають XVI сторіччя.
30
Месмер Франц Антон (1733–1815) — австрійський лікар, творець учення про так званий "тваринний магнетизм".
31
Рояліст — прихильник королівської монархії у Франції.
32
Після поразки наполеонівської армії під Ватерлоо її рештки були відведені до річки Луари й там розформовані.
33
Сто днів — період правління Наполеона у Франції (від 20 березня по 22 червня 1815 року) після його втечі з острова Ельби.
34
Видатні діячі Великої французької революції.
35
Тальма Франсуа Жозеф (1763–1826) — відомий французький актор.
36
Аргус — у грецькій міфології багатоокий велетень, який за наказом богині Гери стеріг коханку Зевса Іо.
37
Штурм Бастилії 14 липня 1789 року став початком Великої французької революції. Унаслідок народного повстання 10 серпня 1792 року було повалено королівську монархію.
38
Кугурда — таємне республіканське товариство з центром у місті Екс на півдні Франції.

39
По-французькому "абетка" (ABC) звучить як abaiss? — "пригноблений", "знедолений".
40
Гармодій і Аристогітон (VI ст. до н. е.) — афінські юнаки, що вбили Гіппарха, брата тирана Гіппія, і були за це страчені. Вбивство відбулося під час свята, на яке друзі прийшли, заховавши мечі в букетах мирту.
41
Шеньє Андре — відомий французський поет, журналіст, політичний діяч.
42
Леґль (L'Aigle) — по-французькому "орел".
43
Боссюе Жак-Бенінь (1627–1704) — французький богослов і письменник. Його називали Орлом-із-Мо (він був єпископом у місті Мо).
44
Пілад — у грецькій міфології вірний друг Ореста.
45
У цьому розділі Леґль іронічно виправдовує своє прізвисько, бо єпископ Боссюе якраз уславився своїми надгробними промовами.
46
Книга Екклезіаста (проповідника) — одна з книг Біблії, автором якої вважають царя Соломона.
47
Фокіон — афінський полководець IV ст. до Р. Х. Був засуджений до страти у віці вісімдесяти років.
48
Адмірала Коліньї, одного з вождів французьких протестантів (гугенотів) було вбито в ніч на святого Варфоломія (24 серпня 1572 року), коли католицька церква влаштувала криваву різанину.
49
Пісістрат — тиран, який правив в Афінах в 560–527 роках до Р. Х.
50
Джон Буль — прізвисько англійців. Джонатан — прізвисько північноамериканців.
51
18 брюмера (9 листопада 1799 р.) Наполеон здійснив державний переворот і прийшов до влади. Після повалення Наполеона на французький престол посадили Людовика Вісімнадцятого.
52
Наполеон Бонапарт народився на Корсиці.
53
Юстиніан — візантійський імператор (527–565), творець знаменитого кодексу (зведення законів).
54
Лаплас, П'єр-Симон (1749–1827) — відомий французький астроном, математик, фізик.
55
Мерлен Філіп Антуан (1754–1828) — політичний діяч Великої французької революції; за Наполеона був генеральним прокурором і членом Державної ради.
56
Ідеться про Фредеріка Леметра (1800–1876) — видатного французького актора.
57

Близько 195 сантиметрів.
58
Геркулес Фарнезький — відома антична статуя у вигляді велетня, що спирається на палицю.
59
Міста й містечка, біля яких Наполеон Бонапарт здобував блискучі перемоги (правильно: Маренго, Аустерліц, Йена, Баграм, Ейлау).
60
Челліні Бенвенуто (1500–1571) — знаменитий італійський ювелір, віртуоз у своєму мистецтві.
61
Ідеться про революційну конституцію, прийняту якобінським Конвентом 1793 року.
62
Згідно з легендою, Святий Мартін узимку віддав половину свого плаща біднякові.
63
14 липня 1789 року повсталий народ узяв штурмом королівську фортецю-тюрму Бастилію, а 1790 року її було знесено.
64
"Безсмертними" у Франції називають членів Французької академії.
65
Поліньяк Огюст-Жюль-Арман (1780–1847) — реакційний політичний діяч, міністр в уряді Реставрації.
66
Туаза — старовинна французька міра довжини; дорівнювала 1,949 метра.
67
Тобто під час Липневої революції 1830 року.
68
Близько двох метрів.
69
Феміда — у давньогрецькій міфології богиня правосуддя.
70
Назви паризьких передмість.